

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК**

ВИПУСК 3

*На пошану професора
Анатолія Григоровича Болебруха*

За редакцією О.І. Журби

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

2009

„Дана монографія ґрунтується на авторському розумінні суцільної думки як окремої галузі (дисципліни) в структурі історичної науки, предмет якої становлять оцінки суспільними умов своєї життєдіяльності...”

А. Соловйов

КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХІВОЗНАВСТВА
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИКО- АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 3

*На пошану професора
Анатолія Григоровича Болебруха*

За редакцією О.І. Журби

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

2009

УДК 930.1 (082)
ББК 63.2 я 5
Д 54

Редакційна колегія

С.В. Абросимова, О.І. Журба (головний редактор),
Т.В.Портнова, Ю.А. Святець, Є.А. Чернов

Збірник присвячений одному із метрів кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, нашому учителю і старшому колезі професору Анатолію Григоровичу Болебруху на знак великої вдячності і визнання його науково-педагогічних здобутків.

Статті і публікації джерел розташовані в одному проблемному полі: епістолярна культура та культура епістолярії. Гадаємо, що це здатне викликати інтерес у достатньо широкої, допитливої публіки та зацікавлене обговорення в колі професіоналів, стати поштовхом для нових дискусій і творчих пошуків.

ВІД
РЕДАКЦІЙНОЇ
КОЛЕГІЇ

ОТ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Когда на лекциях незабвенного профессора Николая Павловича Ковальского мы получали представления о классификациях в рамках курса исторической библиографии и знакомились с непериодическими продолжающимися изданиями, то даже не подозревали, что внесем свою лепту в пополнение этого сложного для восприятия вида библиографии.

Подчеркивая тем самым непериодичность ДИАЗа*, не без удовлетворения констатируем продолжающийся характер нашего издания, честолюбиво надеясь, что третий выпуск станет не только фактом библиографии, но и историографии. Во многом эти надежды подпитаны реакциями научной общественности на первые два выпуска, имевших, как говаривали в не столь давние с исторической точки зрения времена, достаточно широкую и, что для нас самое значимое, «хорошую прессу»**. Под словом «хорошая» мы имеем ввиду не столько комплиментарные оценки печатно и устно доходящие до наших глаз и ушей, сколько уровень вовлеченности в реальный историографический оборот материалов предыдущих выпусков. Главным же стимулирующим критерием самооценки данного издательского проекта служит тот факт, что при всей низкой тиражности, неваковости, обозначенной в самом

---

* Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Під ред. О.І. Журби. – Д.: Промінь, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 536 с.; Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Під ред. О.І. Журби. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – 742 с.

** Домарацька К. Рец. на: ДІАЗ. – 1997. – Вип. 1 // Просемінарії: Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 236 – 239; Лешкович Н. Рец. на: ДІАЗ. – 1997. – Вип. 1 // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1999. – № 34. – С. 306 – 308; Менжинський В.С. Гарне починання українських колег: Дніпропетровський історико-археографічний збірник // Південна Україна. – Запоріжжя, 1999. – № 5. – С. 275 – 277; Муравьев В.А. Новый украинский историко-археографический сборник // Археографический ежегодник за 1998 год. – М., 1999. – С. 325 – 328; Атаманенко В.Б. Рец. на: ДІАЗ. – 1997. – Вип. 1 // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Париж. – 1999. – № 2 – 4. – С. 303 – 305. Тарасенко О. Рец. на: ДІАЗ. Вип. 2 // УГО. – К.: Критика, 2002. – Вип. 7. – С. 248 – 253; Б.А. Рец. на: ДІАЗ. – Вип. 2 // Критика. – 2002. – Квітень. – С. 21; А. С[тепанский]. Рец. на кн.: ДІАЗ. Вип. 2 // Вестник архивиста. – М., 2002. – № 4 – 5. – С. 468 – 469.

названии провинциальности и уж тем более негонорарности наполненность портфелей редакции ДИАЗа при всех трех выпусках давала возможность не только делать сборники «пухлыми», но и придерживаться определенных научно-этических принципов; среди которых редакционная субъективность, пожалуй, доминировала: то, что нам не нравится – не заслуживает публикации на страницах ДИАЗа. Однако, не знаем хорошо это или плохо, нам, оказалось, нравится многое, но объединяемое при этом научно-этическим идеалом: «Живи тем, про что пишешь». И эта тематическая, хронологическая и жанровая всеядность (если бы не опасение показаться пошляками, уместно было бы сказать о плюрализме) нашла свое отражение в предлагаемом сборнике.

Еще в обращении к потенциальным авторам, опубликованном во 2-м номере, пунктирно были намечены контуры программы третьего выпуска. В соответствии с замыслом сборник должен был выстраиваться вокруг одной проблемы, которая в терминах традиционного источниковедения могла получить формулировку: «Письма как исторический источник». Подобная постановка с очевидностью не отличается научной новизной. Мы исходили из того, что в репертуаре специальной научной литературы нет ни одного не только сборника научных исследований, но и обобщающей монографии источниковедческого или историографического характера по многомерному исследованию одного из ключевых видов эго-документов. И в этой связи, затянувшаяся подготовка издания (от замысла до воплощения – почти что восемь лет) не только не способствовала снижению его актуальности, но и придала ему, как нам кажется, дополнительную остроту, обусловленную тем, что на наших глазах в условиях SMSизации и E-mailизации пространства современной культуры, мы переживаем новую волну «эпистолярного бума», базирующегося на принципиально иных способах и формах существования эпистолярной субкультуры. Объективности ради отметим, что к такому пониманию мы пришли уже в процессе перепрочтения материалов данного сборника. Весь авторский коллектив был сосредоточен на конкретных сюжетах избранных тем, и посему на страницах издания читатель не найдет рассуждений об эпистолярной культуре современного этапа цивилизационного процесса. Воистину, мужик крепок задним умом, а мужики от науки, наверное,

особенно. Эту не столь хитрую проблематику можно было бы изначально обозначить и включить в программу сборника. Но, по всей видимости, редколлегия еще на личном опыте не столь резко, тогда в 2000 – 2001 гг., ощущала тотальность электронизации повседневности*.

Структура предлагаемого сборника определялась двумя основными обстоятельствами: стремлением упорядочить материал заявленной тематики и, насколько это возможно, скромно, но достойно представить на его страницах профессора Анатолия Григорьевича Болебруха, сорокалетию научно-педагогической деятельности которого сборник и посвящается. Именно элемент персонологической юбилейности повлиял на размещение раздела «Матеріали до дніпропетровського цеху істориків» в начале сборника. В отличие от предшествующего номера, здесь весь этот раздел монотематичен и в этом отношении отвечает структуре 1-го выпуска. Однако и в этом разделе была предпринята попытка вписаться в эпистолологическую тематику, что нашло свое отражение в публикации «переписки» О.И. Журбы с А.Г. Болебрухом. Таким образом, вместо «социологической» формы репрезентации юбиляра, которая была использована в 1-м выпуске, в данном случае «сработала» эпистолярная. Вместе с тем, и в том, и в другом случае мы оставались верны замыслу: представлять персонологическим путем через *окно цеха* днепропетровских историков историческую науку и образование нашего времени, тем самым, способствуя пополнению информационной базы для изучения истории исторического познания конца XX – начала XXI вв.

Во имя «эпистолярности» сборник, посвященный юбилею профессора Анатолия Григорьевича Болебруха, не содержит в себе ни биографии, ни аналитических статей, ни салютаций в адрес юбиляра, и только лишь библиография работ А.Г. Болебруха несколько нарушает тематическое единство, при этом как нельзя лучше отвечая уже высказанному нами стремлению «скромно, но достойно представить Юбиляра».

---

* Дарим желающим ориентировочное название монографии, сборника, есе: «Перо и мышь» (звучит не хуже чем «Сыр и черви», но, предупреждаем начинающих от микроистории, что в масштабы микроистории не упакуется).

Переходя к обзору следующих разделов, мы не без сожаления вынуждены констатировать, что согласно первоначальному замыслу наиболее значимым нам представлялся 2-ой, который мыслился как наполненный объемными разнообразными теоретико-методологическими статьями-исследованиями эпистонологического характера. К сожалению, в распоряжении редакции, при всей уже упомянутой «пухлости» портфеля, материалов для данного раздела к нашему удивлению оказалось немного. Правда, на наш взгляд и вкус, публикуемые статьи А.Г. Болебруха и С.В. Абросимовой своим содержанием в значительной степени компенсируют «субтильность» этого раздела.

Если первые два раздела отличаются некоторой аскетичностью, то последующие можно было бы охарактеризовать в полюбившейся многим отечественным историкам и культурологам терминологии: «барокковость», – имея в виду, в данном случае, хронологическое, внутритематическое и жанровое разнообразие публикаций. Объективности ради добавим – и разноуровневое. Как мыслящие об исследовательском проекте, мы можем видеть в этом недостаток, но как «безыдейные» читатели склонны представлять как достоинство. Особенно мы завидуем тем из них, которым еще предстоит ознакомление с материалами четвертого раздела. Вне зависимости от того, насколько авторам и редколлегии удалось вывести публикации писем на достойный археографический уровень, их содержание по нашему глубокому убеждению может представлять интерес для самого широкого круга. Сказанное совсем не означает, что достоинства авторов писем должны отодвинуть на задний план недостатки всех тех, кто готовил их к публикации. Но при этом памятуем, что селекция также относится к числу археографических задач.

Редколлегия искренне благодарит своих авторов за плодотворное сотрудничество, а также за почти безграничное терпение в ожидании появления на свет долгожданного «дитяти». Надеемся, что неспешность в подготовке ДИАЗа-3 некоторым образом оправдана нашим стремлением придать его лицу «не общее выражение» (проблемно-тематическая идейность, отсутствие ориентации на ВАКовские стандарты наукотворчества, свобода выбора языка, сознательный отказ от обслуживания идеологической конъюнктуры).

Появление очередного тома ДИАЗа – не только радостное событие и долгожданный вздох облегчения для редколлегии, это еще и трепетное ожидание встречи с заинтересованным читателем, от результатов которой во многом будут зависеть наши дальнейшие планы. Пожелаем же тому, кто возьмет в руки этот том, истинного и искреннего общения с миром эпистолярной культуры, а нашему сборнику – счастливой судьбы и своей ниши в море исторической периодической и не очень периодической продукции.

* * *

В заключении мы с нескрываемым удовольствием и искренней благодарностью выражаем глубокую признательность родному брату главного редактора, генеральному директору частного предприятия «Интербуд» Александру Ивановичу Журбе за материальную поддержку нашего проекта, без которой его реализация была бы крайне затруднительна.

1 сентября (понедельник) 2008 г.

РОЗДІЛ 1

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЦЕХУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР

АНАТОЛІЙ ГРИГОРОВИЧ
БОЛЕБРУХ

(ДО СОРОКАРІЧЧЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

АНАТОЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ БОЛЕБРУХ

ПРОФЕССИЯ ИСТОРИКА: РЕАЛЬНОСТЬ И ОЖИДАНИЯ

Как уже было сказано «от редколлегии», при подготовке сборника нами было задумано своеобразное продолжение проекта, с которого в свое время и начинался ДИАЗ, проекта по созданию комплекса источников по истории исторической науки и образования на персоналогических материалах днепрпетровских историков. В данном случае «объектом» и одновременно творцом этих материалов был избран доктор исторических наук, профессор, многолетний декан истфака и заведующий кафедрой историографии и источниковедения Анатолий Григорьевич Болебрух. Непосредственным поводом этому послужили как прошедшая юбилейная дата (65-летие со дня рождения), к которой первоначально и планировался третий выпуск, так и наступающая (40-летие научно-педагогической деятельности историка).

Жанр была определен самой тематикой сборника. В результате предлагаемый материал состоит из трех элементов. Письмо главного редактора, ответ юбиляра и письмо-комментарий. Как подлинный профессионал, Анатолий Григорьевич, приняв предложенные условия и поняв замысел, счел необходимым дать своему письму статейное заглавие, которое я счел возможным вынести и в заголовок всего предлагаемого читателю эпистолярного материала.

Дорогой Анатолий Григорьевич!

Мое обращение к Вам в такой форме, наверное, требует некоторого пояснения. Действительно, для людей видящихся на службе, общающихся в неформальной обстановке, имеющих, в конце концов, возможность позвонить друг другу и справиться о здоровье, настроении, планах и многом другом, письменное общение, наверное, выглядит сегодня, несколько необычно, забавно и может быть настораживающе. Но не пугайтесь, я не рассчитываю на долгую переписку, предпочитая устные формы коммуникации,

хотя, не скрою, надеюсь получить ответ на это письмо и, конечно же, с Вашего согласия, даже опубликовать его в третьем выпуске «Дніпропетровського історико-археографічного збірника», подготовка которого, наконец-то, приближается к концу.

Что же натолкнуло на этот неожиданный шаг? Тут несколько обстоятельств, как кажется, важных не только для самих корреспондентов. Во-первых, это сам характер сборника, посвященного проблематике эпистолярной культуры и эпистолярного источника, а значит, то, что вы читаете сейчас, – некоторая игра, стилизация, если хотите, открытая мистификация переписки как жанра, который в данном случае пытается провоцировать не только некую информацию, но и определенный способ её подачи и восприятия.

Во-вторых, обращение к такой форме, конечно, связано и с адресатом моего письма, тем местом, которое он, то есть Вы, Анатолий Григорьевич, занимаете как в судьбе исторического факультета в целом, так и судьбе очень многих его выпускников, своих прошлых и нынешних сотоварищей по ремеслу. Не скрою, пишу эти строки с огромной нежностью, преисполненный благодарности (как писали в письмах нашего любимого XIX века) Вам как Учителю, старшему коллеге, человеку, с деятельностью и творчеством которого связано и мое становление как историка. С особой теплотой вспоминаю и почти былинный 1978 г., когда Вы принимали у меня вступительные экзамены, открывая таким образом дорогу на истфак, и совсем недавние 2003 – 2004 гг., **памятные нашим тесным сотрудничеством на завершающем этапе моей диссертационной эпопеи.** Поэтому, как мне кажется, эпистолярное общение, предполагающее большую открытость, интимность, свободу формы и содержания и, в то же время, фиксированность информации, как нельзя лучше соответствует традициям ДИАЗа по изучению днепропетровского цеха историков.

Скажу откровенно, что, включаясь сам и включая Вас, Анатолий Григорьевич, в некую игру, я также ориентировался на обозначенный в первом выпуске ДИАЗа, эксперимент. Суть его состояла в том, что мы сознательно шли на создание «информационного поля для будущих исследователей истории исторической наук и образования на Украине», в котором и вопросы и от-

веты несли как информацию о конкретном вопрошаемом (в том случае о Николае Павловиче Ковальском) и вопрошающем человеке (в том случае о Евгении Абрамовиче Чернове), так и об их времени. Это еще одно соображение в пользу избранного жанра, предоставляющего сторонам широкий простор для определения стратегий общения, а читателям для интерпретаций прочитанного.

Отсылая Вас к проекту Е.А. Чернова под названием «Н.П. Ковальский: о времени и о себе» и оправдывая собственную ориентацию на него, подумалось, что мое письмо-обращение к Вам не случайно вот еще по какой причине. На мой взгляд, именно кафедра историографии и источниковедения определяла лицо исторической науки и образования на истфаке ДГУ в его «звездный час» конца 1970-х – начала 1990-х гг. (с некоторыми оговорками это утверждение справедливо и по сей день). И если профессор Н.П. Ковальский был создателем и безусловным авторитетом источниковедческого направления, то Вы стояли у истоков и являетесь одним из лидеров историографического. И поэтому для чистоты заявленного эксперимента такая переключка текстов, на мой взгляд, даже необходима, особенно учитывая эпистолярный жанр нашего общения.

Как известно, уважаемый Анатолий Григорьевич, каждый историограф и историк общественной мысли, очень часто сталкивается с дефицитом источниковой информации, отражающей период формирования мировоззрения, общественных взглядов, научных интересов, характера своих героев. И это не удивительно. В силу разных обстоятельств этот невидимый, внутренний процесс становления, как правило, очень слабо документирован, значимость его недостаточно осознается, а связь между ним и его последствиями нередко не такая уж зримая и однозначная. Поэтому, желая облегчить жизнь нынешним и будущим историографам, работающим на ниве локальной истории науки и образования на персонологическом уровне, я отваживаюсь вторгнуться в сферы достаточно интимные, подбадриваемый тем, что сегодняшнее изучение историка и исторической науки далеко не ограничивается анализом только его научной продукции.

Прежде всего, в какой семье Вы родились, каков был домашний уклад, домашняя атмосфера детских и юношеских лет? Ка-

ким был круг увлечений детства и отрочества? Какие факторы и обстоятельства сыграли определяющую роль в формировании гуманитарных наклонностей? Какое соотношение сознательного и случайного в определении выбора профессиональной деятельности? Каков был круг Вашего детско-юношеского чтения?

В общем, что Вы думаете о месте того сегмента в историографии и судьбе историка, который мог бы быть обозначен как его приватная, повседневная жизнь. Не кажется ли Вам, что перебои с транспортом и милые забавы внучки, скачки цен на энергоносители и отсутствие настроения у любимого кота, холодная погода и строгие взгляды жены, дорожное хамство и добрая дружеская компания, иначе говоря, «структуры повседневности», могут всерьез рассматриваться как факторы историографического процесса?

Когда-то наш общий добрый харьковский коллега рассказал мне такую быль-притчу. Попав на больничную койку, он разговорился с соседом по палате, руководителем крупного машиностроительного предприятия, о том, кто чем занимается. Выслушав увлеченный рассказ о производстве, его необходимой для народного хозяйства в целом и для каждого человека продукции, планах развития и модернизации завода, профессор истории с не меньшим энтузиазмом поведал своему товарищу по несчастью смысл того, чем он занимается как историограф. Реакция слушателя была на редкость афористичной и адекватной: «Остап Бендер знал сто честных способов отъёма денег у государства, этот – сто первый».

Конечно, «лирикам» не раз приходилось отстаивать право на существование в боях с «физиками». Но обосновывать полезность истории интенсивностью её использования в промывании мозгов, практической человеческой деятельности, воспитании на её примере подрастающего и уже подросткового поколений кажется чрезвычайно сомнительным делом, прежде всего профессиональным историкам. В общем, что и говорить, занятие историей дело бесполезное и безнадежное для общества. Не развеете ли грусть, Анатолий Григорьевич? Есть ли оно, оправдание нашего ремесла? Каковы Ваши собственные мотивы, приведшие на эту ниву? Менялись ли они на протяжении Вашей карьеры?

Анатолий Григорьевич, насколько я осведомлен, по своему университетскому образованию Вы филолог-литературовед? Как Вы переквалифицировались в историка? Не полезно ли вообще историку для расширения кругозора, возможности взглянуть на свой «цех» как бы со стороны, иметь еще одну-две специальности? И несколько шире: разделяете ли Вы мысль о том, что практически полное отсутствие в современной подготовке историков филологической составляющей (прежде всего курсов истории отечественной и зарубежной литератур, классической филологии) катастрофически сказывается на интеллектуальном уровне наших выпускников, а значит и будущих преподавателей исторического факультета.

Видный украинский интеллектуал Ю. Шевелев в своих воспоминаниях как-то заметил, что нет лучшей почвы для интриг и сплетен, чем университетская среда. Когда-то я был категорически не согласен с этим, как, наверное, по-молодости казалось, необоснованным и странным утверждением. Вспоминая о времени Вашего, пока еще рекордного на нашем факультете, если не ошибаюсь, пятнадцатилетнего деканства, ловлю себя на мысли, что нам, рядовым преподавателям было тепло и уютно в Доме, который Вы вместе с нами создавали, и в котором, в значительной мере Вашими стараниями царили творчество и спокойствие. Поверьте, я далек от идеализации того, что было сделано, но ощущение благодарности за то, что шел на работу с радостью не в последнюю очередь адресовано Вам. Как же удавалось организовывать дело так, чтобы энергию такого непростого коллектива как истфак направлять в мирное русло, согласовывать множество интересов и устремлений амбициозных сотрудников, гармонизировать запросы и требования «верхов» и «низов» в тяжелой обстановке глобального общественного перелома второй половины 1980-х – начала 2000-х гг., с которым историк имеет дело не только как его интерпретатор, но и как непосредственный участник, герой-жертва, живой ранимый человек?

Что, на Ваш взгляд, не удалось сделать, о чем в профессиональном и жизненном плане Вы сожалеете?

Кстати о делах общественных. От одного известного нам всем коллеги довелось слышать фразу, почти что афоризм: «Начальству отказывать нельзя». А кому может, а может быть и дол-

жен отказывать историк? Актуальна ли, на Ваш взгляд, сегодня проблема «историк и власть», если да, то в чем лично для Вас видятся пути её разрешения? В чем роль и миссия историка в обществе? Изменились ли они и каким образом за последние, ну, скажем, сорок лет?

Анатолий Григорьевич, Ваша долгая и, как представляется, счастливая (?) жизнь в нашем университете сводила Вас со многими интересными, талантливыми, неординарными людьми. Как сейчас в памяти кабинет завкафедрой историографии и источниковедения, в который я, студент истфака, заглядываю, разыскивая Вас, по поводу очередной курсовой работы, а там кроме его хозяина Николая Павловича Ковальского и Вас еще и Виктор Иванович Шевцов. О чем-то шумно говорят, что-то живо обсуждают, простому студенту и зайти боязно прервать беседу мудрецов. От табачного дыма мэтров контуры их еле различимы. Не помню, чем завершился этот сюжет, но запечатлелся образ мозгового центра истфака конца 70-х – начала 80-х, образ, как выяснилось по прошествии лет, в целом достаточно адекватный той роли, которую действительно сыграла эта «троица» в становлении истфака как научного центра, формируя эксклюзивные направления историографии и источниковедения. Как Вам, Анатолий Григорьевич с некоторого временного отдаления видится антропологическое измерение эволюции истфака, кафедры? «Да, были люди в наше время, не то, что нынешнее племя...». Не правда ли, фигур масштаба периода «бури и натиска» в истории факультета не видно на его горизонтах начала XXI века? Или с этим можно поспорить? А может быть, просто яркие личности в науке и образовании уже не нужны?

Ваша общественная позиция. Вы занимаясь историей общественной мысли, постоянно сталкиваетесь с необходимостью маркировки представителей различных идейных и общественных течений. Как можете обозначить эволюцию собственной общественной позиции?

По всеобщему признанию, Вы, Анатолий Григорьевич, один из опытнейших и успешнейших преподавателей исторического факультета. В чем «секрет» педагогического мастерства? На кого Вы ориентировались, вырабатывая свой стиль и манеру общения со студентами и коллегами? Какова модель преподавания и взаи-

моотношений на факультете Вам наиболее близка? Не кажется ли Вам, что задачи, характер, формы преподавания, особенно в последнее время, требуют глубокого переосмысления? С чем это связано и как разрешимы эти проблемы? Как вам представляются перспективы развития высшего исторического образования?

Дорогой Анатолий Григорьевич, кафедра, с которой связана большая часть Вашей творческой жизни, на мой взгляд, переживает непростые времена. Наверное, это связано и со сменой поколений, и с уходом ведущих специалистов, и с более общими вопросами вечного реформирования высшего образования. Каков Ваш диагноз состояния «больного», или, более точно, «заболевшего»? Каково Ваше мнение по поводу недавних публикаций Е.А. Чернова и И.И. Колесник по этому поводу? Переживала ли кафедра кризисные состояния ранее и как выходила из них? Попробуйте представить периодизацию истории кафедры историографии и источниковедения.

Как хорошо известно, Ваша научная специализация это изучение исторической науки и общественной мысли второй половины XVIII – XIX вв. Кто из специалистов разного научного профиля оказывал на Ваше творчество наибольшее влияние, вызывал наибольший интерес? С какой литературы Вы посоветовали бы начинать восхождение на профессиональные вершины этих отраслей историко-научного знания рискнувшим выбрать этот путь студентам?

Дорогой Анатолий Григорьевич, с трудом сдерживая себя от бесконечных вопросов, все-таки опасаюсь, что, может быть, не спросил о чем-то важном и, по Вашему мнению, необходимом. Поэтому, прошу Вас на свое усмотрение заполнить этот пробел и разрешить мои сомнения.

С глубоким уважением. В ожидании ответа Ваш Олег Журба.

Июль 2007 г.

---

* *Чернов Е.А.* Ретроспектива и перспективы историографии // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі.* – Д., 2003. – С. 27 – 42; *Колесник І.* Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – К., 2006. – Вип. 2. – С. 381 – 404.

Дорогой Олег Иванович!

Прошу извинить за то, что задержался с ответом – виной тому первая страница Вашего письма с непривычными для меня лестными словами. Поверьте, я не ханжа, но почему-то мне всегда очень неловко от хвалебных отзывов как от чего-то неприличного...

А теперь по существу Вашего проекта. Идея мне кажется безусловно удачной, поскольку она заходит в «необжитое» исследовательское пространство современной историографии: научное освещение быстротекущей «ученой» жизни, фиксацию её характерных черт. Конечно, участникам историографического процесса невозможно осознать – и, следовательно, оценить! – происходящие на наших глазах события, их подлинные причины; неизвестны нам, понятно, и их последствия.

Людская жизнь, однако, затайлива, а потому иногда лишь по последствиям узнаешь о существовании какого-то факта, иногда же по одному появлению факта безошибочно можно предсказать его роль.

Но все же научный анализ современности будет страдать односторонностью из-за важного момента, связанного с сущностью научного познания вообще, независимо от области знания: нужно ясно представлять себе не только факторы, обусловившие рождение того или иного факта, но и воздействие данного факта на изменение (даже если оно почти незаметно) последующего ряда событий.

Таким образом, беря на себя смелость сохранить для потомства событийную и идейную ткань нашей современной историографии в одном из её локальных вариантов (в данном случае Днепропетровского университета), следует исходить из триединой задачи: понять причины происходящего, адекватно его передать и высказать предположение о возможном значении.

За кажущейся простотой исследовательских операций кроется сложнейшая своей новизной проблема отбора источников письменных и устных, учета самой общественной атмосферы эпохи, которая мощно воздействует на сознание и поведение историков, специфику их научной деятельности, почти не отложившуюся в источниках.

Поэтому, Олег Иванович, я осознаю свою ответственность перед будущими исследователями, если они сочтут мои размышления достойными внимания источникового уровня, и поэтому буду осторожен в выводах. Во всяком случае, стоит с самого начала подчеркнуть определенную долю субъективности в моих словах.

Затронутый сюжет чрезвычайно интересен, но в письме его не исчерпать, поэтому перейду к Вашим конкретным вопросам.

Вполне понятен Ваш интерес к семейным корням, фамильным традициям, вообще к среде, в которой воспитывался будущий историк, формировалось его мировоззрение. Согласен, что это один из важных факторов, но отнюдь не всеохватывающий, ибо, скажем, братья-близнецы, выросшие в одной семье, в идентичной системе воспитания, тем не менее избирают разные, порой очень разные жизненные пути. Очевидно, ведущим фактором становления личности являются все-таки какие-то незаметные на первый взгляд, субъективные, индивидуальные впечатления, психологические реакции и т.д. Проследить их крайне сложно, да и в памяти человека они могут не отложиться.

Поэтому я не отваживаюсь себя оценивать со, скажем, 5-6 летнего возраста; к тому же вплоть до 14 лет моя жизнь складывалась на «нейтральной» социальной полосе и те годы не относятся к лучшим моим воспоминаниям. Скажу лишь, что многие социальные ячейки, где мне довелось коротать год-два, не принадлежали к образованным слоям. Могу лишь предположить, что трудности жизни воспитали во мне обостренное чувство сострадания и стремление к правде и справедливости, что потом вылилось в занятия гуманитаристикой. Этот выбор, как мне кажется, в немалой степени был предопределен.

С предыдущим связан второй вопрос о значении приватной, повседневной жизни для вдумчивого исследователя, о том, как она может повлиять на сферу его профессиональных интересов (темы, проблемы, проявления общего в частном, интерес к психологии или психиатрии и т.д.). Как мне кажется, её влияние в том случае будет положительным, когда ученый не поддается игре страстей, поднимается над ними и сохраняет исследовательскую зоркость. Тогда «структуры повседневности» могут привести к большим открытиям и сыграть заметную роль в историографи-

ческом процессе. Иначе – это будет желание «сорвать злость» на чем угодно...

Можно взглянуть на повседневность и по-другому. Она является – не всегда ясно осознанной – экспериментальной лабораторией историка, который наблюдает вокруг себя (дома, на работе, на улице и т.д.) как бы продолжение спектакля, начавшегося давным-давно. Видит схожие мотивы поведения, интересы, пристрастия, стремления, образцы причинно-следственных связей и, отсеивая временную конкретику, изучает вневременную механику человеческой деятельности. Это и есть одно из проявлений того, что в 70 – 80-е годы мы часто называли «внеисточниковым знанием». Подобная «практическая подготовка» обогащает исследователя умением проникать в тайники человеческой души, которая своими алгоритмами более свидетельствует о «неизменности» (стабильности) людской природы, чем непостоянство человеческих поступков, вызывающихся быстротекущей реальностью. Безусловно, «механика» современного индивидуального или коллективного поведения и «механика» 100-летней давности не очень похожи друг на друга, но нынешний вариант, при соответствующей методике, может дать некоторое представление о своем предшественнике. Вообще говоря, при совершенном отсутствии социального опыта человек не может быть историком.

Теперь – о социальной миссии исторической науки (науки, а не комплекса сведений о прошлом). Начиная с середины 1980-х годов историческое сознание общества существенно разошлось с профессиональной исторической наукой. Не помню, кто из историков в то время горько заметил, что голос профессионала перестал быть слышен. Почему это произошло? Дело в том, что объявленная М.С. Горбачевым перестройка постепенно вызвала все нараставший вал критики в адрес официальной историографии, жестко подгонявшей исторический процесс под решения очередного съезда партии. Откровенно конъюнктурная историческая доктрина на фоне очевидного краха социалистической системы, естественно, породила у подавляющей массы читателей отторжение от всех без разбора разновидностей исторических исследований доперестроечного времени. Параллельно вниманием массовой аудитории легко овладевали те, кто выступал с критикой прежде всего сочинений по истории КПСС и советского перио-

да: причем на смену явно догматичным выводам приходили скороспелые домыслы и мифы (всем памятна нашумевшие книги В. Суворова, недостоверность утверждений которого начинает сейчас осознаваться в России, Украине, да и в зарубежной историографии). Борьба с дилетантскими «открытиями» дело хотя и хлопотное, но совсем не безнадежное. Хуже другое. Привычка полагаться на крикливую околонучную публику либо верить исключительно собственной интуиции – чрезвычайно опасное в общественном отношении явление: во-первых, потому что лишает подлинную историческую науку её благотворного воздействия на людей, тем более в переломные, кризисные периоды*; во-вторых, не дает нам возможности взглянуть на современность и её кризисные стороны с точки зрения научного историзма.

К сожалению, сказанным не исчерпываются негативные причины обуславливающие недоверие общества к профессиональной науке. Еще одной из них является политика, господствующие идеологические представления, которые по старой советской привычке стремятся непременно «сконструировать» из фактов прошлого нужную для себя схему. Об этом я на протяжении 1990-х годов неоднократно выступал в печати, а потому ограничусь напоминанием.

Далее. Мне совершенно не кажется сомнительным дело осуществления исторической наукой своих социальных функций. Скепсис по этому поводу вызван современным нигилизмом, а по современной терминологии – постмодернизмом. Если сравнить нигилизм середины XIX в. (вспомним работы Д. Писарева, «Отцы и дети» И. Тургенева) и призывы ряда наших молодых ученых, писателей, художников, деятелей искусства не обременять их никакими обязанностями и ограничениями, так как, по их мнению, научное или художественное творчество это спонтанный процесс самовыражения с непредсказуемым результатом, то увидим, что они, по большому счету, однотипные явления. Особенно четко

---

* В «Мыслях об истории» В.О. Ключевский писал: «Без истории теперь, как и во всякое переходное время, нет спасения... Повторяю, нам нет спасения без истории» (*Ключевский В.О.* Сборник материалов. – Пенза, 1995. – Вып. 1. – С. 138).

это прослеживается в отношении норм, правил, эстетических и моральных критериев.

При этом вчистую забывается, что все в человеческом мире имеет социальное предназначение (следовательно, и социальную ответственность) и все, что утрачивает возложенную на него миссию, либо исчезает с лица земли, либо перебирается в маргинальную сферу. Да и там (как, например, некоторые течения в абстрактном искусстве или музыке) могут выполнять только какие-то экспериментальные задачи.

Талант историка-исследователя состоит в том, чтобы средствами своей науки, средствами, испытанными многими поколениями ученых от Геродота и Фукидида до В.О. Ключевского и Д. Лихачева, помочь людям отыскать на земле путь, ведущий к истине, добру и красоте.

Простите, Олег Иванович, неизбежную высокопарность, эти слова я употребил намеренно, ибо мы и так слишком обеднили свой лексический запас, заменив духовно богатые слова наукообразными «инвариантами».

Итак, для того, чтобы вернуть к себе доверие общества, чтобы уважали ученого-профессионала, чтобы история вновь начала оказывать (как в XIX в.) оздоровляющее воздействие на людей, нам, профессионалам, следовало бы объединить усилия и возвысить свой коллективный голос против «дилетантизма в науке» и всепоглощающей конъюнктуры. Возможно ли это? Надеюсь да, ну а каков другой выход? Ведь если на все это махнуть рукой, то тогда, действительно, давайте совершенствовать 101-й метод Остапа Бендера...

Перехожу к моему базовому образованию – филолог. Вы спрашиваете, полезно ли ученому иметь две или более специальностей? Не знаю, можно ли при современных темпах накопления научных знаний обзавестись двумя-тремя специальностями? Но то, что исследователю не мешает овладение познаниями в смежных научных областях, – это бесспорно. Взаимосвязь социальных явлений, принадлежащих к сфере «компетенции» разных дисциплин, возрастает, а потому всесторонне познать конкретный факт можно на пересечении методик нескольких наук. Пример многих известных ученых свидетельствует об этом, назовем только имена С.С. Аверинцева или А.М. Панченко. Исходя

из сказанного могу уверенно утверждать, что одним включением в учебный план предметов смежных наук проблему не решить, хотя изучение таких предметов (если они не вредят программе подготовке историка) не станет совершенно излишним. Лучше же соответствующим образом трансформировать ту часть «учебно-квалификационных» схем, которая нацелена на освоение методики и методологии исторического познания, добавлением элементов познания, например, художественного.

Что касается меня лично, то, как я уже Вам писал, овладевал филологией как наукой, подводящей вплотную к художественному методу познания действительности и к истории общественной мысли во всех формах её выражения. Переход к истории, таким образом, был органичным.

Несколько слов скажу об интеллектуальном уровне студентов. Мне представляется, Олег Иванович, что отсутствие «филологической составляющей» отнюдь не главная причина того, что интеллектуальное развитие наших студентов (конечно не всех!) вызывает сожаление. Интеллект личности зависит не от размера «багажа знаний», а от их функционального предназначения; эту мысль можно выразить иначе: интеллектуальность – это такое качество, которое состоит в приобретении тех знаний, которые необходимы для решения конкретных, актуальных для общества задач. То есть не стремление быть интеллектуалом должно являться стимулом приобретения знаний, а желание быть обществу полезным придает активности личности целесообразность и целенаправленность в поиске необходимых знаний. М. Драгоманов вспоминал, что родители взрастили в нем «интеллектуальные интересы», а позже наставники Полтавской гимназии отмечали в Михаиле «розумову цілеспрямованість».

Давайте, Олег Иванович, задумаемся над вопросом: нужны ли современному украинскому обществу интеллектуалы? Вряд ли! Интеллектуальность не дает, как говорится, ни денег, ни славы, ни положения в обществе, ни даже авторитета. А наявные способы обогащения или повышения материального положения далеко отстоят от научных интересов.

Как Вы понимаете, такой социально-психологический климат не благоприятствует стремлению к знаниям, к интеллектуально-

му совершенству. Короче говоря, немалому количеству наших студентов нужен диплом, а не прочная профессиональная база.

Еще одно замечание по данной теме. Ряд студентов, действительно, интересуется историей, знакомится с новинками литературы (в том числе и по интернету), но подчас они воспринимают на веру совершенно не научные точки зрения тех, о которых мы уже говорили, т.е. представителей околонучной «братии». При этом студенты считают, что они обогатились новыми идеями в отличие от преподавателей, которые пережевывают давно известное, а то и попросту отсталое. Понимание такой ненормальной ситуации должно заставить нас вернуться к идее, которую я, еще будучи деканом, заложил в учебный план лет 10 тому назад. Тогда на 5 курсе было предложено кафедрам прочитать два спецкурса, один по новинкам из отечественной, а другой – зарубежной истории. К сожалению, кафедры проигнорировали это предложение, заменив такие спецкурсы простым историографическим пропедевтикумом. Следует, думаю, вернуться к тому замыслу, что позволит, с одной стороны, ознакомить студентов с современными достижениями исторической науки (хотя бы в рамках доступной нам литературы), а с другой – повысить их интеллектуальный уровень. Да и преподавателям сделать это не грех.

Самым сложным оказался Ваш вопрос о стиле моего деканства, что создавал на факультете, по Вашим словам, атмосферу, благодаря которой преподаватели шли на работу «с радостью». Подобным отзывом Вы фактически отсекли для меня возможность отвечать, поскольку рассуждения на такую тему, были бы, мягко говоря, нескромными. Поэтому изложу лишь некоторые соображения о требованиях к руководителю любого ранга, не зная, впрочем, насколько сам им соответствовал.

На самом деле принципы руководства довольно просты, хотя и не стали общеизвестными, несмотря на перевод знаменитой книги Д. Карнеги. Назову только самые принципиальные: 1) уважение к людям безотносительно, так сказать, к их статусу; 2) наличие продуманной собственной концепции развития руководимого заведения; 3) создание благоприятных условий преподавателям и сотрудникам для повышения квалификации и профессионального роста (написания монографии, подготовки диссертации, поездок на престижные научные конференции и т.д.); 4) обеспе-

чение условий для проявления личной инициативы и всяческая поддержка ценных предложений; 5) защита прав и интересов сотрудников; 6) требовательность; 7) неудовольствие как форма морального взыскания (конечно не для крупных нарушений). Немаловажно, чтобы сам декан был работающим ученым и кровно заинтересован в факультетских делах, делах кафедр, каждого преподавателя и сотрудника.

Но сложны, повторюсь, не принципы, а умение их применять в каждом конкретном случае, а это возможно только тогда, когда эти принципы, органично присущи личности руководителя, вытекают из его душевного склада.

Конечно, я отнюдь не был последователен в выполнении этих требований, был иногда несдержан, подчас невнимателен, не всегда удавалось устоять от начальственного напора и т.д. Не удалось также полностью выполнить задачи, стоявшие перед факультетом. Реформа системы высшего образования, развернувшаяся в конце 1990-х годов, сильно урезала самостоятельность кафедр и факультетов в организации учебного процесса, научных исследований. Во многом деканаты были превращены в органы выполнения указаний сверху. Моя концепция потерпела фиаско. Но факультет, кафедры, репутацию сотрудников стремился всегда защищать от несправедливых нападков. Все, очевидно помнят, как на университет, в том числе и истфак, областная организация Руха написала в середине 90-х годов буквально «донос» за якобы «антиукраинскую» деятельность и напечатала его в газете «Українське слово». Я тогда написал опровержение, доц. А.Г. Хмельников отвез его в Киев (редакция газеты, кстати, почему-то помещалась в здании английского посольства), и после публикации моего ответа в той же газете от ДГУ «руховцам» пришлось отстать.

Главная же боль и неудовлетворенность от моего деканства связана с переходом, инициированным Министерством, к Болонской системе организации учебного процесса. По моему убеждению, европейская модель высшего образования не во всем пригодна сейчас для нас в Украине, ибо еще отсутствует необходимая материальная база (от достаточного количества учебных помещений и учебно-методической литературы до количества посадочных мест в библиотеке, достаточных часов для выполне-

ния заданий по самостоятельной работе студентов и т.д.). Кроме того, еще недостаточная общественная потребность в знаниях и крайне низок социальный статус Учителя и Преподавателя. Без этого наполнить формальную схему Болонского процесса подлинно европейским содержанием вряд ли удастся.

Возможно, я ошибаюсь в этом, но когда я увидел, что не могу достичь нужных результатов в своей работе декана, то подал заявление об уходе с этой должности.

О моем отношении к интересующей Вас проблеме «историк и власть» могу сказать только следующее. С XIX в. в отечественном общественном сознании утвердилось в целом критическое отношение к власти вообще, а интеллигенция, как правило, занимала (гласно или негласно) оппозиционную платформу (яркий образец этого – поведение Нобелевских лауреатов А.Д. Сахарова и П.Л. Капицы). Я также полагаю, что при любой власти, в любом государстве, даже очень демократическом, интеллигенция обязана занимать независимое место, выполнять миссию неофициального эксперта и аналитика, тем самым осуществлять общественный контроль за действиями власти. Это – теоретически; но на практике далеко не всегда оказывается разумным неукоснительное следование теоретическим принципам, – для достижения цели иногда приходится идти на компромиссы или искать хитроумные обходные пути. Лишь бы цель не затмила разум и не вынудила прибегать к аморальным средствам её достижения.

Изменилась ли миссия историка за последние 40 лет? – спрашиваете Вы. О том, что ученый-историк призван осуществлять миссию, которая возложена на него самой природой общества, мы уже упоминали. Если несколько расширить те краткие замечания, то скажем, что эта миссия состоит в следующем. Во-первых, пользуясь наиболее совершенными в его время научными методами, достоверно изложить ход и содержание исторического процесса. Во-вторых, отыскать в перипетиях прошлых событий закономерность и причины явлений современной общественной жизни. В-третьих, опираясь на выверенные выводы исторической науки, предположить о будущих следствиях того, что происходит на наших глазах. Это необходимо и для корректировки причинно-следственной цепочки текущей действительности, и

для того, чтобы избавить будущие поколения от негативных последствий наших деяний.

То, что я сейчас написал, – совершенно тривиальные вещи, в основном известные со времен Геродота и Фукидида, но, увы!, их стоит напоминать вновь и вновь, так как появилось немало желающих отбросить эти аксиомы как старый хлам.

В одном письме нет возможности размышлять по поводу современных подходов к воплощению этих древних истин исторической профессии в реальной исследовательской практике. Затрону только один, но очень важный момент: историческая причинность (или шире – причинно следственная цепочка) – на эту тему специальных исследований, отвечающих новейшим требованиям, почти нет. Почти, ибо отдельные наблюдения по этому вопросу (Гуревича, Репиной, Поповой, Зашкильняка и др.) еще не делают здесь погоды. Но то, что делается, свидетельствует, как мне кажется, что отказываться от таких категорий как «познаваемость прошлого», «закономерности в истории», «объективность» и проч., еще рановато. Правда, какие трактовки нужны, сказать трудно, они еще скрыты в тумане, или, по словам И. Франко, видны «невизнажно, немов з-за сита».

Насчет наличия «мудрецов» на современном историческом факультете ДНУ – говорить не нам: время покажет. Н. Чернышевский писал, что в сложных ситуациях лучше возложить «хлопоты объяснения» на историю. Давайте таким образом поступим и мы. Возможно, и вызревают в нашей среде новые фигуры масштаба периода «бури и натиска». Поживем – увидим. Беспокоит другое, о чем я выше писал, – сужение пространства для появления индивидуальной творческой инициативы в учебной, научно-исследовательской, организационно-методической области при девятом вале бюрократической документации. В подобной обстановке не то что своей инициативы некогда проявить, но и чужую не успеваешь удовлетворить! Личность вырастает сама и на просторе – не нужно ей только мешать. А коллективная, дружески взыскательная, творческая атмосфера – питательная почва для появления фигур такого «масштаба».

Конечно, Д.И. Пойда, И.Ф. Ковалёва, Н.П. Ковальский, А.С. Завьялов, В.И. Шевцов, Н.Д. Мартынов и др. – запоминающиеся личности, но ведь подрастает новое поколение преподавателей, и

как знать, вполне возможно, что среди них окажутся интересные индивидуальности университетского уровня (назову, кого вспомню в данную минуту: Н.В. Венгер, О.Н. Каковкина, М.Э. Кавун, В.И. Воронов и др.). Думаю, что О.И. Журба и Т.Ф. Литвинова тоже далеко не заурядные имена.

Перейду к следующему вопросу о педагогическом мастерстве. Пожалуй в нашей профессии это самое мистическое явление. Ибо результата – заинтересованного и глубокого усвоения студентами определенного курса лекций – можно достигать разными и непохожими средствами. Но обязательное условие успеха при любых методических ухищрениях – взаимоуважение и взаимопонимание между лектором и аудиторией, хороший контакт и заинтересованность. При отсутствии этих элементов все усилия преподавателя, вся его эрудиция и глубина изложения могут оказаться напрасными. В настоящее время, при равнодушии студентов к знаниям, никакое мастерство не сработает. Поэтому преподавателю важно прежде всего хорошо продумать, каким образом заинтересовать аудиторию своей дисциплиной, а затем убедить слушателей в практической значимости содержания данной дисциплины.

Добиваться этого следует постепенно, не торопясь, понемногу овладевая вниманием студентов. Внимание рассеется непременно, если лектор не свободно владеет материалом, «привязан» к конспекту.

Безотказным средством (кстати, часто применявшимся Н.П. Ковальским, В.И. Шевцовым, Н.Д. Мартыновым и др.) является знакомство студентов с ведущимися в науке дискуссиями по основным проблемам курса. В эти минуты, как правило, обостряется внимание студентов, да к тому же они получают дополнительный импульс к овладению предметом в часы самостоятельной работы.

Определенную роль играет умелое применение наглядности. Помню, когда я читал курс палеографии, то воспроизведение мною на доске характерного начертания букв и цифр для XI, XIV или XVII вв. заставляло студентов (даже заочников) старательно следом за мной выводить каждый знак. А потом, когда приступали к чтению раздаточного текста, кряхтели и терли затылки, чтобы лучше друг друга распознать то или другое слово. А если бы

я ограничился таблицами с заранее выписанными вариантами (а они были готовы и висели на кафедре), думаю, такого интереса к предмету добиться не удалось бы.

Полагаю, не нужно говорить, сколько времени потрачено мною для свободного овладения древней рукописной графикой!

Тема о педагогическом мастерстве – неисчерпаемая, но овладеть ею можно только при поиске собственной системы, так как каждый предмет – новая специфика. Понятно, что основы педагогического мастерства должны быть хорошо усвоены всеми преподавателями, однако, они – лишь почва, которая не родит без семян и ухода за саженцами.

С вопросом о том, каким должно быть современное историческое образование, лучше было бы нам обратиться к очередному Международному конгрессу исторических наук. Проблема, действительно, чрезвычайно сложная и одновременно не менее актуальная. Решать же её следует, с моей точки зрения, начиная с определения новейших требований к социальной миссии историка, и потом только переходить к подготовке историков. Выпускник исторического факультета сможет лучше ответить на вызов времени, если программа его подготовки будет содержать следующие элементы: 1) общественная потребность в истории; 2) теория и методика получения достоверной информации о событиях прошлого; 3) изложение отечественного и зарубежного исторического процесса в контексте решения проблемы познания настоящего; 4) выявление типологических моделей причин и следствий в истории для возможности предвидеть будущее развитие событий*.

Практическая реализация этих принципов потребовала бы коренного изменения не форм, а концепции содержания высшего исторического образования, структуры и предметного наполнения учебного плана, существенного увеличения вузовского компонента и часов на самостоятельную работу студентов и т.д. Это потребовало бы также неуклонного соответствия лекционных курсов современным достижениям исторической науки, как и

---

* Смог же В.О. Ключевский за 12 лет до Октября 1917 г. предсказать падение самодержавия, сказав о Николае II: «Это последний царь. Алексей царствовать не будет».

знаний студентов; это, наконец, потребовало бы расширения, за счет лекционных часов, времени на семинары, коллоквиумы, учебные конференции, круглые столы, дискуссии, консультации преподавателей и т.д. Предлагаемые формы организации учебного процесса, разумеется, необходимо сопровождать укреплением учебно-материальной базы и кадровым обеспечением.

Теперь – об истории и дальнейшей судьбе историографических исследований на кафедре. Я разделяю точку зрения Е.А. Чернова о развитии историографического направления на кафедре за последние 35 лет. Но этапы его истории видятся мне несколько по-другому. Первый этап я бы уложил в 1972 – 1985-86 годы, в котором уход из жизни В.И. Шевцова был, вне сомнения, резкой гранью. Но и после этого печального события историография на кафедре в главных чертах разрабатывалась в рамках прежней концепции с определенными (обусловленными имманентными причинами) вариантами. Распад СССР, прежней системы научных представлений, кризис советской исторической науки и историографии в том числе, переход к национальной концепции прошлого, к национальным культурным ценностям (в частности – к украинскому языку) привели во второй половине 1980-х – начале 1990-х гг. к фактическому отрыву украинских историографических занятий от прежней всесоюзной системы и начальному этапу поиска иных теоретических, методических, сюжетных, проблемных подходов. Так зарождались внутри кафедры новые представления и понятия об исторической науке, методах её изучения, и описания, которые воплотились в законченные формы в работах И.И. Колесник, В.В. Подгаецкого и их учеников, что и заполнило собой 1990-е – начало 2000-х годов. После переезда И.И. Колесник в Киев (а также преждевременной кончины В.В. Подгаецкого) историографические исследования в русле отстаиваемой ими концептуальной схемы значительно ослабли. Сможет ли В.В. Ващенко заменить ушедших коллег – выяснится со временем.

Е.А. Чернов очень осторожно затронул недостатки схемы И.И. Колесник – В.В. Подгаецкого. Мне не хотелось бы переходить за эту грань, скажу лишь, что за несомненными перспективными поисками, особенно в теоретической области, у представителей данной «школы» нередко исчезал общественный смысл

и исторической науки, и усилий тех, кто занимался её изучением. Кроме того, явно затянулась в их работах «детская болезнь» стилевого и терминологического наукообразия. Один крупный историк с безупречно-ясным и художественно-образным стилем говорил ученикам: малопонятно писать и говорить – легко, но просто и ясно писать и говорить – очень трудно.

Будущее кафедры мне видится в междисциплинарном сотрудничестве (на кафедре сосредоточены историография, источниковедение, археография, этнология, клиометрика и др.), ибо это создает уникальную возможность успешно развивать теорию и методику исторического познания. Одной из предпосылок будущих успехов может стать возвращение историографии отнятого у неё места в структуре исторической науки. Кастрированная в этом отношении, она стала вращаться в круге культуролого-рефлексивных парадигм, дискурсов, и концептов, напрочь отмежевавшись от выполнения своих «кровных» задач: оценивать ход и результаты процесса научного изучения прошлого, определяя перспективные пути дальнейшего постижения истории. Возможно, повинен в таком подходе к истории постмодернистский скепсис в отношении познаваемости прошлого, а также приравнивание истории к беллетристике.

И последний ответ на последний вопрос о моей заинтересованности историей общественной мысли. Толчок к этому я получил при чтении сочинений Белинского, Герцена, Ключевского, Семевского, Плеханова, Лихачова, а непосредственно занялся уже в аспирантуре и после неё. Мне немало приходилось писать о предмете и значении истории общественной мысли как отдельной исторической дисциплине или области исторического познания. Здесь ограничусь коротким замечанием. История общественной мысли дает редкую возможность оценить ход исторического прошлого в ракурсе его влияния на жизнь и душевное самочувствие человека, отразить отношение современника к положительным и отрицательным сторонам действительности, его представления о желательном и наиболее ценном в жизни, т.е. о его общественном идеале.

К сожалению, уровень изучения истории общественной мысли еще недостаточен для реализации предложения Жака Ле Гоффа разработать периодизацию истории, исходя из эволюции обще-

ственного идеала. Достижение этой цели – престижная перспектива истории общественной мысли, цель и моя, как её исследователя.

Надеюсь, уважаемый Олег Иванович, я смог хотя бы частично удовлетворить Ваше любопытство своими краткими ответами.

А. Болебрух

22 августа 2007 г.

* * *

Дорогой Анатолий Григорьевич!

Данное письмо, вероятно, будет некоторым сюрпризом для Вас, так как, ознакомитесь Вы с ним уже в опубликованном виде, что, как известно, отвечает эпистолярной культуре, особенно любимой Вами эпохи Классицизма-Постклассицизма. Я надеюсь, что Вы не будете особенно сетовать, так как, в отличие от многих адресатов писем того времени, Вы действительно будете иметь возможность и прочитать и при желании высказаться в любых доступных формах, тем более, что и автор находится в пределах повседневной досягаемости. Вместе с тем, обращение к Вам есть, точно так же как и Ваш письмо с обращением ко мне, прежде всего данью эпистолярному этикету и нашему обоюдному стремлению соблюсти законы жанра. А истинные адресаты и в том и другом случае – читатель-современник и, чего таить греха амбициозности, – потомок. Вот именно для этого читателя считаю необходимым высказаться по поводу «полученных результатов» (ведь речь изначально шла о научном проекте).

Поэтому, не взыщите, в дальнейшем речь пойдет не столько о профессии историка вообще, сколько об «ожиданиях и реальностях» («гипотезе и результатах»). В целом, должен признаться, что провокация удалась лишь частично. Несмотря на то, что я попытался обрушить на Вас целый ворох вопросов личного характера и даже попытаться навязать Вам свое понимание значения интимно-повседневного, внеисториографического контекста, Вы, на мой взгляд, великолепно сумели обойти те вопросы, которые, по всей видимости, не представляют для Вас интереса,

или же ответы на них невозможны в соответствии с Вашими моральными и эстетическими идеалами. Но здесь, обращаясь уже к упомянутому читателю, воспользовавшись драматургическим приемом «в сторону», замечу, что это был мною ожидаемый результат, отвечающий той реальности, которую мы имеем в лице уважаемого профессора А.Г. Бolečуха. Однако, при этом замечу, что речь идет не об академически чопорной личности. И так как не ставлю перед собой задачу развернутой психологической характеристики, то оставаясь в пределах сюжетов, заданных Вашим письмом, Анатолий Григорьевич, – «профессия историка», ограничусь лишь некоторыми наблюдениями. На мой взгляд, Вы, Анатолий Григорьевич, являете собой представителя жестких эстетических канонов, в которых «уродство» не имеет право на воссоздание. «Уродливое» дается в мире как образец, того, что должно быть преодолено, иначе говоря, как «антиобразец». Критериями же красоты для Вас, по всей видимости, являются не барокковые формы, присущие также эпохе Просвещения, а скорее классицистические. И может именно поэтому, по крайней мере, в цеху днепропетровских профессиональных историков Вы занимаете свое особое место. И именно эта Ваша особенность позволяет, сохраняя открытость к аккумуляции нового в науке и культуре принимать его в себя в тех формах и объемах, которые не допускают коррозии Ваших идеалов. Не уверен, что это только лишь комплимент, ну, уж точно, – не инвектива, а попытка воссоздания Реальности.

Всегда Ваш Олег Журба.

12 августа 2008 г.

СПИСОК**НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА БОЛЕБРУХА АНАТОЛІЯ ГРИГОРОВИЧА****1971**

1. Из истории назначения цензоров в России // Сборник научных статей аспирантов кафедры истории СССР и УССР. – Д., 1971. – С. 119 – 125.
2. Кто редактировал «Ведомости»? // Д., 1971. – С. 126 – 132.

1972

3. Продворянская направленность цензурного законодательства в России XVIII в. // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР. – Д., 1972. – С. 130 – 137.

1973

4. Процес В.В. Пасека // Питання історії народів СРСР: Республ. міжвідомчий збірник. – Х., 1973. – Вип. 15. – С. 115 – 122.

1975

5. К вопросу о реакционной политике царизма в области идеологии в конце XVIII века // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1975. – Вып. 2. – С. 153 – 159.

1976

6. И.Н. Болтин в дореволюционной историографии // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1976. – Вып. 3. – С. 89 – 97.
7. Я.П. Козельский о просвещении // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1976. – Вып. 3. – С. 145 – 155.
8. Русская палеография: Методические указания для студентов. – Д., 1976. – 42 с.

1977

9. А.Н. Радищев о положении печати в царской России. // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1977. – С. 43 – 52.

1978

10. Использование В.Н. Татищевым летописных известий о народных восстаниях Киевской Руси // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Д., 1978. – С. 13 – 20.

11. Русская историография второй половины XVIII в. и царизм // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1978. – С. 69 – 76.

1979

12. Исторические взгляды В.В. Попугаева // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Д., 1979. – С. 25 – 40.

13. Передовая общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм: Монография. – Д., 1979. – 69 с.

14. Историография истории СССР: Методические указания для студентов. – Д., 1979. – 31 с.

15. Теоретические вопросы развития историографии XVIII в.: Методические указания для студентов. – Д., 1979. – 56 с.

1980

16. Общественно-политические взгляды П.А. Словцова // Историографический сборник. – Саратов, 1980. – Вып. 8. – С. 123 – 140.

17. А.Л. Шлецер о русской историографии XVIII века // Исследования по истории русско-германских отношений. – Д., 1980. – С. 147 – 155.

18. Цензурные органы России в XVIII веке // Правовые идеи и государственные учреждения: Историко-юридические исследования. – Свердловск, 1980. – С. 57 – 70.

1981

19. 60-річчя завершення громадянської війни: Всесоюзна наукова конференція в Дніпропетровську-Сімферополі // Вісник

Академії наук Української РСР. – 1981. – № 4. – С. 97 – 98 (співавтор В.В. Іваненко).

20. Методические указания по написанию и оформлению дипломных работ. – Д., 1981. – 36 с. (соавтор Н.П. Ковальский).

1982

21. Рец.: Моряков В.И. Из истории эволюции общественно-политических взглядов просветителей конца XVIII века: Рейналь и Радищев // История СССР. – 1982. – № 2. – С. 137 – 142.

22. Проблемы отечественной истории в русской журналистике первой половины XIX века: Монография. – Д., 1982. – 87 с. (соавтор В.И. Шевцов).

23. В.И. Ленин о русском просветительстве // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX вв. – Д., 1982. – С. 3 – 11.

1983

24. Послание в Сенат участников волнения на Камчатке в 1771 году // Историография и источниковедение Сибири: Рукописная традиция XVI – XIX вв. на востоке России / АН СССР Сибирское отделение. – Новосибирск, 1983. – С. 235 – 243.

25. Новые источники по истории русской просветительской мысли в конце XVIII – начале XIX вв. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по социально-экономической истории России и Украины в XVII – XIX вв. – Д., 1983. – С. 88 – 95.

26. Русская просветительская мысль конца XVIII – начала XIX вв.: Методические указания к спецкурсу. – Д., 1983. – 32 с.

1984

27. Из истории изучения русского просветительства (советская литература 50 – 70-х годов) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Д., 1984. – С. 119 – 126.

28. IV Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин» // Известия АН Грузинской ССР. – 1984. – № 2. – С. 187 – 190. (соавтор М. Чхартишвили).

29. Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века. – Д., 1984. – (соавторы Е.А. Чернов, И.И. Колесник).

1985

30. Актуальные проблемы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин // История СССР. – 1985. – № 1. – С. 138 – 145 (соавторы Е.И. Ефимов, А.К. Швидько).

31. VIII Всесоюзная историографическая конференция // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 144 – 156. – (соавтор В.А. Муравьев).

32. К вопросу о методике анализа источников по истории русской просветительской мысли конца XVIII – начала XIX вв. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Д., 1985. – С. 38 – 47.

33. Источники по истории передовой русской общественной мысли конца XVIII – начала XIX вв. и методика работы с ними // Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников. – Тбилиси, 1985. – С. 52 – 54.

34. Историография истории СССР в вузах: вопросы изучения и преподавания // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Матер. Всесоюзн. научн. конф. – Д., 1985. – С. 37 – 45.

1987

35. До характеристики світогляду В.Н. Каразіна // УІЖ. – 1987. – № 8. – С. 85 – 95.

36. Передовая общественно-политическая мысль России и Украины: от Радищева до декабристов: Монография. – Д., 1987. – 65 с.

37. Теоретические вопросы истории русской общественной мысли конца XVIII – начала XIX вв. в исследованиях советских историков 60 – 80-х годов // Теоретико-методологические проблемы развития советской исторической науки. – Д., 1987. – С. 113 – 120.

1988

38. Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX вв.: Монография. – Д., 1988. – 83 с.

39. Источник и историческое сознание общества // Актуальные проблемы изучения и издания письменных исторических источников: Всесоюзн. научн. сессия: Кутаиси 18 – 20 октября 1988 г. // Тезисы докладов. – Тбилиси, 1988. – С. 27 – 29.

40. К вопросу о методике анализа источников по истории общественной мысли России начала XIX века // Источниковедческие разыскания. 1985. – Тбилиси: АН Грузинской ССР. – 1988. – С. 102 – 106.

1989

41. О перестройке преподавания историографии в вузах // Историографическая культура студента-историка: этапы формирования, содержание, значение. – Калинин, 1989. – С. 28 – 35 (соавторы Н.П. Ковальский и др.).

1990

42. Речь А.С. Кайсарова в Дерптском университете (1811 г.) // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Д., 1990. – С. 101 – 108.

43. Труды Н.М. Дружинина по истории движения декабристов // Советская историография отечественной истории. Ученые и их труды. – М., 1990. – С. 68 – 76.

44. Академик Д.И. Яворницкий и развитие краеведения на Екатеринославщине // Сборник рефератов докладов област. научн.-практич. конф. по историческому краеведению. – Д., 1990. – С. 21 – 25 (соавтор А.К. Швыдько).

45. Методические указания к изучению курса «Историография истории СССР». – Д., 1990. – 21 с.

1992

46. 300 исторических анекдотов. – Д., 1992. – 144 с.

47. Комплексный подход к разработке научной концепции гуманизации и гуманитаризации образования // Гуманітарні проблеми освіти. – Д., 1992. – С. 62 – 64.

48. Социальный идеал Н. Тургенева // История общественной мысли России и Украины XVII – XIX вв. – Д., 1992. – С. 23 – 52.

1993

49. История общественной мысли: XI – начала XIX вв.: Монография. – Д., 1993. – 224 с.

50. Конституція П. Орлика // Вісник ДДУ: Історія та археологія. – Д., 1993. – Вип. 1. – С. 53 – 60.

51. Проблема сучасності і викладання українознавчих дисциплін // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Д., 1993. – С. 39 – 44.

52. Ред.: История Днепропетровского университета. – Д., 1993. – 238 с.

1994

53. Націоналізм: витоки і сучасність // Борисфен. – 1994. – № 2. – (співавтор В.В. Іваненко). – С. 16 – 21.

54. Історія суспільної думки України: друга половина XIX – початок XX ст.: Хрестоматія. – Д., 1994. – 191 с.

1995

55. Суспільна думка як об'єкт історичного дослідження // Історична наука на порозі XXI ст. Підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. – Х., 1995. – С. 15 – 20.

56. Пам'ятки суспільної думки України: XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія. – Д., 1995. – 488 с. (співавтори Т.Ф. Литвинова, Є.А. Чернов).

57. До предмету історії суспільної думки // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи. – Д., 1995. – С. 33 – 42.

58. Маловідомий твір М.М. Сперанського // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1995. – С. 55 – 61.

1996

59. Новая книга о русском просветительстве // Вопросы истории. – 1996. – № 2. – С. 143 – 145.

60. Скрытые конфликты и их влияние на политические процессы // Соціально-політичні конфлікти в сучасній Україні: природа, характер, наслідки: Матер. наук.-практ. семінару. – Д., 1996. – С. 23 – 27.

1997

61. Історія і політика // Нива знань. – Д., 1997. – № 1. – С. 31 – 37.

62. Кирилло-Мефодиевское общество и его место в истории русской и украинской общественной мысли // Вісник ДДУ: Історія та археологія. – Д., 1997. – № 2. – С. 15 – 23.

63. Художня література в джерелознавчому аспекті // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Мова науки. – Д., 1997. – С. 88 – 97.

64. Важлива тема української історіографії // Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність. – Д., 1997. – С. 5 – 7.

65. Исторические предпосылки русских революций XX века // XX століття – століття революцій: Матер., тези доп. та повідомлень Всеукр. наук. конф. – Д., 1997. – С. 8 – 13.

66. Виховання та духовне здоров'я суспільства // Соціально-педагогічні проблеми виховання дітей та молоді в національній системі освіти. – Д., 1997. – С. 17 – 21.

1998

67. Ценное издание – аннотированная опись ГАДО // Научно-информационный бюллетень Международной Ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М., 1998. – № 1. – С. 22 – 24.

68. Н.М. Карамзин и русское просветительство // Историографический сборник. – Саратов, 1998. – Вып. 17. – С. 56 – 68.

69. Украинское национальное движение первой половины XIX в. и Германия // Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество XIX – XX вв.: Матер. Междунар. научн. конф. – Д., 1998. – С. 85 – 90.

70. Социальная действительность в восприятии древнерусских людей XI – XIII вв. // Вісник ДДУ: Історія та археологія. – 1998. – Вип. 4. – С. 35 – 48.

71. Ідея «прав і вольностей» українського народу в суспільно-політичній думці України XVIII – першої половини XIX ст. // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). – Д., 1998. – С. 40 – 50.

72. Українське питання в програмах таємних організацій російських дворянських революціонерів // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). – Д., 1998. – С. 74 – 83.

73. Краєзнавство як галузь історичної науки // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 4 – 8.

1999

74. Якою бути Україні завтра? // Грані. – 1999. – № 1. – С. 22 – 27.

75. До питання про специфіку історичного розвитку Росії // Питання аграрної історії України та Росії XVIII – XX ст. – Д., 1999. – С. 5 – 10.

76. Историческая наука и политика // Грані. – 1999. – № 2. – С. 5 – 9.

77. Духовные ориентиры Александра Пушкина // Грані. – 1999. – № 3. – С. 61 – 67.

78. Методология изучения истории общественной мысли // Гуманітарний журнал. – 1999. – № 1. – С. 34 – 36.

79. А.И. Герцен в русской общественной мысли середины XIX века // Вісник ДДУ: Історія та археологія. – 1999. – № 5. – С. 41 – 48.

80. Уложенна комісія 1767 – 1768 рр. // Грані. – 1999. – № 3. – С. 122 – 130.

2000

81. Методология истории: в поисках новых основ. // Грані. – 2000. – № 2. – (соавтор В.К. Якунин). – С. 3 – 10.

82. Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект // Грані. – 2000. – № 3. – С. 17 – 20.

83. Перші кроки університетської освіти в Дніпропетровську // Борисфен. – 2000. – № 5. – (співавтор В.С. Савчук). – С. 3 – 4.

84. Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії

та методики (Число 5). Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 т. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 393 – 402.

85. Общественная мысль и историческая наука // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: образи науки. – Д., 2000. – С. 4 – 12.

86. Проблеми підготовки істориків в університетах України // Всеукр. наук.-методичн. конф. «Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи»: Тези доповідей. – К., 2000. – С. 374 – 376. – (співавтор В.В. Іваненко).

2001

87. История как приращение культуры // Вісник ДДУ. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 6. – С. 3 – 9.

88. Взаємодія суспільства і влади – чинник стабільності і соціального прогресу // Матер. круглого столу «Зовнішні та внутрішні чинники розвитку політичної ситуації в Україні: Україна і світовий політичний процес». – Д., 2001. – С. 35 – 42.

89. В поисках неуловимого (общественный идеал и пути его обретения в Украине) // Світова цивілізація та міжнародні відносини. – Д., 2001. – № 2. – С. 23 – 27.

90. Ред.: Дніпропетровськ: віхи історії. – Д., 2001. – 256 с.

91. Нові здобутки одеських істориків // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – 2001. – Вип. 2. – С. 668 – 678.

2002

92. Увічнити поіменно // Книга скорботи України: Дніпропетровська область. – Д., 2002. – Т.2. – С. 3 – 5. (співавтор О.В. Касьянов).

93. Світосприйняття давньоруських людей // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 56 – 80.

94. Селянське питання в Росії доби пізнього феодалізму: нові історіографічні підходи // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 29 – 35.

95. Наддніпрянщина як об'єкт історичного краєзнавства // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 4 – 6.

2003

96. Два листи В.Н. Каразіна 1820 р. // Біографістика в контексті сучасних історичних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – 2003. – Вип. 6. С. 159 – 163.

97. Науковий плюралізм та толерантність спілкування // Грані. – 2003. – № 3. – С. 8 – 10.

98. Общечеловеческие ценности и общественный идеал // Грані. – 2003. – № 5. – С. 14 – 18.

99. Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Д., 2003. – С. 3 – 10.

100. Південно-Західна Русь – Україна у XIV – початку XVII ст.: пошуки нових шляхів суспільного розвитку // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Д., 2003. – С. 153 – 158.

101. Класичний університет і духовність суспільства // Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції та сучасність: Матер. міжнародн. наук.-практ. конф. – Д., 2003. – С. 25 – 29.

2004

102. Декабристи в суспільній думці Російської імперії XIX ст. // Декабристські читання: Тези міжнародн. наук.-теорет. конф. – К., 2004. – С. 8 – 10.

103. Шлях у майбутнє пролягає через минуле // Грані. – 2004. – № 2. – С. 138 – 141.

104. Учебный процесс в гуманитарном измерении // Традиції та інновації викладання гуманітарних дисциплін у вищій школі: Матер. міжнародн. наук.-практ. конф. – Д., 2004. – С. 51 – 56.

105. В.О. Ключевский о буржуазных реформах 1860-1870-х годов // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Д., 2004. – С. 5 – 15.

106. Катеринославський декабрист Олександр Гангеблов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2004. – Вип. 1. – С. 30 – 37.

107. Ідеологія // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 51 – 54.

108. Суспільна думка // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 257 – 263.

109. Просвітництво // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 215 – 222.

110. Марксизм // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 129 – 135.

2005

111. Василь Назарович Каразін (1773 – 1842): Монографія. – Х., 2005. – 348 с. (співавтори С.М. Куделко, А.В. Хрідочкін).

112. Термінологічний образ історіографії // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – 2005. – № 5. – С. 151 – 157.

113. Художественная литература в источниковедческом аспекте // Крыніцазнавства і спецыяльныя історычныя дысцыпліны. Науковы зборнік. – Мінск. –2005. – Вып. 2. – С. 7 – 17.

2006

114. Вступ // Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – С. 3 – 8.

115. Ред.: Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.

116. Консерватор-реформатор В.Н. Каразін // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 231 – 237.

117. Слово об учителе // Проблеми політичної історії України. – Д., 2006. – С. 12 – 16.

118. Приобрела ли историография новый образ? // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 4 – 13.

2007

119. Чи допоможе Мельпомена Клію? // Вісник Дніпропетровського національного університету: Історія та археологія. – 2006. – № 6. – С. 109 – 116.

120. Ювілей самоврядності // Наше місто. – 2007. – 27 берез. – № 45 (співавтор М.Е. Кавун).

121. Глубокомерность источника // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad gonores... Ad memorandum. – Д., 2007. – С. 170 – 176.

2008

122. История истории: муки повторной самоидентификации // Харківський історіографічний збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 4 – 14.

123. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України і Росії XI – XIX ст.): Монографія. – Д.: Ліра ЛТД. – 2008. – 452 с.

124. Нові глибини джерела // Збірник наукових праці, присвячений 80-річчю Державного архіву Дніпропетровської області. – 2008.

ПУБЛІКАЦІЇ ПОДАНІ ДО ДРУКУ

125. Російське суспільство кінця XIX ст. у чеховській інтерпретації // Збірник кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства. – 2008 р.

126. Вавілонський синдром (історіографічна рефлексія над сучасністю) // Вісник Дніпропетровського національного університету. Історія та археологія. – 2008 р.

127. Українська суспільна думка другої половини XIX ст.: деякі специфічні риси // Політична історія України: Збірник наукових праць. – 2008 р.

128. «Письмецо придет и вестей принесет» // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 3. – 2008 р.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ, ЗАХИЩЕНІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ПРОФЕСОРА А.Г. БОЛЕБРУХА

1. *Давыденко Юрий Васильевич.* – Положение рабочего класса горнопромышленного района Украины в 1880-х – начале 1900-х годов и идеи марксизма. Источники и историография. – Автореф. дис... канд. истор. наук. – Д.: ДГУ, 1992. – 21 с.
2. *Ченцова Надія Володимирівна.* – Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.:ДГУ, 1992. – 17 с. (співкерівник – проф. М.П. Ковальський).
3. *Ченцов Виктор Васильевич.* – Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921 – 1925 гг. – Автореф. дис... канд. истор. наук. – Д.: ДГУ, 1992. – 18 с.
4. *Бекетова Валентина Михайловна.* – Журнал «Исторический вестник» і його місце в історичній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.:ДДУ, 1993. – 20 с.
5. *Руднев Михайло Альбертович.* – Філософсько-історична концепція М.Я. Данилевського в оцінках сучасників. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДДУ, 1994. – 19 с.
6. *Чернышова Наталья Костянтинівна.* – Національне питання в історичній концепції О.І. Герцена. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДДУ, 1996. – 22 с.
7. *Зенкин Михайло Васильович.* – Історичні та суспільно-політичні погляди Б.М. Чичеріна. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.:ДДУ, 1999. – 16 с.
8. *Хрідочкін Андрій Вікторович.* – Суспільно-політичні погляди В.Н. Каразіна. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2001. – 18 с.
9. *Луняк Євген Миколайович.* – Кирило-мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини ХІХ – ХХ ст. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2003. – 20 с.
10. *Карпенко Галина Іванівна.* – Українська реалістична проза другої половини ХІХ ст. як історичне джерело. – Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2005. – 16 с.

11. *Келембет Станислав Миколайович.* – Князі Нижегородсько-Суздальської землі в кінці XIV – середині XV століть (історико-генеалогічний дискурс): Автореф. дис... канд. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2005. – 21 с.

12. *Пазинич Юлія Миколаївна.* – Особливості трансформації політичної системи України в епоху Гетьманщини. – Автореф. дис... канд. політич. наук. – Д.: ДНУ, 2007. – 19 с.

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПРИ КОНСУЛЬТУВАННІ ПРОФЕСОРА А.Г. БОЛЕБРУХА

1. *Журба Олег Іванович.* – Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX століття. – Автореф. дис... докт. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2004. – 36 с.

2. *Шляхов Олексій Борисович.* – Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст. – Автореф. дис... докт. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2004. – 36 с.

3. *Бородін Євген Іванович.* – Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991 – 2004 рр.). – Автореф. дис... докт. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2007. – 34 с.

4. *Святець Юрій Анатолійович* – Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження). – Автореф. дис... докт. істор. наук. – Д.: ДНУ, 2008. – 40 с.

РОЗДІЛ 2

ЕПІСТОЛОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

«ПИСЬМЕЦО ПРИДЕТ И ВЕСТЕЙ ПРИНЕСЕТ»*

...Где ждет его судьба с известьем,
Как с запечатанным письмом

А. Пушкин «Медный всадник»

Серед великої кількості видів наративних джерел найменше досліджені в джерелознавчому аспекті листи (епістоли чи епістолярії)¹. Листування, як форма міжособистісної комунікації, відкриває історикам унікальну можливість зануритися у сферу живого спілкування наших далеких чи близьких предків, їхні тривоги, почуття, сподівання, роздуми, значно краще зрозуміти їхню ментальність, а часто-густо прозирнути у потайні куточки душевних переживань. Жодне інше джерело не має таких якостей.

Разом з тим жодне інше джерело не пронизане таким суб'єктивним сприйняттям світу, як листи. Термін «суб'єктивізм» у даному випадку означає не поняття, протилежне «об'єктивізму», а індивідуальний погляд на світ, який, зрозуміло, може бути і правильним, і помилковим. У листах ми зустрічаємо те й інше, ось чому аналіз цих джерел вимагає особливої філігранності. Нагороною ж стає розсип дорогоцінних історичних фактів, яких не можна відшукати у морі інших інформаційних матеріалів.

На жаль, до цього часу задовільно не розроблена методика роботи з листами як специфічними видами історичних джерел. «Специфика писем, – писав В.О. Сметанін, – заключается в особом ярком проявлении субъективного восприятия современных событий. Это требует более критического отношения к эпистолярному наследству, но вместе с тем убеждает в солидной значимости писем как исторического источника. Однако, если к письмам нельзя подходить с той общепринятой меркой, которая вполне применима к иным типам исторических памятников, то это означает, что должны быть детально разработаны эпистогра-

---

* Старовинна приказка.

фические методы исследования. Приходится констатировать, что в настоящее время наука не только не располагает обобщающим трудом в этой области, но даже не изучено эпистолярное наследие подавляющего большинства стран, народов и даже целых исторических периодов и эпох»². Причому в зарубіжній історіографії ситуація не набагато краща. Показово, що в монографії «Історія європейської ментальності»³, де є окремий розділ «Комунікація», про листи ні в період античності, ні середньовіччя та нового часу не йдеться.

Тим часом історія листування бере свій початок, за деякими свідченнями, майже за 2,5 тисяч років до н.е., а перші листи, що дійшли до нас, належать Ісократу, Платону, Аристотелю. У розпорядженні вчених знаходяться зараз кілька мільйонів листів. Тому не дивно, що пропозиція В.О. Сметатніна тридцятирічної давності щодо доцільності створення спеціальної історичної дисципліни – епістолографії (адже існують дисципліни, зайняті вивченням окремих видів джерел, – епіграфіка, дипломатика, кодикологія тощо) знаходить своє втілення в наш час. Враховуючи жвавий інтерес науковців до історичної антропології, наявність епістолографії (чи епістолології) буде у великій нагоді.

Певна джерелознавча база у вивченні епістолярної спадщини все ж створена, і в цьому відношенні особливо плідним були 60-80-ті роки ХХ ст. Слід відзначити вихід з друку у 1964 р. академічного збірника «Вопросы текстологи» (Вип. 3), який містив ряд цікавих розробок, зокрема статті Є.І. Прохорова (загальна характеристика листів як джерел), В.С. Нечаєвої (принципи видання епістолярних текстів) і т. ін. Змістовні, хоч і надто лаконічні, розвідки включені до двох видань (1973, 1981 рр.) підручника «Источниковедение истории СССР»⁴ (М.Т. Белявский – ХVІІІ – перша половина ХІХ ст., С.С. Дмитрієв – друга половина ХІХ – початок ХХ ст., В.С. Голубцов – радянський період). В них підкреслено важливе джерельне значення листування, дано огляд основних зібрань листів та методичні прийоми їх опрацювання. Безумовним внеском до епістолографії були вступні статті й коментарі в публікаціях листування видатних письменників і громадських діячів О. Радищева, Г. Сковороди, О. Пушкіна, О. Герцена, В. Белінського, М. Костомарова, М. Драгоманова,

М. Чернишевського, М. Грушевського, Д. Яворницького та багатьох інших.

Однак зроблено ще недостатньо для того, щоб листи використовувались в наукових дослідженнях не лише у «ранзі» ілюстрації, але й як повноправний «постачальник» достовірної інформації про минуле.

Значення епістолярного комплексу значно зростає для XVIII – першої половини XIX ст., коли були вкрай слабо розвинені засоби масової інформації (газети, часописи і т.д.), а прискорений розвиток поштового зв'язку створював сприятливі умови для інтелектуального спілкування. Отже, листи тієї доби являються для історичної науки обов'язковим джерелом, передусім у галузі історії суспільної думки та громадських рухів. Крім того, варто зважати на «татарську» (В. Белінський) цензуру, яка відсепаровувала з друкованих видань усе, що несло живу думку, тим більше – критику соціально-політичних порядків.

Секретар французької місії в Росії де Лангрене у жовтні 1825 р. доповідав своєму начальству: «...в імперії, где общественное мнение, стесненное восточными установлениями, не имеет не только органа, который бы его выражал, но и вообще какого бы то ни было способа себя обнаружить, в імперії, где газеты содержат одни лишь торговые сводки да отзвуки ничтожных европейских слухов, уловить направление и дух мнений, господствующих в обществе, весьма затруднительно»⁵. Такі часові обставини, природно, значно підвищувало комунікативне значення приватного листування.

Однак листи, відіграючи велику роль у суспільному житті, не дуже цінувалися як авторами, так і адресатами. С.С. Дмитрієв підкреслював: «Объем частной переписки некоторых деятелей был очень большим. До нас сохранились далеко не все письма даже самых известных и выдающихся деятелей. Из трех видов текстов – воспоминания, дневники, письма – наименьшее значение современники придавали письмам, их часто не хранили, уничтожали вскоре после прочтения. В глазах подавляющего большинства современников письма не являлись тестами для хранения»⁶. Так, М. Горький написав за своє життя приблизно 20000 листів, а збереглося тільки 8000. Дуже рідко хто так, як

М.І. Семевський, ретельно ставився до свого листування, він залишив нащадкам 22 томи переплетених листів.

Отже, листи визнані цінним історичним джерелом, здатним надати історичному дослідженню справжній людський вимір, проте водночас й таким, що містить у собі, крім вірогідних даних, суб'єктивні оцінки, неперевірені чутки, нікому, за виключенням адресату, не цікаві побутові подробиці і т.д. Залучення такого виду джерел до дослідницької роботи в широких масштабах гальмується недостатньою кількістю їх наукових видань, а також сучасних методик їх аналізу.

У даній публікації висловимо декілька власних міркувань стосовно джерельної специфіки листів. Будь-який варіант листа, а тим більше відомої історичної особи, не можна гідним чином оцінити без урахування обставин його написання, пересилки та стосунків автора листа зі своїм адресатом. Ось один приклад того чималоного значення, яке мав характер доставки листа у першій половині XIX ст. Тяжко хворий на туберкульоз В.Г. Белінський за кілька місяців до смерті 15 лютого 1848 р. пише листа до близького знайомого, відомого літератора і критика П.В. Анненкова у Париж: «Дражайший Павел Васильевич, случайно узнал я, что Ваш отъезд из Парижа в феврале отложился еще на два месяца; но это еще не заставило бы меня приняться за перо чужою рукою, если б не представился случай пустить это письмо помимо русской почты»⁷. Як бачимо, Белінський міг би не взятися за листа, коли б не трапилась нагода відправити його з надійною людиною (це був літератор І.В. Селиванов, якого іноді згадував у своїх творах О. Герцен: отже, особа, дійсно, надійна). Тому ми повинні віддавати перевагу кореспонденції, яка йшла поза офіційними поштовими каналами, враховуючи повноту її інформації та відвертість того, хто її повідомляв.

Можливо, у листі, що пішов би «імператорською поштою» Белінський не схотів би жалітися на власний стан здоров'я (так би мовити, щоб не радувати ворогів-перлюстраторів). У згаданому ж посланні він зважився на це: «Я, батюшка, болен уже шестую неделю – привязался ко мне проклятый грипп; мучит сухой и нервический кашель, по поверхности тела пробегает озноб, а голова и лицо в огне; истощение сил страшное, – еле двигаюсь пол комнате...». Лист написала дружина М.В Белінська, тому в

кінці автор зазначав: «Устал диктовать». Одним словом, вкрай важке самопочуття не завадило Белінському скористатися рідким випадком поділитися думками із добрим знайомим. Він розповів Анненкову навіть про таку подробицю: лікар змушує його на вулиці дихати через пристрій для підогріву повітря: «К довершению всего, выезжаю пользоваться воздухом в наморднике, который выдумал на мое горе какой-то чорт англичанин, чтоб ему подавиться куском ростбифу. Это для того, чтоб на холоде дышать теплым воздухом через машинку, сделанную из золотой проволоки, а стоит эта вещь 25 сер. Человек богатый, я – изволите видеть – и дышу через золото, и только попрежнему в карманах не нахожу его».

Більш високий рівень безпеки дозволив автору відверто поговорити про творчість О. Герцена, який нещодавно емігрував з Росії, Вольтера, Руссо; про погляди М. Бакуніна (Белінський вирішив не називати його прізвище, а обійтися зрозумілим натяком: «верующий друг») і т.п. Цим же сприятливим умовам завдячуємо ми тим, що Белінський зміг в цілому розкуто поділитися власними роздумами про свій світогляд, його еволюцію. «Кстати, – писав він, – мой верующий друг и наши славянофилы сильно помогли мне сбросить с себя мистическое верование в народ. Где и когда народ освободил себя? Всегда и все делалось через личности». Інакше почав дивитись Белінський на історичну роль буржуазії (щоправда, було це ще до буржуазної революції 1848 р. у Франції): «Когда я, в спорах с Вами о буржуазии называл Вас консерватором, я был осел в квадрате, а Вы были умный человек. Вся будущность Франции в руках буржуазии, всякий прогресс зависит от нее одной, и народ тут может по времени играть пассивно-вспомогательную роль». І далі: «Мой верующий друг доказывал мне еще, что избави-де бог Россию от буржуазии. А теперь ясно видно, что внутренний процесс гражданского развития в России начнется не прежде, как с той минуты, когда русское дворянство обратится в буржуазии»⁸.

Археографи вже визнали за необхідність при публікації листів вміщувати одночасно відповідні тексти адресатів чи ті їх послання, які викликали листи автора. Прикладом цього може бути видання творів та листів П.Я. Чаадаєва, де друкуються 76 листів, адресованих Чаадаєву за 1820 – 1856 рр.⁹. Докладні коментарі

значно полегшують розуміння змісту текстів обох учасників листування, а також суспільної атмосфери конкретної доби. Наприклад, обмін листами між Чаадаєвим та О.С. Пушкіним з приводу «Философических писем» першого (1831 – 1836)¹⁰, оприлюднення цього письмового спілкування, дали змогу вченим-історикам краще зрозуміти різні ідейні течії в суспільній думці Росії 1830-х років, зокрема визрівання «західництва» та «слов'янофільства». Хоч О.С. Пушкіна навряд чи можна беззастережно зараховувати до «західного» або «слов'янського табору». З моєї точки зору, подібна археографічна практика, тобто публікація не листів однієї особи (хоч це, безумовно, становить чималий інтерес), а комплексної системи листування між даним автором та всіма його адресатами, повинна стати нормою. Звичайно, коли йдеться про листи як вид історичних джерел. Відповіді автора листа чи його суперечка з кимось не можуть бути зрозумілими без наведення змісту попередніх текстів, що стали безпосередньою причиною того або іншого листа. Щоправда, тип археографічної публікації залежить від характеру й мети видання¹¹. Десь можна обійтися докладними коментарями, а десь все-таки доцільно публікувати повні тексти адресатів.

Джерелознавчий аналіз листів має таку важливу стадію цього процесу, як зовнішня критика. Вона зводиться перш за все до з'ясування дати, встановлення автора, матеріалу, чорнил, особливостей конверта, штемпелів та ін., на чому справедливо наголошував С.С. Дмитрієв¹². Але не менше значення має з'ясування якнайповніших даних про автора, його походження, освіти, професійних занять, вдачі, психології, світогляду, кола знайомих, громадянської активності і т.д., і т.п.

Нарешті, необхідно, зважаючи на новітні тенденції у теорії та методології історичного пізнання, розпочати вивчення проблеми листування як тієї інформаційної сукупності, що відкриває шляхи у дослідження ментальності суспільства на певній стадії історичного функціонування. А.Я. Гуревич три роки тому писав про методологію вивчення європейського середньовіччя, але ці зауваження мають, на нашу думку, загальний характер: «...историческая антропология, как стали квалифицировать новое направление исследования, ставит перед собой задачу воспроизвести этот внутренний мир и мыслительную историю в качестве

истории людей. Предмет исторического исследования, писал Блок, человек в обществе, группе, изменяющийся во времени. Историю начали изучать как бы «изнутри», исходя из содержания сознания человека»¹³. На цьому шляху нас чекають, як співається у відомій пісні, «замысловатые сюжеты»...

ПРИМІТКИ

¹ *Сметанин В.А.* Эпистолография. – Свердловск, 1970. – С. 3 – 4.

² Там же. – С. 3.

³ *Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера.* – Львів: Літопис, 2004.

⁴ *Источниковедение истории СССР.* – М.: Высшая школа. 1973. – С. 281 – 284, 409 – 414, 536 – 540.

⁵ Цит. за: *Мильчина В.А.* Дипломатический корпус в Петербурге глазами первого секретаря Французской миссии // *Одиссей. Человек в истории: язык Библии в нарративе.* 2003. – М.: Наука, 2003. – С. 200 – 201.

⁶ *Источниковедение...* – С. 413.

⁷ *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений: В 13 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 12. – С. 465.

⁸ Там же. – С. 467 – 468.

⁹ *Чаадаев П.Я.* Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2 т. – М.: Наука, 1991.

¹⁰ Там же. – Т. 2. – С. 67 – 73, 107, 464 – 466.

¹¹ См.: *В.Г. Белинский и его корреспонденты / Под ред. проф. Н.Л. Бродского.* – М., 1948.

¹² *Источниковедение...* – С. 410 – 411.

¹³ *Гуревич А.Я.* «Феодалное средневековье»: что это такое. Размышления медиевиста на грани веков // *Одиссей. Человек в истории.* 2002: Слово и образ в средневековой культуре. – М.: Наука, 2002. – С. 278.

Надійшла до редколегії у січні 2007 р.

ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ ПОБУТУВАННІ ТА ДОСЛІДНИЦЬКОМУ АРЕАЛІ

Кожна історична епоха має певний і достатньо стабільний інформаційний фон зі своєю системою комунікацій і носіїв інформації (джерел)¹. Тобто в реальній дійсності виникає і функціонує, обслуговує соціальну дійсність не просто «маса» джерел, а їхня система, цілісна сукупність, яка становить єдине інформаційно-комунікативне поле. У такий спосіб кожне окреме джерело є частиною цієї сукупності, її елементом². В цій джерельній сукупності вирізняються різні типи і види джерел. Будь-який вид джерел має тільки йому притаманні форми відображення дійсності. Вивчення історії видів складає головний предмет теоретичного джерелознавства³.

У джерелознавстві категорія «вид джерела» розглядається передусім як класифікаційна категорія, за допомогою якої систематизується наявний масив пам'яток минулого⁴. Видова класифікація сприяє також виявленню еволюції джерел⁵. Усі види джерел мають певну джерелознавчу цінність⁶. Питома вага і значення тих чи інших видів джерел у різні епохи є різними⁷. Кожній епосі відповідає домінанта тих чи інших джерел.

Сьогодні спостерігається неабиякий громадський і дослідницький інтерес до джерелособового походження, передусім до приватного листування. Цей інтерес обумовлений як розвитком самої науки, так і зовнішніми процесами, що відбуваються в суспільстві. Головною ознакою сучасної наукової парадигми виступає гуманізація науки, що знайшло вияв в антропологічно орієнтованій історіографії⁸, у фокусі якої опинилася людина в усіх її життєвих проявах⁹. Здійснюється, за образним висловом Н. Яковенко, спроба «звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві»¹⁰. Центральна тема історичної науки змістилася з обставин, що оточують людину, на людину в історично-конкретних обставинах, на конкретного індивіда, «звичайну людину» з її пристрастями й думками¹¹. В зв'язку з домінантою в гуманітарних науках пріоритету людини,

особистості, індивідуальності, активізувалися персонологічні (персональні) дослідження, в яких науковці звертаються до вивчення внутрішнього світу людини, її світобачення, емоційного життя, питань психології історії тощо. Відбувається перехід від макрорівневих досліджень до мікроісторії, для котрої характерним є різке зростання кількості «параметрів» людської поведінки, що аналізуються¹². Мікроісторія втілює ідеал унікального, неповторного в історичному бутті¹³. Окрім того, як відзначив французький філософ Жан-Франсуа Ліотар, сучасна постмодерна наука приділяє увагу дослідженню неklasичних об'єктів: сингулярностей, дивностей, маргінальностей, що визначає прорив до плюрального, паралогістського, індетерміністського, ймовірного розуму¹⁴.

В світовій історіографії також набули широкого розповсюдження дослідження у царині історії повсякденності¹⁵, приватного життя¹⁶, гендерної історії¹⁷, історії ментальностей¹⁸, інтелектуальної історії¹⁹, нової сімейної історії²⁰ тощо.

В цьому плані, в структурі джерельної бази досліджень зазначених напрямів, на перший план висуваються джерела особового походження – еґо-документи (мемуари, щоденники, приватне листування та ін.), які раніше вважалися занадто суб'єктивними і посідали другорядне місце в структурі джерельної бази історіографічних досліджень. Проте сьогодні, в зв'язку зі зміною наукової парадигми і дослідницьких пріоритетів, ця суб'єктивність розглядається й як недолік, й як позитивна якість. Тому вчені навпаки «шукають» у джерелах суб'єктивність, «жваві фарби минулого», вишуковують тексти, в яких їх створювачі (автори чи технічні виконавці – канцеляристи, переписувачі) чи власники «проговорювалися», тобто залишали на аркушах документів чи книжок записи (маргіналії) різного характеру²¹.

Серед джерел особового походження, в зв'язку із зазначеними процесами, що відбуваються останнім часом в гуманітаристиці, на особливу увагу заслуговує, в першу чергу, приватне листування, яке вже стало об'єктом дослідження спеціальної історичної дисципліни – епістолології (від грецької «епістола» – лист, послання та «логос» – слово, вчення)²².

Листи, як й будь-яке інше історичне джерело, сучасною наукою розглядаються не тільки як посередник, що містить дані

про історичні факти, але й як історико-культурний феномен, специфічний носій інформації²³. Епістолярне джерело містить в собі подвійну інформацію, а саме: опосередковано через свідомість суб'єкта віддзеркалює об'єкт, а з іншого боку – безпосередньо характеризує суб'єкта (автора листа)²⁴.

Джерело має розглядатися як соціальне явище, що виникло внаслідок потреби обслуговування певної соціальної функції, як засіб для досягнення певних практичних цілей, задоволення духовних і матеріальних потреб суспільства. Йому центральним питанням в науці про джерела (джерелознавстві) є дослідження природи джерела як продукту соціальної діяльності²⁵. Епістолярні джерела обслуговують давню й усталену потребу суспільства в обміні писемною інформацією. Окрім комунікативної функції, приватне листування, як й мемуари, мало мету самовиразу, самоусвідомлення й самоствердження особистості²⁶. Є. Щепкін, працюючи над автобіографією Л. Ранке, відзначив, що листи останнього «сохранили все переливы личных чувств и, кроме мелочей дня, дают самосознание историка для каждой ступени его жизни»²⁷. За висловом В. Дільгея, листи зберігають дійсність, наповнену життям, в них відчувається «подих особистості»²⁸.

У певну епоху, передусім це стосується ХІХ ст., листи були, за висловом поета Є. Боратинського, «серцевою потребою», можливістю «потолковать нараспашку»²⁹. Приватна кореспонденція відігравала роль «розмови», «бесіди на відстані», була своєрідною формою обговорення суспільних, філософських, літературних та ін. проблем. Великого значення набуває особисте листування, в якому міститься інформація, що за різних обставин не знайшла висвітлення у будь-якому іншому виді джерел, окрім епістолярного. Це стосується передусім листування діячів визвольного руху, політичних партій, опальних осіб, дисидентів тощо. Для України ХІХ – початку ХХ ст. приватне листування мало особливе значення в зв'язку з національним пригнобленням, забороною (до 1905 р.) друкування книжок та періодики рідною мовою (за Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р.), неможливістю відверто висловлювати особисті думки й обговорювати найпекучіші проблеми українського сучасного життя³⁰.

В листах (цих «людських документах епохи») з найбільшою рельєфністю здобув відображення взаємозв'язок особистості і соціального в суспільному житті. В листах відбилося усе, що складає психіку людини. На думку О. Зиміна, саме в пам'ятках особового походження (листах, споминах, щоденниках) більше, ніж у будь-якому іншому джерелі, ми «чуємо голос живої людини»³¹, її щоденне життя, думки та почуття, реакцію на різні події, простежуємо еволюцію її поглядів. В листуванні відбилася епоха, її буденність й доленосні події. Приватна кореспонденція містить і «синхронну», і ретроспективну інформацію. На відзнаку від спогадів, листи фіксують синхронну інформацію без домішки більш пізніших роздумів та оцінок.

Приватний лист розглядається як повне виявлення морального вигляду людини, як «зображення душі» й оповідання «про звичайну справу звичайними словами». Дослідники підкреслюють таку властивість листів як ліризм, який дозволяє авторові листа залишатися самим собою³². О. Кониський називав листи «автобіографією душі»³³, а для академіка А. Кримського листи були «сповіддю душі». В листі до академіка Г. Крачковського (19.08.1929 р.) Агатангел Юхимович писав: «[...] листи мої линуць завжди безпосередньо з душі, я на них не дивлюся як на відписку, а відчуваю, як усім серцем я наближаюся до адресата. Через те я вкрай небагатьом людям на світі пишу [...] написання листа перетворюється у якийсь подвиг для себе [...] писати мені до болю тяжко»³⁴. Аналізуючи листування цих двох академіків, І. Смілянська вбачає найбільшу його вартість у можливості заглянути у внутрішній світ учених³⁵. «Дзеркалом людини, її діянь і помислів» вважав листи академік Д. Яворницький³⁶. Історик Д. Дорошенко розглядав листи як засіб збереження і передачі від покоління до покоління національних традицій.

Епістоли дозволяють відчутти настрої дописувачів, їх претензії, аргументи, замислитися над важливістю суб'єктивного фактору в розвитку науки. Не можна перебільшити значення епістолярій у дослідженнях світогляду, життєвого шляху й наукової творчості вчених, в тому числі істориків³⁷. Листування останніх є важливим джерелом з історії історичної науки. За допомогою саме листів та щоденників можна реконструювати процес формування й становлення вченого, зрозуміти його внутрішній світ і складність

його індивідуальності. Листування вченого є цікавим не тільки з точки зору розуміння його особистості, але й з точки зору вивчення епохи, в якій він творив.

Окрім того, епістолярії є цінним джерелом у царині лінгвістики. Це стосується передусім приватного листування письменників, що являє собою лабораторію їхньої творчості, в якій освоюються звороти мовлення, слова і поняття.

Лист, як літературний жанр, відомий з античних часів, в грецькій і особливо римській літературі (Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Горацій, Сенека та ін.). У римлян листовне сполучення обслуговували спеціальні листоноші – табеллярії. Давньогрецький міфограф Гелланік Лесбоський (V ст. до н. е.) вважав, що «науку писати листи» винайшла жінка – правителька персів Атосса³⁸.

Дослідник історії епістолографії В. Сметанин відносить появу найдавніших листів до 2400 – 2200 рр. до н. е.³⁹ Словник Брокгауза та Єфрона найдавнішими листами називає листи індійського царя Стритобата до Семіраміди, Давида до Іова, царя Прета Аргоського до царя лікійського⁴⁰.

Вже у давні часи були відпрацьовані певні вимоги до складання листів, чітка архітектоніка епістол і стереотипні формули. Цих вимог і стереотипів треба було обов'язково дотримуватися епістолографу, посада якого, зокрема у Давньому Єгипті, вважалася почесною й на неї призначалися найосвіченіші кандидати. Концепція епістолярного стилю виникла у колі перипатетиків – філософської школи Аристотеля⁴¹. Лист являв собою своєрідну бесіду автора і адресата у формі діалогу. Античні епістоли мали класичну простоту, яка зникла у візантійському листуванні, що наблизилось до офіційного стилю. За елліністичних часів з'являються перші порадики з епістолярного мистецтва.

Незважаючи на усталений формуляр, що було характерним для античної та візантійської епістолографії, листи значно різнились за обсягом. Розлогі епістоли, які за обсягом дорівнювали цілої книжки, написали Архімед, Юлій Цезар, Філон Візантійський та ін. У I ст. до н. е. листування стає улюбленою формою контактів у римлян.

Антична епістолографія вирізняє 41 вид листів⁴², які сучасні дослідники розподіляють на приватні, літературні, службові,

поетичні, фіктивні (вставні, псевдонімні, листи-романи, любовні, мімічні), публіцистичні, повчальні, листи-посвяти, магічні, листи «від імені Бога», наукові (наукова література у формі листів), апокрифічні листи в релігійних книжках. Публіцистичні і любовні листи розповсюджуються з IV ст. до н. е. На період Римської імперії припадає розквіт еротичного листування. У давніх греків були відомі еротичні листи ритора Лесбонакса, а Мелозерм склав 14 книжок листів гетер. Архімеду (287 – 212 рр. до н. е.) належить перший лист-посвята. Повчальними епістолами відзначилися Епікур і Сенека – автор 124-х листів до Луцилія. В творчому доробку античного поета Горація (65 – 8 рр. до н. е.) гідне місце посідають його поетичні листи. «Відкриті листи» Цицерона до друзів, в яких обговорювалися громадські проблеми, вважаються початком епістолярної публіцистики.

Значного розвитку епістолярне мистецтво досягло у Візантії, де у IV – V ст. написання листів стає модою. Видатними візантійськими епістолографами були Феодор Студит, Микола Містик, патріарх Фотій, Михайло Псьол, Микита і Михайло Хоніати, Михайло Гавра, Дмитро Кідоніс, Мануїл II Палеолог та ін. Історія зберегла ім'я візантійського епістолографа Ісидора Пелусіота, який написав 2012 листів⁴³. У Візантії при написанні листів використовували посібники двох видів: загальні письмовники і збірники сентенцій та стандартних висловів. У період розквіту імперії збіркою найкращих зразків різного виду епістол слугувала «biblia». Наприкінці середньовіччя особливого поширення здобув збірник епістолографа Феофіла Коридаллевса (1563 – 1646), у чернецтві – Феодосія. Його «Твір про типи листів» вперше був виданий 1625 р. в Лондоні, а у XVIII ст. ще тричі: у Москві – 1744 р., Галле – 1768 р., Венеції – 1786 р. Зразки листів подавалися в старих італійських формулярях VIII – IX ст.⁴⁴

У середні віки мистецтво писати листи («ars dictandi») стає предметом регулярного викладання, яке здійснювалося спеціальними викладачами – «диктаторами» (від латинського «диктаре» – «диктувати», «наказувати»). Першим відомим у Західній Європі «диктатором» був італієць чернець Альберіко Монтекассіно (? – 1088), а найбільш видатним «диктатором» вважається Іоанн Каєтані, який розробив епістолярний формуляр і закон акцентуації (особливі правила конструкції стереотипної

фрази і чергування в ній наголосу). Середньовічний лист мав складатися з 5-ти частин: *salutato*, *exordium*, *narratio*, *petitio* й *conclusio*. Розвиток епістолографії у Середні віки стимулювався значною мірою листуванням державних та церковних осіб. Існувала практика замовляти написання листів ченцям.

В епоху Відродження, коли Ф. Петрарка у 1345 р. в бібліотеці Верони розшукав «Листи до Аттика» Цицерона й відкрив епістоли видатного античного ритора для західноєвропейського читача, листування стає модою у колі освіченої публіки Західної Європи⁴⁵. Листи Цицерона мали колосальне враження на самого Ф. Петрарку й ініціювали створення останнім послання до Цицерона як до приятеля-сучасника, в якому Ф. Петрарка визначив особистий характер листування: «Як із твоїх листів, Цицероне, я взяв, який ти для самого себе, так і власні мої листи – портрет мого розуму і відображення природного душевного стану»⁴⁶. Ф. Петрарка вважається й автором першого відомого в історії «листа у майбутнє» – незакінченої епістоли «Нащадкам»⁴⁷.

Широкому розповсюдженню епістолярного жанру в цей час сприяли ідеї гуманізму, розвиток освіти, відношення до листів як до своєрідних літературних творів. Збереженню епістолярних масивів сприяло виникнення особових архівів. В цей час, коли відсутня була періодична преса, приватна кореспонденція відігравала важливу роль як комунікативний засіб передачі різноманітної інформації в усіх сферах життя соціуму. Проте за змістом домінували листи, в яких йшлося переважно про політичні події або комерційні справи. Спостерігалася практика написання прозових і римованих листів.

Помітним явищем у перехідну епоху від Середньовіччя до Ренесансу стають епістолярні діалоги, наприклад: «Листи знаменитих людей» І. Рейхлина (1514), «Листи темних людей» Г. Буша (1515 – 1517) та ін.

Один з найяскравіших репрезентантів того часу Еразм Роттердамський іноді складав до 40 листів на день⁴⁸. Блискучим прикладом епістолярного мистецтва XVI ст. назвав книгознавець Є.Л. Немировський експансивний лист Мартина Сенника⁴⁹.

Пануючою мовою листування в Західній Європі до XII – XIII ст. була латина, яку повільно заступали національні мови, але гуманісти знову відродили в листуванні латину. Остання зали-

шалась в епістолярному обігу вчених і дипломатів до XVIII ст., коли жива народна мова почала широко вживатися в приватному листуванні, не зважаючи на дотримання епістолярних канонів. Проте вперше національна мова зробилася мовою листування в Італії (в листуванні Ф. Петрарки).

В епоху Просвітництва листування перетворилося на один з провідних жанрів, в якому домінувала ідея «виховання». В епістолярній літературі цієї епохи Д. Урнов вирізняє: «відкриті листи памфлети» й листи-новели, листи – побутові замальовки, листи-признання. З другої половини XVIII ст. епістолярний жанр став популярним не тільки в літературі, журналістиці й побуті, а і в науковій творчості. В епістолярній формі писали свої наукові твори Вольтер, Дідро, Локк, Руссо. В Росії відомий поетичний лист «Письмо о пользе стекла» М. Ломоносова, нарисово-документальний твір історіографа М. Карамзіна «Письма русско-го путешественника» (1791 – 1801). Особливості приватного листа давали можливість автору звертатися до широкого кола читачів, чи взагалі до умовного адресата і торкатися будь-якої теми, до того ж не однієї, а декількох, що відповідає політематичному характеру особистого листування. Високим рівнем епістолярної культури у XVIII ст. відзначалася Франція, де приватний лист стає відображенням індивідуальних почуттів і політичних поглядів (Вольтер, Дідро, д'Аламбер, Монтеск'є, Мериме, Наполеон I, Паскаль, Рабле, Руссо, Фонтенель та ін.). Найбільшої популярності в Європі у цей час здобули «Листи до провінціала» Б. Паскаля (1656 – 1657), «Перські листи» Ш. Монтеск'є (1721), «Листи маркизи де Севіньї 1644 – 1696» (публ. з 1726 р.). В Англії класичними вважалися листи Адиссона, Байрона, Вальтера Скотта, Локка, Свіфта, Юма, Шарлоти Бронте та ін., що відзначалися простотою і ясністю стилю. Зокрема «Листи сукно-роба» Дж. Свіфта (1723 – 1724) та ін. Значним попитом користувалися «романи у листах» французьких та англійських авторів, зокрема Гете, Руссо, С. Ричардсона, Дж. Смоллета та ін.

Розвиткові приватної кореспонденції сприяло вдосконалення матеріальної бази листування (матеріалу та знарядь письма). У стародавні часи народи Передньої Азії використовували глиняні плитки, давні єгиптяни черепки, глиняні таблички і папірус. Індійці та китайці застосовували пальмові листя. Греки і римляни писали

на папірусі та дерев'яних воскових табличках. З III ст. для письма почали використовувати пергамент. Справжнім проривом став винахід бавовняного паперу в Китаї, звідки він у VII ст. потрапив до арабів, а у IX ст. – до Італії, пізніше – в Іспанію. З XII ст. розпочалося використання льняного паперу й, нарешті, з 1340 р. листуватися починають на ганчірковому папері. У стародавній Росії писали на пергаменті (теляча шкіра), а у північно-західній Росії – на бересті, зокрема відомі «новгородські берестяні грамоти» XIII – XIV ст., перша з яких (справжній приватний лист однієї людини до іншої) була знайдена у 1951 р.⁵⁰ Взагалі для листів використовували різноманітний матеріал. Так епістоли на кленових листочках незадовго до страти (1826 р.) отримав у казематі Петропавлівської фортеці декабрист К. Рилєєв.

Щодо знарядь письма, то греки використовували пера, виготовлені з очерету (калами). Спеціальні пера для письма з'явилися у VI ст., а перші сталеві пера наприкінці XVIII ст. В Росії до другої половини XIX ст. писали пташиним пером (гусячим, лебединим, павиним). Олівець з'явився в XVI ст. і використовувався у малярстві (контури в мініатюрі), а писати олівцем почали у першій чверті XVIII ст.

Значно поживавився обмін листами завдяки впровадженню регулярної поштової служби, робота якої розпочалася на початку XV ст. у Венеції. У Франції з 1464 р. діяла верхова пошта. Тоді ж розпочалося й запечатування листів сургучем, що був привезений в Європу зі Сходу. В історії відома поштова імперія вихідців з Італії Таксисів, які ще з кінця XIV ст. перебували на службі при дворі правителя Священної Римської імперії, до складу якої входили Німеччина, частина Італії, Чехія, Бургундія, Нідерланди, Швейцарія, Австрія та ін. У березні 1680 р. в Лондоні відкрилася перша приватна міська пошта. Оригінальною була «пляшкова пошта». Англійська королева Єлизавета запровадила навіть спеціальну посаду «відкорковувача пляшок». Цікавий факт: лист Христофора Колумба у просмоленій бочці був знайдений лише у 1856 р. поблизу мису Лех у Гібралтарі.

«Століттям листів» називають XVIII ст., наприкінці котрого з'явилися перші сталеві пір'я, що значно полегшило і прискорило процес написання листів. Помітною новиною в розвитку приватного листування став винахід конверта, що його здійснив

англієць Бруе у 1820 р. Іноді конверт може бути єдиним джерелом для хронологічної та географічної атрибуції недатованого листа, для складання ітінерарію його автора та адресата, для датування і визначення місця синхронних подій, про які йдеться в листі.

Важливим елементом в оформленні конверта були знаки поштового обігу, передусім знаки поштової оплати – марки та поштові штемпелі. «Батьком» марки вважається англійєць Роулєнд Хілл (1795 – 1879), який запропонував англійському парламентові введення у поштову практику спеціальних марок. Перша марка – «чорний пенні» – ввійшла в обіг 6 травня 1840 р.⁵¹. Перший поштовий штемпель з'явився в Європі у 1660 р., а в Росії у 1845 р. Конверт, а точніше його матеріал і атрибути (поштові штемпелі, марки, печатки (відбитки і сфрагіси), надписи на конверті – адреси відправника і одержувача, позначки поштових працівників, пізніші надписи адресата тощо) «створюють», так би мовити, зовнішнє (вторинне) інформаційне поле листа, яке може бути використане для вирішення зазначених вище аспектів.

1 жовтня 1869 р. в Австро-Угорщині вперше був введений в обіг новий вид поштового відправлення – відкритий лист, який надсилався без конверта. В Росії перший відкритий лист випустили 1 січня 1872 р. У 1870 р., під час франко-пруської війни, з'являються перші ілюстровані листівки, а в Росії й в Україні ілюстровані відкриті листи почали відправляти у 1895 р.⁵².

До виникнення друкарства (середина XV. ст.) межа між приватним і відкритим листом* була відносною. Лист, адресований конкретній людині, якщо він містив соціально значущу й взагалі цікаву інформацію, ставав відомим багатьом, читався в різних колах, переписувався. Форма «відкритого листа» збереглася до сьогодні й використовується в публіцистиці, в журнальних і газетних публікаціях, з метою привернути увагу до певної події, ситуації, людської долі, підтримати ту чи іншу особу, чи навпаки виступити проти й та ін.

---

* Тут мається на увазі «відкритий лист» за формою звернення (тобто розрахований з ознайомлення з ним широкого кола читачів), а не як вид поштового відправлення, про який йшлося вище

Розвиток листування в Україні дослідники пов'язують з античною епістолярною культурою, знайомство з якою відбувалося через перекладну візантійську та болгарську літературу⁵³. З часів середньовіччя в Україні відомі листи ченців Києво-Печерського монастиря Полікарпа і Симона, виявлені в Києво-Печерському патерику⁵⁴. У XVI – XVII ст. епістолярну форму мали політичні брошури. В Росії XVI ст. помітним явищем став епістолярний діалог між Іваном IV Грозним і Андрієм Курбським, а в XVII ст. – листи запального протопопа Авакума. Ці тексти набули публіцистичного звучання. На зламі XVI та XVII ст. листування усвідомлювалося як факт громадського, а не особистого життя суб'єкта. Досліджуючи епістолярій одного з видатних українських діячів цього періоду М. Смотрицького (бл. 1578 – 1634), С. Бабич зазначив, що адресати листів «не могли претендувати на право бути єдиним читачем написаного до них, адже озвучене, а тим більше зафіксоване слово претендувало на істину, об'єктивно незалежну в громадському середовищі ані від суб'єкта, ані від об'єкта комунікації»⁵⁵.

Цікавою сторінкою в історії української епістолографії, що стосується подій XVII ст., є так зване «листування запорожців з турецьким султаном», яке вважається фольклорною пародією на дипломатичний епістолярний етикет XV – XVI ст., що виникла в козацькому середовищі початку XVII ст.⁵⁶. Вперше ця пам'ятка була надрукована німецькою мовою у 1683 р., а українською лише у XIX ст. Спочатку «листування» (лист султана і відповідь на нього запорожців) поширювалося у списках; найдавніший рукописний текст датується 1620 р.

Дослідники пов'язують виникнення «листування» з ім'ям кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка (р. н. невід. – 1680). Найбільш активним популяризатором цієї версії був видатний дослідник історії запорозького козацтва академік Дмитро Яворницький (1855 – 1940) – автор першої ґрунтовної монографії про кошового І. Сірка⁵⁷.

Це «листування запорожців з турецьким султаном Магометом (Махмудом) IV» Д. Яворницький також вважав переказом. Пам'ятка у копіях зберігалася у багатьох аматорів українських старожитностей. Одна з таких копій, що її відкрив історик М. Костомаров (1817 – 1885) в Московському архіві

міністерства іноземних справ, була опублікована в журналі «Русская старина»⁵⁸. Кілька копій цього листування розшукав Д. Яворницький. Зокрема, у книзі «Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю»⁵⁹, Д. Яворницький подав «листування» (лист султана і лист-відповідь запорожців), що йому передав священик села Вище-Тарасівки Катеринославського повіту Катеринославської губернії Іван Курилин, який, у свою чергу, знайшов цю пам'ятку в архіві Катеринославської духовної семінарії⁶⁰. Готуючи до перевидання свою першу монографію «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа» (СПб., 1888), Д. Яворницький доповнив її «листуванням запорожців з турецьким султаном», копію якого розшукав у селі Капулівці (нині Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.), де помер і був похований кошовий І. Сірко⁶¹. Стиль цього листування, його соковита мова привертають до нього великий інтерес й досі. Так, у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького, у козацькій залі експонується це «листування», а за часів Д. Яворницького (очолював музей у 1902 – 1933 рр.) «листування» неодноразово друкувалося невеликими тиражами й активно купувалося відвідувачами музею.

Повертаючись до історії епістолографії, відзначимо, що староукраїнських епістолярних пам'яток XIV – XVII ст. збереглося небагато, а ось XVIII ст. стає вже «століттям листів», «золотим віком листування». У цей час і в Росії, і в Україні приватне листування значною мірою замінювало газети. Деякі вчені вважають, що російська епістолярна традиція у повному розумінні цього слова розпочинається лише з М. Ломоносова⁶². Характеризуючи приватне листування українською мовою другої половини XVIII – початку XIX ст., Ю. Шерех відзначив, що воно «тільки вбивалося в колодочки»⁶³.

Для опанування епістолярним мистецтвом і для написання листів використовували спочатку рукописні, а згодом друковані порадики, які в Росії називали «письмовниками»⁶⁴, а в Україні «листовними». Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. правилам листування навчалися за книжками «Двуглавый Киферон» (1695), «Кедр Аполлона» (1702 – 1703). В Україні за «Книгою, глаголемою листовня»⁶⁵. В Росії широке розповсюдження мав посібник, перекладений з французької – «Наставление, как со-

чинять и писать всякие письма к разным особам» (М., 1765). У 1708 р. був надрукований письмовник «Приклады, како пишутся комплименты разные, то есть писання от потентатов к потентатам, поздравительные и сожалетельные и иные, такожде между сродников и приятелей». У 1788 р. побачив світло, а у 1796 р. був перевиданий письмовник, укладений Іваном Сокольським, під назвою: «Всеобщий секретарь, или новый и полный письмовник...». На початку ХІХ ст. збільшується кількість видань епістолярних порадиноків та їх тираж. Того часу декілька письмовників були видані в одній з провідних друкарень наукової літератури Російської імперії – друкарні Московського університету. Так, у 1810 р. вийшов «Новейший всеобщий секретарь, или полный письмовник, содержащий в себе подробное наставление и примеры как сочинять разнаго рода письма, как-то: известительныя, просительныя, рекомендательныя, дружескія, выгодныя, извинительныя, поздравительныя, благодарительныя, похвальныя, критическія, ответныя и прочія; С присовокупленіем примерных писем знаменитых особ, как-то: Екатерины II, Павла I, Наполеона, Фридриха II, Йосифа II, Франца II, Елизаветы королевы английской, графа Суворова, графа Румянцова, принца Кобургского, Цицерона, Плиния, Попе, Вольтера, Гервея, Расина, маркизы Помпадур, Карамзина и других в сем роде прославившихся писателей. С описанием торговли и ярмарок в знатнейших городах света, с образцами новейших коммерческих писем и с формами векселей, крепостей, верующих писем, контрактов, просьб, жалоб, объявлений, отпускных, аттестатов, свидетельств, духовных, алфавита к Уставу о банкротах и проч.» У 1812 р. був надрукований «Новейший самый полный и подробный письмовник, или Всеобщий секретарь, содержащий в себе письма всякого рода, в общежитии употребляемые и приспособленные ко всем случаям и обстоятельствам...», що містить розділ «Наставление как должно образовать себя в письменном слоге». В цьому письмовнику подається 31 різновид листів. 1814 р. вийшов 2-м виданням ще один епістолярний посібник під назвою: «Новейший всеобщий секретарь и стряпчий, или полный письмовник и приказный обрядник...». Дослідники вважають епістолярні посібники (письмовники) ХVІІ – ХVІІІ ст. теоретичними працями з епістолографії. Ще більше це стосується

письмовників початку ХІХ ст., в яких, в стислій формі, подається історія епістолярного жанру, визначення листів як способу, яким «почти все связи в общежитии содержатся», вимоги і правила написання різного виду листів, структура епістолярного формуляру, своєрідна класифікація листів за цільовим призначенням, тобто можна казати про певну класифікацію епістолярних джерел, що її здійснили укладачі письмовників. Як правило, письмовники початку ХІХ ст. склалися з 2-х основних частин. В 1-й частині висвітлювалися питання, що зазначені вище, а у 2-й наводилися зразки (умовні формуляри) різноманітних за змістом і цільовим призначенням листів і публікувалися конкретні листи видатних вітчизняних та іноземних діячів. Така публікація являла собою археографічну складову письмовників і може вважатися певним внеском у розвиток епістолярної археографії ХVІІІ – початку ХІХ ст.

У другій половині ХVІІІ ст., після введення в Російській імперії регулярної кінної пошти, у 1765 р. виникають поштові правління. На 9 поштових трактах тої частини України, що входила того часу до складу Російської держави, було створено 19 поштових правлінь, (у т. ч. – в Чернігові, Кролевіці, Ніжині, Козельці, Прилуках, Стародубі та ін.) і 72 поштові станції. Очолювали поштові правління поштмейстери, якими керував пошт-директор. До штату поштових правлінь входили писар і 2 сторожі. У 1781 р. був створений Малоросійський поштамт (в Чернігові), який завідував всіма поштовими установами в Україні. На той час в Російській імперії існувало лише 5 поштамтів: в Санкт-Петербурзі, Москві, Ризі, Ольвіополі та Чернігові. У 1802 р. на посаді помічника малоросійського пошт-директора перебував Андріян Чепа – один з представників славної когорти українських патріотів-автономістів, інтелектуалів й антикварів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

У ХVІІІ ст., особливо з середини століття, відбувається ускладнення й збагачення соціальних функцій епістол, розширення сфери та інтенсивності їх прояву⁶⁶. Приватне листування виконувало не тільки свою звичайну роль засобу особистих двобічних зносин і побутового зв'язку, але й інші функції, що були викликані активізацією інтелектуального і громадського життя, з одного боку, й відсутністю належного рівня шляхів сполучення,

недостатністю оперативної газетної інформації, цензурним тиском, складними умовами публічного прояву суспільної думки, з іншого. Все це сприяло виникненню функції багатобічного групового спілкування. Листи «наповнюються» відомостями політичного, культурного, літературного життя й розраховуються на їх прочитання й обговорення в широкому дружньому колі. Заступаючи, у такий спосіб, регулярну пресу, листи з домінантою суспільно-політичної чи філософської інформації набувають публіцистичного звучання, стають ідеологічними документами епохи⁶⁷.

Вже для XVIII ст. характерним було збільшення дружньої кореспонденції. У цей час представники соціальної еліти продовжували листуватися французькою мовою. В листах запанувала сентиментальність, «життя почуттів», любовна лірика. Зразком української епістолярної лірики початку XVIII ст. вважаються листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубей, в яких, за визначенням дослідників, поєднуються народнопісенні елементи з книжними, відбувається намагання згармонізувати епістолярну традицію з фольклорною та народно-розмовною стихіями⁶⁸.

Сентименталізм був характерним й для листування першої чверті XIX ст. з його ідеями романтизму. Романтичне листування цього періоду репрезентується листуванням О. Бальзака з Е. Ганською, «Листами до Матері» Словацького, листуванням О. Герцена з Н. Захар'їною (його майбутньою дружиною). Зростає естетична функція приватного листування, особливо це стосується письменницького епістолярію, що наближався до художньої літератури. Листи письменників поширювалися у численних копіях. Це була, за висловом О. Пушкіна, «поштова проза»⁶⁹.

Із приватного листування виникла епістолярна література – різного виду твори, в яких використовується форма «листів» чи «послань». Це – мемуарні, публіцистичні, художні (прозові й поетичні), документальні, наукові, філософські та інші твори у формі листів. З'являються «романи в листах», зокрема «Роман в письмах» О. Пушкіна (1829), «Роман в дев'яти письмах» і «Бедные люди» Ф. Достоевського (1845) – останній епохальний «роман в листах». Нерідко у канву традиційної літературної

форми інтерполюється епістолярний текст, як-от відомий лист Тетяни Ларіної в поемі О.С. Пушкіна «Євгеній Онегін». Форма листа використовувалася також у малих оповідних формах і документальній прозі. Значним явищем культурно-громадського життя стали «Выбранные места из переписки с друзьями» М. Голя.

У формі листа до редактора петербурзької газети «Народное чтение» Оболонського була надрукована у 1860 р. стисла автобіографія Т. Шевченка⁷⁰. Прикладом мемуарної епістолярії можуть слугувати мемуари одного із засновників російської агрономічної науки, вченого енциклопедиста Андрія Болотова (1738 – 1833), що являють собою серію листів до «люб'язного приятеля» – вигадану особу⁷¹. Форма листів використана й в мемуарах М. Трубецького, Ю. Долгорукова та ін. Як зазначив відомий дослідник мемуарних джерел А. Тартаковський, умовно-риторичний прийом, що передбачав звернення до вигаданого адресата-співрозмовника, надавав мемуарному оповіданню невимушеного, інтимно-довірливого тону й був зручний як спосіб безпосереднього прояву авторської індивідуальності⁷².

XIX ст. – період розквіту листування в Україні й Росії, пов'язаний з піднесенням громадського, політичного, революційного руху (в Україні ще й з піднесенням національного руху), розвитком техніки, науки, культури, комунікацій, із значним розширенням соціальної бази листування (коли листуватися почали представники середніх прошарків населення, а наприкінці XIX – на початку XX ст. навіть й нижчих). Спостерігався розвиток поштової служби. Вдосконалювалося поштове обслуговування. Зокрема, у 1860-ті рр. в Московському університеті існувала посада роздавальника листів, до якого зверталися викладачі й студенти, щоб отримати листи, які надійшли на їх ім'я⁷³.

У першій половині XIX ст. інтенсивно формувалися особові архіви і збірки листів, зростав громадський інтерес до епістолярних пам'яток. Епістолярна творчість сприймалася не тільки як «дослідне поле жанрових і стилістичних експериментів», але й як історична та біографічна пам'ятка. Того часу листи й навіть цілі комплекси листів ретельно зберігалися в родинних архівах, перепліталися в окремі книжки і супроводжувалися уточнюючими позначками та коментарями.

Відбувається розширення старих і виникнення нових соціальних функцій приватного листування, котре стає своєрідною «віддушиною», самовизначенням особистості, формою наукових, культурних, літературних та суспільних бесід, обговорення актуальних проблем громадсько-політичного і культурного життя. Суспільство почало усвідомлювати, що в умовах цензурного тиску і відсутності свободи висловлювання, обмін листами служив не тільки засобом особистого спілкування, але був і своєрідною формою ознайомлення з громадським життям.

В українському епістолярному масиві XIX ст. помітною складовою є наукове листування, зокрема О. Бодяньського, М. Грабовського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та ін. Окрему сторінку в українській епістолографії посідає листування Тараса Шевченка.

«Чорною сторінкою» в історії епістолографії є перлюстрація – таємне розкриття приватної кореспонденції, копіювання всього листа чи його частини. Ця незаконна процедура виникла в Західній Європі при правлячих дворах. В Російській імперії перлюстрація здійснювалася з половини XVIII ст. і значно зросла за правління Миколи I, як засіб боротьби з внутрішнім ворогом (з громадськими і політичними діячами, учасниками революційних і національних рухів тощо)⁷⁴. Як незаконна справа, перлюстрація була засекречена. Існували так звані «чорні кабінети» – спеціальні таємні експедиції при поштамтах, в яких конспірувалася робота цензорів, що здійснювали перлюстрацію приватного листування. Цензори-перлюстратори давали підписку про нерозголошення таємниці⁷⁵. «Чорні кабінети» виникли у 1881 р., в зв'язку з переведенням поштового відомства до складу Міністерства внутрішніх справ, й проіснували до 1917 р. На початку XX ст. «чорні кабінети» існували у 8 містах Російської імперії, в тому числі три – в Україні: у Києві, Харкові, Одесі⁷⁶. Відомий російський історик, професор Московського університету В.Й. Ключевський в листі (1861 р.) другу В. Холмовському писав про те, що під час студентських заворушень на пошті затримували й розкривали листи студентів⁷⁷. У радянські часи існувала епістолярна цензура у тюрмах, таборах, перлюстрації піддавалися листи політично неблагонадійних, дисидентів та інших, хто перебував в опозиції до влади.

Для України часів поневолення особливого значення набуває листування діячів українського визвольного руху, яке, за визначенням Д.І. Дорошенка, має національно-патріотичне звучання і стосується передусім часів напередодні першої світової війни і передреволюційного періоду й особливо Наддніпрянської України, де, у порівнянні з Австрійською Україною, національний гніт був сильніший⁷⁸.

Із загального масиву українського публіцистичного епістолярію XIX – початку XX ст. вирізняються листи М. Драгоманова (1841 – 1895). На особливу увагу заслуговує полеміка між Б. Грінченком та М. Драгомановим, що відбувалася у формі безадресних листів-дописів на сторінках галицько-буковинських видань початку 1890-х рр. (Грінченко Б. «Листи з України Наддніпрянської»; Драгоманов М. «Листи на Наддніпрянську Україну»)⁷⁹.

До форми «листів у майбутнє» зверталися письменники і поети, зокрема Т. Шевченко («І мертвим, і живим»), В. Маяковський («Уважаемые товарищи потомки...») та ін.

У формі відкритого листа до «політичних друзів та прихильників» була написана наприкінці 1919 р. науково-публіцистична праця В. Липинського (1882 – 1931) «Гетьманство чи республіка?»⁸⁰.

В радянській епістолографії окрему групу складають листи періоду Великої Вітчизняної війни, які висвітлюють різноманітні питання, але передусім духовний стан людини у важких умовах війни. Солдатські трикутники зі штампом польової пошти і сьогодні хвилюють кожного, хто дивиться на них. Ці листи опинилися у полі зору дослідників вже в роки війни, коли почалося їх видання, спочатку у пресі, а у 1942 р. вийшла перша збірка таких листів⁸¹. Листування періоду Великої Вітчизняної війни має досить солідну археографічну базу⁸² і стало предметом спеціального джерелознавчого дослідження⁸³. Результатом камерального опрацювання епістолярію періоду війни стали каталоги музейних колекції. Науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею В. Сацута здійснила каталогізацію листів періоду Великої Вітчизняної війни, що зберігаються в музеї⁸⁴ й запропонувала їх розподіл на кілька груп. Як-от: листи з фронту; листи з тилу на фронт; листи партизан, підпільників з території,

окупованої ворогом; листи вивезених на каторжні роботи до Німеччини; листування в тилу країни.

В епістолярії радянського періоду на особливу увагу заслуговує листування представників дисидентського кола, передусім діячів культури, зокрема письменників-шестидесятників. Дослідниця епістолярної спадщини української інтелігенції 1960-х – 1980-х рр. М. Коцюбинська зазначила, що листи у цей час виконували функцію бесід, взаємовідгуків, взаєморецензування творів, являли собою невеличкі епістолярні реферати, «замовлені» адресатом, своєрідні настроєві мініатюри, були «артеріями» зв'язку з українською діаспорою. Саме в листуванні оживають подробиці ідеологічного пресингу, спостерігається вживання езопової мови, алюзій і т. ін.⁸⁵

З середини ХХ ст. (а можливо й ще раніше) приватне листування усе більше поступається телефону, а наприкінці ХХ ст. у всесвітньому масштабі запанували мобільний зв'язок, факс, електронна пошта й, нарешті, «всесвітня павутина» – Інтернет. Соціальні функції приватного листування у час глобальної технізації катастрофічно обмежились. Сьогодні епістолярна культура занепадає, втрачає свою первинну соціальну функцію – провідного засобу комунікації. Проте зростає суспільний і дослідницький інтерес до приватного листування минулих часів, обумовлений, як вже зазначалося, сучасною науковою парадигмою, а також оновленням суспільства, бажанням об'єктивного висвітлення історії, поверненням імен заборонених і призабутих діячів.

Про ступінь суспільного й дослідницького інтересу до епістолярних пам'яток минулого яскраво свідчить розвиток епістолярної археографії. Сьогодні спостерігається археографічний «вибух» щодо приватного листування, який дослідник історії української археографії О. Журба пояснює «переорієнтацією гуманітаристики з макро- на мікропроцеси, особливо на проблеми ролі і місця людини в суспільстві»⁸⁶. Саме від масштабів та рівня археографічного опрацювання епістолярних комплексів залежить в значній мірі ефективність використання приватного листування (як й інших видів писемних пам'яток) в широкому дослідницькому ареалі.

Епістолярна археографія здобула розвиток в усіх основних напрямках археографічної науки: евристичному, камеральному та едиційному. Зокрема внаслідок активної евристичної (пошукової) роботи українських археографів були виявлені колосальні епістолярні масиви у вітчизняних та іноземних архівах, бібліотеках, музеях, приватних збірках. Результатом цієї наполегливої кропіткої роботи стали огляди⁸⁷, каталоги⁸⁸ та інші науково-довідкові покажчики (камеральна археографія, завданням якої є опис писемного джерела). Одним з репрезентативних дореволюційних бібліографічних оглядів епістолярних публікацій з давніх часів до початку ХХ ст. вважається 5-ти томний бібліографічний довідник С. Мінцлова⁸⁹.

Саме попередня евристична і камеральна робота сприяє більш оперативному ознайомленню і ефективному використанню джерельних комплексів з боку наукового співтовариства, а також безпосередній публікації епістолярних джерел. Внаслідок масштабної едиційної роботи створюється потужна археографічна база епістолярних джерел.

В науковій літературі знайшли висвітлення питання епістолярної археографії, зокрема обговорювалися принципи, форми і види публікації приватного листування, методика і правила передачі тексту, складання науково-довідкового апарату, коментарю, повноти, уніфікації описової статті (для каталогу) тощо⁹⁰. Проблемам епістолярної археографії присвятили спеціальну статтю українські дослідники І. Гирич та В. Ляхоцький⁹¹. Автори проаналізували едиційну традицію, визначили підходи, форми та принципи публікацій приватних листів українських громадських і політичних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., розглянули проблеми копіювання та передачі текстів, укладання науково-довідкового апарату тощо. Оптимальним і науково найціннішим підходом дослідники вважають повне академічне видання усієї епістолярної спадщини того чи іншого діяча і, як приклад, наводять проект видання всього листування В. Липинського. Найкращим принципом визнається принцип публікації цілісного масиву листування, при котрому подається текст листа (лист-запит) і відповідь на нього (лист-відповідь)⁹². З двох основних принципів розташування листів при публікації (хронологічного

та абеткового) І. Гирич та В.П. Ляхоцький вважають більш виправданим абетковий.

Загальний рівень археографічної публікації й, відповідно, рівень інформаційної віддачі останньої залежить в тому числі й від якості науково-довідкового апарату публікації, який вміщує історичну та археографічну передмову, покажчики (іменний, географічний, предметний, тематичний, бібліографічний та ін.), словники (спеціальних термінів, застарілих слів, іноземних слів, скорочень тощо) і коментар. Коментування тексту, що публікується, можна розглядати як своєрідний жанр історичного дослідження, який притаманний в першу чергу саме археографії. Відомий археограф А. Степанський пропонує для позначення цього жанру спеціальний термін – «археографічна екзегетика»⁹³.

Аналіз будь-якої епістолярної публікації передбачає вирішення наступних питань: визначення виду і форми публікації, принципів відбору листів до публікації, їх систематизація, особливості передачі тексту, археографічне оформлення, коментування листів, укладання науково-довідкового апарату, ступінь інтенсивності публікації листів, часовий розрив між написанням листів і їх першою публікацією та ін.

За видами археографічні публікації розподіляються на номінальні та тематичні⁹⁴, за формою – на «книжкові»⁹⁵ та журнальні⁹⁶. Окрім того, це можуть бути корпусні (серійні) видання⁹⁷, публікації листів у додатках до монографій чи статей⁹⁸. Як правило, епістолярна спадщина видатних діячів (передусім письменників і вчених) публікується у зібранні їхніх творів⁹⁹.

Критерій відбору листів для публікації може бути будь-який і немає ніяких обмежень. Це можуть бути листи, об'єднані персоналією чи темою (тематичні)¹⁰⁰, згруповані за хронологічною¹⁰¹ чи географічною ознакою¹⁰², за соціальним¹⁰³ чи професійним¹⁰⁴ статусом авторів, віковою категорією та ін. Епістолярна публікація може вміщувати листи одного кореспондента до одного адресата¹⁰⁵, листи одного кореспондента до різних адресатів¹⁰⁶ і, навпаки, листи різних кореспондентів до одного адресата¹⁰⁷, а також цілісний комплекс листування, тобто листи обох учасників епістолярного «діалогу»¹⁰⁸. Все залежить від повноти й ступеня наявності (збереження) епістолярних комплексів.

Епістолярна публікація може репрезентувати родинне листування¹⁰⁹. На особливу увагу заслуговують епістолярні комплекси, що вміщують родинне листування кількох поколінь¹¹⁰. Родинне листування має велику цінність як пам'ятка писемності та культури і як джерело з історії не тільки родини, але й з історії певного регіону у певний час. Комплекси родинного листування містять неоціненну генеалогічну інформацію, що дозволяє простежити долю декількох генерацій роду і зв'язки його представників із соціальним контекстом епохи й «побачити» усю «мозаїку» життя та діяльності людини в її малому контексті – у родині.

За писемну добу накопичився великий за обсягом масив української епістолярії. Епістолярна публікація розпочалася практично на зорі виникнення друкарства в Україні. У 1584 р. в славнозвісній Острозькій друкарні побачили світло окремим виданням 12 листів патріарха Ієремії про новий григоріанський календар, а у 1598 р. – «книжниця», в якій були опубліковані листи патріарха Мелетія Пігаса та Івана Вишенського до князя Острозького¹¹¹.

Епістолярна спадщина XVII ст. репрезентована зокрема публікаціями листування українських гетьманів і козацької старшини. Значний корпус листів часів Гетьманату розшукав і опублікував Ю. Мицик, в тому числі листи Б. Хмельницького, Т. Хмельницького, С. Наливайка, П. Сагайдачного, І. Виговського, П. Орлика, І. Сірка, І. Мазепи та ін., які були надруковані у науковій періодиці¹¹² і окремим виданням¹¹³. Листи І. Мазепи опублікував також О. Субтельний¹¹⁴. Лист І. Мазепи до його старости надрукував на початку XX ст. В. Модзалевський¹¹⁵. Публікацію приватного листування останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського здійснила відомий український архівіст і археограф Л. Гісцова¹¹⁶. Видатний археограф Атанасій Великий започаткував і здійснив видання 12 серій документальних публікацій, в тому числі листування київських католицьких митрополитів XVII – XVIII ст.¹¹⁷. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) опублікував Ю. Мицик¹¹⁸.

До наших днів краще збереглося приватне листування XVIII – XIX ст. – доби розквіту даного виду писемних джерел. Зачинателями публікації приватного листування з архівів української шляхти були О. Маркович (1790 – 1865) та Г. Милора-

дович (1839 – 1905). Вагомий внесок в епістолярну археографію зробив відомий знавець приватних архівів Гетьманщини О. Лазаревський (1834 – 1902)¹¹⁹, едиційний доробок котрого вміщує численні епістолярні публікації на сторінках часопису «Киевская старина» та ін., в тому числі Сулимівського (К., 1884) та Любечського (К., 1898) архівів, листування Г. Полетики (К., 1895) тощо. О. Левицький (1849 – 1922) опублікував приватне листування (25 листів з колекції В. Тарновського) київського митрополита А. Могилянського за 1763 – 1765 рр., в якому міститься інформація історико-побутового характеру з життя Запорозької Січі¹²⁰. Доклав зусиль до публікації приватної кореспонденції кінця XVII – початку XVIII ст. відомий дослідник української еліти В. Модзалевський¹²¹.

Епістолярна спадщина багатьох українських діячів, в тому числі й істориків, була введена до наукового обігу вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Пріоритет у публікації українського епістолярію в зазначений період належить першому українському історичному журналу «Киевская старина»^{*122}. Багато листів було опубліковано на сторінках російської та української (дожовтневої, радянської та сучасної) наукової періодики («Жите і слово», «Записки Науковго товариства ім. Т. Шевченка», «Исторический вестник», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Чтения в Императорском обществе древностей российских», «Основа», «Україна», «Український науковий збірник», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Киевская старина», «Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН», «Записки Українського наукового товариства», «Літературно-науковий вісник», «Русская старина», «Архіви України», «Археологический ежегодник», «Советские архивы», «История СССР», «Вопросы истории», «Исторический архив», «Слово і час» (раніше – «Радянське літературознавство»), «Український історик», «Український історичний журнал», «Народна творчість та етнографія», «Пам'ятки України», «Київська старовина», «Пам'ять століть», «Археологія», «Східний світ» та ін.), літературно-публіцистичних журналів й альманахів («Дзвін»,

---

* Епістолярна археографія на сторінках журналу «Киевская старина» висвітлюється в спеціальній статті цього збірника.

«Вітчизна», «Київ», «Наука і суспільство», «Сучасність», «Україна», «Хроніка-2000», «Борисфен», «Березіль», «Кур'єр Кривбасу», «Козацтво» та ін.), газет («Літературна Україна», «Культура і життя», «Вільна думка») та багатьох інших центральних і місцевих періодичних видань. За спостереженням І. Войцехівської, в журнальних публікаціях кінця XIX – початку XX ст. домінували тематичні вибірки з приватного листування¹²³.

Поступово випрацьовувалися принципи і правила публікації епістолярних джерел, зокрема зверталась увага на текстологічні особливості листів, їх формуляр, втрати, топологію тексту тощо¹²⁴.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вагомим здобутком епістолярної археографії стало ґрунтовне багатотомне видання листування М. Драгоманова, що його здійснив М. Павлик (1910 – 1912). Були опубліковані листи М. Драгоманова до Ю. Яворського, Борковського, О. Огоновського, окремими томами листування М. Драгоманова з І. Франком. І. Франко також прислужився у справі публікації епістолярію М. Драгоманова¹²⁵.

У 1920 – 1930-ті рр. активну археографічну роботу щодо українського приватного листування провадили: С. Єфремов (1876 – 1939) (видав у 1929 р. листування Т. Шевченка), К. Студинський (1868 – 1941) (опублікував листування Я. Головацького, Д. Зубрицького, М. Драгоманова, П. Куліша та ін.), М. Возняк (1881 – 1954) (надрукував у 1928 р. листування І. Франка) та ін.

Окрему сторінку в українській епістолографії складає листування Т. Шевченка, що його видання почалось одразу ж після смерті поета. О. Кониський підготував окремою книжкою 174 листи поета, проте публікація не була здійснена. Перше ґрунтовне видання листів Кобзаря (157 од.) вийшло у 1911 р.¹²⁶. У 1962 р. вийшов том листів до Т. Шевченка за 1840 – 1861 рр.

За радянський період була опублікована епістолярна спадщина багатьох діячів української історії та культури М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Лесі Українки, М. Лисенка, М. Старицького, Панаса Мирного, М. Сумцова та ін. Проте ще більше приватного листування чекало на друкування, багато кореспонденції перебувало в спецхранах і зовсім було вилучено

з дослідницького ареалу й, в першу чергу, з археографічного опрацювання. Усталеною традицією радянських часів стало друкування епістолярної спадщини, у першу чергу, письменників в зібраннях їхніх творів.

Останнім часом процес виявлення і публікації епістолярних джерел значно активізувався, завдяки процесам, що відбуваються як в самій науці, так й в соціально-державному контексті – внаслідок здобуття Україною незалежності, намагання об'єктивного висвітлення минулого, повернення із забуття заборонених імен.

Найбільш глибокого археографічного дослідження (виявлення, описання й публікації) зазнала епістолярна спадщина В. Антоновича (М. Антонович, В. Харченко), Ф. Вовка (В. Наумко), В. Горленка (І. Забіяка), М. Грушевського (М. Антонович, Г. Бурлака, Л. Винар, І. Гирич, В. Заруба, М. Крячок, Р. Майборода, В. Наулко, Л. Зашкільняк), І. Котляревського (П. Ротач), П. Куліша (С. Захаркін, В. Сарбей, О. Федорук, Н. Хохлова), В. Липинського (І. Гирич, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський, Г. Сварник, І. Коровицький), І. Огієнка (С. Кальченко, О. Музичу, В. Ляхоцький), С. Подолинського (Р. Сербин, Т. Слюдикова), М. Слабченка (В. Заруба), К. Студинського (Г. Сварник), І. Франка (Ф. Погребенник), Є. Чикаленка (Н. Миронець, І. Старовойтенко) Т. Шевченка, Д. Яворницького (С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова) та ін.

За останні два десятиріччя епістолярна археографія пережила неймовірний підйом. З'явилися численні публікації приватного листування окремими збірниками, в наукових і науково-популярних альманахах, журналах, газетах та ін. Тут відзначимо «Український історичний журнал», «Київську старовину», «Архіви України», «Слово і час», «Український історик», «Український археографічний щорічник», «Південну Україна» та ін. Серед монументальних епістолярних видань заслуговують на увагу збірки вибраних листів до К. Студинського¹²⁷, листування М.Є. Слабченка¹²⁸, С. Подолинського¹²⁹, серійні публікації епістолярної спадщини М.С. Грушевського¹³⁰, П.О. Куліша¹³¹, В. Липинського¹³², Д.І. Яворницького¹³³ та ін.

Листи П. Куліша (що їх Д. Дорошенко вважав історією передової української інтелігенції за цілу третину XIX ст.¹³⁴ і яких

збереглося не менше 3000) почали друкуватися ще за його життя (з 1867 р.), але едиційний вибух стався по смерті діяча. Особливо багато листів П. Куліша друкувалося у 1920-ті рр., але з 1930-х рр. й до часів незалежності творча спадщина П. Куліша, який був затаврований радянською владою як «український буржуазний націоналіст», не видавалася. Проте дослідження епістолярної спадщини письменника не припинялося, зокрема в українській діаспорі, де вийшов збірник «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані» (Нью-Йорк; Торонто, 1984), упорядкований Ю. Луцьким і синтетичну статтю до якого «Кулішеві листи і Куліш у листах» написав Ю. Шевельов. У 2005 розпочата реалізація грандіозного проекту видання повного зібрання епістолярної спадщини П. Куліша у десяти томах (відповідно періодам життя й творчості письменника). Принцип публікації обрано хронологічний. Половину обсягу 1-го тому складають змістовні коментарі. Потужним є науково-довідковий апарат, що містить комплекс покажчиків (анотований імен та назв творів, неповних імен, географічних назв, альманахів, збірників, періодичних і продовжуваних видань, листів за адресами, умовних скорочень)¹³⁵.

У 1996 р., в зв'язку з 130-літтям від дня народження М. Грушевського (1866 – 1934), Українське Історичне товариство започаткувало систематичне видання архівних матеріалів, які висвітлюють життя та діяльність історика. Ще раніше у журналі «Український історик» було розпочате друкування листів М. Грушевського, що зберігались в архівах України, США і Канади. Українське Історичне товариство також стало ініціатором серійного видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», що видається у співавторстві з іншими науковими установами. Вже вийшли друком три томи цієї серії¹³⁶. Видання здійснюється на високому археографічному рівні. В передмові до видання Л. Винар репрезентував дві основні концепції даного археографічного проекту: «Епістолярна спадщина М. Грушевського» і «Епістолярна спадщина грушевськознавства». Перша концепція охоплює листування (приватне і офіційне) самого М. Грушевського, яке оцінюється як інтегральна частина його творчості; а поняття «епістолярні джерела грушевськознавства», включає, крім листування самого Михайла Сергійовича, також

листування членів його родини, сучасників і співробітників історика, адресоване до нього або інших осіб і установ, що в ньому знаходимо дані (приватні і офіційні) про діяльність і творчість видатного історика¹³⁷.

До серійних видань належить багатотомна публікація епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького, що на сьогодні налічує 6574 листи, з яких переважна більшість (6059 од.) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї, директором якого вчений був протягом 30 років (1902 – 1933). Лише наприкінці 1980-х рр. почалося археографічне дослідження цього епістолярного комплексу¹³⁸, своєрідним ключем до якого став каталог, укладений на ту частину листування (переважно листи до Д. Яворницького), що зберігається у Дніпропетровському історичному музеї¹³⁹. Вже видано 4 томи (випуски), з яких перші три містять листи до Д. Яворницького, а четвертий – листи самого вченого¹⁴⁰. Перший випуск вміщує листи вчених до Д. Яворницького, другий – листи діячів культури, третій – музейних діячів, тобто листи групуються за професійною ознакою. У четвертому випуску публікуються листи самого Д. Яворницького, які на сьогодні вдалося виявити публікаторам. Публікація листів в кожному томі здійснюється за абетковим принципом. Листи кожного автора подаються за хронологією. Усі випуски супроводжуються вступною статтею, коментарем, іменним, географічним, предметним, біографічним та бібліографічним покажчиками. Вже підготований до друку 5-й випуск, що містить листи рідних та друзів до Д. Яворницького. Одночасно із серійним виданням епістолярію Д. Яворницького здійснюється вибіркова публікація листів даного комплексу за персональним та тематичним принципом в наукових збірниках і періодичних виданнях¹⁴¹.

Потужний масив української епістолярної спадщини опублікований Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, в тому числі на сторінках його провідного друкованого органу – «Українського археографічного щорічника». Саме це видання віддзеркалює рівень розвитку і пріоритети української археографії на сучасному етапі. УАЩ віддзеркалює тенденцію підвищення наукового інтересу української археографії до джерел особового походження. Спостерігається поступове збільшення в УАЩ публікацій

епістолярних джерел. На сторінках цього видання (побачило світло 11 випусків; 1992 – 2006) були опубліковані листи гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII ст., українських соціал-демократів до М. Грушевського, листування Л. Будая, М. Грушевського, З. Доленги-Ходаковського, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Модзалевського, Л. Нідерле, Я. Новицького, О. Оглоблина, О. Сеніка, єпископа Парфенія (Левицького), генерала В. Петріва, М. Слабченка, Є. Чикаленка, П. Чубинського та ін.

Сьогодні можна констатувати, що в Україні створена солідна археографічна база епістолярних джерел, в якій домінує листування другої половини XIX – початку XX ст., що репрезентоване академічними та науково-популярними виданнями, «книжковими» та журнальними публікаціями номінального й тематичного характеру з високим рівнем археографічного опрацювання.

Загальна історія розвитку епістолографії здобула висвітлення в енциклопедичних виданнях¹⁴², в узагальнюючих курсах з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін¹⁴³, у працях І. Войцехівської, С. Дмитрієва, М. Дмитрієнко, В. Кузьменка, В. Ляхоцького, В. Сметаніна, Д. Урнова та ін.¹⁴⁴

Приватне листування має тривалу традицію прикладного (практичного) використання, передусім у персонологічних, літературознавчих, біоісторіографічних, мистецтвознавчих та інших дослідженнях, в структурі джерельної бази яких чільне місце посідають саме епістолярні джерела. Варто відзначити, що епістолярні пам'ятки активно і успішно вивчаються не тільки історичним джерелознавством, але також літературним джерелознавством (яке на сьогодні має більш солідні здобутки у цій царині), й у деякій мірі музейним джерелознавством¹⁴⁵, тому що в музеях, особливо меморіальних, одним з основних музейних предметів, в тому числі представлених в експозиції, є саме приватне листування.

В історіографії епістолології можна визначити декілька напрямів, які стали предметом спеціального більш-менш глибокого дослідження. Це, в першу чергу стосується античного¹⁴⁶ і візантійського листування¹⁴⁷, приватної кореспонденції XIX – початку XX ст., проблем публікації епістолярних джерел тощо.

Завдання виявлення, обліку та атрибуції візантійських листів було висунуто на порядок денний ще у 1894 р. і покладено на магістранта Петербурзького університету Б.М. Меліоранського. На жаль, передчасна смерть перервала цю роботу.

Приватне листування як історичне джерело розглядалося в працях відомих дореволюційних істориків, як-от К. Бестужев-Рюмін та В. Іконников. К. Бестужев-Рюмін в курсі російської історії, в розділі «Про листи» підкреслив значення цих джерел у висвітленні характеру людини та її стосунків, у зображенні епохи, зупинився на характеристичні найбільш значних епістолярних комплексів, що були відомі в Росії того часу, починаючи з листа Володимира Мономаха до Олега Святославовича (1096 р.)¹⁴⁸.

Професор університету Св. Володимира (м. Київ) В. Іконников вивчав листування як специфічне історичне джерело, яке ідентифікував з щоденниками, що були написані у формі листів. В історії епістолярної культури вчений виокремив XVIII ст., яке вважав «золотим віком» в епістолографії, «віком літератури листів». В окремій праці В. Іконников дослідив листування Максима Грека¹⁴⁹.

Одним з перших вчених-істориків, хто спробував сформувати образ особистості на ґрунті приватного листування, як вважає В. Максименко, був професор Московського університету Т. Грановський, що присвятив біографічний нарис німецькому вченому Б. Нібуру¹⁵⁰.

Візантійське приватне листування опинилося у полі зору грецького вченого І. Сікутриса, який на III Міжнародному конгресі візантиністів (Афіни, 1930 р.) виступив із доповіддю «Проблема візантійської епістолографії». Український літературознавець В. Кузьменко в своїх ґрунтовних працях висвітлив становлення європейського приватного листування і зв'язок його з візантійською традицією¹⁵¹.

На початку 1968 р. в Державному історичному музеї в Москві відбулася наукова конференція, на якій вперше було розглянуто питання про дослідження приватного листування як історичного джерела. З доповіддю виступив С. Дмитрієв¹⁵², який детально висвітлив питання збирання, публікації та вивчення приватного листування XIX ст. і зовнішньої джерелознавчої критики листів. Доповідач також порушив питання стосовно того, що вважати за

первинну одиницю джерела – один лист, лист з відповіддю на нього, чи усю сукупність листів у даному конкретному листуванні двох людей? Найбільш правильним С. Дмитрієв вважав останній варіант¹⁵³. Проте інші дослідники вважають за одиницю джерела (при опису, обліку, атрибуції тощо) один лист, тому що в архівах зберігаються, як правило, листи, надіслані до фондоутворювача, тобто тільки одна частина «епістолярного діалогу», а листи самого фондоутворювача розпорошені по різних архівах його адресатів. Окрім того, багато листів (наприклад, листи-подяки, листи-привітання, листи-рецензії тощо) не передбачають відповіді на них. Ми також дотримуємось останньої точки зору на один лист як на первинну одиницю обліку в приватному листуванні. Проте цей один лист має розглядатися як складова частина системи – цілісного комплексу листування обох кореспондентів.

Лише наприкінці 1960-х рр. епістолологію стали викладати як спеціальну дисципліну. У 1971 р. В. Сметанін наголосив на актуальності глибокого вивчення історії розвитку листування з найдавніших часів до нового часу з одночасною розробкою методів дослідження цього виду писемних джерел¹⁵⁴.

Проте майже до останньої третини ХХ ст. епістолярні комплекси, як й взагалі приватне листування, розглядалися лише в прикладному значенні. Спеціальним об'єктом комплексного джерелознавчого вивчення в українській та російській історіографії приватне листування не стало, не досліджувалися соціальна природа і соціальні функції епістолярних джерел. Профільність багатьох наукових праць була спрямована на здобуття з них тільки «відкритої» інформації. Як правило, об'єктом аналізу обиралися окремі листи, які розглядалися під кутом зору їх словесного тексту. Історіографічна ситуація кардинально змінилася в останній третині ХХ ст., що визначається як період «постнекласичної методології науки», перехід до нового типу раціональності, період зміни «великих парадигм»¹⁵⁵.

В світлі заглибленого вивчення ролі людини в історії, епістолярні джерела стають особливо цінними у дослідженні ментальності різних соціальних категорій у той чи інший період в тому чи іншому регіоні. Співставлення результатів такого роду досліджень дає можливим виявити, до того ж досить детально, з урахуванням найменших нюансів, відмінності й точки

«зіткнення» в світосприйнятті, світобаченні різних соціальних, вікових, етнічних та інших груп людського співтовариства, зрозуміти й пояснити їхню реакцію на ті чи інші події.

Роль епістолярних джерел у дослідженні приватного життя відзначалася на міжнародній конференції «Приватне життя в Росії від середньовіччя до сучасності», що відбулася 4 – 6 жовтня 1996 р. в університеті Анн Арбор (США)¹⁵⁶.

У 1992 р. українські вчені підготували навчальний посібник із спеціальних історичних дисциплін, в якому один із розділів присвячений епістолології: визначено предмет та розвиток цієї дисципліни, запропонована класифікація епістолярних джерел і висвітлена історія публікації приватного листування¹⁵⁷. Автори ототожнюють поняття «епістолологія» і «епістолографія». Предметом епістолології визначено дослідження тільки приватного листування (джерело особистого походження), а службове, дипломатичне, комерційне та ін. листування дослідники відносять до джерел діловодства.

Вагомий внесок у розвиток епістолології в Україні зробили київські дослідниці І. Войцехівська та М. Дмитрієнко. В їхній змістовній статті про епістолологію як науку історичного циклу висвітлена загальна історія розвитку приватного листування з найдавніших часів й у різних державах, в тому числі в Україні; значна увага приділяється теоретико-методологічним проблемам дослідження епістолярних джерел¹⁵⁸, зокрема класифікації листів XVIII ст. (на ділові та особисті) та XIX ст. (на офіційне, приватне, публіцистичне, любовне тощо), визначенню функцій листування, атрибуції епістол, що складається з формулярного, психологічного, графологічного, соціолінгвістичного та іншого аналізу цих джерел. Дослідниці відзначили високий інформаційний потенціал приватного листування, що складається з різних шарів інформації (прямої та опосередкованої; навмисної та ненавмисної); наголосили на використанні різних дослідницьких методів щодо аналізу приватного листування (хронологічно-тематичного, історико-порівняльного, системного, методу взаємної перевірки, історикотипологічного, кількісного, кореляції, факторного аналізу тощо), проте найбільш ефективним у дослідженні епістолярних пам'яток автори вважають історико-генетичний метод, при застосуванні котрого вони рекомендують дотримуватися трьох етапів роботи

(виявлення та відбір листів тотожних за часом створення; обробка фактичних даних на основі аналітичної критики джерел; здійснення синтетичної критики джерела). Дослідниці також окреслили коло проблем, що існують в епістолографії й потребують нагального розв'язання, зокрема необхідно відпрацювати єдину методику наукового аналізу епістолярних джерел і принципи археографічної обробки листів та їх публікації.

Сьогодні епістолярні джерела у царині джерелознавства досліджуються як в прикладному, так й в історико-типологічному напрямках. З'являються також конкретно-історичні дослідження, що ґрунтуються головним чином на аналізі епістолярних комплексів, з використанням як традиційних, так й новітніх міждисциплінарних дослідницьких методів.

В історико-типологічних (методико-аналітичних) дослідженнях висвітлюються питання щодо «природи» даного виду джерел, розробки та обґрунтування суто термінологічного апарату епістолярного джерелознавства, систематизації та класифікації епістолярних джерел, методів їх вивчення і вдосконалення цих методів тощо¹⁵⁹.

Стосовно назви самої дисципліни, що вивчає приватне листування, відзначимо, що раніше вживалися два терміни: «епістолографія» і «епістолологія», які ототожнювалися¹⁶⁰, але останнім часом став домінувати термін «епістолологія»¹⁶¹. В літературі термін «епістолографія» використовується, як правило, для визначення самого процесу листування.

«Кроком» у розвитку епістолології став історичний нарис І. Войцехівської та В. Ляхоцького, присвячений історії листування з найдавніших часів і до початку Нового часу¹⁶². В книзі висвітлюється специфіка, теорія і практика приватного листування у різні часи, аналізуються теоретико-методологічні і гносеологічні проблеми епістолярних джерел, підкреслюється необхідність дослідження останніх у контексті епохи, з урахуванням особистості учасників епістолярного діалогу, їх ціннісних орієнтацій, емоційно-психологічного настрою тощо. Автори звертають увагу на такий парадокс, як епістолярний «вибух» під час різних кризових ситуацій і соціальних трансформацій, як-от: революція, війна тощо. Значна увага приділяється аналізу епістолярної спадщини діячів української культури другої по-

ловини XIX – початку XX ст. Рецензент цієї книги В. Фісанов відзначив, що цим дослідженням І. Войцехівська і В. Ляхоцький розпочали підготовку «підґрунтя для вироблення теоретико-методологічних засад» археографічного опрацювання листів з метою подальшого їх опублікування¹⁶³.

Найбільш вичерпне визначення самої дефініції «лист» належить С. Дмитрієву¹⁶⁴. На його думку, приватний лист – це «письменное личное обращение автора письма к отдельному лицу (или нескольким лицам), составленное с применением типичных эпистолярных элементов (обращение, дата, подпись и др.). Такое обращение предполагает ответ со стороны того лица (лиц), которому оно направлено. В содержании письма автор совершенно свободен. Как правило, письмо служит текущей, деловой, конкретной цели его автора или его адресата»¹⁶⁵.

В. Кузьменко охарактеризував конструктивні особливості приватного листа, якими є: мозаїчність структури, розкутість і свобода, перехід від однієї теми до іншої, «перебої» у розвитку теми, натяки і т.п. «домашня семантика», яка стала жанроутворюючим принципом дружнього листа¹⁶⁶.

Щодо етимології самого терміну «лист», яким в українській мові називають епістолу, то він запозичений з документів канцелярії Великого князівства Литовського, до складу якого у XIV – першій половині XVI ст. входила частина території сучасної України, на якій функціонували документи, що виходили з великокнязівської канцелярії. Архів цієї канцелярії, так звану «Литовську метрику»¹⁶⁷, складають саме «листи» (синонім російської «грамоти») різних видів, у залежності від цільового призначення «листа»: «лист підтвердний», «лист судовий», «лист записний», «лист купчий», «лист визвольний», «лист визнаний», «лист умоцований», «лист заручний», «лист данина», «лист еднальний» та ін. В літературі вже йшлося про вплив канцелярської практики Великого князівства Литовського, зокрема на документи Коша Війська Запорозького та канцелярій Гетьманщини¹⁶⁸. Вплив грамот («листів») Великого князівства Литовського на українське листування XVI – XVII ст. підтверджує й український філолог М. Назарук¹⁶⁹.

За типо-видовою класифікацією відомого російського джерелознавця Л. Пушкарьова, листи (разом з мемуарами та щоденни-

ками) належать до виду особових писемних джерел¹⁷⁰. На погляд М. Ковальського, епістолярії знаходяться на межі між документом і нарративом, тому що містять документальну частину й нарратив – оцінку, інтерпретацію, описання й т. ін. Листи складаються з таких документальних елементів, як-от підпис, печатка, герб. Більше того, зображення герба, а також відбиток печатки чорнилом чи тушшю належать до зображувальних джерел; а печатка у вигляді сургучевого чи воскового сфрагіса являє собою речове джерело¹⁷¹.

Як й будь-який інший вид писемних джерел, приватне листування можна класифікувати за різними критеріями¹⁷². Ще й досі у джерелознавчій літературі відсутня усталена загальноновизнана класифікація листів. Причину цього вчені вбачають у «багатоскладності» листів і у недостатній розробці методологічного підґрунтя внутрішньовидової класифікації.

Певна класифікація листів спостерігається в рукописному трактаті «Про листи» (1686/87) Митрофана Довгалевського. Питанню класифікації листів приділив увагу в своєму трактаті «Про риторичне мистецтво» Феофан Прокопович (1681 – 1736), який розподілив листи за жанром на: дорадчі, заохочувальні, стримувальні, втішливі тощо¹⁷³.

В. Іконников пропонував класифікацію листів на ділові та особові (службові та приватні)¹⁷⁴. Д. Урнов вирізняє листи-визнання і листи-послання, а листи, які містять безпосередні свідчення, повідомлення чи донесення, і які, у такий спосіб, мають особливу переконливість, він відносить до документальної літератури¹⁷⁵. Автори учбового посібника «Специальные исторические дисциплины» розподіляють листи за змістом на два підвиди: листи, присвячені питанням суспільного, політичного, наукового та культурного життя; й листи інтимного характеру¹⁷⁶. М. Бойцов пропонує класифікацію на листи-сповіді, листи-проповіді, листи-міркування і звичайні побутові листи¹⁷⁷. Провідні українські дослідниці у царині епістолології І. Войцехівська та М. Дмитрієнко за основу класифікації епістолярних джерел визначили декілька критеріїв (соціальна приналежність кореспондентів, взаємостосунки адресата і адресанта, ступінь прив'язки листа до епістолярного етикету епохи, тематика листів, місце та час створення, жанр, хронологія, періодичність листів

тощо)¹⁷⁸. Оригінальну класифікацію листів, що ґрунтується на їх соціальних функціях, запропонувала московська дослідниця Е. Марасинова, яка розподілила листи на три групи: 1) традиційно-ритуальні; 2) емоційно-інтимні; 3) інтелектуально-емоційні¹⁷⁹. За характером комунікативної функції листи можна поділити на: листи-повідомлення, листи відповіді, листи-запити, листи-подяки, листи-запрошення, листи-поздоровлення, листи-презентації, листи-звіти, листи-хроніки, листи-рецензії тощо. Дослідник епістолярної спадщини В. Брюсова М. Гаспаров класифікував листи за жанром (літературні, ділові, особові), за обсягом (малі й великі), за змістом (монотематичні й політематичні), за формою подачі змісту (епічні, ліричні, прагматичні), за композицією (асоціативні й логічні), за ступенем відкритості побудови тексту (монологічні та діалогічні)¹⁸⁰.

Приватне листування – поліфункціональне джерело. Один і той самий лист може поєднувати в собі одночасно декілька функцій, й тому може бути одночасно діловим і творчим; ліричним і прагматичним й т. ін. А. Тартаковський розглянув соціальні функції епістолярних джерел другої половини XVIII – першої половини XIX ст., коли останні виконували функцію «багатобічного групового спілкування», заступали пресу. Крім комунікативної функції листування, вчений виокремив ще такі функції, як-от: публіцистична, ідеологічна, естетична й функція вторинного рівня – бути засобом в історичному пізнанні минулого. Проте, підкреслив історик, треба розрізняти два боки функціонування джерела: з одного боку, приналежність його до самої історичної дійсності, яка є об'єктом пізнання; з іншого – як засобу відображення цієї дійсності¹⁸¹.

Проблема класифікації тісно пов'язана з питанням еволюції епістолярних джерел. Цей аспект щодо листування другої половини XIX – початку XX ст. розглянула Т. Кучина¹⁸².

В дослідницькому ареалі певна увага приділяється формулярному аналізу листів. Протягом тривалого часу (навіть до сьогодні) основні компоненти епістолярного формуляру, передовсім «початковий» та «кінцевий», мали досить усталену форму.

Вище зазначалося, що ще в античному листі використовувалися стереотипні формули. Формуляр античного листа складався з трьох частин: вступної (прескрипт), головної й заключної (клау-

зули). Підпис автора в античних листах відсутній. Грецький лист на папірусі мав також зовнішню адресу (інскрипт). Основна частина листа містила «формулу здоров'я» (існувало 4 різні типи), яка збереглася до середньовіччя. У II ст. до н. е. наприкінці листа з'являється формула привітання, яка не включає адресата. Згодом (у II – IV ст. н.е.) формула привітання переміщується на початок листа (після прескрипту чи у сполученні з «формулою здоров'я»). Останнє чи передостаннє місце в основній частині формуляру посідала формула мотивації листа, котра проіснувала до IV ст.

Середньовічний лист мав складатися з 5-ти частин: привітання, преамбула, виклад обставин справи, прохання і закінчення.

Дослідники відзначають, що у періоди розквіту епістолярного жанру формуляр приватних листів, не зважаючи на усю їхню різноманітність, був досить усталений, про що свідчать численні «письмовники» («листовні») – трафаретні зразки написання листів різного цільового призначення¹⁸³. Письмовники і листовні регламентували формулярну топологію і текстову термінологію (словесні кліше). Усталеними формальними елементами листа в Російській імперії XIX – початку XX ст. були: зазначення адресата, місце написання листа, дата написання листа, звернення до адресата, підпис автора листа. Епістолярний етикет був досить суворим; титулатура адреси і звернення була розроблена до тонкощів, її треба було дотримуватися. Існували усталені формули підпису листа, написання дати на ньому. І сьогодні формуляр приватного листа складається з трьох основних частин. Як і раніше, спостерігається топологічна варіативність «вихідних даних» (дати та місця написання листа). Безумовно, найбільшої еволюції зазнала основна частина листа, котра в кожному конкретному листі має свою структуру, що складається з різних елементів. Нещодавно зазнав в Україні певних змін і конверт, точніше топологія адреси на ньому. Якщо раніше у верхньому полі конверта писалася адреса одержувача, а на нижньому – відправника, то тепер (враховуючи світові поштові стандарти) навпаки. Окрім того, в самому тексті адреси (на відміну від попереднього) змінена послідовність її «клаузул». В Російській імперії до початку XX ст. зворотна адреса на конвертах не вказувалася.

В останній час листи стали об'єктом дослідження різних наук: філософії, історії, лінгвістики, психолінгвістики, культурології, народознавства, психології, педагогіки тощо. Значна увага приділяється удосконаленню традиційних і застосуванню новітніх міждисциплінарних методів аналізу епістолярних джерел. Фахівці у галузі епістолології І. Войцехівська і М. Дмитрієнко вважають найбільш перспективним історико-генетичний метод з детальною систематизацією та аналітично-синтетичною критикою епістолярних джерел. На їхню думку, дослідження приватного листування обов'язково має бути комплексним. Дослідниці наголошують на перспективності системного підходу щодо аналізу епістолярних комплексів з використанням формулярного аналізу, методів соціолінгвістики, кореляції, факторного аналізу у поєднанні з традиційними методами, як-от: хронологічно-тематичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, взаємної перевірки та ін.¹⁸⁴

Дослідниця українського письменницького епістолярію Г. Мазоха наголошує на важливості цілісно-системного аналізу листування письменників, на засвоєнні для здійснення цього аналізу певного комплексу дослідницьких методів, зокрема: етнопсихологічного, порівняльно-історичного, типологічного, структурно-системного, описового та ін.¹⁸⁵

Прикладом системного підходу до епістолярних комплексів є, зокрема, дослідження Е. Наумова, присвячене аналізу приватного листування родини Чичериних¹⁸⁶. В ґрунтовній статті вчений чітко висвітлив зміст і «процедуру» системного підходу та його перевагу щодо аналізу епістолярних джерел. Дослідник підкреслив, що саме системний підхід сприяє всебічній цілісній характеристиці епістолярних комплексів. Ієрархічність і відкритість системи (S) дозволяє розглядати кожний її (тобто системи S) компонент як окрему систему (V) нижчого рівня. З іншого боку, саму систему (S), що оцінюється, як компонент ширшої системи (W).

Таким чином, епістолярний комплекс, як самостійна система, може бути репрезентативним об'єктом у дослідженні соціальної природи і функцій приватного листування певної соціальної групи, певного регіону і певного періоду й має відповідати певним вимогам, а саме бути значним у кількісному відношенні,

історично сформованим, належать особі, для котрої обмін листами був звичайним і традиційним.

Важливого значення Е. Наумов надає текстологічному аналізу листів, який здійснюється з використанням елементів семіотики¹⁸⁷, тобто знакової системи листування. В основі епістолярних джерел, як й усіх писемних пам'яток, знаходиться мова, яка є знаковою системою. Проте, до знакової системи листа належить не тільки його словесний текст, але й зовнішній вигляд листа, папір, чорнило, почерк, обсяг, часовий інтервал (періодичність листування), обставини одібрання листів тощо, тобто самий лист як такий. Кожному суспільству (а в ньому його складникам) були притаманні певні епістолярні традиції, етикет, мода, що знайшли відображення в епістолярних знаках. Отже кожний окремих лист містить не один (словесний) текст (знак), а декілька текстів (знаків). Ця система текстів (знаків) й складає цілісний текст листування, що відзначається новими властивостями і якістьми, яких немає ані в жодному з її (системи) елементів (окремих листів)¹⁸⁸. До знакової системи листування належать і різного характеру маргіналії, які залишили на листах (і на конвертах) як їх автори, так й одержувачі. І текстологічний, й семіотичний аналіз передбачають виявлення в словесному тексті листування ключових слів і топосів, що стають знаковими для всього тексту листування (системи, що оцінюється).

Цілісна система листування передбачає наявність листів обох авторів листовного діалогу, тобто «пряме» і «зворотне» листування.

Вже здобув успішну апробацію метод контент-аналізу епістолярних джерел, що його використали у своїх дослідженнях російські та українські дослідники А. Маджаров, Е. Марасинова, Н. Сурева. Е. Марасинова здійснила дослідження психології еліти російського дворянства останньої третини XVIII ст. на ґрунті даних кількісного аналізу епістолярних джерел¹⁸⁹. Дослідниця розглянула два підходи до листів: як до масових джерел і як до унікальних джерел. Перший підхід передбачає використання кількісних методів дослідження, упорядкування репрезентативної вибірки листів з того архівного фонду, що розглядається як генеральна сукупність джерел. У другому підході застосовується, як правило, ілюстративний метод, а у разі застосування контент-

аналізу робиться не вибірковий, а спрямований відбір, внаслідок якого створюється не репрезентативна вибірка. Неможливість коректного застосування вибіркового методу неминуче повертає сумлінного дослідника до погляду на епістолярний комплекс як на більшу сукупність одиничних документів¹⁹⁰.

Найсуттєвішою ознакою епістолярних джерел Е. Марасинова вважає їх особистісно-суб'єктивний характер, синхронність відтворення дійсності, основне функціональне призначення – бути засобом спілкування та інформації. Листування дослідниця відносить до особистісно-унікального джерела. За допомогою контент-аналізу Е. Марасинова визначила морально-етичні категорії, що були притаманні еліті російського дворянства у зазначений період.

Запорізька дослідниця історії дворянства Південної України Н. Сурева здійснила джерелознавчий аналіз листування родини Нечаєвих за допомогою контент-аналізу, що є ефективним методом кількісної обробки текстів наративних джерел і який дозволив виявити основні ціннісні орієнтири голови цієї дворянської родини¹⁹¹. Епістолярний комплекс родинного листування Нечаєвих Н. Сурева розподілила на традиційно-ритуальні, ділові, сімейно-побутові та емоційно-інтимні листи і підкреслила, що ідеальним об'єктом для вивчення групових цінностей являються емоційно-інтимні листи.

Останнім часом епістолярні комплекси стають об'єктом спеціальних історико-типологічних і прикладних джерелознавчих досліджень¹⁹², дисертаційних праць і монографічних видань¹⁹³. У полі дослідницьких інтересів – питання історії розвитку епістолографії й теоретико-методологічні проблеми наукового аналізу епістолярних джерел, в тому числі класифікація, систематизація, еволюція листів, особливості приватної кореспонденції певного часу¹⁹⁴. Спеціальні розвідки присвячені дослідженню епістолярної спадщини вчених, культурно-громадських і політичних діячів, родинному листуванню представників різних соціальних верств суспільства¹⁹⁵. Оригінальний аналіз листів митрополита Євгенія (Болховітінова) здійснила Т. Ананьєва¹⁹⁶. Епістолярні пам'ятки вивчаються у прикладному аспекті з метою висвітлення конкретної історіографічної проблеми¹⁹⁷.

Дослідниця епістолярної спадщини Є. Чикаленка (1861 – 1929) І. Старовойтенко у дисертаційній роботі «Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело» підкреслила особливу унікальність приватного листування з точки зору наявності в ньому просопографічної інформації, бо подібної інформації одночасно про багатьох відомих людей не містить жодне інше джерело особового походження¹⁹⁸. Автор розглядає епістолярій українських культурно-громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. як поліфункціональне джерело, що слугувало «місточком зв'язку з духовно та ідейно близькими людьми, способом їхнього спілкування, в умовах цензурних, шовіністичних переслідувань листування стало і способом висловлювання громадської позиції, а для сучасного дослідника відіграє роль цінного джерела для об'єктивного та всебічного відтворення безлічі сюжетів нашого минулого»¹⁹⁹.

Вчені приділяють увагу дослідженню епістолярію не тільки видатних діячів, але й «звичайних» людей, типових представників різних прошарків суспільства. Й тут особливо цінним є родинне листування. О. Лазаревський свого часу відзначив, що «листування близьких людей між собою має більший інтерес, а листування подружжя й ще більший»²⁰⁰. Сьогодні досить активно вивчається родинне листування, зокрема, дворянства Південної України кінця XVIII – XIX ст.²⁰¹ Прикладом може слугувати дослідження репрезентативного епістолярного комплексу катеринославських дворян Нечасєвих²⁰².

Родинне листування є цінним джерелом у вивченні різних аспектів гендерної історії, у царині гендерної лінгвістики, дослідження «гендерлектів» (чоловічої та жіночої мов)²⁰³.

Поліфункціональність приватного листування, його «багатшаровість» відкривають широкі можливості щодо використання (апробації) різних дослідницьких методів аналізу цього виду писемних джерел. Синтез дослідницьких методів різних наук, на ґрунті новітніх інформаційних технологій, сприятиме «проникненню» у глибину прихованої (потенційної, структурної) інформації епістолярних джерел.

На сучасному етапі розвитку історіографічної науки особлива увага приділяється епістолярній спадщині істориків²⁰⁴, що обумовлено інтересом дослідників не стільки до готового знання, скільки

до способів його одержання. Виходячи з цього, нове проблемне поле вміщує дослідження, так би мовити, «історіографічного побуту» – способів наукової комунікації, непрофесійного самовираження як самоцінних історико-наукових об'єктів. Це дозволяє подивитись на історичну науку як на феномен культури²⁰⁵.

Значних здобутків у дослідженні приватної кореспонденції досягли літературознавці, об'єктом уваги яких є епістолярна спадщина письменників, що розглядається не тільки як джерело до вивчення творчої лабораторії, внутрішнього світу та біографії письменника, але й як особливий вид художньої творчості митця²⁰⁶. В працях літературознавців висвітлюються питання соціолінгвістичного аналізу листів, їх мови, епістолярного етикету, досліджується листування письменників²⁰⁷.

На особливу увагу заслуговують праці літературознавців П. Бухаркіна, В. Дудка, М. Кодака, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Р. Лазарчук, Ж. Ляхової, Г. Мазохи, М. Назарук, В. Передрієнка, П. Ротача, В. Святювця та ін.²⁰⁸.

Дослідниця епістолярію Т. Шевченка Ж. Ляхова підкреслила велике значення листування геніального українського поета для розвитку письменницького епістолярію в Україні. Дослідниця відзначила, що Т. Шевченко перший став вживати українську мову в листах. Його приклад листування рідною мовою активізувався в Україні завдяки публікації епістолярної спадщини поета, що розпочалася одразу ж по його смерті²⁰⁹.

В працях В. Кузьменка здобули висвітлення історіографічні аспекти української епістолології, розглянута історія епістолярних пам'яток зі стародавніх часів до сьогодення, а також композиція епістолярного формуляру, соціальні функції листування, особливості приватного листування в Україні періоду національно-визвольного руху. Значну увагу дослідник приділив визначенню специфіки і соціальних функцій письменницького листування, яке він вважає не тільки «історичним свідченням», але й особливим видом художньої творчості.

Торкаючись розвитку листування в Україні, дослідник підкреслив його неперервний зв'язок з епістолярною культурою Греції та Риму, що відбувався через перекладну літературу візантійського та болгарського походження²¹⁰.

В. Кузьменкові належить визначення поняття «лист письменника» – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби²¹¹. В творчому доробку В. Кузьменка чільне місце посідає дослідження листування українських письменників 1920 – 30-х рр.²¹².

М. Коцюбинська глибоко проаналізувала письменницький епістолярій України 1960 – 80-х рр.²¹³, репрезентувала своє осмислення епістолярного доробку діячів української культури зазначеного періоду, зосередила увагу на творчості передусім шістдесятників, в листах яких зберігається «аромат, смак і настрої моменту» і водночас – доби, подається хроніка культурного життя, постають інтенсивні психологічні процеси становлення й утвердження людини, настроєво-емоційна оцінка того, що відбувалося на момент написання листа, зафіксований стан душі й еволюція характеру дописувачів. Дослідниця особливо підкреслила людинознавче значення письменницького листування цієї доби, роль листів як настроєвих мініатюр, а також як «артерій» зв'язку з українською діаспорою.

Підсумовуючи, зазначимо, що в останні два десятиріччя дослідження епістолярних джерел в Україні значно активізувалося й досягло досить високого рівня розвитку, що сприяло виокремленню спеціальної історичної дисципліни – епістолології, предметом якої є дослідження приватного листування. Увага вчених приділялася вирішенню теоретико-методологічних і практичних проблем епістолології, проте домінували дослідження прикладного характеру. Значних здобутків досягла епістолярна археографія, що виявилось у створенні потужної археографічної бази українського епістолярію. Головна увага в археографічному і джерелознавчому аспектах надавалася приватному листуванню кінця XIX – початку XX ст., епістолярним комплексам періоду Великої Вітчизняної війни та доби шістдесятників. У полі зору дослідників перебувало, як правило, листування видатних культурно-громадських діячів і представників соціально, культурної та політичної еліти. Значним є внесок українських літературознавців у дослідження письменницького епістолярію,

передусім XIX – XX ст. Українські дослідники розглядають приватний лист як соціокультурний феномен, поліфункціональне джерело, котре всебічно, рельєфно й образно висвітлює усі сфери життя та діяльності людини, її внутрішній світ і почуття.

Однак, незважаючи на досить солідні здобутки, у царині епістолології існує багато невирішених проблем. Сьогодні значення джерел особистого походження, до яких належить і приватне листування, піддається найбільш радикальному переосмисленню. Й тому на порядку денному постають проблеми удосконалення категоріально-понятійного апарату епістолології. Як поліфункціональне джерело, приватне листування потребує подальшої розробки проблеми соціальних функцій листів. Наукова парадигма сьогодення і потенційні можливості епістолярних пам'яток у напрямку цієї парадигми, що передбачає проникнення у свідомість людини минулого, висуває на порядок денний дослідження типології епістолярних джерел, удосконалення їх класифікації, що має бути багатомірною, гнучкою і відкритою, максимально наближитися до практичної роботи історика. При цьому треба враховувати, що будь-які класифікації є умовними і не мають однозначних критеріїв. Сьогодні співіснують різноманітні підходи й дослідники можуть дотримуватися різних методологічних та джерелознавчих поглядів, застосовувати як традиційні, так і міждисциплінарні дослідницькі методи з використанням новітніх інформаційних технологій.

Важливим завданням залишається археографічний напрям дослідження епістолярних джерел, їх максимальне виявлення, камеральне опрацювання і введення до наукового обігу шляхом публікації різної форми. Удосконалення потребують принципи та прийоми публікації листів, упорядкування науково-довідкового апарату тощо. Актуальним є публікація і дослідження листування пересічних (типових) представників різних верств суспільства, що сприятиме повнішому й об'єктивнішому уявленню останнього у «багатобарвній мозаїці» його існування. Найважливішим завданням залишається дослідження листування видатних громадських діячів, представників української науки та культури, чий імена були заборонені чи забуті в умовах пригноблення і тоталітаризму.

Також актуальним завданням вважаємо створення узагальнюючої монографії з історії розвитку і дослідження приватного листування в Україні з найдавніших часів до сьогодення, в якій знайшли б висвітлення і теоретико-методологічні проблеми епістолології, були визначені пріоритетні напрями і ефективні методи у дослідженні приватного листування – цього невичерпного і незамінного джерела для пізнання повсякденного і творчого життя та внутрішнього світу людини, її діянь у контексті епохи і у мікро-контекстах її стосунків із сучасниками.

ПРИМІТКИ

¹ Буганов В.И., Медушевский А.Н. С.О. Шмидт – археограф, источниковед, архивовед // Отечественные архивы. – 1995. – № 5. – С. 28.

² Медушевская О.М. Современное зарубежное источниковедение. – М., 1983. – С. 23.

³ Материалы симпозиума по актуальным проблемам источниковедения (Таллин, 2 – 6 окт. 1972 г.) // Источниковедение отечественной истории. 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 255.

⁴ Курносоев А.А. К вопросу о природе видов источников // Источниковедение отечественной истории. 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 5.

⁵ Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации. (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 144.

⁶ Пушкарёв Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – С. 228 – 229.

⁷ Медушевская О.М. Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – М.: МГИАИ, 1985. – С. 16.

⁸ Попова Т.Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) // Всеукр. наук. конф. «Историчне краєзнавство і культура». К.; Х., 1997. Ч. 1. – С. 201.

⁹ Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. – Х., 1995. – С. 44.

¹⁰ Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 121.

¹¹ Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2 – 3. – С. 21, 25; Могильницкий Б.Г. Об исторической закономерности как предмете исторической науки // Новая и новейшая история. – 1997. – № 2. – С. 3 – 15.

¹² Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. – М., 1995. –

С. 12; *Гуревич А.Я.* Апории современной исторической науки – мнимые и подлинные // Там само. – М., 1998. – С. 233 – 250.

¹³ *Колесник І.* Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – О.; К.; Л., 1999. – Ч. 2. – С. 27.

¹⁴ Про це див.: *Соболь О.* Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 91, 106.

¹⁵ *Ястребицкая А.Л.* Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991. – С. 95. У російському видавництві «Молода гвардія» започаткована спеціальна серія: «Жива історія: Повсякденне життя людства». Див. напр.: *Романенко Е.В.* Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. – М.: Молодая гвардия, 2002. – 329 с.

¹⁶ У 1985 – 1987 рр. міжнародною групою під керівництвом одного з корифеїв школи «Анналів» Ф. Арьеса була створена колосальна праця – «Histoire de la vie privée». Див.: *Пушкарёва Н.Л.* История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 208 – 213. Як відзначалося на ХІХ Міжнародному конгресі історичних наук в Осло (2000), приватне життя і поняття «індивідуального» можуть розглядатися одночасно і як дискурси, і як соціальні реальності. Див.: *Тихвинский С.Л.* Итоги ХІХ Международного конгресса исторических наук в Осло // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 19.

¹⁷ *Репина Л.П.* Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41 – 58; *Вона ж.* Женская история: проблемы теории и метода // Средние века. – М., 1994. – Вып. 57. – С. 32 – 38; *Пушкарёва Н.Л.* Частная жизнь женщины в доиндустриальной России X – начала XIX в.: невеста, жена, любовница. – М., 1997; *Шевченко Н.В.* Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 30 – 39; № 2. – С. 34 – 48.

¹⁸ Див.: *Гачів Г.* Ментальности народов мира. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 543 с. (Философский бестселлер).

¹⁹ Див.: Інтелектуальна історія: спроба конвенції (матеріали «круглого столу») // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 15 – 85; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Там само. – С. 227 – 245; *Репина Л.* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Там само. – С. 89 – 106; та інші статті альманаху «Ейдос» (2005. – Вип. 1; 2006. – Вип. 2).

²⁰ Див.: *Уэллман Б.* Место родственников в системе личных связей // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78 – 87; *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2003; *Барабаш Н.О.* Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – початку ХХ століття: нові методологічні підходи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2005; *Вона ж.* Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть. – К.: Стило, 2007. – 264 с.

²¹ Дослідження такого виду текстів виокремлює навіть в спеціальну історичну дисципліну – маргіналістику. Див.: *Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н.*

Маргіналії й маргіналістика // УІЖ. – 1990. – № 3. – С. 41 – 53; Маргиналистика // Специальные исторические дисциплины / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др.; под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко. – К., 1992. – С. 177 – 184. Н. Яковенко, досліджуючи такого характеру тексти першої половини XVII ст., визначила їх як різновид дрібних оповідних форм. Див.: *Яковенко Н.М.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 166.

²² Специальные исторические дисциплины / Под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич. – К., 1992. – С. 307 – 311.

²³ *Буганов В.И., Медушевский А.Н., С.О. Шмидт* – археограф, источниковед, архивовед // Отечественные архивы. – 1995. – № 5. – С. 29.

²⁴ *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. М., 1987. – С. 116.

²⁵ *Тартаковский А.Г.* Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 113; *Медушевская О.М.* Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: Межвуз. сб. – М.: МГИАИ, 1985. – С. 17.

²⁶ *Ковальченко И.Д.* Исторический источник в свете учения об информации. (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 137.

²⁷ *Щепкин Е.Н.* Автобиография Л. Ранке // Русская мысль. – 1893. – № 8. – С. 162. Тут цитується за вид.: *Максименко И.В.* Евгений Щепкин о Леопольде Ранке: Опыт биоисториографического исследования // Записки историчного факультету. – О., 1995. – Вип. 1. – С. 130.

²⁸ *Дильтей В.* Литературные архивы и их значение для изучения истории философии // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 128, 129.

²⁹ *Боратынский Е.А.* Стихотворения. Письма. Воспоминания современников. – М., 1987. – С. 176, 242.

³⁰ Про це див.: *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування (кілька уваг та дезидератів) // Стара Україна: Часопис історії і культури. – Л., 1924. – IX – X. – С. 139.

³¹ *Зимин А.А.* О книгах, театре, кино и прочем: Из архивного наследия // Отечественная история. – 2002. № 1. – С. 7.

³² *Урнов Д.М.* Эпистолярная литература // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1975. – Т. 8. – С. 918.

³³ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Д.: Гамалія, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького – С. 273.

³⁴ Цит. за вид.: *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А.Ю. Кримського: (Листування з академіком Г.Ю. Крачковським) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 33.

³⁵ Там само. – С. 37.

³⁶ *Хандрос Б.* Слідами «конверта зі штемпелями» // Книжник. – 1992. – № 5 – 6. – С. 17.

³⁷ *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884 – 1973). – К., 2000. – С. 20, 25, 27.

³⁸ Деякі дослідники мають на увазі Атоссу – відому в історії доньку перського царя Кира II Великого (*Сметанин В.А.* Из истории эпистографии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 212.), інші, посилаючись на християнського письменника II ст. Татіана, вказують не на історичний персонаж, а на якусь міфічну правительку Атоссу (*Татиан.* Слово к эллинам // Вестник древней истории. – 1993. – № 1. – С. 241).

³⁹ *Сметанин В.А.* Из истории эпистографии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 212.

⁴⁰ *Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон.* – Т. 80. – С. 921.

⁴¹ *Сметанин В.А.* Из истории эпистографии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 214.

⁴² Там само. – С. 215.

⁴³ Там само. – С. 212.

⁴⁴ *Кононенко А.М.* Роландин Пассагерий и его трактат об искусстве нотариев (к истории средневекового нотариата) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л-д., 1973. – Вып. 5. – С. 299.

⁴⁵ *Петров М.Т.* Итальянская интеллигенция в эпоху Ренессанса. – М., 1982. – 269 с.; *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 5.

⁴⁶ *Petrarka Francesco.* Epistola / A cura di G. Martelotti. – Torino, 1976. – С. 137. Тут цит. за вид.: *Кузьменко В.* Генеза європейської кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 5.

⁴⁷ *Кузьменко В.* Вказ. пр. – С. 6.

⁴⁸ *Сметанин В.А.* Из истории эпистографии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 212.

⁴⁹ *Немировский Е.Л.* Путешествие к истокам русского книгопечатания. – М., 1991. – С. 134.

⁵⁰ *Янин В.Л.* Берестяная почта столетий. – М.: Педагогика, 1979. – С. 49.

⁵¹ *Стржижовский Л.Ф., Чехов И.В.* Визитная карточка страны. – М.: Детская литература, 1990. – С. 32.

⁵² *Кіркєвич В., Грабар С.* Репресована листівка // Книжник. – 1992. – № 3. – С. 38 – 42.

⁵³ *Кузьменко В.І.* Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. – К., 1998. – С. 80; *Він же.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 3.

⁵⁴ *Специальные исторические дисциплины.* – К., 1992. – С. 308 – 309.

⁵⁵ *Бабич С.* Модуси самореалізації особистості в Україні кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 95.

⁵⁶ *Харламович К.* Листування запорожських козаків із султаном // Записки историко-філологічного відділу АН. – К., 1923. – Кн. IV; *Нудьга Г.А.* Листування запорожців з турецьким султаном як літературна пародія // Нудьга Г.А. На літературних шляхах. – К., 1990; *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 10.

⁵⁷ Див.: *Эварницкий Д.И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска запорожских низових козаков. СПб., 1894; україномовне перевидання: *Яворницький Д.* Іван Дмитрович Сірко, славетний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків // *Яворницький Дмитро.* Твори у 20 томах. – К., Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Т. 1. – С. 335 – 442.

⁵⁸ Русская старина. – 1872. – Кн. VI. – С. 450.

⁵⁹ Перше російськомовне видання цієї книги див.: *Эварницкий Д.И.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889.

⁶⁰ Яворницький Дмитро. Твори у 20 томах. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Т. 1. – С. 255 – 256.

⁶¹ *Яворницький Д.І.* Запорозжя в залишках старовини і переказах народу. – 3-те вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 2. – С. 61.

⁶² *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 15.

⁶³ *Шерех Ю.* Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. – К.: Дніпро, 1993. – С. 48.

⁶⁴ Див.: *Дёмин А.С.* Русские письменники XV – XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л-д., 1964. – 22 с.

⁶⁵ Ця книга була опублікована Б. Грінченком: Старинный малорусский письменник «Книга, глаголемая листовня». – Чернигов, 1901.

⁶⁶ *Тартаковский А.Г.* Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 128.

⁶⁷ Там само. – С. 126.

⁶⁸ *Герашенко О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни: До вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1994. – Т. 3. – С. 129.

⁶⁹ Цит. за вид.: *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 15.

⁷⁰ *Луцький Ю.* Автобіографія – це... // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 17.

⁷¹ *Болотов А.Т.* Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им для своих потомков. М., 1986 (перевидання).

⁷² *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге. – М.: Наука, 1991. – С. 70.

⁷³ *Ключевский В.О.* Сочинения. В 9 тт. Т. IX. Материалы разных лет / Под ред. В.Л. Янина; Послесл. и коммент. Р.А. Киреевой. – М.: Мысль, 1990. – С. 172.

⁷⁴ *Черняев В.Ю.* К изучению эпистолярных источников начала XX в. (Контроль почтовой переписки) // Проблемы отечественной истории. – М.; Л-д., 1976. – С. 134 – 155; *Соболева Т.А.* Тайнопись в истории России. – М., 1994. – С. 97, 98.

⁷⁵ Исторический архив. – 2004. – № 3. – С. 123, 124.

⁷⁶ *Сарнацький О.* Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900 – 1907) // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 31.

⁷⁷ *Ключевский В.О.* Сочинения. Т. IX. Материалы разных лет / Под ред. В.Л. Янина; послесл. и коммент. Р.А. Киреевой. – М.: Мысль, 1990. – С. 172.

⁷⁸ *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування (кілька уваг та дезидератів) // *Стара Україна: Часопис історії і культури.* – Л., 1924. – Кн. IX – X. – С. 139 – 142.

⁷⁹ Див.: *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський; текстолог. ред. В. Передрієнка та В. Задорожного; відповід. ред. П. Сохань. – К., 1994. – 286 с.

⁸⁰ *Коровицький І.* Архів Вячеслава Липинського // *УАЩ.* – К., 1992. – Вип. 2. – С. 125.

⁸¹ Див.: *Фронт и тыл. Переписка дальневосточников с фронтовиками.* – Хабаровск, 1942.

⁸² Див.: *Наказ народа (письма народов СССР к бойцам-фронтовикам).* – М., 1943; *Письма с фронта (1941 – 1945): Сборник.* – Архангельск, 1979; *Великая Отечественная война в письмах.* – М., 1982; *Дневники и письма комсомольцев.* – М., 1983; *Письма с фронта и на фронт.* – Архангельск, 1985; *Фронтové трикутники. Розповіді про листи учасників Великої Вітчизняної війни.* – К., 1983; *Сергеев Е.М.* За строкой фронтового письма. – М., 1985; та ін.

⁸³ *Войцеховская И.Н.* О методах источниковедческого анализа эпистолярного наследия Великой Отечественной войны // *Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докл. и сообщ. V Всесоюз. конф.* – К., 1990; *Сацута В.М.* Листи Великої Вітчизняної війни в колекції ДІМу // *3 минувшини Подніпров'я.* – Д.: Дніпро, 1995. – С. 170 – 177; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Ч. 2: Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України Івана Олександровича Гурія.* – К., 1998. – С. 37 – 43.

⁸⁴ *Листи з фронту: Каталог з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Автор-упорядник В.М. Сацута.* – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 68 с.

⁸⁵ *Коцюбинська М.* Епістолярна панорама шістдесятих // *Київська старовина.* – 2000. – № 2. – С. 74 – 75.

⁸⁶ *Журба О.І.* Місце археографії у збереженні писемних пам'яток історії // *Гуманітарний журнал.* – 2003. № 1. – С. 16.

⁸⁷ Див., напр.: *Сацута В.М.* Листи Великої Вітчизняної війни в колекції ДІМу // *3 минувшини Подніпров'я.* – Д., 1995. – С. 170 – 177; *Михальченко С.И.* Эпистолярное наследие В.Б. Антоновича и его учеников в собрании отдела письменных источников Государственного исторического музея // *Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX вв.* – Брянск, 1996; *Фрадкін В.З.* Епістолярна спадщина академіка М. Сумцова // *Треті Сумцовські читання.* – Х., 1998. – С. 35 – 38; *Демченко Т.П., Онищенко В.І.* Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського як історично джерело // *Скарбниця української культури.* – Чернігів, 2003. – Вип. 3. – С. 115 – 117; та ін.

⁸⁸ Див., напр.: *Документальні матеріали М.С. Грушевського у фондах Відділу рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР: Каталог / Укладач С. Кіржаєв.* – К., 1991. – 114 с. [С. 35 – 100. – Анований реєстр листів до М. Грушевського];

Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДДА України у м. Києві) / Упор. Ігор Гирич. – К., 1996. – 107 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – Д.: Пороги, 1992. – 222 с.

⁸⁹ *Минцлов С.Р.* Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. – Новгород, 1911 – 1912. – Вып. 1 – 5.

⁹⁰ *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування // Стара Україна. – 1924. – Кн. IX – X; Вопросы текстологии. Принципы издания эпистолярных текстов. – М., 1964. – Вып. 3; *Кондратьев В.А.* О публикации писем советских людей периода Великой Отечественной войны // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 96 – 105; *Наумов Е.Ю.* Частная переписка XIX – XX вв. как объект археографического анализа // АЕ за 1986 г. – М., 1987. – С. 35 – 45; *Осин В.М.* Издание писем периода Великой Отечественной войны государственными архивами РСФСР // Советские архивы. – 1989. – № 2. – С. 12 – 19; та ін.

⁹¹ *Гирич І.Б., Ляхощкий В.П.* Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських громадських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. // АУ. – 1995. – № 4 – 6. – С. 81 – 88.

⁹² Як зразок наводиться вид.: Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Листування І. Франка і М. Драгоманова / УАН. Комісія Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 510 с.

⁹³ *Степанский А.Д.* Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы. – 1996. – № 3. – С. 23.

⁹⁴ *Дубовин Н.Ф.* Отечественная война в письмах современников (1812 – 1815). – СПб., 1882; К чести России. Из частной переписки 1812 года / Сост., автор предисл. и примеч. М. Бойцов. – М., 1988.

⁹⁵ Див., напр.: Письма Н.М. Карамзина к И.И. Дмитриеву. – СПб, 1866; Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750 – 1784 гг.) / Подгот. к пуб. А.М. Лазаревский. – К., 1895; *Коцюбинський М.* Листи до Володимира Гнатюка / З передмовою і поясненням В. Гнатюка. – Л., 1914; *Игорь Грабарь.* Письма. 1891 – 1917. – М., 1974; та ін.

⁹⁶ Про журнальну археографію див.: *Афиани В.Ю.* Начало журнальной археографии в России в XVIII в. // АЕ за 1987 год. – М.: Наука, 1988. – С. 26 – 34; *Він же.* О журнальной археографии // Там само. – М.: Наука, 1989. – С. 15 – 24.

⁹⁷ Напр.: Переписка митрополита Евгения [Болховитинова]. – Воронеж, 1868 – 1872. – Вып 1 – 3; Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. – Ч. 1. Т. 3. Письма 1851 – 1860 гг. Поездка в Малороссию и проч. – М., 1892. Публікація корпусу листів І. Аксакова почалася ще у 1888 р. виданням його листів до батька; див.: КС. – 1895. – № 10. – С. 36 – 42.

⁹⁸ Напр.: Листування Михайла Коцюбинського з Володимиром Гнатюком // М. Коцюбинський і Західна Україна / Упоряди. Х.М. Коцюбинський. – Чернівці, 1940. – Т. 2. – С. 58 – 151; З епістолярної спадщини Д.І. Дорошенка. Листи Д.І. Дорошенка до М.М. Грінченко (1923 – 1926) // *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223 – 255.

⁹⁹ Напр.: *Старицький М.П.* Твори у 8 томах. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8. Листи. – 750 с.

¹⁰⁰ Напр.: *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра пальчикова до Василя Белозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155 – 178.

¹⁰¹ Напр.: *Письма русских писателей XVIII века. – Л.-д., 1980; Приватні листи XVIII ст. / Підгот. В.А. Передриєнко. – К.: Наук. думка, 1987.*

¹⁰² Напр.: *Левшин А.* Письма из Малороссии. – Х., 1816; *Энгельгардт А.Н.* Из деревни. 12 писем. 1872 – 1887. – М., 1965; *Лукин М.С.* Письма из Сибири. – М., 1987; *Аксаков И.С.* Письма из провинции. – М., 1991.

¹⁰³ Напр.: [Линейкин И.] Гимназическая перписка, собранная бывшим инспектором татаровской гимназии Иваном Линейкиным, с дополнениями, подчерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина. – К., 1881; *Миронець Н.І.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 119 – 135; № 6. – С. 103 – 122; *Максакова Л.В.* Письма студентов исторического факультета МГУ. 1941 – 1945 гг. // Вопросы истории. – 2005. – № 5. – С. 49 – 78; та ін.

¹⁰⁴ Напр.: *Письма русских писателей XVIII века. – Л.-д., 1980; Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.* Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К., 1997. – 172 с.

¹⁰⁵ Напр.: *Русинська Є.* Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883 – 1905. – К., 1928; *Винар Л.* Епістолярна спадщина: 3 листів Олександра Оглоблина до Любомира Винара // Український історик. – 1995. – № 1 – 4. – С. 221 – 250.

¹⁰⁶ *Слабченко Т.* З листування М.Л. Кропивницького. – Х., 1927; *Сікиринський О.В.* Ганна Барвінок (Кулішеві) в її листах 1902 – 1911 рр. – О., 1928; *Лисенко М.* Листи / Упоряд., прим. та ком. О. Лисенка. – К., 1964.

¹⁰⁷ Отголоски 1812 – 1813 гг. в письмах к М.А. Волковой. – М., 1912; Листи до Марка Вовчка. – К., 1979; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941). – К., 1993.

¹⁰⁸ *Петлюра С.* З переписки Хведора Квітки з Антоном Головатим // Україна. – 1907. – Т. III. – Кн. 2 – 3. – Ч. 1. – С. 186 – 201; И.Е. Репин и В.В. Стасов. Переписка. – М.; Л.-д., 1949. – Т. 1; *Макаров В.І.* Листування М.С. Грушевського й О.О. Шахматова // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 89 – 106.

¹⁰⁹ Див., напр.: Письма Николая Даниловича Ханенко к сыну // Черниговские губернская ведомости. – 1852. – №№ 36 – 41; «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860 – 1865) / Упоряд. С.О. Половникова; Відпов. Ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів, 2002. – 104 с.; *Стасов В.В.* Письма к родным: В 3-х тт. – М., 1958 – 1962; та ін.

¹¹⁰ Див., напр.: Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та ін.; Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Т. 3. – 488 с.

¹¹¹ Див.: Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 309.

¹¹² Див.: Юрій Андрійович Мицик: Біобібліографічний покажчик. – К.: «КМ Academia», 2000.

¹¹³ Листи Івана Сірка: Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Мишик Ю.А., Кравець М.В. – К., 1995. – 82 с.

¹¹⁴ *Subtelnly Orest. On the Eve of Poltava: The letters of Ivan Mazepa to Adam Sieńiawski, 1704–1708.* – New York, 1975. – 159 p. Див. рец.: *Мальків Т.* Листування Івана Мазепи з Адамом Синівським // УІЖ. – 1981. – № 1 – 4. – С. 192 – 199.

¹¹⁵ *Модзалевський В.Л.* Лист Мазепи до свого старости // Український науковий збірник. – М., 1915. – Т. 1. – С. 95 – 97.

¹¹⁶ Приватне листування Петра Калнишевського / Передмова та публікація Любові Гісцової // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 11 – 21.

¹¹⁷ Див.: *Плохий С.М.* Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви) // УАЩ. – К.: Наук. думка, 1993. – Вип. 2. – С. 6 – 23.

¹¹⁸ Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор. о. Юрій Мицик. – К., 2006. – 566 с.

¹¹⁹ Див.: *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // ДІАЗ. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 204.

¹²⁰ *Левіцький О.* Переписка с Запорожьем // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1904. – Кн. 18. – С. 23 – 49. Про цю публ. Див.: *Москвич Л.Г.* З історії становлення джерелознавства України // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. – К., 1986. – С. 197.

¹²¹ *Модзалевський В.Л.* Матеріали по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687 – 1713 гг.). – Чернигов, 1912. – 60 с.

¹²² Огляд епістолярних публікацій в КС див.: *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 137 – 143.

¹²³ *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 76.

¹²⁴ *Халанський М.* Матеріали для биографии А.А. Потебни // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVIII. Издан в честь проф. Н.Ф. Сумцова. – Х., 1909. – С. 10.

¹²⁵ Див.: *Драгоманов М.П.* Листи до Ів. Франка і інших / Видав І. Франко. 1887 – 1895. – Л., 1908.

¹²⁶ *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 76.

¹²⁷ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941). – К., 1993.

¹²⁸ *Заруба В.М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882 – 1952). – Д., 2004. – С. 36 – 187.

¹²⁹ *Подолінський С.* Листи та документи / Упоряд. Романа Сербина, Тетяни Слюдикової. – К.: ЦДІА України, 2002. – 422 с.

¹³⁰ Листування Михайла Грушевського. Т. I / Упор. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – 399 с.; Т. II / Упор.: Р. Майборода, В. Наумко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 412 с.

¹³¹ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1: 1841 – 1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с.

¹³² *Липинський В.* Архів. Т. 6: Листи Дм. Дорошенка до В. Липинського / Ред. І. Коровицький. – Філадельфія: Коштом Фундації Д. Микитка, 1973. – 451 с.; Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. Іван Лисяк-Рудницький // Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. Архів. – Філадельфія, 1976. – Т. 7. – 530 с.; Листування В. Липинського / Гол. ред.: Я. Пеленський та ін. – К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. – Т. 1. (А – Ж). – 960 с. (Серія «Архів»).

¹³³ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Д.: Гамалія, 1997. – 888 с.; Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Д., 1999. – 460 с.; Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.; Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.

¹³⁴ *Дорошенко Д.* Новини нашої літератури // Літературно-науковий вістник. Річник XI. – Кн. X. XLIV. – С. 632.

¹³⁵ *Пантелеймон Куліш.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1: 1841 – 1850 / Упоряд., комент. О. Федорук; підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с.

¹³⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упоряд.: Г. Бурлака; редактор Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 1997. – 399 с.; Т. 2 / Упоряд.: Р. Майборода, В. Наумко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 412 с.; Т. 3 / Упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко; Ред. Л. Винар. К.; Нью-Йорк; Париж: УІТ, 2006. – 718 с.

¹³⁷ *Винар Л.* Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова // Там само. – Т. 1. – С. 8.

¹³⁸ *Див.: Абросимова С.В., Журба О.И.* Эпистолярное наследие академика Д.И. Яворницкого как объект археографического исследования // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Д., 1990. – С. 129 – 135.

¹³⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – Д.: Пороги, 1992. – 222 с.

¹⁴⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Д.: Гамалія, 1997. – 888 с.; Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Д., 1999. – 460 с.; Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.; Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.

¹⁴¹ Найбільш значна вибіркова публікація була підготована до 150-ліття від дня народження Д. Яворницького. *Див.: З епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького / Вступну ст. й документи до друку підг. С.В. Абросимова, Н.С. Василенко, А.І. Перкова // УІЖ. – 2005. – № 5. – С. 114 – 165.*

¹⁴² *Горнфельд А.* Эпистолярная литература // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1904. – Т. 80. – С. 921 – 925; *Урнов Д.М.* Эписто-

лярна література // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1975. – Т. 8; *Войцехівська І.Н.* Епістолологія // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 42 – 43.

¹⁴³ *Стрельський В.І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. – К., 1958; Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 281 – 284, 409 – 414; Теж само. Изд. 2-е. – М., 1981. – С. 244 – 245, 342 – 358, 471 – 472; Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.

¹⁴⁴ *Сметанин В.А.* Из истории эпистолографии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 212 – 216; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 23 – 45; *Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 54 с.; *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 3 – 21.

¹⁴⁵ Див.: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – Д.: Пороги, 1992.; *Абросимова С.В.* Музейне джерелознавство і наукова атрибуція музейних предметів // Матеріали наук. конф., присвяченої 110-й річниці Харківського художньо-промислового музею. – Х., 1996. – С. 72 – 76; *Вона ж.* Епістолярні колекції в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Музей і майбутнє. – Д., 1998. – С. 44 – 50; *Анцишкін І.В.* Листи з архіву Г.В. Нечаєва, як джерело з історії південно-східної України XIX ст. // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Д.: Вересень, 1999. – С. 65 – 67.

¹⁴⁶ Античная эпистография: Очерки / Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек. – М.: Наука, 1967.

¹⁴⁷ *Сметанин В.А.* Византийское общество XIII – XV веков. (По данным эпистографии). – Свердловск, 1987; *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 3 – 21.

¹⁴⁸ *Бестужев-Рюмин К.* Русская история. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 76 – 86.

¹⁴⁹ *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 73 – 75.

¹⁵⁰ Про це див.: *Максименко І.В.* Евгений Щепкин о Леопольде Ранке: Опыт биоисториографического исследования // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 126.

¹⁵¹ *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 3 – 21.

¹⁵² Про С. Дмитрієва див.: *Кошман Л.В., Эймонтова Р.Г.* С.С. Дмитриеву – 80 лет // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 130 – 143. (зі списком друкованих праць).

¹⁵³ *Ясман З.Д.* Частная переписка как исторический источник // История СССР. – 1968. – № 2. – С. 224.

¹⁵⁴ *Сметанин В.А.* Эпистолагафия: методологическая разработка к спец. Семинару. – Свердловск, 1970; Він же. Из истории эпистолагафии // Вопросы истории. – 1971. – № 1. – С. 216.

¹⁵⁵ *Попова Т.Н.* Проблема формирования историографии как научной дисциплины // Записки історичного факультету. – О., 1995. – Вип. 1. – С. 4, 5.

¹⁵⁶ *Пушкарёва Н.Л.* История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 208 – 213.

¹⁵⁷ Специальные исторические дисциплины: Учеб. Пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др.; под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко. – К., 1992. – С. 307 – 311.

¹⁵⁸ *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолагафія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 23 – 45.

¹⁵⁹ *Миронова И.А.* Эпистолярные источники XIX в. // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1985. – С. 121 – 130.

¹⁶⁰ Див.: *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолагафія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вивчення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 23.

¹⁶¹ *Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 54 с.; *Войцехівська І.* Епістолологія // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 42.

¹⁶² *Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 54 с.

¹⁶³ *Фісанов В.* Історичний нарис з епістолології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 431.

¹⁶⁴ *Дмитриев С.С.* Воспоминания, дневники, частная переписка // Источниковедение истории СССР. – М., 1981. – С. 355.

¹⁶⁵ Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1981. – С. 355.

¹⁶⁶ *Кузьменко В.* Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 14.

¹⁶⁷ Про «Литовську метрику» див.: Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – М., 1989. Ч. 1 – 2; Литовская метрика: Исследования 1988 г. Вильнюс, 1992.

¹⁶⁸ Див.: *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. – Д., 1983. – С. 12, 19, 20; *Абросимова С.В.* Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII – XVIII вв. // Lietuvos Metrika. 1991 – 1996 metu tyrimėjimai. – Vilnius, 1998. – С. 172 – 190.

¹⁶⁹ *Назарук М.Й.* Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст.: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1994. – С. 11.

¹⁷⁰ *Пушкарёв Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975. – С. 265.

- ¹⁷¹ *Ковальский Н.П.* Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – С. 25 – 26.
- ¹⁷² Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 309.
- ¹⁷³ Про це див.: *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 75.
- ¹⁷⁴ *Войцехівська І.* Володимир Іконников: Джерелознавчі студії. – К., 1999. – С. 145 – 155.
- ¹⁷⁵ *Урнов Д. М.* Эпистолярная литература // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1975. – Т. 8. – С. 918.
- ¹⁷⁶ Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 307 – 311.
- ¹⁷⁷ *Бойцов М.* Вести из Двенадцатого года // К чести России: Из частной переписки 1812 года. – М., 1988. – С. 5.
- ¹⁷⁸ *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 23 – 45.
- ¹⁷⁹ *Марасинова Е.Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). – М., 1999. – С. 43.
- ¹⁸⁰ *Гаспаров М.Л.* Эпистолярное творчество В.Я. Брюсова // Валерий Брюсов и его корреспонденты. – М., 1991. – С. 13 – 14.
- ¹⁸¹ *Тартаковский А.Г.* Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 129.
- ¹⁸² *Кучина Т.Г.* К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 40 – 48.
- ¹⁸³ *Медушевская О.М.* Современное зарубежное источниковедение. – М., 1983. – С. 19.
- ¹⁸⁴ *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Вказ. пр. – С. 39 – 40.
- ¹⁸⁵ *Мазоха Г.* Про методологію дослідження епістолярної спадщини письменників: [Доповідь] // На методологічних перехрестях третього тисячоліття (проблеми теорії і практики) // Слово і час. – 2004. – № 6. – С. 84.
- ¹⁸⁶ *Наумов Е.Ю.* Частная переписка XIX – начала XX в. как объект археографического анализа // АЕ за 1986 г. – М., 1987. – С. 35 – 45.
- ¹⁸⁷ Семіотика – наука про знаки і знакові системи. Семіотика у вивченні властивостей інформації історичного джерела ґрунтується на концепціях знакових систем і вміщує три рівні: синтактику, семантику і прагматику. У 1970-ті рр., під впливом успіхів семіотики, приватний лист почав розглядатися як носій певної знакової системи. Семантичний, змістовний аспект інформації обумовлює класифікацію джерел за критерієм їхнього змісту. Див.: *Ковальченко І.Д.* Исторический источник в свете учения об информации. (К постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 144.
- ¹⁸⁸ Див.: *Паперно І.А.* Переписка как вид текста. Структура письма // Тартуский государственный университет. Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1974. – Вып. 1 (5). – С. 214 – 215; *Він же.* Переписка как целостный текст // Учёные записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1977. – Вып. 420. – С. 71 – 81.

¹⁸⁹ *Марасинова Е.Н.* Эпистолярные источники о социальной психологии российского дворянства (последняя треть XVIII в.) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 165 – 173; *Вона ж.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). – М.: РОССПЭН, 1999. – 302 с.

¹⁹⁰ *Кузнецов И.А.* Фонд писем «Крестьянской газеты»: источниковедческий анализ // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1999. – № 2. – С. 84.

¹⁹¹ *Сурева Н.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 21 – 28.

¹⁹² Див.: *Абросимова С.В.* До питання джерелознавчого дослідження епістолярних комплексів. (За матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. С. 180 – 195; *Вона ж.* Епістолярні джерела і методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. Вип. 8. Історія та археологія. – 2000. – С. 185 – 189; *Старовойтенко І.* Проблема української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – К., 2004. – С. 88 – 94.

¹⁹³ Див.: *Забіяка І.М.* Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – 247 с.; *Старовойтенко І.М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 20 с.

¹⁹⁴ Див., напр.: *Кучина Т.Г.* К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 40 – 48; *Миронова И.А.* Эпистолярные источники XIX в. // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – М., 1985. – С. 121 – 130; *Олексенко А.И.* О символах лагерных писем о Павла Флоренского // Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С. 144 – 159; *Избаиш Т.А., Шкляев И.Н.* Ментальность научной интеллигенции в период Русско-японской войны: По материалам переписки А.Л. Бертье-Делагарда с Н.П. Кондаковым // Деятели русской науки XIX – XX веков. – СПб., 2000. – Вып. 2; *Ананьева Т.* К вопросу о систематизации эпистолярных источников // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12.

¹⁹⁵ *Гирич І. В.* Липинський у довоєнний час: У світлі листування з культурними діячами України // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 143 – 149; *Він же.* В. Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – Ч. 2 – 4 (141 – 143). – С. 110 – 142; *Зварник Г.* В'ячеслав Липинський у листуванні. (За матеріалами ЦДІА України у Львові) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина. – С. 150 – 160; *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес. (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 340 –

347; *Старовойтенко І.* Листування Є.Х. Чикаленка з П.Я. Стебницьким як історичне джерело // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8 – 9. – С. 112 – 138.

¹⁹⁶ *Ананьева Т.Б.* Другой митрополит Евгений: культурные инсценировки в эпистолярном пространстве // ДИАЗ. – 2001. – Вип. 2. – С. 97 – 113.

¹⁹⁷ *Свєшніков І.К.* Приватні шляхетські листи XVII ст. як джерело до історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези допов. респуб. наради. – К., 1988. – С. 50 – 51; *Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 356 – 388; *Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907 – 1912) // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10 – 11. – С. 593 – 630.

¹⁹⁸ *Старовойтенко І.М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 16.

¹⁹⁹ *Вона ж.* Листування Є.Х. Чикаленка з П.Я. Стебницьким як історичне джерело // УАЩ. – К., 2004. – Вип. 8 – 9. – С. 112.

²⁰⁰ *А. П[азаревский].* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахановской к мужу. 1743 – 44 гг. // КС. – 1891. – № 1. – С. 177.

²⁰¹ *Чернов Е.А.* Местный патриотизм и региональная история // Регіональне і загальне в історії: Тези між наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Д.: Пороги, 1995. – С. 187 – 189; *Абросимова С.В.* Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву) // Південна України XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 126 – 140; *Вона ж.* «Как говорят...»: Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) // Скарби музеїв: Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 21 – 34;

²⁰² *Анцишкін І.В.* Листи з архіву Г.В. Нечаєва, як джерело з історії південно-східної України XIX ст. // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодні, перспективи. – Д., 1999. – С. 65 – 67; *Сурева Н.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 21 – 28; *Абросимова С.* Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті // Там само. – С. 8 – 20; *Вона ж.* Повседневная жизнь Екатеринослава в семейной переписке Нечаевых 1810-х – 1820-х гг. // Музей і місто: Музезнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. – Д., 2003. – С. 4 – 9.

²⁰³ *Борисенко Н.Н.* Два пола – два текста: гендерные подходы к мемуаристике первой половины XIX века // ДИАЗ. – 2001. – Вип. 2. – С. 44.

²⁰⁴ *Критский Ю.М.* Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX – 1917 г.) // История и историки. 1973. – М., 1975. – С. 85 – 112; Переписка славистов как исторический источник: Сб. науч. ст. – Тверь: ТГУ, 1995. – 144 с.

²⁰⁵ Корзун В.П. Московская и петербургская школы русских историков в письмах П.Н. Миллюкова С.Ф. Платонову // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 171.

²⁰⁶ Пелешенко Ю.В. «Епістоля небесна» в українській словесності // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К., 1993. – С. 160 – 174; Todd У.М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху / Пер. с англ. И.Ю. Куберского. – СПб., 1994. – 207 с.

²⁰⁷ Балашова Е.В. Социолингвистический анализ этикетных форм обращения в эпистолярном жанре // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия: История, язык, литература. – Л-д., 1983. – № 2. – С. 78 – 81; Приватны листи XVIII ст. – К., 1987; Передрієнко В.А. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989; Жижок Э.Б. «Милостивый государь!.. Примите уверение...». Эпистолярный этикет военнослужащих русской армии // Русская речь. – М., 1993. – № 3. – С. 64 – 68.

²⁰⁸ Лазарчук Р.М. Дружеское письмо второй половины XVIII в. Как явление литературы: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л-д., 1978; Святовец В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. – К., 1981. – 183 с.; Бухаркин П.Е. Письма русских писателей XVIII в. И развитие прозы: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л-д., 1982.; Дудко В.И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей. – М. 1989; Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст.: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1994; Заболотна Т. Приватна кореспонденція В. Винниченка і візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 89 – 93; Мазуха Г. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 105 – 110.

²⁰⁹ Ляхова Ж. Иван Франко і епістолярна спадщина Т.Г. Шевченка // Українська література. – Л., 1981. – Т. 36. – С. 97 – 104; Вона ж. За рядками листів Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1984.

²¹⁰ Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років XX ст. – К., 1998. – С. 80

²¹¹ Цит. за вид.: Мазоха Г. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 106.

²¹² Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років XX ст. – К., 1998. – 305 с.

²¹³ Коцюбинська М. Епістолярна панорама шістдесятих // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 71 – 83; Вона ж. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001.

Надійшла до редколегії у серпні 2008 р.

ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА НА СТОРІНКАХ «ИСТОРИЧЕСКОГО ВЕСТНИКА»

Важливим фактором наукового і громадсько-політичного життя Російської імперії XIX ст. була періодика, в тому числі історична. Розвиток історичної періодики в Росії XIX – початку XX ст. знайшов висвітлення в цілій низці спеціальних праць, в яких реконструйовано основний перелік історичних періодичних видань, імена та діяльність їх редакторів та видавців, прийоми їх видавничо-редакторської практики, висвітлено історичну проблематику, що знайшла відтворення в подібних часописах¹. Ознайомлення з цими працями дає можливість визначити дві головні тенденції щодо формування історичної журналістики. По-перше, простежується процес створення історичних періодичних збірників, які розраховані на спеціалістів й видавались під егідою наукових та навчальних закладів та наукових товариств. І, по-друге, в цей час виникають, як правило, моножурнали, що розповсюджуються шляхом передплати і які призначені для більш широкої публіки, зацікавленої історією, переважно Російської імперії².

Виникнення історичної періодики в Російській імперії в XIX ст. у великій мірі було пов'язано з тим, що із зростом освіченості суспільства значно збільшився інтерес до вітчизняної історії, і водночас історична наука, яка накопичила певних здобутків, шукала виходу на суспільство, потребувала своїх читачів та суддів, дискусій, притоку «свіжої крові» у вигляді джерел, нових авторів тощо. Показово, що редакторами й видавцями багатьох громадсько-політичних і літературних часописів першої половини XIX ст. були журналісти, які зробили вагомий внесок у розвиток історичної науки свого часу. А саме: М.М. Карамзін та М.Т. Каченовський («Вестник Европы»), С.М. Глінка («Русский вестник»), М.О. Польовий («Московский телеграф»), М.П. Погодін («Московский вестник» та «Москвитянин»), М.І. Надеждін («Телескоп» та «Журнал Министерства внутренних дел»), Й.І. Сенковський («Библиотека для чтения»), В.М. Белозерський

(«Основа», де, як загальновідомо, неофіційними співредакторами були М.І. Костомаров та П.О. Куліш).

XIX ст. взагалі називають століттям «історичним». Тому не дивно, що вже в його першій третині історичні матеріали друкувались в більш ніж 40 різноманітних періодичних виданнях³. Саме в 1820 – 1830 рр. видавався перший російський історико-археологічний журнал «Отечественные записки» (П.П. Свін'їна) – «дедушка» російської історичної періодики, як назвав його В.В. Данилов⁴. В наступні роки робились окремі спроби видавати історичні часописи кшталту «Русского исторического сборника» (1837 – 1844) М.П. Погодіна. В 1840-і рр. з'являється ціла серія видань різних наукових товариств: 1844 – «Записки Одесского общества истории и древностей»; 1846 – «Чтения в Обществе истории и древностей российских»; 1847 – «Записки Русского археологического общества» та деякі інші. Після 1861 р. в країні простежується своєрідний «журнальний бум». Відомо, що в 1880-х рр. в Російській імперії виходило вже понад 530 періодичних видань, з них 35 журналів, серед яких «Русский Архив», «Русская старина», «Исторический вестник» (далі в тексті скорочено – ИВ), «Киевская старина», декілька періодичних органів різних історичних товариств тощо⁵. Як свідчили сучасники, в Росії майже нічого не читалося, крім газет і журналів, читання книжок не було поширеним явищем, з їхнім змістом ознайомлювались, оцінювали їх вартість з журнальних відгуків. Журнал перетворюється на своєрідного посередника літераторів і вчених з читачами⁶. В 1900 р. в одному з своїх листів В.І. Цветаєв, описуючи невеличке російське місто Тарусу, де навіть не було нормальної середньої школи, зазначав, що мешканці його, однак, передплачували і читали в голос за сімейним столом «Русскую мысль», «Русское богатство», «Исторический вестник», «Вестник Европы»⁷. Цей самий факт зазначав і М.С. Грушевський в своїх спогадах, висловлюючись відносно «Киевской старины»⁸. Не останнє значення в такій популярності товстих журналів мало введення ними до наукового обігу цінних історичних джерел.

З моменту виникнення історичної періодики (початок XIX ст.), і особливо у другій половині XIX ст., її провідною тенденцією була публікація різноманітних у видовому та змістовному відношеннях

історичних письмових джерел переважно з питань російської історії, різних її регіонів, в тому числі й Малоросії (така назва України найчастіше зустрічається в періодиці). Археографічній діяльності історичної періодики (різних періодів і різних видань) присвятили свої статті В.Ю. Афіані⁹, С.С. Дмитрієв¹⁰, О.Д. Зайцев¹¹, М.П. Мироненко¹², Н.Г. Сіміна¹³.

Дослідники цієї проблеми відносно періодики першої половини XIX ст. вирізняють декілька різновидів публікації документів в періодичних виданнях, зокрема: 1) повна публікація одного або групи документів; 2) публікація у виписках та витягах; 3) публікація у вигляді статей, в яких один чи група документів, надрукованих повністю чи у витягах, супроводжуються текстом упорядника у вигляді заголовків, коментарів чи з'єднуючого ланцюга між документами; 4) публікація документів у статтях, нацерах, описах у підрядкових примітках або у вигляді додатків¹⁴.

Подібні різновиди були характерні й для археографічної діяльності історичної періодики другої половини XIX – початку XX ст. Проте в різних виданнях превалювали ті чи інші форми публікації джерел. Зокрема, в «Русском Архиве» документи друкувались повністю з невеликими коментарями або зовсім без будь-яких пояснень¹⁵.

Редактори ИВ (історико-літературного журналу, який видавався в Петербурзі протягом 1880 – 1917 рр.) С.М. Шубинський та Б.Б. Глинський майже не друкували в журналі так звані «необроблені історичні матеріали». І хоч в ИВ з 1880 до 1901 року був навіть спеціальний відділ для публікації документів, однак він займав незначну частину від об'єму журналу. Як правило, матеріали в ньому друкувались більш дрібним шрифтом і не завжди в повному обсязі, частіше подавались витяги з документів, листів, або їхні перекази. Переважаючою формою публікацій в ИВ були так звані «матеріали до історії», в яких популярні за формою історичні реконструкції поєднувались з оригінальними документами, надрукованими повністю чи у витягах, інколи з елементами джерелознавчого аналізу. Винятком були мемуарні публікації, які друкувались майже завжди повністю й займали значну частину об'єму журналу. Досить часто спогади супроводжувались публікацією листів.

Історичні джерела з історії Росії, України й інших регіонів імперії, що були видані на сторінках ІВ, хронологічно охоплюють період XVII – початку XX ст. Але здебільшого ІВ друкував матеріали XIX – початку XX ст. Серед матеріалів переважали мемуари, в незначній кількості друкувались офіційні документи (окремі законодавчі акти, діловодна, дипломатична та судово-слідча документація), окрему групу складають епістолярні джерела – листування.

Взагалі редактори і видавці ІВ надавали листуванню один з одним, з власником журналу, співробітниками редакції, авторами, читачами, критиками великого значення. В архіві С.М. Шубинського (Ф. 874) у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) зберігається понад 20000 листів різних кореспондентів до редактора ІВ. Тільки листів власника журналу О.С. Суворіна нараховується 230 од., помічника редактора Б.Б. Глинського – 250. В архівах Б.Б. Глинського в РНБ (Ф. 193) та в Пушкінському домі (ІРЛМ, Ф. 72) зберігається 216 листів до нього самого С.М. Шубинського і сотні листів авторів журналу. В архівах Шубинського та Глинського зберігаються листи Д.І. Яворницького (21 лист за 1886 – 1904 рр.), М.І. Костомарова, М.І. Петрова, Д.Л. Мордовцева (Мордовця), Д.І. Багалія, О.І. Кіричичикова, В.В. Данилова, А.Ф. Хойнацького, М.Г. Попруженка, І.О. Лінниченка, П.В. Голубинського, І.Ф. Павловського та інших українських вчених, літераторів, краєзнавців. В свою чергу, листи Шубинського можна зустріти в архівах, музейних зібраннях, де представлені фонди, зокрема Д.І. Яворницького (ДІМ), М.І. Костомарова, М.І. Петрова, М.М. Страхова (НБУ ІР)¹⁶. Окремі листи були надруковані в різних виданнях¹⁷. Можливо, саме тому й на сторінках ІВ листи знайшли своє гідне місце.

В ІВ друкувались як поодинокі листи, випадково знайдені в державних та приватних архівах, що висвітлювали окремі факти біографій кореспондентів та деякі історичні події, так і листування один з одним різних осіб, що є важливим джерелом, яке дозволяє реконструювати цілі етапи життя і діяльності тих, хто листується, й розкрити цікаві й маловідомі сторінки громадсько-політичної, культурної, побутової історії різних регіонів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Серед публікаторів епістолярних джерел в ИВ (як зазначалось в журналі, тих, хто повідомив про те чи інше джерело) – листів царственних осіб, военначальників, різних адміністраторів, дипломатів, громадських діячів (декабристів), видатних письменників, вчених, музикантів – найчастіше зустрічаються прізвища Григорія Васильовича Єсіпова, завідуючого загальним архівом Міністерства двору його імператорської величності, та Павла Яковича Дашкова, визначного колекціонера, близького знайомого С.М. Шубинського. Значна кількість листів надходила до редакції журналу з «паперів», тобто архіву, Михайла Дмитровича Хмирова (1820 – 1872), відомого книжника, колекціонера, бібліографа, друга молодості редактора ИВ. В останні п'ять років видання ИВ епістолярії щодо історії царювання Олександра I друкував в журналі історик – великий князь Микола Михайлович¹⁸. Немало епістолярних матеріалів щодо історії XVIII ст. повідомив в ИВ сам редактор – С.М. Шубинський. Зокрема ним були введені до наукового обігу листи прадіда О.С. Пушкіна А.П. Ганнібала до А.П. Волконської¹⁹. Пушкінська тема взагалі не сходила зі сторінок журналу. Десятки листів самого О.С. Пушкіна та його оточення знайшли місце в різноманітних публікаціях²⁰. Свої перші пушкінознавчі статті з презентацією цінних епістолярних джерел надрукував в «ИВ» у майбутньому видатний пушкініст П.Є. Щоголів, який певний час працював помічником редактора в ИВ²¹.

Виявленню епістолярних джерел в ИВ (в якому впродовж 38 років було надруковано понад 20000 різноманітних матеріалів) сприяє наявність, як вже зазначалось, спеціального відділу «З минулого», який, на думку С.М. Шубинського, не користувався особливою популярністю, та чотирьох систематичних покажчиків журналу^{22*}. Вже 1891 р. в одному з листів постійному автору журналу М.М. Оглобліну він писав: «Архивные мелочи» не помещаю потому, что никак не могу найти для них места. Прилив массы обработанных статей совсем вытеснил отдел «Из прошлого», где могут помещаться материалы и документы, так что этот отдел

---

* У списку літератури наводимо лише два систематичних покажчика, тому що два інших 1891 та 1896 рр. увійшли складовою частиною до покажчика 1908 р.

нужно считати «почти уничтоженным»²³. Однак, не дивлячись на таке зізнання редактора, відділ проіснував ще до 1901 р. Цінні листи інколи друкувались і в іншому відділі – «Нотатки і виправлення», як доповнення до раніше надрукованих матеріалів.

За систематичними показниками ИВ може бути виявлено лише третина епістолярних матеріалів, тому що назви статей і повідомлень не завжди відтворюють зміст надрукованого матеріалу, до того ж в показниках вказується лише перша сторінка публікації, посторінковий обсяг матеріалів відсутній. Можна навести безліч прикладів, коли різні статті журналу були віднесені до археографічних епістолярних публікацій лише за назвою. Найяскравіший з них – це зазначена у показнику стаття «Письма замечательных людей», яка насправді не має відношення до археографічних публікацій, а являє собою невеличке повідомлення щодо підготовки до видання листів Петра I у розділі «Смесь»²⁴.

Ускладнюють виявлення багатьох вперше надрукованих листів на сторінках ИВ вказані вище особливості археографічних публікацій журналу – видання листів як доповнень до різних біографічних та інших статей, спогадів як в самих текстах, так і у вигляді додатків. Так, ИВ по праву є одним з важливіших джерел щодо різнобічної інформації про талановиту родину Фадєєвих-Ган-Блаватської: А.М. Фадєєва, що очолював катеринославську контору опікунства іноземними колоністами, О.П. Долгоруку – його жінку, обдарованого вченого, педагога і вихователя, О.А. Ган – видатної романістки, Р.А. Фадєєва – воєнного письменника-публіциста, В.П. Желіховську – дитячу письменницю, О.П. Блаватську – засновницю всесвітнього теософського товариства, письменницю, та інших не менш відомих діячів – членів родини, діяльність якої тісно пов'язана з Південною Україною²⁵. Зокрема, в статті А.В. Старчевського «Роман одной забытой романистки» вперше було надруковане листування Олени Ган та Й.І. Сенковського (12 листів) – редактора журналу «Библиотека для чтения», в якому виходили романи і повісті письменниці²⁶. Ця публікація сприяла появі низки цікавих епістолярно-мемуарних джерел. Адже у відповідь на статтю Старчевського родичі О.А. Ган надіслали в редакцію ИВ листи з поясненнями, доповненнями до її біографії, виправлення-

ми деяких неточностей, що допустив А.В. Старчевський²⁷. Листи були надруковані в ИВ саме у відділі «Нотатки і виправлення» і склали самостійну живу картину життя цієї знаменитої родини.

Досить часто в статтях, що визначались як «матеріали до біографії» того чи іншого діяча, вміщувались листи різних історичних осіб, відомих істориків, літераторів тощо. Зокрема, протягом 1903 – 1908 рр. П.Л. Юдіним в ИВ були вміщені декілька статей «К біографії Н.И. Костомарова», які являли собою публікації різних документів, в тому числі листів з коментарями щодо перебування видатного історика у саратовському засланні²⁸.

Крім вже названих, в ИВ знайшли місце епістолярії таких відомих літераторів і вчених, як: І.С. Аксаков, К.М. Батюшков, Ф.В. Булгарін, М.І. Вільбуа, М.В. Гоголь (його листи та листи його матері Анни Василівни), Ф.М. Достоевський, В.А. Жуковський, В.В. Крестовський, М.С. Лобанов, М.В. Ломоносов, І.С. Нікітін, М.І. Пирогов, І.С. Тургенєв, М.Г. Чернишевський; військових – О.В. Суворов-Римникський, М.Д. Скобелев, імам Шаміль; з іноземців – М.Ф.А. Вольтер²⁹.

Невипадково чимало різноманітних епістолярних джерел, що містяться в ИВ, репрезентують добу Катерини II, адже саме події XVIII ст. були найулюбленішими темами редактора С.М. Шубинського³⁰. В журналі були надруковані особисті листи імператриці (її листування з Даламбером і окремі листи та записки), листи Г.О. Потьомкіна, французького посланця графа Сегюра, А.О. Голіциної, О.П. Бестужева, К.Р. Дашкової та інших осіб³¹.

Скоріше виключенням, ніж типовими для ИВ були, наприклад, такі публікації епістолярних джерел, як стаття В.В. Стасова про композитора О.П. Бородіна, до якої у кінці книжки журналу у додатках подані листи композитора 1869 – 1886 рр. на 35 сторінках³².

Як уже вказувалося, різноманітні публікації ИВ викликали появу нових історичних джерел, зокрема листів. Так, в 1881 р. на сторінках ИВ була розгорнута дискусія щодо значення історичних романів, об'єктивності, правдивості висвітлення в них історичних подій. Тоді на сторінках ИВ друкуються так звані «листи до редакції» Д.Л. Мордовцева та Ф.І. Булгакова, в яких

вони «захищали» історичний роман, віддаючи йому належне щодо популяризації історії в широких колах громадськості³³.

Таким чином, редакція журнал ИВ, як і більшості історичних періодичних видань, приділяла значну увагу таким цінним історичним джерелам, як епістолярії. Ці джерела активно використовувались дослідниками у конкретно історичних працях. Водночас аналіз археографічних публікацій ИВ дає нам підстави стверджувати, що археографічна культура діячів історичної журналістики кінця ХІХ – початку ХХ ст. була доволі низькою, а принципи археографічних публікацій невизначеними, що стало однією з причин недостатньої задіяності значної епістолярної джерельної бази, зокрема ИВ, в історичній і історіографічній літературі.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: *Афиани В.Ю.* Из истории русской археографии. Публикация источников в «Отечественных записках» П.П. Свинына (1818 – 1830) // АЕ за 1976 год. – М., 1977. – С. 89 – 97; *Бекетова В.М.* Журнал «Исторический вестник» і його місце в історичній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Д., 1993; *Дмитриев С.С.* Историческая периодика // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – С. 530 – 532; *Киян А.И.* История Украины на страницах русской журнальной исторической периодики второй половины ХІХ – начала ХХ веков: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1991; *Железнева Т.В.* Задачи, структура и тематика журнала «Исторический вестник» (1880 – 1904) // Историографические и источниковедческие проблемы истории СССР. – М., 1987. – С. 51 – 66; *Зайцев А.Д.* «Русский архив» – исторический журнал (1863 – 1917): (История собирания, организация и издание исторических материалов): Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1981; *Він же.* Петр Иванович Бартенев. – М., 1989; *Лурье Ф.М.* Хранители прошлого. Журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. – Л., 1990; *Мироненко М.П.* Журнал «Русский архив»: организация издания, корреспонденты, источники публикаций // Проблемы истории СССР. – М., 1978. – Вып. 7.

² *Дмитриев С.С.* Именное слово русской исторической журналистики // Русская литература. – 1967, № 1. – С. 76 – 79; *Дмитриев С.С.* Историческая периодика... – С. 530 – 532; *Дмитриев С.С.* Источниковедение русской исторической журналистики. (Постановка темы и проблемы) // Источниковедение отечественной истории. – М., 1976. – Вып. 2. – С. 272 – 305.

³ *Афиани В.Ю.* Публикации исторических документов в отечественных журналах первой трети ХІХ в. (Опыт историографического изучения): Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1982.

⁴ *Бекетова В.М.* Журнал «Исторический вестник»...

⁵ Социологическая мысль в России. Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века /под ред. Б.А. Чагина. – Л., 1978. – С. 66 – 67.

⁶ Книга в России. 1861 – 1881. – М., 1991. – Т. 3. – С. 76 – 78.

⁷ *Каган Ю.М.* И.В. Цветаев. Жизнь. Деятельность. Личность. – М.: Наука, 1987. – С. 163 – 164.

⁸ *Грушевський М.С.* Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 122.

⁹ *Афиани В.Ю.* Из истории русской археографии...; *Афиани В.Ю.* Публикации исторических документов...

¹⁰ *Дмитриев С.С.* Источниковедение русской исторической журналистики...

¹¹ *Зайцев А.Д.* «Русский архив» – исторический журнал...; *Зайцев А.Д.* Петр Иванович Бартенев...

¹² *Мироненко М.П.* Журнал «Русский архив»...

¹³ *Симина Н.Г.* Исторические документы на страницах «Русской старины» в 70-80-х годах XX в. // Исследования по отечественному источниковедению. – М.; Л., 1964.

¹⁴ *Афиани В.Ю.* Из истории русской археографии...

¹⁵ *Зайцев А.Д.* «Русский архив» – исторический журнал...; *Він же.* Петр Иванович Бартенев...

¹⁶ *Бекетова В.М.* Журнал «Исторический вестник»...

¹⁷ *Бекетова В.М.* Переписка Д.И. Яворницкого с С.Н. Шубинским // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Д., 1990. – С. 135 – 147; *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького.* – Д.: Гамалія, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Уклад.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова та інш. – С. 619 – 626; *Оглоблин Н.Н.* Из переписки с С.Н. Шубинским // ЧОИДР. – М., 1915. – Кн.2. – С. 1 – 18.

¹⁸ Великий князь Николай Михайлович. Два письма: 1) к убийству 11 марта 1801 года; 2) к характеристике императора Александра I // ИВ. – 1917. – Т. 148. – № 5 – 6. – С. 528 – 567; Великий князь Николай Михайлович. Некоторые соображения по поводу письма, от 31 декабря 1825 года, из Таганрога княгини Софьи Григорьевны Волконской императрице Марии Федоровне // ИВ. – 1914. – Т. 136. – № 5. – С. 667 – 677; Великий князь Николай Михайлович. Письмо императрицы Елизаветы Алексеевны к неизвестной, писанное 1 февраля 1815 г. // ИВ. – 1916. – Т. 144. – № 6. – С. 735 – 745.

¹⁹ *Шубинский С.Н.* Княгиня А.П. Волконская и ее друзья. (Эпизод из придворной жизни XVIII столетия) // ИВ. – 1904. – Т. 96. – № 12. – С. 927 – 965.

²⁰ Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет (1880 – 1904) /Сост. Б.М. Городецкий. – СПб., 1908; Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за семь лет 1905 – 1911 /Сост. В.Е. Рудаков и Т.А. Мартянов. – Пг., 1915.

²¹ *Щеголев П.Е.* Дуэль Пушкина с Дантесом // ИВ. – 1905. – Т.100. – № 4. – С. 196 – 211.

²² Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет...; Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за семь лет...

²³ *Оглоблин Н.Н.* Из переписки с С.Н. Шубинским...

²⁴ Письма замечательных людей // ИВ. – 1880. – Т. 1. – № 2. – С. 453.

²⁵ Письма родственников Е.А. Ган с воспоминаниями о семье Фадеевых // ИВ. – 1885. – Т. 22, № 6. – С. 622 – 624, 629.

²⁶ *Старчевский А.В.* Роман одной забытой романистки // ИВ. – 1886. – Т. 25. – № 8. – С. 203 – 234; № 9 – С. 509 – 531.

²⁷ По поводу статьи «Роман одной забытой романистки» // ИВ. – 1886. – Т. 26. – № 11. – С. 456 – 464.

²⁸ *Юдин П.Л.* Н.И. Костомаров в ссылке // ИВ. – 1905. – Т. 100. – № 4. – С. 136 – 153.

²⁹ Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет...; Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за семь лет...

³⁰ *Шубинский С.Н.* Исторические очерки и рассказы. – СПб., 1911.

³¹ Письма графа Сегюра к князю Потемкину // ИВ. – 1880. – Т. 3, № 9. – С. 193 – 198; Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет...; Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за семь лет...

³² *Стасов В.В.* Алексей Прокофьевич Бородин. Приложение: Письма А.П. Бородина (1869 – 1886 гг.) // ИВ. – 1887. – Т. 27. – № 4. – С. 137 – 165; Приложение – С. 1 – 35.

³³ *Булгаков Ф.И.* В защиту истории в историческом романе. (Письмо в редакцию) // ИВ. – 1881. – Т. 6. – № 12. – С. 835–845; *Мордовцев Д.Л.* К слову об историческом романе и его критике. (Письмо в редакцию) // ИВ. – 1881. – Т. 6. – № 11. – С. 612 – 622.

Надійшла до редколегії у жовтні 2006 р.

ЭПИСТОЛЯРНЫЕ ИСТОЧНИКИ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Невозможно переоценить роль периодической печати и, в первую очередь, журналов в ознакомлении широкой общественности с таким явлением социальной жизни как частная переписка¹. Несомненным лидером в этом отношении на Украине в конце XIX – начале XX вв. был журнал «Киевская старина». История создания и деятельность этого периодического издания получила достаточное освещение в прошлой и современной историографии².

«Киевская старина» – это не просто первый украинский исторический журнал, а результат сотрудничества украинских историков, этнографов, археологов, фольклористов, писателей, единомышленников-патриотов.

Создатели и сотрудники «Киевской старины» рассматривали журнал в качестве необходимого пособия для занимающихся историей, литературой, этнографией, культурой, и не только местной, но и общерусской, и общеславянской³. Поэтому так широк тематический диапазон журнала и видовой спектр, представленных в нём исторических источников, в том числе и эпистолярных. Впрочем, это была общая тенденция для журналов того времени. Как отметил А. Титов, в них наблюдалось общее стремление к публикации памятников автобиографического характера, материалов личного происхождения: записок, дневников, мемуаров, воспоминаний, писем различных лиц, занимавших то или иное место в области науки, искусства, литературы. По определению А. Титова, эта тенденция была обусловлена самим временем, так как конец XIX столетия актуализировал вопрос подведения итогов прошедшего периода, требовал целостного взгляда и оценки минувших событий⁴.

Многие статьи КС, особенно биографического характера, основываются на использовании именно материалов личной переписки⁵.

Наиболее впечатляющим оказалось археографическое направление в журнальной эпистолографии, представленное во всех трёх основных аспектах: эвристическом, камеральном и эдиционном, с ярко выраженной доминантой последнего аспекта.

Публикаторы частной переписки ставили своей целью создание источниковой базы для конкретно-исторических исследований⁶. Эпистолярные рассматривались ими как ценный источник, прежде всего в биографических исследованиях. Обращалось внимание на актуальность изучения не только внешней (формальной) стороны деятельности той или иной личности, но и её характера и частного быта⁷. Именно письма, считали публикаторы, позволяют представить характер, «настроение и направление» духа человека, уяснить то, как он относился к людям в своей частной жизни. Кроме того, письма дают не только возможность «услышать» и «понять» непосредственных участников эпистолярного диалога, но и сообщают много сведений о судьбе других современников⁸. Н. Петров рассматривал переписку, в частности письма Феофана Прокоповича, как «ключ к психическому анализу и разгадке характера» личности⁹. Переписка «лучше всего может осветить умственный и нравственный облик человека»¹⁰. Один из самых активных исследователей и публикаторов эпистолярных памятников на страницах КС Александр Матвеевич Лазаревский характеризует частную переписку как один из лучших источников для знакомства с внутренним миром людей прошлого, подчёркивая особую ценность переписки близких, родственников, супругов¹¹.

Эпистолярные источники довольно широко представлены на протяжении всего издания журнала (1882 – 1906 гг.). Они публиковались практически в каждом номере, однако интенсивность публикаций колебалась. Если в первые три года (1882 – 1884) письма были заметной составляющей в эдиционной деятельности КС, то затем этот процесс несколько ослабевает. Однако, с 1893 г. снова наблюдается резкое увеличение материалов переписки, и эта активность не снижается вплоть до 1905 г. Эпистолярный апогей в КС приходится на 1896 – 1898 гг., когда было опубликовано 779 писем, из них в 1896 г. – 241, в 1897 г. – 205, в 1898 г. – 333. В последние два года существования журнала

(1905 – 1906) это были уже считанные публикации писем (всего 11).

Эпистолярные публикации осуществлялись в разных формах и объёмах и включали официальную и частную переписку. Предпочтение отдавалось изданию комплексов, включавших несколько десятков писем, некоторые публикации насчитывают более сотни эпистол. Немало археографических статей состоит из 3-4-х писем. Около 40 публикаций включают по два письма в каждой, а в 138-ми публикациях содержится по одному письму. Всего же более чем в 300 археографических статьях было опубликовано свыше 2000 писем.

Хронологический диапазон – с первой половины XVII в. до начала XX в. И если XVII в. представлен 39-ю, а начало XX в. – 12-ю письмами, то к первой половине XVIII в. относится 71, а ко второй половине XVIII в. уже 349 писем. Доминируют публикации XIX в. На это столетие приходится три четверти всех напечатанных в КС эпистолярных источников, т.е. более 1500. Особенно много писем (около 1300) приходится на вторую и третью четверть этого столетия.

Помимо персонального подхода при публикации эпистолярной осуществлялась и их тематическая подборка к изданию. Многие комплексы публиковались на протяжении нескольких выпусков КС, иногда с интервалом в один и более номеров. Кроме отдельных (специальных) публикаций, письма печатались в приложениях к обзорным и тематическим статьям¹², а также интерполировались в текст такого рода статей¹³. Помимо этого, текст писем воспроизводился в рецензиях¹⁴ и библиографических обзорах¹⁵. Так письмо И.С. Аксакова к Н.И. Костомарову было опубликовано в рецензии на книгу «Иван Сергеевич Аксаков в его письмах»¹⁶.

Нередко письма печатались в комплексе с другими видами письменных источников. При этом археографы подчёркивали ценность публикаций¹⁷. Архитектоника КС включала в себя 2 основных отделения. Кроме того, была и третья составляющая – приложение, где публиковались источники, в основном, нарративного характера. Комплексные и пристатейные эпистолярные публикации сосредоточены, в основном, в 1-м отделении журна-

ла. Во втором отделении представлены, как правило, публикации, включающие одно или два письма.

В КС отмечаются некоторые элементы классификации писем. В частности, выделяются такие разновидности переписки как деловая¹⁸, дружеские письма¹⁹, благодарственные²⁰, пригласительные²¹, открытые²², интимные²³, партикулярные²⁴.

Кроме собственно эпистолярных источников, в журнале встречается и эпистолярная литература: письмо-апокриф²⁵, письмо-поэтическая эпиграмма²⁶, рассказ в письмах Г.Ф. Квитки²⁷.

Основным принципом группировки писем, как правило, был хронологический. Структура эпистолярных публикаций включала несколько вариантов: письма одного автора к одному адресату²⁸, письма обоих участников переписки²⁹, письма одного автора к нескольким адресатам³⁰, письма разных корреспондентов к одному адресату³¹. Публиковались письма и по оригиналам, и по копиям, что обязательно оговаривалось публикаторами. Некоторые письма М.А. Максимовича В.П. Науменко публиковал по «черновым письмам» Михаила Александровича к разным лицам³².

Археографы КС деликатно подходили к изданию писем своих современников и некоторые считали не в праве публиковать из переписки «недавно сошедших со сцены людей ничего, что носит на себе следы личных отношений», и печатали эти письма с пропусками, выбирая из них только то, что может интересовать читателя с «точки зрения общественной»³³. Порой издатель исключали из текста писем всё, «носящее личный характер». Это, в частности, касается публикации переписки П.Г. Лебединцева, А.П. Стороженко и др.³⁴. Из писем В.Я. Ломиковского к И.П. Мартосу А.М. Лазаревский исключил все, что касается «мистики»³⁵. Однако, купюры в эпистолярных публикациях делались не только публикаторами. Как отмечает М.Г. Палиенко, неполнота опубликованных текстов вызвана цензурными требованиями. В первую очередь, это касалось писем, в которых критиковалась социальная и национальная политика правительства, обсуждалась проблема украинского языка и др.³⁶. В результате сравнительного текстологического анализа опубликованных писем с их рукописными оригиналами, М.Г. Палиенко были выяв-

лены купюры в письмах П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому-сыну³⁷, Г.Ф. Квитки-Основьяненко к А.А. Краевскому и др.

При публикации оговаривался язык, на котором были написаны письма. Так, отмечались «некоторые следы родной речи» в письме А.М. Милорадовича к Н.М. Стороженко (1812 г.)³⁸, а письмо воронежского сотника Холодовича (1721 г.) определено как «образчик малорусского стиля» начала XVIII в.³⁹ Публикатор переписки Г.П. Галагана указал, что последний любил «перемолвиться с приятелями на родном украинском языке»⁴⁰. Некоторые письма печатались на украинском языке русскими буквами⁴¹. Встречаются также публикации писем в переводе с польского на русский язык⁴².

Анализ эпистолярных публикаций в КС свидетельствует об их достаточно высокой археографической культуре. В этом смысле выделяются публикации комплексов переписки П.А. Кулиша, М.А. Максимовича, Т.Г. Шевченко и др. Практически все они, даже включающие одно – два письма, сопровождаются вступительной статьёй, историческими и археографическими комментариями. Содержательными вступительными статьями отличаются работы Н.И. Костомарова, А.М. Лазаревского, В.П. Науменко, Н.И. Петрова, М. Титова, Н.В. Шугурова. Во вступительных статьях к публикациям указывается цель последних, источник поступления писем в редакцию; содержится информация об истории формирования частных коллекций памятников письменности, «миграционном пути» тех или иных эпистолярных комплексов или отдельных писем. Так, публикатор деловой переписки генерала М. Каховского (по вопросу о переселении черноморцев на Тамань в 1792 г.) сообщает, что вначале она хранилась в архиве В.С. Попова, а затем оказалась в обширной коллекции рукописей профессора Киевского университета А.И. Ставровского⁴³. Опубликованные в КС письма (на латинском языке) Феофана Прокоповича к Якову Марковичу Н. Петров нашёл в «одном рукописном южнорусском сборнике» XVIII в., который хранился в частном музее Т.В. Кибальчича⁴⁴. Как правило, публикацию предваряет биографическая справка об авторах или адресатах, в которой также освещаются взаимоотношения участников переписки и исторический контекст, в котором они жили и творили.

Во вступительных статьях указывалось количество публикуемых писем, их хронологический и географический диапазон, степень сохранности и информационной насыщенности, библиография предыдущих публикаций писем данного автора.

Практически все эпистолярные публикации в КС сопровождались комментариями: археографическими и по содержанию текста. В основном комментировались именные и географические реалии и события. В подстрочнике оговаривались особенности языка и орфографии, написание отдельных слов, степень сохранности (утраты и т. д.), ошибки, описки и т.п., давался перевод отдельных слов или выражений, написанных на иностранном языке. К публикациям составлялись археографические заголовки. И. Каманин, публикуя «письма» Б. Хмельницкого к околичному Ф.А. Хилкову и боярину Б.И. Морозову, снабдил их археографическими заголовками, содержание текста прокомментировал во вступительной статье, археографическую характеристику (указание и воспроизведение надписи на обороте документа, легенда) представил в послесловии к каждому письму⁴⁵. Только считанные эпистолярные публикации в КС не сопровождаются комментариями. Так, письма П.А. Кулиша к И.Ф. Хильчевскому напечатаны без комментариев. При этом публикатор отметил, что «со временем весь опубликованный материал его писем даст возможность сделать наилучшую характеристику и оценку этой слишком знаменитой личности»⁴⁶. В поле зрения публикаторов была и структура писем. Н. Петров, готовя к изданию письма Ф. Прокоповича к Я. Марковичу, обратил внимание на то, что его письма делятся на 2 части: в первой – материал общего характера («само письмо»), а во второй («приписке») речь идёт о частных делах⁴⁷. Именно вторую часть («приписки»), как особенно ценную, и публикует Н. Петров в КС.

Среди авторов писем, опубликованных в КС, были известные государственные деятели, гетманы, кошевые атаманы, генерал-губернаторы, предводители дворянства, представители социальной и интеллектуальной элиты, служители культа, писатели, историки, фольклористы, этнографы, общественные деятели, участники национально-освободительного движения. На страницах КС были опубликованы письма: новгородского архиепи-

скопа Амвросия, киевского митрополита Арсения, А. Аненкова, И. Аксакова, попечителя Киевского ученого округа П. Антоновича, гетмана Д. Апостола, киевского коменданта А. Аракчеева, А. Безбородко, М. Берлинского, А. Бестужева-Марлинского, Д. Блудовой, О. Бодянского, А. Браницкой, Ф. Булгарина, И. Вагилевича, Д. Велланского, А. Вишневецкого, Екатерины Галаган, Гр. И Гната Галаганов, чешского слависта В. Ганки, К. Герна, М. Гладкого, Марии Гоголь, Н. Гоголя, полтавского полковника А. Горленко, Ев. Гребёнки, В. Григоровича, А. Деллена, З. Доленги-Ходаковского, киевского митрополита Евгения (Болховитинова), архитектора Н. Ефимова, архиепископа Рафаила Заборовского, П. Завадовского, Н. Закревского, Б. Залесского, Н. Иванишева, М. Имшенецкого, богослова и проповедника Иннокентия, А. Искры, П. Калнышевского, И. Каманина, В. Капниста, Г. Квитки-Основьяненко, Н. Костомарова, И. Котляревского, генерального обозного С. Кочубея, А. Краевского, П. Кулиша, архиепископа Сильвестра Кулябки, А. Куракина, Я. Кухаренко, А. Лазаревского, Мих. Лазаревского, И. Лашкевича, протоиерея Арсения Лебединцева, П. и Ф. Лебединцевых, С. Левицкого, киевского генерал-губернатора М. Леонтьева, А. Лизогуба, Л. Личкова, В. Ломиковского, И. Мазепы, М. Максимовича, Н. Маркевича, А. Марковича, могилёвского архиепископа Анатолия Мартиновского, И. Мартоса, А. Меншикова, А. Метлинского, черниговского губернатора А. Милорадовича, Анастасии Милорадович, П. Милорадовича, М. Могилянского, А. Муравьёва, И. Носа, Петра I, митрополита Платона, М. Погодина, Василия и Григория Полетик, А. Прозоровского, Феофана Прокоповича, Алексея, Кирила и Натальи Разумовских, Н. Репнина, Н. Ригельмана, П. Рудыковского, П. Румянцева, К. Рылеева, И. Самойловича, митрополита Самуила Миславского, Евдокии Сахновской, диакона Иосифа Симашко, И. Скоропадского, воронежского архиепископа Антония Смирницкого, М. Сперанского, И. Срезневского, черниговского архиепископа Антония Стаховского, С. Стеблин-Каменского, А. Стороженко, А. Стронина, Я. Суши, И. Танского, В. Тарновского-отца и В. Тарновского-сына, Д. Трощинского, И. Тургенева, Н. Фаворова, Б. Хмельницкого, Т. Цыцюры, В. Чарныша, А. Чепы, Г. Честаховского, Ф. Чижова,

А. Шафонского, Т. Шевченко, киевского губернатора С. Ширкова, Н. Шугурова, М. Щепкина, архимандрита Киево-Печерской лавры Тимофея Щербацкого, П. Юркевича, киевского митрополита Варлаама Ясинского.

Публикаторами эпистолярных источников выступили известные ученые и писатели, священники, в том числе: А. Андриевский, Д. Багaley, В. Беднов, М. Васильев, И. Гордиевский, В. Горленко, В. Иконников, И. Каманин, Ф. Каминский, М. Комаров, Н. Костомаров, А. Лазаревский, Иоанн Левандовский, О. Левицкий, П. Лукашевич, Л. Мацевич, В. Науменко, П. Орловский, И. Павловский, Н. Петров, С. Пономарев, А. Скальковский, А. Степович, Н. Стороженко, А. Титов, В. Францев, М. Чалый, Н. Шугуров, В. Щербина, В. Ястребов и др.

Сотрудниками и «активом» журнала была проделана колоссальная эвристическая работа, исследованы на предмет выявления эпистолярных памятников множество ведомственных и частных архивов, в частности архивы: последнего Коша Запорожской Сечи, Войсковой генеральной канцелярии, канцелярии Малороссийской коллегии, канцелярии малороссийского генерал-губернатора, киевской губернской канцелярии, киевской духовной консистории, департамента полиции, Императорской публичной библиотеки в Санкт-Петербурге, церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, Харьковского университета, Историко-филологического общества при Харьковском университете, коллегии Павла Галагана в Киеве, ратушный архив Львова, екатеринославской духовной консистории, Лубенского музея Е. Скаржинской, Московский архив министерства юстиции, архив бессарабского губернского правления, шведский государственный архив в Стокгольме и др.

Частная переписка представлена письмами из фамильных архивов и рукописных собраний А. Андриевского, М. Александровича, А. Бадрова, Д. Багалея, В. Белого, А. Белюгова, Н. Белозерского, С. Боборыкина, К. Болсуновского, Г. Вашкевича, Е. Гребёнки, Д. Грембецкого, П. Дорошенко, М. Жученко, Б. Залесского, Н. Иванишева, Д. Каменецкого, Т. Кибальчица, А. Кистяковского, П. Кулиша, А. Лазаревского, А. Лашкевича, А. Литвинова, В. Ломиковского, М. Максимовича, И. Мартоса,

М. Миклашевского, Г. Милорадовича, В. Полетики, А. Поля, В. Попова, П. Протопопова, Н. Репнина, Н. Ригельмана, П. Рудыковского, К. Свидзинского, А. Скальковского, А. Ставровского, Н. Стороженко, В. Тарновского, А. Терещенко, Н. Тройницкого, И. Халанского, Н. Хорвата, М. Чалого, А. Чепы, С. Шевырева и др.

Интересное наблюдение о хранении писем в семейных архивах встречаем в характеристике частной переписки А.П. Бутовича, занимавшего в начале XIX в. должность черниговского гражданского губернатора. Полученную им частную корреспонденцию А.П. Бутович бережно подшивал в хронологическом порядке и хранил в тетрадах⁴⁸.

Многие деятели или их потомки сами предоставляли в редакцию журнала свои письма и письма других известных личностей, с которыми они переписывались, или письма которых по разным причинам оказались у них. Некоторые эпистолярные комплексы приносились в дар редакции, что-то журнал приобретал у владельцев и собирателей памятников письменности. У наследников М.А. Максимовича журнал приобрёл три письма Г.Ф. Квитки⁴⁹, а переписка П. Кулиша с В. Барвинским была приобретена у одного львовского антиквара⁵⁰.

Ценными являются сообщения в журнале о месте нахождения тех или иных эпистолярных комплексов, что способствовало активизации в области эпистолярной эвристики и оперативному вводу этих источников в научный оборот. Так Н. Васильев, публикуя в журнале полную опись бумаг, найденных у Т. Шевченко при обыске и предоставленных военному министру, указал и письма за 1841 – 1850 гг.⁵¹ Н. Стороженко познакомил читателей журнала с перепиской и другими материалами Т. Шевченко, хранящимися в архиве департамента полиции в Санкт-Петербурге⁵². А. Лашкевич в обзорной статье «Следы частной переписки императора Петра I с Саввою Рагузинским» сообщает о том, что в архиве княгини М.П. Долгорукой в селе Великая Топала Новозыбковского уезда Черниговской губернии хранится опись бумаг графов Владиславичей-Рагузинских, составленная в 1750 г. Эта опись включает и 46 писем переписки Петра I с Саввой Владиславичем-Рагузинским за 1716 – 1720 гг.⁵³ В эвристиче-

ском плане интерес представляет сообщение Н. Молчановского о переписке украинских деятелей, хранившейся в Шведском государственном архиве, где были выявлены подлинные письма украинских гетманов и кошевых атаманов Б. Хмельницкого, И. Выговского, Ф. Орлика, К. Гордиенко, И. Малашевича и др.⁵⁴ Характеризуя семейный архив южно-украинских дворян сербского происхождения Хорватов, И.А. Горновский отметил наличие в нём частной переписки конца XVIII – начала XIX вв., в том числе и черновики отправленных писем⁵⁵. В 1903 г. в КС были напечатаны 2 письма к Н.И. Костомарову (одно – А.М. Лазаревского, другое – П.Г. Лебединцева). Эти письма были обнаружены вдовой Н. Костомарова Алиной Леонтьевной, которая нашла их вложенными в его книгу «Мазепа»⁵⁶. Подлинное письмо гетмана Б. Хмельницкого к царю Алексею Михайловичу, напечатанное в одном из номеров, в 1884 г. экспонировалось на выставке VI Археологического съезда в Одессе, а затем в копии было передано В.Б. Антоновичем в КС⁵⁷.

В 1901 г. сообщалось о ценном даре археографа и историка А.А. Андриевского Херсонскому археологическому музею коллекции документов, в том числе и писем гетмана Д. Апостола, Алексея и Кирилла Разумовских, архиепископа Рафаила, князя Т. Трубецкого и др.⁵⁸

Наиболее солидными (по объёму и содержанию) эпистолярными публикациями в КС являются комплексы частной переписки П.А. Кулиша, М.А. Максимовича и Т.Г. Шевченко. Именно переписке этих выдающихся украинских деятелей уделялось первостепенное и постоянное внимание со стороны редакции журнала.

Буквально по крупицам собиралось эпистолярное наследие Т. Шевченко. В первой же публикации переписки гениального поэта подчёркивалось важное значение писем для изучения его биографии. В КС стараниями, прежде всего, М. Комарова, А. Лазаревского, Ф. Лебединцева, В. Науменко, С. Пономарева, Н. Стороженько, М. Титова, М. Чалого были опубликованы как письма самого поэта (к брату Никите, к С.С. Артемовскому, В.И. Григоровичу, В.А. Жуковскому, Б. Залесскому, Ф.М. Лазаревскому, А.И. Лизогубу, В.Н. Репниной, И.М. Сошенко, Г.С. Тарновско-

му, В.В. Тарновскому-отцу, В.В. Тарновскому-сыну, Н.В. Тарновской, Я.В. Тарновскому, М.К. Чалому), так и письма к нему (В.М. Белозерского, Б. Залесского, Г.Ф. Квитки-Основьяненко, П.А. Кулиша, Я. Кухаренко, М.М. Лазаревского, Ф.М. Лазаревского, Ф.Г. Лебединцева, С. Левицкого, А.И. Лизогуба, А.В. Марковича, В.Н. Репниной, В.В. Тарновского, Штернберга, родственника – В.Г. Шевченко)⁵⁹. Наиболее крупными из опубликованных были «блоки» переписки Т. Шевченка с Б. Залесским, М.М. Лазаревским, В.Н. Репниной. Письма Т. Шевченко были выявлены и в оригиналах, и в копиях, и соответственно печатались. Так, письма Т. Шевченко к Б. Залесскому печатались по копиям, заголовки и часть примечаний к которым были сделаны в своё время ещё Б. Залесским, готовившим их ранее к публикации⁶⁰. В архиве П. Кулиша хранились копии писем из переписки Кобзаря, в том числе копия письма к Тарасу Григорьевичу его родственника – В.Г. Шевченко⁶¹. Письма разных лиц, изъятые у Т. Шевченко при обыске в Киеве (1847 г.) и в Оренбурге (1850 г.), были обнаружены Н. Стороженко в личном деле поэта в архиве Департамента полиции⁶². Ценным на эпистолярное наследие Т. Шевченко оказался фамильный архив Тарновских в Качановке⁶³.

Переписка Т. Шевченко рассматривалась публикаторами как творческое наследие поэта, и её предлагалось включить в полное издание «Кобзаря» с необходимыми пояснениями⁶⁴.

Одним из наиболее представительных эпистолярных комплексов, опубликованных в КС, является комплекс переписки П.А. Кулиша, включающий его письма к В. Барвинскому, В.М. Белозерскому, О.М. Бодянскому, кобзарю Остапу Вересаю, Г.П. Галагану, М. Грабовскому, Д.С. Каменецкому, А.Ф. Кистяковскому, М.А. Максимовичу, С.Д. Носу, В.В. Тарновскому-отцу и В.В. Тарновскому-сыну, И.Ф. Хильчевскому, Т.Г. Шевченко, М.В. Юзефовичу⁶⁵. Наиболее крупным комплексом является публикация писем П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому – 113 эпистол. В предисловии к этой публикации А. Титов рассматривает письма П.А. Кулиша в контексте общественной и культурной жизни предреформенной России, отмечает две основные черты, выраженные в его переписке. Это – широкий диапазон научно-писательской деятельности Кулиша и его украинофильство⁶⁶. В

статье к изданию переписки Кулиша с В. Барвинским отмечается огромное влияние, которое оказал Кулиш на передовую галицкую молодёжь, и подчёркивается, что в полном объёме это влияние можно будет оценить только тогда, когда будет опубликована вся богатая переписка деятелей этого интересного времени (1860-х – первой половины 1870-х). В переписке с братьями Александром и Владимиром Барвинскими Кулиш обсуждал вопросы об издании Псалтыри и предполагавшегося литературного альманаха, основании фонда для национального и культурного развития украинцев в Галиции и др.⁶⁷ Увлечение украинской интеллигенции в 1850 – 1860-х гг. народнической идеей, этнографией, фольклором, кобзарским искусством нашло отражение в переписке с выдающимся украинским кобзарём Остапом Вересаем⁶⁸.

В одном из писем (25.08.1858) Пантелеймона Александровича к В.В. Тарновскому-старшему содержится интересная информация об уникальной и обширной библиотеке екатеринославского землевладельца и общественного деятеля, статского советника Григория Тимофеевича Мизко (1782 – 1867); у него и у его племянника – известного литератора, редактора «Екатеринославских губернских ведомостей» Николая Дмитриевича Мизко (1818 – 1881) П.А. Кулиш встречал радушный приём⁶⁹.

Особое значение редакцией «Киевской старины» уделялось переписке М.А. Максимовича, значительная часть которой была введена в научный и общественный оборот именно на страницах данного журнала. Благодаря деятельности В. Науменко, С. Пономарева, Ф. Лебединцева и др. **была опубликована переписка М.А. Максимовича с С.Т. Аксаковым, П.Г. Лебединцевым, М.П. Погодиным, Г.Ф. Квиткой-Основьяненко, Т.Г. Шевченко, С.П. Шевыревым и др.**⁷⁰ С. Пономарев, отмечая ценность писем М.А. Максимовича, их искренность и теплоту, считал весьма желательным, «если бы все, имеющие у себя письма Максимовича, печатали хотя некоторые из них»⁷¹. В ноябрьском номере за 1904 г., посвященном столетнему юбилею М.А. Максимовича, редактор журнала В. Науменко сообщил читателям, что редакция приступает к публикации переписки выдающегося деятеля с разными лицами и начинает эту программу с издания переписки М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым, так как она представ-

ляет собой целостный комплекс (т.е. письма обоих корреспондентов). Кроме того, В. Науменко обратился ко всем, имеющим письма М.А. Максимовича, присылать их в редакцию. К этому времени редакция уже располагала письмами почти всех его корреспондентов⁷².

Помимо рассмотренных комплексов, особой значимостью отличаются публикации частной переписки Г.П. Данилевского⁷³, Ф.Г. Лебединцева⁷⁴, И.И. Срезневского⁷⁵, Н.И. Костомарова⁷⁶, А.Л. Метлинского⁷⁷ и др. По количеству и представительности корреспондентов отметим публикацию писем к известному писателю Г.П. Данилевскому, осуществлённую Д.И. Багалеем. Археолог представил подборку из трёх неизданных томов писем разных лиц к Г.П. Данилевскому. Кроме впервые опубликованных в КС, Д.И. Багалей перепечатал и письма, ранее изданные сыном писателя М.Г. Данилевским в небольшой брошюре («Г.П. Данилевский по личным его письмам и литературной переписке»), вышедшей в Харькове в 1893 г. небольшим тиражом и ставшей библиографической редкостью. Д.И. Багалей, по его собственному определению, публикует письма, которые относятся к Украине и характеризуют не только Г.П. Данилевского, но и в ещё большей степени его корреспондентов⁷⁸. Это письма И. Аксакова, К. Аксакова, А. Афанасьева-Чужбинского, В. Белозерского, О. Бодянского, П. Гулака-Артемовского, П. Белецкого-Носенко, Н. Костомарова, Н. Краевского, П. Кулиша, А. Лазаревского, М. Максимовича, А. Метлинского, П. Сокальского и др. Есть в этом комплексе и письмо из Екатеринослава (15.12.1862) местного деятеля крестьянской реформы 1861 г. помещика Н. Краевского⁷⁹.

Ещё одним приоритетным направлением в эпистолярной археологии КС была публикация писем из фамильных архивов. Частная переписка старинных украинских казацко-старшинских семейств находилась в центре археологической деятельности одного из ведущих сотрудников журнала А.М. Лазаревского, опубликовавшего эпистолярные комплексы из архивов Галаганов, Полетик, Сулим, И.П. Забелы, И.Р. Мартоса, Любецкого архива Г.А. Милорадовича⁸⁰. Представляя семейную переписку Григория Андреевича Полетики, историк подчеркнул её ценность как

единственного на тот момент материала для изучения «сельской жизни богатого малороссийского помещика конца 18 в.», который знакомит нас с семейными отношениями, степенью образованности, обучением детей, с частной обстановкой и интересами украинского общества того времени. А письма его двоюродного брата Г.И. Полетики рисуют «редкий из тогдашнего времени портрет малоросса-европейца»⁸¹. Семейный архив знатного войскового товарища Ивана Петровича Забелы А.М. Лазаревский получил от любителя старины Петра Максимовича Острянского. В этом архиве были письма гетманов И. Мазепы и П. Полуботка, В. Ломиковского и др. Переписку И.Р. Мартоса А.М. Лазаревский нашёл в архиве у наследников В.Я. Ломиковского, который был другом И.Р. Мартоса. Галагановский архив хранился в Сокиринцах Прилуцкого уезда, в усадьбе Г.П. Галагана, который предоставил его А.М. Лазаревскому.

Н.В. Стороженко осуществил публикацию из семейного архива письма А.Ф. Шафонского к П.Д. Еропкину⁸². В. П. Горленко опубликовал уникальную переписку представителей славной когорты украинских патриотов конца XVIII – начала XIX вв. В.Г. Полетики, В.И. Чарныша, А.И. Чепы, которую он нашел в архиве князя Н.В. Репнина в Яготине Полтавской губернии⁸³.

Среди переписки церковных деятелей отметим письма делового характера протоиерея Арсения Лебединцева к архиепископу Херсонскому и Таврическому Иннокентию, относящиеся к периоду Крымской войны⁸⁴ и письмо Холмского униатского епископа Якова Суши к гетману Ивану Выговскому с целью склонить последнего к унии⁸⁵. Церковный деятель и археограф Яков Суша (1610 – 1687), кроме всего, стал первым из известных ныне авторов, который проник в римские архивы и использовал их документы в своих публикациях. Современный исследователь С.Н. Плохий связывает рост популярности Якова Суши в церковной и в мировой истории именно с этим его письмом к И. Выговскому⁸⁶.

Тематика эпистолярных публикаций довольно разнообразна и касается, в первую очередь, жизни и творчества выдающихся украинских деятелей, прежде всего писателей, историков, участников национально-освободительного движения, их твор-

ческих, дружеских и семейных отношений. В них получили освещение история запорожского казачества⁸⁷, казацкой старшины Левобережной Украины, история церкви, социальная и национально-освободительная борьба, функционирование органов государственного управления, заселение юга Украины, социально-экономические отношения, дворянское землевладение, развитие науки и культуры, издательская деятельность, международные научные связи и т. д.⁸⁸ Большое внимание уделялось изданию писем, проникнутых «широким общественным пониманием действительных интересов родины». Сотрудники журнала высказывали пожелание видеть на страницах КС возможно большее количество подобных писем⁸⁹. Содержание переписки А.И. Лизогуба дало основание публикатору отметить, что он «заметно выделялся среди своих современников-помещиков своей любовью к родине»⁹⁰.

Особое внимание привлекают письма женщин. Большой знаток частных архивов, и переписки в том числе, А.М. Лазаревский отмечал, что в письмах женщин собственноручные подписи появляются лишь со второй половины XVIII в., а собственноручно написанные тексты писем встречаются лишь в конце XVIII в., да и то редко⁹¹. Тем ценнее каждое сохранившееся женское письмо. Сам А.М. Лазаревский опубликовал в КС письма дочери генерального судьи Михаила Забелы Евдокии Сахновской к мужу (1743 – 1744)⁹², жены гадяцкого полковника, известного летописца Григория Грабянки, Евдокии Ивановны к брату её – Ивану Забеле (1725)⁹³, Анастасии Петровны Милорадович и других женщин из Любецкого архива графа Г.А. Милорадовича⁹⁴ и др.⁹⁵ Подобного рода материалы являются ценным источником в популярных сегодня гендерных исследованиях.

Среди пригласительных писем публикуется приглашение от гетманши Ульяны Апостол Павлу Скорупе на свадьбу гетманской племянницы с писарем Юркевичем (1733 г.)⁹⁶.

Встречаются письма, авторы которых выступают под псевдонимами и подлинными именами которых публикаторы не смогли установить⁹⁷.

Открытые письма представлены эпистолярными формами общения редакции со своими читателями. В частности, в 1897 г.

в журнал обратился приват-доцент университета Св. Владимира, в будущем академик В.Н. Перетц с просьбой оказать содействие в предполагаемом его труде по истории кукольного театра на Украине⁹⁸. С письмом в редакцию обращались Д.И. Яворницкий⁹⁹, А.А. Гатцук¹⁰⁰ и др.¹⁰¹. О распространении КС в Галиции, свидетельствует письмо (февраль 1883) из Вены И. Окуневского¹⁰², инициированное публикацией о гончарных и кафельных изделиях в Украине, помещённой в январской книжке журнала.

В КС встречается и библиография по эпистолярной археографии. Так в статье В. Ястребова, посвященной 25-летию «Херсонских епархиальных ведомостей», представлен указатель публикаций по истории и географии Южной Руси, в котором отмечены и публикации писем¹⁰³. В обзорной статье об архивах Галиции И. Линниченко приводит реестр публикаций источников, в том числе и эпистолярных¹⁰⁴. В августовском номере журнала за 1883 г. сообщалось об издании Н. Поповым сборника писем к М. Погодину. В этом же номере был представлен глубокий анализ письма И. Вагилевича к М. Погодину¹⁰⁵. Само письмо ранее печаталось в «Московском наблюдателе» (1836. № 7. С. 289). Из комментария к письму Т. Шевченко к М. Чалому узнаём, что ещё 4 письма Кобзаря М. Чалый опубликовал в июньском номере журнала «Основа» за 1862 г.¹⁰⁶ Как видим, сотрудники КС печатали эпистолярные памятники и в других периодических изданиях. А. Лазаревский опубликовал в февральской книжке «Исторического вестника» за 1896 г. письмо Ф.Р. Мартоса к брату – И.Р. Мартосу, в котором речь идёт о пребывании и смерти в Таганроге императора Александра I. Н.Ф. Сумцов опубликовал письма Ф.Г. Лебединцева к нему и в «Русской старине», и в КС¹⁰⁷.

В КС получили реализацию некоторые эдиционные планы археографов прошлых лет. В частности публикация документов по истории гайдамацкого движения 1768 г., которые, начиная с 1851 г., готовил к изданию в Киевской археографической комиссии М.А. Максимович, после смерти которого эти документы достались В.Б. Антоновичу. Последний предоставил их для напечатания в КС¹⁰⁸. Эта публикация была инициирована изданием

документов по данной проблеме, выявленных Н.И. Костомаровым¹⁰⁹.

Редакция внимательно следила за появлением новой литературы и стремилась оперативно представить её своим читателям, нередко сопровождая эту информацию довольно пространными рецензиями. Рецензировались и эпистолярные издания, в том числе: «Письма графини Е.М. Румянцевой к её мужу графу П.А. Румянцеву-Задунайскому»¹¹⁰, «Письма Вас. Ив. Туманского и его неизданные стихотворения»¹¹¹, «Иван Сергеевич Аксаков в его письмах»¹¹², «Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетнёвым»¹¹³, «Любецкий архив графа Милорадовича» и др. В 1901 г. в Чернигове был издан старинный украинский письмовник под заглавием: «Книга глаголемая Листовня». Рецензия на это издание не замедлила появиться на страницах КС¹¹⁴.

Как уже отмечалось, публикация деловой и частной переписки была характерным явлением в деятельности периодических изданий того времени. Активно участвуя в этом процессе, редакция КС перепечатывала из других журналов и газет наиболее интересные эпистолярные памятники: письмо графа П.В. Завадовского к председателю черниговской палаты гражданского суда Г.Г. Фридрикевичу из «Черниговских губернских ведомостей»¹¹⁵, письмо Ф. Булгарина о Н.В. Гоголе из «Русской старины»¹¹⁶, письмо малороссийского генерал-губернатора А.Б. Куракина к губернскому предводителю дворянства Н.М. Стороженко из «Черниговских губернских ведомостей»¹¹⁷, письмо М.А. Максимовича к Иннокентию Борисову из киевской газеты «Жизнь и искусство», писем П.А. Кулиша из журнала «Русское обозрение»¹¹⁸ и др.¹¹⁹ Следует отметить, что при републикации писем, ранее напечатанных в других изданиях в усечённом варианте (т.е. фрагментарно), археографы КС стремились к передаче полного текста перепечатываемого письма, как, например, в случае с перепечаткой писем М.М. Лазаревского к Т.Г. Шевченко, выдержки из которых ранее были изданы в журнале «Основа» (1862. № 3)¹²⁰.

Редакция журнала стремилась привлечь читателей к работе по выявлению частной переписки выдающихся деятелей. Ставилась задача, в частности А.М. Лазаревским, «вызвать сведения» об уцелевших ещё фамильных архивах¹²¹. В сентябрьской книжке

журнала за 1896 г. В.П. Науменко обратился к читателям с приглашением принять участие в публикации всех ненапечатанных материалов для будущей биографии М.А. Максимовича. И тут же последовал отклик. Уже в одиннадцатом номере за тот же 1896 г., было опубликовано письмо М.А. Максимовича к А.П. Елагиной (16.06.1869), присланное бывшим председателем Общества российской словесности Н.А. Чаевым. Он же, в свою очередь, получил это письмо от А.П. Елагиной и осуществил его первую публикацию ещё в 1873 г. в журнале «Русский архив»¹²². В связи с планом Императорской АН издать переписку известного слависта академика И.И. Срезневского, в КС в 1899 г. была опубликована просьба присылать его письма в редакцию¹²³.

Особого внимания заслуживает информация об утраченных эпистолярных комплексах, что способствует более полному представлению и реконструкции реально существовавшего массива письменных источников в целом и эпистолярных памятников в частности. Сообщается, например, о массе писем и старинных рукописей, хранившихся в архиве покойного редактора неофициального отдела «Черниговских губернских ведомостей» А.В. Шишацкого-Иллича и почти полностью исчезнувших. Осталась только часть деловой переписки и одна тетрадь его дневника¹²⁴.

Как видим, эпистолярные источники довольно широко представлены на страницах КС в историографических, биографических, литературоведческих статьях, архивных и библиографических обзорах, рецензиях и, наконец, самое главное – в археографических публикациях, выполненных на достаточно высоком научном уровне. Невозможно переоценить вклад КС в изучение эпистолярных источников, в эпистолярную археографию, в оценку роли этих источников в исследованиях истории Украины и истории исторической науки. Впервые было введено в научный оборот эпистолярное наследие выдающихся государственных и общественных деятелей Украины, учёных-гуманитариев, писателей, поэтов, представителей церкви, социальной и интеллектуальной элиты, творческой интеллигенции и др. Оригиналы многих писем были утрачены, но благодаря публикациям в КС, они в настоящее время доступны для исследователей и всех тех,

кто интересуется историей и культурой Украины. В комплексе с другими видами источников, эпистолярный массив представляет довольно солидную базу в исследованиях многих наук гуманитарного цикла. Сегодня без использования этих ценных источников невозможно представить изучение истории Украины XVII – XIX вв.

ПРИМІТКИ

¹ О журнальной археографии см.: *Афиани В.Ю.* Начало журнальной археографии в России в XVIII в. // АЕ за 1987 год. – М., 1988. – С. 26 – 34; *Афиани В.Ю.* О журнальной археографии // АЕ за 1988 год. – М., 1989. – С. 15 – 24; *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д.: Вид-во ДНУ, 2003. – Розділ 4: Журнальний період становлення української археографії (харківські журнали і альманахи 10-х – 40-х рр. XIX ст. – С. 138 – 189.).

² По поводу приостановки «Киевской старины» // Исторический вестник. – 1888. – Т. XX. – С. 263 – 264; *А.Л. [Александр Лазаревский]*. Как основалась «Киевская старина» // КС. – 1897. – № 3; *Короткий Ю.В.* З історії створення першого історичного журналу на Україні // УІЖ. – 1972. – № 1. – С. 125 – 127; Антонович М. «Киевская старина» (З приводу ювілеїв) // Український історик. – 1983. – № 1-2 (78 – 80). – С. 25 – 36; *Матях В.М.* Біля витоків «Киевской старины» // УІЖ. – 1992. – № 1; *Забіяка І.* Василь Горленко і «Киевская старина» // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 202 – 206; *Киян О.* З історії видання «Киевской старины» // Київська старовина. – 1996. – № 4 – 5. – С. 4 – 10; *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.; *Вона ж.* «Киевская старина» (1882 – 1906): Систематичний показчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.; *Вона ж.* «Киевская старина» (1882 – 1906): Хронологічний показчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с. і др.

³ От редакции // КС. – 1892. – № 1. – С. III.

⁴ *Титов А.* Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846 – 1877 гг.) // КС. – 1897. – № 9. – С. 394.

⁵ См.: Сведения по вопросу о месте погребения Т.Г. Шевченка и о первом посмертном издании его сочинений // КС. – 1899. – № 2. – Отд. 1. – С. 168 – 184; *Загоровский А.* Несколько данных и соображений по поводу писем митрополита Арсения к протоиерею П.Г. Лебединцеву // КС. – 1901. – № 4. – С. 42 – 49; *Павловский И.Ф.* Заботы князя Н.Г. Репнина о полтавском театре и о выкупе артиста Щепкина // КС. – 1904. – № 11. – С. 217 – 226.

⁶ *Л.М.* Материалы для истории Киевской духовной академии // КС. – 1882. – № 3. – С. 499.

⁷ Там само. – С. 501.

⁸ Материалы для истории Киевской духовной академии. Письма Якова Евдокимовича Михайлова (впоследствии Иустина, епископа владим.) к Александру Ивану Белюгову (1823 – 1827 г.) // КС. – 1882. – № 7. – С. 108 – 109.

⁹ *Петров Н.* Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // КС. – 1882. – № 6. – С. 499.

¹⁰ Письма П.А. Кулиша к А. Ф. Кистяковскому // КС. – 1902. – № 2. – С. 298.

¹¹ *А.Л.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743 – 44 гг. // КС. – 1891. – № 1. – С. 177.

¹² См., напр.: *Щербина В.* Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // КС. – 1896. – № 12. – С. 416 – 417; *Павловский И.Ф.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // КС. – 1904. – № 1. – С. 24 – 40. + № 33, 48.

¹³ См., например, письмо Т.Г. Шевченко к его земляку И.Н. Мокрицкому (1861): *Каминский Ф.* Ещё щепотка на могилу Шевченка // КС. – 1885. – № 3. – С. 527; *Скальковский А.* Секретная переписка Коша запорожского (1737 – 1763 г.) // КС. – 1886. – № 2. – С. 327 – 349.

¹⁴ См.: *А.Л.* [Рец. на кн.: Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: В 3-х тт. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. – СПб., 1896.] // КС. – 1898. – № 1. – Отд. 3. – С. 13 – 22.

¹⁵ См.: КС. – 1903. – № 11. – Отд. 2. – С. 100 – 102.

¹⁶ *А.Л.* [Рец. на кн.: Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Т. 4. Письма 1858 – 86 гг. – СПб., 1896.] // КС. – 1897. – № 11. – Отд. 3. – С. 50 – 52.

¹⁷ Наследственное полковничество. (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг) / Сообщил А. Твердохлебов // КС. – 1887. – № 5. – С. 153.

¹⁸ Материалы для истории дворянского землевладения в Полтавской губернии (из Яготинского архива князя Н.В. Репнина) // КС. – 1895. – № 3. – С. 405.

¹⁹ Письмо М.П. Погодина к М.А. Максимовичу // КС. – 1904. – № 9. – Отд. 2. – С. 71.

²⁰ *Орловский П.* Благодарственное письмо импер. Елисавете Петровне за возвращение Киевской кафедре митрополитанского титула // КС. – 1892. – № 8. – С. 263 – 264; Благодарственное письмо кн. А. Меншикова киевскому дворянству 6 ноября 1709 г. за поздравление с Полтавской победой / Сообщ. Н.М. // КС. – 1897. – № 5. – Отд. 2. – С. 61 – 63.

²¹ *А.Л.* Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729 – 1735 гг.) // КС. – 1899. – № 6. – Отд. 2. – С. 133 – 135.

²² Открытое письмо [И. Каманина] К.В. Болсуновскому // КС. – 1901. – № 9. – С. 94 – 95.

²³ *Петров Н.* Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // КС. – 1882. – № 6. – С. 498 – 508.

²⁴ *Ф.Н.* К характеристике шляхетско-казачьего быта XVIII века (2 партикулярных письма) // КС. – 1885. – № 4. – С. 776 – 782.

²⁵ «Письмо»-апокриф / Сообщил Хр. Яшуржинский // КС. – 1891. – № 11. – С. 300 – 302.

²⁶ *Ястребов В.Н.* Письмо к другу от офицера, находящегося в Киеве // КС. – 1885. – № 11. – С. 543 – 551.

²⁷ Неизданный рассказ Г.Ф. Квитки // КС. – 1887. – № 1. – С. 91 – 98.

²⁸ *Л.М.* Материалы для истории Киевской духовной академии // КС. – 1882. – № 3. – С. 499 – 519.

²⁹ Неосуществившийся университет в Новгород-Северске. (Два письма о нём 1802 – 1803 г.) / Сообщил Н. Шугуров // КС. – 1882. – № 3. – С. 592 – 597.

³⁰ Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченка к разным лицам / Сообщил С. Пономарев // КС. – 1883. – № 2. – С. 401 – 408.

³¹ *Пономарев С.* Из писем к М.А. Максимовичу // КС. – 1883. – № 4. – С. 829 – 852; Из писем помещиков Киевской губернии к киевскому гражданскому губернатору Панкратьеву // КС. – 1884. – № 1. – С. 177 – 181.

³² *Науменко В.* Скорбная страничка из жизни М.А. Максимовича (По его черновым письмам к разным лицам) // КС. – 1898. – № 11. – С. 273 – 307.

³³ Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковскому // КС. – 1902. – № 2. – С. 299.

³⁴ *Комаров М.* К биографии А.П. Стороженка (Сведения из его формуляра, его письма и литературные мелочи) // КС. – 1900. – № 3. – С. 279; Письма митрополита Киевского Арсения к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. (С пояснительными примечаниями свящ. И. Гордиевского) // КС. – № 10. – С. 124.

³⁵ *Лазаревский А.* Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817 – 1830 гг.) // КС. – 1896. – № 6. – С. 345.

³⁶ *Палиєнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 141.

³⁷ На купюры из этих писем указал ранее Е. Кирилук. См.: *Кирилук Є.* Листи П. Куліша до В. Тарновського // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 6. – С. 7 – 14.

³⁸ Письмо А.М. Милорадовича к Н.М. Стороженку // КС. – 1888. – № 1 – 3. – Отд. 2. – С. 16.

³⁹ *А.Л.* Письмо воронежского сотника Холодовича к наместнику черниговской «катедры» Савве Шпаковскому, 1721 г. // КС. – 1888. – № 5. – С. 46 – 47.

⁴⁰ Два письма О.М. Бодянского и П.А. Кулиша к Г.П. Галагану // КС. – 1903. – № 2. – Отд. 2. – С. 77.

⁴¹ Там само. – С. 77 – 78.

⁴² Письмо из Варшавы от 6-го апреля 1790 г. // КС. – 1883. – № 5. – С. 178 – 180; Багалея Д.И. Письмо Ходаковского к З.Я. Карнееву // КС. – 1891. – № 6. – С. 469 – 475; Письмо диакона Иосифа Симашки, впоследствии митрополита литовского, к своему брату, 24 февраля 1821 г. / Сообщил Н.М. // КС. – 1897. – № 1. – Отд. 2. – С. 11 – 12.

⁴³ Материалы для истории б. Запорожья // КС. – 1882. – № 8. – С. 322.

⁴⁴ *Петров Н.* Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // КС. – 1882. – № 6. – С. 498.

⁴⁵ *Каманин И.* Новые материалы о Богдане Хмельницком // КС. – 1888. – № 7. – С. 18 – 24.

⁴⁶ Письма Кулиша к И.Ф. Хильчевскому. 1858 – 1875 // КС. – 1898. – № 1. – С. 84.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Н.М.* Из семейных архивов (Выдержки из писем малороссийских генерал-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина. 1811 – 1819 гг.) // КС. – 1893. – № 7. – С. 90 – 99.

⁴⁹ Три письма Гр.Ф. Квитки к М.А. Максимовичу // КС. – 1883. – № 6. – С. 346 – 352.

⁵⁰ *Мирон.* Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. // КС. – 1898. – № 10. – С. 83.

⁵¹ *Васильев Н.* К биографии Т.Г. Шевченко // КС. – 1896. – № 2. – С. 129 – 151.

⁵² *Стороженко Н.* Новые материалы для биографии Шевченка // КС. – 1893. – № 3. – С. 460 – 469.

⁵³ *Лашкевич А.* Следы частной переписки императора Петра I с Саввою Рагузинским // КС. – 1887. – № 6 – 7. – С. 487 – 494.

⁵⁴ *Молчановский Н.* Письмо к редактору из Стокгольма. (О бумагах шведского государственного архива по истории Малороссии) // Там же. 1899. № 4. С. 81 – 82.

⁵⁵ *Горновский И.А.* К истории заселения и устройства Екатеринославской губернии. (Из семейного архива Хорватов) // КС. – 1903. – № 3. – Отд. 2. – С. 135.

⁵⁶ Два письма к Н.И. Костомарову // КС. – 1903. – № 5. – Отд. 2. – С. 85 – 86.

⁵⁷ Соседственно-приятельское письмо Богдана Хмельницкого к царю Алексею Михайловичу // КС. – 1884. – № 11. – С. 541 – 542.

⁵⁸ КС. – 1901. – № 4. – Отд. 2. – С. 31 – 32.

⁵⁹ Письма Т.Г. Шевченка к Бр. Залесскому (1853 – 1857 г.) / Сообщ. М. Т-овъ // КС. – 1883. – № 1. – С. 161 – 176; № 3. – С. 611 – 622; № 4. – С. 853 – 866; Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченка к разным лицам / Сообщ. С. Пономарев // КС. – 1883. – № 2. – С. 401 – 408; Несколько новых материалов для биографии Т.Г. Шевченка // КС. – 1893. – № 2. – С. 240 – 273; *Стороженко Н.* Новые материалы для биографии Шевченка. Письма разных лиц к Шевченку // КС. – 1893. – № 3. – С. 460 – 469; 1900. – № 9. – С. 297 – 326; Три письма Т.Г. Шевченка // КС. – 1894. – № 2. – С. 320 – 323; Два неизданных письма Т.Г. Шевченка (с сохранением правописания подлинника и с примечаниями М.К. Чалого) // КС. – 1895. – № 2. – С. 43 – 44; *Комаров М.* Письмо Т.Г. Шевченка // КС. – 1895. – № 2. – С. 44 – 46; Из переписки Т.Г. Шевченка с разными лицами (С примечаниями М.К. Чалого) // КС. – 1897. – № 2. – С. 151 – 175; № 3. – С. 452 – 475; Два письма Ф.Г. Лебединцева к Т.Г. Шевченку // КС. – 1898. – № 11. – Отд. 2. – С. 45 – 50; *Науменко В.* Письмо Т.Г. Шевченка к В.И. Григоровичу // КС. – 1899. – № 10. – Отд. 2. – С. 91; *В.Н.* Письма Мих. Матв. Лазаревского к Т.Г. Шевченку (1857 – 1859 гг.) // КС. – 1901. – № 2. – С. 283 – 300; Письмо В.В. Тарновского к Т.Г. Шевченку // КС. – 1901. – № 2. Отд. 2. – С. 72; Три письма Т.Г. Шевченка к А.И. Лизогубу / Сообщ. В.Н. // КС. – 1903. – № 2. – Отд. 2. – С. 63 – 68; Письмо В.Г. Шевченка к Т.Г. Шев-

ченку // КС. – 1904. – № 2. – Отд. 2. – С. 61 – 63; Письмо В.М. Белозерского к Т.Г. Шевченку // КС. – 1905. – № 2. – Отд. 2. – С. 139 – 140; Письмо Т.Г. Шевченка к брату Никите // КС. – 1905. – № 6. – Отд. 2. – С. 237 – 239.

⁶⁰ Письма Т.Г. Шевченка к Бр. Залесскому. (1853 – 1857 г.) / Сообщил М. Т-овъ // КС. – 1883. – № 1. – С. 161 – 176.

⁶¹ Письмо В.Г. Шевченка к Т.Г. Шевченку // КС. – 1904. – № 2. – Отд. 2. – С. 61.

⁶² *Стороженко Н.* Новые материалы для биографии Шевченка. Письма разных лиц к Шевченку // КС. – 1900. – № 9. – С. 297.

⁶³ Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченка к разным лицам / Сообщ. С. Пономарев // КС. – 1883. – № 2. – С. 401 – 408.

⁶⁴ Там само. – С. 401.

⁶⁵ *Титов А.* Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846 – 1877 гг.) // КС. – 1897. – № 9. – С. 394 – 408; № 10. – С. 27 – 45; № 11. – С. 242; № 12. – С. 449 – 472; Письма Кулиша к И.Ф. Хильчевскому. 1858 – 1875 // КС. – 1898. – № 1. – С. 84 – 149; Письма П.А. Кулиша к Шевченку. 1857 – 1860 // КС. – № 2. – С. 229 – 239; *А.Л.* Письма Кулиша к В.В. Тарновскому (на малорусском языке). 1855 – 1858 // КС. – № 4. – С. 107 – 131; № 12. – С. 353 – 366; *А.Л.* Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857 – 1865 // КС. – № 5. – С. 222 – 244; № 6. – С. 366 – 394; № 7 – 8. – С. 132 – 144; Письма П.А. Кулиша к Д.С. Каменецкому (на малорусском языке). 1858 – 1859 // КС. – № 12. – С. 345 – 352; *Мирон.* Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. // КС. – № 10. – С. 83 – 117; Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому-сыну // КС. – 1899. – № 1. – С. 81 – 100; Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843 – 1861 гг.) // КС. – № 2. – С. 185 – 208; № 3. – С. 303 – 324; Из писем П.А. Кулиша к С.Д. Носу (1860 – 1892 гг.) // КС. – 1899. – № 4. – С. 8 – 31; Письмо П.А. Кулиша к М.А. Максимовичу // КС. – № 7. – Отд. 2. – С. 6 – 8; [*Степович А.*] Письма Кулиша к Г.П. Галагану // КС. – 1902. – № 1. – Отд. 2. – С. 4 – 6; Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковскому // КС. – № 2. – С. 298 – 312; № 3. – С. 518 – 531; № 4. – С. 6 – 24; [*Пчилка О.*] Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова // КС. – 1904. – № 2. – С. 211 – 228.

⁶⁶ *Титов А.* Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому (1846 – 1877 гг.) // КС. – 1897. – № 9. – С. 397.

⁶⁷ *Мирон.* Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. // КС. – 1898. – № 10. – С. 84.

⁶⁸ [*Олена Пчилка.*] Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова // КС. – 1904. – № 2. – С. 211 – 228.

⁶⁹ *А.Л.* Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855 – 1858 // КС. – 1898. – № 4. – С. 128 – 129.

⁷⁰ *Пономарев С.* Из писем к М.А. Максимовичу // КС. – 1883. – № 4. – С. 829 – 852; Три письма Гр.Ф. Квитки к М.А. Максимовичу // КС. – 1883. – № 6. – С. 346 – 352; *Пономарев С.* Из писем Максимовича к Шевченку // КС. – 1884. – № 4. – С. 644 – 648; *Науменко В.* Письма М.А. Максимовича к С.П. Шевыреву // КС. – 1896. – № 9. – С. 275 – 294; *Він же.* Заметки для будущего биографа М.А. Максимовича // КС. – 1896. – № 11. – Отд. 2. – С. 48 – 50; *Він же.* Скорбная страничка из жизни М.А. Максимовича (По его черновым

письмам к разным лицам) // КС. – 1898. – № 11. – С. 273 – 307; Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864 – 1873) // КС. – 1904. – № 9. – С. 378 – 413; № 10. – С. 125 – 147; № 11. – С. 260 – 295; № 12. – С. 454 – 505; Письмо М.П. Погодина к М.А. Максимовичу // КС. – 1904. – № 9. – Отд. 2. – С. 71 – 77.

⁷¹ Пономарев С. Из писем к М.А. Максимовичу (Письма С.Т. Аксакова) // КС. – 1883. – № 4. – С. 848.

⁷² Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864 – 1873) / Сообщ. В. Науменко // КС. – 1904. – № 9. – С. 378.

⁷³ Багалеи Д.И. Письма к Гр. Петр. Данилевскому // КС. – 1903. – № 1. – С. 51 – 69; № 2. – С. 218 – 244; № 3. – С. 378 – 394; № 4. – С. 55 – 78; № 5. – С. 286 – 301.

⁷⁴ Лебединцев П.Г. Письма Ф.Г. Лебединцева к брату в Киев (1865 – 1867 гг.) // КС. – 1898. – № 3. – С. 318 – 365; № 4. – С. 51 – 86; № 5. – С. 169 – 190.

⁷⁵ Из переписки И.И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. // КС. – 1901. – № 6. – С. 317 – 343; № 7 – 8. – С. 210 – 248.

⁷⁶ Письма Н.И. Костомарова к В.М. и Н.М. Белозерским // КС. – 1897. – № 10. – С. 132 – 142.

⁷⁷ Письмо А.Л. Метлинского к Н.И. Костомарову о проекте общества для издания малорусских народных книг // КС. – 1901. – № 2. – Отд. 2. – С. 68 – 72.

⁷⁸ Багалеи Д.И. Письма к Гр. Петр. Данилевскому // КС. – 1903. – № 1. – С. 52.

⁷⁹ Там само. – № 3. – С. 382 – 384.

⁸⁰ Лазаревский Ал. Сулимовский фамильный архив // КС. – 1882. – № 11. – С. 292 – 327; *Він же*. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665 – 1703 г.) (Отрывки из семейного архива) // КС. – 1883. – № 7. С. 503 – 538; *Він же*. Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – № 11. – С. 452 – 469; Частная переписка Г.П. Галагана // КС. – 1899. – № 5. – С. 181 – 198; № 6. – С. 440 – 454; № 7. – С. 24 – 32; № 9. – С. 341 – 355; *Він же*. Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – № 4. – С. 102 – 110; Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750 – 1784 г.) // КС. – 1893. – № 3. – С. 493 – 527; № 4. – С. 98 – 119; № 5. – С. 209 – 227; № 6. – С. 491 – 506; № 10. – С. 112 – 123; № 11. – С. 298 – 315; 1894. – № 4. – С. 128 – 145; № 6. – С. 496 – 513; № 10. – С. 111 – 135; 1895. – № 5. – С. 239 – 262; № 6. – С. 350 – 366; № 7 – 8. – С. 85; *Він же*. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817 – 1830) // КС. – 1896. – № 6. – С. 344 – 368; № 10. – С. 77 – 91; № 11. – С. 225 – 233; 1897. – № 7 – 8. – С. 53 – 71; 1898. – № 6. – С. 453 – 472; № 7 – 8. – С. 116 – 127; А.Л. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича // КС. – 1895. – № 9 – 12, 1896. – № 1, 2, 5, 7 – 10. Приложение. С. 1 – 221.

⁸¹ Лазаревский Ал. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750 – 1784 г.) // КС. – 1893. – № 3. – С. 495.

⁸² Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. VI. Письмо А.Ф. Шафонского к генерал-аншефу П.Д. Еропкину // КС. – 1891. – № 7. – С. 141 – 147.

⁸³ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века (письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 41 – 76.

⁸⁴ П.Л. Письма протоиерея Арсения Лебединцева, б. благочинного церковью южного берега Крыма к архиепископу Херсонскому и Таврическому Иннокентию с донесением о ходе военных действий и состоянии церковей и духовенства во время 11-ти месячной осады Севастополя // КС. – 1896. – № 1. – С. 1 – 9; № 2. – С. 152 – 176; № 3. – С. 263 – 288; № 4. – С. 1 – 37; № 5. – С. 146 – 175; № 6. – С. 279 – 306; № 7 – 8. – С. 30 – 63.

⁸⁵ Письмо епископа Якова Суши к гетману Выговскому с целью склонить его к уни. (Из старых бумаг Холмского архива) // КС. – 1883. – № 5. – С. 111 – 126.

⁸⁶ Плохий С.М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // УАЩ. – Вип. 2. – С. 6.

⁸⁷ Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // КС. – 1882. – № 4. – С. 106 – 132.

⁸⁸ Тематику епистолярних публікацій в КС см.: Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 137 – 141.

⁸⁹ Два письма П.А. Антоновича к Г.П. Галагану / Сообщил А. Степович // КС. – 1904. – № 6. – Отд. 2. – С. 109.

⁹⁰ Письма А.И. Лизогуба к Г.П. Галагану 1853 года // КС. – 1899. – № 3. – Отд. 2. – С. 131.

⁹¹ А.Л. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743 – 44 гг. // КС. – 1891. – № 1. – С. 178.

⁹² Там само. – С. 177 – 183.

⁹³ А.Л. Письмо жены гадацкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле // КС. – 1894. – № 4. – Отд. 2. – С. 158 – 159.

⁹⁴ А.Л. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича. Бумаги о женитьбе Ивана Степановича Лашкевича на Настасье Петровне Милорадович и частная их переписка // КС. – 1895. – № 9. – Отд. 2. – С. 49 – 64.

⁹⁵ Ещё публикации женских писем см.: Письма Марии Ивановны Гоголь к П.А. Кулишу и Д.С. Каменецкому // КС. – 1897. – № 12. – Отд. 2. – С. 67 – 69; Письмо Екатерины Ефимовны Галаган см.: А.Л. Современное письмо (1819) о смерти Ал. Мих. Будлянского // КС. – 1893. – № 3. – С. 535 – 538.

⁹⁶ Гетманское приглашение на свадьбу // КС. – 1882. – № 12. – С. 613 – 614.

⁹⁷ Волынская революция первой четверти XIX столетия: Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой // КС. – 1883. – № 1. – С. 121.

⁹⁸ КС. – 1897. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 34 – 36.

⁹⁹ Письмо в редакцию // КС. – 1904. – № 1. – Отд. 2. – С. 6 – 9. О сотрудничестве Д.И. Яворницкого с КС см.: Негодченко О.П. Дмитро Іванович Яворницький та журнал «Киевская старина» (1882 – 1906) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 44 – 59.

¹⁰⁰ КС. – 1883. – № 11. – Отд. 2. – С. 516 – 518.

- ¹⁰¹ *Борис П-ский*. Из письма в редакцию о немецко-хохлацкой штунде // КС. – 1884. – № 11. – С. 543 – 544; *Васильев М.* Из письма в редакцию // КС. – 1885. – № 10. – С. 365 – 367; *В. Г.* К редакторской деятельности Ф.Г. Лебединцева (Из письма в редакцию) // КС. – 1888. – № 5. – С. 65 – 66.
- ¹⁰² [*И. О-ский*]. Письмо из Вены о кафельном производстве в Галиции // КС. – 1883. – № 2. – С. 473 – 476.
- ¹⁰³ *Ястребов В.* Двадцатипятилетие «Херсонских епархиальных ведомостей» // КС. – 1885. – № 10. – С. 342 – 350.
- ¹⁰⁴ *Линниченко И.* Архивы в Галиции // КС. – 1888. – № 8. – С. 349 – 380.
- ¹⁰⁵ *Я.Г.* К истории галицко-русской письменности (несколько замечаний на письмо И. Вагилевича к М.П. Погодину) // КС. – 1883. – № 8. – С. 645 – 663.
- ¹⁰⁶ Два неизданные письма Т.Г. Шевченка (с сохранением правописания подлинника и с примечаниями М.К. Чалого) // КС. – 1895. – № 2. – Отд. 2. – С. 43 – 44.
- ¹⁰⁷ *Сумцов Н.* Памяти Ф.Г. Лебединцева // КС. – 1889. – № 3. – С. II.
- ¹⁰⁸ Переписка гр. П.А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // КС. – 1882. – № 9. – С. 523.
- ¹⁰⁹ *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // КС. – 1882. – № 8. – С. 297 – 304.
- ¹¹⁰ *Житецкий И.* Графиня Е.М. Румянцева. [Рец. на кн.: Письма графини Е.М. Румянцевой к её мужу графу П.А. Румянцеву-Задунайскому. 1762 – 1779 гг.] // КС. – 1888. – № 10. – С. 183 – 192.
- ¹¹¹ *З.* [Рец. на кн.: Письма Вас. Ив. Туманского и его неизданные стихотворения. Чернигов, 1891.] // КС. – 1892. – № 1. – С. 164 – 166.
- ¹¹² *А.Л.* [Рец. на кн.: Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Часть первая. Т. 3: Письма 1851 – 1860 гг. Поездка в Малороссию и проч. М., 1892.] // КС. – 1895. – № 10. – Отд. 2. – С. 36 – 42.
- ¹¹³ *А.Л.* [Рец. на кн.: Переписка Я.К. Грота с П.А. Плетнёвым / Под ред. К.Я. Грота. СПб., 1896. Т. 2 – 3.] // КС. – 1896. – № 12. – Отд. 2. – С. 86 – 90.
- ¹¹⁴ *О.Л.* [Рец. на кн.: Старинный малорусский письмовник «Книга, глаголемая Листовня» / С предисловием Б.Д. Гринчека. Чернигов, 1901.] // КС. – 1902. – № 3. – Отд. 2. – С. 191 – 196.
- ¹¹⁵ Три письма гр. П.В. Завадовского, 1775 и 1776 гг. // КС. – 1890. – № 9. – С. 491 – 494.
- ¹¹⁶ Письмо Ф. Булгарина о Гоголе // КС. – 1893. – № 5. – С. 321 – 322.
- ¹¹⁷ Н.Ш. Поднесение черниговским дворянством малороссийскому генерал-губернатору Куракину золотой вазы // КС. – 1895. – № 6. – Отд. 2. – С. 107.
- ¹¹⁸ Материалы для биографии П.А. Кулиша // КС. – 1897. – № 5. – С. 339 – 362.
- ¹¹⁹ *А.Л.* Письмо святителя Феодосия Углицкого // КС. – 1896. – № 10. – Отд. 2. – С. 1 – 2; Письма К.И. Герна к М.М. Лазаревскому о Шевченке и Шевченка к поэту Жуковскому и к неизвестному // КС. – 1899. – № 2. – Отд. 2. – С. 67 – 73; По поводу одной записочки Т.Г. Шевченка // КС. – 1903. – № 2. – Отд. 2. – С. 68.
- ¹²⁰ *В.Н.* Письма Мих. Матв. Лазаревского к Т.Г. Шевченку (1857 – 1859 гг.)+ // КС. – 1901. – № 2. – С. 283 – 300.

¹²¹ *Лазаревский Ал.* Сулимовский фамильный архив // КС. – 1882. – № 11. – С. 292.

¹²² *Науменко В.* Заметки для будущего биографа М.А. Максимовича // КС. – 1896. – № 11. – С. 50.

¹²³ Об издании переписки И.И. Срезневского // КС. – 1899. – № 10. – Отд. 2. – С. 18.

¹²⁴ Письмо О.М. Бодянского к А.В. Шишацкому-Илличу / Сообщ. В. К-шъ // КС. – 1887. – № 4. – С. 782.

Надійшла до редколегії у вересні 2008 р.

РОЗДІЛ 3

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КОМПЛЕКСІВ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ

«ПИСЬМО ИЗ САТУРНА» (1772): У ИСТОКОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФАНТАСТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Карлу Мюррею,
британскому астроному (Лондонский университет),
обнаружившему в 2004 г. два возможных спутника
и еще одно кольцо вокруг Сатурна,
посвящается

Эта публикация может показаться кому-то мистификацией. Еще бы, ведь, по мнению авторитетного историка фантастического жанра Е. Харитонов, «относительно даты первого в русской литературе космического путешествия и первого же контакта землянина с представителями иной планеты у историков разногласий нет. Год 1784-й, журнал «Собеседник любителей российского слова» публикует с продолжением (в четырех выпусках) космическую утопию «Новейшее путешествие, сочиненное в городе Белеве» сверхпопулярного в те годы Василия Левшина»¹. Впрочем, не претендуя на статус первого российского литературного произведения фантастического жанра (общепризнано, что это «Дворянин-философ, аллегория» Ф.И. Дмитриева-Мамонова)², да и первой печатной публикации истории внеземного контакта³, анонимное «Письмо из Сатурна» способно существенно поколебать уверенность историков в датировке первого российского литературного выхода за пределы Земли.

В отличие от анонимного автора «Письма», снявшего возможные вопросы о времени и способе достижения далекой планеты тирадой – «каким то образом случилось?; где к оной дорога? и давно ль или недавно, я тебе любезный читатель не скажу, потому что оно тайно», – уточним, что текст «Письма» был обнаружен самым случайным образом в ходе поисков иного исторического документа, а именно – «Песни на Новый 1805^й год Пану Нашему и Батьку Князю Алексею Борисовичу Куракину»⁴ в фондах Рукописного отдела Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. Происхождение,

авторство (индивидуальное или коллективное), состав и архивная судьба «Литературного сборника», на страницах которого и сохранились для потомков оба эти документа, – тема отдельного исторического исследования.

По форме «Письмо из Сатурна» – это путевые заметки, по жанру – фантастическая история псевдо-внеземного контакта. Литературный прием, использованный автором, который предпочел остаться неизвестным, – «остранение» (т.е. постижение привычного через придание ему отдельных черт странного, отрешение от инерции традиционного мышления). Так, в свое время декан Свифт направлял Лемюэля Гулливера (1727), представителя самой, что ни на есть заземленной профессии – врача из Ноттингемшира (эдакая английская глубинка!), то в страну лилипутов, то великанов, то гуингмов (разумных лошадей), только лишь для того, чтобы пробудить у читателя интерес к злободневным проблемам современной ему Ирландии. (Характерный пример – сюжет с распрей остроконечников и тупоконечников – зашифрованная история взаимного неприятия католиков и протестантов). Как утверждал сам декан Свифт, «одни и те же пороки и безумства царят повсеместно, по крайней мере в цивилизованных странах Европы, и сочинитель, имеющий в предмете только определенный город, провинцию, царство или даже век, не заслуживает не только перевода, но и прочтения»⁵.

Чтобы определить точнее не только форму и жанр текста, но и смысл появления «Письма из Сатурна» на свет, следует обратиться к наличествующим в тексте историко-географическим реалиям. В частности, упоминается «шайка гордых разбойников», поселившаяся «на восточной стороне сей планеты», взявшая «себе в герб второе светило неба, то есть луну». (Несомненно, что речь идет о турках-османах). Их союзники – народ, «поселенный на полудне», который «взял себе в герб лилей», – французы. Последние возбудили к восстанию (Барская конфедерация?) соседей северного народа (Речь Посполита?), из которого предводительница последних «восхотела изгнать» «гнусное суеверие, в которое ввергал их человек, сидящий на престоле великих Героев, и называющий себя приемником первого ученика того бога, который почитается сею планетою» (не аллюзия ли это на римского Папу – преемника святого Петра?). Обращает на себя внимание

уничижительная интерпретация символов королевской Франции и Османской Порты.

И, наконец, их оппоненты – народ, «поселенный на севере», который «избрал себе гербом орла», «в начале нынешнего столетия начал просвещаться, помощью одного великого мужа», управляемый ныне женщиной – «Северной Минервой», – без сомнения, речь идет о подданных Российской империи. Кроме того, упоминаются «народы, впадшие под их («восточных разбойников» – Б.Г.) иго», которые «обретя в сердце своем семена храбрости своих предков, приняли оружие». Это их – народов Балкан – страдания побудили северян к войне, это из них («людей единого с вами закона») провозглашается полезным составить особое царство. (Необычным в этой системе координат выглядит определение французов как «полуденного» народа, впрочем, если россияне – это северяне, а османы – жители Востока, то как иначе их определить?!)⁶.

Конфликт двух народов – северного и восточного (судя по предложенной автором датировке, российско-турецкая война 1768 – 1774 гг.) при непосредственном участии южного на стороне последнего – представляется как конфликт представителей различных религий («возвратите вольность людям, Единого с вами Закона», «она восхотела изгнать из них гнусное суеверие»), по сути, столкновение цивилизаций. (Возможно, это определяет время составления «Письма» (или же его датировку) – между католическим и православным Рождеством Христовым, ближе к последнему). Позиция «единоверных» с северным народом южан объяснена следующим образом: они обратили политику в «искусство обманывать друг друга, и не допускать одному народу другого распространять пределы свои». Таким образом, по сути «Письмо из Сатурна» – это написанный в достаточно оригинальном для того времени фантастическом жанре анонимный политический памфлет, которому придана популярная форма «путевых заметок», острие которого направлено в сторону французского внешнеполитического ведомства, составленный с целью поддержки действий собственного правительства в апогее российско-турецкой войны.

...Интересно, что через каких-то девяносто лет после составления «Письма» молодой Л.Н. Толстой в письме А.И. Герцену

из Брюсселя от 14 (26) марта 1861 г. обронил следующую фразу: «... Вы все говорите – «полемику давайте». Какую полемику? Ваша статья об Овене, увы! слишком, слишком близка моему сердцу. Правда – quand même [во что бы то ни стало – Б.Г.], что в наше время возможно только для жителя Сатурна, слетевшего на землю, или русского человека»⁷...

«ПИСЬМО ИЗ САТУРНА»

1772 года,
Генваря 5 дня
Письмо из Сатурна

Прости и помни верного
своего друга
N.N.

Один из моих приятелей поехал в планету Сатурнову; каким то образом случилось?; где к оной дорога? и давно ль или недавно, я тебе любезный читатель не скажу, потому что оное тайно. Но сообщу только тебе письмо, которое я от него получил; и обещаюсь, что ежели и впредь от него получать стану, то ты их читать всеконечно будешь.

Любезный друг!

Я приехав сюда, увидел величайшее замешательство, услышал жестокий звук оружия, и удивился политике здешней планеты; почему я прежде, нежели тебе по обещанию своему описывать стану нравы и обычай здешних жителей, опишу в сем письме, что за причина тому замешательству, которое я нашел.

На восточной стороне сей планеты есть поселившаяся шайка гордых разбойников, которые почитают себя властителями над другими частями сей планеты, и для того взяли себе в герб второе светило неба, то есть луну, не помня, что оная подвержена часто затмениям и переменам. Несмотря на свою гордость они дружбой соединенны, и управляемы другим народом поселенным на полудне, который лукавством, завистью, не основанием, и такую же гордостью, как и прежде изображенные наполнен. Сей взял себе в герб лилей, дабы тем возвестить, что он, подобно как лилея может белизной своей прельстить глаза, и потом скоро увянуть.

Сей последний заражен завистью к другому народу, поселенному на севере, который в начале нынешнего столетия начал просвещаться, помощью одного великого мужа, царствовавшего над оным; и теперь во славе, науках и художествах, не уступает никакому другому народу. Сей избрал себе гербом орла, дабы тем изобразить, что ничто парению его супротивляться не может. Ныне благодаря его щастливой судьбе им управляет жена, которая по своей премудрости не только почтена своими подданными, но и всеми людьми, умеющими разбирать достоинство. Сия старается довершить начатое упоминаемым их Царем:

она знает, что блаженство народа состоит в чистейших законах; собрала своих подданных, и руководствуя оными, повелела им самим для себя сделать Законы; она для довершения народного просвещения ничего не жалеет. Восстановила училища, где воспитываются на ее собственное иждивение молодые юноши и девицы: одним словом, она толикое число благодетельных излияла, и изливает на свой народ, что оное ни чей разум не в силах изобразить.

Я теперь, любезный друг, в сем щастливом государстве обитаю, и очевидный тому свидетель, коликую силу ее добродетель имеет над теми из своих подданных, кои умеют чувствовать и мыслить.

Полуденный народ, прежде мною упоминаемый, взирая на блаженство северных жителей, возкипел завистью; страшась, чтоб лилеи его скоро не увяли, и тленность их, покрытая прельщающею белизною, не отверзла во зло обратит желал самое добродетельнейшее дело Северной Минервы, а именно:

Сия царица, не довольствуясь тем, чтоб делать своих подданных счастливыми, восхотела, чтоб и соседи ее пользовались тем блаженством, для которого сотворены суть люди. Она восхотела изгнать из них гнусное суеверие, в которое ввергал их человек, сидящий на престоле великих Героев, и называющий себя приемником первого ученика того бога, который почитается сею планетою. Но сии не разумеющие своего блаженства люди и быв возбуждены упомянутою пред сим полуденною странною, восстали сами против своего благополучия. Однако и сего казалось мало для такого народа, который в погибели северной страны полагал свое блаженство. Он воздвиг еще восточных разбойников против оной, и тогда тишина царствующая на севере прервалась и воскипела война.

Однако не думай любезный друг, чтоб злость могла торжествовать над истиною; желание сих злобных людей им в вящий срам обратилось; луна уже бледнеет, парение орла ничто остановить не может; злость покрытая белизною лилей открывается, и уже глаза просвещенные видят что оные увядают; северная Минерва новым лучом славы облеклась, и ее подданные, не смотря на войну, наслаждаются под ея тению, воспеваемым древними стихотворцами златым веком.

Я тебе упомянул, любезный друг, в начале сего письма, что меня удивила политика сей планеты; слова, которые я тебе истолкую. Все народы живущие на оной суть единого закона, хотя и имеют некоторую различность в обрядах; но однако главным основанием почитают Единое. Упомянутые мною восточные разбойники суть первейшие гонители сего закона, и правилом своим имеют, что истребят хотя единого из последующих оному, они наслаждаются после смерти, обещанным им их лжепророком блаженством. Сии разбойники покорили под иго свое великое число народов, прославляющих вышеупомянутый закон; тирански управляют оными; отнимают жен, детей для своего увеселения, и одним словом, дают им чувствовать всю тягость тиранской власти.

Все народы зрят на оное; знают, что польза их всех состоит в изгнании из пределов сей планеты сих гордых разбойников. Но зависть, сия ближайшая родственница злобы, сие чувство терзающее сердца человеческие, к исполнению одного их не допускает.

Ты знаешь, любезный друг, что политика в истинном своем смысле, знаменует сохранение своей собственной пользы: но здесь ей дали совсем иное ис-

толкование, и обратили сие полезное дело в искусство обманывать друг друга, и недопускать одному народу другого распространять пределы свои. Сие последнее похвально; но не в такое время когда общая польза требует чтоб истребить злодеев рода человеческого, и возвратить отнятое ими блаженство невинным людям.

Вот, любезный друг, что меня удивило; вообрази себе, что теперь время самое исполнить вышеписанное. Восточные разбойники, премудростию Северной Минервы приведены в крайность; народы, впадшие под их иго, обретя в сердце своем семена храбрости своих предков, приняли оружие; все способствует к их истреблению: но не смотря на сие, все народы молчат, един север в движении; единый он устрашает восток падением, а все прочие, забыв свою пользу, думают лишь только о том, чтоб не допустить северному царству усилиться. Опомнитесь, примите оружие, возвратите вольность людям, Единого с вами Закона или не препятствуйте Северной Минерве довершить свое намерение. Да слава ее когда может умножиться, пусть умножится сим делом, и да род человеческий узрит в ней своего спасителя; представьте себе гордость сих в невежестве и грубости утопающих людей, вообразите их множество, и что ежели способом увядающих лилий они искусство военное получают, то сколь страшного и грубого неприятеля вы иметь будете! И не полезнее ль для вас, чтоб пространство, обитаемое сими разбойниками, составило особое царство, из людей единого с вами закона, из потомков тех великих мужей, которые за возвращение их вольности и блаженства должны вам быть обязаны. Тут нет середины; взгляните беспристрастными глазами на собственную вашу пользу, то оное и узрите конечно. Вот что говорю я сатурновым жителям, и вот любезный друг, все, что я хотел тебе описать. А к оному прибавлю только то, что я восхищаюсь премудростию северной Минервы, вместе с подданными ее возглашаю к богу всех тварей, и миров⁷, да продлит он век Ее, да просветит мысли других народов, да узрят оные свою пользу, и да увенчается намерение премудрости, сидящей на престоле!

Сатурнова Планета.

Рукописный отдел Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. – Ф. 164/С. – Д. 124. «Літературний збірник». – ЛЛ. 37 – 38 об.

ПРИМІТКИ

¹ Харитонов Е. «Вы, школы Лёвшина птенцы» // Если. – 2001. – № 5. – С. 261.

² Харитонов Е. Вселенная за околицей // Если. – 1997. – № 4.

³ Харитонов Е. «Вы, школы Лёвшина птенцы» // Если. – 2001. – № 5. – С. 261.

⁴ Песня на Новый 1805й год Пану Нашему и Батьку Князю Алексею Борисовичу Куракину // Рукописный отдел Центральной научной библиотеки Харь-

ковського національного університета ім. В.Н. Каразіна. – Ф. 164/С. – Д. 124. «Літературний збірник». – Л. 142 – 144 об.

⁵ *Ингер А.* Несколько слов о Джонатане Свифте и о том, что увидел капитан Гулливер во время своих путешествий // Свифт Дж. Путешествия Гулливера. – М.: Худож. лит., 1980. – С. 12.

⁶ Что касается происхождения представления о Франции как о Западе, см.: *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – М.: Новое литературное обозрение, 2003.

⁷ *Толстой Л.Н.* О литературе: Статьи. Письма. Дневники. – М.: Гос. изд-во. худ. лит-ры, 1955. – С. 58.

Надійшла до редколегії у березні 2006 р.

О.І. ЖУРБА

**«ПРЕДСТАВТЕ ВЫ СЕБЕ, КАКОЙ
ЗВЕРЬ БЫЛ ГЕТМАН! ЭТО БЫЛИ
ПРЕНЕЧЕСТИВЫЕ ДЕСПОТЫ!»**

(з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста
початку XIX століття)

«Чтобы избавиться от ложного ощущения,
будто мы хорошо знакомы с прошлым,
нам необходима постоянная встряска,
необходимы терапевтические дозы культурного шока.
На мой взгляд, нет лучшего средства,
нежели перерывание архивов.

Достаточно прочитать одно французское письмо
предреволюционного периода, чтобы наткнуться на массу
сюрпризов – от повального страха перед зубной болью
до сохранившегося в отдельных деревнях обычая
украшать навозную кучу вензелями из фекалий»¹.

Р. Дарнтон

«– Як Ви гадаєте, чи не варто вже опублікувати
повний корпус листів гетьмана І. Мазепи?
– Не на часі! Там таке понаписане!

Навіщо руйнувати так непросто складений позитивний образ».

**З приватної розмови
з одним київським професором**

Влітку 2005 р. у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки я натрапив на епістолярний комплекс Андріана Івановича Чепи. То були його листи до відомого російського бібліографа, журналіста, колекціонера, правника, письменника та перекладача, одного з останніх енциклопедистів епохи Просвітництва Василя Григоровича Анастасевича, людини дуже помітної в духовно-культурному житті імперії першої половини XIX ст.² Походженням, родинними стосунками та численними проектами він був міцно пов'язаний з етнічно-українськими землями Російської держави (особливо Малоросією та Правобережжям) та їх інтелектуальними елітами. Тобто, серед малоросів

того часу був «своїм». Хоча міцний зв'язок з культурними осередками імперських столиць, тісна співпраця з польськими інтелектуалами, а може ще якісь підозрілі обставини, ніколи не робили його «своїм» для української історіографії. Так вже повелося, і не з одним В.Г. Анастасевичем.

Листи не могли не привернути увагу дослідника вітчизняного історіописання другої половини XVIII – XIX ст. Я відчув тоді, а потім, перевіривши свої передчуття, впевнився в тому, що маю справу з іще не введеними до наукового обігу матеріалами. Це підтверджувалося ще й тим, що на аркуші використання не було зазначено жодного прізвища. Погодьтеся, що навіть цього було б цілком достатньо, щоб виправдати егоїстичне прагнення оприлюднити такий комплекс. Але взятися за перо мене примусили й інші обставини, принципово важливіші, ніж проблеми уточнення біографій діячів, один з яких, майже не залишивши по собі оригінальних зразків творчої рукописної спадщини, став неодмінним персонажем всіх фахових та науково-популярних українських історіографічних текстів, а інший, не зважаючи на величезну інтелектуальну потужність, виявився практично непоміченим вітчизняними дослідниками.

Листування А.І. Чепи викликало у мене низку роздумів та спостережень щодо стану та завдань історії вітчизняної історичної науки.

* * *

На мій погляд, у широкому розумінні історія вітчизняного історіописання, досі залишається в полоні канону, виробленого ще на межі XIX – XX ст., і характеризується його більш або менш кваліфікованим і талановитим компілюванням та коментуванням³. Набір проблем, персонажів, ідейних та наукових підходів, прийомів дослідження залишається майже незмінним. Незмінним настільки, що іноді здається (а нерідко перевіряється текстуально), що сучасні дослідники історіописання вважають джерелами своїх творів не праці істориків другої половини XVIII – першої половини XIX ст., а роботи М.П. Василенка, О.М. Лазаревського, В.С. Іконнікова, М.С. та О.С. Грушевських, О.П. Оглоблина, Д.І. Дорошенка, М.І. Марченка. Тому не дивно, що найменший рух у бік від канону, найменший сумнів у справжності «ікони»

сприймається «охоронцями святинь» як зазіхання на сакральне та викликає безпосередні реакції у діапазоні від нерозуміння та розгубленості до майже відвертих «доносів».

Ось уже більше століття включений іще О.М. Лазаревським у першу обойму «прежних изыскателей малороссийской старины», А.І. Чапа продовжує вправно і впевнено мандрувати по сторінках фахової, напівфахової та нефахової літератури з історії України та її історичної науки. І хоча жанри цієї продукції, її призначення, науковий рівень, час створення, нарешті, автори надзвичайно різноманітні, всі ці тексти схожі в одному, – в них використовується, за відсутністю іншої, лише та інформація, яку запровадили до наукового обігу добросовісні дослідники малоросійського історіописання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І така ситуація до сьогодні спостерігається майже з усіма «прежними изыскателями»...

Наперший погляд, це може пояснюватися звичайними лінощами, інформативною та історіографічною інерцією, здатними створювати, в кращому випадку, історіографічні шуми. І то, навіщо поратися в архівах, коли для написання дисертації чи монографії достатньо грамотно розташувати давно відому інформацію, при-трусивши її науковим та псевдонауковим сленгом. Рецепти відомі та достатньо апробовані... Тому, якщо прийняти на віру діагноз, поставлений І.І. Колесник, що «типовий український історик естетизується в архівних дослідженнях та джерелознавчих практиках», потерпаючи від нестачі «практик концептуалізації, теоретизування, історичного філософствування»⁴, то він в жодній частині не відноситься до «типового українського історіографа», який вже навчився заморським словам, знає як їх писати й вимовляти по іноземному, та надзвичайно з того пишається (Modern or Postmodern), але водночас нерідко не уявляє ані предмету, ані контексту того, для чого це може знадобитися. Сучасні ж іноземні авторитети, творчість яких знаходиться на вістрі «нової культурної історії», з цього приводу зазначають між іншим, що «...историк – прежде всего ремесленник. Работая в архивах, он пытается стачать несовершенный материал, чтобы у него получилась приличная пара обуви. Если она получится, её можно носить. Я ратую не за бездумный эмпиризм, а за теоретически подкованный прагматизм. И безжалостные споры. Толкование,

которое не поддается применению на практике, можно, как мы выражаемся в своем профессиональном кругу, отправлять на свалку «истории»⁵. Простіше кажучи, теорія як інструмент історичного та історіографічного пізнання не може провисати в повітрі нічого не пояснюючи, бути самодостатньої сферою без предмету застосування, неспроможною інтерпретувати конкретний матеріал. А тому, вважаю, що, з одного боку, поряд із засвоєнням новітнього методологічного інструментарію, для української історіографії і як для історії історичної науки, і як для глобальної історії ще на дуже довгий час надзвичайно актуальними залишаться задачі екстенсивного порядку, які насамперед мусять реалізовуватися через копітку і вдумливу архівну працю, безпосередню роботу з історичним джерелом. Водночас, нові, або псевдонові теорії і методики потребують не стільки засвоєння, скільки розуміння сфери і технологій їх застосування, на що сьогодні на просторі вітчизняної історіографії натрапляємо в рідкісних авторів та в поодиноких текстах.

Спостереження за сучасною історіографічною ситуацією може викликати враження, що існують загони «історичного цеху», які немовби перебувають у різних «історіографічних вимірах», які цілком щиро, з взаємною недовірою ставляться один до одного: «методологи», які не знають, що робити з своїми напрацюваннями на полі цивільної історії та історіографії, та емпірики, яких відштовхує безпредметність захоплених адептів та водночас адаптаторів іноземної історичної, історико-філософської думки. Окрім того, на мій погляд, сучасна історія вітчизняної історичної науки, як це не дивно, декларативно антиантропологізована. Дослідників цікавлять інституції, концепції, історичні праці, школи, напрямки, але майже не цікавлять люди. Історіографи залишаються зовсім байдужими до тих і того, хто і що замовляє, формує, творить історіографічну моду, тобто до читачів історичних текстів, їх смаків, уподобань, вимог, стандартів, бажань, до, в найширшому розумінні «історіографічного» в суспільному житті та інтелектуальних практиках.

А тому, на полі вітчизняного історіописання навіть його основні актори живуть і пересуваються як у комедії масок: «патріот» Г. Полетика, «асимілятор» О. Шафонський, «традиціоналіст» Ф. Туманський, «централізатор» О. Безбородько, – кожному свій

ярличок, який герої змушені виправдовувати протягом задуманої істориком п'єси. Яке ж не просте це завдання! А як цьому заважають джерела, які руйнують здавалося б назавжди застиглий образ інтелектуального життя українських регіонів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., їх історіографій. Різноманіття і барвистість тонів і напівтонів ідейних устремлінь, інтелектуальних орієнтирів, суспільних очікувань, естетичних мрій, психологічних особливостей, історико-культурних умов, особистих стосунків, господарських взаємовідносин випаровуються під пером творців історіографічних схем, прихильників чіткого розмежування «наших», «не зовсім наших» та «зовсім не наших» в історії української історичної науки та суспільної думки. Досягаючи таким чином дидактичної прозорості та чіткості, ідейної витриманості та простоти сприйняття, програємо у глибині та адекватності розуміння історіографічної, ширше, – історико-культурної ситуації.

Той, хто усвідомлює завдання історіографічного дослідження в межах стратегій інтелектуальної історії, сподіваюсь, може погодитися з думкою, що духовно-культурний простір певної доби не варто розглядати лише як передумову, передісторію того, що стратегічно стане визначати інтелектуальну історію наступних епох, а тому найбільше буде цікавити майбутніх дослідників, знаходячись у епіцентрі їх наукових інтересів. Так вже влаштоване історичне пізнання, що нас у минулому переважно захоплює генеза того, що є сьогодні. Але, гадаю, треба визнати, що такий інтерес є занадто вузьким і прагматичним, щоб претендувати на найбільш адекватне відображення, реконструкцію назавжди зниклих картин історії та історіографії.

Тому, на мій погляд, сьогодні виникає потреба в усвідомленні необхідності і можливості нової стратегії історіографічного дослідження. Її суть полягає в тому, щоб розглядати історіографічну ситуацію не як процес, а саме як ситуацію, тобто не як явище динамічне, що розвивається і призводить до відомих нам (підкреслюю нам, а не їм, героям наших дослідницьких вправ) наслідків. Варто спробувати розглядати ситуацію, так би мовити, в статичній позиції, такій, яка уявляється не як передумова, передісторія, або якийсь іще «перед-» чогось важливого і величного в невідомому персонажам даного часу туманному

майбутньому, а як цілком самодостатнє явище, більш адекватне сприйняття якого можливе лише через нього самого, через розуміння тогочасної ситуації, в який щомиті завершується процес історичного пізнання попередніх епох.

Дійсно, кожна інтелектуальна доба зорієнтована зовсім не на те, щоб обслуговувати духовно-культурні та суспільно-політичні запити майбутніх часів, – впоратися б зі своїми. Але сьогодні, обертаючись до минулого, ми зацікавлені насамперед пошуками там відповіді на те, що і чому реалізувалося, сталося тут і зараз. Переконали, що такі підходи збіднюють уявлення і звужують орієнтири пізнавальних зусиль істориків української історичної науки, зосереджуючи їх здебільшого на пошуках модерного українства в домодерних епохах⁶.

В інтелектуальному доробку минулого не все здатне ставати опорою для майбутніх розумових конструкцій. На цьому полі можуть утворюватися ідейні глухі кути, які мають потенціал з часом як бути пробиті і розширені від вузької стежки до стратегічної магістралі, так і стати остаточно забутими і захарашеними, перетворившись на предмет уваги пошукачів інтелектуальних раритетів. Деякі ідейні надбання виявляються живучими, затребуваними й, трансформуючись у нових умовах, можуть утворювати ґрунт для становлення невідомих раніше інтелектуальних проектів. Причому на одному і тому ж фундаменті здатні формуватися історіографічні напрями різної як наукової, так і духовно-культурної самоідентифікації. А тому, сучасні історики історичної науки, які дуже добре усвідомили необхідність вивчення процесу становлення «українського» у вітчизняному історіописанні і, треба віддати їм належне, в цілому засвоїли цей дослідницький простір якщо не на рівні вирішення, то на рівні постановки проблем, зараз мають можливість замислитися й над тим, а що на цьому ж вітчизняному ґрунті сформувалося і засвоювалося «неукраїнського», «антиукраїнського», «не зовсім, або недостатньо українського».

Намагаючись приміряти до української історіографії шати інтелектуальної історії, можна переконатися, що тут іще не вистачатиме того, що ніколи не було в центрі уваги вітчизняних історіографів: читача, споживача історичної продукції. Тому, гадаю, що історичні уявлення, стереотипи, настрої, знання, запити,

історична освіта суспільства, вкупі зі спеціальними історичними писаннями утворюють, на мій погляд, досить ємне, поняття «історична культура» певної доби, до дослідження якої, вважаю, й має перспективи розширюватися предметне поле історіографії як наукової дисципліни.

Попросту кажучи, сьогодні історія вітчизняної історичної науки уявляється мені значно складнішою, ніж вона традиційно репрезентується схемою емансипації і безперервного поступу поневоленого маргінального історіописання. Рецептів подолання цих складнощів у мене немає, бо ж, переконаний, справжнє вивчення української історіографії як історичної культури суспільства лише розпочинається.

Зрозуміло, що багато сучасних проблем вітчизняної історичної науки, в тому числі галузі, яка відповідає за історію історичного пізнання, можна пояснити дитячими хворобами зростання молоді національної історіографії. Проте, гадаю, вже настав час терміново дорослішати, бо знаходитись на рівні ідей і методів ХІХ ст., свідомо їх берегти від інтелектуальних вітрів початку ХХІ ст., або штучно поєднувати їх, бути їх апологетами незручно і соромно насамперед перед самими собою.

* * *

Джерельний фундамент, на основі якого складався історіографічний образ А.І. Чепи, як і переважної більшості малоросійського освіченого панства другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., сформувався та забронзовів, достоту як комплекс джерел з історії Давньої Русі, більш ніж століття тому. Виходячи із завершеності та вичерпності обсягів доступної інформації, дослідникам обох періодів вітчизняної історії протягом ХХ ст. нічого не залишалося як займатися інтерпретаціями давно відомих та добре вивчених джерел. Але, приєднаюся до О. Толочка, із зрозумілими поправками відносно предмету та часу дослідницької уваги: «Ця історія, однак, не «Київської Русі» – середньовічної держави, що існувала в ХІ – ХІІІ ст., а історія ХІХ ст.»⁷.

Освічене малоросійське дворянство кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., репрезентоване у вітчизняній історичній літературі, орієнтованій на продовження традицій М.С. Гру-

шевського, у піднесено-патетичних тонах як діячі українського національного відродження. Така узагальнююча оцінка, накладала на дослідників суттєві обмеження у відборі матеріалу (а нерідко, здається, взагалі позбавляла їх клопоту нових пошуків), спрямовувала їх інтерпретації у передбачуване русло, визначала проблематику вивчення, межі і табу дослідницьких зусиль.

Не оминула «чаша сія» й Андріана Івановича Чепу. Він номінований сучасними історіографами різноманітними регаліями від стримано-професійних («історик-антикварій»⁸, історик XVIII ст.⁹, «український архівіст»¹⁰, «відомий колекціонер, аматор української старовини»¹¹, «відомий антикварій»¹², «один з перших колекціонерів писемних старожитностей України»¹³, «місцевий шанувальник старовини»¹⁴, один з «дворянських любителів старовини»¹⁵), до піднесено-емоційних («свідомий патріот»¹⁶, «український патріот»¹⁷, один з «найактивніших оборонців колишніх прав і свобод» та авторів «патріотичних історико-політичними трактатів»¹⁸). Витоки таких оцінок і характеристик, як правило, треба шукати в літературі кінця XIX – початку XX ст., один потік якої з її емансипаторським пафосом як щодо проблеми конструювання історії України, так і процесу її пізнання, демонстрував турботу пошуками «забутих-загублених» доказів безперервності українського історичного та історіографічного процесів, а інший, занурений у предметне вивчення регіональної історії, виявився головним постачальником джерельного матеріалу для різноманітних генералізуючих конструктів.

При всьому тому, що сучасні історіографічні оцінки-характеристики А.І. Чепи не відрізняються оригінальністю, деякі новації все ж зустрічаються. Так, спираючись на відомості про знайомство А.І. Чепи з Ригельманом, дослідники стверджують, що він листувався з істориком¹⁹ та навіть надавав йому свої матеріали²⁰. Зрозуміло, що подібне можна припускати, але опубліковані джерела не дозволяють робити такі висновки. До того ж не було ясно, хто з Ригельманів приятелював з нашим героєм. Листи ж з петербурзької бібліотеки, що подаються нижче, переконують, що це не історик Олександр Іванович, а його син Аркадій Олександрович. Так само немає підтверджень особистих стосунків та листування А.І. Чепи з Г.А. Полетикою, про

що інколи згадується в літературі²¹. Хоча твори останнього були добре відомі і, можна з впевненістю припустити, що знаходилися в рукописній колекції Андріана Івановича.

До нових інтерпретацій сміливо можна зарахувати й зрозуміле бажання підвищити науковий статус і самого Андріана Чепи, і малоросійської історіографії його часу. Але, напевно чи є підстави пов'язувати з ним, так само як, скажімо, і з В.Я. Ломиковським²², спроби наукової організації історичних студій, а тим паче зараховувати їх до дослідників та видавців наукової українознавчої продукції²³.

Окрім того, склалося неадекватне уявлення про занадто спрощений зв'язок, детермінованість малоросійських історичних зацікавлень другої половини XVIII – першої половини XIX ст. суспільно-політичними подіями і процесами. В джерелах не знаходиться підтвержень, що «Адріан Чепи, Василь Полетика, Федір Туманський, заходилися збирати історичні документи» лише після відмови Герольдії на початку XIX ст. визнавати власників малоросійських чинів російськими дворянами²⁴. Скоріше навпаки, давня заангажованість цих осіб справою збирання вітчизняної рукописної старовини, створила можливість грамотно та оперативно оформити історико-юридичні підстави вимог малоросійського дворянства²⁵.

Не зважаючи на це, відсутність однозначних оцінок, достатньо адекватних характеристик, невизначеність у маркуванні свідчать про продовження пошуків місця та ролі історичноорієнтованих малоросійських інтелектуалів другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як у суспільному житті, так і в вітчизняному історіописанні.

Джерельна основа для різноманітних інтерпретацій, яка поступово виводила А.І. Чепу з імли забуття, неспішно формувалася з 1890 по 1906 рр. Це три публікації О.М. Лазаревського²⁶, стаття В.П. Горленка²⁷, та інформація про нашого героя в працях І.Ф. Павловського²⁸. Абсолютна більшість оприлюднених матеріалів мала епістолярний характер і з'явилася на сторінках «Киевской старины». Лише І.Ф. Павловський, віднайшовши дані про освітні ініціативи сімейства Чепи, спирався на документальні джерела Полтавського губернського архіву. Такий своєрідний склад джерельного комплексу вивчення творчості «історика», «дослідника

і видавця українознавчої літератури», окрім зрозумілих проблем, пов'язаних з історією особистого архіву та колекції А.І. Чепи*, був визначений ще й тим, що Андріан Іванович не писав історичні твори і ніколи не виявляв бажання бачити написане ним у надрукованому вигляді. А тому його історичні справи та зацікавлення знаходили інші, притаманні тому часу та тому суспільному колу, до якого він належав, шляхи реалізації.

Хронологічно опубліковані листи, як самого Андріана Івановича, так і до нього (всього 16 позицій), влаштувалися в проміжку 1784 та 1817 рр. Причому, абсолютно переважали листи 1809 та 1810 рр. (12) всього двох адресатів: В.Г. Полетики, з яким розгорнулося найбільш цікаве для історіографів приватне спілкування, що виникло на ґрунті суспільних та джерелознавчих інтересів (8 листів**), та В.І. Чарниша, напівофіційне листування з яким було викликано затребуваністю малоросійською дворянською громадою чепиної історичної ерудиції. Решта з чотирьох листів, на відміну від попередніх, не формують комплексів, а репрезентують окремі біографічні сюжети. З них найінформативнішими є лист до матері Я.М. Марковича 1804 р., що висвітлює важливі аспекти долі знаменитих рукописних збірників А.І. Чепи та звернення малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна від 17 січні 1817 р. з проханням допо-

---

* Питання про долю архіву і колекції А.І. Чепи було поставлено ще А.М. Лазаревським та В.П. Горленком, бо на той час у цілісному вигляді їх вже не існувало. Але ніхто з них не вважав, як це робить у своєму посібнику І.І. Колесник, що «колекція матеріалів А. Чепи, як і родинний архів Полетик, загинула під час пожежі» (С. 142). Ще на початку ХХ ст. було відомо, що фрагменти колекції А.І. Чепи знаходилися в Яготинському архіві Репніних, а його листування – частково в полетикінських паперах колекції В.В. Тарновського. До речі, щодо архіву і колекції Полетик, то хоча він і зберігся фрагментарно, але складає тисячі одиниць насамперед в ІР НБУ НАН України, фондах Чернігівського історичного музею та ВР РНБ в Санкт-Петербурзі (Докладніше див.: Литвинова Т.Ф. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // АУ. – 2006. – № 1 – 6. – С. 47 – 68), які активно використовувалися і використовуються дослідниками.

** Якщо точніше, то з даного епістолярного комплексу відомо 7 листів, але один з них від 17 лютого 1810 р. був надрукований О. Лазаревським з чистовика, а В. Горленком з чернетки, які мають суттєві відмінності. Дивись лист № 21.

могти Д.М. Бантиш-Каменському в справі збирання матеріалів для історії Малоросії, який підтверджує високий авторитет А.І. Чепа як знавця місцевої старовини.

Окрім епістолярної спадщини, введено до наукового обігу джерельну базу персонологічного вивчення Андріана Чепа репрезентують також опубліковані в «Киевской старине» М.В. Стороженом його рукописні замітки²⁹, та історико-юридична праця самого А.І. Чепа³⁰. Окрім того, в літературі висловлювалося припущення, що йому належить також нарис «Нежинские греки», опублікований в «Украинском альманахе» за підписом А.Ч. у вигляді листа до І.Г. Кульжинського³¹.

Введений джерельний комплекс кінця ХІХ – початку ХХ ст. реанімував абсолютно на той час викреслену з історії Малоросії постать. Це повернення сталося як через свідому орієнтацію редколегії «Киевской старины» і його провідного співробітника О.М. Лазаревського на пошук матеріалів та студювання історії місцевого історіописання, так і через відносно задовільний, порівняно із післяреволюційним, стан збереження приватних архівів. В той же час, перші дослідники постаті А.І. Чепа, поряд із радістю відкриття, змушені були констатувати, що: «До желанных новых открытий, это пока единственные свидетельства об этом замечательном человеке»³². Справді, важко назвати задовільним стан навіть біографічної розробки теми, якщо й досі точно не встановлені дати народження і смерті, шаблі службової кар'єри, родинне та приятельське коло, способи матеріального забезпечення, особистісні характеристики нашого героя.

Сьогодні, як і в 1894 р., можна сумно зітхати слідом за О.М. Лазаревським: «Сведений о Чепе сохранилось так мало...»³³. З особливою гіркотою це роблять історики вітчизняного джерелознавства, бо саме щодо А. Чепа збереглися відомості про роботу не лише над систематизацією власного зібрання, а про створення генералізуючої схеми джерельної бази історії Малоросії, на що звертали свого часу увагу І.П. Крип'якевич та М.П. Ковальський.

Серйозним доповненням, яке суттєво прирощує уявлення про самого А.І. Чепа, його інтереси, коло знайомств, проекти і плани, повсякденні, в тому числі й господарські, справи став комплекс листів з Відділу рукописів Російської національної

бібліотеки, який був представлений на початку цього тексту. Яке ж було моє здивування по приїзді з петербурзького вояжу до Дніпропетровська, коли я довідався, що фрагменти бібліотеки А.І. Чепи з його змістовними маргіналіями знайдені в прямому розумінні під носом, у Відділі рідкісної книги Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки його завідуючою, невтомною працівницею Л.Г. Гурай, яка разом із одним із найбільших знавців історії книжкової справи, провідною науковою співробітницею Дніпропетровського історичного музею С.В. Абросимовою готували їх до публікації³⁴. Остання знахідка, поряд із повідомленням О.М. Лазаревського, що папери А.І. Чепи зберігалися в його маєтку іще наприкінці ХІХ ст. та були продані на вагу, зайвий раз підтверджує розпорошування родинних паперів, але цілковиту можливість збереження хоча б їх фрагментів, а значить подальших пошуків і знахідок.

Таким чином, джерельна основа теми за останній час була значно зміцнена та розширена «дніпропетровськими блоками» майже вдвічі, що викликає сподівання на виникнення можливостей для будівництва історіографічних уявлень на більш солідному та суттєво оновленому ґрунті.

Тепер щодо формальних характеристик знайдених листів. Вони знаходяться в фонді 18 (В.Г. Анастасевич) за № 95, який вміщує 11 листів А.І. Чепи до фондоутворювача від 12 січня 1812 р. по 28 серпня 1816 р. Всі вони спрямовані до Санкт-Петербургу з, насамперед, Чепурківки Пирятинського повіту (№ 1 – 5, 8, 9, 10*), а також Мар'їно Роменського повіту (№ 7, 11), де були чепинські маєтки, та Полтави (№ 6). Зміст цього епістолярного комплексу має інформаційний потенціал, який суттєво доповнює наявний досі джерельний матеріал і розсуває можливості для одержання відповідей на найрізноманітніші питання, які раніше повисали в повітрі.

Насамперед, сам факт тривалого і дуже насиченого листування розширює знання як про персональне коло зв'язків А.І. Чепи із зацікавленими історією Малоросії земляками, так і про географію цього спілкування. Зверну увагу на те, що досі

---

* Посилання на певний лист А.І. Чепи будуть скорочуватися наступним чином – № 1, № 2... – О.Ж.

джерела представляли Андріана Чепу як допитливого аматора та збирача раритетів місцевої історії, контакти якого обмежувалися лише Малоросією.

Окрім того, даний епістолярний комплекс немовби «закриває» хронологічну лакуну в скупих джерельних відомостях про нашого героя: його листування з В.Г. Полетикою завершувалося 17 лютого 1810 р., а останній відомий лист до М.Г. Репніна був датований 17 січні 1817 р. В проміжку між цими датами й розташувалося епістолярне спілкування, що розглядається.

Листування здебільшого мало діловий характер. А.І. Чепа, що традиційно для його епістолярій, пропонував кореспонденту свої історичні скарби, розкривав їх зміст, пропонуючи, таким чином, петербурзькому земляку допомогу у вивченні малоросійського права та історії. Андріан Іванович цікавився планами В.Г. Анастасевича, повідомляв про місцеві враження від публікацій його праць, просив допомоги в розшуку втрачених рукописних книжок із своєї колекції. Водночас, можна припустити, що стосунки між кореспондентами протягом листування міцнішали й набували більш теплих форм. А.І. Чепа нерідко, в дусі приятельського листування, оздоблював свої послання місцевими новинами, повчальними та кумедними історіями, анекдотами, подробицями з особистого життя. Поступово змінювалася форма звернення А.І. Чепи до свого адресата: починаючи від офіційного в перших листах «Милостивый государь мой Василий Григорьевич!», в останніх вона набуває більш душевного, дружнього характеру (№ 8, 11): «Милостивый государь мой, почтеннейший земляк Василий Григорьевич!», «Милостивый государь мой, почтеннейший друг, Василей Григорьевич!». Хоча, зауважу, що лист з найщирішим зверненнями та привітанням виявився у наявній колекції останнім і, можливо, припинив листування взагалі.

Чи продовжувалося заочна розмова наших кореспондентів? Чи збереглися листи-відповіді В.Г. Анастасевича? Впевнено відповісти на ці питання без додаткових архівних розшуків не можливо. Висловлю лише припущення. Щодо першого, то письмове спілкування між цими кореспондентами навряд чи мало продовження. На користь цієї думки непрямо свідчить те, що дане листування збереглося в комплексі, в якому з очевидністю бачимо перший лист А.І. Чепи з відповіддю на лист-ініціативу

В.Г. Анастасевича, якому хтось порекомендував звернутися до нього як знавця малоросійської історії*, а значить, можна припустити, що лист № 11 фінальний. Окрім того, з початку 1810-х рр., коли В.Г. Анастасевич остаточно увійшов до кола петербурзького літературно-наукового світу як один з найерудованіших бібліографів імперії, визнаний перекладач та суспільний діяч, що вів надзвичайно інтенсивне інтелектуальне життя (співробітник багатьох столичних журналів, член різних наукових товариств та Комісії укладання законів), навряд чи серед його численних кореспондентів, багато з яких визначали стан суспільної думки і настроїв в Росії, листування з відвертим провінціалом, хоча й земляком, могло конкурувати за обсягом і проблематикою, скажімо, з епістолярним спілкуванням В.Г. Анастасевича з Євгенієм Болховітіновим, або з В.Н. Каразіним, з якими велися глибокі дискусії з приводу напрямків і способів реформуванні суспільного устрою і соціальних стосунків в цілій імперії.

Щодо другого питання, висловлю стриманий оптимізм, бо відомо, як пунктуально та дбайливо ставився В.Г. Анастасевич до всього ним написаного, в тому числі й до листування, а тому нерідко робив копії (відпуски) своїх листів до численних кореспондентів³⁵. Це залишає сподівання на те, що в паперах В.Г. Анастасевича можна буде відшукати і його листи до А.І. Чепи, і не тільки до нього. Дуже вірогідно, що відповіді свого петербурзького приятеля А.І. Чепи довго і ретельно зберігав, бо не дарма ж обіцяв, через важливість для нього пошань із столиці спеціально переплести їх у окрему книжку (№ 10). Зрозуміло, це надасть можливості до реконструкції потреб, запитів і праці В.Г. Анастасевича в царині малоросійської

---

* Про малоросійські контакти Василя Григоровича знаємо небагато, але відомо, що в його часописі «Улей» (1811 – 1812) друкувалися О. Шафонський та М. Берлінський, яких добре знав А.І. Чепи. В літературі відмічалось, що у 1820-ті рр. В.Г. Анастасевич «проектировал издание «Истории Малороссии» М. Берлинского» (Див.: Брисман М.А. Указ. соч. – С. 235.). Відомо також про добре знайомство В.Г. Анастасевича з Д.М. Бантиш-Каменським (Див.: Анастасевич В.Г. Записка о Василии Назарьевиче Кармазине // ЧОИДР. – М., 1861. – Кн. 3. – С. 193 – 194). Можна припустити, що рекомендувати А.І. Чепу міг Д.П. Трошинський. Але, як зазначено в № 1, безпосередньо представив Андріана Івановича петербурзькому бібліографу якийсь «отец Петр».

історії і права, його планів і проектів у цій галузі. Засмучує лише те, що колосальний архів петербурзького малороса після його смерті у 1845 р. був значною мірою загублений і розпорошений, але чим більше складнощів і перепон, тим більше честі, задоволення і несподіванок чекає на майбутніх дослідників сюжетів вітчизняної історіографії.

Водночас наявний матеріал надає підстави реконструювати хоча б склад епістол В.Г. Анастасевича. Спираючись на помітки останнього на одержаних чепиних листах про дати отримання та відповіді, а також на згадки про надходження чергового петербурзького послання в текстах А.І. Чепи, встановлюємо, що В.Г. Анастасевич написав щонайменше 9 листів: (від 8 та 15 березня 1812 р., 4 квітня, 12 вересня та 2 грудня 1813 р., 3 лютого 1814 р., 30 березня та 22 жовтня 1815 р., 3 квітня 1816 р.). Окрім того, на мій погляд, дуже вірогідно існування ще листа-ініціативи, на який і відповідає А.І. Чепи (№ 1), представляючи коло своїх інтересів та можливостей допомогти своєму кореспонденту. Хоча, можна припустити й відсутність такого листа, якщо прохання вийти на зв'язок було зроблено В.Г. Анастасевичем через посередників в усній формі, на користь чого може бути прикінцева фраза А.І. Чепи в № 1: «Я не имею вашего адреса». До речі, в № 7 А.І. Чепи турбувався чи одержав адресат його листа від 10 травня 1814 р., який відсутній, вказуючи нам на прикру джерельну втрату.

Незважаючи на порівняно скромний обсяг даного листування в епістолярних комплексах В.Г. Анастасевича, в джерельній базі вивчення як самого А.І. Чепи та його оточення, так і проблем суспільної та історичної думки, малоросійського історіописання, історії архівних скарбів, персональної і повсякденної історії він має шанси зайняти помітне, а часом й унікальне місце.

Насамперед, даний комплекс суттєво розширює відоме коло спілкування А.І. Чепи з «прежними изыскателями малороссийской старины», надає інформацію, якої так не вистачає задля реконструкції живих людських стосунків між ними, для створення нарешті джерельної основи їх наукових біографій.

Якщо активні зв'язки А.І. Чепи з В. Полетикою, знайомство з М. Берлінським, про яких йдеться у посланнях до В.Г. Анастасевича, були відомі й раніше з надрукованих матеріалів, то в

згаданих листах «з'являються» особисті контакти, спілкування з О. Шафонським, П. Симоновським, А. Рігельманом. З кожним з них, наскільки можна бачити з тексту, у А.І. Чепи склалися свої стосунки. Це і зрозуміло. Люди суттєво різнилися за віком, інтересами, службовим становищем. Але всі ці зв'язки стосувалися писання та читання історії Малоросії, де А.І. Чапа, не зважаючи на свою ерудицію, виступав або як експерт, або як посередник, або як прохач текстів іще одного варіанту вітчизняного «великого наративу», але ні в якому разі не як історичний письменник. Не зважаючи на те, що сам він так і не наважився писати свій варіант зв'язної історії батьківщини, він виступав як досвідчений її знавець по суті з історіографічними та джерелознавчими спостереженнями, встановлюючи генетичний і сюжетний зв'язок між основними її тогочасними варіантами. А.І. Чепу цікавили джерела всіх цих історій, текстові відмінності між ними, інформаційна цінність наведених в них повідомлень (№ 1, 6, 11).

Надзвичайний інтерес представляють свідчення про приятельські стосунки нашого героя з В.Я. Ломиковським та інтелектуальні зацікавлення останнього. Причому зазначена дата та місце знайомства – літо 1811 р., маєток Д.П. Трошинського в Кибенцях, який був на той час центром тяжіння та популярним осередком спілкування полтавського дворянства, де відомий аристократ, сановник і меценат хлібосольно приймав своїх братів менших, влаштовуючи пишні бенкети та розваги. В.Я. Ломиковський пізніше навіть докладно занотував один з таких епізодів у себе в щоденнику³⁶. Наявність особистих стосунків А.І. Чепи і Д.М. Трошинського підтверджує характеристика: «благодетель мой» (№ 1). Дуже вірогідно, що знайомство Андріяна Івановича та Василя Яковича, незважаючи на суттєву вікову різницю, переросло, можливо на ґрунті інтелектуальних інтересів, у приятельські відносини, бо скупа атестація Ломиковського в № 1 від 12 січня 1812 р. змінилася в № 4 за 12 жовтня 1813 р. теплим «друг мой».

У першому листі А.І. Чапа інформував свого кореспондента, про те, що його новий знайомий збирає і записує пісні сліпців-бандуристів (№ 1), будучи переконаним, що це, як зазначалося з легкою іронією, «наши олгиры и осияны». Не варто зупинятися

на тому, що тоді то була данина літературній моді, але сам факт досить примітний. Не випадково, рукописна збірка фольклорних записів В.Я. Ломиковського неодноразово привертала увагу дослідників як один з перших комплексів українського фольклорного матеріалу³⁷. Не зважаючи на підтримку цього проекту, навіть певну допомогу, Андріан Іванович, як людина старшого покоління, з деякою недовірою ставився до нових захоплень освіченої молоді: «В песнях наших Гомеров с бандорами я никогда не находил исторического правдоподобия». Єдиним виправданням цього захоплення А.І. Чапа вважав можливі художні вартості цих пісень (№ 4). Вірогідно, В.Г. Анастасевич зацікавився фольклористичними вправами В.Я. Ломиковського в зв'язку з проектом укладання кимсь із його петербурзьких знайомих, а, можливо, й ним самим малоросійського словника. А тому, якщо в № 1 А.І. Чапа лише інформував про забавки свого знайомого, то в № 4 та № 5 під тиском ученого кореспондента не лише обіцяв випросити і списати збірник В.Я. Ломиковського, але й сам заохотився збирати і доставляти до Петербургу зразки народних слів. Як бачимо, цей сюжет наочно ілюструє механізми стихійного проникнення преромантичних уявлень до просвітницького дискурсу інтелектуальних зацікавлень місцевої освіченої публіки та осмислення нових підходів до формування джерельної бази малоросійської історії.

Інформаційна цінність епістолярного комплексу, не зважаючи на те, що В.Я. Ломиковському тут присвячено лише декілька рядків, суттєво збільшується за рахунок того, що там про нього не написано. Мені нещодавно доводилося відмічати необхідність суттєвого перегляду ролі та місця В.Я. Ломиковського в українському регіональному історіописанні в контексті відмові від концепту «українського національного відродження» стосовно вітчизняного історіографічного процесу другої половини XVIII – першої половини XIX ст. та нормалізації його професійного вивчення³⁸. Так сталося, що сучасною українською історіографією він сприймається як «відомий історик», який «підготував матеріали для написання повної історії України», один з тих, хто на початку XIX ст. «займався дослідницькою та видавничою діяльністю» в галузі історіописання, як автор численних історичних розвідок³⁹. В оцінках же інтересів свого друга, з інтелектуальними нахилами

якого, треба думати, такий чіпкий до нових, невідомих, рідкісних писемних джерел, що він їх випрошував, вимолоував, добував в різний спосіб, А.І. Чепа був добре ознайомлений, не чути найменшого бажання представити «історичне зібрання» В.Я. Ломиковського та його «історичні твори» як щось цінне та оригінальне для петербурзького земляка, що потребував інформації з історії батьківщини. Важко навіть припустити, що А.І. Чепа, який був надзвичайно добре поінформований з наявністю крупних приватних зібрань з історії Малоросії, уважно стежив за історичною літературою і періодикою, не був обізнаний з історичними творами та колекцією В.Я. Ломиковського.

Справді, такого роду листування відкриває рідкісну можливість для історіографа почути не сконструйовані через століття, а оцінки сучасників, їх живі голоси. Особливо це стосується другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. де ці голоси в більшості випадків зафіксовані фрагментарно, а значить фрагментарною, а нерідко й курйозною виглядає історія вітчизняної історичної науки.

Водночас, в № 1 повідомлялося про досі невідомий проект В.Я. Ломиковського, – мандрування по Малоросії. Причому А.І. Чепа зазначав, що план не лише в голові, а уже й на папері, він пишався автором, який мав «к тому способность и практику». На жаль, залишається лише здогадуватися, що це за «практика» і які підтвердження здібностей були представлені А.І. Чепі його приятелем. Так або інакше, перед нами постає людина, в повсякденності якої літературні вправи займали помітне місце та не обмежувалися лише пасивним читанням. В.Я. Ломиковський, як і багато хто з тогочасних малоросійських дворян, був схильний приміряти на себе модний сюртук літературного діяча. З одних виходили Туманські, Маркевичі, Гнедичі, Наріжні, Гоголі, інші залишалися на рівні літературного епігонства, легко міняючи свої захоплення, разом із зміною інтелектуальної моди⁴⁰. З «мандруваннями» В.Я. Ломиковського нічого не вийшло, але представлене А.І. Чепом з перших рук заслуговує на увагу як важливий історіографічний факт, що засвідчує живе і безпосереднє реагування малоросійських інтелектуалів на зміни літературних захоплень⁴¹.

Ще одна сюжетна лінія нашого листування не може не викликати зацікавлення. Це архівознавчі спостереження та колекціонерська одержимість Андріана Івановича. Про його велике та значне рукописне зібрання відомо іще з публікацій О.М. Лазаревського та В.П. Горленка. Але питання його складу, способів формування, використання і популяризації, збереження, подальшої долі, значною мірою залишаються відкритими.

Саме листування розпочиналося з пишного компліменту В.Г. Анастасевичу в зв'язку з його працею «достойной коленопреклонения». Що це за праця з тексту листів не ясно*. Але зрозуміло, за що повинна бути вдячна В.Г. Анастасевичу батьківщина. Таке глибоке почуття заслуговує, на думку А.І. Чепи, «сохранение исторических памятников для потомков». Гадаю, що саме це Андріан Іванович міг поставити, мабуть і ставив, в заслугу самому собі. Все відоме нам чепине листування просякнуте ідеями збереження архівних матеріалів та їх служіння благу батьківщини та її добробуту.

Цілком не випадково, репрезентацію свого рукописного багатства А.І. Чепи розпочав з сумної історії втрати своїх чотирнадцяти рукописних збірників, що були передані наприкінці XVIII ст. Я.М. Марковичу до Петербургу. Ця майже хрестоматійна історія поповнилася в № 1 деякими, на мій погляд, суттєвими деталями. Виявляється, що А.І. Чепи не складав руки і наполегливо продовжував розшуки загублених рукописних скарбів. В сподіванні віднайти хоча б їх рештки взимку 1810 – 1811 рр. він спеціально їздив до маєтку Марковичів, але нічого там не знайшов. Примітно, що він шукав не лише свої книги, а також хоча б уривки з рукопису марковичевої «Історії Малоросії», що додає певні подробиці

---

* Найвірогідніше йдеться про багатолітню роботу В.Г. Анастасевича в Комісії укладання законів, де він з 1809 р. почав працювати помічником начальника відділу малоросійських та польських законів і, мабуть, саме з цього виробничого приводу звертався до рекомендованих йому місцевих знавців. Можливо, мова про переклад В.Г. Анастасевичем Литовського Статуту, захоплені відгуки про що знаходимо у № 9. Чи йдеться про якісь «полезные занятия о малоросийской истории», які згадані у № 3? Ясно одне, що В.Г. Анастасевичу не була чужою проблематика історії його рідної Малоросії, про що ми, нажал, майже нічого не знаємо.

до суперечки з питання про наявність в доробку Я.М. Марковича цієї праці не лише як результату, але й як процесу.

Повідомляючи про розшуки архівного зібрання через петербурзьких знайомих, А.І. Чепи не міг не використати наданої можливості щоб залучити до цих пошуків й В.Г. Анастасевича (№ 1). А для орієнтації останнього виділявся і давався загальний опис двом, на його думку, найціннішим книгам, чим встановлювалася своєрідна джерельна ієрархія, ранжирувалися документи за їх важливістю для історії Малоросії (№ 1). В такий спосіб відкривалася іще одна можливість для дослідників скласти уявлення про чепине зібрання та наблизити його реконструкцію.

Перша книга – рукописний збірник, що вміщував офіційні папери другої половини XVII – XVIII ст. Він був подарований А.І. Чепі його начальником П.О. Румянцевим-Задунайським, який, треба думати, був обізнаний із захопленнями свого підлеглого і, таким чином, підтримував його зусилля. Привертає увагу те, що не зважаючи на підкреслену А.І. Чепі цінність цього рукописного тому, він зазначав, що всі вміщені в ньому документи можна без додаткових складнощів відтворити і зараз, в усякому разі для нього це не буде проблемою. Така суперечлива характеристика одного з найцінніших рукописів власного зібрання наводить на думку, яка підтверджується технологією укладання таких збірок шляхом взаємного перекопіювання, своєрідного колообігу однотипних паперів у середовищі знавців місцевої старовини, що навряд чи колекція А.І. Чепи мала настільки унікальний характер, що її інформаційні можливості істотно перевищували потенціал аналогічних приватних зібрань. Інша справа, що дев'ятнадцятирічна служба А.І. Чепи при П.О. Румянцеві, відкривала йому широкий доступ як до важливих поточних документів, так і до паперів минулих часів, дозволяла займатися колекціонуванням на досить високому на той час рівні.

Друга книга, на яку найперше звертається увага В.Г. Анастасевича, включала літописець Київського князівства, яке А.І. Чепи ототожнював із Малою Росією. Але неможливість віднайти аналогічний текст серед зібрань рукописної старовини його численних приятелів, аматорів рідної історії, змушує цей

рукопис вважати рідкісним, хоча б у тодішньому колі джерельної обізнаності малоросійської освіченої публіки*.

Про склад колекції А.І. Чепи свідчить і передача ним петербурзькому кореспонденту рукописної книги польських сеймових конституцій. Причому малоросійського колекціонера цікавили проблеми, якщо можна так сказати, археографічного характеру. Він просив звірити текст його книги з друківаними польськими конституціями на предмет точності копіювання рукописного тексту (№ 4, 9). Більше того, Андріан Іванович наважувався підказувати В.Г. Анастасевичу, одному з кращих бібліографів свого часу, визнаному знавцю польської літератури та історії, де в Петербурзі можна знайти потрібні примірники, демонструючи свою обізнаність щодо долі переміщеної до російської столиці після ліквідації Речі Посполитої королівської бібліотеки (№ 4).

Взагалі до матеріалів власної колекції А.І. Чепи ставився з належною долею критичності. Пропонуючи пересилати В.Г. Анастасевичу й надалі матеріали з свого зібрання (мова йшла про наступні дві рукописні книги (№ 7), зміст яких, на жаль, не розкривався), він, будучи обізнаним з діловодським обігом, вважав за потрібне перевіряти їх зміст з документами московських архівів Іноземної колегії (його роль для вивчення малоросійської історії відзначалася А.І. Чепом особливо, № 7) та Сенату (№ 4). До речі, той ентузіазм А.І. Чепи, з яким він захопився пропонувати свої історичні скарби петербурзькому приятелю, з невідомих причин, мабуть, не знайшов у того відповідного відгуку. Відправивши першу книгу до столиці 12 жовтня 1813 р. (№ 4) і пропонуючи, по її поверненні надсилати наступні, наш герой, у кожному подальшому посланні тактовно, але наполегливо просив повернути першу, але, як свідчить останній лист від 28 серпня 1816 р., до тієї пори це так і не було зроблено. Безумовно, як вчить досвід, обмін книжками в усі часи був справою ризикованою! Але чого не зробиш заради слави Батьківщини!

Будучи колекціонером з великої літери, Андріан Іванович, в тому числі за своїми службовими обов'язками, був добре обізнаний з історією не лише приватних, але й державних

---

* Залишаємо сучасним джерелознавцям справу ідентифікації втраченого літописного тексту.

архівних зібрань, стислий екскурс яких представлений у листуванні (№ 4). Він з повним правом міг риторично, пафосно, але з щирим болем вигукнути: «Сколько погибло оных [рукописних пам'яток] прежде и в моих глазах?» (№ 6). Мабуть, розуміння цього підштовхувало ще на початку кар'єри рятувати від забуття свідчення минулого своєї Батьківщини. Про те, на що націлювалося його збирання, говорив сам А.І. Чепа, виділяючи серед сотень тисяч судових справ архіву Малоросійської колегії як найважливіші «исторические и политические памятники: договорные пункты, высочайшие грамоты и указы, также последнего Гетьмана ордера...» (№ 4). Виходячи з цього цілком можна зрозуміти принципи відбору матеріалів для колекції, а також зміст того власного реєстру справ архіву колегії, який, як похвалявся Андріан Іванович своєму кореспонденту, містив «все, что там есть достопамятного» (№ 4).

Створення поважної рукописної історичної колекції потребувало значних матеріальних та організаційних зусиль. Коли А.І. Чепа служив у П.О. Румянцева, то використовував своє становище, яке давало доступ до державних архівосховищ. Іншим надійним способом, який він радив застосовувати В.Г. Анастасевичу, що прагнув одержати відомості з чернігівського губернського архіву, де зберігалися перевезені свого часу з Глухова справи Малоросійської колегії, був «большой кредит у г-на черниговского архивариуса». Але в абсолютній більшості випадків з державними установами (якщо не припускати фактів викрадення документів) та приватними зібраннями (якщо це не подарунки, або умисне неповернення матеріалів) колекціонеру приходилося мати справу з переписувачами.

Листування, що розглядається, надає цікаву інформацію до вивчення вітчизняної археографічної справи на тому своєрідному етапі, коли рукописне множення історичних текстів, потроху, але впевнено почало витіснятися їх друкарським відтворенням. А.І. Чепа постійно скаржився, що навіть наявність у його руках цінних джерел, при всьому його бажанні, не гарантує прирощення колекції через незадовільний стан процесу переписування («препоганый писарь мой»; № 5). Неодноразово чуємо нарікання на те, що знайти кваліфікованих переписчиків дуже складно (№ 4). Більше того, А.І. Чепа навіть просив протекції далекого

В.Г. Анастасевича, щоб чернігівські знайомі останнього порекомендували йому здібного копіїста (№ 6, 7). Сам малоросійський колекціонер із сумом згадував, що маючи два роки на руках рукопис С. Величка, переданий йому В. Полетикою (№ 5) та півтора роки «Донскую историю» О. Ригельмана (№ 5), він так і не зміг їх переписати через брак обізнаних і вправних копіїстів.

До потенціалу археографічної інформації також належить повідомлення про ідею, скоріше риторичне запитання, А.І. Чепи: «Почему же не напечатать гетманских договорных пунктов?» (№ 11). В ряду його ж відомих мрій про створення корпусу публікацій джерел до історії Малоросії, на зразок новіковської «Древней российской вивлиофики», ця пропозиція, хоча й виглядала на той час майже фантастично, зараз стає важливим надбанням вітчизняної археографічної думки.

Епістолярний комплекс демонструє коло читання та історіографічну обізнаність А.І. Чепи як одного з представників освіченого місцевого панства. Мабуть, не випадково, він пильно стежив за пресою, насамперед звертаючи увагу, наскільки це видно із листування, на історичні публікації. Андріан Іванович висловлював жаль, що не встиг передплатити анастасевичев «Улей» (№ 3). І, впевнений, це не загравання із своїм кореспондентом. В цьому часописі немовби зустрілися історія Польщі та Малоросії. Тут друкувалися праці його знайомих М. Берлінського та О. Шафорського, відомих польських істориків А. Нарушевича, твори якого згадувалися в № 4, К. Богуша, Т. Чацкого.

Повідомлення про те, що лише від петербурзького кореспондента наприкінці серпня 1816 р. А.І. Чепи із деяким здивуванням довідався про початок виходу харківського «Украинского вестника» (перше число з'явилося в січні цього ж року), наводить на думку про невисоку інформаційну мобільність між Малоросією та Слобожанщиною (№ 11), орієнтацією освічених малоросів насамперед на російські столиці, а не на етнічно українські регіони, про що вже доводилося писати.

Серед тогочасних журналів, читаних А.І. Чепією, бачимо популярний петербурзький «Вестник Европы», де він уважно ознайомився в останньому числі 1813 р. з статтею про Руську Правду (№ 6). Додам до цього, що знахідки решток чепиної бібліотеки

свідчать про постійну наявність у нього під рукою «Месяцесловов»...

Без сумніву, А.І. Чапа був добре обізнаний і з тогочасною історичною літературою. Вище зазначалися його рекомендації В.Г. Анастасевичу звертатися до переведеної до Петербургу польської королівської бібліотеки, на додачу до цього, він радив як з обов'язковими для тих, хто хоче знати історію Малоросії, ознайомитися з працями Г.Ф. Міллера та книжками В. Рубана (№ 5). А.І. Чепі були відомі також праці М.М. Щербатова, братів Стройновських, перекладені з польської В.Г. Анастасевичем. Він висловлював задоволення від «препоручения» його Євгенію Болховітінову, що засвідчувало знайомство з творчістю вченого ієрарха (№ 9). Звичайно, поза цим списком, окресленим даним листуванням, ще десятки і десятки книжок і авторів, які були в бібліотеці збирача. Зрозуміло, йдеться не лише про надруковане, бо на той час абсолютна більшість цілісних малоросійських історій були ще в рукописах, а їхні копії надійно зберігалися в колекції А.І. Чепи.

Окремої уваги потребує сюжет, присвячений твору Олександра Ригельмана «Летописное повествование о козацком малороссийском народе», який в чепиних текстах зветься або «Малороссийская история», або «История г. Ригельмана». В листуванні він займає особливе місце, утворюючи цілісну новелу про захоплюючу історію самого твору та навколо нього. Насамперед, важливою і, як здається адекватною, уявляється висока оцінка А.І. Чепю цієї праці як вершини малоросійського літописання, як найповнішої компіляції, найширшого зведення історії краю. Мабуть, тому, а не лише з дружніх почуттів до сина історика Аркадія, А.І. Чапа, як свідчить текст його оповіді, зайняв таку активну, дещо агресивну і, можливо, вирішальну позицію в справі збереження та видання цієї пам'ятки.

Наскільки високо Андріан Іванович оцінював цю працю, свідчить те, що навіть маючи можливість через дружбу з А.О. Ригельманом, взяти її для переписування, він, боячись за її випадкову втрату, відмовив собі в такому задоволенні, наполягаючи, щоб сам Аркадій Олександрович найняв студента чернігівської семінарії для копіювання для нього цього тексту (№ 6).

Важливими історіографічними фактами є свідчення, що Аркадій Олександрович ще 1802 р. запропонував А.І. Чепі для майбутнього видання «поправить сочинение сие и дополнить материалами из новейших времен», що, погодившись на це, Андріан Іванович через брак «нужных к сему делу способностей» (№ 6), відмовитися, що рукопис ледве не зник і до 1814 р. п'ять років знаходився у Москві у якогось барона Сердобіна, що в наступні роки А.І. Чапа наполегливо добивався від А.О. Ригельмана продовжити справу видання праці батька.

Один з фрагментів ригельманова сюжету представляє варіанти уявлень тогочасного освіченого панства про бажані стандарти історіописання та їх динаміку. Так, А.О. Ригельман пропонував своєму приятелю «поправить сочинение сие и дополнить материалами из новейших времен», тобто зробити справу в такому ключі, в якому працював його батько, – збирати, копіїювати, виправляти тексти інших авторів на підставі здорового глузду. Відмова ж А.І. Чепи, в його репрезентації, була пов'язана не лише з відсутністю письменницького хисту, але й ваганнями, чи дозволено справжньому історичу втручатися у чужий текст без загрози зіпсувати його. Симптоматично, що, не находячи відповіді на це вже актуальне для того часу питання, він звертався до петербурзького освіченого авторитету (№ 6).

Незважаючи на захоплення А.І. Чепи збиранням писемних джерел, історичною літературою, здається, неварто перебільшувати значення місця колекціонування у житті А.І. Чепи та подібних йому «прежних изыскателей». Про те, що це ніколи не було їх основним заняттям яскраво свідчить прохання В.Г. Анастасевича в листах від березня 1812 р. надіслати йому «реестр сведений исторических», тобто опис чепиного зібрання, який той як не намагався, так і не зміг відшукати (№ 2). Хоча на дозвіллі між ярмарками, заняттям винокурінням, продажем тютюну (№ 10), дворянськими виборами, турботами про податки та кріпосних селян, навчанням дітей у своїй школі, він продовжував при нагоді розширювати свою колекцію новими надходженнями, з невідомою радістю повідомляючи про це столичного ученого (№ 8).

Листування з В.Г. Анастасевичем відкриває нову грань аматорських захоплень А.І. Чепи, спровокованих модними

культурними віяннями, яким піддалися деякі представники молодшого покоління малоросійських інтелектуалів. Йдеться про зацікавлення народною мовою та фольклором. Як уже згадувалося, це виявилось насамперед у проектах В.Г. Анастасевича та якогось його петербурзького приятеля щодо укладання малоросійського словника та його намагання одержати через А.І. Чепу зібрання народних пісень В.Я. Ломиковського та зразки місцевих говорів.

Андріан Іванович, в центрі колекціонерської уваги якого завжди були насамперед офіційні папери та літописи, реагуючи на незвичне і дивне для нього замовлення, висловив низку власних спостережень з приводу мовно-фольклорної проблематики, які заслуговують на увагу з точки зору уточнення механізмів генези елементів етнографічної самосвідомості малоросійських інтелектуалів. Як уже зазначалося, А.І. Чєпа спочатку поблажливо-іронічно поставився до записів пісень бандуристів, які робив В.Я. Ломиковський, вважаючи народну творчість негідною бути серйозним історичним джерелом (№ 1, 4). Однак, побачивши захоплення народною мовою не тільки у такого ж як він малоросійського поміщика, а й у поважного земляка, який став визнаним столичним ученим, А.І. Чєпа, потроху включався у нові для нього заняття. Він повідомляв, що має в своєму розпорядженні декілька давніх віршів, але лише тих, що відносяться до історії, зазначаючи, що «наша родимая сторона не имеет собственного ладу на стихотворение» (№ 4).

Імовірно, відчуваючи деяку незручність у ситуації інтелектуального неспівпадіння, виправдовуючись, принижено називаючи себе безграмотним, Андріан Іванович рішуче висловлював скепсис стосовно планів утворення малоросійського словника, не бачачи в місцевій мові чогось осібного і окремого від російської. На його думку, укладати словник єдиної малоросійської мови є безперспективною справою бо, «...в каждой губернии, в каждом уезде и в каждом околотке употребляют выдуманные, там на месте, слова, кои в других околотках неизвестны». А.І. Чєпу не переконувала навіть наявність і популярність «Енеїди» І.П. Котляревського, яка, як від гадав, зовсім не доводила, що малоросіяни розмовляють якоюсь відмінною від російської мовою (№ 4).

Така тверда позиція, представлена в листуванні 1812–1813 рр., як під напором своїх опонентів, так у зв'язку із розширенням власного кола читання (потрапив на цікаву статтю в грудневому 1813 р. числі петербурзького «Вестника Европы»), зазнала певних змін і в № 6 (10 березня 1814 р.) А.І. Чепи вже зізнавався, що переіменув свою думку про необхідність малоросійського словника. Зверну увагу, і це підтверджує положення моєї книжки, що основні аргументи та імпульси щодо актуальності інтелектуальних, в тому числі наукових, інтересів освіченого дворянства Малоросії до народної мови мали скоріше зовнішнє, ніж місцеве походження⁴².

В пропонованих епістоляріях особливе місце, на мій погляд, займає № 11, де розгорнуті в своєму роді «історіософські» характеристики гетьманського правління та історії Гетьманщини загалом. Відразу зазначу, що патріотизм А.І. Чепи, його піклування про славу Батьківщини, заслуги перед малоросійською нацією не ставилися під сумнів ані його сучасниками, ані тими, хто намагався вивчати історіографію другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Тому чимало підтверджень. Але що таке «патріотизм» того часу, яка його природа, варіанти, змісти, еволюція – всі ці питання, здається, мало цікавлять вітчизняних знавців суспільної думки та історіописання. Термін «патріотизм» стосовно зазначеного періоду надзвичайно широко використовується в модернізованому вигляді як самозрозумілий, константний, тобто такий, який добре знайомий сучасним авторам по набору націоналістичних ідеологем середини XIX – початку XXI ст.

А.І. Чепи надзвичайно різко характеризував право Гетьманщини («разбойничьи законы»), деспотичний і корупційний характер організації політичної влади («гетманское правление было самое адское»), відсутність в ті часи особистої і майнової безпеки. Відомий «український патріот», «автономіст» та «традиціоналіст», подолання усіх цих жахів міцно пов'язував з реформуванням його Батьківщини російськими самодержцями («По щастию в Малоросии подобные безпутства предупреждены мудрыми указами и учреждениями»), причому підкреслював, що всіма перевагами, які мають малоросіяни, вони зобов'язані милості російських царів. Яскравий та експресивний текст,

мабуть, на думку А.І. Чепи, повинен був викликати співчуття у земляка В.Г. Анастасевича. Не помилюся, якщо зазначу, що подібні погляди й оцінки для того часу були не поодинокі серед тодішніх освічених малоросіян.

«Історіософський» сюжет А.І. Чепи загострює проблему теоретичної озброєності, термінологічного інструментарію сучасних історіографічних досліджень, вивчення інтелектуальної історії. Усталений з середини 1990-х рр., насамперед завдяки працям З. Когута, поділ суспільних «партій» малоросійського старшинства-дворянства другої половини XVIII – першої половини XIX ст. на «традиціоналістів» та «асиміляторів», або «патріотів» та «централізаторів» в примітивному осмисленні надзвичайно широко і міцно утвердився в дидактичній практиці та учбовій літературі, дуже нагадуючи (тому, мабуть, і легко сприйнятий), «козаків-розбійників», «червоних-білих», «наших-фашистів», «соціалізм-капіталізм», «арабських терористів-європейських цивілізаторів». Зручність і психологічна комфортність таких схем самоочевидна. Але, як помітив трохи з іншого приводу г. Грабович: «...бінарне й неминуче категоричне розрізнення, як на мене, не є легітимним, тобто воно не може служити продуктивним знаряддям або критерієм чи то для історичного, чи для літературно-історичного аналізу»⁴³.

Врешті-решт, проблема полягає не в тому, кого з малоросійських діячів другої половини XVIII – першої половини XIX ст. розташувати під яким ідейним прапором. Вона навіть не в тому, як і з чого ці прапори зшиті, яку мають форму й колір. Проблема – в виборі адекватних теоретико-методологічних підходів та відсутності розгалуженої, різномірневої вітчизняної історіографічної традиції вивчення інтелектуальної історії.

Справді, дивно, що при всій, здавалося б, увазі до питань суспільно-політичних рухів та духовно-культурного життя в українській історіографії останніх майже двадцяти років, інтелектуальна історія України цього періоду майже не розроблялася. Зрозуміло, що подібна проблематика потребує насамперед персоналістичних досліджень, бо ідеї виробляють люди. Проте й досі інформація про персональний склад, духовний світ, інтелектуальний потенціал, історичні уявлення, повсякденне життя, господарські турботи малоросійської еліти

другої половини XVIII – першої половини XIX ст. черпається з праць XIX – початку XX ст. А тому важко не погодитися з думкою О. Забужко, що вже не можна задовольнитися наявним історіографічним доробком у вивченні проблем українських елітних груп модерного часу⁴⁴.

Впевнений, що А.І. Чапа, як і Ф.Й. Туманський, В.Г. Полетика, В.Я. Ломиковський, та багато інших малоросійських дворян кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. при всьому їх самовідданому патріотизмі, аж ніяк не мріяли, про реставрацію решток автономного устрою України в межах Російської імперії, як нерідко нас запевняють, а скоріше шукали прийнятні для Малоросії та її еліти шляхи інтеграції до російських структур.

Я також зовсім не хочу занадто розчарувати творців і прихильників реставраційного етапу в історії української історичної науки, який вони розташовують в проміжку з 80-х рр. XVIII ст. і аж до 1825 р.⁴⁵. Але їм все ж таки прийдеться, зважуючи на історіографічні джерела, в тому числі й наведені листи, або ретельно перевіряти населення цього екзотичного періоду на відповідність пропонованим характеристикам, або переносити його на якийсь інший хронологічний відрізок*.

Звичайно, я чудово розумію, що публікація чепиних листів не знімає питання змісту, плинності, еволюції, сфери застосування, розуміння «патріотизму» і «патріотів» саме людьми, яких береться вивчати історіограф. Вони, як й інші проблеми інтелектуальної історії залишаються не менш актуальним і дискусійним, але з дещо більшим джерельним вантажем, який, сподіваюся, стане додатковим стимулом, надасть відповіді та поставить нові запитання перед тими, хто їх шукає...

І насамкінець, епістолярії, що розглядаються, незважаючи на їх у цілому діловий тон, поступово набуваючи характеру приятельської розмови, переповнені відомостями про повсякденне життя малоросійського панства, а тому стануть у пригоді не лише тим, хто цікавиться історіографічною проблематикою. А.І. Чапа інформує про власні господарські турботи, дозвілля,

---

* Пропоную реставраційним оголосити період з початку 1990-х рр., тут нескладно і людей підібрати, і є що реставрувати. А потім подивитися, що з того вийде.

пише про місцеві справи (сватання, одруження, своє сподівання стати хрещеним батьком ще не народженої дитини А.О. Ригельмана), тут знаходимо реакції на наполеонівські війни, іронічну розповідь про 101-річного поручика з його палким бажанням одружитися, анекдот про різні діалекти Малоросії, повчальну історію про каверзи малоросійського судочинства. Всього не переповіси...

* * *

Користуючись можливостями головного редактора, не лише пропоную в додатку до статті, яка таким чином бере на себе й функції археографічного коментаря, публікацію знахідок з зібрання ВР РНБ (№ 1 – 11), але й наважуюсь передрукувати вже відоме листування (№ 12 – 26), претендуючи на презентацію всього відомого на сьогодні епістолярного спадку А.І. Чепи.

При публікації в цілому витримувався хронологічний принцип, який дещо порушений в археографічних повторах на користь цілісного представлення листування нашого героя з В.Г. Полетиною та В.І. Чарнишем.

ПРИМІТКИ

¹ Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М., 2002. – С. 7– 8.

² Брискман М.А. В.Г. Анастасевич (1775 – 1845). – М., 1958. – 276 с.

³ На це вже доводилося звертати увагу. Солідарна позиція з цього питання висловлювалася також у працях Т.Ф. Литвинової, стосовно історії суспільної думки та соціальної історії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. (Див. наприклад: Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й. Туманського // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 70 – 94).

⁴ Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 45.

⁵ История, антропология и журналистика: Интервью с Робертом Дарнтонем // Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М., 2002. – С. 342 – 343.

⁶ Данина цьому сповна віддана у моїй дисертації та монографії.

⁷ Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – С. 250.

- ⁸ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – К., 1996. – С. 26.
- ⁹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С. 131.
- ¹⁰ Там само. – С. 84.
- ¹¹ *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 178.
- ¹² Там само. – С. 179.
- ¹³ *Калакура Я.С.* Вказ. праця. – С. 149.
- ¹⁴ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802 – 1856: Функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 117.
- ¹⁵ *Дячук Л.В.* Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 17.
- ¹⁶ *Кравченко В.* Вказ. праця. – С. 30.
- ¹⁷ *Кравченко В.* Вказ. праця. – С. 27.
- ¹⁸ *Кравченко В.* Вказ. праця. – С. 175.
- ¹⁹ *Калакура Я.С.* Вказ. праця. – С. 149.
- ²⁰ *Колесник І.І.* Вказ. праця. – С. 142.
- ²¹ *Абросимова С.В., Гурай Л.Г.* А. Чепя і невідомі маргіналії з його бібліотеки // Січеславський альманах. – Д., 2006. – Вип. 2. – С. 138.
- ²² Див.: *Журба О.І.* Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. – Д., 2006. – Вип. 2. – С. 153 – 158.
- ²³ *Кравченко В.* Вказ. праця. – С. 288.
- ²⁴ *Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1991. – С. 204.
- ²⁵ Див.: *Литвинова Т.Ф.* Малорос в російському культурно-історіографічному просторі половини XVIII століття // ДІАЗ. – 2001. – Вип. 2. – С. 28 – 64.
- ²⁶ Два письма А.И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1890. – Май. – С. 364 – 369; Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1891. – № 1. – С. 174 – 176; *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1994. – № 12. – С. 349 – 387.
- ²⁷ *Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 41 – 76.
- ²⁸ *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г. Репнина (очерки, материалы, переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 49 – 154; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства. 1802 – 1902: Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – 272. – С. + XLI.
- ²⁹ *Стороженко Н.В.* Заметки А.И. Чепы о таможах // КС. – 1890. – № 12. – С. 514 – 515; *Стороженко Н.В.* Малороссийския суеверия, коим мало кто верил, собранныя 1776 года (Рукопись А.И. Чепы) // КС. – 1892. – № 1. – С. 119 – 130.

³⁰ Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.) / Публ. В. Горленко // КС. – 1897. № 4–5. – Приложение. – С. 23 – 39. (Перевидання у кн.: Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Уклад. А.Г. Болебрух, Т.Ф. Литвинова, Є.А. Чернов. – Д., 1995. – С. 297 – 309).

³¹ Литвинова Т.Ф. А.І. Чепа // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Уклад. А.Г. Болебрух, Т.Ф. Литвинова, Є.А. Чернов. – Д., 1995. – С. 459.

³² Горленко В.П. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 43 – 44.

³³ Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1994. – № 12. – С. 356.

³⁴ Абросимова С.В., Гурай Л.Г. А. Чепа і невідомі маргіналії з його бібліотеки // Січеславський альманах. – Д., 2006. Вип. 2. – С. 134 – 152.

³⁵ Брискман М.А. В.Г. Анастасевич (1775 – 1845). – М., 1958. – С. 85.

³⁶ Отрывок из дневника В.Я. Ломиковского // КС – 1895. – № 11. – С. 230 – 243.

³⁷ Ельницкий А. Ломиковский Василий Яковлевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Т. Лабзина – Ляшенко. – С. 591 – 592; Б.а. Ломиковский Василь // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 1375.

³⁸ Журба О.І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006 – 2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 408 – 417.

³⁹ Кого, окрім змісту, цікавлять посилання на відомих спеціалістів-історіографів, дивіться мою статтю: Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. – Д., 2006. – Вип. 2. – С. 153 – 158.

⁴⁰ Пізніше В.Я. Ломиковський потрапить іще під одну моду, зробившись палким прихильником містика О. Мартоса.

⁴¹ Про моду на малоросійські мандри на початку XIX ст. та їх літературно-інтелектуальні наслідки дивись: Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. ...

⁴² Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д., 2003. – С. 255 – 261.

⁴³ Грабович Г. Ще про «неісторичні» нації і «неповні» літератури // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 543 – 544.

⁴⁴ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С. 291 – 293.

⁴⁵ Див.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 217.

ЛИСТУВАННЯ А.І. ЧЕПИ З В.Г. АНАСТАСЕВИЧЕМ (1812 – 1816)

(ВР РНБ. – Ф. 18 (В.Г. Анастасевич). – № 95 (Листи Андріана Івановича Чепи до Василя Григоровича Анастасевича). – 25 арк.).

№ 1

Лист А.І. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1812 р., 12 січня

Чепурківка Пирятинського повіту Полтавської губернії

// [Арк. 1] Милостивый государь мой, Василий Григорьевич!

Я жалею, что не случилось нам увидеться. Мы познакомились бы и подружились с перваго разговора. Я должен великою благодарностию почтенному отцу Петру: он сблизил нас: я пишу к вам как к знакомому уже.

Вы начали труд, достойный коленопреклонения. Отечество наше, обязано будет Вам сохранением исторических памятников его для потомков. Я, желая вам успеха, готов сообщить вам // [Арк. 1 зв.] все сведения, какие у меня остаются и какие могу получить от приятелей моих. Теперь не могу послать вам реестра оным, потому что письмо ваше получил уже изготовившись в дорогу, – в Ромен и Полтаву к дворянским выборам. Пожалуйте, подождите несколько.

Зимую с 1810 на 1811 год я ездил в Сварков¹. Но не нашел моих книг и ни одного отрывка из сочиняемой покойным Яковом Михайловичем Марковичем истории. Коллежский ассесор Куданович-Пироцкий, имевший связь с покойным, обещал мне писать к г. статскому советнику Гетуну и г. Маковскому, которые заимствовались // [Арк. 2] от покойнаго моими книгами, не остались ли оные у них. О, ежели бы вы успели отыскать хотя две: 1-ю, подаренную мне от покойнаго Задунайскаго: Гетманские договорные статьи, Иностранной коллегии указы, Высочайшие грамоты, Гетманские универсалы, грамоты городов и разные учреждения, – скрепленные в Малороссийской коллегии. А 2-ю, древний летописец Киевскаго княжества сие есть Малой России? – Что принадлежит до документов 1-й книги, я могу вам доставить почти все находящееся в оной. А потерю летописца, ничем наградить не можно.

История г. Шафонскаго, есть только сокращение истории г. Ригельмана. Так сказал мне по // [Арк. 2 зв.] койный Шафонский. Я не знаю из какого источника почерпнул г-н Берлинский свой опыт истории. Я спрашивал его и не получил ответа.

Отставный штабс-капитан Ломиковский, живущий в Миргородском повете, с которым познакомился я прошедшим летом в доме благодетеля моего Д.П. Трощинскаго, – пишет путешествие по Малороссии, имея к тому способности и практику. Он же списывает песни слепых бандуристых. Он уверяет, что это наши олгиры и осияны. Я снабдил его некоторыми материалами, бывши рад такому его предприятію.

Позвольте мне другим разом сказать вам мысли мои о словаре, сочиняемом вашим приятелем. Теперь же прошу верить, что я всегда пребуду с истинным к вам почтением и душевною преданностию

Покорнейшим слугою Андреян Чепа.

P.S. Я не имею вашего адреса. Дойдет ли к вам сие мое письмо.

Генваря 12 д. 1812 года. Д. Чепурковка.

№ 2

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1812 р., 12 травня

Чепурківка

// [Арк. 3] Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Я и в другое, получил ваши два письма от 8 и 15 марта. Боюсь, чтобы вы не приписали мне в нерадение медленность мою с ответом моим. Я страдал болезнию не бывалою и не ожидаемою: болезнию глаз. Постараюсь писать к вам с посылкою реестра сведений исторических, коего однакож поныне не мог сыскать; а приймусь и напишу не медля // [Арк. 3 зв.].

Присланную от вас книгу я отослал к Д.П. Трощинскому в Киев тогда же.

Честь имею быть с истинным к вам почтением и преданностию навсегда вам милостивому государю моему покорнейшим слугою Андреян Чепа.

Маия 12 д., 1812 года. Д. Чепурковка.

№ 3

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1813 р., 7 березня, Чепурківка

// [Арк. 4] Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Злодей, чудовище, изверг с дьявольскими своими рабами прекратил мирную нашу переписку. Где вы теперь находитесь? И продолжаете ли ваши полезные занятия о малороссийской истории? Прошу написать мне.

Последнее письмо Ваше я получил в июне прошлаго года. Но вдруг принужден был, из предосторожности, укладываться. Намерение мое было, в слу // [Арк. 4 зв.] чае опасности, – которой не ожидал, – продвигаться к югу. Но слава Богу! И вид опасности исчез. Но я еще не выложил по причине морозов и отлучек моих в Полтаву и пр.

В мечтательную мою дорогу я было отложил малое число книг моих и ожидал часа, чтобы с прочими проститься. Удивительно, что я собирался и не верил, чтобы досталось ехать.

Продолжается ли ваш Улей? Я по тем же замешательствам не мог выписать его.

О прочем оставляю писать к вам по получении вашего благосклон // [Арк. 5] наго ответа. Пребываю с истинным в вам почтением и преданностию милостивый государь мой вашим покорнейшим слугою, Андреян Чепа.

Марта 7 д., 1813 года, Д. Чепурковка в Пир. повете.

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1813 р., 12 жовтня
Чепурківка

// [Арк. 6] Чепурковка октября 8 д. 1813.

Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Честь имею отвечать вам на два почтеннейшия писания ваши от 4 апреля и 12 числа сентября сего года. Извините за умедление с ответом на первое письмо ваше.

Я имею у себя краткую выписку из литовской истории, зделанную одним моим приятелем лет тому двадцать пять. Но как оныя писана начерно, нечетким письмом, перечернена так, что прочитати ее не можно, то она не стоит того, чтобы ее пересылать к вам; и она была бы // [Арк. 6 зв.] вам бесполезна, при ваших выписках из истории г. Нарушевича.

Полученную вами от меня рукопись о конституциях, прошу рассмотреть и найти средство поверить с печатными польскими конституциями, кои уповаю, имеются в польской королевской библиотеке, перевезенной в С-Петербург. По рассмотрении, пожалуйста поспешите возвратить ее ко мне. – Я стану пересылать вам по порядку.

В Малороссии, после наше // [Арк. 7] ствия шведов, за тем после бывших в Глухове пожаров, не осталось национальной архивы. После таких потерь, составившаяся в Глухове архива, перевезена при новом порядке в Чернигов. Там она занимает довольное пространство в строениях, уничтоженного катедрального монастыря. Там, между многими сотнями тысяч дел судных и прочих, находится канцелярия последнего нашего Гетмана, в коей, между многими судными делами, есть исторические и политические // [Арк. 7 зв.] памятники: договорные пункты, высочайшие грамоты и указы, также последнего Гетьмана ордера, – кои почитаются как законы.

Я не имею перечня оным, но имел все, что там есть достопамятнаго за справокою бывшей коллегии и кажется еще не все растерял. Повторяю, я стану пересылать вам по порядку, а вы постарайтесь без излишняго умедления возвращать мне посылаемое также по порядку. Но нужно бы некоторые пиесы поверять с имеющимися в архивах Иностранной кол // [Арк. 8] легии и Сенатских.

Вы известны, что наша родимая сторона не имеет собственного ладу на стихотворение. Или мне кажется так потому, что я служил Фемиде, а с музами не знался. Однако ж найдется у меня несколько давних стихотворений, кои сохранил я только потому, что они основаны на исторических происшествиях. Вы получите их от меня в свое время. В песнях наших Гомеров с бандорами я никогда не находил исторического правдоподобия. Но друг мой Василий Яков // [Арк. 8 зв.] левич г-н. Ломиковский, собирал оные и списывал. Вы подали мне прекрасную идею заглянуть в его собрание. Ежели оное, хоть несколько, принадлежит к вашему предмету, или, ежели нашел он между ими Осеяна или Бояна, я надеюсь выпросить у него список и вам доставлю.

Вы прежде сказали мне, что один из земляков наших сочиняет словарь малороссийский. Из последнего же письма вашего вижу, что уже вы сами над оным

трудитесь. Ничего нет дерзновеннее, как безграмот // [Арк. 9] ному, каков я, опровергать планы учонаго человека, а я уже сказал вам мысли мои о сем словаре. Кажется мне, в каждой губернии, в каждом уезде и в каждом околотке употребляют выдуманные, там на месте, слова, кои в других околотках неизвестны. В прочем всем им известны общие коренные русские слова. Я часто здесь слышал анекдот, уповаю выдуманный веселым человеком. Ежели вы не слышали онаго, то послушайте: Где-то за Десною, может быть между Стародубом и Мглином, ехал дорогою тамошнею мужик на телеге. Приметя // [Арк. 9 зв.], что потерял с телеги свою поклажу, возвратился. Встретил едущаго степнаго мужика, который, может статься, был из Ромна или из Смелаго, – говорит ему: «Я брат потерял кайстру, а в кайстре лептошка, качка, выторопень и махоточка с мухобродзиною; не нашел ли ты?» Степовик отвечает ему: «Я нашел мешок, а в мешке паляница, утка, заяц и макотерка с сметаною». Задесенец сказал ему: «Ето, брат, не мое» и поехал далее. Это шутка, ибо за Десною те же вещи называются и так как у степовик назвал их. Русские читая Котляревскаго Энеиду могут заключать, что малороссияне говорят совсем не руским языком. Но приехавши сюда, увидят противное. Извините меня. Другим разом напишу вам что-нибудь повеселее. Вам преданный А. Чепа.

[На арк. 6 в лівому верхньому куті рукою В.Г. Анастасевича: «пол. 28 нояб., отв. 2 дек.»]

№ 5

Лист А.І. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1813 р., 31 грудня
Чепурківка

// [Арк. 10] Чепурковка, декабрь 31 дня, 1813 года.

Милостивый государь мой, Василий Григорьевич!

Надобно, чтобы ваш черниговский корреспондент г-н учитель семинарии имел большой кредит у г-на губернскаго архивариуса. Без того, трудно ему получить какия нибудь сведения до истории Малороссийской касающиеся.

Ежели вы из учителей черниговских имеете добраго и надежнаго приятеля, то согласите его, чтобы он взял // [Арк. 10 зв.] на себя попечение списать для вас Малороссийскую Историю генерала Ригельмана, и срисовать рисунки, и счертить карту бывшей Малороссии. Сын господина Ригельмана мне друг и охотно на сие согласится.

Я имел оную и Донскую историю, – того же сочинителя, но продержавши года с полтора, не имел возможности списать их. Только нашел случай скопировать одни рисунки и карту донских станиц. Г-н Ригельман желает, чтобы кто поправил слог оных и напечатал.

У меня уже два года лежит огромный летописец Самойла // [Арк. 12] Величка, примечательный по внесенным в оный документам. Препоганый писарь мой начал оный списывать и почти ничего не написал. А другово писаря ищу и не нахожу. Сею летописью одолжил меня на время Василий Григорьевич Г. Полетика и взаимно взял у меня две.

Но пока вы что получите из архивы черниговской, пока разсмотрите посланную от меня вам рукопись, не угодно ли вам пересмотреть, ежели еще не пересматривали, книги, по приложенной записке означенные, которые в С-Петербурге удобно найти можете // [Арк. 12 зв.].

Да! Так! Найдется чрез сто лет записка, которой прочитатъ на сумеют. Пред сею причиною, вами сказанною, я благоговею и преклоняю колени. Ежели случится мне услышать какое необыкновенное слово, стану записывать и вам сообщать. Выпрошу у г. Ломаковского собрание его песен и вам доставлю.

Благодарю вас за присланный мне реестр ваших изданий. Я постараюсь выписать оные и чрез то более вас узнать. Отделяйте мою рукопись, чтобы я мог послать вам другую, третью и пр.

Поздравляю вас новым годом и желаю вам здоровья и благополучия на многия лета, пребывая с истинным к вам почтением и преданностию навсегда вашим покорнейшим слугою Андриан Чепя.

// [Арк. 11] [Ще вкладена до листа (тому його нумерація не суцільна) записка без заголовку, про яку йдеться в цьому листі. Папір синій].

Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год.

С изъяснением настоящего образца тамошняго правления и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей и других нужных сведений, издана Василием Григорьевичем Рубаном, господином коллежским ассесором и вольного Российскаго собрания при Императорском Московском университете членом. В Санкт-Петербурге печатано про Артиллерийском // [Арк. 11 зв.] и инженерном шляхетном кадетском корпусе у содержателя типографии Х.Ф. Клена 1777 года.

Другая книжица его же Рубана, краткая.

В Ежемесячных сочинениях 1760 года:

Апреля: о начале и происхождении Козаков.

В мае: о запорожцах.

Н.В. Не из сих ли сведений составлена статья в Географическом словаре Максимовича и Щекатова?

[На арк. 10 в лівому верхньому куті рукою В.Г. Анастасевича: «получ. 1 фев. 814, отв. 3.»]

№ 6

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1814 р., 10 березня

Полтава

// [Арк. 13] Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Письмо ваше № 1 от 3 истекшаго февраля нашло меня здесь в Полтаве.

Я помнится когда-то писал вам о Истории г-на Шафонскаго, что я персонально просил сочинителя о дозволении списать оную и получил в ответ, что она того не стоит, потому что это было одно сокращение из Ригельмановой Истории, зделанное им для какого-то топографического описания. Чтобы ре-

шить // [Арк. 13 зв.] которую из сих двух историй вы списали в Чернигове, то прошу вас приказать списать с оной первую страницу и прислать мне для сравнения. История г. Ригельмана примечательна тем, что в ней внесены все оставшиеся документы, привилегии, договорные пункты, карта Малороссии как она была и изображения народа разных состояний.

Помнится я писал вам, что оригинал истории г-на Ригельмана находился у барона Сердобина. Я часто писал к сыну сочинителя, чтобы он отыскал сей манускрипт и что в случае потери оной, он подвергнется ответу и предосуждению пред соотчичами своими, современниками и потомством // [Арк. 14]. В пребывание мое здесь, я получил от него ответное письмо. Он пишет: «Ура! Ура! Оне уже дома! Но я должен был прибегнуть к крайнему средству, написав к барону, что не нахожу другою способа возратить их, как просить князя Якова Ивановича о посредстве. Через самое короткое время я получил книги при письме, обнаруживающем холодность и неудовольствие. Сколько для меня ни дорога дружба, барона Александра Николаевича, но если бы еще одинажды случилось мне избирать одно из двух, потерять дружбу, или плоды труда моего отца, то я, не останавливаясь, решился бы на первое. Я и теперь понять не могу, какие он имел причины удерживать так долго книги сии и всякой раз уверять меня в скором возвращении. Странствуя более пяти лет и будучи оставлены в Москве, во время пребывания его за границей, должно приписать чуду, что они не затеряны. Когда // [Арк. 14 зв.] вы были в Полтаве, то не имели ли с ним разговору по сему предмету? Читая теперь нашу Малороссийскую историю, мне приходило на мысль, что есть ли бы вы в честь нации нашей, во славу имени вашего и в особенное мне одолжение взяли бы на себя труд поправить сочинение сие и дополнить материялами из новейших времен? Прошу покорно сказать ваше о том мнение. В таком же виде, в каком оно теперь, нельзя и думать об издании».

Друг мой Аркадий Александрович забыл, что прошло тому лет двенадцать, как он делал мне подобное препоручение. Мне казалось оное легким, но при первом опыте, я удостоверился, что нет во мне нужных к сему делу способностей, и что я, моим поправлением повредил бы силу и точность сочинения покойного родителя его. Я и теперь скажу ему то же. А вас прошу сказать мне ваше мнение: позволено ли // [Арк. 15] поправлять слог и дополнять сию из лучших Историй? Вы видите, что сей манускрипт может быть в моей власти, но я зная важность онаго и опасаясь, чтобы не потерять онаго, боюсь его взять к себе, а буду просить г-на Ригельмана, чтобы он нашел и нанял студента черниговской семинарии, который бы переписал мне сей манускрипт исправно и четко, скопировал бы карту и рисунки. Вы имеете в Чернигове знакомых учителей. Прошу вас, пособите мне, напишите к ним, чтобы они отыскиали способнаго и надежнаго человека для списания. И так я имею надежду, что могу доставить вам копию Истории Малороссийской сочинения г. Ригельмана.

Прошу вас, отделяйте посланную мною к вам книгу. Время летит, а я имею многое переслать к вам // [Арк. 15 зв.]. Надеюсь, вы доставите оставшиеся сведения в память соотчичам и потомству нашему. Сколько погибло оных прежде и в моих глазах?

О надобности в сочинении словаря малороссийскаго, я имею новое убеждение, прочитавши в Вестнике Европы в Москве издаваемом в последней книжке

1813 года статью как читают теперь Русскую правду, и постараюсь о собрании малороссийских слов и анекдотов. Что соберу, представлю вам.

Я приехал сюда на санях и объѣтал. Уже я исправил все надобности мои, но ехать не можно. Надобно подождать, пока дорога хоть немного обсохнет. Пишите ко мне по прежнему // [Арк. 16] в Пирятин. Оттуда я, где бы ни случилось мне находиться, получаю письма исправно.

С истинным почтением и преданностию пребываю вам покорнейшим слугою Андриан Чепа.

Марта 10 д., 1814 года. Полтава.

[На арк. 13 у правому верхньому куті рукою В.Г. Анастасевича: «пол. 3 апр. 814»]

№ 7

Лист А.І. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1814 р., 5 вересня

Марьино, Роменського повіту Полтавської губернії

// [Арк. 17] Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Получили ль вы письмо мое от 10 числа истекшаго маяя? С того дня ни я к вам, ни вы ко мне не писали.

Я желал бы переслать к вам другую и третью рукописи. И желаю вам приятнаго успеха в разсмотрении первой. Когда разсмотрите оную, то, кажется мне, в ваших руках будет основание Малороссийской Истории. А ежели при том // [Арк. 17 зв.] вникните в Московский архив иностранной коллегии?

Я, помнится, просил вас познакомить меня с тем черниговским учителем, которому вы предполагали поручить архивные справки. Ныне поновляю мое о том прошение, имея намерение посредством его найти способ списать Историю соч. г. Ригельмана.

В сии места я приехал для Ильинской ярмонки и занялся моим маленьким хозяйством в хуторе моем на Олаве. И тут у меня случилось примечательное: у меня дом // [Арк. 18] деревянный, построенный 1709 года в июле месяце после победы под Полтавою. В прошедшем же августе месяце принимал я в сем моем доме гостя отставнаго поручика Головка, которому от роду 101 год. Он прохаживался со мною по здешним гористым местам без утомления. Он родил многих сынов и дочерей и имеет многих внуков и правнуков. Овдовевши вторично, скучает без жены и расположен жениться на третьей.

Здесь не редко попадаются подобные старики и давние строения.

Здесь дней с десять уже дожди // [Арк. 18 зв.] ежедневно, и, небывалое дело, холодно, теперь только 10 градусов, пальцы коченеют. Не ожидать ли нам очаковской зимы?

Пребываю с истинным к вам почтением и совершенною преданностию милостивый государь мой! Вашим покорнейшим слугою Андриан Чепа.

Сентября 5 дня, 1814 года. Д. Марьино на Олаве в Роменском повете. От сюда я еду в Чепурковку дней через несколько.

[На арк. 17 вгорі рукою В.Г. Анастасевича: «пол. 10 окт. 814, отв. 30 мар. 815.»]

№ 8

Лист А.І. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1815 р., 25 лютого

Чепурківка

// [Арк. 19] Милостивый государь мой, почтеннейший земляк

Василий Григорьевич!

За вами дело стало, вы не отвечали на мое письмо.

Я прошлаго года весною, возвращаясь из Полтавы, нашел у одного моего приятеля еще один малороссийский летописец в рукописи, который отличается тем, что в оный внесены некоторые документы и подписы // [Арк. 19 зв.] многих чиновников. Покорно прошу вас постараться отделать первую мою рукопись. Я не умедлю снабдить вас прочими. Может быть вы найдете в них отличное от всего известного и новое.

Пребываю с истинным к вам почтением и преданностью, навсегда, милостивый государь мой, вашим покорнейшим слугою Андриян Чепи.

Февраля 28 дня, 1815 года. Д. Чепурковка.

[На арк. 19 нагорі справа рукою В.Г. Анастасевича: «пол. 26 мар. 815, отв. 30 [марта].»]

№ 9

Лист А.І. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1815 р., 25 вересня

Чепурківка

// [Арк. 20] Сентября 26 д. 1815 года

Милостивый государь мой, Василий Григорьевич!

Письмо ваше от 30 марта я получил в надлежащее время. Вы обязаны должностью и заняты ученостию. Но не медлите с ответами на мои письма.

Что же я делаю? Как поеду в Ромны к Вознесенской ярмонке, то там живу пока пройдет Ильинская, – до половины августа. Там убиваю время в разсеянности: из театра, в редуты или на концерт, или на цыганские пляски в гостинном дворе, свидания с приезжими знакомыми. Иногда езжу в церковь для слушания певчих [Арк. 20 зв.] и проповедей. Не отказываюсь от хлеба и сала, когда добрые приятели приглашают на званые обеды. А когда живу в деревне здесь и на Олтаве? – Приедут ко мне соседи, или у которых из них случатся родины, именины, – надобно поехать! – Мне должно бы уделить время написать к отсутствующим. Это бывало, но теперь я постарел и чувствую, что зделался туп.

Г-н Ригельман уже полтора года сватается на галагановой с двумя тысячами душ. Надеюсь в сем месяце женится. Говорят, что новобрачные, по церковным законам, освобождаются от всех церковных обрядов на круговой год. Однако ж я не престану побуждать его о издании Малороссийской истории творения отца

его. Покорно благодарю // [Арк. 21] вам за доброе препоручение меня его пресвященству Евгению. Мне желается увидеть его лично. Я постараюсь сыскать на то случай. И за тем, может быть, пороемся в Малороссийской архиве.

Благодарю вам за примечания о документах, находящихся при истории к. Щербатова и на издание оных г. Румянцова. Это мне памятно будет всегда.

Благодарю вам за перевод Статута. Я имею его с того времени как он напечатан. Но точно не знал я кто одолжил нас сим прекрасным переводом. Покойный Задунайский, бывало, говорит: «Малороссия судится законом, писанным на иностранном языке, которой редко кто понимает. Вот и похожа на немецкую юриспруденцию с техническими латинскими терминами». Я слышал от многих похвалы и благодарности неизвестному переводчику Статута. Вы много одолжили Малороссию. Прежде // [Арк. 21 зв.] все и даже судьи переводили тексты из Статута, давая смысл по желанию. На пример: один заседатель черниговскаго верхняго земскаго суда знатной здешней фамилии, но чуждый правды, когда говорил свое мнение на опровержение онаго, ссылался на Статут собственного перевода, читал оный со членами своими. Но когда случалось, что читаемое им не согласовалось с его мнением, он, равнодушно сказавши: не так переведено, брал перо и исправлял по желанию. Статут его перевода был весь перечернен. Каково было правосудие!

Вы занимаетесь 8^ю книгами П. Конституций. Пожалуйста, одолжите, напишите мне, исправна ли выписка оных в моей книге у вас находящейся. И по записке вашей получили ль вы какие-нибудь сведения из Переяслава от о. Феодора Домонтовича? Это преленивый поп. Честь имею быть с истинным к вам почтением и преданностию. Вашим покорнейшим слугою Андриян Чепя.

[На арк. 20 нагорі рукою В.Г. Анастасевича: «пол. 19 окт.»]

№ 10

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1816 р., 21 лютого.

Чепурківка

// [Арк. 22] Милостивый государь мой Василий Григорьевич!

Почтеннейшее письмо ваше от 22 октября истекшаго года я получил во свое время и еще раз сегодня перечитал оно с удовольствием. Письма ваши так полезны, так приятны для меня, что соберу их и велю переплести. Я не могу, по крайней мере, теперь быть поспешным в ответах подобно вам. С декабря месяца случились в семействе моем перемены: 12 декабря умерла теща моя. Я тогда был в хуторке моем на Олаве и поспешно приехал сюда. Здесь по ныне занимался я учреждением домашних дел. А завтра опять еду в Роменский повет. И там не успел кончить мои делишки: не продал табаку, не мог начать винокурение и пр // [Арк. 22 зв.].

Говорят, где-то написано, что новобрачные, в первый год освобождаются от всех церковных обрядах. Я, хотя не читал того, однако ж не хочу отвлекать г. Ригельмана внимания на историю покойнаго родителя его пока не пройдет год. Надеюсь, он попросит меня кумом, ежели я буду находиться с руки ему.

Ежели вы поправите в моей книжке против печатных конституций, то много одолжите меня. Я тогда перепишу мою книгу чистым письмом на хорошей бумаге. С вашими поправками, она того достойна будет.

Известна ли вам История малороссийская, соч. г. Симоновскаго? В ней есть несколько мест, изображающих происшествия, кои не описаны в прочих летописях мне известных. Я желал бы об оных слышать ваше мнение, например, // [Арк. 23] что малороссийские города были построены по плану какого-то француза или немца, что Хмельницкий, ведя войну, был пьян до безчувствия и пр.

Будет ли к нам преосвященный Мефодий? Я нетерпеливо желаю его прибытия. Теперешний же владыка неумолимый педант. Никому ничего доброго!

У нас по сей день прекрасная зимняя светлая погода и санная дорога. Возвратившиеся победоносные наши воины квартируют у нас почти в каждом великом и малом селении. Ведут себя скромно; употребляя в пищу черный хлеб и борщ с капустою, с сожалением вспоминают о квартирах во Франции и Саксонии, где кормили их хорошим жарким, супами и поили добрым вином и пивом.

Прошу писать ко мне в Ромен.

Желаю, чтобы сие мое нашло вас в совершенном здравии и благополучии // [Арк. 23 зв.]. Я нахожусь здоров и всегда пребуду с истинным к вам почтением и душевною преданностию, милостивый государь мой, вашим покорным слугою Андриян Чапа.

Февраля 21 д. 1816 года. В Пир. пов. Чепурковка.

Можете ли вы удовлетворить мое любопытство? Скоро ли напишете нам законы, в коих терпим мы недостаток и обременение излишеством оных?

Ежели бы вы сказали мне, каких вы мыслей о заключении г. **Министра** полиции на проект законов, представленный или от комиссии, как бы вы одолжили меня!

[На арк. 22 нагорі рукою В.Г. Анастасевича: «пол. и отв. 3 апр. 816.»]

№ 11

Лист А.И. Чепи В.Г. Анастасевичу до Санкт-Петербургу.

1816 г., 28 септя

Марьино

// [Арк. 24] Марьино на Олаве. Это в Роменском повете, – августа 28 дня 1816 года.

Милостивый государь мой, почтеннейший друг, Василей Григорьевич!

Вы, получа мое письмо от 21 февраля сего года, того же дня написали мне ответ и отпустили оный 3 апреля. Но я никак не могу понять, где сие писание ваше залежало. Я получил оное только сего августа 21 числа. Однако ж, оно, к удовольствию моему, не пропало.

Боже, помоги вам перечитать все польские метрики и из них извлечь полезное. А мы, деревенские, станем читать и умствовать как кто может.

Помните вы писали мне, что вы, будучи в военной службе и в Малороссии, читали историю или летопись не Симоновскаго, а Шафонскаго. Ся послед-

ня есть краткая выписка из летописи Ригельмана. Симоновский был родом из Польши и служил в Киеве председателем в верхнем земском суде. Его летопись отличается тем, что он говорит: в Малороссии города построены за какого-то короля, архитек // [Арк. 24 зв.] тором (немецкаго имени) по плану. Это похоже на правду, ибо и теперь сие приметно, хотя они и не поветовые; Хмельницкий, по его словам, был пьяный, дерзкий сорванец. О сем и о других обстоятельствах ссылается г. Симоновский на каких то мелких писателей французов. Ежели вы сие читали, то читали летопись Симоновкаго. Она была у него в чернее и он долго отказывался позволить мне списать оную. Но наконец позволил.

Мне не случалось читать Украинскаго вестника. Говорят, что в оном напечатана какая то История о Малороссии. Когда есть напечатаны все привилегии королевские и конституции на польском языке, почему же не напечатать гетманских договорных пунктов? И что в них добраго? Можно ли написать глупее, как в оных написано: «Где два козака, там третьего судят». В них много написано о содержании или о жаловании генеральным и полковым старшинам, а путнаго ничего! Представте вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пречестивые деспоты! Российское министерство принуждено было обуздывать их власть, теми же договорными пунктами, чтобы они не своевольничали, не отнимали имений, не убивали людей как скотину. Гетманское правление было самое адское. Каждый гетман, выбранный из козаков, грабил, чтобы обогатить себя и родственников своих. Я слушаю повествования ста // [Арк. 25] риков о действиях гетманских, содрогался, ужасался! Поделом, что все они, кроме последняго, или убиты народом, или сосланы в ссылку. А мы возблагодарим бога, что все то кончилось прежде нас. Малороссия, ежели имеет какая отличная преимуществва, к добру ей служащая, то имеет по милости Российских Государей. Хмельницкий принял Литовский статут и какие-то уставы и привилегии российских князей и княжат литовских и королей польских, которых мы всех не знаем, – принял, может быть потому, что лучших не видел и новых написать не умел. Это закон самый разбойнический. Мы видим действие онаго на Польше, где вольность писать законы отличала народ возмущениями и где по слабости сего закона, богатые помещики поглотили всех беднейших дворян. Там не было безопасности ни имению или собственности, ни лицам. По шастию в Малороссии подобныя безпутства предупреждены мудрыми указами и учреждениями, а без того монахи и вельможи поработили бы нас. Вы и я поставили бы за честь носить ливрею князя Вишневецкаго, или называться келейником его высокопреподобия.

Должно признаться, что нет в свете лучшаго устройства (организации) государственнаго, как в России. Нет лучших людей, как русские. А прочие европейцы, славящиеся просвещением, уже показали свету, что они ничто иное, как утонченные корыстолюбцы, невежы и варвары. Ежели у нас подати увеличены, то и доходы каждаго возвысились // [Арк. 25 зв.].

Теперешние подати весьма возможно платить. Ежели бы краткость письма сего не препятствовала, я представил бы вам очевидные на то докозательства. Они не так тягостны как некоторые говорят. «Может ли там быть добро для всех, где только для некоторых добро?» А я скажу на сие: укажите мне государство на земле, где бы было добро для всех. Добро только в книгах ученых

мечтателей и там, где нас нет. Вот сколько я написал противоречий на мнения ваши, однако ж сие не мешает мне почитать ваше просвещение и великие сведения. Люди, а особливо ученые, не любят противоречий. Однако ж я написал их вам в чайнии, что вы зделаете мне честь, станете опровергать оные. России нечего перенять от других, а должно поправлять только собственное, что покажется неудобным. Ежели бы зделали или написали не систему, а свод законов, что нужно дополнили, а лишнее выкинули, вот и законы. В книге Арх. Стройновского написано: ежели законы покажутся неудобными, то всяк имеет право требовать перемену оных. Это кажется по французки. Сие одно во всей его книге мне не нравится. Позволь дуракам писать законы, они напишут на свою и других погибель. Много ли найдется умных, которые могли бы писать законы? Пребываю с истинным к вам почтением и душевною преданностию навсегда вашим покорнейшим слугою Андриян Чепа.

[Далі – надписи на полях. Дуже дрібні].

[Арк. 24.] Преосв. Мефодий болен: у него, говорят, рана на ноге. Он в Лубнах лечится. По сей причине я не видел его. Как книга моя уже не нужна, то пришлите ее мне. За откупы нет места написать.

[Арк. 24 зв.] Г-ну Ригельману я конечно буду советовать о напечатании его летописи. Но еще не было у него крестин. А нужно бы.

[Арк. 25 зв.] Я написал сие как думал, не стараясь о порядке в словах. Извините!

[На арк. 24 нагорі справа рукою В.Г.Анастасевича: «пол. 15 сен.»]

ОПУБЛІКОВАНЕ ЛИСТУВАННЯ А.І. ЧЕПИ

№ 12

Лист А.І. Чепи до І.А. Войцехівського з проханням допомогти двоюрідному брату одержати виписки з Малоросійської колегії.

1784 р., 30 липня
Вишеньки

М[илостивый]. Г[осударь]. мой и благодетель и друг Иван Андреевич!

Я вам печальный вестник: о сем вы узнаете из включаемой у сего. Жалко, что вас волочут, но вы будучи правы и останетесь таковыми. Ефимиев Марко, мой двоюродный брат, будет просить от коллегии выписи; не оставьте, м.г., ему пособить в получении желаемого. Пребывающий с истинным к вам почтением и преданностию, ваш[его]. высокобл[агородия]. пок[орный]. слуга Андреян Чепа. Июля 30 дня, 784 года. Вишеньки.

Надруковано: Два письма А.И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1890. – Май. – С. 365.

№ 13

Лист А.І. Чепи до Н.П. Маркович з проханням передати йому свої рукописні збірники, що залишилися після смерті її сина Я.М. Марковича.

1804 р., 24 березня
Чепурківка

М. г-ня, Настасья Петровна!

Я и семейство мое, все столь вам и дому вашему усердные, услышавши от Данила Семеновича, что любезный ваш сын, а мой добродетельный друг Яков Михайлович скончался, сердечно о том сокрушаемся. В сей наипаче для матери ненаградимой потере да утешит вас Всемогущий по великой благодости его, и между тем, да подаст вам крепость на перенесение толь великаго удара.

Я дал покойному Якову Михайловичу тринадцать книг, большую частию рукописных, кои нужны были ему к сочиненной им малороссийской истории и о коих покойный собственною рукою заметил в моем реестре. Оныя книги суть с ярлыками и с именем моим под номерами: 83, 103, 615, 328, 614, 244, 243, 183, 95, 384, 395, 189 и 434-м. Он недавно писал мне, что они у него в целости. Покорно прошу вас, м. г-ня, оныя книги велеть зберечь, буди они найдутся и пр окаязии переслать ко мне.

Покойный сочинил уже малороссийскую историю. Осталось дело за некоторыми справками, кои я взял на себя, и уже был готов переслать оныя ему. Тогда бы она и напечатана была. Покорно прошу зберечь сие его сочинение и пожаловать мне для прочету. Буди позволите, то я, дополнивши нужным, отдам напечатать, для памяти покойнаго друга моего. Матушка, я, жена моя и дочь кланяемся вам и всему почтенному семейству вашему. Всеусердно желаем, что бы сие нашло вас в совершенном здравии и благополучии.

Пребывающий с истинным к вам почтением и преданностию, ваш, м. г-ня, покорнейшим слугою Андреян Чепа.

Надруковано: Лазаревский А. Прегние изыскатели малорусской старины. І. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1894. – № 12. – С. 386 – 387.

№ 14

Уривок з листа невідомої особи до А.І. Чепи із вкладеним до нього відгуком В.Г. Полетики з приводу переданої йому записки А.І. Чепи.

1809 р., 26 травня.

Вот отзыв нашего г. маршала по прочтении вашей записки. Приятно для меня слышать таковыя мнения о людях, которых я сам душевно почитаю. Он просил меня к вам препроводить его сочинения таковую записку, но об возвращении ничего не упоминал.

Відгук В.Г. Полетики на записку А.І. Чепи, направлений до невідомої особи, яка була посередником в обміні відповідними текстами та доклала цей відгук до свого листа до А.І. Чепи.

Записку г. Чепы о малороссийском дворянстве вами ко мне доставленную, читал я с особым удовольствием. Отгадывая ж, что сей любитель отечества своего желал того, я прошу вас препроводить к нему при сем прилагаемую мою. Примечания его на оную прииму я с благодарнейшею признательностию. Душевно при том радуюсь, что в круге предводительствуемого мною благородного общества нахожу я в одной особе. Чепы делающего оному честь своим расположением и своими знаниями сочлена.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 49.

ЛИСТУВАННЯ А.І. ЧЕПИ З В.Г. ПОЛЕТИКОЮ (1809 – 1810)

№ 15

Лист А.І. Чепи до В.Г. Полетики з відгуком на записку останнього та інформацією про власне зібрання історичних джерел.

*Без дати (перша половина квітня 1809 р. – О.Ж.)
Ченурківка*

Милостивый Государь мой Василий Григорьевич!

Поставляю себе в особенную честь то, что вы соизволили прочитать мою записку о преимуществах чинов малороссийских, удостоили оную и вашего одобрения, и толь благосклонно сообщили мне таковую же вашу сочинения. Я читал оную не один и не два раза, а несколько. Без лести должен вам сказать, что она изобилует самыми фундаментальными документами, в коих я имел недостаток и преосновательными мыслями для меня новыми. Господин губернский маршал, конечно, воспользуется оною, благородное сословие будет вам признательно, а мне позвольте (присланный) список положить в мою библиотеку, в коей нет и не было подобных сведений.

Во время службы моей при покойном Задунайском в течение девятнадцати лет с половиною, я собрал было многие документы, касающиеся нашего отечества, политические и исторические и прочая, общие и частные, в том числе некоторые сочинения, речи, произнесенные в собрании шляхетства малороссийского и достопамятныя письма незабвеннаго защитника малороссийских преимуществ, покойнаго родителя вашего. Все это составляло у меня четырнадцать книг в лист. Я желал сохранить оныя от едкости времени, отдал оныя земляку нашему Якову Михайловичу Марковичу, находившемуся в Петербурге

в канцелярии Совета экспедиторским помощником, который начал было писать Историю Малой России; нечаянно он там умер и я лишился моих манускриптов.

Вижу, что вы оными изобилуете и осмеливаюсь покорнейше просить вас одолжить мне оные для переписания, какие именно я написал в подносимой при сем записке. Ежели угодно, я взаимно служить вам буду некоторыми документами из оставшихся у меня, коим я намерен написать реестр и к вашему назначению представить.

Прошу верить, что я доброе ваше мнение о мне и благоволение поставляю безценным, почитая ваши достоинства и добродетели и пребуду к вам с совершеннейшею преданностью навсегда, милостивый государь и проч. Андриан Чепя.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 49 – 50.

№ 16

Лист В.Г. Полетики до А.І. Чепи з відгуком на записку останнього, згадками про свого батька, пропозицією обмінюватися історичними документами та міркуваннями з приводу необхідності створити нову історію Малоросії.

*1809 р., 23 квітня.
Коровинці*

Милостивый государь мой Андриан Иванович!

Желая приблизить себя наилучшим образом к знакомству и благосклонности вашей, с досадою измеряю я расстояние, разделяющее нас на тверди любезного отечества нашего. Давно уже ищу случая пользоваться лестным для меня знакомством вашим и ожидаю от онаго новых и таких в жизни моей удовольствий, какими я в здешнем кругу мало наслаждаюсь. В ответе моем на письмо ваше, которым вы меня от 2 сего апреля почтили, впервых препоручаю себя вам. Я всегда стараться буду сделаться достойным благорасположения вашего и тем оправдать ваши обо мне мнения. Записка ваша о праве на благородное достоинство сограждан наших открыла мне любовь вашу к отечеству и привязанности к ним, ваши дарования и знания. Словом сказать все то, что в глазах усердных сынов отечества есть безценным, все то, что может связать меня с вами теснейшими узами дружбы, как с ревностным любителем онаго, имевшим случай узнать многия до отечественной истории нашей принадлежащая и от нас сокрытыя обстоятельства. Вот что доставило вам долговременное служение ваше при покойном Задунайском, жизнь котораго с сей стороны для меня крайне любопытна, но мне неизвестна. Есть ли не предначинания, то по крайней мере деяния, мнения и распоряжения его имели важное влияние на страну нашу и на последние в ней перевороты, чего никто лучше вас не знает и современникам открыть не может. При всем том вы были не только очным свидетелем,

но и, сколько всем нам известно, в числе действующих лиц. Познавая вас, я, не думаю, чтоб вы от нас скрыли истину, и унесли её с собою в вечность, смертным непроницаемую. Жаль, что рукописи собранные вами, после Якова Михайловича г. Марковича, с которым познакомился было я в С.-Петербурге, находя в нем ум и душу, остались, может статься, в таких руках, которые не могут их употребить на общую пользу. Мне кажется, что вам еще бы легко можно было отыскать их, употребив к тому все способы и старания. Поставляйте их всегда между лучшими вашими и такими для отечества драгоценностями, каковыя редкие из нас имеют. Записку мою вы можете оставить у себя. Она для вас и послана. Но как я имею здесь в исправных даже переписчиках великий недостаток, то извините только меня за то, что она худо и ошибочно переписана. Между моими же рукописями я нахожу лучшими писанныя покойным отцем моим. В них блестит везде ум человека ученаго, говорит дух патриота великодушнаго. От него учусь я любить людей и отечество и черпаю по большей части нужныя к защищению их познания. Лестно и приятно для сына иметь в отце своем такого учителя и наставника! Непростительно бы было погребти во прахе посильные труды его для отечества и соотчичей. Малороссияне, вас вечная любовь должна соединять с ним. Он достоин ваших памятников и лучшее будет для него, когда вы станете всегда носить его в благодарных сердцах ваших. Но для меня то удивительно, что его помнят здесь немногие. От россиян, знавших его, слышу то. Вы согласитесь, что я не льщу ему, ни себе, как сыну его. Я охотно доставляю вам имеющиеся у меня документы по записке вашей, но только возьмите на некоторое время терпение. Их надобно отыскивать во многих переплетенных книгах и переписывать здесь на месте, чем я готов к удовольствию вашему в свободное для меня время заняться. С нетерпеливостью ожидаю от вас оглавления ваших рукописей, из которых желал бы я иметь те, которых у меня нет.

Везде стараюсь я сыскивать сведения до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько же почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самых запущениях. Писатель сей истории находит для себя препону сии и бросает перо свое. Кроме того что безпристрастного будет читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то, отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его ни думаю. Как бы я доволен был естли бы вы, бывая здесь близко, удостоили меня посещения своего и со мною больше познакомились. В скромном сельском уголку своем часто скучаю я, не имея с кем беседовать, пред кем излить сокровенныя чувства сердца моего. Это удовольствие далеко еще от нас. Его находим с людьми просвещенными. Остаюсь с совершенным почтением и таковою же преданностию Ваш, Милостиваго Государя моего, покорнейший слуга Василий Полетика.

Коровинцы, Апреля 23 дня, 1809.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 51 – 53.

№ 17

Лист А.І. Чепи до В.Г. Полетики з пропозицією написати «Історію Малоросії» та роздумами про настрої малоросійського дворянства у другій половині XVIII ст.

1809 р., 6 травня
Чепурківка

6 мая (1809 г.) Письмо ваше от 23 истекшаго апреля я имел честь получить. Заслужить благосклонность и дружбу вашу есть и будет для меня приобретение безценное, событие счастливое! Я почитал за долг, за честь, за особенное удовольствие посетить вас. Сие исполню за сим в скорости.

Ежели вы примете великий труд написать славную ветвь российской истории – Историю Малороссии, то тем совершите дело достойное вас, одолжите современников, а потомство, коему предоставлена честь воздать должное добродетелям, достоинствам и заслугам покойного родителя вашего, с прочими подвижниками нашего отечества не забудет и вас¹. По моему заключению, вы имеете многие материалы к сему прекрасному зданию потребные. Хотя я (никак) не могу уже иметь всех тех документов, которые потерял, однако могу еще служить оставшимися у меня. Жалею, что не успел сделать реестра для представления вам и явлюсь к вам без онаго. Но возвратившись сюда надеюсь не медля представить оный вам.

Вы не мало не польстили в скромном изображении достоинств почтеннаго родителя вашего. Кто знает его скажет о нем больше. Его сочинения будут вам великим пособием.

О последнем великом преобразовании в Малороссии² стоит только намекнуть, приведши на память некоторыя из сочинений родителя вашего, и вы тотчас увидите все истинныя причины, все пружины. Тут нет уже тайны...

Кажется мне вы сами знаете все истинныя причины и действия. Вам известны изображенья, деланныя покойным родителем вашим о преимуществах шляхетства малороссийскаго? Известны и тогдашние ограниченные права дворян русских до 1762 рода! Разность немалая! Сия разность всегда была причиною многих противоречий, раздоров и кровавых происшествий. Последняя сцена также вам известна. Когда малороссийскому шляхетству сказали о сочиненных новых законах: из них стародубовские и нежинские, опасаясь, по видимому неосновательно, подвергнуться состоянию русских дворян, почли за лучшее быть в оковах, чем согласиться на оное. Но когда поступили с ним по разуму и издан указ Государя Императора Петра Третьяго о вольностях дворян и Высочайшая грамота о дворянстве, когда (эти) две эпохи поровняли русских дворян в преимуществах с малороссийским шляхетством, тогда малороссияне начали смело вступать на российскую службу, скинули татарския и польския платья, начали говорить, петь и плясать по русски...

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусскаго общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепи, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 53 – 54.

№ 18

Лист А.І. Чепи до В.Г. Полетики інформацією про відвідини полетикінського маєтку у відсутність господаря.

1809 р., 2 червня

Полтава

Милостивый Государь мой Василий Григорьевич!

Я имел честь быть в вашем доме. По неведомым судьбам случилось путешествие мое к вам, которое я предпринял с великим удовольствием, во время вашей отлучки из дому. Однакож в доме вашем был принят и мне оказано гостеприимство. Ваш Моисей с нарочною вежливостью предложил мне хлеб, соль и вино. Я в саду, в прекрасной беседке вашей обедал изобильно и отдыхал прохладно. Гостеприимство в доме в отлучку хозяина и хозяйки есть особливая черта добродетели. Примите мою искреннюю признательность и благодарность. Я много потерял не увидевшись с вами, но ласкаю себя надеждою, что в будущем времени можно наградить теперешнюю неудачу с избытком.

Может быть случится мне приехать на Ильинскую ярмонку, из которой я в несколько часов в вашем доме. Может быть вы примите путешествие в Киев к детям вашим. Вы едете через Тепловку. Оттуда до Чепурковки двадцать верст. Покорно прошу вас и почтеннейшую супругу вашу сделать мне честь вашим посещением. Ежели вы поедете столбовою дорогою от Прилуки мимо Пирятина чрез Ташань на Переяслав, то не будет примечательнаго круга против прежней вашей дороги. Кажется, что на Переяслав дорога выгоднее. Я живу под самую дорогою.

Я теперь же, приехавши в Чепурковку постараюсь неукосня написать реестр историческим пиесам и оный представить вам.

Побывавши у вас в доме я любовался прекрасным местоположением вашей селитьбы. Должно похвалить вкус хозяина, любителя мудрости и флоры.

Пребывающий с истинным к вам почтением и душевною преданностию навсегда Андреян Чапа.

Июня 2 дня, 1809

из Полтавы.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 54 – 55.

№ 19

Лист А.І. Чепи до В.Г. Полетики про передачу останньому копії історичної записки про Кочубея та Іскру та обіцянками й надалі надсилати історичні папери з власного зібрання.

*1810 р., 9 січня
Чепурківка*

М[илостивый]. Г[осударь]. мой Василий Григорьевич.

Честь имею поздравить вас с наступившим новым годом и усердно желаю вам с почтеннейшею фамилиею Вашею здравия и всякаго благополучия по желаніям вашим. Во время свидания моего с вами я говорил вам о некоторых бумагах к Истории Малороссійской касающихся у меня имеющихсѣя. Помню о тех из них, коих, вы сказали, у себя не имеете. Из них одну записку о страданіях Кочубея и Искры при сем подношу для всегдашнего приобщенія к вашим манускриптам. Ежели бы она была списана не таким плохим писцом, то бы вы прочитали её с лучшим удовольствіем. Прочіе бумаги, из назначенных тогда вами, получите от меня в непродолжительное время.

Я дал слово доставить вам список или реестр, оставшимся еще у меня по сей материи бумагам для получения от вас назначения, какіе из них вам понадобятся. И вот, на первый раз, пиесы о коих тогда я не вздумал сказать вам:

1) Краткая хронологія королей польских. Примечательна только по тому, что в ней означено, которыи из них был благосклонен к козакам.

2) Универсал короля Яна Третьего о подтвержденіи козакам преимуществ 1683 года декабра 23. – После присоединенія Хмельницкаго к Россіи.

3) Письмо кошеваго Ивана Величка Босовскаго к гетману Юрію Хмельницкому о непорядках сего последняго. 1662 года, сентябра 17.

4) Письмо кошеваго Григорія Сагайдачнаго к гетману Самойловичу тоже о непорядках. 1686 года, апреля 26.

5) Универсалы и ордера гетмана графа Разумовскаго: – 1750, декабра 20, о отставных гусарах, волохах и салдатах, о податях и повинностях с них. – 1751, апреля 16, о поступленіи в делах по статуту, а не по форме министерскаго правленія. – 1754, октября 23, о расходах на чиновников и почты. – 1755, марта 8, о знаменах. – 1755, сентябра 25, о учиненіи новой ревизіи. – 1755, декабра 16, о шинках. – 1757, іюня 19, о казачестве. – 1758, апреля 30, о том же. – 1758, октября 3, о домах для сотенных канцелярій. – 1760, ноября 16, о числе приствующих в суде войсковом генеральном. – 1761, іюня 6, о винокурении. – 1763, февраля 17, о сочиненіи ревизіи. – 1764, ноября 19, о учрежденіи земских и подкоморских судов. – 1764, октября 20, о форме повзов и увещательных писем.

Продолженіе будет впредь; а вы, ежели не имеете которых из сих бумаг, прошу написать ко мне и я с удовольствіем доставлю вам копии.

Я имел удовольствіем получить почтеннейшее письмо ваше от 12 октября изтекшаго года. Я щитаю ненаградимую потерю то, что, по судьбе, живу то вас в таком отдаленіи. Я был бы щаслив обходясь с вами и пользуясь вашим прощещеніем и наследственными и собственными вашими познаніями.

Прошу принимать мои слова как они есть искренними и верить, что я всегда пребуду с совершенным к вам почтением и душевною преданностию, вам всегда, милостивому государю моему, покорнейшим слугою Андреян Чепя.

Генваря 9 дня, 1810 г.

Чепурковка.

Надруковано: Два письма А.И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / Публ. А. Лазоревского // КС. – 1890. – Май. – С. 365 – 366.

№ 20

Лист В.Г. Полетики до А.І. Чепи з вдячністю за надання необхідних історичних джерел для переписування, інформацією про зміст своєї колекції, висловленням свого розуміння природи малоросійського патріотизму.

*1810 р., 2 лютого
Коровинці*

Милостивый Государь мой Андриан Иванович!

Письмо ваше ко мне от 9 минувшего генваря читал я с несказанным удовольствием, находя в нем новыя доказательства дружбы и привязанности вашей ко мне, на которыя я не имею еще никакого права и которыя дает мне одна благосклонность ваша. Вы меня извините за то, что я рукописи ваши, каковых между многими моими по сличению их с сими не отыскалось, долго еще удержу у себя до переписки оных для моего книгохранилища, чем уже занимаются три переписчика. После чего я доставлю вам их с благодарностию в целости, приемля с особенною признательностию безценное для меня одолжение ваше чрез умножение отечественных преданий. К тому же времени надеюсь я доставить вам с моей стороны и все то из оных, что вы от меня требуете. Хотя я и имею у себя довольно малороссийских летописцев на природном нашем и иностранных языках, в том числе и огромный рукописный Самойла Величка; но собираю и все какие в руки мои ни попадутся. Жаль, что я нахожу в них одне и те же повторения и мало ясной истины. Со всем тем я почитаю их как отечественныя драгоценности; и таких, если обстоятельства не перемянутся скоро у нас не станет.

Недавно наслаждался я приятною вестию, что Государь Император по докладу нашего генерал-губернатора повелел герольдии признавать малороссийское дворянство по чинам нашим и другим доказательствам в древнем благородном его достоинстве. Весть сия сладка сердцу моему. Верьте тому, что я люблю отечество, – люблю соотчичей моих больше самого себя. Один частный человек пишет ко мне удостоверительно о сем из Полтавы, читав там письмо о сем князя Якова Ивановича к Семену Михайловичу Кочубею. Однако ж я за точности сего еще не отвечаю. Естьли это справедливо, то труды наши не пропади. Как приятно трудиться для славы и пользы отечества! Собственныя чувства

наши, чувства, что мы в недре онаго не жили праздно, награждают нас за оные и дают нам счастливейшее для смертных право на имя сынов отечества. Здесь свех сего носится слух, что пред обнародованием и введением в употребление первой уже вышедшей части новаго государственнаго уложения призваны будут в конгресс российских на особых правах состоящих губерний обитатели для изъявления своего согласия на принятие для себя сего уложения. На сем поприще возобновится память прежних незабвенных во веки наших патриотов. Щасливы будем ежели увидим новых, защищающих с таким же усердием права, преимущества, вольности и свободы своего отечества. Напротив сего должны мы отвратить взор свой с омерзением от пагубоностных предателей отечества, вредных себялюбцев.

Пожалуюсь вам при сем на свои несносныя семейныя заботы. 12 ноября минушаго года я имел несчастье лишиться последняго из четырех родных моих братьев Андрея Григорьевича, скончавшагося в цвете лет своих. Этот удар так поразил меня, что я от скорби души не имею покою и теряю остаток моего и без того уже слабого здоровья. Сближаясь к могиле его не рука, а сердце мое написало ему надгробную:

Здесь сердце лишь поставит знак горести своей;
Оно к нему прибавит слезу души моей.

Сей брат был юнейшею отраслью дома отца моего. Утешьте того своим ответом, кто который за честь и долг почитает всегда быть с безпредельною преданностию и таковым же почтением вам Милостиваго Государя моего почтеннейший слуга Василий Полетика.

Коровинцы, 2 февраля 1810.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусскаго общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 55 – 57.

№ 21

Лист А.І. Чепи до В.Г. Полетики з інформацією про систематизацію власного історичного зібрання та пошук рукописних збірників переданих Я. Марковичу.

*1810 р., 17 лютого
Чепурківка*

М[илостивый]. Г[осударь]. мой Василий Григорьевич.

Почтеннейшее письмо ваше от 2 числа сего месяца я получил; пожалуйста прочтите терпеливо мой ответ, который будет обширен, может быть с излишеством.

Сам Бого-человек плакал над гробом друга своего; и вы отдадите естественный долг брату вашему, переселившемуся в другую лучшую жизнь. Я по дружбе моей к вам, принимаю в печали вашей искреннее участие. Бог со временем ниспошлет вам утешение.

Одно из лучших моих занятий есть *мысли* о бессмертии души, о будущей жизни, и особливо тогда, когда услышу о переселении в вечность подобного мне человека. Некоторые сочинения о сей материи я читаю с благоговением и утверждаю себя в той надежде, что я не умру, но жив буду и повем дела Господня. *Более всех мне по душе доказательства Гердерна из натуры почерпнутая. Благодаря Бога и я могу понимать все бредни и излишняя тонкости метафизические духовидца Шведенборга, подобного ему Штилинга, Экартгаузена и прочая.* Итак я верю, что ежели я в сей жизни наслаждаюсь вашею дружбою, вашею приязнию, удивляюсь вашим достоинствам, то и в будущей лучшей жизни увижусь с вами и с сим отошедшим братом вашим, *которого вы теперь оплакиваете.* Вот утешение по разуму достойное разумного существа!

При сем посылаю вам две пиесы, нарочно для вас списанные, считая, что оные достойны того, чтобы вы их прочитали.

В истекшем январе месяце возвратились ко мне мои две книги из пропадших по кончине Я.М. Марковича. Не могу обойтись, чтобы не сказать вам сокращенно обстоятельств сего возвращения. – Коллежский ассесор Пироцкий-Кудинович, служивший в Петербурге и недавно поселившийся в черниговском околотке, возле деревни друга моего Аркадия Александровича Ригельмана, между разговорами сказал сему последнему, что он был при смерти Я.М. Марковича и что некоторые из моих книг получил он от покойного для прочтения. *Я писал к нему и молил его и, по убедительным прозьбам г. Ригельмана и моей, он прислал мне две не так редкие книги.* – О протчих же скажу, что они может быть в Петербурге у г. Гетуна статского советника или у Ивана Ивановича Покорского, или же у г. Маковского. По щастью не у разнощиков апельсин. Сии люди мне не знакомы; однакож я предпринял некоторые средства к осведомлению о книгах, *хотя и не надеюсь возвратить их.*

Из сих книг одна содержит в себе договорные пункты, начиная с гетмана Самойловича и прочие мелочи; другая же – списки некоторых из тех документов, коих я просил у вас для списания, яко: с привилегий 1563, 1568 и 1569 годов. Но как оные в сей книге с описками, то я покорно прошу вас одолжить мне ваших, кои без сомнения вернее переведены и исправнее списаны. Или не прикажете ли сию книгу к вам доставить? – для чего и реестр оной при сем вам подношу.

Я занимаюсь собираньем всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких до прав, обстоятельств и состояния народа касающихся пиес. А остальные бумаги мои по Малороссии, прежде обещанного вам реестра, привожу в некоторое расположение удобное к происканию. Я сделал некоторое систематическое расположение¹. Недостающее стараюсь отыскать, заимствовать у знакомых, но еще с малым успехом. Думаю чтобы сколько можно дополнить историческими, политическими и прочими документами, указами напечатанными в газетах и в разных периодических сочинениях статьями (до Малороссии касающимися), не исключая публично произнесенных речей и разных примечательных писем. (Речи покойного родителя вашего и ваши, кои я надеюсь получить от вас кроме напечатанных в «Вестнике Европы» займут первое место). Я знаю, что вы изобилуете материалами к намерению моему потребными. Прошу одолжить меня оными для списания.

Желаю, чтобы сколько можно дополнить оные историческими, политическими и прочими документами, указами, напечатанными в ведомостях и в разных периодических сочинениях статьями, публично произнесенными речами и разными примечательными бумагами. Вы, я твердо уверен, снабдите меня многими писемами. Может быть не мне, а после меня, кому-нибудь случится мое собрание употребить в пользу *для отечества нашего*.

Мне никогда не случалось читать и видеть летописания Самойла Величка. Буди можно, покорно прошу будущю весною одолжить мне оное для чтения и, когда оный мне покажется, и для списания.

Максим Федорович Берлинский, коллежский ассесор, директор и учитель народных школ в Киеве, на прозбу мою о одолжении мне для прочету сочинения его истории малороссийской, пишет мне «то правда, что вышла от меня книга: опыты на Малороссийскую историю, но не дошла... Удостоился даже всемиловейшего одобрения чрез министра нашего; но далее всемогущих у меня сил не достало, коих требовалось до 1000 для выпечатания ея; а потому оне в долгой шуфляде и теперь лежит в департаменте, а черная там же у брата моего в С.-Пбурге. Со мною есть оной некоторые первоначальные лоскуты, которых теперь мудрено прибрать один к другому. Ваши записки в 14-ти фолиантах должны быть весьма занимательны. Я что-то об таковых слышал. О ежели бы сии труды вашей опытности отысканы! Как бы благонадежно было тогда приняться за новую работу. Вы бы зделались для меня историческим мантром. Чтобы не оставить без посылки, я при сем прилагаю малую мою Историю Росийскую, которую теперь у нас читают по уездным училищам и в академии».

Г. Берлинский, человек ученый, с дарованиями, сведениями и очень добрый. Ежели бы он согласился, прежде напечатания своего опыта, издавать по подписке журнал или записки малороссийские, как изданы российской вивлиофика, записки Петра I, я надеюсь, открылись бы многие сведения и доказательства в партикулярных руках в пыли лежащие. Надеюсь, что не было бы недостатка в пренумераторах, а особливо с пособием г-д маршалов, г-на почтдиректора и его почтмейстеров. Но прежде предложения г-ну Берлинскому сих средств, прошу сказать мне ваше мнение.

Покорно благодарю вам за приятные вести о новом законе и о чинах малороссийских. Таковым событиям порадуюсь всею душою.

Не странно ли я думаю? Новые русские законы будут то самое, что наши старые малороссийские...

Пребывающий с истинным к вам почтением и душевною преданностью навсегда вам, милостивому государю моему, покорным слугою Андриан Чапа.

Февраля 17 д., 1810 года. Чепурковка.

Надруковано²: Два письма А.И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / Публ. А. Лазоревского // КС. – 1890. – Май. – С. 366 – 369 (Друкувалося з білового варіанта). Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 57 – 60).

ЛИСТУВАННЯ А.І. ЧЕПИ З В.І. ЧАРНИШЕМ (1809 Р.)

№ 22

Лист В.І. Чарниша до А.І. Чепи з пропозицією відредагувати його записку про достоїнства малоросійського дворянства.

*1809 р., 2 лютого
Полтава*

Милостивый Государь Андриан Иванович!

Дворянство поручило мне ходатайствовать, чтобы прежние малороссийские чины, о которых герольдия по несравнению их противу армейских и других чинов судит, что с ними не соединено дворянское достоинство, признаваемы были доказательством дворянства.

Составив о сем записку для представления моего, я имею честь препроводить оную к вам, милостивый государь мой, на усмотрение.

Известно, что вы избилуете материалами к предмету сему относящимся. Знаю опять, сколько много вы любите нацию свою, и следовательно мне остается только просить вас покорнейше о принятии на себя труда пополнить и исправить прилагаемую записку во всем по собственным мыслям вашим.

К записке сей прилагается и выписка из положений на счет прежних чинов, хотя впрочем она, как мне кажется, будет излишнею при избииии у вас сведений по сей части.

Ласкаюсь надеждой, что вы не оставите дать у себя место моей покорнейшей просьбе. Я имею честь ожидать возвращения от вас за поправкою прилагаемой бумаги в Гадяч ко мне, быв всегда с истинным к вам почтением и совершенною преданностию, милостивый государь мой, вашего высококородия покорнейший слуга Василий Чарныш.

Февраля 2 дня 1809 года,
Полтава.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепи, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 46.

№ 23

Лист А.І. Чепи до В.І. Чарниша з повідомленням про завершення редагування записки В.І. Чарниша про достоїнства малоросійського дворянства та відправлення її до адресата.

*1809 р., 18 лютого
Чепурківка*

Милостивый государь мой Василий Иванович!

Покорно благодарю вас за оказанную мне честь препоручением пополнения записки о преимуществах чинов малороссийских.

Сколько по усердию и любви к нации, столько и во угодность вам, милостивый государь мой, я оную записку дополнил сколько мог, переписал и при сем возвращаю со всеми приложениями. Прошу покорно извините недостатки в оной встретиться могущие¹.

Впрочем, сие важное обстоятельство достойно всего вашего попечения. Я имею честь быть в числе чинов малороссийских и искренно порадоюсь успеху благотворительного вашего для земляков наших подвига.

Прошу продолжения давней вашей благосклонности ко мне и честь имею быть и проч. Андриян Чепа.

Февраля 18 дня 1809 года.

Чепурковка.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 46 – 47.

№ 24

Лист В.И. Чарниша до А.И. Чепи вдячністю за допомогу у складанні записки про достоїнства малоросійського дворянства.

1809 р., 16 березня
Полтава

Милостивый Государь мой Андриян Иванович!

Возвратясь из вояжа моего, я имел честь получить вместе все четыре ваши письма с приложениями по предмету уничтожения герольдиею национальных наших чинов. При совершеннейшей признательности к трудам принятым вами в деле сем, приношу вам за оные всепокорнейшую мою благодарность.

Сими чувствованиями не один я всегда преисполнен буду к вам, милостивый государь мой, но вместе и благородное дворянство, коему столь ощутительно упослеждение достоинства предков. Основательная и обильная ваша мысль в сем деле будет моим руководством. И какой ни будет успех мой в порученном ходатайстве, я не премину в свое время учинить почтенному дворянству известным толико значущее участие ваше в совете и пособии мне.

Прошу покорнейше не лишить меня еще дополнений, если какие к сообщенной уже мысли вашей изобрести изволите, адресуя оные по прежнему. Прежде трех недель я не войду еще к начальству с моим представлением, между сим честь имею на вопрос ваш ответствовать, что дворянство точно назначило вас к балатированию в генеральные судьи второго департамента, но как при сем случае избран нынешний генеральный судья г. Каниевский и кандидат по нем г. статский советник Тарновский, то по воле дворянства оставлено продолжение баллотирования других.

Не могу указать на лица, пропозировавшие вас в знание оное.

Сколько мог я заметить обще отозвались с требованием балатировать вас, так как обще требовали и оставить балатирование, ограничиваясь избранием двух кандидатов.

Имея честь и т.д. Василий Чарныш.

16 марта, 1809 года.

Полтава.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 47 – 48.

№ 25

Лист А.И. Чепи до В.И. Чарныша з подякою за відгук і порадами як складати записку для вищого начальства.

1809 р., квітень

М[илостивый]. Г[осударь]. мой Василий Иванович!

Письмо ваше от 16 числа истекшаго марта я имел честь получить. Благодарю вас покорнейше, что вы мелочную мою услугу, которую вы мне же доставили удовольствие сделать собрание [...] и сочинение записки о преимуществах чинов малороссийских, – приняли сверх чаяния моего толь благосклонно и намерены оную учинить известною почтенному дворянству. Честь лестная и безценная, которую я много почитаю!

В угодность вам препровождаю еще несколько обстоятельств, написанных на особой бумаге. Впрочем знаю, что вы в изготовляемой вами для поднесения начальству записке разставите обстоятельства в приличнейшей связи, нежели я мог то сделать и дополните многое из записки Василия Григорьевича господина Полетики, который сделал мне честь присылкою оной для прочету и которая заключает в себе много важных обстоятельств в деле справедливым и основательном. Милостивый Государь, вы начали подвиг благодетельный для всего благороднаго сословия. Я осмеливаюсь предсказать вам успех в вашем ходатайстве.

Я думаю, что вы снабдите¹ без сомнения, чтобы в Петербурге сократить или облегчить справки о документах, упоминаемых в записке; одни будете иметь в справочных копиях, о других призапасесь сведениями в каких книгах они напечатаны или в каких правительствах² в Петербурге оные отыскать можно. Не излишне было бы иметь хронологический перечень от 1654 года походов и служб толь обидно приниженных малороссийских чинов. Честь имею и пр. А. Чепи.

Апрель, [...] дня, 1809 года.

Надруковано: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – № 1. – С. 48 – 49.

№ 26

1817 р., 17 січня. – Лист М.Г. Репніна до А.І. Чепи з проханням надати свої матеріали Д.Г. Бантышу-Каменському для написання «Історії Малої Росії».

Милостивый государь мой,

Не имея почти чести лично бать с вами знакомым, но наслышавшись о службе вашей при славном нашем полководце графе Румянцеве-Задунайском, равно как и о любви вашей к наукам, коими вы, принеши должную дань отечеству с толикою пользою в уединении вашем упражняетесь, обращаюсь к вам, м.г. мой, с покорнейшей просьбой снабдить меня на некоторое время имеющимися у вас подлинными документами, могущими служить к обогащению истории вверенного управлению моему края. Податель сего, камер-юнкер Бантыш-Каменский, на которого возложил я поручение заняться сим предметом, лично объяснит вам, какого рода бумаги наиболее ему надобны. Поручая Бантыш-Каменского знакомству вашему и прося вас покорнейше не оставить его вашими по сему делу наставлениями, долгом поставляю удостоверить вас, м.г. мой, в всегдашней готовности быть взаимно вам полезным, равно как и в чувствах истинного почтения и совершенной преданности, с коими и пр.

Князь Репнин.

Надруковано: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернатора кн. Н.Г. Репнина // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – С. 51.

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

№ 1

¹Сварков с хутором (на кінець 50-х рр. тут 543 душ мужского пола, 70 дворовых, 134 двора) – маєток О.М. Марковича (Див.: Приложение к трудам Редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6 (Полтавская губерния). – С. 6 – 7.). На той час належав його матері Н.П. Маркович, лист до якої А.І. Чепи у справах пошуку втрачених після смерті Я. Марковича власних рукописних збірок був надрукований О.М. Лазаревським (Див. № 13).

№ 17

¹Зачеркнуто: «К сему сочинению вы имеете много материалов» [Примітка В. Горленка].

²Зачеркнуто: «О последних переворотах в Малороссии» [Примітка В. Горленка].

№ 21

¹ В черновых набросках А.И. Чепы сохранилось несколько проектов такого расположения, из которых представляем наиболее полный свод, дающий понятие о их составе: «План как расположить сведения и документы к истории малороссийской. 1). Общия привилегии, договорные пункты, грамоты, указы, универсалы. 2). Привилегии, грамоты и универсалы частных людей. 3). Летописи. 4). Географическия сведения. 5). О службах, повинностях, податях и доходах. 6). О ученых заведениях для просвещения народа. 7). О публичных строениях. О запасном хлебе. О соли, о монетах, ассигнациях. О банках и банковых конторах. 8). О учреждениях канцелярскаго порядка. 9). Милостивые манифесты. 10). О некоторых общих российских законах и указах присвоенных Малороссии в объяснение, поправление, дополнение, изменение, умножение и умягчение прав малороссийских. 11). О классах народа. О монастырях и церквах, о духовенстве и причетниках, о шляхетстве и чинах, о казаках под разными именованиями, о артиллерии и о преобразовании их в регулярные, о подданных или крестьянах. О вольных людях, о вольных земледельцах, о городах и обывателях их, купцах, мещанах и прочих, о иностранцах в Малороссии поселявшихся. 12). О земледелии, скотоводстве, заводах, фабриках, ремеслах и рукоделиях. 13). Письма. 14). Речи в собраниях произнесенныя разными особами по разным обстоятельствам. 15). Стихотворения. 16). Разные анекдоты и служащия к оным пиесы. 17). Записки о суевериях, нашептываниях и проч.» [Примітка В. Горленка].

² О. Лазаревський видав лист з білового варіанта, що стало основою нашої публікації. В руках В. Горленка була чернетка з деякими відмінностями, які я виділив курсивом. – О.Ж.

№ 23

¹ Зачеркнуто: «Потому что я человек не ученый, а был приказным запроста». Далее зачеркнуто еще: «Я не мог поверить прописанных в записке договорных пунктов гетманских; отдал оные одному приятелю к сочинению малороссийской истории» [Примітка В. Горленка].

№ 25

¹ По смыслу пропущено, должно быть: «кого-нибудь поручением» [Примітка В. Горленка].

² Очевидно в смысле «правительственных учреждений» [Примітка В. Горленка].

Надійшла до редколегії у серпні 2008 р.

**АНАЛІЗ ЛИСТУВАННЯ СТУДЕНТА-
КАТЕРИНОСЛАВЦЯ ПОЧАТКУ ХІХ СТ. З РОДИНОЮ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОГО КОМПЛЕКСУ
НЕЧАЕВИХ)**

Значний масив родинного листування дворян Катеринославської губернії кінця XVIII – початку ХІХ століття зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І Яворницького. Внаслідок археографічного вивчення окремі епістолярні комплекси, у тому числі й родинне листування, були введені до наукового обігу шляхом серійної пофондової публікації листів. Ці листи є неоціненним джерелом з генеалогії, родинних стосунків, внутрішнього світу людини того часу, яскраво віддзеркалюють повсякденне життя дворянської садиби ХІХ ст., соціально-економічний розвиток та культурний рівень, інтереси «звичайних» репрезентантів різних прошарків панівної верстви тогочасного соціуму.

У сімейному листуванні катеринославського дворянства домінують побутові листи, які, за визначенням М Бойцова, найбільш наближені до повсякденних справ і повсякденних людських стосунків. Саме фамільне листування дозволяє простежити родинні зв'язки, встановити деталі, дрібні подробиці з життя родини, з'ясувати ті чи інші події, що вплинули на долю сім'ї чи роду й т. ін.¹.

Особливістю листування є саме його «родинність», тобто спілкування в листах між членами однієї сім'ї. Нині цей напрямок розвитку історичної науки є вельми актуальним та поширеним в Україні. Вивченням історії визначних родів України і окремих постатей зараз займаються багато дослідників. Для прикладу можна назвати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Ганни Голубчик «Рід Маркевичів-Марковичів: нова сімейна історія» (була захищена в Дніпропетровському Національному університеті у 2003 р.). Роль таких досліджень ще більше зростає зважаючи на те, що нині в Україні проходить переосмислення ролі лідера та конкретної людини в соціумі та в

історії. Родинні епістолярні комплекси дозволяють простежити сімейні стосунки, родинне життя в динаміці часу і розвитку.

Враховуючи те, що акцент робиться саме на родинному листуванні, то можна було б передбачити, що автори листів були доволі ширими у своїх словах та думках, які вони втілювали на папері та висловлювали респондентам, тобто їх листи є відвертим відображенням дійсності, що оточувала їх, але, забігаючи наперед, це не завжди підтверджується.

Цінним є й те, що у приватних листах всі ці події подаються у вигляді не сухих, «голих» фактів, а у неповторному особистому сприйнятті безпосереднього учасника чи спостерігача цих подій, з його аналітичною чи емоційною оцінкою. Й чим більше таких «оцінок» і спостережень ми будемо мати, тим повніше й точніше зможемо відтворити (чи сконструювати) шкалу ціннісних орієнтирів, ступінь громадської активності, норми суспільного життя, що панували, чи, навпаки, «випадали» із загального «хору» тої чи іншої соціальної страти².

У музейному епістолярному масиві найбільшою тематичною модальністю, стосовно висвітлення історії приватного життя, історії сім'ї та інших проблем, відзначається комплекс родинного листування дворян Нечаєвих. Епістолярна спадщина Нечаєвих зберігається в Дніпропетровському історичному та Нікопольському краєзнавчому музеях. Обидві частини цього комплексу вже стали об'єктом археографічного та джерелознавчого дослідження³. Завдяки цим розвідкам ми маємо певну інформацію як про родину Нечаєвих взагалі, так і про окремих її членів.

Публікація листів Нечаєвих в 2004 році у третьому томі серії «Джерела з історії Південної України» є безумовно важливою для широкої наукової аудиторії, чие коло зацікавлень лежить у площині вітчизняної та російської історії, джерелознавства, регіональної історії, історії культури. Родинні дворянські архіви спіткала складна доля, і сучасному досліднику доступна лише невелика частина епістолярної спадщини. Тим більше значення мають цілісні епістолярні комплекси, які збереглися. Сімейне листування дворянства Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. представлено опублікованими та неопублікованими листами Ерделів, Комстадіусів, Малама, Жемістів, Шпербергів та кількох інших дворянських родин.

Листування Нечаєвих – історично сформований цілісний комплекс джерел, об'єднаних єдністю походження і соціального функціонування, відноситься до періоду розквіту листування як соціального явища, належить репрезентантам того соціального середовища, для котрого обмін листами був звичайним і традиційним. Цей комплекс відзначається значним розміром й містить листування представників трьох генерацій цього роду. Значним є і його хронологічний діапазон, що охоплює період з 1784 – 1856 рр. Центральною «фігурою», якій належить організуюча роль у створенні даного комплексу, вважаємо Гліба Васильовича Нечаєва, предводителя катеринославського повітового дворянства (в 1849 – 1860 рр.). Листування Г.В. Нечаєва з батьками, дружиною, родичами та друзями складає третину всього комплексу й в структурі археографічної частини публікації займає 1-й розділ. 45 листів першого розділу – це листи Г.В. Нечаєва до батьків, 86 листів – листи Г.В. Нечаєву від батька Василя Петровича Нечаєва. В цій статті саме цьому листуванню приділена найбільша увага, оскільки воно охоплює період навчання Гліба в Харківському університеті.

В епістолярній спадщині Нечаєвих містяться також листи від родичів з боку матері Г.В. Нечаєва – Лукії Олексіївни, уроджені Савицької; від Олексія, Григорія, Василя, Іраклія Савицьких, а також від інших родичів, як-от: Івана Равського-Ярового, Івана Фрея, Карла Яновського та ін. Значна інформація з історії роду Нечаєвих міститься в листах до Гліба Васильовича його управляючого Андрія Йосиповича Зеньковського (1847 – 1851), а також приятелів, знайомих, сусідів-поміщиків І. Бельченкова, С. Моржевського, М. Приміна, М. Станковича, Т. Твердомедова, А. Тарасевича та ін.

Нечаєви належали до місцевих старожилів, були багатими землевласниками й брали активну участь в громадському житті краю, починаючи з моменту утворення Катеринославського намісництва⁴. Походження роду Нечаєвих поринає в глибину століть й бере початок у Чернігівському князівстві (це дослідження провів О. Соклаков, розвідки якого містяться у додатках до публікації епістолярної спадщини родини Нечаєвих⁵).

Як уже зазначалося, домінантою архіву Нечаєвих, що зберігся, є родинне листування, в якому головним «героєм» виявляється Гліб

Васильович Нечаєв – «знакова фігура» всієї катеринославської гілки роду Нечаєвих⁶. Листи дозволяють найбільш повно простежити життєвий шлях Г.В. Нечаєва з моменту його навчання у приватному пансіоні Карла Грена у Катеринославі (з 1812 р.) до початку 1860-х років.

Епістолярна спадщина родини Нечаєвих є досить повним, а як наслідок – репрезентативним комплексом, особливо враховуючи той факт, що по-перше, родина Нечаєвих сильно не виділяється із загальної маси дворянських родин, а по друге – листування Нечаєвих має цілісний характер, тому що містить листи обох кореспондентів – листи Гліба до батьків і листи батьків до нього. Це дозволяє простежити динаміку стосунків між дорослими та юнаком, прослідкувати, як протягом років змінюється ставлення батьків до своєї дитини, як змінюється ставлення дитини до батьків, як дорослішає і розвивається хлопець, як формується особистість на початку ХІХ ст.

Саме навчання Гліба в Харківському університеті здобуло найбільш повного висвітлення в його листуванні з батьками – саме на цей час (1818 – 1821 рр.) припадає апогей активності листування між батьком і сином. Ця частина епістолярії має цілісний характер, тому що містить листи обох кореспондентів – листи Гліба до батьків і листи батьків до нього. Саме ця частина родинного листування Нечаєвих є основним джерелом даного дослідження.

Гліб був єдиним син Василя Петровича та Лукії Олексіївни Нечаєвих. Він здобув спочатку домашню освіту, а у 1813 р. вступив до Катеринославської гімназії, що була заснована у 1805 р. й згодом здобула статус класичної. Першим директором гімназії впродовж 27 років (1805 – 1831) був Дмитро Тимофійович Мізко (1772 – 1847)⁷.

Гліб Нечаєв був своєкоштным учнем (існували ще казеннокоштні) і жив в Катеринославі в пансіоні Карла Герна. Батько постійно надсилав синові в Катеринослав настанови і повчання, давав йому поради стосовно правил поведінки з оточуючими його людьми та в товаристві, стосовно навчання. Ось деякі з них: «Прошу тебя, любезной Глеб, к учению быть прилежным, к Карле Ивановичу и Семену Ивановичу почтительным, от чего может быть и в науках твоих доброй успех»⁸, «прилеж-

но старайся учиться всем предметам, какие тебе преподают»⁹, «Учись, любезной сын, всем предметам с прилежанием: учись музыки и танцовать, и то в кругу людей считается нужным»¹⁰, «будь благоденствен и скромнен»¹¹.

Коли Гліб закінчив своє навчання в катеринославській гімназії, В.П. Нечаєв в одному з листів застерігав сина: «я думаю уместе с тобою много есть таких, ktoroi с гимназиею расстаются и теперь на свободе, может быть, есть такие, ktoroi и шалят. Прошу тебя не входить и в самые честные их компании. Вы дети, у вас из ничего могут выходить истории, или непристойной разговор про каких-либо особ, и они могут то узнать, а мне будет стыдно, ежели ты в том будешь участником»¹².

1818 року Гліб Нечаєв закінчив повний курс гімназії і як успішний учень за правилами того часу був зарахований до Харківського університету.

Місто Харків на початку XIX ст. багато у чому ще зберігало свій колишній прикордонний характер. У другій половині XVII ст. дедалі відчутнішою в культурному житті міста ставала присутність західноєвропейської просвітницької культури. Її вплив різко різко зріс, відколи на початку XIX ст. в Харкові з легкої руки В.Н. Каразіна було розпочато сміливий, де в чому навіть авантюрний проект по «імплантації» на місцевому ґрунті закордонної новинки – модерного університету. Отже, 1805 року, з ініціативи Каразіна та на кошти місцевого дворянства – нащадків козацької старшини, і був заснований Харківський університет¹³.

В перших десятиліттях XIX ст. Харківський університет, який пізніше називали «Слобожанськими Афінами», став головним культурним осередком для всієї Лівобережної України. Навчало у ньому своїх дітей і катеринославське дворянство. Окрім того, коли 24 січня 1803 р. Російська імперія була розділена на учбові округи, то катеринославська губернія увійшла до складу саме Харківського учбового округу. Катеринославське дворянство відгукнулось на заклик харківського дворянства й пожертвувало на університет у 1803 р. 108260 карбованців¹⁴.

Як і в гімназії, студенти університету розподілялися на своєкоштных і казеннокоштных. Гліб Нечаєв, також як і в гімназії, був своєкоштным студентом, жив на квартирі зі служником, який

вів господарство, привозив з маєтку Нечаєвих – Лукиївки харчі, готував їжу. Часто до Гліба, спочатку в Катеринослав, потім – до Харкова приїздили батьки, особливо Василь Петрович. Батько дуже пишався місцем навчання свого єдиного сина: «Из харьковского прежде коллигума, а теперь из университета много из ничего значущего происхождения людей произошли в великие чины, а другие важные места при министерстве получили, потому что учились хорошо и с прилежанием»¹⁵.

Вже в перших листах з Харкова хлопець пише, що навчання в університеті йому сподобалось. В листі від 22 вересня 1818 р. він повідомляє батькам: «Я уже на всех лекциях был, все почти так хорошо изъясняют, что невозможно их не слушать»¹⁶, «и науки гораздо обширнее преподаются в университете и лучше, нежели в гимназии»¹⁷. Цікавим є тогочасний алгоритм університетського навчання, про який Гліб пише – «у нас вот какия правила: во время месяца занимаемся языками и чтением какихнибудь полезных книг русских, немецких и французских, а как объявят, что завтра экзамен, вот мы и начинаем приготавливаться из тех предметов, которые будут экзаменовать. Я знаю, вы скажете – это нехорошо, но я могу вас уверить, что иначе нельзя, ибо ничего не успеешь в языках»¹⁸.

Увесь час навчання в університеті Гліб займався з репетиторами; спочатку ним був Розумник Тимофійович Гонорський (1791 – 1819) – поет, філолог, журналіст, автор підручника з французької мови. Сам вихованець Харківського університету, Р.Т. Гонорський одночасно викладав у ньому німецьку, словесність, статистику, географію, історію середньовіччя, давав приватні уроки; спільно з Е.М. Філомафітським й Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком заснував і редагував перший український журнал «Украинский вестник» (в 1816 – 1819 рр.), в якому пропагувалися ідеї французьких енциклопедистів і друкувалися матеріали з історії України (статті М. Маркова, Горєцького, І. Веренета, О. Льовшина, твори П. Гулака-Артемівського, В. Каразіна та ін.). Гонорський вважався одним з найбільш освічених і прогресивних людей Харкова. В одному з листів до сина В.П. Нечаєв згадував також щодо Р.Т. Гонорського – «Я был у директора Мизки. Очень он доволен, что ты у хорошева человека на руках»¹⁹.

З Гонорським Гліб Нечаєв вивчав французьку мову й взагалі розмовляв «о материях, которые заставляют рассуждать, а следовательно и слова такие должно употреблять, которые суть важней, нежели: дайте хлеба, позвольте на двор»²⁰.

Окрім занять з Розумником Тимофійовичем, Гліб додатково з окремих дисциплін займався й з іншими викладачами («занимаюсь математикою уже недели две с Аврамовым. Кажется, что он знает довольно хорошо ея, да и изъясняется также, а посему ежели я только буду стараться, то должен знать хорошо эту часть»²¹). Під час свого подальшого навчання в університеті юнак ніколи не припиняв займатися додатково з необхідних йому дисциплін. В його листах до батька міститься «мотивація» таких занять, а також інформація щодо платні за такі послуги – «В университете мне не выходит время сушать языков и военных наук, но без них не выдадут атестата по новому положению; то надобно заниматься сими предметами, особенно французским языком и военными науками, стоит не очень дорого, за первое в месяц 25, а за последние за окончание всей науки и за показание черчения всех планов 150 рублей, за немецкой же язык в месяц 50 рублей. Первыми я уже начал заниматься, также и гитарою, в месяц 25 же рублей. А последними, по причине дороговизны, не начал получения Вашего позволения»²².

В епістолярній спадщині Нечаєвих збереглося 5 листів Р.Т. Гонорського до Василя Петровича Нечаєва, в яких йдеться про успіхи Гліба в навчанні. В листопаді 1818 р. Гонорський в листі до В.П. Нечаєва, давав таку характеристику його сина – «Он добр, умен, прилежен и делает честь, как родителям своим, так и тем, которые содействовали им в его образовании»²³.

Після від'їзду Р.Т. Гонорського з Харкова в 1819 р. до Тули, Гліб Нечаєв продовжив заняття з іншим викладачем Харківського університету – Ніколя Пакі-де-Совіньї.

Хоча спочатку між Совіньї і його учнем виникали деякі непорозуміння, про які Гліб кілька разів згадував у листах до батька, проте надалі їх відносини склались доволі непогано. Хлопець був задоволений своїм новим репетитором і звітував батькові щодо своїх додаткових занять та репетиторства Совіньї: «По французски, когда я говорил прежде с Совинем, то безперестанно останавливался, а теперь гораздо реже. Книги же чи-

таю французские и не шарю, прочитав целую книгу, ни разу в лексиконе, и надеюсь, что в этот год я буду превосходно говорить по французски. Совини так усерден к занятиям со мною, что ежели есть время, то просиживаем с ним три часа иногда, закончим урок, поправит он перевод, а после он начинает еще пересказывать что-нибудь, при последнем присоединяется к нам его жена. Она очень хорошо говорит по-французски, еще лучше его. Летом же в праздники он обещал нам прохаживаться с нами для практики сверх положенного времени для занятий»²⁴, а в листі наступного, 1821 року, Гліб писав, що «он чрезвычайно занимателен, и в разговорах с ним время проведенное кажется летит»²⁵. Батько також був задоволений заняттями сина з Совині: «Я очень доволен, что ты ходишь к Совини. Он человек очень доброй и умной, и советую тебе ходить к нему почаще. Обращаясь с ним, можешь французской язык усовершенствовать»²⁶. Ці рядки яскраво демонструють, наскільки велика увага приділялася вивченню іноземних мов, зокрема французької, що була символом привілейованого дворянського стану.

Гліб Нечаєв подає детальну характеристику деяких викладачів університету – Джунковського, Успенського, Дудровича, Гонорського та ін. Ще у перших листах з Харкова він писав батькам: «Касательно же здешних профессоров – все добры»²⁷, «я со всеми дружен»²⁸. Гліб прислухався до порад і настанов батька, який радив йому – «Будь вежлив и искателен во всех профессоров и чиновников университета, ходи по праздниках с визитами, к начальникам будь благоданен. О хорошем студенте весь город узнает и о ледачем тоже»²⁹.

У листах Гліб розповідає батькам про візити до своїх викладачів, що були нормою тогочасного етикету. Між тим він зазначає щодо цього – «ходить в праздники с визитами есть почти необходимо к одному только Успенскому, а прочие об этом не заботятся»³⁰. Під час таких візитів студент-катеринославець особисто знайомився з викладачами і своїх листах ділиться враженнями від спілкування з ними – «я в прошлое воскресенье был у Успенского с визитом. Он за то меня поблагодарил, давал советы различные, чтобы прилежан [был], не входил в худые общества. В то же время ходил я к Дудровичу, адъюнкту философии. Он прекраснейший человек, чрезвычайно ласково обходился со все-

ми, которые до него придут: [...] и выпроваживает до сенай»³¹. Але протягом навчання ставлення молодого Нечаєва до деяких викладачів зміниться, що безпосередньо відіб'ється і у його листах до батьків.

Слід також зазначити, що на початку XIX століття іноземці становили більшість університетської професури, причому німці за кількістю переважали вихідців з усіх інших країв. За ними йшли російські піддані, потім слов'яни з Австрійської імперії, французи тощо.

Університетські професори, поділені як завжди, на дрібні партії та групи, вели між собою тривалу, нескінченну війну. Німці дружно виступали проти росіян. У своїх спогадах 1811 – 1814 років професор фон Роммель писав: «Серед росіян після Римського та впливового професора Тимковського, який вийшов на пенсію, не було жодного таланту», «Успенський – російський кляузник, який, будучи юрисконсультом університету, тлумачив укази, як сам того хотів і ховав під маскою великого вірнопідданства багато честолобства. Усі вони виділялися великим лицемірством та хитрістю. Усі вони, холоднокровно чатуючи, ніби в засідці, під час дебатів, у розпалі суперечки, уміли, на нещастя відкритих та відвертих іноземців використовували кожний момент, коли ті в запалі дозволяли собі необережні вирази; своєю варварською хитрістю вини перевищували навіть спритних французів. Із німецькою літературою необізнаними були майже всі наші російські колеги»³². Між основними фракціями університетської професури сновигали окремі «бійці», намагаючись знайти собі вигідніше місце.

Жертвою подібної «міжфракційної війни» у роки студентства Гліба Нечаєва став тогочасний ректор університету (обіймав цю посаду з 1813 по 1820 рік), заслужений професор, один з активних засновників Харківського університету Тимофій Федорович Осиповський (1765 – 1832), про якого свого часу Роммель писав – «Осиповський – видатний математик та відповідальний комерсант, який, однак, знаходився під пантофлею своєї жадібної до влади та кокетливої жінки»³³. Про «розправу» над Осиповським Гліб писав: «Осиповский для университета уже не существует по милости попечителя и Дудровича. Сей последний, столько прославляемый студентами, столько подл, что при многих радовался

сему и говорил, что ето он его доехал, ходил к Осиповскому и плакал с ним вместе и уверил сего доброго человека, не имеющаго никакого подозрения, что он его защитник по возможности. Он с попечителем говорили везде, что он безбожник, но он гораздо лучший христианин, нежели они оба вместе. Он делом, они словами. Они почитают Бога словами и безпрестанно твердят где нужно и ненужно. Осиповский же упоминает Его имя тогда, когда говорит о таких делах, которых человек не в состоянии постигнуть, тогда он всегда говорит об етом Бог только знает. Первые твердят безперстанно, любите врагов своих, но его погубили без всякой причины, даже он не был и враг им. Книгиншна прекрасно Дудровичу сказала при сем случае: вы учите философии, твердите безпрестанно – любите врагов своих, а теперь введши человека в несчастье еще и веселитесь. Стыдитесь. Павловский и Комлишинский подают в отставку. С потерю их трех математическое отделение, цветущее с начала университета в России, пало невозвратимо»³³.

Мемуарні записки професора фон Роммеля зберегли відомості про жалування, що виплачувалось ординарній професурі в часи його перебування в університеті. Ця сума складала 2000 рублів (для порівняння процитуємо лист Гліба Нечаєва 1820 року: «за прошлой год издержал я 2700, а теперь мне нужно на весь год со всеми...занятиями до усовершенствования только 2000 рублей»). Також німецький професор зазначав, що, «...професори мали ще додаткові джерела прибутків: часто завдяки надбавкам за виконання деканських чи секретарських обов'язків, часто завдяки проведенню приватних лекцій»³⁵.

Звичайним явищем того часу було також те, що студент винаймає у свого викладача кімнату. Зазвичай, про заняття та про оренду житла тогочасний студент домовлявся з викладачем на початку року. Нерідко у одного викладача було декілька квартирантів. Про своє життя з Розумником Гонорським Гліб пише так: «Я имею комнату, хорошую, чистую и теплую чрезвычайно, стол хорошей, мясца довольно. Разумник Тимофеевич человек хорошей, занимается со мною всякий день по часу от 6 до 7, потом пьем чай и приготовляемся для университета уроки, от 8 до 12 и после обеда от 3 до 6 часов. Итак, как видите сами, что сего довольно в день. Притом также, кроме того, что с ним

часто займаюся. Велит всегда заниматься языками, по крайней мере, чаС. А когда мы вместе бываем, то говорим по французски, но к сожалению, мы весьма редко вместе бываем по недостатку времени, ибо здесь надо сем уроков на день знать да и переводить еще»³⁶.

По закінченні першого року навчання в університеті, Гліб, як і інші студенти, складав щорічні іспити, про які він повідомляє батькам – «у нас с 2-го июня начнутся экзамены, а теперь мы готовимся»³⁷. Наступним листом Гліб більш детально розповідає про хід цих іспитів – «В письме, писанном мною на прошедшей почте, писал я, что готовлюсь к экзамену из двух наук. Я их уже окончил, т.к. выдержал из них экзамены хорошо. А теперь опять приготавлиюсь из двух, которые составляют один предмет. Ежели из него еще выдержу экзамен, тогда я уже совершенно почти свободен, хотя остается 8 других, но этот один стоит всех прочих весьма»³⁸.

Батько щиро бажаючи успіхів своєму синові, писав до нього: «Сердечно желаю тебе добраго успеха на экзаменах и скоро тебя видеть в добром здоровьи. Поистине тебе, любезной Глеб, скажу, не отличие твое на экзаменах нас может утешить, равно не оскорбить, и то беде бы не успел на оных, но утешить ты нас можешь честным и благородным поведением, что для нас всего на свете приятнее будет»³⁹.

За правилами того часу, студент мав після трьох років навчання скласти кандидатський іспит і отримати диплом, який надавав йому право на чотирнадцятий, тобто останній за «Табелем про ранги» чин – чин колезького реєстратора. Випускні екзаменни супроводжувались урочистою церемонією, вони відбувалися публічно, у присутності всіх членів ради, ректора та попечителя учбового округу⁴⁰.

Професор Крістоф-Дітріх фон Роммель, що викладав в Харківському університеті в 1811 – 1814 роках, у своїх мемуарних нотатках зазначав: «Майже всі студенти...вбачали в університетському навчанні сходи до вищого класу служби або рангу, оскільки кожний студент, який успішно складав кандидатський іспит, переходив до дванадцятого класу (магістр – до дев'ятого, доктор – до восьмого (колезькі асесори), і ці ранги, особливо під час війни, відкривали шлях до вищих офіцерських

звань»⁴¹. За «Положенням про надання учених ступенів», що його було затверджено 20 січня 1819 р., кращим студентам, які закінчили повний університетський курс, зразу ж надавався ступінь кандидата. Решта мала підготувати кандидатські твори. Ті, хто далі продовжував навчання, потім захищали дисертації й ставали магістрами, що відкривало шлях до чину титулярного радника⁴². Таким чином, успішне навчання в університеті дозволяло за якихось три роки одержати чин, за який на державній службі звичайним порядком треба було прослужити щонайменше шість років. А як вдало зазначив І.О. Порай-Кошиц, в XIX ст. «Слово *чин*, как название, не есть пустой звук, а напротив, в практическом применении, имеет определенный свой смысл»⁴³.

Ще у своїх перших листах з Харкова Гліб писав щодо цих правил та своїх намірів навчання в університеті: «студент, который был отличным прочитан во время годовых экзаменов, может после окончания курса тогда же давать экзамены в кандидаты, а ежели он не был таковым, должен еще остаться в университете еще на четвертый год, после чрез два в магистры, а потом опять чрез три в доктора. Что же касается меня, то я более не намерен быть как только кандидатом, что бы при военном мундире для перемены надеть и кандидатский мундир, что делает большую честь, ибо что приобретено умом, того никто не в состоянии отнять, кроме Бога, а следовательно приобретши его раз, остаются навсегда»⁴⁴.

Батько при закінченні Глібом Харківського університету, в листі від 12 червня 1821 року, давав синові поради щодо «процедури» здобуття кандидатського ступеня: «Я, приехавши из Харкова, послал к тебе 800 руб. с тем, чтоб ты оные отдал тем, кто будут тебе помогать на кандидадства. И еще обещался прислати и точно пришлю, сколько тебе на оное понадобится, а в случае вскоре оных надобности перехвати у господина Соляникова, у знакомого купца. Ты не первой сею дорогою добиваишья, не стыдись. Все они с великою жадностью получают хабары желают. Они тем и живут, особливо от такого ученика каков ты, им нет стыда, ни опасности в сем деле тебе помочь доставить чин кандидата, ибо ты хорошо учился и успел с отличием против других. Тем трудно и опасно доставлять достоинства, которой вовсе не учился и ничего не знает, а получить оное хотят за деньги. Прошу

тебя не упущать случая и отнюдь не стыдится, давай деньги кому нужно, пусть достают чин кандидата. Как это лестно молодому человеку, приехавши на свою родину, и быть отлично за науки награжденному. Сим бы ты много в нашем кругу блеснул, ежели б успел. Не дождавшись конца, домой ехать, наверне потеряешь все, что страшиш. Они забудут твои услуги и дружбу. За сочинение заботится нечего, оно готово за 50 руб.». А в кінці цього листа батько зазначив: «Письмо сие издери, чтоб оное не попалося или оное чтоб не потерял, как нибудь, оно нехорошо к чести твоих професоров»⁴⁵. Але дякуючи тому, що Гліб не завжди слухався батька, цей лист успішно зберігся до нашого часу. В іншому листі батько давав такі настанови синові: «Сочинение попроси Архангельскаго написать тебе. Надо то сочинение очень хорошо знать, потому ежели что вздумается професорам опровергать, а ты не будишь знать потому доказать, чрез то узнают, что-то сочинение не твоего искусства. Покажи его знающим людям»⁴⁶.

Про хабарництво і тогочасну «корупцію» збереглися замітки і у мемуарних нотатках Роммеля – «...обурення викликав у мене посланець одного директора гімназії в Катеринославі, який хотів одержати вище звання, склавши почесний іспит; він приніс мені *charte blanche* в розмірі 500 карбованців разом з листом від свого батька, в якому той вперто пояснював домагання вищого звання нещодавно одержаним від імператора Хрестом»⁴⁷.

Цікаво, що саме в ці роки в катеринославській гімназії навчався Гліб Нечаєв, а її директором був Дмитро Тимофійович Мізко. Як відомо, Д.Т. Мізко неодноразово був нагороджений орденами за свою службу (за своє життя він одержав орден Св. Станіслава та Анни 3-го ступеня і Володимира 4-го ступеня). Ймовірно, разом з черговою нагородою Д.Т. Мізко зажадав і вищого наукового звання, а «посланцем», що приніс «*charte blanche* в розмірі 500 карбованців разом з листом від свого батька» фон Роммелю був його син – Микола Дмитрович Мізко, який згодом став відомим письменником і літературним критиком та продовжив справу Д.Т. Мізко. Так чи інакше, у 1815 р. Д.Т. Мізко складає іспит у Харківському університеті й отримує вчену ступінь доктора образотворчих мистецтв⁴⁸ (і відповідно за «Табелью про ранги», право на вищий службовий чин).

Кандидатський твір Гліб повинен був подати до 21 серпня 1821 р., про що його листом повідомив ад'юнкт М.М. Архангельський. Скоріше за все, Гліб вирішив все ж писати кандидатський твір власноруч, про що згадується у листі до батька від 14 серпня 1821 р.: «В понедельник или вторник подам сочинение собственных трудов. Теперь уже намарал 10 листов больших, а останется по отделке только три»⁴⁹, а в листі від 20 серпня він пише: «Подав сочинение, теперь веселюсь, а его читают. В следующую среду утвердят меня в кандидатстве по математике, словесность же, говорят, лишнее»⁵⁰.

В університеті Гліб заприятелював із сином Успенського, з родичем міністра Д. Трошинського (1749 – 1829), з М. Остроградським (у майбутньому – відомим на всю Європу математиком), з бароном Корфом, а також з О. Дубровіним, О. Самойленком, М. Левицьким. Після закінчення університету з деякими з них Гліб активно листувався; вони обмінювалися новинами, звертались один до одного з проханнями, згадували події з студентського життя.

В цілому, листи г.В. Нечаєва до батька відзначаються розгорнутою розповіддю про навчання, побут, друзів, викладачів тощо. Хоча в листах до батька юнак і аналізує свій настрій, стосунки з товаришами й викладачами, але листи значною мірою мають ритуально-традиційний характер, не вирізняються відвертістю, особливою довірливістю. Їх написання було зумовлене певним етикетом, нормою; вони мають здебільшого описовий зміст.

С. Абросимова зазначає, що застосовуючи до листування батьків з Глібом класифікацію стилів ставлення дорослих до дітей, що її розробив американський дослідник Л. Демоз, ставлення В.П. Нечаєва до сина можна визначити, як «нав'язливий» стиль, який панував ще у XVIII ст. і характеризувався занадто великою увагою до дітей, прагненням батьків вникати у вчинки, думки, бажання дитини, постійним контролем, повчанням і нотаціями⁵¹.

Н. Суревою було проаналізовано за допомогою конвент-аналізу листи В.П. Нечаєва до сина. Серед порад та настанов батька молодому Нечаєву щодо навчання найчастіше звучать прохання «быть прилежным к наукам», на другому місці – батьківські поради щодо ввічливої поведінки та виконання норм етикету в стосунках

з викладачами та студентами. На найважливіших з подібних норм батько наголошує окремо: не вступати у непристойні компанії, не вести необачних розмов й не розносити чутки, бути привітним із товаришами, відвідувати вчителів у святкові дні, не залишати за собою боргів⁵². В листах синові щодо спілкування з оточуючими людьми він радив: «Ради бога берегись иметь обхождение с людьми поведения худова. Люди все родятыся без порока, но от навычки сперва вглядываются в оные, а потом и сами понемногу приступают, а напоследок, потеряв стыд и уважение добрых людей, вовсе во оные впадают»⁵³, й в іншому листі – «Прошу тебя сердечно, избегай содружества худих людей, и не спохватишься, как испортишь себя на век»⁵⁴.

Багато уваги батько надавав моральному вихованню свого сина: «Будь ко всем людям вежлив, ни над кем не насмехайся. Сей порок несносен. Молись богу и во всем полагай свою надежду на него, тога будеш счастлив и благополучне»⁵⁵, «Не лги, кто что скажет, не переноси к другому, ни над кем не издевайся и никого не осуждай. Будь вежлив против всех своих начальников, пустых новостей ни к кому не пиши, а разве слышанное от великих людей, или очевидное какое произшествие»⁵⁶.

Покладаючись на власний досвід, В.П. Нечаєв писав синові: «Глеб, верь мне, что я тебе советую. Я стар и все дела знаю на практике. Ежели одно дело оставишь не окончено, думаешь сделать после, а после тебе дела дадут другие. Ежели и другое отложишь, что после же изделаишь, то уже время не достанит ни тех, ни других делать, и будишь в ленивцах и неисправных»⁵⁷, «Прошу тебя и приказываю никогда чужих советов не слушать и на оные не полагаться, а держись всегда своего ума. Редко можна найти, чтобы кто посоветовал на добро, а не на зло или на какуюнибудь невозвратную гибель. [...] – Ты вспомни Герна, Гонорского и Павловского. Во всех сих местах [...] у тебе недостойные приятели по твоему легкомыслию [...] всегда тебя подводили, как я думаю, либо из зависти или [...] какихнибудь своих выгод, чтоб ты был в повесах, или в немилости у своих учителей. Я вижу, что ты теперь в [...] узнал, как из сего научись, как жить в свете с людьми. Все те неприятности, которыи ты в разные времена чрез недостойных своих приятелей претерпевал, а равно и упущение чрез них же по наукам делал, крайней беды в том,

слава богу, не было, и потому больше, что все оное прохождение было детское. – Но когда ты будешь служить в полку или в другом, каком нибудь месте, ты, наверное, найдешь там две партии. Одна будет полковничья или командирская, другая от общества, [...], окружающих одна против другой, и всякая таковая партия находит между себе одного легкомысленнаго глупца, чтоб выставить его на первую роль. И сей то повеса всегда за всех один постраждает, а протчие все останутся, замолчавши спокойными, хотя и уверяли, что только зачинай, а они подхватят. Я етых случаев много видал... А лучше всего держись всегда своего ума. Еще советую тебе для собственного твоего спокойствия не говори никогда худо про своих неприятелей, чрез что с ними дела не будешь иметь ни какова. Лутче что про приятеля сказать можна, нежели про неприятеля»⁵⁸.

Особливу увагу в листах до сина В.П. Нечаєв приділяв питанням честі, поведження в суспільстві. В родині Нечаєвих цінувалися чесність, шляхетність, ввічливість й засуджувались брехня, плітки, глузування, неробство.

Гліб був єдиним сином у батьків й тому вони вельми піклувалися про нього, особливо про стан його здоров'я, постійно передавали йому харчі, одяг, гроші, часто приїздили до нього, особливо батько. Гліб, у свою чергу, сумував за батьками, рідною оселею, чекав канікул, коли він завжди приїздив додому. В.П. Нечаєв не шкодував грошей на сина, але постійно вчив його економії та поважливого ставлення до грошей, просить торгуватися і остерігатися шахраїв. («Остановки не будешь иметь, но при всем том прошу жить по-хозяйски. Деньги сорить всякой умеит, но расчетно жить и употреблять деньги на дело не всякой умеит»⁵⁹). Щодо грошей, що витрачались Глібом безпосередньо на заняття та оплату репетиторів, батько зазначає особливо: «Изо всех расходов должен почестья благословеннейшим сей расход»⁶⁰. «Я изо всех моих расходов почитаю наиприятнейшим тот, что я ему (Розумнику Тимофійовичу Гонорському, прим. авт.) за тебя плачу, для твоего будущего благополучия»⁶¹.

З аналізу листування видно, що увага Василя Петровича Нечаєва до дисциплін, які вивчав його син, розподіляється нерівномірно. Найчастіше згадується танцювальне мистецтво, слідом йде музика, далі іноземні мови (переважно французька),

математика, а також правознавство («Желание мое сердечное есть, чтоб ты был совершенен в французском и немецком языках, в математики и в законах судебных. А мать твоя желает, чтоб рисовал хорошо, правда, и я сию науку очень люблю»⁶², «Занимайся с прилежанием, учись всего больше немецкому и французскому языкам и военным правилам. Зная сии науки чрез шесть месяцев производят в офицеры, а не знавших наук юнкеров не велено производить прежде пока двух лет не прслужат в оных чинах. – О сем приказы высочайшие недавно в полках получены»⁶³). Автор листів розуміє, що інтелектуальні здібності та добра освіта створюють підґрунтя для подальшої вдалої кар'єри та добробуту сина, що б у майбутньому не трапилося з його маєтком: «Я знаю, что ты уже познаешь трудов своих цену, но ты узнаешь их несравненно больше с 20-го года своего возраста. Розумник Тимофеевич не имеет своих вотчин, но он имеет голову и чрез то нее-то всегда ото всех уважаем и чрез нее-то имеет доброю одежину, доброй стол. Вот что значит образованная голова. Никто и никакой ябедник у него оной не отымит. А имение всему бывает подвержено. Я мог бы тебе указать много невеж богатых, которой в разврате и баловстве росли и после вишли повесы, а другие в нищете безвременно погибли. Ты, я думаю, сам таковых видишь»⁶⁴.

Водночас для Нечаєва є дуже важливою суспільна думка щодо успіхів сина: «Третего дни обедал я у Новохатскаго, и много нашего уезда там было дворян. Коснулись там о тебе, а именно Новохатская сказала, что ваш у Герна и в гимназии был первой, что подтвердил в то же время Новохатской, а также Петерсон и Борзенков. – И много говорили на твой шот хорошего, даже до того довели, что из тебя будит великой человек. Не посрами себя и меня. Люди о тебе хорошего мнения»⁶⁵.

Листи яскраво демонструють, наскільки багато уваги й батьки, й молоді люди того часу приділяли вивченню іноземних мов (французької, німецької), математики, законодавства, навчання гри на гітарі, фортепіано, малюванню, танцям.

В листуванні В.П. Нечаєва з Глібом є багато інформації щодо тогочасних температурних умов та клімату. Хлопець намагався повідомляти батьків щодо змін погоди в Харкові, щоб ті задалегідь могли йому переслати необхідний одяг. Від змін погоди також залежало проведення занять в університеті, оскільки

навесні танення снігу та дощі перетворювали незабруковані вулиці Харкова в суцільну багнюку. Університетське керівництво час від часу припиняло заняття та оголошувало «брудні канікули». Як правило, це траплялося восени та навесні. Гліб згадує про це: «Теперь у нас становится грязно, и мы все желаем етого для того, чтобы лекций не было, тогда бы можно было хорошо приготовиться к экзамену»⁶⁶.

Особливий акцент в листах Нечаєвих, і в цілому, в листуванні кінця XVIII – першої половини XIX ст. мала тема здоров'я. Батько писав Глібові: «Бог тому свидетель, что мне приятней твоих кандидатств и хороших аттестатов здоровье твое, я предпочитаю всему тому»⁶⁷, «Да прошу тебя искренно – искорени свой кашель и мокроту. Она ежели и неопасна, но, по крайней мере, она очень в публики противна, а для нас с матерью твоею прискорбна и мучительна. Нам здоровье твое милея и приятнея чинов докторскаго и генеральскаго. В том бог тебе свидетель. Проси лекаря и не скупись, заплати ему, он за то будит прилежно лечить»⁶⁸.

Багато уваги В.П. Нечаєв у своїх листах до сина приділяв опису світських подій з життя родичів, друзів, сусідів: сватанням, весіллям, народженню дітей, балам, візитам. Найбільше повідомлень присвячено саме весіллям й «навколошлюбним» новинам. Через власну оцінку подій батько доносив до сина своє бачення гідного чоловіка або достойної дружини, і з листування видно, що у справі укладення шлюбу майновий стан для Василя Петровича мав неабияке значення. На прикладі таких «побутових історій» батько навчав і в певній мірі готував свого сина до вибору гідної пари, до шлюбу та сімейного життя⁶⁹. У цьому контексті одруження як подія становить інтерес не тільки і не стільки як подія особистого життя, скільки як факт дворянської станової культури кінця XVIII – першої половини XIX ст.⁷⁰

В свою чергу, листи Гліба інформують нас про відпочинок та дозвілля в Харкові тогочасного студентства. Гліб писав батькам: «С сего воскресенья в университетском саду начнутся гулянья с музыкою и будут всякое воскресенья продолжаться до июля месяца. А завтра будут почти все после обеда праздновать первое Маия, ежели дурная погода не помешает, которая уже в продолжении двух недель почти так непостоянна, что ввечеру идет дождь, а поутру ясно и напротив, отчего она нам отчасти очень

наскучила, потому что теперь она не дает нам наслаждаться приятностями весны»⁷¹, «На масляной кататься нельзя будет. Кажется бы, должно сидеть дома, но веселые люди всегда желают пособить етому, так и наши студенты, лишась сего удовольствия, выпросили у ректора позволение играть на театре, и по милости их у нас будет свой университетский театр»⁷².

Взагалі, театральна культура на початку XIX ст. була тим, чим у другій половині XX ст. стала масова культура. Цікавим показником театроманії є захоплення не тільки професійним, але й аматорським театром. Ю.М. Лотман зазначає, що останнє можна сприймати як спосіб певного відходу від світу умовностей, від світської нещирості в світ справжніх почуттів. Показово, що театр кінця XVIII – початку XIX ст. однією з суттєвих тем мав характер «естественного человека»⁷³.

Завдяки своєму демократизмові театральна культура об'єднувала різних представників еліти суспільства, формуючи громадську думку, стиль мислення та манеру поведінки людей. Захоплення театром у студентів перетворилося на справжню театроманію. Молоді люди намагалися не пропускати жодного спектаклю, бути в курсі всіх перипетій сценічного та залаштункового життя театральних зірок, самі писали, перекладали та розігрували п'єси. В театрі їхня бурхлива реакція в ході спектаклю нерідко обурювала статечних чиновників, призводячи до конфліктів. Скандали, що виникали в харківському театрі на цьому ґрунті, ще більше роздмухувалися поліцією, котра ніколи не забувала нагадати публіці, хто в місті господар і насторожено ставилася до правової відокремленості університетської корпорації. Один з таких випадків, що завершився масовим побиттям студентів поліцейськими, привів у 1824 р. до спеціальної постанови Кабінету міністрів, якою харківським студентам заборонялося взагалі відвідувати театр. Це був, мабуть, найбільший прояв громадської активності студентів Харківського університету за першу чверть XIX ст.⁷⁴.

Гліб захопився театром, приймав участь у виставах («На нашем театре и я играю две роли: одну министра сегодня, а другую помещика завтра...»⁷⁵), але це захоплення не сподобалось його батькові: «я тебе не советовал братца за театральные роли, да и теперь не одобряю. На что из доброй воли себя на позор

выставляють»⁷⁶. Не дивлячись на це, хлопець не полишив свого захоплення до закінчення навчання в університеті, а потім у листуванні зі студентським другом згадував ці вистави.

Особливу увагу в ті часи надавали танцювальному мистецтву, бо світських заходах «блиснути вихованням» перш за все можна було за допомогою танців та гри на музичних інструментах. Це було своєрідною ознакою приналежності до дворянської корпорації. Гліб, не розуміючи добре подібної мотивації, якось захопився флейтою, потім театром, та був зупинений батьком: «флейта такого рода инструмент, чтоб на нем играть совершенно, а без того пустое дело. Фортепьяно и гитара другое дело, на сих, ежели и посредственно играть, то все же можно доставить себе и компании удовольствие и притом сии инструменты во многих домах имеются, а флейты нигде»⁷⁷. Між іншим, така ж сама думка щодо флейти висловлена в повісті Т.Г. Шевченко «Музыкант».

Говорячи про важливість танцювальних вправ, В.П. Нечаєв наголошує на таких танцях як мазурка, полонез, кадрили. Це класичні танці, виконання яких (на відміну від кругових – вальсу, галопа, або польки, яким можна навчитися й без уроків танцмейстера), потребує знання обов'язкових фігур і сприятиме репутації доброго танцівника. «Не последнее дело, – повчав В.П. Нечаєв сина – учиться и танцевать, оно в публики очень нужное дело»⁷⁸, «чрез то люди находят свое счастье»⁷⁹. У свою чергу, Гліб з гордістю повідомляв батькові про те, що він у харківських дворянських зборах «лучший танцор»⁸⁰.

Навчання танцювати супроводжувалось виснажливими тренуваннями. На цих заняттях молодих людей навчали також вмінню тримати себе в світському оточенні – подавати руку дамі, витончено кланятись, правилам етикету. Саме такі наполегливі, іноді безжалні, тренування надавали «благородним» невимушеність манер, елегантність, витончений шарм⁸¹.

Дослідники російської культури XIX ст. через поширення у суспільстві традиції балів та танцювальних вечорів, називають часи Олександра I та Миколи I «танцюючою, паркетною епохою». Листування Нечасвих підтверджує цю тезу й засвідчує: бали були невід'ємною частиною дозвілля повітового південноукраїнського дворянства. Хоча ці тенденції є загальними і схожими практично для всіх європейських областей Російської імперії. Танцювальні

вечори, бали проводилися дуже часто і вміння гарно танцювати, показувати себе на балах було ознакою приналежності до вищого, дворянського світу. Окрім цього, бали виконували також важливу соціальну функцію, будучи місцем зустрічей місцевої, регіональної еліти. А в Петербурзі, на балах, де був присутній сам імператор, нерідко вирішувалися важливі державні справи.

Аналізуючи листи В.П. Нечаєва до Гліба, можна простежити та виділити так звану референтну групу осіб, з представниками якої порівнює власну поведінку автор листів. За спостереженням Н. Суревої, В.П. Нечаєв вважає за потрібне повідомляти синові думки Кантєніуса, Гонорського, Новохатських, Петерсена, Борзенкова, свого старшого брата Б.П. Нечаєва⁸². Наприклад, в листі від 17 листопада 1818 р., батько пише «Глеб, недавно случилось мне побыть уместе с Кантениусом. Сей умной человек много упрашивал про тебя, очень одобряет твое воспитание, особливо в занятии математики. Он поставялит из первых сию высокую науку, но при том сказал, что воспитанной человек, естли не будет знать прав римских и отечественных, есть немой, то есть без языка. Мысли сего умнаго человека я тебе сообщаю»⁸³.

Таким чином, ми бачимо, що як і завжди, батько ставив синові когось у приклад, а з думкою своїх близьких знайомих та родичів рекомендував рахуватися. Ми можемо побачити, хто складав найближче до В.П. Нечаєва коло його знайомих – це родичі та сусіди-поміщики, що проживали неподалік від його маєтку, а також люди, про яких суспільна думка була досить високою.

Після передчасної смерті батька у 1821 р. Гліб Васильович Нечаєв почав самостійно керувати справами великого господарства, що надійшло йому у спадок. Він одружився з Анжеліною Григорівною Міллер й мав сина Андрія, який навчався у ліцеї в Одесі, став військовим, служив у Петербурзі, де познайомився й згодом одружився з княжною Зінаїдою Миколаївною В'яземською⁸⁴. В епістолярній спадщині Нечаєвих зберігся лист Андрія Глібовича Нечаєва до батьків, в якому він прохає благословити цей шлюб. На жаль, не збереглося достатньої кількості листів Андрія, які б дозволили прослідкувати процес його навчання в Одесі.

Оглянутий комплекс листування родини Нечаєвих доволі глибоко і повно відображає повсякденне, буденне життя

провінційного дворянства першої половини XIX ст. Листування Гліба Васильовича Нечаєва з родиною (насамперед – батьком), дає нам можливість поглянути як на буденне життя катеринославського дворянства, його господарчі, особисті справи, так і на життя простого студента Харківського університету, що вперше надовго виїхав з рідних країв.

В цілому, листування В.П. Нечаєва з сином Глібом є ідеальним об'єктом для вивчення цінностей тогочасного суспільства, а точніше – катеринославського дворянства. Зміст цих листів – це, по-перше, розповідь про домашні й місцеві події, по-друге, батьківські поради й настанови. Пишучи синові, батько несвідомо відбирає найбільш значні факти та події з життя дворянської родини та її оточення. Практичні поради й вказівки відбивають бажання батька прищепити синові певні норми, сформувати в його свідомості певні ціннісні орієнтири⁸⁵.

Листи Гліба Нечаєва до батька – це детальні «звіти» про навчання спочатку в Катеринославській гімназії, а потім – в Харківському університеті, викладачів, друзів, про стан здоров'я, харчування, погоду, побутові подробиці, міські новини Катеринослава та Харкова, моду того часу, про виконання батьківських доручень, про вдачу і звичаї дворянського суспільства, що його оточувало. Листи Гліба доволі чітко змальовують життя катеринославця за межами Катеринославщини – де і як хлопець жив, як проводив учбовий та вільний час. Зокрема, його листи містять цікаву інформацію щодо традицій навчального процесу того часу, умов та правил навчання, «атмосферу», що панувала в університеті. Важливими є сюжети, де Гліб описує викладачів та репетиторів, їхні стосунки зі студентами, висловлює свої думки та враження від навчання, навіть згадує про таке явище, як хабарництво. Вся ця інформація є особливо важливою для повноцінного відтворення тогочасного навчання як процесу. Досить колоритними є сюжети щодо відпочинку студентів, харківського театру, різних сторін звичайного, типового життя студента початку XIX ст. Зокрема, листи Гліба є ще одним яскравим підтвердженням «театроманії» початку XIX ст.

У свою чергу, листи батька, – це повчання, практичні поради й рекомендації, вимоги і побажання синові щодо правил поведінки в товаристві, у колі викладачів, друзів, стосовно обов'язку,

честі, ціннісних орієнтирів, тощо. Батьки не шкодували грошей на освіту єдиного сина, але ж і вимагали від Гліба старанності й успішного навчання, щоб їм не було соромно за нього перед катеринославським суспільством. «Про гарного студента чути не тільки в Харкові, він й в Катеринославі гримить», – попереджав В.П. Нечаєв сина⁸⁶.

Листування Нечаєвих висвітлює образ життя катеринославського дворянства (передусім – повітового дворянства), дворянської садиби першої половини XIX ст., «зустріч» побуту і звичаїв минулого XVIII ст. з цінностями нового XIX віку. В епістолярній спадщині Нечаєвих домінують побутові листи, що відзначаються тематичною універсальністю й містять інформацію стосовно усіх сфер соціально-економічного та культурно-громадського життя катеринославського дворянства зазначеного періоду. Інтенсивність листування, динамічна діалогічність листів передає ритм, напруження життя людей того часу.

ПРИМІТКИ

¹ *Абросимова С.В.* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та ін. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. Т. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 118.

² *Абросимова С.В.* Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (до питання джерельного дослідження епістолярних пам'яток) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 118.

³ *Абросимова С.В.* Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (до питання джерельного дослідження епістолярних пам'яток) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 4 (5). – С. 115 – 124; *Її ж:* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 8 – 20; *Сурева Н.В.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 21 – 28; *Абросимова С.* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 9.

⁴ *Абросимова С.В.* Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (до питання джерельного дослідження епістолярних пам'яток) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 4 (5). – С. 120.

⁵ Соклаков А.Ю. Генеалогія дворянського роду Нечаєвих // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 441 – 463.

⁶ Абросимова С.В. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 11.

⁷ Мирончук В., Чередник О. До історії освіти на Катеринославщині (Д.Т. Мізко) // Під знаком Клію: на пошану Олени Апанович. – Д., 1995. – С. 81 – 83.

⁸ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 20 серпня 1812 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 84.

⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 21 листопада 1812 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 86.

¹⁰ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 12 березня 1813 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 86.

¹¹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва, зима 1817 – 1819 рр. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 93.

¹² Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 26 червня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 94.

¹³ Роммель Крістоф-Дітріх. Спогади про моє життя та мій час. «Україна в записках мандрівників і мемуарах» (Вип. 1.) / Східний інститут українознавства ім. Ковальських; НАН України, інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Майдан, 2001. – С. 17.

¹⁴ Абросимова С.В. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 11.

¹⁵ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 31 жовтня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 117.

¹⁶ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 22 вересня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 52.

¹⁷ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 28 вересня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 53.

¹⁸ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва, початок листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 54.

¹⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 12 жовтня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 95.

²⁰ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 28 вересня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 53.

²¹ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 23 лютого 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 58.

²² Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 10 жовтня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 67.

²³ Лист Р.Т. Гонорського до В.Н. Нечаєва від 11 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 377.

²⁴ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 21 листопада 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 71.

²⁵ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва, листопад 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 77.

- ²⁶ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 30 травня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 106.
- ²⁷ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва, початок листопаду 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 54.
- ²⁸ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 11 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 56.
- ²⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва, зима 1818 – 1819 рр. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 101.
- ³⁰ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 11 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 56.
- ³¹ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 22 вересня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 52.
- ³² *Роммель Крістоф-Дітріх*. Спогади. – С. 120 – 121.
- ³³ *Роммель Крістоф-Дітріх*. Спогади. – С. 120.
- ³⁴ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 7 листопада 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 70.
- ³⁵ *Роммель Крістоф-Дітріх*. Спогади. – С. 114.
- ³⁶ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 22 вересня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 52.
- ³⁷ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 19 травня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 61.
- ³⁸ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 8 червня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 62.
- ³⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 9 червня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 107.
- ⁴⁰ *Кравченко В.В.* Харківський університет у першій половині XIX століття // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Багіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін.; Худож.-оформлювач І.В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 56.
- ⁴¹ *Роммель Крістоф-Дітріх*. Спогади. – С. 114.
- ⁴² *Абросимова С.В.* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 11.
- ⁴³ *Порай-Кошиц І.А.* Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII в. – СПб., 1874. – С. 120.
- ⁴⁴ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 23 лютого 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 58.
- ⁴⁵ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 12 червня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 127.
- ⁴⁶ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 15 серпня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 128.
- ⁴⁷ *Роммель Крістоф-Дітріх*. Спогади. – С. 131.
- ⁴⁸ *Мирончук В., Чередник О.* До історії освіти. – С. 81 – 82.
- ⁴⁹ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 14 серпня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 76.
- ⁵⁰ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 20 серпня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 76.

⁵¹ *Абросимова С.В.* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 12.

⁵² *Сурева Н.В.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 25 – 27.

⁵³ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 26 березня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 104.

⁵⁴ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 24 вересня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 116.

⁵⁵ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 9 червня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 107.

⁵⁶ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 24 квітня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 105.

⁵⁷ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 24 квітня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 105.

⁵⁸ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 31 жовтня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 117.

⁵⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 24 вересня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 115.

⁶⁰ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 22 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 99.

⁶¹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 13 травня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 105.

⁶² Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 1 грудня 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 97.

⁶³ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва, лютий-березень 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 123.

⁶⁴ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 3 травня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 105.

⁶⁵ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 24 вересня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 115.

⁶⁶ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 9 березня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 73.

⁶⁷ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 20 червня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 126.

⁶⁸ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 12 червня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 127.

⁶⁹ *Сурева Н.В.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 26 – 27

⁷⁰ *Белова А.* Замужество в провинциальной дворянской культуре конца XVIII – первой половине XIX века // *Женские и гендерные исследования в Тверском университете.* – Тверь. 2000. – С. 21 – 31 // http://www.a-z.ru/women_cd1/index.htm

⁷¹ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 30 травня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 65.

⁷² Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 7 лютого 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 72.

⁷³ *Лотман Ю.М.* Беседи о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – С. 191.

⁷⁴ *Кравченко В.В.* Харківський університет у першій половині XIX століття // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – С. 57.

⁷⁵ Лист Г.В. Нечаєва до батька В.Н. Нечаєва від 16 квітня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 74.

⁷⁶ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 25 квітня 1821 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 124.

⁷⁷ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 1 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 96 – 97.

⁷⁸ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 4 листопада 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 118.

⁷⁹ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 3 березня 1820 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 102.

⁸⁰ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва, початок листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 54.

⁸¹ *Лотман Ю.М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – С. 92.

⁸² *Сурева Н.В.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 27.

⁸³ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 17 листопада 1818 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 97.

⁸⁴ *Абросимова С.В.* Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (до питання джерельного дослідження епістолярних пам'яток) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 4(5). – С. 123.

⁸⁵ *Сурева Н.В.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 25.

⁸⁶ Лист В.П. Нечаєва до сина Г.В. Нечаєва від 13 травня 1819 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 105.

Надійшла до редколегії у червні 2006 р.

«ЭКСПЕДИЦИИ» КОНДРАТА ЛОХВИЦКОГО (из киевской переписки археолога 1830-х годов)

В современном языковом обиходе слово «экспедиция» более известно в своем втором значении – «командирование группы людей для исследования различных объектов». Оно вполне естественно рядом с именем Кондрата Андреевича Лохвицкого – одного из пионеров киевской археологии начала XIX в. Но во времена Лохвицкого слово, происходящее от латинского «*expeditio*», более употребимо было в своем первом значении – «отправка, рассылка; отдел учреждения, который принимает и рассылает корреспонденцию». Уместность такого значения рядом с именем Лохвицкого не столь очевидна. Но именно сочетание обоих значений приобретает особый смысл при рассмотрении эпистолярных материалов изыскателя киевских древностей Кондрата Лохвицкого. Почему? – На этот вопрос мы попытаемся ответить в статье.

* * *

1 апреля 1832 г. в канцелярии киевского генерал-губернатора было получено письмо статского советника Лохвицкого, которое стало первым документом в начатом «Деле о изыскании древностей в г. Киеве»¹, и в течение нескольких лет чиновники канцелярии почти ежедневно пополняли «Дело» письмами, записками, рапортами, получаемыми от Лохвицкого. Его высокородие успешно занимался изысканиями древностей: как раз в эти годы он открыл Золотые ворота и Ирнинскую церковь, вел раскопки на Андреевской горе, у Иорданского ручья и в других местах города.

В это же время на киевской почте происходили необычные вещи. Из города, только что ставшего центром генерал-губернаторства, в десятки адресов (в том числе столичных) отправлялись послания с неожиданными предметами. Кроме рисунков, объемистых чертежей, копий чужих писем и записок, в них были камни, гнилая пшеница, кусочки застывшей смолы, деревянные щепки, ржа-

вое железо. Адресовались они не известным своими чудачествами персонам, а занимавшим высокие и высшие посты особам, которых трудно было представить со странными подношениями в руках. Иное дело, когда, например, граф А.А. Аракчеев в дар от Черноморского войска «имел удовольствие» получить «при письме ... 14 пар балыков, 10 пудов икры и три белужьи теши», за что и выражал «истинную мою благодарность за усердие ко мне»². Но как могли не удивляться их сиятельства, высокопревосходительства и высочества, получая кувшин сгнившей зловонной пшеницы, полуистлевшую щепку, «корку, отделяющую пшеницу от глины», «шелуху пшеницы наверху и около боков ее»?...³ Однако, вместо обращений в полицию они диктовали ответные послания с изъявлениями признательности и просили впредь одаривать подобными вещами. Киевским отправителем этих писем-поклаж также был Кондрат Лохвицкий.

И этим не исчерпывалась эпистолярная деятельность статского советника. В свои домашние «Журналы исходящему» (или «исходящих») ⁴ он записывал отправляемую корреспонденцию; иногда, кроме даты и адресата, вносил отпуски или аннотации к письмам. Но эти «журналы» были не систематическими. Несомненно, гораздо более полную картину эпистолярного пространства давал другой «журнал» Лохвицкого, являвшийся его дневником⁵. Именно сюда переписывалось большинство отправляемых и получаемых писем. Часть из них вновь копировались и рассылались еще в несколько адресов – знакомым, официальным лицам, в Московское общество истории и древностей и др. Некоторые письма, переписанные в дневник, при необходимости переадресовать их содержание другим лицам, здесь же в дневнике редактировались.

Зачем «изыскатель древностей», обласканный Фортуной, тратил немалые средства и уйму времени на, казалось бы, нелепые подношения; что толку было бережливому чиновнику 5-го класса⁶ исписывать стопы недешевой бумаги и проливать море чернил, рассказывая о находках хлебной ямы, кусков деревянной жерди, железных подков? Какую смысловую нагрузку несло это необычное (или все же обычное – для своего времени?) эпистолярное общение? Ответы на эти вопросы могут объяснить «казус Лохвицкого», но гораздо больший их интерес в другом. Эти узкие,

частные вопросы позволяют, увеличив масштаб исследования, приблизить рассматриваемый предмет и увидеть крупным планом детали событий «внутри» киевского археологического бума 1830-х гг. – явления для своего времени редкого и чрезвычайно интересного. Эта задача актуальна для историографии Киева, в которой сама история изучения города занимает неоправданно мало места.

Сложившаяся в литературе, традиционная картина изображает Киев 1830-х гг. большой и успешной археологической площадкой, возникшей в одночасье в силу благополучного стечения объективных и субъективных факторов. В рамках устоявшейся историографической абстракции секрет археологического успеха «раскрывается» исходя из очевидных результатов: были открыты памятники, опубликованы значительные труды по истории города и его древностей, следовательно – существовал некий план, его авторы (по мнению некоторых исследователей, даже объединенные в научный кружок) и дееспособный целостный механизм реализации археологической программы, «заказчиками» которой были государственная идеология и/или историческое сознание общества⁷.

Переписка одного из протагонистов ранней киевской археологии Кондрата Лохвицкого позволяет скорректировать и уточнить представления о раннем этапе истории изучения киевских памятников.

***

«Дилетант-археолог, не обладавший научным образованием и большими знаниями, высказывавший иногда довольно странные взгляды и увлекавшийся ими до крайностей, Лохвицкий тем не менее обнаруживал нередко значительное археологическое чутье, блистательно оправдывавшее его поиски. Он был положительно счастлив в своих находках», – считал Н.Н. Оглоблин, опубликовавший в конце позапрошлого века несколько фрагментов «из собрания бумаг Лохвицкого»⁸.

По мнению Оглоблина, имя Лохвицкого «не может быть забыто в истории русской археологии» и «тем более, конечно, оно должно быть памятно киевлянам»⁹, но на деле личность археолога оказалась в глубокой тени его знаменитых находок. Исключо-

чением были статьи профессора Киевской духовной Академии Ф.А. Терновского, который как раз об археологической эпопее своего героя поначалу не знал, а занимаясь историей мистицизма в России, заинтересовался его ранними «Записками, самую истинною совести внушаемыми, – для памяти»¹⁰. «Записки» представляли собой огромную рукопись дневника за 1798 г. и за 1808 – 1819 гг. Молодой автор дневника, страстный мистик, «Лохвицкий жил в области сновидений по крайней мере столько же, сколько в области действительной жизни». Но, как заметил Терновский, «за всем тем нельзя сказать, чтобы Лохвицкий был совершенно чужд желанья составить себе карьеру». Познакомившись ближе с деятельностью (в том числе археологической) своего героя в Киеве, Терновский спустя два года опубликовал статью, дополнившую психологический портрет Кондрата Лохвицкого новыми чертами – практичностью, деловитостью, которые, казалось, со временем вытеснили ранние мистические увлечения¹¹.

«Бедный и уединенный чудак, смотрящий на мир сквозь призму своих мистических мечтаний», представавший, по словам Терновского, со страниц «Записок, самую истинною совести внушаемых», с 1790 г. начал службу в должности копииста сенатской *Экспедиции* государственных счетов, то есть с низшей ступени гражданской канцелярской службы. Лет за двадцать «уединенный чудак» преодолел десять классов Табели о рангах¹². Для многих современников, начинавших, как и Лохвицкий, службу копиистами, «путь наверх был труден, и трудности возрастали с каждой новой ступенью»¹³, а вершиной карьеры становился 9-й класс – титулярный советник. Но Кондрат Лохвицкий избежал участи «вечного титулярного советника» и даже преодолел заветный 8-й класс – коллежский асессор, дававший права потомственного дворянства. Его карьера запнулась на чине статского советника (полученном в декабре 1811 г.¹⁴, или в 1816 г.¹⁵), относившегося к высшей группе гражданских чиновников, к «генеральским» чином (хотя и младшему из них)¹⁶.

Вряд ли только способности позволяли ему шаг за шагом неуклонно продвигаться по ступеням служебной лестницы. У него были обширные и прочные личные отношения с влиятельными особами. Корни этих сохранившихся на всю жизнь знакомств были связаны с домом одного из замечательных людей эпохи, Ха-

ритона Андреевича Чеботарева (1745 – 1815), профессора и первого ректора Московского университета, первого председателя Московского общества истории и древностей российских, видного масона. Именно в этот дом еще ребенком был взят на воспитание сирота Кондрат Лохвицкий¹⁷, и дом Чеботарева стал для него родным. Судя по небольшим сохранившимся фрагментам дневников Лохвицкого раннего, петербургско-московского периода его жизни, среди тех, с кем в то время близко общался Кондрат Андреевич, были «куратор университетский» П.И. Голенищев-Кутузов, директор Академии наук граф В.Г. Орлов, известный портретист В.Л. Боровиковский, директор департамента делов и будущий министр юстиции Д.П. Трошинский, попечитель Харьковского университета Е.В. Карнеев, конференц-секретарь Академии художеств А.Ф. Лабзин и другие, чьи имена вошли в культурную и политическую историю страны. Некоторые из этих имен позже вновь появятся – уже на страницах киевского дневника Лохвицкого.

Человек одновременно вполне дюжинный и незаурядный, смиренный и вспыльчивый, дважды (в 1801 и 1817 гг.) привлекавшийся к суду за кляузы, возвышенный мистик и практичный чиновник, одним словом, как просто и верно охарактеризовал его В.И. Щербина, «людина дуже оригінальна»¹⁸, Лохвицкий всегда стремился навстречу «приключениям, почерпнутым из моря житейского»¹⁹. Тем не менее, когда в 1823 г. вышедший в отставку статский советник Лохвицкий приехал в Киев и поселился с женой в приобретенном на Подоле доме, казалось, судьба прочила пожилому чиновнику 5-го класса тихую старость провинциального жителя. Но именно в это время начались события, которые, без преувеличения, обесмертили имя Лохвицкого.

Как раз в год его переезда в Киев митрополит Евгений (Болховитинов) нуждался в помощниках в необычном для православного архипастыря деле. Завершая работу над своей книгой «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии», митрополит хотел поместить в ней достоверные сведения о первой каменной церкви, возведенной при Крестителе Руси – Десятиной. В 1823 г. по замыслу митрополита и на его личные средства прошли первые небольшие раскопки, о которых знали только участники²⁰. А уже на следующий год, когда началось масштабное раскрытие

фундаментов древней церкви, организация работ была поручена митрополитом священнику Михаилу Кочеровскому и ...Кондрату Лохвицкому. Именно с этих раскопок исследователи ведут историю систематического археологического изучения Киева²¹. Условность этого тезиса нуждается в специальном рассмотрении; в рамках этой статьи отметим, что после раскопок Десятинной церкви (1823 – 1826 гг.) почти шесть лет в Киеве было археологическое затишье. И лишь весной 1832 г. начался археологический бум, оставивший одни из самых ярких страниц в истории открытия киевских памятников, которые прочно связаны с деятельностью Лохвицкого. Именно в это время, с весны 1832 г., он начал вести новый дневник и не просто активную переписку, а эпистолярное «производство», хронологически и тематически связанное с археологическими событиями.

На бумажной обложке одного из конвюлютов с бумагами Лохвицкого есть общий заголовок, написанный им собственноручно: «Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве с 1824-го по 1838-й год /О Казармах #/ По квартирной комиссии и о мостовых/ О картинах и монетах»²². Из широко заявленных сюжетов все кануло в Лету, кроме сохраненных материалов «по раскрытиям древностей» 1830-х гг.

Первый документ конвюлюта имеет собственный заголовок – «Журнал /Не готовясь. Из (.)»²³. Это дневник короткого периода от Рождественских декабрьских дней 1831 г. до 20-х чисел марта 1832 г., в котором много пропусков и пауз²⁴. Жизнь разменявшего седьмой десяток статского советника Лохвицкого шла относительно спокойно. От случая к случаю он записывал в свой «журнал» сны, стихи, сочиненные ко дню рождения генерал-фельдмаршала Ф.В. Остен-Сакена и «На Новый 1832 год», вспоминал о раскопках Десятинной церкви 1824 г., заказывал гравированные планы церкви, а заодно рисунок Домика Петра I в Летнем саду, эстампы.

Резкая перемена наступила в самом конце марта 1832 г.: Лохвицкий обращается к киевскому генерал-губернатору графу В.В. Левашову с официальным письмом «о позволении на исследование изысканий, раскрытием из под земли древностей, как в Киеве, так и в уездах сей губернии» и просит «о том дать ему открытый билет»²⁵. Но все это – уже первое сообщение в новом,

специально начатом с 30 марта 1832 г. «Журнале корреспондента Московского общества истории и древностей чиновника 5-го класса и кавалера 4-й степени Св. Владимира Кодрата Лохвицкого. О раскрытии древностей. Киевских». Практически ежедневные записи будут появляться в этом дневнике вплоть до первых чисел января 1834 г.²⁶ Львиная доля дневниковых записей – это копии отосланных и полученных писем.

Таким образом, начало «Журнала корреспондента» совпало по времени с началом упомянутого выше «Дела о изыскании древностей в г. Киеве», и открываются оба письмом Лохвицкого генерал-губернатору В.В. Левашову, только в «Деле» находится беловой автограф, а в «Журнале корреспондента» – копия с дневниковыми примечаниями. Дневник Лохвицкого, который как бы вписал значительную часть эпистолярных документов в событийную канву, показывает совпадение подъемов и снижений эпистолярной активности с «тектоническим» движением в археологической сфере.

Композиционным (точнее – организационным) центром эпистолярного пространства Лохвицкого как изыскателя древностей была его переписка с генерал-губернатором, ставшая средоточием сюжетных поворотов не только других эпистолярных, но и археологических событий. Вся остальная переписка в значительной мере определялась тем, как складывался диалог археолога с местной властью. Такая расстановка акцентов была осознанным выбором Лохвицкого, а не только диктантом эпохи, приверженной этикету и субординации. По этой причине рассмотрение эпистолярного корпуса «бумаг Лохвицкого» начато этой статьей с переписки с генерал-губернатором.

Итак, вслед за первым письмом с просьбой разрешить раскопки, на другой день было подано новое письмо Левашову, в котором Лохвицкий писал: «Ваше высокопревосходительство приказали мне, чтоб я показал: где намерен исследовать древности, разрытием земли?» И отвечая на это «приказание», назвал в первую очередь «закладку Десятинной церкви», а также «и в других местах в записке означенных я намерен отискивать древности исследованиями, по преданиям историческим»²⁷.

Прочитаем внимательно ответ Левашова: «По собранным сведениям относительно просьбы Вашего высочородия о дозволе-

нии произвести разрытие земли для открытия старой закладки Десятинной церкви, оказалось, что закладка сия уже открыта в 1826-м году архитектором Ефимовым²⁸ и снята на план», а поскольку на месте древней церкви шло строительство новой, вести раскопки было не только бесполезно, но и опасно. «В необходимости нахожусь отказать Вам в просимом дозволении, – писал Левашов. – Для отыскивания же древности в других местах можете испрашивать согласия городского начальства и полиции, которые обязаны наблюдать как за основательностию отыскивания в указуемом вами месте предмета какой-либо древности, так и за безвредностию разрытия для жилищ и укреплений, а вместе с сим и для содержания города в приличном виде и опрятности»²⁹. Не только обращений к городскому начальству, но даже упоминаний о них нет ни в дневнике, ни в других документах. Из этого завуалированного отказа Лохвицкий как будто заметил только слова «можете испрашивать» и уже через несколько дней сообщал Н.А. Полевому³⁰ в Москву: «Теперь по записке моей генерал губернатор В.В. Левашов *позволил* [здесь и далее курсив наш. – Т.А.] мне открывать древности в Киевской губернии»³¹. Но следующая фраза говорит о том, что Лохвицкий правильно понял отношение генерал-губернатора к его затее: «[...] генерал фелдмаршал граф Сакен *один только* меня и поддерживает, а зависть подымает страшное против меня ополчение». Подобные жалобы на козни недоброжелателей должны были героизировать деятельность Кондрата Андреевича, подкрепляя его доводы эмоциональными аргументами.

Осуществив «прочтение» письма по своим ситуативным правилам, Лохвицкий тиражировал нужный ему результат, наполнивший новым/иным смыслом то, что было написано Левашовым. Формальная логика утверждает: *Argumenta ponderantur, non numerantur*³². Но житейская логика нередко предпочитает свой постулат: «то, чему никто не верит, не мешает лишний раз повторить»³³. Во многих письмах, снова и снова, с неизменной категоричностью Лохвицкий утверждал, что его археологическая деятельность санкционирована «сверху», в первую очередь – главой местной власти генерал-губернатором. У Левашова были причины до поры не опровергать заявления археолога. Какие – увидим дальше.

Однако, что послужило тем стартовым выстрелом, который так стремительно запустил, казалось бы, затихшие (после 1826 – 1827 гг.) археологические события? Кондрат Андреевич четко ответил на этот вопрос в первой же записи «Журнала корреспондента...» (30 марта 1832 г.): «написана Записка [так названо первое письмо Левашову. – Т.А.] мною, *по совету* генерал-фельдмаршала графа Фабиана Вильмовича фон-дер Остен-Сакена». К этому времени Ф.В. Остен-Сакен уже около шести лет опекал киевского археолога. Как поведал в одной из своих записок Лохвицкий, генерал-фельдмаршал еще в 1826 г. «по дошедшему к нему сведению о всех происшествиях раскрытия Десятиной церкви в Киеве», пожелал «что-либо иметь из найденных древностей»³⁴. Лохвицкий даже называет порученца, через которого была передана просьба – армейского штаб-лекаря Баталина, направлявшегося в Киев. «В удовлетворение благоволения сего знаменитого мужа [Сакена. – Т.А.], послано несколько вещей из освященных древностей»³⁵.

Командующий 1-й Армией Фабиан Вильгельмович Остен-Сакен (1752 – 1837), несмотря на преклонный возраст, оставался человеком очень известным и влиятельным. Выходец из курляндских дворян, начав службу в век Екатерины четырнадцатилетним подпрапорщиком мушкетерского полка, он всю жизнь был в действующей армии, стал одним из главных лиц в кампанию 1812-1814 гг., с марта 1814 г. – генерал-губернатор французской столицы, получивший при отъезде из Парижа золотую, осыпанную бриллиантами, шпагу с надписью «Город Париж, генералу Сакену». Фельдмаршальский жезл был вручен ему в день коронации Николая I, личное расположение царя Сакен сохранил до конца своих дней. «Редкому человеку сужден бывает столь полный круг жизни, какой прошел наш славный фельдмаршал», – скажет о нем позже М.А. Максимович³⁶. «Я думаю в нашей армии не было генерала учнее его, настойчивее, упрямее, но вместе с тем любезнее в обращении», – писал о Сакене лично его знавший военный историк А.И. Михайловский-Данилевский³⁷. К этому субъективному отзыву может быть много комментариев, но они только подтвердили бы незаурядность, яркость личности и влиятельность опекавшего Лохвицкого генерал-фельдмаршала.

В конце 1827 г. Остен-Сакен, будучи в Киеве, вместе с митрополитом Евгением осматривал место раскопок Десятинной церкви и, по словам Лохвицкого, поручил ему составить издание с полным описанием, рисунками, планами церкви. Окрыленный вниманием столь почтенной особы, Лохвицкий взялся за дело, но «описание» – это был не его жанр и не его стихия.

Прошло три года, в начале 1830 г. в Киеве наблюдалась небезразличная для Кондрата Андреевича суматоха: город готовился к перемещению сюда из Могилева Главной квартиры 1-й Армии³⁸. Командующий поселился в Киеве³⁹, и, как видим, он не заставил долго ждать по-военному стремительного начала археологической «атаки».

Имя Сакена не сходило со страниц «Журнала Кориспондента», показывающего, какую значительную роль играл влиятельный военный, один из немногих, кто был безоговорочным авторитетом для Лохвицкого и направлял его деятельность. В середине 1832 г. в обстоятельном письме с «Запиской о раскрытии древностей в Киеве»⁴⁰ археолог писал Сакену: «Сиятельный граф Милостивый государь! С глубочайшею благодарностию и посильными исследованиями древностей в Киеве повергаюся в милостивое покровительство Вашего сиятельства [...] Вы удостоили *начать оживлять древности* [...]». Эта образная фраза имела глубокий смысл и лишь внешне схожа с бесчисленными высокопарными этикетными комплиментами, щедро расточавшимися Лохвицким.

Сакена Лохвицкий неизменно называл своим благодетелем, не только адресуясь к нему самому, но и общаясь с третьими лицами. Иначе обстояло дело с другим киевским «покровителем» археолога – генерал-губернатором.

Генерал-лейтенант В.В. Левашов был назначен киевским военным, подольским и волынским генерал-губернатором 15 февраля 1832 г., несколько дней спустя ему была вверена и гражданская часть Киевской губернии. Несмотря на огромные властные полномочия, которые давали ему должности, всем было известно, что более влиятельной особой в Киеве являлся командующий 1-й Армией. Не было секретом и то, что отличавшемуся непомерным тщеславием Левашову⁴¹ нелегко было удерживаться от конфликтов и недоразумений⁴². Лохвицкий, душой принадлежавший к

«партии» Сакена, настойчиво стремился заручиться поддержкой Левашова. Он не делал ставку на одну из сил административного влияния, а суммировал их, используя доступный ему ресурс каждой. Находясь в отставке, но при этом позиционируя себя как чиновника, который действует «в полезном деле для правительства», добиваясь права носить мундир и причисляя себя к тем, кто «всегда на действительной службе щитаются»⁴³, Лохвицкий расширял поле для маневра, но одновременно оказывался перед административными тенетами. Даже Московское общество истории и древностей в ответ на просьбу Лохвицкого оценить два варианта текста к табличке у Золотых ворот, ответило, что «считает себя не вправе входить в то дело, которое принял уже на себя Киевский университет, тем более, что оно *не получило никакого к тому приглашения от местного начальства*, пекущегося о восстановлении открытого памятника древности»⁴⁴.

Без официальных ходатайств генерал-губернатора прошения археолога-отставного чиновника были обречены. «Административный ресурс» В.В. Левашова был введен в эпистолярный оборот с первых дней апреля 1832 г. и использовался даже после перевода графа в декабре 1835 г. на должность малороссийского генерал-губернатора. В письмах другим особам Лохвицкий постоянно ссылался на «разрешения» и «поручения» генерал-губернатора. Однако «получал» он их своеобразно, не сообразуясь с волей самого губернатора. Неоднократно через Левашова добивался, чтобы о его трудах было доложено императору, но при этом не упускал случая обратиться «наверх» через голову генерал-губернатора. Это нарушало субординацию официального общения, с которой Лохвицкий был знаком не понаслышке⁴⁵. Николай I, у которого «вещи, выходявшие из общего порядка»⁴⁶, вызывали крайнее неудовольствие, тем не менее не останавливал наметившуюся еще в эпоху Александра I **актуализацию механизма связи монарх-подданный**⁴⁷. В обществе были хорошо известны случаи, когда радетели за государственные дела обращались с жалобами, донесениями, доносами непосредственно на высочайшее имя и встречали сочувственное отношение. Кроме того, Кондрат Андреевич поддерживал хорошие личные отношения со многими особами, облеченными очень высокими чинами. И, наконец, неопределенность статуса самого Лохвицкого (офици-

ально находившегося в отставке), при всей ее неприятности, все же имела оборотную выгодную сторону, которую он активно использовал. Как бы то ни было, в Киеве «вольности» Лохвицкого не имели административных последствий.

Археологические занятия Лохвицкого были новым делом и для него самого, и для представителей власти, от которых настойчивый археолог требовал распоряжений и резолюций. Левашов, как мы помним, пытался переадресовать запросы городскому начальству, сведя суть проблемы к хозяйственным аспектам (кроме расплывчатой «основательности отыскивания», речь шла о «безвредности», «приличном виде» и «опрятности» раскопов). Но Лохвицкий «не заметил» этой попытки. Он был убежден, что среди городских властей не было тех, кто мог бы руководить статским советником⁴⁸.

Весной и летом 1832 г. археолог без устали внушал всем и самому Левашову, что ведет раскопки по его распоряжению. Важно отметить, что Лохвицкий постоянно ссылался на апрельское письмо генерал-губернатора (цитированное выше) и делал акцент на том, что «В.В. Левашов *письменно* позволил мне оное [просимое, т.е. раскопки. – Т.А.] учинить»⁴⁹. О *письменном* разрешении он сообщал митрополиту Киевскому, Московскому обществу истории и древностей, Остен-Сакену и другим именитым корреспондентам.

Дав собственное толкование словам Левашова, Лохвицкий закреплял нужную ему интерпретацию многочисленными повторами, а затем переназначил статус письма, маркируя его как «вещь». Именно «вещь», предмет в системе доводов риторики занимает место «настоящего факта», служащего доказательством, особенно если речь идет об уже свершившихся событиях. *Argumentum ad rem*⁵⁰, не только как один из ораторских приемов, изучавшихся со второй половины XVIII в. в учебных заведениях в курсе риторики, но и как довод, особенно существенный для судебного красноречия, был отлично знаком Лохвицкому, дважды прошедшему через рутину судебных прений. Письмо как предмет, как «вещь», призвано было обосновать *объективность* доказательств Лохвицкого, шла ли речь об интерпретациях отдельных находок или о значении его деятельности в целом.

Но, конечно, особое значение могло иметь *письменно* подтвержденное распоряжение царя. Задача получить его актуализировалась после высочайшего визита в Киев в начале сентября 1832 г. Благодаря протекции Остен-Сакена 9-го числа царь наведаясь к Золотым воротам, но это произошло как раз в то короткое время, когда археолог, с шести утра под дождем и снегом дожидавшийся императора, отлучился с раскопа, чтобы сменить промокший мундир. Долгожданная, столь чаемая встреча не состоялась. Примечательно, что после этого огорчения археолог почти на четыре месяца полностью прекратил записи в «Журнале корреспондента». Но эпистолярное движение, пусть и замедленное, продолжилось. Стимулом для него было стремление получить *письменное* свидетельство монаршего внимания к его деятельности. 23 сентября Лохвицкий обратился к Левашову: «*Письменное* позволение Вашего высокопревосходительства раскрывать мне древности в Киеве оправдано на деле. И Его императорское величество возрев, на посильный труд мой, прошел во врата Златые, 9-го сего сентября. Но не имея сведения о высочайшем повелении по сему предмету, осмеливаюсь утруждать всепокорнейшею просьбою: удостоите почтить меня *письменно* объявлением высочайшей воли Его императорского величества. Сие обстоятельство толь важного события необходимо для Истории Российской»⁵¹. Таким образом, Лохвицкий хотел получить от Левашова *письменное* свидетельство высочайшего одобрения его деятельности. Только генерал-губернатор подходил на роль посредника для трансляции монаршей воли⁵². Левашов, уже неоднократно, и со все большими опасениями, наблюдавший за превращением своих распоряжений в нечто противоположное сказанному, на этот раз, когда речь шла о высочайшей особе, счел риск неуместным. К тому же, еще свежи были впечатления от состоявшегося двумя неделями ранее (8 сентября) обеда, где в присутствии царя генерал-фельдмаршал Сакен не упустил случая показать свою роль в городе, используя раскопки как повод для жалобы на Левашова: «При сем случае граф Сакен сказал: Лохвицкий и больше раскрыл был древностей, но военный губернатор Левашов препятствовал», – записал в своем дневнике археолог⁵³. На этом фоне не вызывает удивления карандаш-

ная пометка, появившаяся на письме Лохвицкого в канцелярии генерал-губернатора: «велено оставить без ответа»⁵⁴.

Эпистолярный накал затухал, но масла в огонь добавила публикация в октябрьском выпуске Журнала министерства внутренних дел ответного письма митрополита Киевского Евгения на запрос министра о киевских раскопках. Митрополит между прочим говорил в своем письме, что «Государь император Николай Павлович в бытность в Киеве изволил осматривать 9 сентября сии остатки Златых врат и признал их памятником достойным сохранения»⁵⁵. Это косвенное свидетельство, даже со ссылкой на имя митрополита, не имело той административно-разрешительной силы, которой хотел заручиться Лохвицкий. Получить *письменное* подтверждение высочайшего признания от Левашова не удалось, и Лохвицкий решает на письмо самому царю: «Всеавгустейший Монарх! Всемилостивейший Государь! В день тезоименитого блаженного великого князя Ярослава Георгия, создателя Златых врат в Киеве, открытых мною, с планом и видами оных, осмеливаюсь к стопам упасть Вашего императорского величества.

Государь! Вы соизволили признать Памятник, Златые Врата, достойным сохранения. Но Высочайшая воля Вашего императорского величества еще формально не объявлена; кому я должен сдать сей Памятник для хранения? и продолжать ли систематически раскрытие древностей? Ибо, хотя генерал-фельдмаршал князь Фабиан Вильмович, единственный покровитель открытию моему Древностей киевских, но по частному поручению его сиятельства, весьма часто встречаю некоторые затруднения.

Великий государь император! 1240-го года декабря 6-го дня, Батый дикий разорил Киев, а в числе 300 каменных церквей и Благовещенскую над Златыми Вратами истребил декабря 6-го дня, в силе ангела Вашего императорского величества, удостойте воскресить сей священнейший Памятник! [...]»⁵⁶. Реакция из Петербурга была вполне прозрачной: письмо Лохвицкого переслали в Киев Левашову со следующей запиской Н.М. Лонгинова, статс-секретаря Комиссии по принятию прошений: «Его императорское величество высочайше повелеть соизволил препроводить к Вашему превосходительству всеподданейшее прошение корреспондента Московского общества истории и древностей чинов-

ника 5-го класса Лохвицкого об открытом им в Киеве памятнике Златых врат и о дозволении продолжать раскрытие древностей.

Каковую высочайшую волю сим исполняя, имею честь быть с совершенным почтением и преданностью [...] Н. Лонгинов»⁵⁷. В записке Лонгинова нет и намека на положительную реакцию царя. Ясно, что Николай I, не желая огорчать престарелого генерал-фельдмаршала Сакена, не показал негативного отношения к предмету, но переадресация прошения местному начальству говорила сама за себя. Однако, когда письмо Лонгинова попало к Лохвицкому, с ним произошло то же, что и со многими другими письмами.

Выбрав слова «о дозволении», относившиеся к содержанию его собственного письма («прошение [...] о дозволении»), Лохвицкий перенес их в другой контекст. Причем, эта давно опробованная процедура совершалась поэтапно. Переданная Лохвицкому копия записки Лонгинова возродила «Журнал кориспондента», 15 января появилась первая запись за 1833 г.: «Получил я от г. статс секретаря Лонгинова высочайше объявленное повеление писанное от 4-го генваря № 6, что всеподданейшее прошение мое об открытом мною памятнике в Киеве Золотых врат Ярославова⁵⁸ Георгия и о дозволении продолжать раскрытие древностей по высочайшему повелению препровождено сего числа к г. киевскому военному губернатору». Едва заметная манипуляция с порядком слов, переводом из одной части речи в другую («высочайше повелеть» – в «высочайшее повеление»), наконец, выборка нескольких фраз и – составление из них иного по смыслу сообщения. В письме Левашову вновь появляется «*письменное Высочайшее повеление* объявленное мне г. статс секретарем Лонгиновым <...>, в котором уведомляет, что по Высочайшему повелению препровождено к Вашему сиятельству мое всеподданнейшее прошение об открытом мною в г. Киеве памятнике Златых врат Ярослава-Георгия и о дозволении продолжать раскрытие древностей»⁵⁹, а несколько позже речь уже идет об «объявленном господином статс секретарем Лонгиновым *Высочайшем повелении о продолжении раскрывать мне древности в Киеве*»⁶⁰. Тиражирование новости осуществлялось с помощью писем. А сама записка Н.М. Лонгинова – как «вещь» и объективное доказательство легитимности и важности деятельности Лохвицкого – оказа-

лась в одном ряду с «вещами»—«подлинными приложениями» и находками. Так, в августе 1833 г. «Отзыв *подлинный* статс секретаря Его императорского величества от 4 генваря» посылается в Общество истории и древностей российских вместе с «Планом открываемой церкви древней Св. Ирины» и «Историческими сведениями о Золотых Воротах и о церкви Св. Ирины»⁶¹. Конечно, оригинал письма Лонгинова остался в канцелярии генерал-губернатора, определение «подлинный», как мы видели, несло иную смысловую нагрузку.

Решительности действиям Лохвицкого весной 1833 г. придала поддержка еще одного генерал-фельдмаршала – П.Х. Витгенштейна. Петр Христианович сообщил, что переговорил с министром внутренних дел Д.Н. Блудовым о назначении Лохвицкому столовых денег, но для официального ходатайства нужно представление генерал-губернатора. Это известие пришло 31 марта, а уже 11 апреля Левашов получил очередное послание археолога: «Ваше высокопревосходительство, милостивый государь! Цари, небесный и земный и любящий особы добро творить предоставляют счастливый жребий Вашему высокопревосходительству, чтоб и самая Добродетель изливалась благодетельною рукою Вашею, за посильную мою услугу Отечеству нашему, открытием Золотых ворот в Киеве под непосредственным начальством Вашим, как из *подлинных приложений* открывается».

Радость, изреченная Вашим высокопревосходительством, мне лично: что и впредь желаете делать добро, углубилась в душе моей – и я будучи нерушимо уверен в правде возвышенных чувств сего великого слова, упадаю и в самую милость оною, с ожиданием полезного отзыва Вашего [...]»⁶². По дневнику археолога выясняется, что «подлинные приложения» – это письма Лонгинова и Витгенштейна, которые, как настаивал Лохвицкий, должны подтвердить Высочайшую санкцию на раскопки и «желание м[инистра] в[нутренних] д[ел] г. Блудова исходатайствовать мне столовые деньги»⁶³.

По-видимому, высокие имена сыграли роль, которая была им отведена Лохвицким. Во всяком случае, следующим ответом Левашов дал как никогда много поводов для вольного прочтения и далеко идущих выводов. «Будучи в готовности содействовать к удовлетворению по возможности просьбы Вашей, изложен-

ной в записке ко мне от 11 апреля, я не оставлю воспользоваться первым случаем дальнейших успехов Ваших по открытию древностей, который дал бы мне более права к исходатайствованию для Вас высочайшей милости», – написал губернатор 12 апреля⁶⁴. Естественно, реакция не заставила себя ждать. 13 апреля генерал-губернатору был представлен рапорт: «Руководствуясь предписанием Вашего высокопревосходительства [...], честь имею донести, что в открытых мною, частно по подписке, прошедшего 1832 года Золотых воротах блаженного великого князя Ярослава Георгия, признанных Всеавгустейшим государем императором Николаем I-м «памятником достойным сохранения», сего числа по приказанию моему открыты двери, с правой стороны ворот... Памятник сей, прославленный в истории отечественной под непосредственным Главным Начальством Вашего высокопревосходительства [...]»⁶⁵. 15 апреля генерал-губернатор уже осматривал открытое «окно»⁶⁶. По-видимому, нужно Лохвицкому впечатления находка не произвела, и он тут же добивается посещения находящегося неподалеку участка: «Смотрел [Левашов. – Т.А.] по указанию моему место Свято[й] Ирины, а по сим причинам приказал мне лично представить, а о Золотых воротах подать смету»⁶⁷.

Так в поисках объекта, достойного награждения столовыми деньгами, взоры были обращены на предполагаемое место древней церкви Св. Ирины.

Посещением участка, где впоследствии начались раскопки, генерал-губернатор окончательно вовлек себя в археологические перипетии. «За первенство находки места Св. Ирины отечественная История обязана приветствовать Вашему высокопревосходительству»⁶⁸, – убеждал Лохвицкий. В июне археолог известил Общество истории и древностей российских, что «ему [Левашову. – Т.А.] по Высочайшему повелению поручен я для раскрытия древностей, как в *приложениях* значится. Он мне покровительствует и сам был при раскрытии гробниц свидетелем славного здания Св. Ирины мною отрываемой»⁶⁹. За этим сообщением следовала просьба, особенно любопытная в контексте эпистолярной темы: «Прошу всепокорнейше поддержать меня, Вашим великодушным наставлением, – взывал Кондрат Андреевич, – и сделать мне милость написать от Общества к киевскому

военному генерал-губернатору Левашову и в киевскую губернскую почтовую кантору о приеме пакетов от меня без денежно, или прислать мне печать Общества». Трудно представить, насколько увеличилась бы источниковедческая база темы, если бы Общество исполнило просьбу киевского археолога.

В ожидании обещанных денег Лохвицкий был настойчивее обычного. «Исполнив предписание В[ашего] в[ысокопревосходительст]ва от 12 апреля сего года <...> осмеливаюсь покорнейше просить повергнуть мои труды со всею находкою и издержками пред Всемилоостивейшим Монархом, как в оном предписании Ваше высокопревосходительство сами удостоили изъявить благоволение исходатайствовать для меня Монаршей милости. При сем прилагаю записку о службе моей»⁷⁰. Решение о столовых деньгах задерживалось, и Кондрат Андреевич занялся другим вопросом, который мог иметь финансовые последствия, – очисткой от земли раскопанных Золотых ворот. По представленной им смете работы оценивались в огромную сумму – 5000 руб. Для генерал-губернатора дело принимало скандальный оборот и задача его усложнялась: не допустить очередной жалобы царю, не растратить казенные деньги на сомнительные прожекты, не дать повода для критики Остен-Сакеном его, Левашова, действий. Генерал-губернатор все еще надеялся на успех своей тактики: сопровождая новые посулы новыми требованиями, отсрочивать развязку. Обходя молчанием вопрос «монаршей милости», он пообещал, что «по мере успехов изысканий Ваших в открытии исторических древностей, труды Ваши не останутся без надлежащего внимания и возмездия»⁷¹, и вскоре получил от неутомимого археолога рапорт, начинавшийся словами: «Во исполнение предписания Вашего сиятельства [...] что по мере успехов изысканий моих в открытии исторических древностей, труды мои не останутся без надлежащего внимания и возмездия, – честь имею почтеннейше донести [...]»⁷². Каждое слово Левашова превращалось в «предписание» или «поручение», подкрепленное «высочайшими указами», поддержкой Общества истории и древностей, министров, Витгенштейна, записками статс-секретаря Лонгинова и т.д., и т.д.

Может быть, дело тянулось бы так и дальше, но в июле 1833 г. произошли события, которые не могли не спровоцировать обо-

стрение ситуации. Желая ускорить получение обещанного «надлежащего [...] возмездия», археолог предложил «взять от меня в казну мною отрытый цемент на месте так называемой Св. Ирины, которого будет более нежели на десять тысяч рублей, который я отрыл на свой кошт»⁷³. В ответ генерал-губернатор первым делом приказал своему чиновнику для особых поручений подполковнику И.О. Загурскому поставить у раскопа караул. Лохвицкий, всегда болезненно реагирующий на попытки подчинить его кому-либо, состоявшему в низшем, чем он сам, чине, узнал, что тому же Загурскому поручено и составление сметы. 27 июля Лохвицкий делает попытку вернуть ситуацию в прежнее русло: «Сиятельнейший граф, милостивый государь! Предписаниями Ваше сиятельство в текущем и прошедшем году предоставили мне, счастливый случай открыть Исторические Древности в Киеве. Пользуясь сим благодеянием я исполнил волю Вашего сиятельства, – услужил Отечественной Истории и казне предложил на свой кошт отысканные и отрытые материалы для дорог по Высочайше конфирмованному плану об устройстве города Киева на значительную сумму»⁷⁴, – таким образом, в очередной раз настаивая, что выполняет прямые распоряжения генерал-губернатора, Лохвицкий пытался исключить из цепочки общения лишнее, с его точки зрения, звено – Загурского, и просил дальнейших личных указаний Левашова. Письменной реакции не последовало. Казалось, административные тучи сгустились донельзя, и вдруг 30 июля Лохвицкий оказывается среди приглашенных к генерал-губернатору на обед. Этот, на первый взгляд незначительный, эпизод является на самом деле показательным, демонстрируя, как далеко расходились нити от собственно археологических сюжетов и событий. Итак, обед был дан по случаю приезда в Киев сенатора Ф.П. Лубяновского.

Федор Петрович Лубяновский (1777 – 1869) был на пике своей служебной карьеры. Сын малороссийского священника, получивший образование в Харьковском коллегииуме, по окончании которого записался в лейб-гвардии Преображенский полк, через год подал в отставку и поступил в Московский университет (январь 1793 г.), где познакомился с Х.А. Чеботаревым. Скорее всего, именно с тех давних пор длилось и его знакомство с Лохвицким⁷⁵. Переводчик, литератор, масон, путешественник, объ-

ездивший Европу, знакомый Н.М. Карамзина, сподвижник М.М. Сперанского, знавший и царскую милость, и опалу, недавний пензенский губернатор – сенатор Лубяновский был человеком иного масштаба, чем Лохвицкий, но их встрече в Киеве это не помешало. Лохвицкий использовал возможность очередной «презентации» своего проекта, и дело прошло успешно: влиятельный петербургский чиновник, как записал Лохвицкий, «одобрял мои открытия в Киеве древностей», а генерал-губернатор в итоге «сказал: я тебе помогу раскрывать древности»⁷⁶. Реакцию сенатора археолог в данном случае, по-видимому, не преувеличил. Старый знакомый не подвел, и это показал следующий день: 31 июля губернатор и гость, в сопровождении археолога, посетили раскоп у Иренинской церкви. А 1 августа Кондрат Андреевич, занятый составлением очередных исторических справок для Лубяновского и Левашова, даже не поехал на обед в Контрактный дом. Одобрение сенатора, о котором, как писал Ф.В. Булгарин, многие «разумеют как о государственном человеке»⁷⁷, должно было произвести впечатление на Левашова. Казалось, для Лохвицкого появился реальный шанс вновь вывести археологическое дело на дорогу, проторенную не без помощи Сакена, Витгенштейна, Дибича, Репнина, графини Орловой-Чесменской, великой княгини Елены Павловны и других именитых корреспондентов и визитеров, ряды которых пополнил Лубяновский.

Последующие два месяца эпистолярный диалог археолога и генерал-губернатора то входил в привычное его русло, то норовил изменить характер. Причина была не во взглядах на древние памятники, их изыскания и дальнейшую судьбу. Как раз в тот момент, когда отказавшийся от очередного обеда Лохвицкий составлял исторические справки, его посетил подполковник Загурский с известием, что «отрытый цемент» забракован, а по смете, составленной Загурским, Лохвицким могло быть потрачено на раскопки (земляные работы) до 200 руб. (напомним, вместо 10 тысяч по подсчетам археолога). Лохвицкий немедленно нанял рабочих для расчистки нового участка возле церкви Св. Ирины, с учетом замечаний Загурского: чтобы, аккуратно сняв верхний слой земли, «цемент, щебень и мусор чистый брать». И без того расторопный, Лохвицкий на этот раз особенно спешил, ведь в разговоре Загурский предложил, чтобы он сам организовал зем-

ляные работы. Еще больше встревожился археолог, когда возле раскопа был снят караул. Он подал Левашову рапорт, в котором отказался от риторических прикрытий и решительно поставил вопрос, витавший в воздухе с самого начала археологической эпопеи: «угодно ли будет все отысканное раскрытое мною на свой кошт взять в казну, или предоставляется оное мне в собственность? В последнем случае я поставлю свой караул»⁷⁸, – под этим письмом Лохвицкий подписался в первую очередь как «Соревнователь Общества истории и древностей российских», а затем уже – «чиновник 5 класса». Сохранившийся черновик ответа Левашова дает возможность воочию увидеть процесс редактирования письма, превращающий этикетно-выдержанные, обтекаемые формулировки (они вычеркнуты в оригинале, а здесь даны в квадратных скобках) в четкую информацию, не оставляющую простора для вольных трактовок: «[...] разрытие Вами места, на котором предполагается церковь Св. Ирины, не дает права на приобретение оного в собственность. Что касается [присмотра, то Вам не воспрещается иметь его пока почтете нужным продолжать на месте сем свои исследования] присмотра сего места, то я приказал поставить часового»⁷⁹.

Лохвицкому понадобилась неделя, чтобы ответить, собрав весь набор аргументов: «Сиятельнейший граф милостивый государь! В предписании мне данном сего августа 10-го дня № 8696 Ваше сиятельство удостоверяясь на донесении чиновника особых поручений г. подполковника Загурского, что на работы производимые мною до сего времени при открытии церкви могло быть употреблено до 200 руб. и потому приказать изволили удовлетворить меня сею суммою. Из прилагаемого же мною отзыва к нему г. Загурскому удостойте познать, что оное донесение гадательное. По сей причине и резолюция Вашего сиятельства может быть противоположна: О щепне, – творите по власти данной свыше я испротивлюсь силе оной, потому что предписание Вашего сиятельства почитаю Высоча[й]шею волею по сему предмету. О сем и я письменное Высочайшее повеление объявленное мне г. статс-секретарем Лонгиновым представлял Вашему сиятельству, в котором уведомляет, что по Высочайшему повелению препровождено к Вашему сиятельству мое всеподданнейшее прошение об открытом мною в г[оро]де Киеве памятнике Златых врат

Ярослава-Георгия и о дозволении продолжать раскрытие древностей. В следствие сего 12-го апреля № 3435, удостоверить меня удостоили, что и Ваше сиятельство не оставите воспользоваться первым случаем дальнейших успехов моих по открытии древностей к исходатайствованию для меня Высочайшей милости. 4-го июля № 7026-й – так же подтвердили, что труды мои в открытии исторических древностей не останутся без надлежащего внимания и возмездия. Убеждаясь истинною слова знаменитой особы Вашего сиятельства в текущем году у Золотых ворот открыл я, во-первых: в апреле – три окна, закладенные древними кирпичами; во-вторых: по отысканию и указанию моему отрыл место так называемое древней церкви Св. Ирины, которое отданно мне предписанием Вашего сиятельства раскрывать на свой счет; в сем открытии оказалась церковь, точно древнего строения – одинакого с Золотими Воротами и из одинакого материала, при сей церкви с обеих сторон олтарной части оказались палатки каменные и с каменными гробницами. – В сей операции сих открытий Ваше сиятельство почтили сами быть свидетелем. И по сему то сия древность есть священнойшая и Историческо-Драгоценная.

Исполнив волю Монаршую и Вашего сиятельства предписания просил я Вас, сиятельнейший граф: 2-го июля № 10 повергнуть труды мои со всею находкою Золотых ворот и Св. Ириною и издержками моими при раскрытиях моих пред Всемилодивейшим Монархом. При сем прошении приложил я записку о службе моей. – Но вместо исходатайствования обещанной милости Монаршей, можно ли, чтоб я лишен был не только найденных Древностей и собственности своей без воли высочайшей, по одному только гадательному донесению г. Загурского? Златые врата и Св. Ирину посвящаю Всеавгустейшему Государю императору Николаю Павловичу и от Его величества ожидаю резолюции высочайшей, а за открытие памятников, достойных сохранения, на счет заслуженного мною великим трудом и 40-ка летнею службою царского жалованья, я не в комитете Киевском⁸⁰, но в соотчичах Общества истории и древностей российских ожидаю себе признательности [...]»⁸¹.

В начале осени 1833 г., в преддверии нового визита царя, Лохвицкий ждал реванша за прошлогоднюю неудачу, но вместо этого произошел новый конфликт с Левашовым. 4 сентября, как обыч-

но, археолог обратился с заверениями, что старается «заслужить великодушный случай доставленный мне В[ашим] С[иятельство]м открытием древностей в Киеве, для всемилостивейшего воззрения всеавгустейшего покровителя Общества истории и древностей российских» и надеется «по Великому Слову Вашему с[иятельнейший] г[раф] отыскать потерянное в прошлом году», в связи с чем представил «рапорт об очистке Золотых ворот при которых вероятно найдется значительная древность»⁸².

Ответ Левашова, последовавший в тот же день, был «очищен» от этикетных формул и прямолинеен. По черновику с большой правкой вновь можно увидеть, как это было достигнуто (в квадратных скобках даны зачеркнутые фразы): «На рапорт Вашего высокородия от 4-го сего сентября ... даю знать, что предписанием моим от 26 августа [...] я не возлагал на Вас [обязанности иметь непременно наблюдение при очистке Золотых ворот [...]] а предоставил сие собственному Вашему усмотрению] со стороны моей никаких особых обязанностей, а только не воспрещал того наблюдения какое Вы полагаете зависящим от Вас»⁸³. Левашов отверг ту трактовку своего распоряжения, которую навязывал ему Лохвицкий, и не допустил подмены смысла своих слов. В этом эпистолярном диалоге наступил новый этап. Инициировал его Левашов.

В подобных случаях возмущенный начальник, до времени закрывавший глаза на некоторые вольности, обрушивал всю силу своего негодования на нарушителя порядка. Так было, например, в эпизоде с участием генерал-прокурора Алексея Борисовича Куракина, который вместо строго официального ответа на донос сибирского мещанина Ивана Чудинова по началу допустил добродушие и иронию – в надежде, что они будут правильно поняты. Но Чудинов, ободренный ласковым по форме ответом из Петербурга, повел с местными властями такую яростную борьбу, что вызвал гнев Куракина – от прежнего благодушия не осталось следа. Опубликовавший этот материал А.И. Куприянов отметил, что Чудинов как человек иной культуры, нежели аристократ Куракин, не увидел иронию в первом ответе генерал-прокурора, он искренне поверил, что заручился поддержкой сановника⁸⁴.

Киевская ситуация, при некотором сходстве, имела ряд существенных отличий и получила совершенно иное развитие.

Хотя служебный статус Лохвицкого был ниже статуса Левашова, разрыв не был фатально большим и отчасти компенсировался личными связями и признанием успехов Лохвицкого. Важно и то обстоятельство, что Лохвицкий с Левашовым, в отличие от сибирского мещанина и генерал-прокурора, были людьми одной культуры, в том числе культуры эпистолярной. Оба они понимали истинный смысл написанного. «Трудности перевода» возникали как тактический прием Лохвицкого, впрочем, вполне прозрачный для Левашова. Но стандартизовано расписанное поведение каждого участника эпистолярного общения требовало соблюдения этикетных норм.

Лохвицкий усвоил урок, но пока оставалась надежда превратить археологический успех в успех социальный, он не намерен был сдаваться. «Сиятельный граф милостивый государь! – писал он в октябре 1833 г. – Внимание В[ашего] с[иятельства] на мои посильные раскрытия Древностей исторических в Киеве на свой счет проникло и воскресило в душе моей жизнь благоговеть и любить святую добродетель В[ашего] с[иятельства].

После сего удостоверения не смею утруждать Вас, великодушный граф! мою прозьбою о себе, прощая в справедливость, сияющую во всех делах Ваших и все то что видите на деле доказанное трудом и пользою в отыскании Государственных древних имуществ Золотых ворот и церкви, доложите лично Всеавгустейшему монарху, изливающему блага-верно-подданных за заслуги.

Находясь счастливо подраспоряжением В[ашего] с[иятельства], имею честь быть с совершенною покорностию воли Вашей»⁸⁵.

В ноябре, будучи в Петербурге, Левашов получал подробные отчеты о завершении раскопочного сезона и напоминания о главной просьбе археолога: «[...] По отбытии из Киева Вашего сиятельства в Санктпетербург раскрывая древнюю церковь вероятно Святой Ирины, великим князем Ярославом-Георгием построенную отрыл всю южную часть стен и колен⁸⁶ от востока до западных дверей. В середине оказались четыре четырех-угольные колонны, до половины збитые и свинцу до десяти пудов.

Открылись входы под церковь, подобно пещерам варяжским. [...] По окончании работ с 1-го числа сего м[еся]ца все входы подземельные я закрыл под караулом часового до весны.

Благодетельнейший граф! – раскрываю на свой кошт для казны и пользы отечественной истории. В уповании уверения В[ашего] с[иятельства] прошу исходатайствовать у Всемиловейшего Государя для меня столовые деньги. В прочем предаюсь воле Вашей [...]»⁸⁷. В ноябре 1833 г. деньги были выделены, но не столовые лично для Лохвицкого, а по высочайше утвержденному «положению Комитета гг. министров назначена в распоряжение Вашего сиятельства [генерал-губернатора. – Т.А.] особая сумма на открытие древностей города Киева»⁸⁸.

25 августа 1834 г. Левашов обратился к министру внутренних дел Блудову с письмом, которое заслуживает полного воспроизведения. Черновик был составлен как будто на одном дыхании, с единственной правкой, которая, возможно, призвана была избежать тавтологии, но оказалась весьма симптоматичной: «Милостивый государь, Дмитрий Николаевич! Жительствующий в городе Киеве чиновник 5 класса Лохвицкий, не престававал с одинаким рвением усердствовать к открытию древностей и тем обогащать [далее зачеркнуто – *историческими*. – Т.А.] полезными сведениями достопамятную историю одного из древнейших российских городов, по справедливости заслуживает внимание правительства. Ограниченность получаемого им из казны содержания, на будущее время легко может повергнуть его в невозможность продолжать свои труды. А как г. Лохвицкий долговременно упражняется в сих изысканиях получив уже потребный к тому навык, который нескоро может быть приобретен другим, то, дабы не потерять ожидаемую от дальнейших его открытий пользу, я имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство обязать меня исходатайствованием у Государя императора назначения ему по две тысячи рублей в год столовых денег [...]»⁸⁹. Это ходатайство скажет больше, если учесть, что двумя месяцами раньше из канцелярии генерал-губернатора вышло другое письмо, направленное попечителю Киевского учебного округа. В нем речь шла о «необходимости в начертании при сих вратах [Золотых. – Т.А.] на особой доске надписи, которая бы служила каждому любопытствующему путешественнику ясным указанием исторической знаменитости и глубокой древности сего памятника». Инициатива установки доски, естественно, принадлежала Лохвицкому, который предлагал и вариант текста. Но в письме,

подписанном генерал-губернатором, было отмечено: «Таковая надпись требует точнейших археологических ученых познаний. Посему обращаюсь к Вашему превосходительству с покорнейшею просьбою возложить труд сей на профессора Киевского университета, сим познаниям в особенности посвященного»⁹⁰. Таким образом, генерал-губернатор вполне определенно дифференцировал функции двух «ветвей» археологической деятельности: организационная предписывалась Лохвицкому (и, заметим, должна была неплохо оплачиваться), а не свойственное ему «ученое познание» делегировалось университетским профессорам.

Ответ из Петербурга пришел только семь месяцев спустя; Блудов объяснял, что, «при всем желании моем сделать Вам угодное», не считал себя вправе докладывать императору о ходатайстве Левашова: ведь Лохвицкий получал кроме жалованья еще и квартирные деньги, а на открытие древностей в Киеве выделяется «особая сумма». Это был отказ, который не оставлял надежд.

Парадокс, но еще осенью 1833 г., именно в тот момент, когда Петербург выделил деньги на раскопки (подчеркнем, не лично археологу, а в распоряжение губернатора), фактически прекратил свое существование «Журнал корреспондента». Сначала он полностью превратился в свод писем, скопированных переписчиком, и постепенно иссяк вовсе. За несколько месяцев появились лишь считанные записи, сделанные рукой Лохвицкого, но речь в них шла уже не о раскопках. Последний раз Кондрат Андреевич написал в своем «журнале»: «1834-й год Генварь 3-го дня. Со 2-го на 3-е число в среду по утру во сне три раза видел графа В.В. Левашова, со мною говорящего и что то мне дающего и упрекающего по ложному наговору девицы известной мне [...]»⁹¹. Как мы уже знаем, Левашов так и не обретет покоя от археологии до самого конца своего пребывания в Киеве, хотя ему удастся отчасти обратить энергию и служебное рвение Лохвицкого на далекие от археологии хозяйственные проблемы города. Окончательно испорченные отношения с генерал-фельдмаршалом Сакеном ускорят перевод Левашова на пост Малороссийского генерал-губернатора (в 1835 г.). Не исключено, что и чиновник 5-го класса Лохвицкий, вольно или невольно, внес свою лепту в должностные перемещения высоких сановников. Но еще долго в своих, уже далеко не столь многочисленных, письмах новым

начальникам Кондрат Андреевич будет уверять, что действовал «под покровительством Его сиятельства графа Левашова», который «по любви к древностям» предписывал заниматься их изысканием⁹².

Ситуацию, в которой после отбытия из Киева Левашова продолжалась утратившая недавний размах археологическая деятельность, красноречиво воссоздают несколько строк одного из писем Лохвицкого: «[...] в текущем 1835 году никаких открытий древностей не было, по причине особенного мне поручения его сиятельства графа Левашова об обревизовании домов и о измерениях в них комнат, для уравнительного воинского постоя, по киевской квартирной комиссии»; другой рукой карандашом дописано: «и по недозволеннии раскрывать древностей г-ном военным губернатором графом Гурьевым»⁹³.

* * *

В.И. Щербина говорил о Лохвицком в контексте попыток организации научной исторической работы в Киеве, где Лохвицкий «захопився археологією та став ретельно працювати у цій галузі знання»⁹⁴. Н.Н. Оглоблин говорил о везучем дилетанте с археологической интуицией. Археологи и историки прошлого века фактически ввели Лохвицкого в круг «отцов» киевской археологии. Наука, как это часто с ней бывало, и на этот раз действовала по модели общественной практики, где истиной чаще всего называют официально принятое мнение.

На самом деле Кондрат Андреевич был почти так же далек от науки археологии, как и его эпистолярный *vis-à-vis* Левашов. Лохвицкий не только сторонился научного сообщества, но, судя по всему, оказался невосприимчив к богатейшему потенциалу интеллектуальной среды в доме Х.А. Чеботарева, которого сам А.-Л. Шлецер называл своим «руководителем по российской истории». Ревностно оберегавший поле своей практической деятельности от любых «конкурентов», Лохвицкий спокойно принимал публикации о раскопанных им памятниках не только митрополита Евгения, которого можно (хотя и с целым рядом оговорок) считать соавтором открытий, но и, например, Н.С. Самойлова, не имевшего отношения к раскопкам, однако в 1834 г. опубликовавшего труд о Золотых Воротах⁹⁵.

Сказанное не носит оценочного характера, а лишь фиксирует исторические реалии и подтверждает, что «для верхушки образованного дворянства того времени история была занятием особого рода, смежным с государственной службой и имевшим мало общего с академической наукой»⁹⁶.

Традиционно называя Лохвицкого археологом, нужно сознавать условность такого определения, о которой напоминает его эпистолярная деятельность. Размах переписки, количество писем с повторяющимся содержанием, скрупулезные ссылки на документы, учет корреспонденции, количество копий – все это домашнее «производство» писем было избыточным для археологии как таковой, оно воспроизводило порядок и объем делопроизводства⁹⁷ тех учреждений, где проходила служба Лохвицкого, и было социально мотивированным. Последний фактор нужно особо подчеркнуть. Кондрат Андреевич воплощал поведенческий репертуар чиновника не столько потому, что критерии научного поведения еще не были четко установлены, сколько вследствие выбора, который диктовался реализуемым социальным сценарием. Еще раз отметим, что документы не отрицают большого интереса Лохвицкого к древностям, увлечения раскопками, искренности переживаний за их успешность и действительных успехов, которые объяснялись не только благосклонностью Фортуны. Речь идет о другом – о том, что сохранившиеся документы, в первую очередь эпистолярные материалы, позволяют обратиться к вопросам, связанным с мотивационной составляющей, ценностными ориентирами, приоритетами тех, кто волею судеб стали первыми киевскими изыскателями древностей. Археология вошла в жизнь Лохвицкого и он вошел в историю археологии, но его археологические экспедиции были бы невозможны без экспедиций, прививших ему вкус и навык к «подлинным приложениям» – к письмам.

ПРИМІТКИ

¹ НБУВ ИР. – Ф. П. – № 22950. Это было одно из первых дел в канцелярии: первый генерал-губернатор недавно учрежденного Киевского генерал-губернаторства, генерал-адъютант граф В.В. Левашов был назначен 15 февраля 1832 г.

² Письмо от 2 марта 1810 г., опубликовано: Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (1807 – 1829). – М., 2006. – С. 26.

³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 20 – 21.

⁴ Разрозненные части этих «журналов» за 1832 – 1834 гг. находятся в нескольких конволютах. См.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22948, 22952.

⁵ См. о нем: *Ананьева Т.Б.* «Сие открытие необходимо для истории»: Дневник киевского археолога. 1830-е гг. // Исторический архив. – М., 2003. – № 5. – С. 180 – 202; *Ананьева Т.Б.* Страница киевской мемуаристики начала XIX в. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2005. – Т. 5. – С. 279 – 301; *Лохвицкий К.А.* Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве // Киевский Альбом. – 2001. – Вып. 1. – С. 33 – 41; 2002. – Вып. 2. – С. 67 – 73; 2004. – Вып. 3. – С. 24 – 30; 2007. – Вып. 5. – С. 49 – 53.

⁶ Именно так, с указанием чина по Табели о рангах, подписано большинство писем Лохвицкого.

⁷ См. наприм.: *Иконников В.С.* Киев в 1654 – 1855 гг. // КС. – 1904. – № 12. – С. 594 и дальше; *Карпов С.М.* Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К., 1914. – С. 225; *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій і половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 10 – 14; *Шандра В.* Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві // Пам'ятки України. – 1989. – № 2; *Федорова Л.* Перший музей Києва // Київська Старовина. – 1992. – № 3.

⁸ *Оглоблин Н.* Из бумаг К.А. Лохвицкого // КС. – 1889. – № 7. – С. 239 – 245; *Оглоблин Н.* К истории открытия Золотых ворот (1832 – 1838 гг.) // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн. 5. – Вып. II. «Собрание» хранилось в архиве отца публикатора, протоиерея Софийского собора Н.Я. Оглоблина.

⁹ *Оглоблин Н.* Из бумаг К.А. Лохвицкого... С. 239.

¹⁰ См.: *Терновский Ф.* Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого) // Труды КДА. – 1863. – Т. III. – С. 161 – 203.

¹¹ *Терновский Ф.* К.А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве // Киевлянин. – 1865. – № 144 – 146.

¹² Государственный архив г. Киева (далее – ГАК). – Ф. 299. – Оп. 1. – Д. 6. – Формулярный список Лохвицкого.

¹³ *Писарькова Л.Ф.* Российский чиновник на службе в конце XVIII-первой половине XIX века // Человек. – 1995. – № 3.

¹⁴ По данным «Записки о чиновнике 5-го класса Лохвицком» (составлена самим Кондратом Андреевичем). – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л.28.

¹⁵ По данным формулярного списка. – ГАК. Ф. 299. – Оп. 1. – Д. 6.

¹⁶ *Матханова Н.П.* Положение русского провинциального чиновничества в середине XIX века: закон и жизнь. http://ihtik.lib.ru/ph_articles/ihtik_pharticle_1189.htm; *Писарькова Л.Ф.* Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. – 1995. – № 3; *Шенелёв Л.Е.* Аппарат власти в России. Эпоха Александра I и Николая I. – СПб., 2007. – С. 78.

¹⁷ Сведения о ранних годах жизни К.А. Лохвицкого очень скудны. Даже в дате рождения есть разночтения: по формулярному списку Лохвицкий родился в 1774 или 1775 г., а по данным исследовательницы киевского некрополя

Л.А. Проценко – в 1770 г. (См.: *Федорова Л.* Перший музей Києва // Київська Старовина. – 1992. – № 3.).

¹⁸ *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій і половині XIX ст. // Україна. 1929. – Січень-лютий. – С. 12.

¹⁹ Читавшим А. Вельмана (1800 – 1870) эта фраза напомнит одноименный роман, а заодно и главного героя.

²⁰ См. подробнее: *Ананьєва Т.Б.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820 – 1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 15 – 23.

²¹ *Иконников В.С.* Киев в 1654 – 1855 гг. – К., 1904. – С. 136; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX-первой половины XIII веков. – М., 1982. – С. 15; и др.

²² НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22948. В оригинале отсутствуют знаки препинания; наклонными линиями мы обозначили абзацы. В последующем цитаты подаются по правилам публикации документов XIX в., с максимальным сохранением индивидуальных особенностей письма, пунктуации. Раскрытия сокращений, пропущенные буквы даны в квадратных скобках.

²³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22948. – Л. 6.

²⁴ Например, после 20 декабря 1831 г. следующая запись – 28 декабря, после 13 января 1832 г. – 6 марта, затем – 29 марта.

²⁵ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 1.

²⁶ В последующем такое ведение дневника прекратится, вплоть до 1838 г. в него добавятся всего несколько записей и несколько копий писем.

²⁷ Письмо от 1 апреля 1832 г.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 1 об.

²⁸ Ефимов Николай Ефимович (1799 – 1851), архитектор, академик (с 1840 г.). В 1826 г. по ходатайству митрополита Евгения был направлен в Киев для обследования остатков Десятинной церкви. См. подробнее: *Ананьєва Т.Б.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820 – 1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С. 15 – 23.

²⁹ Недатированный черновик: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950 – Л. 2. Письмо скопировано Лохвицким в дневник с указанием даты 9 апреля 1832 г.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 2 – 2 об.

³⁰ Полевой Николай Алексеевич (1796-1846), писатель, журналист, критик, издатель и редактор «Московского Телеграфа», одного из популярнейших журналов своего времени.

³¹ Письмо от 17 апреля 1832 г. (по копии в «Журнале корреспондента»): НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 5 об.

³² Сила аргументов не в числе, а в весомости. (*Лам.*)

³³ *Бернард Шоу.* Предисловие. Главным образом о себе самом // Бернард Шоу. Избран. произведения: В 2 т. – М. – 2001. – Т. 1. – С. 20.

³⁴ ЦГИАУК. – Ф. 222. – Оп. 1. – Д. 274/699. – Л. 22. Естественно, сам Лохвицкий и был источником сведений о раскопках Десятинной церкви, которые Сакен впервые «удостоил посетить и видеть все в 1825-м году». – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 31.

³⁵ ЦГИАУК. – Ф. 222. – Оп. 1. – Д. 274/699. – Л. 22.

³⁶ Речь над гробом генерал-фельдмаршала князя Сакена // КС. – 1887. – Октябрь. – С. 332.

³⁷ Михайловский-Данилевский А.И. Мемуары. 1814 – 1815. – СПб., 2001. – С. 48.

³⁸ ЦГИАУК. – Ф. 533. – Оп. 3. – Д. 470.

³⁹ В Киеве Сакен прожил семь лет – последние годы его жизни; был похоронен на Дальних пещерах Киево-Печерской Лавры. См.: Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. – К., 1995. – С. 99 и др.

⁴⁰ Письма Лохвицкого Сакену известны по копиям в «Журнале кориспондента». Данное письмо от 4 июля 1832 г.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 30 об. – 33.

⁴¹ Барон М. Корф писал о Левашове: «Отличительными чертами графа, при усердном и безотчетном исполнении воли царской, были: тиранический деспотизм над всем, от него зависевшим, и, несмотря на очень ограниченную способность к делу, безмерное тщеславие». – Корф М.А. Записки. – М., 2003. – С. 443.

⁴² Тем не менее, именно конфликт с Сакеном был, хотя и не единственной, но существенной причиной перевода Левашова из Киева. См.: *Иконников В.С.* Киев в 1654 – 1855 гг. – К., 1904. – С. 161; *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 175.

⁴³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 29, 42.

⁴⁴ По Журналу заседаний Общества от 28 ноября 1834 г.: Труды и летописи ОИДР. – 1837. – Ч. VIII. – С. 293.

⁴⁵ В конце 1790-х годов, служа в канцелярии генерал-прокурора князя А.Б. Куракина, Лохвицкий умудрился вступить в конфликт со своим начальником, принял за засыпать различные ведомства потаенными рапортами и в результате был не только уволен (1798 г.), но и привлечен к суду. См.: *Терновский Ф.* Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого) // Труды КДА. – 1863. – Т. III. – С. 168.

⁴⁶ Корф М.А. Записки. – М., 2003. – С. 442.

⁴⁷ *Куприянов А.И.* Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века. – М., 2007. – С. 204 – 205.

⁴⁸ Это было так же недопустимо и оскорбительно для него, как и присылка в 1826 г. для проверки плана Десятинной церкви петербургского архитектора Николая Ефимова, выпускника Академии художеств 1821 г., «художника 14 класса».

⁴⁹ См. наприм.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 14.

⁵⁰ Доводы «к вещи». (*Лат.*)

⁵¹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 3.

⁵² Круг государственных лиц, имевших право объявлять *словесные* повеления высочайшей особы, был очень ограничен. См. наприм.: *Марасинова Е.Н.* Власть и личность: очерки русской истории XVIII в. – М., 2008. – С. 87.

⁵³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22949. – Л. 41.

⁵⁴ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 3.

⁵⁵ Об открытии Ярославовых Златых Врат в Киеве // ЖМВД. – 1832. – № 7. – С. 77.

⁵⁶ Письмо от 26 ноября 1832 г. – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 9.

⁵⁷ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 8.

⁵⁸ Так в оригинале.

⁵⁹ Письмо Левашову от 13 августа 1833 г.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 51 об. – 52 об.

⁶⁰ Письмо неустановленному лицу от 21 ноября 1833 г.: НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 61 об. – 62.

⁶¹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 42.

⁶² НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 14.

⁶³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 37.

⁶⁴ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 15.

⁶⁵ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 16.

⁶⁶ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 37 об.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 21.

⁶⁹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 42 об.

⁷⁰ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 27; № 22951. – Л. 44.

⁷¹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 30.

⁷² НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 31 – 31 об.

⁷³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 47 об.

⁷⁴ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 32.

⁷⁵ И в раннем московско-петербургском, и в киевском дневнике Лохвицкого упоминается как близкий друг Е.В. Карнеев. Сам Егор Васильевич Карнеев, попечитель Харьковского университета, принадлежал к мистическому кружку конца царствования Александра I. (См.: *Горленко В.* Несколько данных о Боровиковском // КС. – 1894. Т. XLVII. – Октябрь. – С. 144 – 145.) Карнеевы – украинские родственники Лубяновского. Очевидно, не случайно оба имени стоят в дневнике рядом уже после посещения Лубяновским Киева: «Октября 24-го [...] Видел во сне друга моего Егора Васильевича Карнеева и с ним целовался, указав ему что приехал в Петербург сенатор Федор Петрович Лубяновский. Сие свидание был у подъезда Зимнего дворца под фонариком [...]». – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 58 об.

⁷⁶ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 48.

⁷⁷ Видок Фиглярин: Письма и агентурные записки Ф.В. Булгарина в III отделение. – М., 1998. – С. 237.

⁷⁸ Рапорт от 3 августа 1833 г. – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 33.

⁷⁹ Ответ от 6 августа 1833 г. – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 34.

⁸⁰ Комитет об устройстве города Киева.

⁸¹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 51 об. – 52 об.

⁸² Там же. – Л. 55 – 55 об.

⁸³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 47.

⁸⁴ *Куприянов А.И.* Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века. – М., 2007. – С. 207.

⁸⁵ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 56 об.

⁸⁶ Так в оригинале.

⁸⁷ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 60 об. – 61.

⁸⁸ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 105 об.

⁸⁹ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22950. – Л. 93.

⁹⁰ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 1 – 1 об.

⁹¹ Последнее слово написано неразборчиво. – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22951. – Л. 62. Среди бумаг Лохвицкого есть еще несколько разрозненных одиночных записей, зафиксировавших два-три события, но к ведению «Журнала» он, очевидно, больше не вернулся.

⁹² Из рапорта 1838 г. на имя генерал-губернатора графа Гурьева. – НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 35 об. – 36.

⁹³ НБУВ ИР. – Ф. II. – № 22952. – Л. 40.

⁹⁴ *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 12.

⁹⁵ *Самойлов Н.* Златые врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным видом и историческим описанием оных. – М., 1834. Соревнователь Московского общества истории и древностей Н.С. Самойлов в феврале 1833 г. предложил Обществу составить описание открытых Лохвицким Золотых Ворот и получил одобрение

⁹⁶ *Гинзбург Л.Я.* Пушкин и Бенедиктов // Гинзбург Л.Я. О старом и новом. – Л-д., 1982. – С. 118 – 119.

⁹⁷ Современники хорошо знали о проблеме постоянного возрастания объемов делопроизводственной переписки. Попытки выработать меры по ее сокращению, поддержанные Николаем I еще в 1831 г., лишь в 1851 г. привели к созданию специального комитета «для изыскания средств к сокращению делопроизводства и отчетности по гражданским управлениям». Однако, и в последующем проблема «прекращения огромной переписки» оставалась актуальной. См.: *Шепелёв Л.Е.* Аппарат власти в России. Эпоха Александра I и Николая I. – СПб., 2007. – С. 186 – 187.

Надійшла до редколегії в червні 2008 р.

К ВОПРОСУ О ПЕРЕПИСКЕ КУКОЛЬНИКА

Письмо относится к жанру «документальной прозы». Как документальная проза письмо привлекает к себе постоянное внимание. Его считают одним из основных источников изучения биографии личности. По той или иной личности на сегодняшний день имеется некоторое количество (различное от того, какое отводится этой личности место в истории) опубликованных писем. Иногда – десятки тысяч, иногда – единицы. И, тем не менее, на сегодняшний день в пользовании этим жанром до сих пор много неясного.

Если исходить из того, что писатель – есть субъект исторического процесса, то для полного понимания биографии этого субъекта нужно быть с ним вровень. Конечно, практически это невозможно, поэтому и личность писателя (художника, актера) непостижима. Вот тут-то определенную пользу приносят исследователю письма личности, которую он изучает. Это – писательство не для печати. Именно знакомство с письмами позволяет на личностном уровне сопереживать и даже «войти» в судьбу писателя¹. Это уменьшает возможность исследователя вносить свое субъективное «Я» в биографию писателя.

В настоящей статье я поведу речь о переписке русского писателя первой половины XIX века. Нестора Васильевича Кукольника (1809 – 1868). Это было время заката романтизма. В соответствии с современными критериям Н. Кукольник являлся ведущим русским поэтом в числе тех, кто преломил романтизм «в духе державинской школы»².

Переписка Кукольника совершенно не изучена. В библиографических справочниках в разделе «Кукольник» приводятся некоторые данные об опубликованных письмах, но они не полные и содержат серьезные ошибки³. Так, например письмо Н. Кукольника Александру II (1864) значится как письмо к Николаю I, хотя ко времени написания письма Николай I был давно мертв. Аналогичная ошибка относится к письму Кукольник-Похвистневу

(1872). На самом деле это письмо Павла Кукольника. В 1868-м году Н. Кукольник умер, и написать письмо не мог.

По моим данным на сегодня надо считать опубликованными 67 писем, в том числе 43 письма самого Кукольника и 24 письма к Кукольнику. Что дает ознакомление с этими письмами?

Во-первых, они раскрывают отдельные эпизоды из жизни Кукольника. Это объясняется тем, что в большинстве случаев сохранились и опубликованы только единичные письма. Исключение составляет переписка с М.И. Глинкой, причем, писем самого Кукольника всего три, и письма к Рамазанову (относятся к таганрогскому периоду жизни Кукольника) – даже 13. Кроме того, имеется хорошая, глубоко аргументированная статья о письмах Кукольника, хранящихся в Российской Публичной Библиотеке⁴.

Во-вторых, несмотря на то, что опубликовано малое количество писем, наглядно бросается в глаза что-то вроде тенденции обвинять Кукольника в подделке писем. Исследователи, опубликовавшие статьи по этой тематике, считают возможным утверждать, что Кукольник сам себе писал эти письма. Справедливость требует заметить, что это, в основном, имеет место в музыковедении⁵.

В третьих, встречаются случаи публикации писем Кукольника с купюрами, причем купюры сделаны так, что содержание письма меняется на противоположное. Делается, видимому, с одной целью, унижить Кукольника, и показать как на фоне такого «ничтожества» велик другой, обычно Пушкин⁶.

Дальше мы подробнее остановимся на деталях этих «фальшивых» публикаций сейчас же заметим, что помимо этих, опубликованных писем, еще сохранилось 162 письма Кукольника к различным адресатам, 23 письма к Кукольнику и 87 писем к племянникам Пузыревским (Илье и Платону). Таким образом, общее число писем из переписки Кукольника составляет 339 писем. Цифра далеко не полная, ибо не все хранящиеся, известные мне письма, удалось скопировать, потому что они сшиты в специальные альбомы, откуда копии снимать не разрешается. Кроме того, в различные архивы и сегодня периодически приходят новые поступления. В качестве примера назовем недавнее поступление писем Кукольника к Ростовцеву в РГАЛИ⁷. Однако число опубликованных писем от этого не увеличивается.

Работа над письмами Кукольника мною ведется более десяти лет. Она сводится, прежде всего, к прочтению и комментированию. Когда я говорю о комментариях, то имею ввиду реальный комментарий к именам, фактам, реалиям, возникновению документа, его связи (фактической, документированной) с другими документами и пр. Я стараюсь избегать интерпретации документа в виде мыслей публикатора по поводу, его обобщений, соображений и пр. Все, что я хочу сказать, должны сказать *документы и факты*, их полнота, их противоречивость, сам контекст, который они образуют. Читателю надо дать возможность видеть эти документы и делать выводы самому.

Можно привести много примеров, показывающих, как это требование сегодня нарушается именно за счет не полноты используемых документов и фактов, как по количеству, так и по качеству. Если приводится в комментарии сам документ, то надо стремиться избегать сокращения его. Главное – надо позволить читателю самому делать выводы.

Кроме того, важно при комментарии использовать другие документы этого же автора. Некоторые письма нельзя даже понять, если вы не прибегнете при изучении писем к одновременному использованию других документов. Например, имеется письмо Кюхельбекера к Пушкину от 3 августа 1836 года. В нем Кюхельбекер пишет Пушкину о Кукольнике, высказывает свое мнение о месте этого поэта в русской поэзии. Понять это высказывание, особенно если учесть, что оно написано из ссылки, когда Кюхельбекер был далек от той суеты, партийных распрей, которой жил современный ему Петербург, можно только в совокупности с дневниковыми записями Кюхельбекера. «Кто может соперничать с Кукольником, если сравнить его кое с кем из сверстников и старших братией?» – спрашивает Кюхельбекер. И однозначно отвечает. После Пушкина – никто!⁸.

Что говорит накопленный опыт комментирования писем Кукольника?

Комментарий к именам, встречающимся в письмах Кукольника, очень затруднен, так как круг лиц, с которыми общался Кукольник, практически неограничен. К тому же, упоминание лиц в письмах идет без указания инициалов (не говоря уже об указании имени и отчества). Это очень затрудняет комментирование. По

этой же причине иногда невозможно установить даже адресата письма. Например, очень важные для биографии Кукольника и истории Таганрога имеет письмо некоему Григорию Захаровичу. Практически, это последнее письмо, написанное Кукольником незадолго до его внезапной смерти. Но среди близких к Кукольнику лиц человека с таким именем не обнаружено.

Второй пример из этой же серии – это Ольга Пузыревская, о которой Кукольник вспоминает в письме к цензору Корсакову. Родословная семейства В.Г. Кукольника, составленная его потомками, у меня есть. Составлялась она не один год, и в ее составлении принимало участие не одно поколение потомков. Но вот Ольги Пузыревской в нем не было. Были высказаны различные версии, предположения, но все они ни к чему не вели. Но когда появилась возможность обратиться к истории православного Евфросиньевского Кладбища г. Вильнюса, где жили родственники Кукольника и племянники по линии Пузыревского, то имя Ольги Пузыревской прояснилось. Она действительно оказалась похороненной здесь⁹.

Были и противоположные примеры. В Пушкинском доме хранится письмо, вернее отпуск с письма, «Художнику в Милан». Установить адресата, похоже, никто не пытался. А по времени написания письма и сопоставления с другими письмами этого же периода можно сделать однозначный вывод – это худ. Каниевский (1804–1867). В подтверждение этому служат такие слова из письма Кукольника А.Бакуниной от 4 января 1836 года: «Познакомьте меня заочно с Бруни, с Лебедевым, с Иорданом и другими художниками; из них я знаю только одного Каневского...»¹⁰.

Здесь позволю себе сделать маленькое отступление. Некоторые исследователи весьма своеобразно рассматривают наличие копий (отпусков) с писем, сделанных автором, которые хранятся среди рукописей автора. Украинский ученый П.В. Михед (Нежин) по этому поводу говорит, что Гоголь, а позднее Достоевский, снимавшие копии с собственных писем, стремились себя «репрезентировать как пророки»¹¹. Мысль, конечно, интересная, но надо использовать ее при оценке действий в конкретных условиях и при заданных обстоятельствах. Если Гоголь, а позже Достоевский действительно часто копии со своих писем делали для «стилистической экспансии мотива пророка» по отношению

к себе, то Кукольник делал копии для себя лично, чтобы иметь возможность при необходимости обратиться к письму (Письмо к Е. Лазаревой, письма к Мордвинову и т.д.). Однако, относительно письма Кукольника «Художнику в Милан» вывод П. Михеда справедлив, так как это письмо действительно может служить дефиницией образа Кукольника, тем более что он начитает это письмо словами: «Собираешь ли ты мои письма? Советую собирать! Я храню каждую свою строчку».

Вторую сложность относительно писем Кукольника представляют комментарии, местам, описываемым в письме, и даже мест написания. Как правило, это те места, которые в конкретный период посетил Кукольник. Поскольку его биография проходит через всю европейскую часть России, сталкиваешься с определенными сложностями. Особенно показательным в этом отношении оказался процесс комментирования письма Кукольника барону Вревскому, в котором описываются результаты его командировки в Астрахань для переделки печей для отопления войскового госпиталя. Он занял почти два года. Для начала требовалось ответить на вопрос: бывал ли Кукольник в Астрахани? Далее – зачем требовалось переделывать печи отопления? И, наконец, основной вопрос – а в каком госпитале это было. Решить эту задачу я сам не смог, и обратился к астраханскому краеведу А.С. Маркову. Получив ответ от него, что по имеющимся данным (в том числе и музейным) Кукольник никогда в Астрахани не был, я сделал свод выписок из писем Кукольника, где утверждалось (самим Кукольником, конечно), что в Астрахани он все же был и указана примерная дата пребывания.

После этого А.С. Марков обратился к подшивке «Астраханских губернских ведомостей» за 1850 год. В разделе «О прибывших и выбивших с 12 по 20 июля» удалось прочесть, что 12 июля (среда) чиновник по особым поручениям при военном Министре статский Советник Кукольник прибыл из Саратова, а 16 июля (воскресенье) – убыл в Саратов». Разумеется, результаты этих поисков незамедлительно сообщались мне.

Более сложным оказался розыск госпиталя. Было взято под наблюдение несколько существующих госпиталей, запрошены архивные материалы Военно-исторического музея в Москве, материалы Астраханского краеведческого музея, план Астрахани

1901 года, и другой, местный, имеющий вспомогательный характер. На основании этих материалов А.С. Марков установил, что в начале XIX века часть стены северо-западной стороны астраханского Кремля обрушилась. На этом месте соорудили несколько госпитальных зданий. В 1850 году Кукольником был предложен план переделки печей отопления в этих госпитальных зданиях и перевод госпиталя на отопление отечественным антрацитом. План был согласован военным Министром и утвержден лично Николаем I.

Результаты этой кропотливой работы нашли отражение в статье А.С. Маркова, и практически составляют подробное описание пребывания Кукольника в Астрахани¹².

К сожалению, организовать что-нибудь подобное о пребывании Кукольника в Саратове, Ставрополе, Владикавказе, Севастополе, Тбилиси, Кишиневе, Одессе и др. не удалось. А исследования эти могли бы привести к не менее интересным результатам, судя по упоминанию факта пребывания Кукольника в этих городах в разных письмах. 3 декабря 1849 года, например, Хомутов в письме Кукольнику писал: «В бытность Вашу в Саратове шла речи и о железной дороге. Готовности много со всех сторон. Если Правительство благословит и поддержит, то дело пойдет на лад»¹³. Это факт обходят все саратовские краеведы в статьях по истории железнодорожного строительства. Музей министерства путей сообщения на запрос счёл возможным ответить, что в архивных документах каких-либо материалов по Кукольнику у них не имеется. И такие примеры можно продолжать.

Как видим, требуется проведение комплексных исследований, касающихся возможных сфер деятельности, что в настоящее время часто не делается. Исследователи Пушкина практически не общаются с исследователями Лермонтова по той причине, что жизненные пути Пушкин и Лермонтова не пересекались. Но у них могло быть единое окружение. Например, в круг общения Кукольника входили лица, общавшиеся с Пушкиным, Лермонтовым, и поэтому опускать эту часть возможного изучения эпистолярного наследия не рекомендуется, хотя комментировать чрезвычайно трудно.

Таким образом, работа над комментариями конкретных писем может занимать и занимает многие годы. Конечно, считать

по этой причине эту работу бесцельной, малоэффективной нет никаких оснований.

Вопрос о возникновении письма тоже имеет немаловажное значение. Прежде всего, дата его написания. Не секрет, что часто авторы забывают указывать дату или год написания. Имеется много способов предположить в подобных случаях, какова в действительности дата написания письма. Они известны, и я не собираюсь их описывать. Но несколько примеров я бы хотел рассмотреть особо.

В отделе рукописей Русского музея хранится письмо Павла Кукольника к брату Нестору Кукольнику. В каталоге отдела указано, что на подлиннике рукой Железнова (ученика К. Брюлло-ва) указано: «Рукопись Павла Кукольника. Половина это письма осталась у Нестора Васильевича»¹⁴. Письмо цитируется в одной искусствоведческой статье¹⁵. Но вот на что в первую очередь хотел бы обратить внимание? Дата, проставленная на письме, ясно говорит, что письмо написано 3 июля 1869 года. Я подумал, что я неотчетливо прочел дату, и пригласил заведующую отделом. Мы вместе просмотрели дату, и убедились в правильности ее написания. Но Н. Кукольник умер 8(20) декабря 1868 года. Выходит письмо было адресовано покойнику. И, естественно, вторая его часть, не могла остаться у Нестора Васильевича.

О смерти Н. Кукольника было сообщено всего в трех газетах¹⁶. Скорее всего, по этой причине о смерти брата П. Кукольник не мог узнать из газет, так как он жил в Вильно. Значит 3 июля Павел Кукольник не знал еще о его смерти. Но как попало письмо к Железнову? Кукольник умер в Таганроге, а Железнов жил в Петербурге. И как ему стало известно, что вторая половина письма осталась у Нестора Васильевича? Видимо тот, кто передал (продал) Железнову письмо так информировал Железнова. Железнов, как добросовестный мемуарист Брюлло-ва, был очень осторожен, и подобные оплошности допускать не мог.

Вообще судьба писем, попавшие в третьи руки, часть за границу, весьма поучительна, но как-то этому вопросу не придается внимания. Не зря ведь И. Гончаров, уже смертельно больной, дрожащей рукой подписывал конверты и завещал возвратит своим корреспондентам их письма после его смерти. Но, как видим,

в случае с Кукольниковом, посмертное письмо все же попало в третьи руки.

Второй пример. В отделе рукописей Российской Публичной библиотеки я нашел письмо Рамазанова Кукольнику от 21 февраля 1852 г.¹⁷ Н.А. Рамазанов, скульптор, преподаватель школы зодчества и ваяния в Москве, был приглашен И.С. Аксаковым, чтобы снять маску с умершего Гоголя. Письмо содержит описание, как происходила съемка маски, ощущения Рамазанова и опровергает версию, что Гоголь был похоронен живым. Но вот что интересно. На письме сохранилась надпись, что письмо поступило от Данилевского, которому оно было подарено таганрогским поэтом Н. Щербиной. Откуда, спрашивается, у Щербины оказалось письмо, написанное к Кукольнику?

Указанным не ограничивается то, что происходило с некоторыми письмами Кукольника после его смерти. Я обнаружил еще один удивительный факт, когда разыскал письмо Кукольника Александру П (того самого, что в «Библиографическом указателе русской литературы XIX века» назван Николаем I). Оказалось, что публикация снабжена надписью «Публикация П.Е. Работника»¹⁸.

Из трех лиц, у которых оказались письма (Жезезнов, Н. Щербина, и, наконец, Работин) меня больше всего заинтересовала фамилия Работин. Лица с таким окружением были в таганрогском окружении Кукольника. Более того, вторым мужем вдовы Кукольника был Пантелей Работин, доктор медицины, санитарный и лечащий врач г. Таганрога. Именно он присутствовал в момент смерти Кукольника и он пригласил к нему врача Н.А. Лицына, с которым и зафиксировал факт смерти.

Брат его Константин Работин, юрист по образованию, работал в разное время нотариусом в Таганроге.

В 1860 году вдова Кукольника вышла замуж за Пантелея Работина, но через несколько месяцев, как вспоминал таганрогский историк П.П. Филевский, ушла от него, и далее жила сама. Правда, после этого некоторое время в доме вдовы Кукольника жил Константин Работин. Здесь же содержал нотариальную контору.

Я решил более детально изучить переписку вдовы Кукольника. Удалось разыскать всего 8 писем вдовы Кукольника. Это письма к П.М. Третьякову в связи с покупкой портрета Н. Кукольника работы К. Брюллова. Ознакомление показало, что письма эти за

вдову кто-то писал. Кроме того, 5 писем, которые написаны не ее почерком, ещё и подписаны не ею. Пришлось попросить провести почерковедческую экспертизу. Я разыскал образцы подписей братьев Работиных¹⁹, взял образец подписи Кукольника (оказывается, и он подписывал за жену документы). По частным признакам удалось сделать вывод, что три письма (1870 – 1872) написаны и подписаны за вдову Кукольника Пантелеем Работиным, а три письма (1877) написаны и подписаны, вероятнее всего, Константином Работиным²⁰.

Не исключено, что какая-то часть архива Кукольника после его смерти перешла в руки других лиц, в том числе и семьи Работина, причем, судя по инициалам П. К. (лица, опубликовавшего письмо в «Русской Старине»), в семью Константина Работина. Последующие поиски могут внести новое в этот вывод.

Но уже и сегодня можно утверждать, что сделанное предположение подтверждается. Об этом говорит последняя моя находка. Недавно мне удалось разыскать такую публикацию в Ростовской газете «Юг» за 1893 г.: «Наш знаменитый скиталец А.С. Пушкин, беспрерывно кочуя по матушке-России, везде оставлял после себя неизгладимый след. Есть лица, которые еще живо помнят кратковременное пребывание знаменитого поэта в Таганроге. Оказывается, что здесь в семействе одной старожилки сохранились каким-то образом свыше 40 писем из переписки Александра Сергеевича с женой, Натальей Николаевной, и Кукольниковом. Распространятся о громадном значении этой переписки для всей интеллигентной России, кажется, не приходится. Опубликованию его мы будем обязаны одному из ростовских книгопродавцев, случайно натолкнувшемуся на ценные письма и приобретаемому их у владелицы»²¹.

Опять письма к Кукольникову, но только от Пушкина? Таких совпадений не бывает. Кто эта таинственная «старожилка» Таганрога? И какие еще письма были кем-то изъяты из архива Н. Кукольника после его смерти? Ответ дать трудно, но не исключено, что это могут письма Глинки к Кукольникову, которые были в его архиве, а сегодня не известны исследователям.

Перейдем к той части собранной коллекции писем, которые написаны третьими лицами, адресованы третьим лицам и содержат информацию о Кукольнике. Я рассматриваю здесь только

опубликованные письма. Прежде всего, отметим, что некоторые из этих писем содержат не совсем достоверную информацию о Кукольнике. Это, прежде всего, надо отнести к письмам Гоголя, как лица, хорошо знавшего Кукольника. Обратим внимание на письмо Гоголя Данилевскому (30 марта 1832 г.), где утверждается многозначительно: «Пушкина всё по-прежнему не любит. «Борис Годунов» Ему не нравится»²².

Можно ли доверять этой информации? Гоголь покинул Гимназию в 1828 год, и встретился с Кукольником после этого в только 1831, после переезда последнего в Петербург. С 1828 г. по 1831 г. Гоголь с Кукольником не встречался, не общался, не переписывался. Откуда же Гоголь мог узнать, что тот «по-прежнему не любит» Пушкина? Установлено, что в 1829 году Кукольник усиленно знакомился с «Евгением Онегиным», даже переписал четвертую главу поэмы себе в тетрадку. Что касается «Бориса Годунова», то на начало 1830-х годов интерес к нему у читателей уменьшился. Пушкин сам так писал об этом: «Вероятно, трагедия моя «Борис Годунов» не будет иметь никакого успеха. Журналы на меня озлоблены. Для публики я уже не имею главной привлекательности: молодости и новизны литературного имени. К тому же главные сцены уже напечатаны или искажены в чужих *подражаниях*»²³.

Поэтому, при возникновении подобных ситуаций при оценке писем, где речь идет о Кукольнике, я стараюсь руководствоваться положениями «открытой философии» В.Э. Вацура²⁴, согласно которой допускается параллельное существование двух взаимно исключающих взглядов на факт. И задача исследователя сводится либо найти и объединить их в диалектически единый факт, либо один из них, обоснованно отвергнуть, как недостоверный.

Много вопросов возникает при работе с письмами, когда вы пытаетесь судить об их достоверности или достоверности описываемых в них фактов. Насколько то или иное письмо отражает реальность? Вопрос однозначного и окончательного ответа до сего дня не имеет. Я уже говорил, что относительно опубликованных писем Н. Кукольника задолго появилось значительное число исследований, ставящих под сомнение достоверность их. Особенно это касалось переписки Кукольника с М. Глинкой, так как она подробно исследована и прокомментирована. Это поло-

жение является прямым следствием линии Стасова В.В., утверждающего, что Кукольник – это «тормоз русского искусства». На протяжении длительного времени, в различных своих трудах, В. Стасов утверждал, что общение Кукольника с Глинкой явилось причиной творческого спада последнего.

Когда-то в своем последнем ответе ему «По музыкальному вопросу» Кукольник процитировал отрывок из ныне неизвестного письма Глинки к нему. При издании Полного собрания сочинений Глинки этот отрывок не был включен в состав писем Глинки²⁵, так как составители посчитали этот отрывок фальсификацией. Основным доводом считается тот, что Глинка в своем письме называет своего слугу Якова Иаковом. Но достаточно было обратиться к рукописи статьи, как мы бы увидели, что преобразование Якова в Иакова было сделано редактором, так как в рукописи записано Яков. Это отрывок подлинного письма. И так практически во всем.

Признанное поддельным письмо Глинки от 19 июня 1838 года детально проанализировано киевскими музыковедами С. Тышко и С. Мамаевым. Они доказали, что оно содержит много доказательств своей подлинности, и исключение его из собрания сочинений Глинки следует считать преждевременным²⁶.

Чтобы закончить описание своей работы над перепиской Кукольника, хотелось бы остановиться на вопросах авторского права. В отношении писем этот вопрос в России окончательно не урегулирован. Это сегодня ведет к различным судебным процессам. Недавно, издательство «Захаров» проиграло суд наследникам Довлатова. Вот как об этом говорилось в интервью газете «Еврейское слово»:

«Недавно пришлось заплатить 29 тысяч долларов вдове Довлатова. Этих денег нам стоила интереснейшая, как мне кажется книжка переписки этого писателя с Игорем Ефимовым. Прецедент создан. Теперь все вдовы и дети знаменитостей побегут в суды. Беда в том, что нет четкости в авторском праве на письма. Непонятно, кому они принадлежат: получателю или отправителю. Кстати, с точно такой же суммой иска обратился сын Набокова в суд на «Независимую газету»²⁷.

Недавно я прочел еще одно интересное сообщение: принято юридическое решение – оформление патента на фамилию. Вот

что говорит по этому поводу правнук одного русского писателя: «Еще в прошлом году по совету знакомых юристов я запатентовал нашу фамилию. Теперь Достоевский – это товарный знак. Использовать его в названии в рекламных целях можно только с моего разрешения, не иначе. Честно сказать, никогда не думал, что подобное когда-нибудь потребуется. Самому странно. Но иначе не остановить поток рекламного безобразия»²⁸.

Потоки рекламного безобразия таким образом, возможно, и удастся остановить, но не ударит ли это по исследователям материалов «документального жанра», каким являются письма? Ведь письма, как сказал директор изд. «Захаров» - это та же беллетристика, но искренняя, честная, взятая, как правило, из самой жизни».

И последнее. В 1919 году Совнарком РСФСР принял декрет, которым отменил все ограничения, на которых были переданы в библиотеки, музеи и архивы рукописи, переписка и т.п. умерших деятелей литературы и искусства. Право первого издания таких документов оставлено за государством²⁹. Исследователям предполагалась выдача документов только по особым разрешениям. С тех пор положения декрета много раз изменялись, но неизменно оставалось одно: право государства на собственность архивных документов и обязанности его сохранять документы.

Не будем перечислять, сколько полезного было сделано за все эти годы, но будем и откровенны: сколько архивных документов за это время просто утрачены. Нередки такие случаи, когда сами хранители архивов и уничтожали неудобные им документы³⁰. Причем, никакие декреты, указы и т.п. не меняют сути дела. Где делись письма М.И. Глинки, которые были переданы сестрой его В.В. Стасову. Где дневники Кюхельбекера? Я не говорю уже о письмах Кукольника. Конечно, XX век – трудный, и многое сохранить не удалось, но нельзя и забывать, что в науке создалась некая кастовость, позволяющая под видом требований «науки» сдерживать публикации, под разным предлогом отклонять их. И только в последние десятилетия ситуация изменилась, хотя в отношении Кукольника этого сказать нельзя.

Нами описан десятилетний опыт работы над письмами Н. Кукольника и к нему. За это время удалось прокомментировать 146 писем Кукольника и 18 писем к Кукольнику, но вот напечатать из

них удалось всего 5 (пять писем) писем с минимальными комментариями. Но, по крайней мере, хоть удалось составить полную библиографию публикаций писем Кукольника, которая тоже не опубликована.

ПРИМІТКИ

¹ *Еременко В.Н.* Исчезающий жанр // Литературная Россия. – 20.02.04. – № 7.

² *Ветова Я.* Время Лермонтова // Литературная Россия. – 24.12.04. – № 52.

³ Русская литература XIX века. Библиографический указатель / Под ред. К.Д. Муратовой. – М.-Л., 1969. – С. 391 – 393.

⁴ *Сажин В. Н.* Из биографии писателя Н.В. Кукольника. // Исследование памятников письменности культуры в собраниях РПБ. – Л., 1985. – С. 105 – 114.

⁵ Комментарий к письму Глинки к Кукольнику от 19 июня 1838 // *Глинка М.И.* Полное собрание сочинений. Т. 2-Б. – М., 1977. – С. 295 – 303.

⁶ *Филин М.Д.* О Пушкине и окрест поэта. – М., 1997. – С. 105 – 114.

⁷ Путеводитель РГАЛИ. – М., 1998. – С. 104.

⁸ Пушкин и Кюхельбекер // Переписка Пушкина в 2-х томах. Т. 2. – М., 1982. – С. 236.

⁹ *Савицкий Л.* Евфроминьевское кладбище. – Вильнюс, 1938.

¹⁰ ИРЛИ ОР. – Ф. 371. – Ед. хр. 102.

¹¹ *Михед П., Остапенко Л.* Две веки пророческого слова в русской литературе: Гоголь и Достоевский // Михед П. Українське бароко. – К., 2002. – С.251.

¹² *Марков А.С.* «Астраханские письма» Нестора Кукольника // Астраханские известия. – 2003. –2 октября.

¹³ ИРЛИ ОР. – Ф. 3721. – Ед. хр. 118. – ЛЛ. 9, 10.

¹⁴ Русский музей ОР. – Ф. 22 (Железнов). – Ед. хр. 26.

¹⁵ *Баюра Л.П.* В споре рождается ... шедевр // Мономах. – Ульяновск, 1995. – № 2. – С. 30 – 31.

¹⁶ Некрологи Н.Кукольника см.: Полицейский листок Таганрогского градоначальства. – 1868, № 49; Русские ведомости. – 1868. – № 227; Иллюстрированная газета. – 1869. – № 1.

¹⁷ РПБ ОР. – Ф. 236 (Данилевский). – Ед. хр. 195.

¹⁸ Русская старина. –1897. – август-сентябрь. – С. 255 – 256.

¹⁹ ГАРО. – Ф. 579. – Оп. 1. – Ед. хр. 26. – Л. 69, 74.

²⁰ *Николаенко А.И.* Экспертиза // Таганрогский вестник. –1998. – № 7, 8.

²¹ Газета «Югъ» (Ростов-на-Дону). – 1893. – № 1. – 1 ноября. – С. 4.

²² Переписка Н.В. Гоголя в 2-х томах. Т. 1. – М., 1988. – С. 44.

²³ *Пушкин А.С.* Собрание сочинений в 10 томах. Т. 6. – М., 1976. – С. 208.

²⁴ *Вацуро В.Э.* Пушкин и литературное движение его времени // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59. – С. 284 – 301.

²⁵ *Кукольник Н.В.* По музыкальному вопросу. Статья последняя // Санкт-Петербургские ведомости. 1862. – № 116. –1 июля. Рукопись статьи хранится в ОР РГБ, Ф. 402. Ед. хр. 9.

²⁶ Тышко С.В., Мамаев С.Г. Странствия Глинки // Київське музикознавство. – Вип 2. – К., 2000. – С. 175 – 194.

²⁷ Богат И. «Печатать книжный мусор скучно»: Беседа А. Красильщикова с издательством «Захаров» // Еврейское слово – 2004. – № 4 (17). – 21.01. – 27.01. – С. 14.

²⁸ *Безрукова Л.* «Синдром» Достоевского, беседа с правнуком писателя // Труд-7. – 2005. – 27 января – 2 февраля – С. 12.

²⁹ *Энгель Э.* Загадка писем Н.Н. Пушкиной // Зеркало русской поэзии. – М., 1989. – С. 286.

³⁰ *Свиблов И.* Как же она закалялась? // Культура. – 2004. – № 49 (7475). – 16 – 22 декабря.

Надійшла до редколегії у червні 2007 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА В ЛИСТУВАННІ ТА СПОГАДАХ ЙОГО УЧАСНИКІВ

Важливим джерелом з історії Кирило-Мефодіївського товариства є листи самих його учасників. Більша частина кореспонденції кирило-мефодіївців написана до 1847 р. включно потрапила до рук жандармів і була долучена до матеріалів справи «Україно-Слов'янського товариства». Пізніше ці листи неодноразово публікувалися¹. Однак дуже часто поза увагою дослідників залишалось листування кирило-мефодіївців після розгрому товариства. Найбільш жваве листування між колишніми учасниками Кирило-Мефодіївського товариства відбувалося у 1860 – 1870-х рр., тобто в добу реформ і лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії.

Кінець миколаївської епохи спричинив реабілітацію політичних в'язнів. Це викликало нову хвилю інтересу до жертв і мучеників режиму. Поверталися вцілілі декабристи, звільнялися політв'язні (з-поміж них і кирило-мефодіївці), відбувалася лібералізація суспільного життя.

15 січня 1860 р. в № 61 герценівської газети «Колокол» був вміщений лист до видавця, більше відомий під назвою «Україна». Автором «України» був ніхто інший, як М.І. Костомаров. У ньому він першим з кирило-мефодіївців порушив мовчанку стосовно товариства. Тут писалося, що національно-культурне та суспільно-політичне гноблення України «під кнутом московським і багнетом Санкт-Петербурзьким» спонукало українську інтелігенцію стати на захист свого народу. Безпосередньою причиною виникнення київського гуртка стало розповсюдження на Україні (як і в Росії та інших слов'янських країнах) ідей панславізму. Проте український панславізм дуже різнився від панславізму російського. Московські слов'янофіли намагалися об'єднати всі слов'янські народи під рукою російського імператора, приготувавши їм долю України й Польщі. «В Україні – писав Костомаров, – ця ідея відразу прийняла світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна

народність зберігала свої особливості, при загальній особистій і суспільній свободі. Разом з тим виникла думка, що тільки цим шляхом Україна може піднятися з занепаду й зберегти свій власний такий несправедливо і безжалісно сплюндрований образ». Просякнуті такими ідеями молоді люди почали гуртуватися в Києві. Та чи могло це вислизнути від пильного ока царської охоронки? В 1847 р. за доносом студента Петрова молоді київські інтелігенти були заарештовані й доставлені у III відділення. Хоча вони не зробили нічого протизаконного, а їхній гурток так і не перетворився на сталу організацію, бо «товариство існувало лише в уяві, а не насправді, і думка про федеративний союз представлялася тільки як ідеал у віддаленому майбутньому», і навіть за миколаївськими жорстокими нормами їх було ні за що карати. «Але, що неможливе для простих людей, для Дубельта було можливе. Він умить побачив, що тут є готовий матеріал для того, щоб представити справу так, нібито викрито таємне політичне товариство, і охрестив вигадане ним товариство іменем Україно-Слов'янського.

Микола Павлович – людина форми, надавав велике значення противним йому ідеям, коли вони були одягнені у формальність, тому знищити товариство в його очах вважалося великою заслугою; отже, Дубельт міг сподіватися найвищої нагороди й благовоління».

Далі Костомаров пише, що слідчі III відділення змусили звинувачених визнати, що товариство існувало, але не ставило перед собою антиурядових дій. Покарання було пом'якшене батьківською милістю царя. Костомаров стисло повідомляє про покарання, відмічаючи суворість кари для Шевченка².

Таким чином, Костомаров заперечив існування Кирило-Мефодіївського товариства як сформованої організації. Він визнавав, що короткий час у Києві діяв гурток молодих мрійників, які не йшли далі теоретичних положень, не зробили нічого протиправного і не являли собою небезпеки для уряду. Отже, Костомаров, Куліш, Шевченко та інші стали невинними жертвами миколаївського режиму.

Костомаров залишився собі вірним і надалі. Він ніколи не визнав існування таємної організації. В листах до К.М. Бестужева-Рюміна (1868) та до видавця-редактора «Русской старины»

М.І. Семевського (1879), де Костомаров подавав автобіографічні свідчення, він не відмовлявся, що були розмови про «учене слов'янське товариство, яке б мало широку мету налагодити взаємини між розрізненими і мало одне з одним обізнаними слов'янськими племенами», і що сам він висував цю пропозицію, але далі розмов діло не пішло³. У своїй «Автобіографії», продиктованій своїй дружині А.Л. Костомаровій наприкінці життя, Костомаров згадує, що «у вигляді припущення мною накреслений був статут такого товариства, якого головними умовами були: найповніша свобода віросповідання і національностей й відкидання єзуїтського правила про освячення засобів метою, а тому наперед заявлялося, що таке товариство ні в якому разі не повинно зазіхати на будь-що, що має навіть тінь заворушення проти існуючого суспільного ладу й встановленої влади. Вивчення слов'янських мов і літератур ставали найголовнішою справою в освіті». Костомаров також визнає, що «написав невеличкий твір про слов'янську федерацію, намагався засвоїти за стилем біблійний тон»⁴. В цьому творі про слов'янську федерацію, написаному біблійним тоном, легко вгадується головний ідеологічно-програмний документ кирило-мефодіївців «Книга буття українського народу».

Отже, Костомаров постійно проводив думку, що самого товариства не існувало. Ще під час слідства над кирило-мефодіївцями було зауважено, що Костомаров умовляв товаришів не називати їхній гурток товариством і сам уникав це робити. Значить, в словах Костомарова про його ставлення до нього немає ніяких розбіжностей, котрі інколи намагалися йому приписати деякі дослідники⁵. Костомаров завжди волів довести, що в 1847 р. він постраждав безвинно, і доводив це протягом всього життя, намагаючись показати свою лояльність до уряду.

Деяку допомогу в «розгромі» образу Кирило-Мефодіївського товариства надав П.О. Куліш, виключивши з лав кирило-мефодіївців себе і Шевченка. В статті «П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (1883) Костомаров погоджується з цим: «П. Куліш правий, стверджуючи, що він не був ні членом, ні засновником такого товариства; але ми додамо, що власне й самого товариства не існувало, бо не можна вважати організованим товариством розмови приватних осіб, котрі

випадково зійшлися для бесіди без будь-якої упередженої мети»⁶. В цій статті, надрукованій за два роки до його смерті, Костомаров намагається якомога більше висвітлити діяльність київського гуртка слов'янців. Починаючи свою розповідь про товариство, Костомаров зазначає, що «...Оскільки про це товариство Кирила і Мефодія вже з'явилися в різних друкованих органах неясні і невірні натяки, то не зайвим буде сказати про це товариство правдиве слово»⁷. Костомаров тут полемізує з Кулішем, який подекуди зізнається в існуванні товариства. Костомаров наголошує, що вся діяльність кирило-мефодіївців точилася навколо заснування товариства, яке сам Костомаров визнає «дитячою забавою». І наостанок історик каже: «...таємного товариства з усіма потрібними атрибутами: виборами, головами, секретарями, зборами, членськими внесками, звітами, у нас організовано не було, як і не було «персня з литого заліза» в якості символу товариства»⁸.

Не можна тут заперечити людині, яка краще ніж будь-хто інший знала історію Кирило-Мефодіївського товариства. Залишається визнати, що сам Костомаров вірив або, принаймні, повірив після 1847 р. в неіснування цього товариства. Цим пояснюється той факт, що про події 1846 – 1847 рр. він завжди говорить дуже стисло, а інколи взагалі обходить їх мовчанням (як-от статті «Воспоминание о двух малярах» або «Николай Иванович Костомаров в 1817 – 1860 годах. Автобиографический очерк»). У листі до графині А.Д. Блудової (1861) Костомаров зазначає, що 1847 р. він був покараний «за лібералізм» (жодного натяку про Кирило-Мефодіївське товариство)⁹. Не будемо сперечатися з шановним істориком, існувало чи не існувало товариство, але тут треба надати слово, ще одній людині, яка відіграла неабияку роль в цій історії. Це О.М. Петров. Той самий син жандармського офіцера, студент Петров, який написав донос про Кирило-Мефодіївське товариство.

В 1883 р., прочитавши статтю Костомарова «П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», де описано його ганебний вчинок, О.М. Петров написав листа до редакції «Киевской старины» (а саме в цьому виданні була надрукована стаття Костомарова), в якому намагався виправдатися. Цікавим є зауваження О.М. Петрова на твердження Костомарова про неіснування КМТ: «З цим висновком п. Костомарова погоди-

тись навряд чи можливо, він протирічить як фактам, наскільки вони мені відомі з повідомлень Гулака, так і тому, що говорить сам шановний вчений у викладенні обставин, передуючих його висновку. Чому атрибутами таємного товариства невід'ємно повинні бути вибори, голови, секретарі, внески, звіти тощо, шановний історик не пояснює. Якщо вже зібралася певна група людей, просякнутих однією ідеєю, з відомими певними цілями, з попередньо наміченими засобами й способами для досягнення цих цілей, хоча б і нематеріальними, то такі збори людей без усякого натягнення, по справедливості, можуть бути названі товариством; можна стверджувати, що товариство це не мало певної загальноприйнятої організації, але не можна відкидати його безумовного існування»¹⁰. До речі, лист О.М. Петрова в 1883 р. так і не був опублікований, а невдовзі помер і сам О.М. Петров.

Багато інформації про кирило-мефодіївців можна знайти у листах і творах П.О. Куліша. У написаному 1862 р. творі «Українофілам» він згадує про маленький гурток «народолюбців», що прагнув відродження української культури і базувався на євангельському віровченні. Цікаво, що серед цих «народолюбців» Куліш згадує поета й історика. Арешт «народолюбців» призвів до швидкого поширення проповідуваних ними ідей¹¹. В «Жизні Куліша», надрукованій 1868 р., яка є його автобіографічною оповіддю, автор докладно розповідає про київський гурток, уперше називаючи його «Кирило-Мефодіївським братством». Від видання українських книжок і створення народних шкіл братчики перейшли до ідеї об'єднання всіх слов'янських народів під протекторатом російського імператора, першою умовою об'єднання було скасування кріпацтва і розповсюдження освіти. Куліш зазначає, що його, як і Шевченка, братчики держали «оддалік щодо братства» на випадок переслідувань. Але, як впливає з цього ж твору, не знати про КМТ Куліш не міг, адже саме він, «ще будши в Києві, звів... до купи скількох приятелів». Куліш також відзначив великий вплив братчиків на Шевченка, бо саме після знайомства з кирило-мефодіївцями Шевченко «понаписував високі свої твори»¹².

Ще більш палко заперечує Куліш свою участь в КМТ у листі до О.О. Гатцука, написаному з приводу статті М.П. Драгоманова «Євреї и поляки в Юго-Западном крае» (1875), де мимохідь

згадано товариство, а Куліша зачислено до його учасників. Тому Пантелеймон Олександрович і написав своє спростування, що «братство чи товариство слов'янських апостолів Кирила і Мефодія дійсно було складене в Києві кількома молодими представниками української інтелігенції, і саме в 1846 році». Далі Куліш доводить, що він «не знав про існування цього товариства» і жив в цей час у Петербурзі¹³.

Цікаво, що тут чи не вперше київську громаду так і названо «Кирило-Мефодіївське товариство» («Кирилло-Мефодиевское общество»). Відмітимо, що різке відмежування від кирило-мефодіївців у Куліша проявляється саме в 1875 р. Треба зазначити, що перед цим, в 1874 р. виходить його козакофобська «История воссоединения Руси». Костомаров і навіть щирий приятель і свояк Куліша Білозерський рішуче поривають з ним. Тоді стає зрозумілим намагання Куліша відмежуватися від колишніх товаришів.

Пізніше, в «Історичному оповіданні» (1882) Куліш все ж таки зізнається, що дещо чув про Кирило-Мефодіївське товариство і намагався розпитати про нього в одного братчика, в образі якого впізнається В.М. Білозерський; але останній весело відповідає, що ідея ця забута, статут спалено, а персні з літерами К.М. братчики позакидали в воду. Куліш визнає це товариство політичним. Далі розповідається про розгром таємного товариства і арешт самого Куліша. Викликає певну підозру те, що невідаючий про КМТ Куліш, досить докладно знає програмні положення товариства і навіть його девіз: «И разумеете истину, и истина освободит вы»¹⁴. Хоча, не виключено, що про це він міг дізнатися й після 1847 р.

Ще одна згадка про товариство міститься в статті Куліша «Воспоминания о Н.И. Костомарове» (1885), написаній з приводу смерті цієї видатної людини. Про свої стосунки з Костомаровим Куліш пише: «Він [Костомаров – Є.Л.] приваблював мене своїми історичними і політичними розмовами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, й ця обставина погубила багато кращих років»¹⁵.

Звідси видно, що Костомаров не обмежувався лише науковими та літературними розмовами і зовсім не цурався політичних справ.

Перебуваючи в Петербурзі, Куліш продовжував слідкувати за тим, що відбувалось у Києві 1846 р. «Я жадібно слідкував за діяльністю українських друзів моїх і писав до них часто. Від близької мені за родинними стосунками людини [В.М. Білозерський – Є.Л.] я знав, що Костомаров, стоячи на чолі молодого українського гуртка, ...пішов далі тих мрій, за які він мене ентузіастично зарахував до великих людей; але у чому власне було діло, про це я міг тільки неясно здогадуватись. Справа полягала в пресловутому федеративному союзі слов'ян під головуванням російського імператора, в ім'я святих братів Кирила та Мефодія. Не тільки сутність, але й сама назва складеного подіячому таємного товариства була мені невідома»¹⁶.

Можна погодитись, що кирило-мефодіївці намагалися тримати Куліша «одалік щодо братства», як і Шевченка, щоб не наражати їх на небезпеку. Проте сам Куліш не міг бути осторонь діяльності КМТ. Саме на цей період приходиться звернення Куліша до своїх київських товаришів із закликом: «Занедбайте політику!»¹⁷. До того ж, деяку інформацію Куліш міг вивідати у В.М. Білозерського, якого сам Куліш називав «секретарем і доповідачем костомаровського сенату»¹⁸.

Не будемо дорікати авторові української абетки за намагання його відмежуватися від кирило-мефодіївців. Можливо, йому і справді ніхто не розповідав про діяльність товариства. Але його характер Куліш мав знати. Так, Костомаров у вищезгаданій статті «П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» зокрема писав: «Дійсно, Куліш і Шевченко не були учасниками розмов, що відбулися у січні 1846 року; Куліш знаходився тоді у Петербурзі, а з Шевченком я ще не був особисто знайомий; але я дуже добре пам'ятаю, що ні від того, ні від іншого ми з нашими слов'янськими симпатіями не таїлися, навпаки, Шевченко, познайомившись зі мною, відносився до ідеї про слов'янську взаємність з поетичним захватом, а Кулішу не могли вони залишатися в невідомості, тому що згодом, я був з ним не тільки близьким, але й другом, багато разів я згадував з ним про те, що відбулося»¹⁹.

Як би там не було, у Куліша могли бути власні причини відмежуватися від кирило-мефодіївців. Хоча у перші роки після розгрому товариства він так різко не відокремлював себе від

інших кирило-мефодіївців. У листі до О.М. Бодяньського від 17 листопада 1848 р. він писав: «Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилилися в дусі наших дій»²⁰.

Трагедія 1847 р. залишила сильний відбиток в душі Куліша (як, звичайно, в душах і інших). Своїм товаришам Куліш присвятив вірш «На незабудь року 1847», де їх названо «світильниками народів», які через темряву показали шлях до свободи: «...Ми вік попередили і, чуючи, що вже світає, віконце миру відчинили, нехай на небо позирає»²¹.

В 1867 р. в листі до редактора львівської газети «Правда» на випадок москвофіла В.Я. Стебельського, що Куліш мовчав «під прапором Кирила та Мефодія», під яким браталися всі слов'яни, автор листа, котрий приховався під псевдонімом «Русин» писав: «Куліш... більш ніж 20 років тому стояв під прапором саме Кирила і Мефодія й проголошував Слов'янську ідею уже в той час»²². Завдяки нескладній арифметичній операції отримуємо орієнтовну дату, коли Куліш стояв «під прапором Кирила та Мефодія» – 1847 р. Автором цього листа скоріше за все є Білозерський, це й підтверджує його лист до своєї сестри О.М. Куліш. Але, як видно з цього ж листа, Куліш не стояв осторонь і брав участь у написанні відповіді Стебельському²³. А, якщо так, то сам Куліш в даному разі ставив себе «під прапор Кирила та Мефодія».

В статті, надрукованій в газеті «Труд» (1881), Куліш писав: «Ми, тобто київські братчики, мріяли про таку волю українських селян, що проголошена на весь світ у словах «І урозумієте істину, і істина визволить вас!»²⁴.

Наприкінці життя Куліш зробив пропозицію В.М. Білозерському написати спогади про Кирило-Мефодіївське товариство²⁵. Білозерський погодився, але, на жаль, цей намір за невідомих причин так і не здійснився. Родина Кулішів-Білозерських залишила низку загадок про товариство, тут треба виділити свідчення О.М. Білозерського (брата В.М. Білозерського)²⁶ та особливо О.М. Куліш (Ганни Барвінок) – сестри братів Білозерських та дружини П.О. Куліша²⁷. Фактичним джерелом цих свідчень були П.О. Куліш і В.М. Білозерський.

Слід зазначити, що стосунки між багатьма кирило-мефодіївцями тривали впродовж всього їхнього життя. В своїх листах вони неодноразово зверталися до подій їхньої молодості²⁸.

Кирило-мефодіївців продовжували поєднувати не лише дружні, а можливо і родинні зв'язки. Відомо, що сестра В.М. Білозерського була дружиною П.О. Куліша. Вона ж скоріше за все стала хрещеною матір'ю для когось з дітей В.М. Білозерського, а хрещеним батьком скоріше за все став М.І. Костомаров. Про такий намір йдеться в листі В.М. Білозерського до О.М. Куліш від 17 липня 1858 р.²⁹ Зв'язки між Костомаровим і родиною Кулішів-Білозерських тривали і надалі. Відомо, що Шевченко був боярином на весіллі Куліша і мав бути боярином на весіллі у Костомарова. З листа В.М. Білозерського до Т.Г. Шевченка від 16 березня 1860 р. видно, що Білозерський запрошував Шевченка стати хрещеним батьком для свого сина. Тож, можливо, Шевченко і Білозерський були не лише друзями, а й кумами³⁰. Відоме листування і зустрічі Костомарова з Гулаком і Навроцьким³¹. Ці листи не дуже інформативні про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, однак поміж рядками проглядає те, що саме ця діяльність є найбільшою об'єднуючою силою між ними. Часто зустрічаються натяки про події 1845–1847 рр.

Самі Гулак і Навроцький були двоюрідними братами і ніколи не переривали взаємин. Взагалі, слід зауважити, що стосунки кирило-мефодіївців після 1847 р. є цікавою, але недостатньо дослідженою темою, у розкритті якої епістолярним джерелам знайдеться одне з найпочесніших місць.

ПРИМІТКИ

¹ Найбільшою збіркою матеріалів з історії Кирило-Мефодіївського товариства є тритомник: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990.

² «Україна» (Письмо к издателю «Колокола») // Колокола. – 1861. – № 61. – 15 января.

³ Костомаров М.І. Лист до видавця-редактора «Русской старины» М.І. Семевського (1879) // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 139 – 140; НБУ ІР. – Ф. Х. – № 14764 (Автобіографія М.І. Костомарова надіслана К.М. Бестужеву-Рюміну (1868). – Машинопіс. – Арк. 6.

⁴ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во КГУ. – 1989. – С. 475, 480.

⁵ Гончарук П.С. Провісник дружби і співробітництва народів (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І. Гулака). – К.: КСУ, 2002. – С. 25; Сергієнко Г.Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства // Історіографічні дослідження в УРСР. Вип. IV. – К., 1971. – С. 154.

⁶ Костомаров Н.И. П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // КС. – 1883. – Т.5. – Февраль. – С. 226.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 227.

⁹ Абрамович Д. З листування М.І. Костомарова з графінею А.Д. Блудовою // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 81.

¹⁰ Петров А.М. Из далекого прошлого. (Воспоминания о Кирилло-Мефодиевском обществе) // Звенья. – 1935. – № 5. – С. 310 – 311.

¹¹ Кулиш П.А. Українофилам // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1911. – Кн. VIII. С. 69 – 70.

¹² Куліш П.О. Життя Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 120 – 121.

¹³ Житецький Г.П. П.О. Куліш про Кирило-Методіївське Товариство [Лист П.О. Куліша до О.О. Гатцука] // Україна: науковий журнал українознавства. – 1929. – Кн. 33. – Березень-квітень. – С. 70.

¹⁴ Куліш П.О. Історичне оповідання // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 122 – 130.

¹⁵ Кулиш П. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Новь. – 1885. – Т. IV. – № 13. – С. 61-75.

¹⁶ Там само. – С. 66.

¹⁷ Куліш П.О. Життя Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982 – С. 121.

¹⁸ Кулиш П. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Новь. – 1885. – Т. IV. – № 13. – С. 67.

¹⁹ Костомаров Н.И. П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // КС. – 1883. – Т. 5. – Февраль. – С. 230.

²⁰ Письмо П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому от 17 ноября 1848 г. // КС. – 1883. – № 11. – С. 244.

²¹ Твори Пантелеймона Куліша. – Л., 1908. – Т. 1. – С. 269 – 271.

²² Додаток до ч. 14. «ПРАВДИ»: Ответ «Бояну» Стебельскому на «Письмо до Кулиша» // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 15: Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях. – С. 24.

²³ НБУ ІР. – Ф. 1. – № 30005. Лист В.М. Білозерського до О.М. Куліш 3 серпня 1867 р.

²⁴ НБУ ІР. – Ф. X. – № 17931. Машинопис. 36 арк. – Петров В. Куліш та Кирило-Методіївське Товариство.

²⁵ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – А-4580. – Лист В. Азанчевського до П. Куліша 3.IV.1893 р. Санкт-Петербург.

²⁶ Речь Белозерского на полугодовой тризне по П.А. Кулише, в день Пантелеймона, 27 июля 1897 г. // Земский Сборник Черниговской губернии. 1900. – Чернигов, 1900. – Январь. – № 1. – С. 23 – 24.

²⁷ Барвінок г. Збірник до 170-річчя від дня народження. – К.: Рада, 2001. – С. 235 – 292; Зеленська Л.І. Кирило-Методіївське товариство. (До 150-річчя від дня заснування) // Чернігівські відомості. – 1996. – 15 березня. – С. 6.

²⁸ НБУ ІР. – Ф. XXII [Архів Костомарова]. – № 73. – Лист В.М. Білозерського до М.І. Костомарова 7/19 січня 1877 р. – Арк. 2.; НБУ ІР. – Ф. XXII. – № 110. – Лист М.І. Гулака до М.І. Костомарова 6 жовтня 1871 р.; НБУ ІР. – Ф. XXII. – № 111. – Лист М.І. Гулака до М.І. Костомарова 2 лютого 1873 р. та ін.

²⁹ НБУ ІР. – Ф. I [Архів Куліша]. – № 30004. – Лист В.М. Білозерського до О.М. Куліш 17 липня 1858 р.

³⁰ Відоняк Н. З когорти кирило-мефодіївців. До сотої річниці з дня смерті Василя Білозерського // Народна армія. – 1999. – 3 березня. – С. 4 – 5.

³¹ НБУ ІР. – Ф. XXII. – № 110. – Лист М.І. Гулака до М.І. Костомарова 6 жовтня 1871 р.; НБУ ІР. Ф. XXII. – № 111. – Лист М.І. Гулака до М.І. Костомарова 2 лютого 1873 р.; НБУ ІР. Ф. XXII. – № 224. – Лист О.О. Навроцького до М.І. Костомарова 25 березня 1861 р.; НБУ ІР. Ф. XXII. – № 225. – Лист О.О. Навроцького до М.І. Костомарова 28 жовтня 1864 р.

Надійшла до редколегії у серпні 2005 р.

ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА В ДОСЛІДЖЕННІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р.

Українська історіографія Селянської реформи 1861 р. на українських землях не може пишатися значною кількістю досліджень. Справи не рятує навіть цілий ряд статей, вміщених у спеціальному випуску «Українського селянина»¹, присвяченому 140-річчю реформи, бо частина з них носить постановочний характер, а інша ж засвідчує гірку справедливість оцінок В. Кравченка відносно сучасних досліджень соціально-економічної історії².

Особливо неухажно дослідники поставилися до вивчення процесу підготовки Селянської реформи. До того ж в історіографії він виявився вкрай знелюдненим. Звісно, ніхто не заперечував участі окремих персон та навіть цілих дворянських корпорацій в обговоренні селянського питання, умов проведення реформи. Та аналіз позицій, поглядів, а тим більше виявлення мотивів, зводилися зазвичай до узагальнюючого схематичного поділу дійових осіб на революційних демократів, лібералів та кріпосників³, причому не тільки останнім відмовлялося в неупередженому вивченні. Коло ж героїв – українських діячів Селянської реформи, які закріпилися в історіографічній традиції, – і до цього часу залишається майже незмінним. Персоналістичний ряд обмежувався, як правило, декількома прізвищами, які частіше за все лише називалися, оскільки їхня мета та класові мотиви були заздалегідь визначені дослідниками. Серед кріпосників в літературі фігурує поодинокий М. Позен, а лібералів репрезентують М. Судієнко, І. Міклашевський, інколи В. Тарновський-старший, Г. Галаган⁴. Досить показовими в цьому плані є відповідні розділи четвертого тому «Истории Украинской ССР»⁵.

Не дуже відрізняється в цьому сюжеті й двотомний «Нарис історії українського селянства», який з'явився в 2006 р.⁶ Хоча тут зазначено, що «Селянська реформа 1861 р. займає одне з центральних місць в історії Російської імперії XIX століття», її обговорення стисло подано переважно на основі вже традиційного

історіографічного матеріалу, губернським комітетам присвячено всього один абзац. Зрозуміло, автори узагальнюючої праці не мали можливості спертися в цьому питанні на новий історіографічний матеріал, що тільки підтверджує необхідність подальшого студіювання в цьому напрямку. І справа не в механічному накопиченні відомостей, хоча при відсутності детальної розробки багатьох аспектів історії передреформної доби необхідність емпіричних досліджень гостро відчувається. Мова повинна йти про інший погляд, інший ракурс, який більше відповідає прагненню сучасної гуманітарної науки вивчати людину і те, як вона переживає крупні соціальні струси, яким була й реформа 1861 р. Настрої, очікування, сподівання, ситуативна зміна позицій, мотивації дворянства, – верстви, яка найбільш активно і фактично вперше так широко та відверто висловилася з приводу центральної суспільної проблеми⁷ – все це поки що залишається поза увагою дослідників.

Здається, найбільше наблизилися до вирішення такого завдання історики початку ХХ століття. О.О. Корнілов, досліджуючи Селянську реформу і, зокрема, діяльність губернських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян, багато уваги приділив позиціям помісного дворянства, намагаючись виявити причини, які лежали в основі розподілу на різні суспільно-політичні угруповання. Але, з врахуванням широти охоплення матеріалу в рамках всієї Російської імперії, історик не міг у повній мірі представити не лише погляди всіх депутатів, а й позиції дворянських корпорацій з окремих питань, що він сам добре усвідомлював, наполягаючи на необхідності самостійного дослідження і детального відображення прагнень та інтересів, які панували в той час у суспільстві⁸. До того ж, О.О. Корнілов абсолютизував фактор обумовленості вимог дворянства конкретними матеріальними інтересами, що не дало можливості пояснити «ни многообразия мнений в пределах одного хозяйственного региона, ни специфику позиции тех крупных помещиков, которые составляли так называемую «аристократическую» оппозицию Редакционным Комиссиям»⁹.

Грунтуючись на матеріалах архівів Чернігівського та Полтавського дворянських зібрань, також на початку ХХ ст. П. Дорошенко, М. Ковалевський, І. Павловський накреслили загальну

канву ходу обговорення селянської справи в цих губерніях, тобто в регіоні, який у контексті теми представляє для мене найбільший інтерес. Зусиллями цих же істориків, на щастя для майбутніх дослідників, були опубліковані численні джерельні матеріали, які зараз, на жаль, вже втрачені архівними установами. Зокрема, М. Ковалевський надрукував ряд урядових постанов, документів Чернігівського губернського комітету по облаштуванню побуту поміщицьких селян, урочистих промов, а П. Дорошенко, разом з В. Модзалевським, за дорученням Чернігівської Архівної комісії, об'ємний том «Извлечений» з комітетських журналів¹⁰. Не вдаючись зараз до детального аналізу згаданих праць та публікацій джерел, зверну увагу лише на два моменти. По-перше, ці роботи поки що залишаються «класичними» в дослідженні обговорення селянської проблеми, по-друге, їх автори добре усвідомлювали необхідність для «серьезных научных задач» залучення ширших джерельних комплексів, а також подальше уточнення оцінок, відносно чого П.Я. Дорошенко висловився таким чином: «мы до сих пор являемся свидетелями лишь партийных взглядов на деятелей реформы 19 февраля и при этом забываем истину, что деятелей прошлого надо ценить под углом зрения взглядов и понятий того времени, когда они жили и действовали»¹¹.

Отже, щодо джерел. Останнім часом у різних контекстах – соціальної, ідейної, персональної історії тощо – досить багато говорилося про необхідність перегляду традиційних класифікаційних джерелознавчих схем, про переосмислення значення окремих типів і видів джерел для практики історика та підвищення уваги до «другорядних», «суб'єктивних», «ненадійних» джерел особистого походження, до так званих его-документів, які в антропоцентричних дослідженнях не просто суттєво доповнюють письмові матеріали офіційного характеру, а виходять на перший план¹². У структурі таких джерельних масивів епістоляріям зазвичай відводиться гідне місце¹³, оскільки вони «найбільш повно віддзеркалюють «нерв» життя людини, різноманітні аспекти її повсякденного буття, емоційний стан тощо»¹⁴. Тому не дивним є широке звернення до них істориків, джерелознавче, археографічне, теоретичне дослідження листів¹⁵, активне введення до обігу не тільки окремих пам'яток, а й цілих комплексів¹⁶, спроби розкрити інформаційний потенціал цього виду джерел

для вивчення окремих осіб, персональної, сімейної, родинної, повсякденної історії¹⁷, а також поява конкретно-історичних, у тому числі й монографічних, праць, які базуються переважно на приватному листуванні¹⁸.

Мабуть не варто й говорити, що можливості епістолярних джерел у вивченні процесу підготовки Великих реформ на українських землях ще не вичерпані. Дослідники, переважно спираючись на «офіційні» матеріали, навіть у персонологічних розвідках, листування використовують традиційно, як додатковий, але не зовсім обов'язковий антураж. Хоча, здавалося, чого б простіше, ніж, зібравши певний комплекс листів, подати на їх основі, скажімо, якийсь сюжетний розворот, характеристику суспільних настроїв тощо. Тим більше, що такі спроби вже робилися в історіографії ХІХ ст. Зокрема, у 1897 – 1898 рр. на сторінках «Русской старины» невідомий автор, який сховався за криптонімом «R», подав під назвою «На заре крестьянской свободы» своєрідну мозаїку з листів провінційного дворянства за 1857 – 1861 рр., пересипаючи її незначними власними коментарями. Сюди, доречі, потрапили й українські кореспонденти – Г. Галаган, В. Тарновський, М. Герсеванов та деякі безіменні автори¹⁹. Причому поштовхом до такої роботи стало переконання у неможливості отримати на основі численної літератури та офіційних документів уявлення про те, як переживало реформу «то общество, которое выпускало из своих рук все, чем привыкло владеть и распоряжаться как своею собственностью» та прагнення це відчутти «по задушевным мыслям и взглядам, как они высказывались в частной переписке, в интимном разговоре». І, сподіваючись на розуміння читачів, R повторював слова друга – збирача цього епістолярного комплексу, який перед смертю передав його для можливого оприлюднення: «Согласитесь, что пользуясь таким материалом, картина общественного настроения будет вернее»²⁰.

Як зазначав публікатор, це була перша спроба такого роду, яку ні в якій мірі не можна сприймати як історичне дослідження, а лише як хроніку суспільних поглядів та суспільних настроїв, «составленных по задушевным мыслям лиц, так или иначе принимавших участие в деле освобождения крестьян». Але в українській історіографії такі приклади, принаймні мені, невідомі.

Зрозуміло, з наскоку таку проблему не розв'язати. Попередньо потрібно хоча б створити потужний епістолярний запас, на якому можна було б вирішувати стратегічні дослідницькі завдання. Адже саме листи, на відміну від інших его-документів, відбивають безпосередні, інколи миттєві реакції, думки, почуття, не до кінця відрефлексовані ідеї, незалежно від того, до якої групи можна віднести, згідно існуючих джерелознавчих класифікаційних схем, ту чи іншу пам'ятку²¹. Цьому сприяють і особливості епістолярного стилю, який, на думку мовознавців, «є своєрідною контамінацією усної і писемної форм мовлення. Від усного мовлення він запозичив розмовну невимушеність і емоційну безпосередність фрази, характерні для усного спілкування синтаксичні фразеологічні і лексичні засоби; писемне оформлення забезпечує чіткішу логічну і граматичну впорядкованість, послідовніше додержувану нормативність, більшу стилістичну заданість висловлювань»²².

При вивченні певної соціальної, етнічної групи листи можуть також розглядатися не лише як унікальні, а й як масові джерела. Мова їх в такому випадку набуває особливого значення як спосіб самовираження людини, а речові практики можуть служити основою для більш широких історичних узагальнень. Звісно, справа створення таких комплексів відносно української історії першої половини XIX ст. не тільки далека від завершення (якщо це взагалі можливо, враховуючи специфіку саме епістолярних пам'яток²³), а й майже не окреслена. Але, й не очікуючи накопичення критичної маси джерел, попередньо можна розпочати хоча б з вирішення найближчих завдань, демонструючи деякі можливості епістолярних пам'яток та закриваючи певні лакуни.

Листи, до яких пропоную придивитися в даному разі, є своєрідним мікро-комплексом, який поступово сформувався в ході вивчення мною, умовно кажучи, «інтелектуальної історії не інтелектуалів», тобто представників дворянської спільноти Лівобережної України, які в 50-і рр. XIX ст., не будучи записаними мислителями, розмірковували відносно необхідності зміни стосунків між поміщиками та залежним селянством. Інформаційний потенціал цих пам'яток майже не використаний, хоча частина з них опублікована ще в XIX ст.

У першу чергу це 23 листи Михайла Павловича Позена різним особам, які були вміщені в підготовлену ним збірку «Бумаги по крестьянскому делу»²⁴ (далі: Бумаги...– Т.Л.) і оприлюднену в Дрездені в 1864 р. і які підтверджують, що він дійсно був «негласным консультантом ряда высших сановников по вопросам аграрной и финансовой политики»²⁵. Дане видання добре відоме фахівцям з Селянської реформи і прагматично, хоча й досить вибірково та фрагментарно, використовується в літературі, але листи навіть дуже рідко цитуються. Історіографічна доля збірки тісно пов'язана з негативним сприйняттям її автора, який разом з іншими багатими та освіченими поміщиками, що намагалися організувати дворянський політичний рух під гаслами урядової програми Селянської реформи та скликання всеросійського дворянського зібрання, з легкої руки бюрократів-реформаторів потрапив ще у сучасників під маркер «олігархи», «конституціоналісти-англомани», «придворна партія», «плантатори» та інше. Їм було надовго відмовлено й у безпристрасному погляді істориків.

Необхідно звернути увагу, що «Бумаги», як писав сам М.П. Позен, і не маємо особливих підстав у цьому сумніватися, початково не призначалися для оприлюднення шляхом публікації. Отже, і вміщені тут листи повністю відповідають особливостям цього виду джерел. Вони розраховані на інтимне спілкування, коли висловлені думки не призначені для широкої публіки. Їх цілком можна віднести до мимовільних свідчень²⁶, які стали свідоцтвами в наслідок нескромності або ненажерливості історика²⁷. Щоправда це не стосується листів до імператора, які М.П. Позен давав читати близьким йому людям. Зокрема, в «Дневнике» О.В. Нікітенко знаходимо вказівку на прочитані йому М.П. Позеном листи²⁸. Але в даному разі вони носили офіційний характер і писалися в тому числі й для пояснення Олександрю II не тільки власних позицій, а й специфіки та деталей проектів перетворень. Тому, знайомлячи й інших зі своїми проектами, цей реформатор вважав за потрібне надати й ці листи-коментарі.

Папери М.П. Позена були представлені світу після анонімної публікації у Берліні «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II»²⁹, співукладачем яких, на думку Л. Захарової, став М.О. Мілютин³⁰, один з найбільш впливових у

той час бюрократів-реформаторів. Саме тут було дано фактично вбивчу, дуже емоційну та упереджену характеристику М.П. Позену, повторену також відомим діячем реформи Я.О. Соловйовим у його «Записках»³¹. Ці оцінки закарбувалися на «меморіальній» фазі формування образу нашого полтавського дворянина і перейшли в історіографічну, не дивлячись на численні позитивні відгуки, що пролунали в мемуарній літературі кінця ХІХ ст.³²

Сподіваючись на справедливість нащадків, М.П. Позен і вирішив надрукувати свої «Бумаги». Але, зрозуміло, публіці було представлено не все. Можна тільки припустити, яка кількість паперів відклалася в особистому архіві Михайла Павловича за його життя, та уявити, яким значним в ідеальній джерельній базі міг бути епістолярний блок. Адже Позен не тільки мав досить обширі зв'язки в різних колах, починаючи з місцевого дворянства і завершуючи вищими урядовцями, а й активно представляв свою позицію щодо реформування державного устрою. Він сам, спростовуючи наведені на нього наклепи і не прагнучи при цьому «умиротворить никакими объяснениями» своїх ворогів, звертав увагу на відкритість всіх своїх справ і на наявність у нього письмових схвальних відгуків «многих из лучших людей того времени»³³. На початку ХХ ст. І.Ф. Павловський вказував на матеріали, які зберігалися в онука, Л.В. Позена, і наголошував на необхідності оприлюднення всіх паперів Михайла Павловича, які «разсеят установившийся взгляд на Позена, как противника крестьянской реформы»³⁴. Доля цих джерел невідома і слідів їх виявити поки що не вдалося. Водночас припускаю, що архівна евристика все ж може принести ще чимало несподіваних знахідок.

У 1915 р. у «Трудах» Чернігівської Архівної комісії В.Л. Модзалевський опублікував досить інформативну та цікаву добірку з 22 листів Олександра Івановича Покорського-Жоравко³⁵, посилання на які майже не зустрічаються у вітчизняній історіографії³⁶. Між тим писалися вони в жовтні 1858 – лютому 1859 рр. з Чернігова під час роботи автора в губернському комітеті по облаштуванню побуту поміщицьких селян до дружини, яка, судячи зі змісту та тональності листів, була другом, розумілася на справі та поділяла погляди чоловіка. Тому тексти містять велику кількість подробиць, (навіть креслення приміщень, де відбувалися засідання), досить відвертих, інколи різких оцінок колег по Комітеті, їхніх

поглядів, позицій. Написані жваво, іронічно, яскравою мовою, ці свідчення не тільки багато додають до характеристики самого автора, а й розкривають, так би мовити, «кухню» досить напруженого ходу обговорення селянської проблеми та укладання фінального Положення від дворянства Чернігівської губернії.

Серед опублікованих слід назвати також листи української громадської діячки, засновниці Товариства ім. Шевченка Є.І. Милорадович, уродженої Скоропадської, до племінника, відомого історика і археографа, графа Г.О. Милорадовича, з яких найбільший інтерес у контексті теми представляють 11 пам'яток за 1860 – 1861 рр., написаних із-за кордону та з Полтави, цікавих відвертими висловлюваннями відносно важливих суспільних проблем, місцевих діячів. Можна цілком погодитися з укладачами збірки, що «епістоли Єлизавети Милорадович вражають гостротою думки, широтою ерудиції, бездоганним смаком»³⁷. Особливо приємно було зустріти тут цілий ряд дотепних спостережень над полтавським дворянським суспільством у переддень реформ, а також щирі оцінки особи М.П. Позена, оскільки таких, що походять з українського середовища не так багато вдалося виявити.

Крім названих комплексів, можна вказати також на ряд поодиноких публікацій листів³⁸, дотичних до теми, при цьому усвідомлюючи, що виявити всі без винятку, коли в якості основних не ставляться джерелознавчі завдання, досить не просто. Мабуть, кожний дослідник у такому випадку із задоволенням прийме нарікання-вказівки, які допоможуть розширити джерельну базу. Але те, що таких публікацій було здійснено все ж небагато, дають підстави припустити зауваження, зроблені вітчизняними істориками наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, О.М. Лазаревський, оприлюднюючи в 1895 р. у «Киевской старине» два листа Г.П. Галагана до О.М. Марковича від 1859 р., наголошував, що «давно уже пора собрать для истории отмены крепостного права в Малороссии» всі матеріали³⁹. Крім надрукованого П. Дорошенком, М. Ковалевським, І. Павловським, про що вже йшлося, певні зусилля в цьому напрямку робилися в 20-і рр. XX ст., але публікації епістолярних пам'яток були поодинокими⁴⁰. У найбільшому тематичному джерельному проекті – збірнику документів та матеріалів, виданому за радянських часів до сторічного ювілею ліквідації кріпосного права на Україні, також

представлені переважно офіційні джерела, а епістолярії майже не зустрічаються⁴¹. Ті ж, які стосуються Лівобережної України зовсім відсутні. Це саме можна сказати й про виданий вже в 1994 р. тематичний збірник з історії кріпосництва в Росії⁴², хоча інші види его-документів у ньому представлені більш широко.

Отже, загалом, попри вже згадані заклики О.М. Лазаревського, «український» джерельний комплекс щодо історії кріпосного права, так званого селянського питання все ще не тільки не оприлюднений, а й повністю не виявлений, не скомпонований і, зрозуміло, годі й говорити про початки аналітичного етапу. Майже незатребуваним залишається й великий масив архівних матеріалів по проблемі, в тому числі й епістолярних пам'яток, які безпосередньо відносяться до історії підготовки Селянської реформи. Обстеження навіть тільки вітчизняних архівосховищ може відкрити для дослідників нові перспективи.

Під час пошуків в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАНУ мені пощастило натрапити на комплекс з 22 листів М.П. Позена до державного секретаря, управляючого справами Секретного (Головного) комітету по селянській справі Володимира Петровича Буткова⁴³, який відносився до вищих щаблів російської бюрократії середини ХІХ ст. і мав значний вплив на процес підготовки реформи, особливо на початкових етапах. Три з них, які безпосередньо стосуються передреформних подій, були мною надруковані в додатку до невеликого повідомлення⁴⁴. Фрагмент листування М.П. Позена від жовтня 1859 р. був також випадково виявлений у родинному фонді Тарновських у Чернігівському історичному музеї серед різноманітних документів по селянській справі В.В. Тарновського. Пояснити, яким чином потрапили сюди оригінали листів проблематично, адже власник паперів та М.П. Позен хоча й були знайомі, але, скоріш за все, не знаходилися у надто приятельних стосунках. Два з цих листів – до голови Редакційних комісій Я.І. Ростовського та до статс-секретаря П.О. Булгакова – були опубліковані в «Бумагах» самим автором⁴⁵, а один – П.О. Булгакова до М.П. Позена⁴⁶ – залишається невідомий широкій публіці як і, можливо, інші позеновські папери.

Особливо потужним у кількісному та змістовному відношенні є листування двох відомих діячів Лівобережної України ХІХ ст.

Василя Васильовича Тарновського (старшого) та Григорія Павловича Галагана⁴⁷. Не дивлячись на досить значну увагу дослідників до цих персоналій, потенціал їхньої епістолярної спадщини не тільки до кінця не вичерпаний, а й не введений повністю до наукового обігу. Це в першу чергу стосується листів Г.П. Галагана, які, попри зауваження О.М. Лазаревського про порівняно невелику кількість листів у загалом потужному та безпрецедентно добре впорядкованому архіві цього діяча⁴⁸, крім фамільного фонду в Центральному державному історичному архіві України в Києві, в значній кількості (як на сучасного дослідника) відклалися в ІР НБУ.

Серед них для дослідження суспільної ситуації наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. досить інформативними є 10 з 12 листів Григорія Павловича до дядька за 1857 – 1860 рр.⁴⁹ та листи до дружини, Катерини Василівни Галаган, за 1857 – 1859 рр.⁵⁰, тобто, за період найбільш активної участі Григорія Павловича в підготовці Селянської реформи. «Несерійні» пам'ятки представлені листом Г.П. Галагана до М.А. Максимовича від 15 вересня 1858 р. з Сокиринця до Москви⁵¹ та його листом до М.В. Юзефовича, написаним 1860 р.⁵².

З адресованих Г.П. Галагану, особливий інтерес становлять два досить насичені листи його близького приятеля, Василя Дмитровича Дуніна-Борковського, які, припускаю, є лише фрагментом тривалого і постійного письмового спілкування між цими відомими в свій час представниками дворянства Лівобережжя. Написані наприкінці 1857 р., вони відносяться до безпосереднього початку гласної підготовки Селянської реформи⁵³.

Декілька епістолярних текстів Г.П. Галагана, які стосуються даної теми, було також виявлено в фамільному фонді Тарновських. Зокрема, один лист Григорія Павловича до його друга та однодумця В.В. Тарновського від 10 грудня 1857 р. потрапив у добірку під назвою «Письма по крестьянскому делу»⁵⁴, ще два листа до того ж адресата, безпосередньо пов'язані з початком підготовки реформи, містяться в справі «Письма Г.П. Галагана»⁵⁵.

Окремої презентації потребує епістолярна спадщина В.В. Тарновського, основний масив якої, зрозуміло, зберігається в фамільному фонді, укладачі якого розмістили листи як у спеціальних персонологічних, так і в тематичних рубриках. Зо-

крема, офіційні листи – міністрів С.С. Ланського, В.М. Паніна, голови Редакційних комісій Я.І. Ростовцева, відповідь останньому та лист до невідомої особи В.В. Тарновського, які красномовно підтверджують його активну участь у підготовці Селянської реформи, знаходяться в збірці «Различные документы по крестьянскому делу»⁵⁶. Теми безпосередньо стосується й одна з трьох справ під назвою «Письма по крестьянскому делу», в якій з 14 листів за 1856 – 1858 рр. 7 належать секретарю Великої княгині Єлени Павлівни Ф.Є. Гартману, 3 – близькому другу В.В. Тарновського, його однокашнику по Ніжинській гімназії, Московському університету, професору права П.Г. Редкіну, по одному – М.О. Мілютіну, з запрошенням від герцога Георга Мекленбурзького, а також вище згаданий лист г.П. Галагана, та самого Василя Васильовича до П.Г. Редкіна⁵⁷. Ряд інших збірок фамільного архіву, зокрема, «Письма Е.Ф. Корша» (1854 – 1857 рр.)⁵⁸, «Письма Н.А. Ригельмана» (1858, 1859. 1864 рр.)⁵⁹, «Письма П.Г. Редкина» (1828 – 1867 рр.)⁶⁰, «Письма разных лиц» (1826 – 1864)⁶¹, також містять необхідні для теми листи. В останній збірці особливий інтерес становить лист Ю.Ф. Самаріна до В.В. Тарновського від 3 березня 1858 р. Хронологічно дещо виходить за рамки лист К.Д. Кавеліна до нашого героя від 30 червня 1854 р. з проханням надати поради в облаштуванні маєтку⁶², але він цілком засвідчує не тільки авторитет Василя Васильовича в господарських справах, а й достатньо давнє знайомство з одним з активних учасників підготовки реформи 1861 р. Та, як бачимо, на відміну від галаганівських фондів, листів самого В.В. Тарновського в сімейному зібранні виявилось замало. Відносно цього епістолярного масиву приємно також зазначити, що не тільки його окремі складові⁶³, а й переважна більшість пам'яток були широко введені в обіг і достатньо ретельно опрацьовані у дисертаційному творі Н.М. Товстоляк⁶⁴, що позбавляє необхідності детально зупинятися на змістовній стороні цих листів.

Але активна дослідниця роду Тарновських не звернула уваги на фрагмент листування Василя Васильовича, який відклався в ІР НБУ в колекції історика О.З. Попельницького. Переписаним ним, з власноручними помітками червоними чорнилами, з архіву Державної Ради, ці листи – до К.Д. Кавеліна та двоюрідного брата Іллі Капніста, – з одного боку, є самі по собі досить змістовними

для істориків Селянської реформи, з другого, – підтверджують необхідність подальшої евристичної роботи в російських архівосховищах. До речі, до того ж підштовхує знайомство з «Коллекцією мікрофільмів» ЦДІАУК, до якої архівісти в свій час відібрали й матеріали з 109 фонду Державного Архіву Російської Федерації. Зокрема, до теми дотичні виписки з перлюстрованих листів Г.П. Галагана від 11 та 25 листопада 1858 р. до Д.В. та О.В. Кочубеїв, зроблені в III відділенні В.Й.І.В. Канцелярії⁶⁵. Отже, архівосховища Російської Федерації – ще один невичерпаний ресурс для дослідників Селянської реформи на Україні, особливо з врахування широкого кола адресатів у наших героїв.

На жаль, місцеві українські архіви не можуть потішити потужними епістолярними комплексами з даної проблеми. Вдалося виявити лише ряд пам'яток, що тільки натякають на роботу по селянській справі деяких мало знаних під цим кутом зору осіб. Наприклад, у фонді К.М. Скаржинської в Державному архіві Полтавської області знайшлися листи, які стосуються участі в Полтавському губернському комітеті Григорія Степановича Кир'якова, більше відомого як археолога-аматора Лубенщини, який відкрив Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку в своєму маєтку⁶⁶. Зокрема, це лист предводителя дворянства лубенського повіту О.С. Райзера від 3 вересня 1858 р. з запрошенням прибути на «предводительское дворянское совещание для составления правил по улучшению быта помещичьих крестьян»⁶⁷ та офіційний лист до нього ж від 3 вересня 1863 р. про направлення особливого «знака отличия», який було започатковано для «лиц, участвовавших в приведении положений в действие»⁶⁸. В справі 1095 «Письма к Григорию Степановичу Кирьякову, как Лубенскому предводителю дворянства и члену комитета по улучшению быта крестьян» відклатося 14 листів дворян повіту, в яких повідомляється про укладання та відправлення описів маєтків «на предмет улучшения быта крестьян»⁶⁹. Решта ділових листів з цієї справи до повітового лідера виходять за рамки дореформеного періоду.

Тепер відносно інформаційної насиченості представлених епістолярій. Безумовно, зараз навряд чи можливо в усій повноті розкрити змістовний бік цих пам'яток і через прагнення утриматися в рамках жанру, і через усвідомлення певної неповноти

комплексу, якому бракує не тільки листів-відповідей, а й текстів, написаних відносно якогось епізоду різними дійовими особами. Якщо перший період, який умовно окреслимо кінцем 1856 – літом 1858 р., тобто часом до початку роботи Полтавського та Чернігівського комітетів по облаштуванню побуту поміщицьких селян, представлений листами декількох героїв, то комітетська робота в листопаді 1858 – лютому 1859 рр. досить щільно та щиро описана тільки О.І. Покорським-Жоравко його дружині. Він сам називав свої листи журналами, настільки детальним там був виклад подій.

Ряд хронологічно близьких листів Г.П. Галагана був відправлений хоча й до рідних, але не таких близьких як дружина людей. Тобто, якщо орієнтуватися на прийняті класифікації, ці епістоли скоріш можна віднести до різновиду не інтимно-побутового, а професійного приватного листування. Здається, Г.П. Галаган вважав за необхідне звітувати своїм впливовим родичам до столиці. Інколи ці листи писалися ніби-то під копірку. Зокрема, дуже схожі листи до Петра Григоровича Галагана та Олександра Васильовича Кочубея, дядька дружини, написані в один день, 25 листопада 1858 р.⁷⁰ Тут співпадають цілі речення, навіть абзаци. Він прагнув перш за все передати інформацію про основний хід подій, яка не могла не цікавити цих петербурзьких малоросів, часто супроводжуючи її проханнями пролобіювати його позиції у вищих урядових колах. До того ж, Г.П. Галаган, мабуть, підозрював можливість перлюстрації листування з його петербурзькими адресатами, що повинно було утримувати від зайвої відвертості. Задушевні, з великою кількістю подробиць, його епістоли до дружини не стосуються цього періоду, оскільки, ніжно любляче подружжя, на жаль для істориків, в цей час проживало разом у Чернігові. Тільки-но Г.П. Галаган від'їжджав, починалися детальні розповіді. Тому його листи-журнали до Катерини Василівни передали переважно враження від перебування в столицях у дні передчуття оновлення Росії та від роботи в Редакційних комісіях. Як бачимо, найбільш типологічно близьке листування цих двох героїв з дружинами стосується дещо різних сюжетів у підготовці реформи. А як хотілося б, читаючи О.І. Покорського-Жоравко, почути з цього ж приводу відвертий голос його опонента по комітету Г.П. Галагана.

Банальність: ті, чи інші дослідницькі завдання вимагають адекватної джерельної бази. Але, формуючи її, мабуть, кожен історик розуміє, що розрив між ідеальною та реальною джерельною основою може бути досить суттєвим, в тому числі й через фізичну втрату документів. Прикро визнавати, що, скоріш за все, ніколи не вдасться віднайти листування, яке розкрило б, наприклад, хід обговорення селянського питання в Полтавському губернському комітеті. У всякому разі таких сподівань залишається небагато після обстеження українських архівосховищ. Найбільш повно діяльність цього комітету представлена в «Бумагах» одного з найактивніших його діячів М.П. Позена. Але вміщене в них листування стосується не стільки місцевих, скільки загальнодержавних масштабів. Оскільки адресати М.П. Позена займали високі посади, до то ж були наділені значними повноваженнями щодо підготовки реформи, ця епістолярна розмова носила хоча й дружній, все ж достатньо діловий характер. У багатьох листах М.П. Позен, відповідаючи на поставлені йому Я.І. Ростовцевим питання, просто виявляв своє сприйняття тої чи іншої проблеми, або ж розгортав свій черговий проект, або ж виправдовувався за різні кулуарні наклепи на нього. Звичайно, позиції та мотивації самого М.П. Позена, його місце та роль як реформатора, вплив на високопоставленого приятеля, стосунки між цими двома персонами стають більш зрозумілими. Але механізми обговорення полтавського губернського проекту реформи, погляди інших членів, напруга ідейної боротьби, ступінь згуртованості або розшарування регіональної дворянської спільноти та цілий ряд інших питань залишаються майже за кадром.

Та все ж неможливість досягти бажаного джерельного ідеалу не повинна зовсім зупиняти дослідника. І на даному евристичному етапі цілком коректно вирішувати хоча б скромні завдання. Зокрема, з'ясувати настрої у суспільстві та ставлення дворянства до урядових ініціатив у час їхнього оприлюднення, щоб перевірити стійкі стереотипи щодо категоричного неприйняття більшістю привілейованої верстви ліквідації кріпосного права. Також цілком піддається визначенню місце окремих персонажів у процесі підготовки Селянської реформи на регіональному та загальноросійському рівні. Оскільки в багатьох листах достатньо часто згадуються інші учасники дійства, то оцінки, які їм

давалися, а також перехресні оцінки дозволяють виявити ідейні позиції більш широкого кола осіб, характер стосунків між ними, атмосферу в губернських комітетах тощо. Залучені в даному разі листи охоплюють порівняно невеликий відрізок часу, але це був надзвичайно насичений період російської історії, коли погляди, позиції і окремих людей, і різних груп динамічно змінювалися під впливом обставин, коливань урядової політики, поворотів у ході обговорення реформи в дворянських зібраннях, губернських комітетах, на сторінках періодичних видань. Змінювалися не тільки підходи до вирішення того чи іншого конкретно питання, а й досить стійкі переконання. Листування дає можливість простежити як сприйняття події в момент її здійснення, так і еволюцію ставлення до змісту реформи в цілому, ролі певних осіб та груп у цьому процесі. Майже всі епістолярні тексти фактографічно насичені, тому на їх основі можна не тільки отримати значне інформаційне прирощення, а й внести уточнення в існуючі уявлення щодо явища в цілому, в історіографічні образи окремих персоналій, а також розпочати творення образів раніше не введених до історіографічного обігу діячів Селянської реформи.

Тепер спробую дещо проілюструвати. Розпочну, так би мовити, з підготовленості суспільства до майбутніх перетворень в Російській імперії. Причому, в якійсь мірі справедливі закиди щодо не репрезентативності для цього листування декількох осіб, дещо знімаються тим, що мої герої не просто передавали в текстах думки інших, а й, як представники повітових корпорацій еліти в губернських комітетах, додатково знайомилися з ситуацією, були добре обізнані з становими проблемами і виступали від імені «мовчазної більшості» дворянства, передаючи в певній мірі його голос.

В історіографії загальноприйнятою стала думка, що легалізація Селянської реформи, гласне підтвердження її початку відбулося внаслідок появи рескриптів Олександра II 20 листопада та 5 січня 1857 р. віленському генерал-губернатору В.І. Назімову та петербурзькому генерал-губернатору П.М. Ігнат'єву з дозволом дворянству відкрити губернські комітети та розпочати «улучшение быта крестьян». Але тільки 15 грудня було дозволено передрукувати рескрипти з «Журнала Министерства внутренних дел» в усі періодичні видання, не допускаючи при цьому «никаких

рассуждений и толкований по сему предмету». Тому листування (і, зрозуміло, бесіди, які для нас залишаються невідомими) ще певний час залишалося фактично єдиною формою обміну інформацією. Та ще задовго до того, як, за висловом Б.Г. Литвака, випустили джина з пляшки⁷¹, розпочалося епістолярне та кулуарне обговорення проблеми, обмін думками, знайомство з першими проектами майбутньої реформи, які були представлені не тільки уряду, а й поширювалися в різний спосіб у суспільстві.

Серед авторів перших проектів історики неодмінно називають М.П. Позена. Зараз не час вдаватися до детального розгляду позицій цього героя, навіть з огляду на те, що його досить розгорнуті програми реформ були викладені в цілому ряді листів, які є предметом уваги в даній статті. Але і особа Михайла Павловича, і його погляди, і роль у реформуванні державного устрою, і вплив на полтавське дворянство заслуговують окремої ґрунтовної розмови. Зазначу лише, що в останні роки в російській історіографії вже почав руйнуватися примітивний та схематичний образ кріпосника і прозвучали дещо відмінні від традиційних оцінки його діяльності. З одного боку, разом з К.Д. Кавелініним, Ю.Ф. Самарініним, О.М. Унковським, його зараховують до кола авторів перших ліберальних (підкреслено мною – Т.Л.) записок, які почали з'являтися в 1856 р.⁷², з іншого, – до «симпатизантів» аристократів-конституціоналістів М.О. та М.О. Безобразових, В.П. Орлова-Давидова, П.Б. та Г.Б. Бланків, В.В. Апраксіна, Д.П. Шидловського, П.П. Шувалова та інших⁷³, які в історіографії згадувалися не інакше, як з епітетами «реакціонер», «кріпосник» і т.п. Це тільки ще раз підтверджує необхідність прискіпливого погляду на М.П. Позена з боку українських істориків. Та, коли мову вести про його відомі листи, то лише один з них відноситься до початку гласного періоду підготовки реформи. Написаний 14 жовтня 1857 р. до Я.І. Ростовцева, він демонструє, що його автор був вже досить глибоко занурений у проблему ліквідації кріпосного права та на прохання імператора в розробку програми її фінансового забезпечення. Крім персонального проекту самого М.П. Позена, в листуванні та літературі мемуарного характеру згадується також його записка разом з полтавським губернським предводителем дворянства Л.В. Кочубеєм. Перший документ одним з відомих діячів Селянської реформи, товаришем міністра

внутрішніх справ О.І. Левшиним названий «более других замечательным», а другий – «более удобоисполнимый»⁷⁴.

З українських діячів, які стояли біля витоків Селянської реформи, історики інколи називають В.В. Тарновського, пов'язуючи його ім'я з так званим «карлівським проектом» звільнення селян у полтавських маєтках Великої княгині Єлени Павлівни. Хоча один з перших істориків цього сюжету, А.Ф. Коні, його взагалі не згадав. П.А. Зайончковский, аналізуючи проекти, що побутували в суспільстві напередодні реформи, просто оминув цей епізод і, крім програми М.П. Позена, нікого з українських реформаторів не назвав. В.В. Тарновський, на відміну від Г.П. Галагана, тут не фігурує навіть у колі активних членів-експертів Редакційних комісій⁷⁵. У найбільш ґрунтовному дослідженні історії реформи Л.Г. Захарової В.В. Тарновський лише вказаний серед інших розробників «карлівського проекту». Це ж стосується монографії Б.Г. Литвака, який тільки припустив, що свою записку В.В. Тарновський міг направити до сановної особи як «сусід по маєтку»⁷⁶.

Його участь у цій справі почали особливо підкреслювати тільки нещодавно. Є.Є. Резникова, спираючись переважно на матеріали архіву Великої княгині, показала вплив нашого полтавського поміщика на оформлення концепції звільнення селян Карлівського маєтку⁷⁷. А Н.М. Товстоляк на основі листування зробила суттєві уточнення, простеживши деталі, починаючи від першого конфіденційного повідомлення П.Г. Редкіна 10 грудня 1856 р. про бажання Єлени Павлівни скористатися досвідом сусіда до завершення справи літом 1857 р. у Вільдбаді, де А. фон Гакстгаузен, П. Кісельов та К. Кавелін разом з В.В. Тарновським в якості консультантів, творили остаточну редакцію цього документу⁷⁸. Таким чином, так би мовити, зовнішня канва участі В.В. Тарновського у підготовці «карлівського проекту» практично з'ясована. Залишається тільки зрозуміти, в якій мірі були враховані його досвід, теоретичні напрацювання, розрахунки і що саме потрапило до кінцевого варіанту проекту. Можна припустити, що В.В. Тарновському було не просто проводити свої думки, якщо врахувати вплив барона А. Гакстгаузена на Велику княгиню та на карлівських реформаторів, що відзначає Є.Є. Резникова. У всякому разі в листі до К.Д. Кавеліна, скоріш за

все написаному в цей період, В.В. Тарновський висловив досить стримане ставлення до плану відомого закордонного економіста: «о немецкой записке я ничего не скажу в поданном письме моем, но имел счастье на словах выразить Ея Высочеству, что меры, предложенные в ней столько чужды быту, нравам и исторической жизни народа, сколько не соответственны настоящему положению вопроса и степени его возбуждения»⁷⁹. Та, зрозуміло, більш точно визначити роль В.В. Тарновського можна буде вже не на основі листування, а порівнявши його писання та затверджений на початку 1859 р. Олександром II документ, який змінив становище полтавських селян Єлени Павлівни.

Інколи в літературі, без посилання на джерела, серед фігурантів «карлівської справи» називають г.П. Галагана та полтавського поміщика Капніста⁸⁰. Правда, участь першого листуванням поки що не підтверджується. А якщо врахувати свідчення листа Григорія Павловича до дружини, що з Д.П. Хрущовим, який входив до ядра «карлівського гуртка», він познайомився в лютому 1858 р.⁸¹, то цей історіографічний факт взагалі можна поставити під великий сумнів. Щодо Капніста, не зовсім зрозуміло, кого з представників цієї відомої родини мали на увазі історики. Під час підготовки Селянської реформи, принаймні публічно, виявили себе В.С. Капніст, який був кандидатом від кременчуцького повіту в Полтавському губернському комітеті⁸², та Ілля Капніст, міркування якого з приводу селянського питання опублікував «Журнал землевладельцев»⁸³. Та з листа до останнього його двоюрідного брата В.В. Тарновського, написаного 22 жовтня 1857 р., тобто, після завершення укладання «карлівського проекту», стає зрозуміло, що з цього часу вони лише починають обмінюватися поглядами на найактуальнішу суспільну проблему⁸⁴. Але в даному разі важливо, що не тільки В.В. Тарновський, а й його візаві на той момент вже склав власну записку на цю тему.

Отже, саме епістолярні джерела свідчать, що до початку гласного етапу розв'язання селянського питання й українське дворянство заговорило, дехто почав укладати плани, проекти, записки, більшість яких, скоріш за все, так і залишиться нам невідомою, оскільки, зрозуміло, не все було покладено на папір. Листування ж не тільки відкриває деякі імена емансипаторів тої пори, а

й обриси, інколи уривки, їхніх «концепцій». Хоча дворянський загал, у всякому разі публічно, не демонстрував своїх поглядів, очікуючи від уряду більшої визначеності в один чи другий бік. Навіть такі нагоди як дворянські вибори не були приводом спільно обміркувати можливий хід перетворень та виробити колективну позицію. Перебуваючи в Чернігові під час виборів губернського предводителя дворянства, Г.П. Галаган в листі до дружини від 3 червня 1857 р. з цього приводу зазначив: «Об эмансипации никто решительно и не заикается; как будто о ней никогда и речи не было а если кто и скажет что-нибудь о ней, то на слушателях видно презрительныя улыбки и слышатся даже замечания, что об этом перестали думать и в Петербурге; да оно чуть ли не так и в самом деле»⁸⁵.

Природно, більш широке підключення дворянства до справи відбулося вже після ознайомлення з офіційними документами, якими було проголошено тогочасне урядове бачення майбутньої реформи. Вже 13 грудня 1857 р. своє ставлення до монарших ініціатив представив Г.П. Галагану його приятель, повітовий предводитель дворянства В.Д. Дунін-Борковський. Не збираючись це робити за браком місця в листі, він все ж не втримався і коротко виклав свій погляд на Селянську реформу, обіцяючи при першому ж побаченні «целую программу... сообщитъ»⁸⁶. Дворянство повинно було визначатися, більш чітко для себе та для оточуючих сформулювати власні позиції, оскільки стало зрозуміло, що «громадний корабль»⁸⁷ реформи таки зрушив з місця. Не тільки в столицях, а й у провінції розпочався жвавий обмін думками, підготовка до відкриття губернських комітетів. Дещо в іншій тональності зазвучали листи тих, хто ще нещодавно сумував з приводу пасивності дворянства. 16 січня 1858 р. Г.П. Галаган сповіщав дружину Катерину Василівну про відвідини М.О. Раковича в Ніжині, у якого за чаєм товариство відразу ж почало говорити «об известном предмете»: «Ракович имеет довольно основательные мысли об эмансипации, хотя и трудно применимыя: он предлагает отдать тотчас по 11/2 дес. земли крестьянам без всякого выкупа... Забела эмансипатор до красноты, но с точки зрения западного; ...а дамы ему вторят да не впопад»⁸⁸. Відвідавши масток В.Д. Дуніна-Борковського С. Листвен, Григорій Павлович з радістю ділився враженнями від роботи приятеля, якого

він застав «за весьма дельным и основательным занятием по великому делу. Он собрал по своему уезду дворян, убедил их в необходимости просить комитетов, но вместе с тем и собрал много сведений и составил по ним записку весьма дельную»⁸⁹. І тут же стисло передав основний її пафос та зміст.

Відправившись до Петербургу для роботи в комісії по розмежуванню земель у Малоросії, Г.П. Галаган досить детально та емоційно переказував свої почуття від ходу справи в столицях, від своїх зустрічей, що неодмінно повинно зацікавити його біографів. У даному ж разі це інтимне листування представляє надзвичайний інтерес з точки зору політичної термінології, яка була одним із засобів осмислення швидкоплинної ситуації останніх передреформних років. Тут як раз, як і в епістолярному комплексі в цілому, міститься той конкретно-історичний матеріал, вивчення якого дасть можливість більш уважно підійти до усталених в історіографії маркувань тих чи інших діячів епохи, зрозуміти змістовне навантаження політичних визначень, в адекватності яких були сумніви навіть у сучасників.

У своїх «Записках», виданих в Берліні на початку 80-х рр. XIX ст., відомий суспільний діяч, публіцист, крупний поміщик і підприємець, слов'янофіл та засновник журналу «Русская беседа», «Сельское благоустройство», член від уряду і депутат Рязанського губернського комітету по селянській справі О.І. Кошелєв писав: «Зима 1857/58 года была в Москве до крайности оживлена. Такого исполненного жизни, надежд и ожиданий времени никогда прежде не было. Толкам, спорам, совещаниям, обедам с речами и проч. не было конца... В обществе, даже в салонах и клубах, только и было разговоров об одном предмете – о начале для России эры благих преобразований, по мнению одних, и всяких злополучий, по мнению других... Одним словом, старушка Москва превратилась чуть-чуть не в настоящий парламент»⁹⁰. Але розібратися в цьому «парламенті» було не так просто й для людини, вже давно зануреної в селянську справу: «я стараюсь всмотреться, вникнуть, понять вещи, и нахожу в этом большое затруднение. Все до такой степени перемешалось, что надобно более времени, чтобы разобрать что-либо», – писав Г.П. Галаган до дружини 20 січня 1858 р. з Москви. А далі ліберал, за визначенням істориків, продовжував: «Грустно одно:

что до сих пор я встретил очень мало вполне довольных людей, даже можно сказать совсем не встретил. Одни красные люди Рус. Вестника* желающие перемены как бы то ни было и без всякого собственного участия довольны, но это их чувство проникнуто чем-то чужим не Русским»⁹¹.

Поляризація суспільства проходила по різним лініям, навіть в середині фамілій, особисті позиції могли динамічно змінюватися, мати ситуативний характер. Зокрема, в Москві, в сімейному колі, серед рідних людей у Г.П. Галагана «часто холодели руки от желания удержать себя в границах», оскільки тут велися запеклі суперечки між «виги и тори»⁹². Близький до кола слов'янофілів, «Русской беседы», Григорій Павлович в листі від 2 лютого 1858 р. з Москви намагався ніби-то виправдати цих однодумців, звинувачуваних родичами в лібералізмі: «Какие же они либералы? Стоит только узнать их, чтобы понять, что их не любят за то что они с убеждениями и дельны»⁹³. Водночас, Г.П. Галаган, «как Малороссиянин», розходився з столичними однодумцями по ряду конкретних питань, зокрема, про селянську общину⁹⁴. Досить заможна людина, аристократ за мірками Малоросії, Г.П. Галаган часто згадував так звану аристократичну «партію» як чужу йому. Можливо, справа тут не тільки в його палкій любові до власної малої батьківщини, а й у відчутому ним у Петербурзі

---

* Мається на увазі журнал «Русский вестник», який у 1856 р. у Москві почав видавати М.Н. Катков. В історіографії це видання класифікувалося як «виднейший орган антидемократической журналистики в 1860 – 1870-х гг.» (Див.: Маслов В.С. «Русский вестник» и «Московские ведомости» // Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л., 1965. – Т. 2. – С. 217) та як «значительный либеральный орган», з яким співробітничали «многие видные либерально-настроенные ученые и общественные деятели – историки С.М. Соловьев, Б.Н. Чичерин, экономисты и финансисты – И.К. Бабст, В.П. Безобразов, Ю.А. Гагеймстер, юристы – С.И. Баршев, П.К. Щербальский, филологи и историки литературы – Ф.И. Буслаев, Н.С. Тихонравов. Тут публікувались Салтыков-Щедрин, Тургенев, Плещеев, Огарев, Михайлов». У селянському питанні журнал «выступил за отмену крепостного права путем реформы «сверху», за преобразования в области суда, образования, за освобождение общества от государственной опеки, что вызвало к нему симпатии не только либерально-оппозиционных кругов, но и представителей демократического направления» (Див.: Герасимова Ю.И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – М., 1974. – С. 20 – 21).

дискомфорті: «Петербург дошел в роскоши до таких пределов до каких я и не ожидал. Нельзя себе представить какая роскошь в убранстве домов внутри и с наружи, в экипажах, лошадях... Здесь решительно делаешься бедняком и я не без любопытства любясь всем этим думаю о том с каким наслаждением я возвращусь в свою скромную семейку среди незатейливости и чистоты нашего Неме»⁹⁵.

Подібні цитати можна наводити й наводити. Г.П. Галаган неодноразово вказував на різні «партії», ділив столичне та місцеве суспільство на групи⁹⁶, давав оцінки позиціям інших. Зрозуміло, вони були суб'єктивні, не завжди неупереджені, як, приміром, відносно М.П. Позена, проект якого ще до ознайомлення, ніби підігруючи своєму адресату О.І. Кошелеву, називав «курьезной пьесой»⁹⁷. Та щодо проблем термінології, наведу ще тільки один красномовний приклад ситуативності оцінок у галаганівському листуванні, який водночас стосується не лише селянсько-дворянської проблеми.

Розповідаючи дружині про «наши Малороссийские дела», тобто, про зустрічі в Петербурзі з земляками, Г.П. Галаган обурювався проти П.О. Кулиша, «направление» якого «сделалось просто возмутительно». Причому важко зрозуміти, хто більше промовляє – патріот свого краю чи представник привілейованої верстви: «Кулиш сбился с толку. Безмерное самолюбие заставило его делать глупости и никого не слушать... Кто из нас будет защищать панов нехороших и вообще панство в помещичьем имени. Но писать так как они пишут это, значит, работать не для национальности, а взять национальность как орудие демократических, скажу более: революционных стремлений (курсивом виділено мною – Т.Л.). Как Максимович разбил Кулиша за Записку Теплова, так можно бы разбить его за грамматику и особенно за издание Марка Вовчка, напомнивши и доказавши ему что он сам пан (тут і далі підкреслення автора листа – Т.Л.), что обязан всем панам, не только в отношении своей личности, и в отношении возрождения нашей национальности. В ком так сильно возродилась наша национальность? Не в простом народе, которой вовсе об этом не хлопочет и продолжает с каждым днем больше и больше Москалиться»⁹⁸; она возродилась в избранной части панов. За что же казнить целое сословие без разли-

чия. Эту двойную неблагодарность нельзя иначе растолковать как стремлениями *революционными, сумашедшими*»⁹⁹. Мимохідь тут треба зазначити, що в «національному питанні» Г.П. Галаган стояв на малоросійських позиціях¹⁰⁰, цілком розділяючи погляди М.В. Юзефовича, М.О. Максимовича, М.А. Рігельмана та інших, і сумуючи з приводу роз'єднання та суперечок між «нами Малороссиянами».

Вище я вже дещо звернула увагу на активізацію суспільства Лівобережної України після появи циркуляру міністра внутрішніх справ С.С. Ланського. Але все ж постає питання: наскільки підготовленою, хоча б морально, до масштабних соціальних перетворень виявилася дворянська спільнота краю в порівнянні з іншими регіонами імперії? Вітчизняні історики різних часів глибоко цей сюжет не розробляли, обмежуючись перенесенням на український ґрунт загальноросійського положення про небажання більшості дворянства звільняти кріпосних. Водночас, ще автор публікації «На заре крестьянской свободы», ознайомившись з епістоляріями, припустив, що співчуття Селянській реформі «на юге, в Малороссии было по-видимому более чем в центральных губерниях», навівши на підтвердження ряд цитат з листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави місцевий дідич, ім'я якого не вказано, писав до Петербургу: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что быть может увижу в скором времени осуществление самых задушевных моих желаний. Всякий день молю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великаго дела»¹⁰¹.

Критично налаштований до своїх братів по класу і добре обізнаний з місцевою дворянською спільнотою, Г.П. Галаган змушений був констатувати в листі до М.О. Максимовича 15 вересня 1858 р.: «Губерния (Чернігівська – Т.Л.) необыкновенно пестра во всех отношениях. Хотя разумеется есть многия с которыми нельзя согласиться но сколько мне известно общее направление получше некоторых других губерний»¹⁰². Прихильно він відгукнувся й про склад Чернігівського губернського комітету, який «составлен из людей дельных, и кажется что дело пойдет порядочно»¹⁰³. Щоправда, це було до початку його

роботи в губернському комітеті. В листі до В.В. Тарновського від 10 грудня 1857 р. з Києва г.П. Галаган передавав реакції на рескрипт Олександра II, які демонстрували повну прихильність регіональної еліти до урядових ініціатив: «...все дворянство зашевелилось и все вообще остаются довольны!»¹⁰⁴.

Вже на початку роботи по облаштуванню побуту кріпосних селян у Малоросії існували певні уявлення відносно того, хто чого вартий і яку користь може принести справі. Причому найбільш активні вдавалися до різних засобів, в тому числі й до інтриг, задля залучення в комітети потрібних людей. Наприклад, В.Д. Дунін-Борковський, усвідомлюючи необхідність присутності в Чернігівському комітеті Г.П. Галагана, вів конфіденційні переговори з губернатором К.П. Шабельський та брався «это устроить». Сам Григорій Павлович з цією ж метою готовий був все «обделать хотя бы путем интриг и т.п.»¹⁰⁵. Подібні висловлювання зустрічаються неодноразово, що тільки підкреслює намагання, за висловом Г.П. Галагана, «честных людей поработать настоящее». Дворянство регіону прагнуло згуртувати сили, полтавці обмінювалися інформацією з чернігівцями і навпаки. До речі, настроями дворянства Малоросії цікавилися й сусіди з інших губерній, отримуючи інформацію через своїх кореспондентів. Зокрема, О. Кудлянський розповідав про чернігівські справи по селянському питанню та про настрої дворянства й адміністрації в листах до Г.В. Нечаєва, який виконував обов'язки катеринославського губернського предводителя дворянства¹⁰⁶.

Як спробу використати здібності кожного варто сприймати звернення Г.П. Галагана до М.О. Максимовича з пропозицією забезпечити, так би мовити, історичне підґрунтя для майбутніх реформаторських занять: «Как бы хорошо было если бы Вы подарили ниши Малороссийские комитеты об устройстве крестьян историческим исследованием отношений крестьян к панам до укрепления. Для начала комитетских работ это было бы очень кстати»¹⁰⁷.

Але, поряд з прагненням включитися в роботу, досить поширеним мотивом в епістоляріях було тривожне очікування невідомого майбутнього, відчуття необхідності реформи та водночас неготовності суспільства до складного соціального перевороту. В ході активного обговорення основ реформи, які, до речі, час від

часу змінювалися і в урядових колах, і в середовищі реформаторів різних рівнів, прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювалися на затятих суперників, розходилися погляди однодумців, перетасовувалися угруповання, змінювалися ролі окремих дійових осіб. Так, Г.П. Галаган, який прагнув грати першу скрипку в Чернігівському комітеті, опинився в так званій меншості. В.Д. Дунін-Борковський, на думку П.Я. Дорошенка, прекрасний оратор, добре підготовлений до справи¹⁰⁸, фактично перебрав на себе провідну роль в цьому комітеті. Автор одного з перших проектів реформ, палкий прихильник ліквідації кріпосного права, М.П. Позен, змушений був через невідповідність його переконань більшості членів Редакційних комісій, добровільно подати у відставку. О.І. Покорський-Жоравко, на початку роботи достатньо лояльний до своїх колег, навіть з відмінними поглядами, в останніх листах до дружини вдався до досить жорстких, ущипливих оцінок, значної кількості депутатів Чернігівського комітету, що представляють інтерес, в тому числі, з точки зору уточнення історіографічних образів В.В. Тарновського, Г.П. Галагана, М.О. Судієнка, О.М. Марковича та інших. І це не випадково, якщо врахувати які запеклі баталії, яка пристрасна полеміка розгорнулися під час обговорення Селянської реформи. Це було викликано зіткненням різних інтересів, різними поглядами, спробами по можливості з мінімальними втратами вирішити досить складну суспільну проблему.

Не тільки втомленість від надзвичайно напруженої роботи в губернському комітеті, а й, імовірно, сумніви в неможливості вирішити справу за власним розумінням, також стали одним з лейтмотивів багатьох залучених листів. У М.П. Позена та Г.П. Галагана, які працювали також в Редакційних комісіях у Петербурзі та залишили свої епістолярні сліди від того часу, додалося ще й розчарування, у кожного зі своєю мотивацією, від зіткнення місцевих та загальнодержавних інтересів, позицій дворянства та бюрократів-реформаторів. У Г.П. Галагана це відбилося не тільки на змісті, а й навіть на зовнішньому боці епістолярій до дружини. Як рефрен він повторював у декількох листах, розповідаючи про перші зібрання Редакційних комісій: «Не без боротьби будет и здесь. В Чернигове приходилось бороться с консерваторами,

здесь может быть придется бороться с прогрессистами не знающими практически дела и этим не менее опасными чем Черниговцы». (Зазначу, що серед цих «прогресистів» були й його приятелі). І ще: «Если в Чернигове приходилось мне бороться против оппозиции несколько закоренелой, то здесь может быть придется бороться против незаконных требований теории»¹⁰⁹. Це ж саме він писав і в листі до О.М. Марковича від 20 квітня 1859 р.¹¹⁰.

І у М.П. Позена, і у Г.П. Галагана яскраво зазвучало передчуття майбутніх суттєвих ускладнень, проблем, з якими зіткнеться і дворянство, і селянство. Григорій Павлович, який зазвичай надсилав дружині великі та детальні листи, з масою подробиць відносно Селянської реформи, в період роботи в Редакційних комісіях перейшов на короткі листівки, в яких вже не було ні слова про його суспільну активність. А лише один великий лист від 19 – 20 квітні 1859 р. вже не містив нічого про важливу справу емансипації. Більше того, Г.П. Галаган відчув уже загрозу не тільки для «многих состояний», а й для власного, а ознайомлення з найбільш імовірний варіантом вирішення селянського питання примусило навіть подумати про помилковість своїх поглядів: «я буду тогда жертвою своих ошибок». Щоправда, дещо пізніше, Григорій Павлович у приватному листуванні не оминав тему реформи, навіть виправдовуючи позиції Редакційних комісій, як це було в листі до М.В. Юзефовича 1860 р.¹¹¹.

І наостанку. Розуміючи, що повністю розкрити в одній статті багаточисельний зміст епістолярних пам'яток навіть по проблемі Селянської реформи, навіть щодо окремої персоналії проблематично, хочу зупинитися ще тільки на одному важливому моменті. Мова йде про необхідність дещо поставити під сумнів усталені історіографічні оцінки щодо так званих реакціонерів, консерваторів, плантаторів і т.п. та думку, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії виступала за повне обезземелення селян¹¹². В першу чергу це стосується фігури М.П. Позена, вписаного в контекст української історії саме під таким кутом зору. Але, знайомлячись і з опублікованими, і архівними епістолярними пам'ятками, неупереджений читач скоріш за все не зустрине підтверджень кріпосницьких позицій Михайла Павловича. Він сам неодноразово повторював, що може помилятися, що складна

проблема реформування потребує серйозних міркувань та розрахунків багатьох зацікавлених та відданих людей, він готовий був іти на обговорення та компроміси, погоджуватися з слушними думками інших. Але, небайдужий, М.П. Позен не міг і не хотів мовчати, коли мова йшла про «великое отечественное дело». Його листування знімає підозри у прагненні відстоювати вузько станові інтереси. Це була людина загальнодержавного масштабу, яка не могла думати виключно про себе. Навіть представляючи полтавське дворянство в Редакційних комісіях, М.П. Позен мислив ширше, хоча розумів, що мусить виконати свій обов'язок перед регіональною спільнотою, яка його делегувала. Наведу на розсуд читачів лише декілька цитат по суті з непрочитаного істориками епістолярію цієї крупної особистості: «Крестьянское дело поставил я себе задачею последних лет моей жизни»; «Крестьянская реформа ни на минуту не выходит из моей головы. Судьба этого дела, судьбы России неразрывно с ним связанная, близки моему сердцу. Работаю из всех сил и желаю этим кончить свое служение Государю и отечеству»; «Желаю от всей души, чтобы крепостное право было скорее уничтожено»; «В деле столь важном, надобно выслушать сколь возможно более мнений». В листі до міністра фінансів, члена Секретного (Головного) комітету О.М. Княжевича, якому направляв пропозицію «О выпуске облигаций для воспособления крестьянскому делу», М.П. Позен писав: «Цель моего предложения одна: обеспечение успеха крестьянской реформы»¹¹³.

Відстоюючи перед Редакційними комісіями проект реформи полтавського дворянства, М.П. Позен відкидав можливі звинувачення вузькостанового його спрямування: «Мы далеки от того, чтобы защищать исключительно помещичьи интересы, но желаем, чтобы пользы и выгоды помещиков и крестьян были уважены равномерно». А готовність дворянства до покращення побуту селян він підкреслював у листі до Я.І. Ростовцева від 5 листопада 1859 р.: «Помещик и при этом понесет огромные потери; но без них реформа не может устроиться и дворянство везде решилось уже на эту жертву. По крайней мере по всем проектам губернских комитетов мною рассмотренным, дворянство делает везде весьма значительные, из своего рабочего капитала, уступки, в пользу крестьян»¹¹⁴.

М.П. Позен ставився до реформи як до «вопроса крестьянско-помещичьего» (за висловом г.П. Галагана), тому не був байдужим, як вона завершиться і для дворянства, і для селянства, часто повторюючи такі фрази: «...мы признаем положительно вредным для помещиков и еще более стеснительным для крестьян», «чрезвычайно стеснителен для крестьян»; «признаем крайне разорительным для крестьян»; «...к обоюдным пользам помещиков и крестьян и вообще к покойной и благополучной развязке великого отечественного дела»¹¹⁵.

В офіційному та приватному листах до О.М. Княжевича 18 жовтня 1858 р., пропонуючи свій проект фінансового забезпечення реформи, Михайло Павлович, визнаний в Росії фінансист, зазначав: «Мне остается только высказать еще раз мое твердое, на знании быта помещиков и крестьян основанное, убеждение, что без выкупа земли, т.е. без обращения крестьян в поземельных собственников, реформа не будет иметь хороших последствий ни для помещиков, ни для крестьян, ни для правительства» (виділено М.П. Позеном – Т.Л.); «Многое можно изменить, дополнить и пояснить в моем проекте; но основание должно остаться: надобно дать крестьянам средства сделаться поземельными собственниками, а землевладельцев вознаградить безобидно за отчуждаемая от них земли. ...расходы, которые понесет на это казна, вознаграждаются сторицею благосостоянием народа».

Змушений весь час виправдовуватися і весь час роз'яснювати свої позиції, М.П. Позен 5 листопада 1859 р. в одному з останніх своїх письмових звернень до голови Редакційних комісій Я.І. Ростовцева ще раз на закиди опонентів у прагненні заради дрібного самолюбства ускладнити справу або «стеснить» селян на користь поміщиків відповідав: «Торжественно и положительно отвергаю всякое подобное обвинение и считаю недостойным оправдываться против него. От всей души желаю чтобы крепостное право было уничтожено»¹¹⁶. Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратися в причинах та змісті розбіжностей між різними групами реформаторів. Але сумніватися у їхній епістолярній відвертості немає підстав. Особливо, коли читаєш такі ретроспекції селянського питання в дворянській свідомості як у листі О.І. Покорського-Жоравко до дружини, написаному 13 лютого 1859 р. по за-

вершенню ним редагування останньої глави Положення про покращення побуту селян від Чернігівської губернії. Вночі, під гуркіт 800-річного дзвона Спасо-Преображенського, така сповідь перед Серафімою Павлівною, духовним двійником, другим «я», зустріч з яким вважав днем «второго духовного рождення», дорогого варта. Сам жанр не дає права збрехати, покривити душею: «В юности, в либеральных безумных порывах, я мечтал иногда об освобождении крестьян – мечтал, окружая смутой, мстью, гражданским беснованием этим мечтания; потом, возмужалый, я мечтал, или, лучше, думал тверже и вернее об этом и оканчивал вздохом мою думу, как дело невозможное, неосуществимое. Теперь я сам поставил точку в окончании этого дела и сам, своими руками, скажу с гордостью, сделал его большую половину – для миллиона слишком людей». І ніби звертаючись до свого дітища з сподіванням: «Я отдаю тебя, и одной іоты не сотрут они в тебе, потому что каждую букву твою пропустил через мое сердце и душу, потому что на каждое слово твое я истрачивал все силы моего ума, и каждое постановление, в тебя вписанное, отстаивал всеми средствами, не останавливаясь даже и перед игрою страстей и употребляя в пользу даже и самолюбия, жалкия самолюбия тебя понимавших превратно»¹¹⁷. Хай пробачить мене читач за довгу цитату.

Та весь драматизм цієї чернігівської сповіді в тому, що інший, мабуть той, хто «понукав привратно», так само не зупинявся перед засобами, щоб представити не тільки це Положення, а й інтереси Малоросії в Петербурзі, бути там виразником сподівань цілого краю, а потім сам перед власною дружиною каявся у своїх помилках, оскільки і його позиції не сприйняли чиновні столичні реформатори.

P.S. Навіщо ці листи? Звичайно, що б дізнатися, про що думали з приводу селянського питання, щоб зрозуміти соціальну, економічну поведінку. А також щоб у подальшому спробувати вийти на цілий ряд більш складних проблем – консолідації дворянського стану, формування колективної самосвідомості дворянства, структур дворянського впливу на верховну владу. І все це в контексті групової ідентичності, а також більш широкій проблеми інтеграції в імперський простір, участі місцевих еліт в імперському проекті, внутрішньоукраїнської інтеграції тощо.

Тобто що б розпочати реалізовувати програму вивчення історії дворянства та українського ХІХ ст., запропоновану ще 1971 р. О. Оглоблиним.

ПРИМІТКИ

¹ Український селянин: Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 2. Заради справедливості слід віддати належне цьому шанованому виданню, яке все ж підняло проблеми соціальної історії після десятилітнього нехтування ними.

² *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // УГО. – 2004. – Вип. 10. – С. 141 – 142. В цілому сприймаючи оцінки стану дослідження соціально-економічної проблематики, все ж хочу висловити сподівання, що соціальні історики, особливо це стосується історії ХІХ ст., будуть «співзвучними з модернізаційним напрямом», не тільки західної україністики, а й світової гуманітаристики.

³ Наскільки складною є проблема визначення ідейних позицій тої чи іншої особи та маркування всього спектру суспільно-політичних поглядів напередодні реформи 1861 р. свідчать публікації на цю тему, а також дискусії в зарубіжній і російській історіографії (Див.: Консерватизм в России («круглый стол») // Социологические исследования. 1993. – № 1. – С. 43 – 61; Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. «Круглый стол» // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 103 – 133; Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 14 – 22; Долбилов М.Д. Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России // Общественное сознание в переходные и кризисные эпохи. – М., 1996. – С. 13 – 17; Він же. Сословная программа дворянських «олигархов» в 1850 – 1860-х годах // Вопросы истории. – 2000. – № 6. – С. 32 – 52; Він же. Аристократы-конституционалисты 1850 – 1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 52 – 73; Рибер А. Дж. Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 44 – 72; Антонов В.Ф. А.И. Герцен. Общественный идеал анархиста. – М., 2000.; Він же. Н.Г. Чернышевский. Общественный идеал анархиста. – М., 2000. та інші). Учасники останньої на цей час дискусії, яка розгорнулася навколо такої важливої історіографічної події як поява енциклопедії суспільної думки Росії (Див.: Общественная мысль России XVIII – начала XX веков: Энциклопедия. – М., 2005. – 640 с.) запропонували додати до традиційних дефініцій цілий ряд словосполучень, які можливо використовувати задля більш адекватного визначення ідейних позицій – «либеральный консерватизм», «радикальный либерализм», «кадетизм», «октябризм» та інші (Див.: Обсуждаем энциклопедию «Общественная мысль России XVIII – начала XX веков» (Материал подготовлен А.В. Мамоновым) // Отечественная история. – 2006. – № 4. – С. 88 – 111).

⁴Щоправда, господарська, громадська та благодійна діяльність г.П. Галагана та В.В. Тарновського стала предметом спеціальних дисертаційних досліджень, де певна увага приділена і аналізу позицій по селянському питанню Але, на жаль, для авторів характерне, хоча й цілком зрозуміле в персоніологічних дослідженнях, захоплення своїми героями, апологетика та схильність дещо перебільшувати їхню роль, в тому числі й у підготовці реформи 1861 р. (Див.: Тимошенко А.Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана. Автореф. ...канд. іст. наук. – Х., 2004; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К. 2003; Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. Автореф. ...канд. іст. наук. – Д., 2006.

⁵История Украинской ССР. В 10 т. – К., 1983. – Т. 4. – С. 271.

⁶Нарис історії українського селянства: В 2 т. / Під ред. В. Смоля. – К., 2006. – Т. 1. – С. 357–363.

⁷Різноманітні записки, проекти, статті, замітки, написані дворянством з приводу селянського питання, налічують тисячі позицій. Н.С. Баграмян тільки в трьох російських архівосховищах було виявлено 370 записок і проектів, поданих представникам вищої влади. (Див: Баграмян Н.С. Помещичьи проекты освобождения крестьян (К проблеме «кризиса верхов») // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М., 1962. – С. 19.). Ці матеріали і до цього часу залишаються неопублікованими. Оприлюднене ж наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. у переважній більшості зафіксовано в спеціальному бібліографічному покажчику В.І. Межова, який налічує більше трьох тисяч позицій (Див.: *Межов В.И.* Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границей. 1764 – 1864. – СПб, 1865). Серед цих архівних та опублікованих матеріалів чимало вийшло з під пера дворянства з різних українських регіонів. Але вони і до цього часу залишаються не тільки не проаналізованими, а й не врахованими.

⁸*Корнилов А.А.* Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. // Русское богатство. – 1904. – № 5. – С. 76.

⁹*Христофоров И.А.* «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850– середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 11.

¹⁰*Ковалевский М.* Освободительная реформа Александра II и ее осуществление в пределах Черниговской губернии (1858 – 1861). – К., 1911; *Дорошенко П.Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды Черниговской архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 25 – 57; Материалы по истории освобождения крестьян / Под ред. В.Л. Модзалевського // Там само. – С. 58 – 411.; *Павловський И.Ф.* К истории Полтавского дворянства. 1802 – 1902. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1907. – Т. 2. Мимохідь хочу зауважити, що ці дослідження інколи слугують сучасним історикам не лише джерелом натхнення, а й прямого запозичення (Див.: *Опанасенко В.В.* Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 р. // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 40 – 43; Дисертаційне дослідження цього ж автора, через тематичну широту, у висвітленні Селянської реформи фактично не принесло принципової новизни.

Див.: *Опанасенко В.В.* Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному житті України 1785 – 1860 рр. АвтореФ. ...канд. іст. наук. – Х., 2003).

¹¹ *Дорошенко П.Я.* Очерк крепостного права. – С. 36.

¹² Див., наприклад: *Соколов А.К.* Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М., 2000. – С. 84 – 85.

¹³ Прикметно, що у започаткованому 2004 р. спеціалізованому виданні, покликаному в тому числі створювати джерельну базу історії модерної української культури, і яке, за словами г. Грабовича, в джерелознавчому дискурсі відзначається «новим, ще неперетравленим матеріалом», потужно представлені й епістолярні пам'ятки (Див.: Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – Т. 1. – 752 с.; *Грабович г.* Джерела та контексти // Там само. – С. 14.)

¹⁴ *Абросимова С.В.* Епістолярні джерела та методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 185.

¹⁵ *Абросимова С.В.* Вказ. праця; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 23 – 45. та інші.

¹⁶ В контексті даної теми в першу чергу необхідно звернути увагу не стільки на активізацію публікації епістолярної спадщини відомих українських діячів, скільки на безпрецедентну для нашої історіографії роботу – видання потужного комплексу листування дворянської родини Нечаєвих (Див.: Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Упор.: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. – Запоріжжя, 2003), а також на збірку, підготовлену чернігівськими науковцями С.О. Половніковою та О.Б. Коваленко (Див.: «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович (1860 – 1865). – Чернігів, 2002).

¹⁷ *Абросимова С.В.* Приватне листування катеринославського дворянства XIX ст. (до питання джерельного дослідження епістолярних пам'яток) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5); *Вона ж.* Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих. – С. 8 – 20; *Сурева Н.* Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Там само. – С. 21 – 28, *Забіяка І.М.* Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: АвтореФ. диС. ...канд. іст. наук. – К., 1998.

¹⁸ *Марасинова Е.Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). – М., 1999. Мимохідь зазначу, що в українській історіографії такі приклади давно відомі (Див.: *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т. 1; *Петров В.* Куліш-хutorянин. (Теорія хutorянства і Баївщанський епізод 1853 –

1854) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С. 156 – 184).

¹⁹ На заре крестьянской свободы (Материалы для характеристики общества) (1857 – 1861) // Русская старина. – 1897. – Кн. 10. – С. 5 – 35; Кн. 11. – С. 225 – 250; Кн. 12. – С. 449 – 476; 1898. – Кн. 1. – С. 73 – 96; Кн. 2. – С. 263 – 280; Кн. 3. – С. 465 – 490; Кн. 4. – С. 49 – 71.

²⁰ Там само. – 1897. – Октябрь. – С. 5 – 6.

²¹ Спеціально не зупиняюся на існуючих класифікаціях епістолярних джерел, оскільки цьому питанню приділялося достатньо уваги в історіографії. (Абросимова С.В. Епістолярні джерела та методи їх дослідження. – С. 186; Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія; Марасинова Е.Н. Психологія еліти російського дворянства останньої треті XVIII століття; Бойцов М. Вести из Двенадцатого года // К чести России: Из частной переписки 1812 года. – М., 1988. – С. 5; Каспаров М.Л. Эпистолярное творчество В.Я. Брюсова // Валерий Брюсов и его корреспонденты. – М., 1991. – Т. 1. – С. 13 – 14; Дмитриев С.С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. – М., 1970. – С. 358 – 364; Захарова Л.Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX в. // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. – М., 1970. – С. 392 – 399; Ганжа С.А. Фразеологія епістолярних текстів: На матеріалах листів українських письменників-класиків XIX – початку XX століття: Навч. посібник. – Д., 2002. – С. 6; Колесник І.І. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С.М. Соловьева) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Д., – 1985. – С. 79 – 84. та інші). Попри це, будь-яка її схем не може бути визнана цілком задовільною, особливо, коли мова йде не про зовнішні, а про внутрішньо-змістовні характеристики пам'ятки, оскільки в дослідницькій практиці досить часто зустрічаються такі поліфонічні екземпляри, що водночас можуть бути віднесені до декількох груп. Наприклад, листи О.І. Покорського-Жоравко та Г.П. Галагана до їхніх дружин цілком підпадають під емоційно-інтимні та інтелектуально-емоційні. Це водночас і листи-сповіді, і листи-проповіді, і листи-міркування, і звичайні побутові листи, вони ж і ліричні, і прагматичні. До того ж в них достатньо чітко виявляється наближеність до такого виду історичних джерел як щоденники, що взагалі було притаманно листуванню того часу (Див.: Дмитриев С.С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. – С. 394 – 395).

²² Ганжа С.А. Фразеологія епістолярних текстів. – С. 6.

²³ У зв'язку з цим пригадується думка, висловлена на сторінках «Киевской старины» публікатором листування М.О. Максимовича та Т.Г. Шевченка С. Пономарьовим, який, сумуючи з приводу фрагментарності представленого комплексу, писав: «Ничего так не случайно, как судьба писем. С этой истиной можно согласиться, забывши даже о почтовых порядках. Так как сохранение писем обуславливается или особенной аккуратностью или считается случайностью, двумя вещами равно редкими, то неудивительно, что и писем, даже людей выдающихся, сберегается немного» (Див.: [Пономарев С.] К биографии Т.Г. Шевченка // КС. – 1885. – Февраль. – С. 333 – 334).

²⁴ Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена. – Дрезден, 1864.

²⁵ *Долбилов М.Д.* Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850 – 1860-х годах. – С. 34.

²⁶ Здається зараз як ніколи актуальною є думка Марка Блока щодо розвитку історичних досліджень в напрямку все більшої довіри саме до другого з виділених ним двох типів джерел – добровільних та мимовільних (Див.: *Блок М.* Апологія історії, или ремесло історика. – М., 1986. – С. 36 – 37).

²⁷ *Рикёр П.* Память, история, забвение. – М., 2004. – С. 239.

²⁸ *Никитенко А.В.* Дневник. В 3 т. – Л-д., 1955. – Т. 1. – С. 454.

²⁹ Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860 – 1861. – Т. 1 – 3.

³⁰ *Захарова Л.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права. – М., 1984. – С. 21.

³¹ Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле // *Русская старина.* – 1882. – Январь. – С. 245.

³² Детальніше про причини цього, а також короткі біографічні відомості див.: *Литвинова Т.Ф.* Ненадруковані папери М.П. Позена // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». – 2006. – № 728. – С. 311 – 325.

³³ *Бумаги.* – С. 322 – 323.

³⁴ *Павловський І.Ф.* К истории Полтавского дворянства. – Т. 2. – С. 54.

³⁵ Біографічні відомості про О.І. Покорського-Жоравко див.: *Бочков Д.А.* Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813 – 1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 23 – 49; *Покорский А.А.* «Мы не приемыши, но законные дети этого края...». К 185- летию со дня рождения А.И. Покорского-Жоравко // <http://www.rds.org.ru/dv/0011/index.html>; *Литвинова Т.Ф.* Соціальні проблеми українського села середини ХІХ ст. очима повітового предводитель дворянства // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2006. – Вып. 10. – С. 97 – 100.

³⁶ Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-дела-Фромандиер (1858 – 1859) с приложением отрывка воспоминаний А.И. Покорского-Жоравко о Черниговском Губернском Комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. / Публ. В.Л. Модзалевского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1915. – Вып. 11. – С. 51 – 101.

³⁷ *Коваленко О.Б., Половникова С.О.* Передмова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860 – 1865). – Чернігів, 2002. – С. 3.

³⁸ Див., наприклад, публікацію листа В.В. Тарновського до г.П. Галагана від 1 березня 1858 р. у КС (1898. – Июнь. – Док., изв. и заметки. – С. 77 – 81.), який був передрукований з «Русской старины» з нарисом «На заре крестьянской свободы» з редакторськими зауваженнями про надзвичайну важливість оприлюднення подібних матеріалів.

³⁹ Два письма г.П. Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян // КС. – 1895. – Январь. – Док., изв. и заметки. – С. 68 – 70.). Зазначу, що приватне

листування Г.П. Галагана, опубліковане великим масивом в КС (1898. – Сентябрь; 1899. – Май. – С. 181 – 198; Июнь. – 440 – 454; Июль. – 24 – 32; Сентябрь. – С. 341 – 355), а також листи відомого слов'янофіла Ф.В. Чижова до нього (КС. – 1900. – Декабрь. – Док., изв. и заметки. – С. 137 – 143) безпосередньо до даної теми не відносяться, хоча деякі з них хронологічно можуть бути вписані в комплекс дореформеного листування цього героя.

⁴⁰ Слід сказати, що тут знову пощастило г.П. Галагану, лист якого до свого дядька, опинився серед таких рідкісних публікацій. (Див.: *Степович А.* З подобиць реформи 1861 р. Лист Г.П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 111 – 112.) Але, на жаль, цей лист стосується не підготовки, а проблеми впровадження Селянської реформи. Проблем підготовки реформи стосується листи г.П. Галагана та В.В. Тарновського до Ю.Ф. Самаріна, фрагменти яких надруковані в «Русской старине» (Див.: Назре крестьянской свободы (Материалы для характеристики общества) (1857 – 1861) // Русская старина. – 1898. – № 1. – С. 77. (Галаган Самарину); 1898. – № 3. – С. 483. (Тарновский Самарину).

⁴¹ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961.

⁴² Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – М., 1994.

⁴³ НБУ ІР. – Ф. 1. – № 14907 – 14928. – 37 арк.

⁴⁴ *Литвинова Т.Ф.* Ненадруковані папери М.П. Позена // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Історія». – 2006. – № 728. – С. 311 – 325.

⁴⁵ *Бумаги.* – С. 218 – 227.

⁴⁶ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі: ЧІМ). – АЛ. 504 / 55 / 72.

⁴⁷ Найбільш повні на цей час біографічні нариси, а також бібліографії подано у вище названих дисертаційних дослідженнях А.Г. Тимошенка, Т.В. Ткаченко, Н.М. Товстоляк.

⁴⁸ *Лазаревський А.* Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Ноябрь. – С. 454.

⁴⁹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 11092 – 11103.

⁵⁰ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46094 – 46110; 46123 – 46144. Слід сказати, що з листів Г.П. Галагана до дружини в цьому фонді збереглося 411 пам'яток (№ 46094 – 46509) за 1856 – 1887 рр. В ході знайомства з ними я обрала в даному разі лише ті, які стосуються періоду підготовки Селянської реформи.

⁵¹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 5680. – 2 арк.

⁵² НБУ ІР. – Ф. 3. – № 169. – 8 арк.

⁵³ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 45836. – Арк. 1 – 2 зв; 45835. – Арк. 1 – 2. Див. також: *Литвинова Т.Ф.* Катеринославський губернатор – діяч селянської реформи (Матеріали до біографії В.Д. Дуніна-Борковського) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2005. – Вип. 2. – С. 107 – 117.

⁵⁴ ЧІМ. – АЛ. 504 / 57 / 1 – 14.

⁵⁵ ЧІМ. – АЛ. 504 / 41 / 1, 2.

⁵⁶ ЧІМ. – АЛ. 504 / 55 / 1 – 76.

⁵⁷ ЧІМ. – АЛ. 504 / 57 / 1 – 14.

⁵⁸ ЧІМ. – АЛ. 504 / 38 / 1 – 4.

⁵⁹ ЧІМ. – АЛ. 504 / 40 / 1 – 3.

⁶⁰ ЧІМ. – АЛ. 504 / 29 / 1 – 39.

⁶¹ ЧІМ. – АЛ. 504 / 42 / 1 – 56.

⁶² ЧІМ. – АЛ. 504 / 37 / 1.

⁶³ Чернігівською дослідницею С.О. Половніковою були представлені листи П.Г. Редкіна до В.В. Тарновського (Див.: *Половнікова С.О.* Листи П.Г. Редкіна до В.В. Тарновського-старшого з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100 річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.* – Чернігів, 1996. – С. 18 – 20).

⁶⁴ *Товстоляк Н.М.* Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Дис. ...канд. іст. наук. – Д., 2006.

⁶⁵ ЦДІАУК. – Ф. КМФ-4. – № 233 – 235. [Державний Архів Російської Федерації. – Ф. 109 са. – Оп. 3. – Спр. 2042. – Арк. 3 – 7].

⁶⁶ *Супруненко О.Б.* Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М. Скаржинської: ДиС. ...канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 96 – 99.

⁶⁷ ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 704. – 2 арк.

⁶⁸ ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 716. – 1 арк.

⁶⁹ ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1095. – 34 арк.

⁷⁰ ІР НБУ. – Ф. 3. – № 1199; ЦДІАУК. – Ф. КМФ-4. – № 233 – 235.

⁷¹ *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С. 40.

⁷² *Плимак Е.Г., Пантин И.К.* Драма российских реформ и революций. – М., 2000. – С. 133.

⁷³ *Долбилов М.Д.* Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850 – 1860-х годах. – С. 34.

⁷⁴ *Левшин А.* Достопамятные минуты моей жизни // Русский архив. – 1885. – Кн. 8. – С. 494.

⁷⁵ *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е. – М., 1968. – С. 111.

⁷⁶ *Кони А.Ф.* Великая княгиня Елена Павловна // Великая реформа. – М., 1911. – Т. 5. – С. 14 – 34; *Захарова Л.Г.* Указ. соч. – С. 51; *Литвак Б.Г.* Указ. соч. – С. 23.

⁷⁷ *Резникова Е.Е.* Крестьянский вопрос в России и проекты Великой княгини Елены Павловны (1830-е годы – 1861 год) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1999. – № 1. – С. 11 – 24.

⁷⁸ Див. вище вказану дисертацію Н.М. Товстоляк. Слід сказати також, що, крім згаданих осіб, на початковому етапі підготовки даного документу активну участь у його розробці брав один з найбільш крупних діячів Селянської реформи М.Д. Мілютін, який у 1856 р. на прохання Великої княгині Єлени Павлівни уклав проект звільнення для селян її полтавського маєтку. (Див.: *Мілютин Н.* Выдержки из писем 1857 г. // Русский архив. – 1881. – Июль. – С. 401). Саме Н.Д. Мілютін в історіографії як творець проекту називається найчастіше, при

цьому інші не менш причетні до справи або залишаються в його тіні, або ж зовсім не згадуються.

⁷⁹ НБУ ІР. – Ф. 1. – № 13446. – Арк.1. Мимохідь слід сказати, що О.З. Попельницький у своїх коментарях на берегах даного листа припустив, що три записки, про які вів мову В.В. Тарновський, належали О.І. Кошелеву, Ю.Ф. Самаріну та В.О. Черкаському. Очевидно історик в деталях не був ознайомлений з «карлівською справою». Скоріш за все ця письмова розмова стосувалася тих записок, які мали безпосереднє відношення до інтересів Великої княгині, а саме – записки М.О. Мілютіна, А. Гакстгаузена, можливо, самого К.Д. Кавеліна та тогочасного управляючого Карлівкою К. Енгельгардта. Навряд чи точні економічні розрахунки останнього В.В. Тарновський задував би, іменуючи їх «німецькою запискою».

⁸⁰ *Резникова Е.Е.* Крестьянский вопрос в России. – С. 21, 24.

⁸¹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46105. – Арк. 1.

⁸² Список членам і кандидатам Полтавського дворянського комітета по устрою быта помещичьих крестьян // Журнал землевладельцев. – 1858. – № 6. – Июль. – С. 158 – 159.

⁸³ *Капнист И.* Несколько данных, на основании которых можно улучшить положение крестьян в южной России // Журнал землевладельцев. – 1858. – № 7. – Июль. – С. 111 – 120.

⁸⁴ НБУ ІР. – Ф. 1. – № 13447. – Арк. 1.

⁸⁵ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46095. – Арк. 2.

⁸⁶ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 45835. – Арк. 2; № 45836. – Арк. 2 зв.

⁸⁷ Саме такий образ Селянської реформи 1861 р., який цілком відповідає масштабності зрушень, подав у своїх спогадах публіцист і письменник, видавець газети «Гражданин», князь В.П. Мещерський (Див.: *Мещерский В.П.* Воспоминания. – М., 2001. – С. 82).

⁸⁸ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46098. – Арк. 2.

⁸⁹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46099. – Арк. 1 зв.

⁹⁰ Записки Александра Ивановича Кошелева (1812 –1883 годы). – Берлин, 1884. – С. 93, 94.

⁹¹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46100. – Арк. 1.

⁹² НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46099. – Арк. 2.

⁹³ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46102. – Арк. 2.

⁹⁴ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46107. – Арк. 2 зв. – 3.

⁹⁵ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46104. – Арк. 3 зв.

⁹⁶ Це була звичайна практика того часу. В листі до Ю.Ф. Самаріна та В.О. Черкаського член Рязанського комітету від уряду О.І. Кошелев теж ділив його склад на: «Черних» (крепостников) – 14. «красных» (либералов) – 8 і «серах» (колеблющихся) – 5». (Цит. по: Корнилов А.А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России. – СПб., 1905. – С. 209). Цікаво, що «красний» та «ліберал» тут виявляються тотожними поняттями.

⁹⁷ На заре крестьянской свободы. // Русская старина. – 1897. – Октябрь. – С. 27.

⁹⁸ Тут Г.П. Галаган фактично «ілюструє» твердження О. Забужко, висловлене відносно ролі аристократії у забезпеченні культурної тягlosti при переході від

аграрного до індустріального суспільства більшості європейських країн (Див.: *Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій.* – К., 2007. – С. 335).

⁹⁹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46109. – Арк. 2 – 2 зв.

¹⁰⁰ Вірність Г.П. Галагана малоруській точці зору на національне питання підкреслюється також в монографії О.І. Міллера (Див.: *Міллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.).* – СПб., 2000. – С. 212). Але дозволю собі дещо не погодитися з шановним істориком з приводу його твердження про симпатії г.П. Галагана до українофілів (С. 71). На мою думку, і неопубліковане листування г.П. Галагана це підтверджує, він симпатизував Кулішу і К⁰ до того часу, поки в них не почало яскраво виявлятися саме українофільське спрямування. Фактично листування Г.П. Галагана дає можливість в певній мірі зафіксувати цей момент розриву між малоросійською та українською ідентичністю в середовищі лівобережних інтелектуалів, стурбованих національними проблемами.

¹⁰¹ *Р. На заре крестьянской свободы // Русская старина.* – 1898. – Январь. – С. 77.

¹⁰² НБУ ІР. – Ф. 3. – № 5680. – Арк. 2.

¹⁰³ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 46129. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁴ ЧІМ. – АЛ. 504 / 57 / 12. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁵ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 45835. – Арк. 1 зв; № 45836. – Арк. 2; ЧІМ. – АЛ. 504 / 57 / 12. – Арк. 2.

¹⁰⁶ Лист О. Кудляньського до г.В. Нечаєва від 13 лютого 1858 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XIX століття). – С. 204 – 205. Необхідно звернути увагу, що цей лист укладачами збірки помилково датовано 1848 р.

¹⁰⁷ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 5680. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁸ *Дорошенко П.Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды Черниговской архивной комиссии.* – 1912. – Вып. 9. – С. 38.

¹⁰⁹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 45135. – Арк. 1 зв.; № 46136. – Арк. 2.

¹¹⁰ Два письма г.П. Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) // *КС.* – 1895. – Январь. – Док., изв. и зам. – С. 70.

¹¹¹ НБУ ІР. – Ф. 3. – № 169. – Арк. 6.

¹¹² Див.: *История Украинской ССР. В 10 т. – К., 1983. – Т. 4. – С. 271.*

¹¹³ *Бумаги.* – С. 92, 98, 110, 145, 224, 307.

¹¹⁴ *Бумаги.* – С. 297.

¹¹⁵ *Бумаги.* – С. 218, 220, 221, 222.

¹¹⁶ *Бумаги.* – С. 272.

¹¹⁷ Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне – С. 85 – 86.

Надійшла до редколегії у червні 2008 р.

«ЖІНОЧІ» ЛИСТИ КУЛІША

«Навіщо потрібні жінки...?»

Не знаю, як у кого, а у мене ця нехитра фраза пов'язана з популярною кінокомедією «Приборкання норовливого»¹. Головний герой (якого грає А. Челентано) постановою цього запитання не тільки підкреслює кумедність важкого характеру (як це видно з сюжету, також обумовленого відсутністю статевих відносин з жінками), а й тупіковість самого питання. Але грайливість, що властива кінокомедії, не може закрити масштабність самого питання.

Дійсно, ще в розповідях про творення світу факт створення жінки подається в каузальних контекстах, (принаймні у трьох Книгах: Тора, Старий Завіт й Коран).

* * *

Перші люди, чоловік та жінка, для дитини: батько та мати. Батько, Олександр Андрійович Куліш – походив з козацько-старшинської родини середньої руки, за Формулярним дворянським списком на 1835 р. «Крестьян не имеет, а владеет по наследству предковским недвижимым имуществом в Глуховском уезде заключающимся в пахотной, лесной и сенокосной земле»². П.О. Куліш пригадує, що «Мали Куліші у самому Вороніжі і поза Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями»³, було 30 десятин⁴ землі, і далі продовжує «А проте самі вони дідували в пасіці і пахали з наймитами землю»⁵. Земля була, але без головного засобу виробництва на той час, кріпаків. У випадку з сім'єю Кулішів, не маленькі статки призвели до втрати дворянського статусу. На час народження Пантелеймона Олександровича вже два коліна Кулішів існували з уявленнями про свій дворянський статус: його дід – Андрій Іванович та батько, але не мали чинів і, як з'ясувалося, документальних підтверджень, тому за часів Миколи I Олександр Андрійович мусив приписатись у козаки⁶. Цікаво, що у Формулярному дворянському спи-

ску 1835 р., по свідоцтву самого П. Куліша, внесений Олександр Андреев сина Куліша⁷, а вже в грудні 1840 р. П. Куліша було відраховано з юридичного факультету Київського університету, через неспроможність документально довести своє дворянське походження⁸. Хоча Пантелеймон Олександрович успішно склав вступні іспити в вересні 1839 р, та відвідував лекції, як студент-вільнослухач, через те що не скінчив повного гімназичного курсу, зараховано його було повноправним студентом у вересні 1840 р. Себто, походження на вересень 1840 р. не викликало сумнівів, вони з'явилися в грудні цього ж року, а це в свою чергу може означати, що в період з вересня по грудень відбулася офіційна зміна соціального статусу Пантелеймона Олександровича. Зміна стану цікава не своїм формальним боком, а перш за все змістовним, бо додає інформації для розуміння як осередку, з якого походив головний герой, того соціального стартового майданчика, з якого розпочався шлях становлення постаті П.О. Куліша. Одними з головних характеристик є граничність та перехідність. Витоки треба шукати не стільки у вже згаданому наказі Миколи І, скільки в самому феномені українського дрібнопомісного панства, яке багато в чому відрізнялось від російського дворянства, а в деяких випадках було аж надто подібне до заможного українського селянства і в матеріальному і в духовному плані. Невизначене соціальне становище, бо дід та батько є дворянами, останній переходить в інший стан, при чому син про це начебто нічого не знає і намагається довести своє походження, становлять надзвичайно сприятливий ґрунт для подальших змін соціального положення та вибору української ідеї.

Родинний світ, в якому з'явився та ріс П.О. Куліш, був звернений сам до себе. Час розподілявся між господарськими справами, які в свою чергу обумовлювались природними змінами, тобто все відбувається як завжди, як було, так має бути. У вільний час люди збиралися по невеличким світличкам, їх бесіди були сфокусовані навколо місцевих новин, до яких потрапляли лише події, що відбувалися зараз і тут (до цього прийому будуть часто удаватись в листуванні українофіли другої половини ХІХ ст.) практично не цікавило те, що виходило за межі знайомого світу. Подібні уподобання можна пояснити своєрідним відношенням чи точніше, не-відношенням до оточуючого, ця риса, як бачиться,

має безпосереднє відношення до українського «острів'янства»⁹ закарбованому в назві, мові, сприйнятті як власному, так і оточуючих. В традиційному суспільстві, а саме до такого типу можна віднести оточення Кулішів, багато вартує минуле. Якого ти роду? Хто твої предки? Чи не скоїли вони чогось ганебного? І головне, визначення свій/чужий через приналежність до спільної, нашої території, а вже звідси, чи доброго ти роду. Тому мабуть, не моральність своїх предків брав до уваги Пантелеймон Олександрович, коли твердив про своє старосвітське походження, як з батьківського, так і з материнського боку. Мати П.О. Куліша – Катерина Іванівна, в дівочтві Гладківна, була носієм спадщини минулого для свого сина: «...ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; хмельницина дійшла до неї не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала гладківщину аж від берестецьких років»¹⁰. Звісно, суспільнозначуще доведення дворянських прав провадилось через посилення на козацькі привілеї представників чоловічої лінії, тому цікавість до минулого була спричинена не в останню чергу меркантильними інтересами. На мій погляд, іронія долі в тому, що дії імперської політики, направлені на уніфікацію еліт, призвели до пригадування та усвідомлення частиною населення своєї Іншості через історичну спадщину. В Кулішевому випадку «материзна» якісно відмінна від «батьківщини», бо вона наповнювала соціальну форму, що мала конвертуватись з козацької старшини в російське дворянство змістом, що не підлягав перекладу. А ні дід – Андрій Іванович, а ні батько – Олександр Андрійович не знайшли свого місця в ієрархічній структурі дворянства – не мали чину, та взагалі, чи шукали? У випадку із Олександром Андрійовичем на користь останнього припущення свідчить не лише відсутність чину, а й плани на майбутнє синів, які обмежувались службою в повітовому суді, як у випадку із старшим сином Миколою. Іншими словами, новий соціальний статус не набув відповідного змісту, він залишився порожнім, випадок ймовірно поширений в дрібнопомісному осередку наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. За цих умов, жінка саме з цієї соціальної групи мала шанси відігравати роль берегині, була носієм геному «не перепиненого чужоземними співами», бо її діяльність була зосереджена у хатній сфері. Приватне, через

свою протилежність публічному, було саме тим сприятливим осередком де зберігалось «українське» для домашнього вжитку, а дрібнопомісна панна, чи точніше напівпанна, замало задіяна в публічному/російському світі, була найліпшим вимушеним носієм геному. Про що свідчить сам Пантелеймон Олександрович: «Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, і по панських домах кажуть: «Нащо ж дівчат учити письменства? Щоб до коханців листи писали?» Велика вийшла з того користь нашому писателєві. Катерина Івановна уміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі»¹¹. Урахувавши той факт, що автора цих слів навряд чи можна звинуватити у пропаганді неучтва серед жінок, наведена цитата свідчить про усвідомлення того, що дала неосвічена, тобто не зрусифікована мати для сина. В контексті цього фрагменту необхідно зробити деякі зауваження, – тут можна побачити своєрідне згортання часу, перетин минулого, теперішнього і майбутнього: скоріш за все усвідомлення користі від материнського «незнання» прийшло пізніше, воно дуже гарно вписується в Кулішеву концепцію історії України: «...слово наше ховалось тільки по невмирущих піснях да в тайниках наших семей, – у тайниках, недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторінь»¹². З певною долею впевненості можливо припустити, – відбувається взаємопроникнення життєвого міфу із міфом історії України¹³.

Без жодних сумнівів Пантелеймон Олександрович презентує себе як матусин синочок. Про що йдеться? Про визнання значення впливу матері на власне життя та більш вагомо – про визнання емоційного зв'язку між сином та мамою. Справа в тому, що він залишився єдиною дитиною, після черги смертей своїх старших братів та сестер. В цьому сумному списку названим є лише старший брат Тимофій, який уособлює інший від Кулішевого варіант сина, бажаного батькам, а особливо батькові, здоровий, сильний, спритний хлопчик. Достатньо явна демонстрація ревностів по відношенню до батьків, батька – не долюбили, недостатньо цінували, не лише унаочнює важливу рису характеру, вона в той же час не заважає Пантелеймону Олександровичу побачити самотність в горі близької людини. Він матусин не тільки тому, що залишився єдиною дитиною, головне те, що

він розділяє, розуміє її горе, принаймні демонструє це з часом. П.О. Куліш пише про її горе, яке екзистенційно належало їй і не було розподілено з чоловіком. В неї залишився один єдиний син, заслабкий на здоров'я, і саме це відштовхувало від нього батька, в матері ж викликало зворотну реакцію. Жах, тремтіння, страх, що почував до батька син становлять суто фемінну реакцію на те, що має назву патріархатні владні стосунки. Отже, патріархатна родина: полохлива, покірна дружина й чоловік із жорстокою вдачею, (при чому ця риса, спадок по чоловічій лінії, який знайшов вияв у прізвиську Гарячий, яким до речі, не гребував іноді і сам Пантелеймон Олександрович). Так от серед цього свята маскулінності, чи не дивною видається наступна поведінка батька стосовно дружини, яка «...бувало, серед гучної беседи, загориться... якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде насеред світлиці, даючи рукою якийсь такий знак, що всі замовкли. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександр Одрійович нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей в о н а над ним панувала, і любо було йому давати їй перед»¹⁴. Це свідчення дещо дисонує, щоб не сказати зовсім не в'яжеться із отой владою батька: жінка, що за власним бажанням бере слово перед громадою, то ще навіть нічого, але чоловік, що прилюдно тішиться її владою над собою, не боячись суспільного присуду на місце жінчиного підкаблучника?! Цей знак питання стосується не лише Кулішевого батька, а й того товариства, де була можлива подібна жіноча поведінка. Не маючи на меті, в жодному разі перейти від спростування патріархату до затвердження матріархату, зазначу – в Кулішевому дитинстві була певна конотація між жіночим і владним. В цьому контексті, промовистим бачиться використання образу Катерини Великої для характеристики «природного» розуму Катерини Іванівни, наврод чи безвільна, покірлива жінка справляла б подібне враження. Вимальовується картина: вона вольова, сильна жінка, яку через причетність до традиції син описує як справжню жінку, тобто позбавляє вищезгаданих рис, батько не присутній в просторі мати-син, але він там має бути. Останнє твердження, начебто алогічне, викликано хворобливим відчуттям відсутності батька,

його нехтування сином, а значить материнський простір не був самодостатнім, значить батько мав там бути, бо чогось бракує лише за умови якщо воно повинно бути, а його нема. Певне стосунки між батьками не були простими. Дуже ймовірно Катерина Іванівна окрім звичайних: догляду, турботи включала в процес виховання сенсожиттєвий компонент, через причетність до **іншої**, не за батьківським сценарієм, долі сина вона змінювала власну долю та й в якомусь смислі відповідала чоловікові. Можливо припустити, і до речі про це згадує сам Пантелеймон Олександрович¹⁵, що на світобачення Катерини Іванівни вплинула Біблія (чи точніше її інтерпретації, бо вона була неписьменна). В цьому контексті викликає інтерес наступний епізод, що мав місце принаймні в тексті: «Ще як він учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, zostавлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Ондрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувся я, – каже, – вночі – аж світиться. Дивлюсь у другій хаті дитина за столом пише. «Панюша! – кликнув я. – Що се ти робиш?» І тієї ж минути світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері; тільки мати любила про се оповідати і пророкувала синові велику будучину»¹⁶. Автор, скоріш за все відчуває деяку незручність, і пом'якшує ефект дива тим, що намагається знайти йому раціональне пояснення, через діяльність дяка Ондрія. Наведений уривок, то не просто згадка великих батьківських надій на своє чадо, що супроводжуються злегка іронічною посмішкою, бо не так «легковажно» відносився П.О. Куліш до власної долі. В так би мовити очищеному вигляді цей спомин з'являється у Олександрі Михайлівни Куліш¹⁷: «Куліш у дяка учився було йому здається четвертий рік. Дяк мав ліжко в однім покої з Кулішем. Встане раніше його і піде в інший покой там де він днём з ним зацікавляється. Дивиться а Куліш маленький сидить за столиком і пише і над головою його ореол золотий. Дяк аж приахнувся! Пішов знов в усипальню – дивиться, Куліш як спав у ліжку, так і лежить, він і знов у класну, Пантюша сидить з ореолом на голові і пише... Люди стали говорити, що якесь чудо буде з дитиною»¹⁸. В цих словах старенької, самотньої жінки прочитується не лише туга за померлим мужем, в них відбилися уявлення, які мав стосовно себе П.О. Куліш і причіницею яких, особливо після смерті чоловіка, стала дружина¹⁹. Той золотий

ореол, чи не німб, що свідчив, то не просто земний талант, то небесна вибраність. Таке сприйняття власної долі, свого призначення було притаманно П.О. Кулішеві, він свідомо обирає шлях пророка, на це не можна не звернути уваги²⁰. Начебто, тут немає нічого дивного, лише дотримання головної дороги романтизм. Європейська тенденція увійшла у життя П.О. Куліша розпочинаючи з діяльності Кирило-Мефодіївського братства: «Зацікавлення романтичною літературою, постійне читання Святого Письма і духовних книг (у Кирило-Мефодіївському гуртку особливо популярним був Тома Кемпійський), спілкування з такими людьми, як аскет і містик Авсенєв, професор Київської Духовної академії, – такою була атмосфера «братства». З цієї атмосфери виростав світогляд Куліша, світогляд його пізніших років також. І його мова, і його стиль показують – навіть у час загального панування просвітництва – явні сліди вивчення біблії та читання містичної літератури. ...Ідеологією був месіанізм»²¹. Проте дозволю собі не згодитися. Пантелеймон Олександрович переїздить до Києва в 1839 році, тобто йому 20-ть, знайомство з фігурантами справи відбувалося в першій половині 40-х років, тобто до «атмосфери братства» долучилася²² вже більш ніж доросла людина, яку не можна розглядати як чисту дошку, вище було відмічено, що Пантелеймон Олександрович мав підґрунтя для формування таких поглядів. Окрім цього, ідеологію месіанства, заангажованість християнством він проніс через все життя. Він не грав у місію, пророка, він так вважав і жив. Найкращим підтвердженням є не лише широке використання церковнослов'янізмів²³, праця над текстами Святого Письма²⁴, а той факт, що ця робота була справою життя і закінчилася разом із ним²⁵.

Така прискіплива увага до матері Пантелеймона Олександровича і впливу на нього християнства безпосередньо пов'язана з темою статті. Не можна спробувати зрозуміти його «жіноче» без цих компонентів. Мати стала структуроутворюючим елементом в його житті, вона сприяла іншому не батьківському варіанту становлення долі, принаймні так вважав П.О. Куліш; вона ж, скоріш за все, вперше прищепила смак до християнства. Це по-перше, і по-друге як можна, навіть і без З. Фрейда, розглядати жіночий образ чоловіка без погляду на його мати? Насмілюся зробити припущення, що можливо Катерина Іванівна сама не була певним

носієм гендерних уявлень свого соціального середовища. Тобто, якщо їй належали подібні міркування, то це сенсожиттєва площина, скоріш за все обтяжена невдоволеністю своєю жіночою долею. Бо передбачає як об'єктивацію себе самої, так і невпевненість в цінності власного жіночого існування в суспільстві. Коли ж припустити, що П.О. Куліш послугувався в своїх уявленнях християнським канонам, то тут начебто немає місця запитанню, бо вже є відповідь. Якщо уявити, що питання все ж таки було, то мають бути міркування з приводу «жіночих» проблем. Хто є жінка? Яку роль вона грає? І виходячи з невдоволення: навіщо вона потрібна? Невдоволення народжується коли очікування не співпадають із дійсністю, коли «жіноче», сформоване в чоловічій свідомості, вступає в протиріччя із тим, що пропонує реальна жінка, із сучасним змістовним наповненням поняття «жіноче». Вихід із цього становища може сягати від заперечення конкретної жінки, якщо це приватне життя, припинення із нею стосунків, до заперечення взагалі «жіночого», у найрізноманітніших варіантах. Одним з них є намагання змінити, не більше не менше зміст цього поняття. Подібне незадоволення змістовним навантаженням «жіночого» просякнута історія людства. Чоловіки, окрім сексизму, родинної експлуатації і т.п. намагалися подолати частковість, яку відчували в статі. Подолати, вийти за власні межі, припинити бути вже ні чоловіком, ні жінкою. М.О. Бердяєв з цього приводу пише: «Культ вечной женственности был путь к освобождению от злой, порабощающей женственности. Но в вечной женственности не раскрывается еще новый человек, творческая тайна о человеке. Христианский культ вечной женственности весь еще в старом дроблении полов. Творческой мировой эпохе присущ будет не культ вечной женственности, а культ андрогина, девы-юноши. Человека – образа и подобия Божьего»²⁷. Дещо по іншому, але ту ж саму ідею розгортає М.Г. Чернишевський: «Зачем ты, Господи, родил на свет женщин? – помните у Гоголя размышляет хохол-мудрец. Я тоже: недоумеваю.

Но когда-нибудь будут на свете только «люди»; ни женщин, ни мужчин (которые для меня гораздо нетерпимее женщин) не останется на свете. Тогда люди будут счастливы»²⁸.

Постановка питання і відповідь на нього належать до площини людської культури²⁹, зводить його до рангу емансипації, фемінізму

значить не розуміти його безпосереднє відношення до головного, як на мене питання про сенс життя. Саме в цьому є сенс бачити ґрунт гендерного підходу³⁰. Ефективним буде використання цього підходу в чоловічій біографії, в даному випадку біографії Пантелеймона Олександровича Куліша, бо таким чином долається як анти-, так і феміністична ґносеологічна несправедливість. Тобто чоловіче життя розглядається при допомозі «жіночого фактору», що складається з наступних двох складових:

Жінка-реальність. Жінки з якими зіткнувся Пантелеймон Олександрович на протязі життя (зрозуміло, мова буде іти за тих жінок, що залишили свій джерельний слід);

Жінка-раціо. Уявлення, П.О. Куліша, щодо змістовного навантаження «жіночого», тобто той його раціоналізований варіант, що проговорювався самим П.О. Кулішем коли він звертався до своїх адресаток (в широкому розумінні цього слова).

Жінка-псіхе. Не промовлене «жіноче», як складова чоловічої особистості, місце якій від глибин підсвідомості до піднебесся метафізики.

Для того, щоб розгорнути ці пункти, необхідно задіяти деякі аспекти: персональної історії, історії сім'ї, дитинства, приватного життя і все це при використанні мікроісторичного підходу³¹. Іншими словами, в центрі дослідження людина, (тут мало б бути «об'єктом дослідження», але такий підхід вимагає «суб'єкта»), людина, що уособлює багатство одиничного на противагу загальному. А саме, Кулішева постать постає на кшталт картин Сальватора Далі «зібраною» з жіночих портретів, реальних та уявлених. Чи інакше, використовуючи слова дитячої пісеньки із того, з чого зроблені жінки.

Листи «жіночі» Пантелеймона Олександровича не можна сказати, що позбавлені уваги³². Дослідників, що стикаються з цим листуванням, поєднує перш за все неприйняття. На думку чоловіків, не вмів він обходитися з жінками. Холодний, виважений, тримає почуття лише на сторінках листів, не бажає зближення? Постійно навчас, займає позицію щонайменше вчителя, а найбільше пророка. Він знає як треба?! Не розуміє, що таке посправжньому волочитися за жінкою! І то ще невеличкий перелік закидів, загальний присуд – в любовних справах він нездара. В. Петров, з нещадністю інтерпретує «жіночі» листи П.О. Куліша.

Це неприйняття викликано не лише розривом між поколіннями, це також спроба змінити переживання на проживання, змінити напрям, може це буде натяжкою, але українське «жіноче» переродити в українське «чоловіче»³³.

Не одягаючи мантию адвоката, і не виправдовуючи, взагалі навіщо це потрібно, пропоную по-іншому поглянути на «жіночі» листи Пантелеймона Олександровича. Вище було приділено багато уваги впливові, що мала мати на свого сина, певною мірою вона прив'язувала його до ґрунту. Начебто до нього можна прикласти слова К.Г. Юнга: «Контакт з несвідомим приковує нас до нашої землі і робить нас надзвичайно важкими на підйом, що з точки зору прогресу звичайно, не можна вважати корисним. Проте я не хотів би говорити надто погано про наше ставлення до доброї матері-землі. «Plurimi petransibunt», однак той, хто зостається на своїй землі, наділений *тривалістю*. Віддалення від несвідомого і тим самим від історичної зумовленості означає *втрату коріння*. Це небезпечно для завойовника чужої землі; але це небезпечно також і для того, хто через захоплення яким-небудь «ізьмом» втрачає зв'язок з темними, материнськими, земними праосновами своєї сутності»³⁴. Це про нього, і не про нього одночасно: П.О. Куліш вийшов, відірвався від рідної землі, він пройшов від Вороніжа через Новгород-Сіверський до Києва і нарешті Петербургу, нарешті не моє, а самого Пантелеймона Олександровича, бо під час «мандрівки» він мріяв про нього. Дійшовши до столиці, він не намагався якнайшвидше позбутися того, що мірками столиці є провінціальним і заважає просуватись і пристосовуватись. П.О. Куліш обирає шлях, який відрізняє його від попередніх малоросів в Петербурзі: бо інакше він мав би публічно демонструвати – «свій», українську екзотику ж залишити для домашнього ужитку. Замість цього стоїть на своєму: не лише пісні збирає, що так сяк вписується в інтелектуальні рамки імперії; пише українською, викликаючи подив свого порадника і покровителя П.О. Плетньова. Таку ж послідовність він демонструє у стосунках із жінками, він прагне поєднання особистого і національного: тому цілком закономірно, що Ольга Плетньова не може бути його дружиною, бо вона не малоросіянка³⁵. Справа полягає в тому, що П.О. Куліш виходить за межі власної землі і не пориває з нею, а повертається до неї

ідеєю. Він намагається її осягнути, належить їй і в той же час є певною мірою чужим, він прагне осягнути істину. В подоланні цього шляху невід'ємними частинами для П.О. Куліша було українське жіноче. Він не був емансипатором в канонічному сенсі цього слова, не залишив творів, присвячених жіночому питанню, жінки і жіноче також слабо представлені в його листах до чоловіків. Але, Пантелеймон Олександрович мав достатньо широку аудиторію адресаток.

Перший том повного зібрання творів³⁶ розпочинається з листа до М. Максимовича за 25 березня 1841 р.³⁷, лист до жінки, А. Ішимової датований 14 серпня 1846 р.³⁸. Тобто, Кулішеві кореспонденту вже 27 років. Чи листувався він з жінками до цього віку? Напевне, так. З ким? Ймовірно це були батьки, більше мати ніж батько, враховуючи той особливий зв'язок мати-син, про що йшлося вище. Ще одна можлива кандидатура для перших проб пера, сусідка У.Т. Мужилівська, людина, яка за його власним твердженням справила значний вплив на його життя³⁹. На користь цих припущень говорить те, що на час від'їзду до Новгород-Сіверського повітового училища П.О. Кулішу 12 років і він вже давно розпочав знайомство із словом⁴⁰. Враховуючи те, що в моєму дослідженні я не ставлю завдання відшукати всі існуючі Кулішеві листи до жінок, головну увагу зосереджу на епістоляріях як друкованих, так і не друкованих іноді навіть не віднайдених, але про існування яких можливо говорити. Задля того, щоб реконструювати жіноче Кулішеве оточення, мова не іде в жодному разі про складання донжуанського списку, у взаємодії і взаємовпливові з яким проходило його життя. Таким чином Пантелеймон Олександрович якщо не повністю покаже своє «жіноче» обличчя, то принаймні надасть уявлення про його обрис.

Мотрона Василівна Білозерська, Олександра Йосипівна Ішимова, Ольга Петрівна Плетньова, Олександра Михайлівна Білозерська (Куліш), Надія Михайлівна Білозерська (Забіло), Марія Василівна Гоголь, Віра Сергіївна Аксакова (?), Олександра Григорівна Милорадович, Марія Олександрівна Маркович, Параска Федорівна Глібова, Ганна Павлівна Рентель, Надія Матвіївна Кибальчич⁴¹, Марія Миколаївна Ніколаєва⁴², Олександра Матвіївна Забіло, Ганна Матвіївна Забіло⁴³, Марія Василівна

Вовк-Карачевська, Наталія Кобринська, Надія Кибальчич (?). Пропоную невеличкі ескізи, які дозволять продемонструвати хоча б частково можливість «жіночих» листів П. О. Куліша.

Мотрона Василівна Білозерська. Мати Олександри Михайлівни Білозерської, дружини П.О. Куліша⁴⁴. Наразі мені відомо 10 листів⁴⁵. Загалом нібито ці епістолярії не мають цінності для історика, тематика більш ніж прозаїчна: родинні справи, опис побуту. Але лише на перший погляд. Необхідно зазначити, що знайомство з родиною Білозерських, відносини з главою цієї сім'ї мали значний вплив на долю Пантелеймона Олександровича. В цьому контексті, найбільш «зарядженим» є лист, що нажаль не зберігся. Після першого гостювання, що відбулося 24 січня 1843⁴⁶, Пантелеймон Олександрович стає майже своїм, йому подобається родина, себто мати та доньки. Саме так, П.О. Кулішеві мала спочатку сподобатися Мотрона Василівна. На жаль, його перших вражень суголосних події не маю, є лише спогади дружини⁴⁷, які, щоправда в дещо незвичній формі підтверджує сам П.О. Куліш. Справа в тому, що він зацікавився спочатку старшою сестрою, Надією, а після її одруження⁴⁸ звернув увагу на молодшу – Олександру. Як свій приїзд в Мотронівку, влітку 1844 зробив пропозицію й отримав відмову від матері⁴⁹. Після чого звертається до П.О. Плетньова з проханням посприяти йому із місцем служби⁵⁰, «гарбуз», звісно, був не єдиною причиною. Пантелеймон Олександрович після розв'язки напише до П.О. Плетньова, так: «...я был озлоблен, и это-то заставило меня просить Вас о перемещении меня в Петербург: иначе я никогда не расстался бы с Малороссиєю»⁵¹. І хоча в останньому реченні сильно відчувається романізація власного життя, відкидати цей мотив зміни дол через його начебто штучність неможливо. В березні 1845 р. вже окреслена мета – Санкт-Петербург, але це не означає, що Пантелеймон Олександрович відмовився від дівчини, що так його прив'язувала до Малоросії⁵². По приїзді до Санкт-Петербургу П.О. Куліш пише М.В. Білозерській, і знову просить руки її доньки, у відповідь йому достатньо хрещика, щоб знати – згодна. Але натомість – мовчання. І тоді, обурене самолюбство промовляє в листах до Василя Михайловича Білозерського, перетікає і продовжується в щоденникові⁵³. Має місце подвійне відношення до всього мотронівського, доволі прикметним є той

факт, що назва хутора співпадає з ім'ям тещі. Справа тут не лише в «теплих» стосунках між зятем та тещею, проблема має глибше коріння. Мотрона Василівна приваблювала знанням звичаїв, мови, хоча навряд чи сама надавала своїм знанням великого значення. Вона уособлювала як хутірський затишок, бажаний втрачений рай, так і задуху, застій. Тобто в ній, в її особистості були переплетені бажане і неприйнятне для П. Куліша і справа полягає не лише в тому, подобається/не подобається одна людина іншій. Мотрону Василівну в певному сенсі можна прочитувати через образ жінки-матері, образ в різних змістовних системах амбівалентний. Образ безперечно вагомий в житті та формуванні світогляду Пантелеймона Олександровича. Українка, жінка, мати – саме так можна прочитати «чернетку» принаймні одного з романів П.О Куліша, роману із шлюбом наприкінці. Олександра Михайлівна мала стати матір'ю⁵⁴, бо для Пантелеймона Олександровича це необхідна, істотна складова «жіночого»: «...молодиці дарує Бог велику одраду на всякий случай у дітях, а дівчина без подружжя випиває жизнь сама з свого серця»⁵⁵. Наведені слова обернені до молодої адресатки Олександри Григорівни Милорадович в листі від 19 липня 1857 р. Контекст, в якому знаходиться наведена цитата є наступним: дівчина визначається з планами на майбутнє, чи точніше з тим, за кого йти заміж. П.О. Куліш в цій ситуація виступає як активна сторона діалогу, не лише вислуховує та співпереживає дівчині, він радить, дає настанови. Якщо полишити осторонь форму повчань⁵⁶ та зосередитися на їх змісті, то стане видно, кореспондент переймається долею свого респондента. Пантелеймон Олександрович в розмовах про шлюб висловлює побоювання стосовно можливих кандидатів, він усвідомлює: дівчина через вибір дружини обирає долю, як не пафосно це звучить. Окрім цього, присутнє розуміння відмінності Олександри Григорівни. По-перше, її перехідне соціальне положення: «По Вашому дому Ви – небогаті панночки, Ви – рівня небогатим паничам. По Вашому ж товариству ви – великосвітні панни...»⁵⁷. По-друге, первісне виховання Милорадовичівни відбувалося дуже близько до українського ґрунту, тобто мова, звичаї органічно ввійшли до її життя. Але на шлюбному ринку ще немає попиту на таких наречених. Близькі по статкам та місцю в просторі, є далекими по духу, ті ж, хто можуть бути споріднені

духовно, відсторонені не так своїми статками, як розривом із таким важливим ґрунтом: «...позалітали за хмари... не бачать Вас і поривають очі на Московок да на Німкень, перетворюючись самі у Москалів і Німців»⁵⁸. В подібних висловлюваннях можна побачити слідом за В. Петровим наступне: «У нього романтичний підхід сполучався...з громадським. Він стверджує кохання тільки з погляду соціальної виправданості цього почуття. Тільки те, мовляв, кохання є справжнє кохання, що може принести користь нації»⁵⁹ і далі «...кохання до Куліша – офіра Україні. Він – посланий від Бога, і дівчина покохавши його, відповість на його кохання коханням Богіві».

Проповідуючи обов'язок перед нацією, Куліш проголошує себе. Він отожднює любов до себе і обов'язок перед нацією. Кохання є обов'язок, примус, офіра, месіаністичне призначення, вища обраність»⁶⁰. Без сумніву, для Пантелеймона Олександровича жінка як дружина та мати є необхідною умовою творення українського культурного простору⁶¹, при чому висловлю припущення, це не був штучний, маскарадно-демонстраційний хід, здається для того, щоб відчувати щось до жінки, йому дійсно був необхідний той український компонент, який би маркував її як «своя». «Жіноче» П.О. Куліша – це середовище де є, і той же час, має постати «українське». В процесі становлення власної особистості Пантелеймон Олександрович не позбувся зв'язку з українським, наслідую висловити припущення, не в останню чергу це пов'язано із тим тісним зв'язком, що він мав із матір'ю. Покинувши **свій** хутір, острів, світ він потрапив до **іншого**, і зажадав поєднати їх і створити той власний світ, де він подолає свою частковість.

ПРИМІТКИ

¹ До речі, сам сюжет фільму безпосередньо віддзеркалює проблематику жіночо-чоловічих стосунків: стартовий шекспірівській сюжет було обернено, жіноча норовливість стала чоловічою. Світ змінився ?

² НБУ ІР. – Ф. II. – № 2132.

³ *Куліш П.О. Життя Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 234.*

⁴ *Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 556.*

⁵ Там само.

⁶ Куліш П.О. Жизнь Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 234.

⁷ НБУ ІР. – Ф. І. – № 2132.

⁸ Куліш П.О. Жизнь Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 635.

⁹ Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – С. 50 – 51.

¹⁰ Куліш П.О. Жизнь Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 236.

¹¹ Там само.

¹² Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т.1. – С. 411.

¹³ В цьому контексті дуже цікавим є інший міф: *Гравович г.* Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К.: Рад. письменник, 1991.; *Забужко О.С.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997. – 144 с.

¹⁴ Там само. – С. 236.

¹⁵ Куліш П.О. Жизнь Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 237.

¹⁶ Там само. – С. 238.

¹⁷ Куліш О.М. – дружина Пантелеймона Олександровича з січня 1847 р., в дівоцтві Білозерська, літературний псевдонім, Ганна Барвінок.

¹⁸ ЧЛМК. – А-2649. Спогади Г. Барвінок. – С. 15.

¹⁹ Окрема тема, вплив дружини на формування історіографічного образу П. Куліша. Олександра Михайлівна не лише підтримувала пам'ять про власного чоловіка, вона її корегувала. Вона творила культ при цьому відносила сприймала себе скоріше не як жінку, а як першу послідовницю: «...камінці і куски чорної землі уже не попадуть у святу постать Куліша і я можу сказати слово, як перед Богом, що багато помилок люде роблять Кулішом. Найкращі люди. І моїй сповіді як його дружбни, – чи доймуть віри. А і в дружини повинна бути іскра правди. Се ж не хатній суд, в своїй оселі, а се суд Божий перед світом і великого діла святого, діла України...» (підкреслення – Н.Б.) Див.: ЧЛМК. – А-2649.

²⁰ При чому здебільшого, ця увага негативна, особливо проявилась в останній період життя Пантелеймона Олександровича. М.С. Грушевський до 30-х роковин по смерті П.О. Куліша підводить ризик під вже написаним за цей період: «Діяльність Куліша повелося розглядати в аспекті його різко-виявленої індивідуальної вдачі: його незвичних амбіцій, самолюбвання... В сій амбітності і егоїстичності бачили джерело і його так званого аристократизму, потягів до становища вибранців долі і зневажливих відносин до «юрби» і «простолюду» (див.; Грушевський М.С. Соціально-творчі підоснови Кулішевої творчості // Україна. Науковий двомісячник українознавства. – 1927. – кн. 1 – 2. – С. 10). Прижиттєвий та некрологічний періоди в формування історіографічного образу П.О. Куліша переважно виконані чорними барвами, ще відчувається жива людина, незвично-ворожа, дратуюча своєю артикульованою вищністю, надлюдськістю (мабуть не дарма на думку приходиться надлюдина Ф. Ніцше, теорія еліт, по-

встання мас, – історія європейської думки певним чином уособлена Пантелеймоном Олександровичем). З плином часу хворобливе сприйняття його постаті дослідниками пом'якшується і в 20-ті, 30-ті роки з'являється його аудиторія (М. Хвильовий, М. Зеров, П. Филипович, В. Петров) яка сприймає, перш за все, інший ненародницький напрям розвитку, і в цьому контексті Пантелеймон Олександрович стає альтернативою Тарасу Григоровичу (Див.: *Петров В.* Естетична доктрина Шевченка (до постановки проблеми) // Арка. – Мюнхен, 1948. – Ч. 3 – 4. – С. 38.) Фігура П.О. Куліша як «парадигма» іншого шляху. Хоча історіографічні фанфари на честь, не були вже такими одностайними, підтримуючи напрям заданий Пантелеймоном Олександровичем визнаючи, зміст, не сприймали форму і особливо її втілення в приватному житті, а саме листуванні з жінками (Див.: *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті. Життя. Ідеологія. Творчість // Збірник історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – № 88. – К., 1929. – С. 360; *Петров В.* Романи Куліша. – К., 1994. – 320 с.) Взагалі не лише в згаданий період Кулішеве романічне листування отримувало несхвальні відгуки дослідників.

²¹ *Чижевський Д.П.* Куліш – український філософ серця // Чижевський Д.П. Філософські твори: У 4-х т. – Т. 2. – К., 2005. – С. 296, 212.

²² Факт належності П.О. Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства спростовував як сам Пантелеймон Олександрович, так і III відділення: «...оказалось, что он, хотя находился в дружеских сношениях с виновными по упомянутому делу, но сам участия в составлявшемся Украино-славянском обществе не принимал» (див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 191).

²³ Як пише Шерех Ю.: «Куліш був глибоко і інтимно знайомий з церковнослов'янською мовою в її російському варіанті. До 90 цитат у його листах (україномовних – Н.Б.) походять з церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів.» (див.: *Шерех Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах // Шерех Ю. Третя сторожа. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1991. – С. 20.)

²⁴ Див.: лист П.О. Куліша до М.Д. Белозерського від 3 травня 1855 р. з Баївщини // П. Куліш. Листи до М.Д. Білозерського. – Л.; Нью-Йорк: В-во М.П. Коць, 1997. – С. 127; лист до Д. Каменецького від 2.03.1856 // КС. – 1898. – Кн. 6. – С. 255; Лист до В.В. Тарновського-батька від 24.10.1856 // КС. – 1898. – Кн. 4. – С. 124.

²⁵ Те, що переклад Біблії, то була справа його життя свідчить те, що після пожежі коли були втрачені результати всієї попередньої роботи розпочав знову на 80-му році життя і помер продовжуючи в повітрі записувати. До речі Біблія вперше вийшла вже після смерті П.О. Куліша, за його ж таки бажанням з присвятою матері і дружині (див.: Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя народження. – К.: Рада, 2001. – С. 297.)

²⁶ *Бердяев Н.А.* Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989. – С. 419 – 420.

²⁷ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. В 15-ти томах. – М., 1950. – Т. 15. – С. 152.

²⁸ Важливим бачиться зафіксована ще в тексті Тори, потім Біблії і Корану двоваріантність сенсу жіночого життя: з одного боку як необхідна складова по-

няття людина, андрогін? З іншого помічника, бо заради того була створена, дружина, що отримує ім'я лише після гріхопадіння.

²⁹ *Скотт Д.* Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования 5. – 2000 – С. 142 – 171; *Пушкарёва Н.А.* Гендерная проблематика в исторических науках // Введение в гендерные исследования. – СПб. – 2001. – Ч. 1. – С. 277 – 311; Новые направления исторического анализа. Гендерная история // Современная мировая историческая наука. Информ.-аналит. обзор (по материалам XVIII Международного конгресса историков и X международной конференции «История и компьютер». – М., 1996; *Цимбаева Е.Н.* Современное состояние гендерных исследований по материалам международных конференций. Информ.-аналит. обзор // Теоретические проблемы исторических исследований. – М., 1998. – С. 151 – 163; *Цимбаева Е.Н.* «Гендер» как категория исторического анализа // Вестник Московского университета. Серия 8 История., 1999. – № 3. – С. 130 – 141; *Пушкарёва Н.А.* «Зачем он нужен, этот гендер?» Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 155 – 176; *Перро М.* История под знаком гендера // Социальная история. Ежегодник. 2003. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 45 – 54; *Богданов К.А., Панченко А.А.* Gender как гендер // Мифология и повседневность. Гендерный подход в антропологических дисциплинах. Материалы научной конференции 19 – 21 февраля 2001 года: – СПб., 2001. – С. 5 – 10; *Шевченко Н.В.* Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 1 – 2. Наведені роботи об'єднані за методологічним принципом. Автори, із різним ступенем ґрунтовності намагаються конвертувати іншодисциплінарні епістемологічні принципи в тло історичного дослідження.

³⁰ *Зоколл Т., Кошелева О., Шлюмбом Ю.* Историческое изучение домохозяйства, семьи и родства. // Семья, дом и узы родства в истории. – СПб., 2004. – С. 7 – 34; Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории 8. Специальный выпуск: персональная история и интеллектуальная биография. – М., 2002. – 460 с.; *Репина Л.П.* «Персональная история»: биография как средство исторического познания. // Казус 1999. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1999. – С. 76 – 100; Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. – М., 1996; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала Нового времени. – М., 2000; Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы. – М., 2000.

³¹ *Чубський П.* Коханья в житті Шевченка та Куліша. // Записки Історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1928. – Кн. XXI – XXII. – С. 107 – 118; *Шерех Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах // Шерех Ю. Третя сторожа. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1991. – С. 14 – 50; *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ядесяті. Життя. Ідеологія. Творчість // Збірник історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - № 88. – К., 1929. – С. 360; *Петров В.* Романи Куліша. – К., 1994. – 320 с.; *Дорошевич О.* Куліш і Милорадовичівна: Листи. Постаті й епізоди. – К.: Слово, 1927. – 120 с.; *Чаговець г.* Письма П. Куліша к М.И. Гоголь: 1859 – 1863 // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1902. – Кн. 16. – Вып. 14. – С. 102 – 118.; *Ів. К-ий*

До життєпису П. Куліша // Червоний шлях. – 1925. – Ч. 8 – 9. – С. 268 – 285; *Лазаревська К.* Куліш і Марко Вовчок. (Кілька невиданих листів) // Україна. – 1929. – № 7 – 8. – С. 192 – 105.

³² Для розуміння В. Петрових рецепцій романічного П. Куліша необхідно зауважити: «Петров чи не над усе цінує саму можливість словесної гри, позерства, дистанціювання від реальності – лише з такого дистанціювання й починається для нього мистецтво. Усе, природа, кохання, дружба, побут, може бути принагідним і вартим уваги, *лише* ставши опосередкованим засобами мистецтва. *Що* Петров чи не перш за все відкидає – то це безпосередність у будь-яких її виявах.» (див.: *Агеєва В.* Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К.: Факт, 2006. – С. 32). Саме таку відстороненість, гру, гру не вмілу, грубу, що здається найбільше дратує, закидає В. Петров «жіночим» листам Пантелеймона Олександровича. Ще одне інтерпретаційне коло надає той факт, що В. Петров був прибічником «холодного» кохання, кохання стриманості, кохання до далекої, при чому не лише програмово. (*Агеєва В.* Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К.: Факт, 2006. – 432 С.)

³³ *Юнг К. Г.* Душа и земля // Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. – СПб.: Питер, 2002. – С. 170.

³⁴ *Куліш П.* Щоденник. – К., 1993. – С. 53.

³⁵ *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – 648 С.

³⁶ Там само. – С. 7 – 8.

³⁷ Там само. – С. 99 – 101.

³⁸ *Куліш П.О.* Життя Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 237 – 238, 239, 257; *Николай М*.* История Ульяны Терентьевны. // Современник. – 1852. – Т. 34.

³⁹ Від перших навичок в читанні, що він отримав самохить. Див.: *Куліш П.О.* Життя Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 235. Ця історія отримала дещо інше звучання через більше ніж 30 років, див.: *Куліш П.О.* Дописки до поеми «Куліш у пеклі» // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 2. – С. 645 – 646. Потім навчання у дяка Андрія, див.: *Куліш П.О.* Життя... – С. 236. В документі «Формулярный Дворянский Список дворянина Глуховского повета Александра кулеша» за 1827 р. зазначено, що Пантелеймон 9-ти років навчається російської грамоти, див.: НБУ ІР. – Ф. II. – № 2130. І на решті останнім аргументом є його рівень підготовки, а саме вміння писати, як достатній для вступу в перший клас повітового училища. До речі, при проходженні іспиту на звання студента університету Св. Володимира в вересні 1839 р. відмінні знання продемонстрував саме з російської словесності, див.: В.С. Шандра Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П.О. Куліша // АУ. – 1989. – № 5. – С. 23.

⁴⁰ Перша донька від «громадянського шлюбу» між Надією Михайлівною Забіло і Матвієм Терентійовичем Симоновим, була записана по народженню, як підкидька, Кибальчич по чоловікові.

⁴¹ Друга донька від вже згаданого шлюбу, по заміжжю Мальованная, по другому чоловікові Непорожня.

⁴² Дві молодші доньки від вже згаданого союзу були записані на прізвище першого законного чоловіка М.М. Забіло (є варіант написання прізвища Забелло) Олександра Матвійвна по одруженню Слинько, Ганна Матвійвна – Пологинова.

⁴³ Знайомство П.О. Куліша із родиною Білозерських розпочалося завдяки приятелюванню із Василем Михайловичем Білозерським (1825 – 1899). Ймовірно воно відбулося навесні 1842, хоча переважно фігурує – осінь цього ж року на підставі спогадів В.М. Білозерського та автобіографії П.О. Куліша, див.: *Петров В.* Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі // Україна. – 1925. – Кн. 1/2. – С. 43; *Куліш П.О.* Життя Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 285. Але те, що Пантелеймон Олександрович 14 вересня 1842 р. (Див.: *Куліш П.* Листи до М.Д. Білозерського. – Л.; Нью-Йорк: В-во М.П. Коць, 1997. – С. 15 – 16) пише лист в якому дякує за надіслання Миколою Даниловичем Білозерським «Історії русів», свідчить про існування достатньо тісних стосунків, які не могли встановитися за декілька днів. Також, на допиті в III відділенні Т.Г. Шевченко свідчить, що познайомився навесні 1842 року з Пантелеймоном Олександровичем (див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 2. – 1990. – С. 325), той же в свою чергу знайомство із Василем Михайловичем розташовує перед спізнанням із Трасом Григоровичем.

Перша зустріч з родиною Білозерських, а саме сестрами Олександрою і Надією та матір'ю Мотроною Василівною відбулась, скоріш за все влітку 1843 р. Про літні відвідини згадує Олександра Михайлівна: «Літом іздачі по губерніях з етнографічним дослідом, Куліш і до їх на дві години заскочив познаємитись...» (див.: Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження. – К.: Рада, 2001 – С. 250) На користь цього часу також говорить те, що з 1 липня по 22 серпня П. Куліш знаходився у відрядженні по Київській губернії від Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

⁴⁴ Листування, що мало місце, звісно не обмежується цією кількістю, бо ж воно відбувалося від їх знайомства, чи точніше початку змагань П.О. Куліша за руку доньки і до кінця життя адресатки, тобто ймовірно з 1845 по 1857 рр. Віднайдені листи знаходяться в НБУ ІР. – Ф І. – № 29074 – 29083. Лист, чи точніше уривок з листа, від 29 січня 1845 р. (НБУ ІР. – Ф. І. – № 29074), як припускала Олександра Михайлівна був адресований її матері, проте в примітках до цього листа є висновок, що зміст не надає підстав вважати Мотрону Василівну адресаткою (див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 548).

⁴⁵ Вірогідною є саме ця дата, вона вписується в хронологію Кулішевого життя: навесні 1842 р. він знайомиться із Василем Михайловичем Білозерським, влітку 1843 р. під час відрядження до Київської губернії вперше заїздить до хутору і вже більш коротке знайомство відбувається в різдвяний вечір 1843 р. Такі самі розрахунки наведено в примітці до листа до Олександри Михайлівни, див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 478. Однак наведена дата суперечить спогадам О.М. Куліш, в яких ця подія змістилася в 1845 р. (див.: Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження. – К.: Рада, 2001 – С. 249.) на плутанину з датами, хоча з

відмінними розрахунками, дату віднесено до 1842 р., вже звертали увагу, див.: *Куліш П.* Листи до М.Д. Білозерського. – Л.; Нью-Йорк: В-во М.П. Коць, 1997. – С. 16 – 17.

⁴⁶ Як згадувала О.М. Куліш: «...мати таки зразу його зачарувала своєю мовою і знатем народних звичаїв і ласкавістю. Зразу породичались з ним», див.: Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження. – К.: Рада, 2001 – С. 251.

⁴⁷ Надія Михайлівна Білозерська взяла шлюб із Миколою Миколайовичем Забілою, вони були дальніми родичами, її бабуся і його мати були рідними сестрами з роду Риб. В 50-х роках шлюб закінчився роз'їздом. Те, що П. Куліш. м'яко кажучи не схвалював цей шлюб свідчить фраза з листа до О. Марковича за 25 січня 1846 р.: «...я всегда готов ожидать повторения и над другою сестрою той же подлой и пакостной истории, которая произошла с Надею». Див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 71.

⁴⁸ *Шенрок В. П. А.* Куліш // КС. – 1901. – Март. – Отд. I. – С. 474.

⁴⁹ *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 48.

⁵⁰ Там само. – С. 134.

⁵¹ Задля того, щоб отримати місце в Санкт-Петербурзі він мав змінити своє соціальне положення, він мав отримати посаду старшого викладача, що й сталося в вересні 1845 р. П.О.Куліш отримав посаду в Ровенській гімназії, але пробув там лише до жовтня. Увага до переміщень, перш за все пов'язана з тим, що в серпні і жовтні 1845 р. він був в Борзні, звідти він писав до П.О. Плетньова (див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С. 53, 57) і більш ніж ймовірно відвідував Мотронівку.

⁵² Для Пантелеймона Олександровича це було вельми притаманним прийом, він спочатку проговорює в листі те, що потім занотовує в щоденник. Іншими словами, лист, що за своїм призначенням слугує для діалогу, перетворюється в монолог, що демонструє П.О. Куліша, як людину пишучу, тобто таку яка передбачає читача. В серпні 1846 р. в щоденнику П. Куліш пише: «До тех пор я почти не жил в семействе; мне приятно было жить в приязни между людьми в хуторском затишье, и сколько в моём сердце отмерено было чувства любви к матери, сколько было дано мне от природы способности любить сестру, которой у меня никогда не было, столько я принес в жертву этим двум женщинам т.е. Х. Сп. и её маменьке. Это была чистейшая жертва, какую только приносит когда-либо женщине юношеское сердце, но она не была оценена. Я этим глубоко и несколько раз был оскорблён: несколько раз ещё мои чувства подавляли во мне прямое разумение этих людей, но потом с сугубою болью я почувствовал в сердце новую рану. Мать, которую я больше любил больше, нежели родную при жизни её, в то время, когда я считал её упоённую благоговением моих жертв, эгоистически рассматривала меня и взвешивала, можно ли допустить между нами какое-нибудь сближение, как между женихом и невестою; а дочь при всей девственности своих чувств, нередко являлась дочерью своей матери, спокойною, каменно спокойною при жесточайших моих мучениях. Когда я вспомню, сколько эти люди заставили меня страдать, то ещё удивляюсь, что могло до сих пор удерживаться во мне какое-нибудь к ним чувство, кроме одно-

го презрительного негодования. Х. Сп. я оправдываю, хотя всякую минуту, при вспоминании прошедшего готов опять обвинять её, но мать её представляется мне жестоким существом. Это больше всего обнаружила она в последнее время моего пребывания... Удивляюсь, как долго и много прошло им моё сердце...» (див.: *Куліш П.* Щоденник. – К., 1993. – С. 26) Роздратовано кинуті звинувачення після прийняття рішення й бажаної відповіді, до речі, на позитивну відповідь Мотрони Василівни, здається вплинуло рішення Академії наук про відправку П.О. Куліша у відрядження він вже більш стримано описує занотовану в щоденнику історію. В листі до П.О. Плетньова 18 грудня 1846 р., він пише: «Гогда три назад я познакомился с семейством друга моего Белозерского. Меньшая сестра его, которой тогда было 15 лет, очень понравилась мне своею наружностью и добрым сердцем. Я продолжал знакомство, мы сдружились и были очень близки; но матери вдруг вздумалось, на всякий случай отдалить наС. Дочь, по её желанию, начала так странно со мной обращаться, что я не вытерпел и наговорил матери упреков. Я решился оставить их и предать вечному забвению. В Петербурге я было и достиг этого, так что иногда по целому месяцу не думал о них». (Див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850. – С.134 – 135) закінчення листа майже дослівно збігається з записом в щоденнику за теж таки 18 грудня 1846 р. (див.: *Куліш П.* Щоденник. – К., 1993. – С. 56). Історія з мамою, що жадає багатого та знаного чоловіка зятя, слухняної доньки і юнака з розбитим серцем окрім листів і щоденника знайшла своє місце в романі «Чорна рада» (див.: *Куліш П.* Чорна рада. Хроніка 1863 р. // Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 53 – 56).

⁵³ На підтримку свідчить література, якою цікавиться Пантелеймон Олександрович наприкінці 1846 – на початку 1847 р. : «Друг матерей», «Советы матерям о физ[ическом] восп[итании] детей», «Анатомия и физиология человека и животных». Окрім цього, на підтвердження в біографіях П.О. Куліша та Ганни Барвінок маємо сюжет про втрату дитини, що сталося під час арешту в Варшаві в квітні 1847 р. та дивну історію про дівчинку, що обернулася на пташку в листах подружжя до Надії Михайлівни Забіло, сестри Олександрі Михайлівни.

⁵⁴ *Дорошевич О.* Куліш і Милорадовичівна: Листи. Постаті й епізоди. – К.: Слово, 1927. – С. 73.

⁵⁵ Справа в тому, що дуже важко пройти поза цією формою, вона аж надто привертає, а іноді узурпує увагу дослідника. «В коханні Куліш ритор. Його кохання – дзвінка й пишна риторика. Він не був би письменником, коли б не любив слів і струнких, бездоганно збудованих фраз» (див.: *Петров В.* Романи Куліша. – К., 1994. – С. 90). Експериментатор, «техніцист», романтик – іншими словами, той хто не може любити по-справжньому.

⁵⁶ *Дорошевич О.* Куліш і Милорадовичівна: Листи. Постаті й епізоди. – К.: Слово, 1927. – С. 86. «...нема до Вас приступу чоловікові незначному, хоть би й найрозумнішому. Хиба геній який з людей незначних був би Вам рівня, такий, що гордо державсь би й супротив вельможного панства». Останнє речення начебто відсилає прямо до персони Пантелеймона Олександровича, хоча скоріш себе він пропонує як взірець для майбутнього чоловіка, а не як можливу кандидатуру.

⁵⁷ *Дорошевич О.* Куліш і Милорадовичівна: Листи. Постаті й епізоди. – К.: Слово, 1927. – С. 85.

⁵⁸ *Петров В.* Романи Куліша. – К., 1994. – С. 63.

⁵⁹ Там само. – С. 66. При чому В. Петров не сприймає подібну позицію, вважає її штучною, хибною і тп.

⁶⁰ Жінка, як носій ідеї, присутня не лише в дійсно таки пишновеличких листах до Милорадовичівни. В частині розповіді про діяльність Кирило-Мефодіївського братства Пантелеймон Олександрович пише: «Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони усне й печатне слово й добру науку дівчат як матірок і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лінивого панства. Тим-то вони поставили піклуватись, щоб на Україні постало якнайбільш письменного і тямущого жіноцтва» (див.: *Куліш П. О.* Життя Куліша // Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 251 – 252.)

Надійшла до редколегії у травні 2007 р.

**ЛИСТИ Ф.І. ЛЕОНТОВИЧА ДО
О.Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

Одним з традиційних методів історіографічних досліджень є персоналістичний. Відтворення життєвого шляху та наукової діяльності окремих істориків, дозволяє виразніше окреслити загальні тенденції історіографічного процесу. Важливою складовою персоналістичного підходу є дослідження наукових контактів між представниками історичної науки. Непересічну цінність для таких досліджень мають епістолярні джерела, що дозволяють заглибитися у творчу лабораторію вчених, виявити систему приватних та наукових зв'язків всередині певних історіографічних напрямків.

Яскравою сторінкою розвитку історичної науки в Україні є діяльність представників історико-юридичного напрямку в історіографії. В останні десятиліття низка істориків історичної та юридичної наук привернули увагу до цього аспекту історії української науки. Зокрема, В. Матях пов'язує з діяльністю української державної (або державно-юридичної) історіографічної школи утвердження в другій половині ХІХ ст. нових концептуальних підходів до вирішення окремих епізодів історичного процесу в Україні, з'ясування та пояснення закономірностей цього процесу. Члени школи, на його думку «істотно збагатили методику історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох, раніше практично не досліджуваних питань історичного минулого»¹. В цьому контексті актуальним історіографічним завданням є виявлення нових джерел, що могли б повніше розкрити наведені тези.

До кола видатних дослідників історії права в Україні другої половини ХІХ ст. належали Федір Іванович Леонтович (1833 – 1910) та Олександр Федорович Кістяківський (1833 – 1885)². Обидва займали помітне місце в громадському та науковому житті Російської

імперії, були провідними професорами Новоросійського, Варшавського (Ф.І. Леонтович) та Київського (О.Ф. Кістяківський) університетів. Лише в 1990-ті рр. постаті цих вчених привернули увагу фахівців. Водночас, джерельна база для дослідження життя та наукової діяльності вчених не є однаковою. Дослідник творчості О.Ф. Кістяківського має в своєму розпорядженні великий особистий фонд вченого в Інституті рукопису Наукової бібліотеки України імені В.І. Вернадського, видатну пам'ятку історико-мемуарної літератури XIX ст. – «Щоденник». Подібних джерел бракує для дослідження біографії Ф.І. Леонтовича. Власне це й призвело до недостатнього висвітлення життя та наукової діяльності ученого, його суспільних поглядів, наукових зв'язків, рис характеру тощо. Зокрема, відомі до цього часу листи Ф.І. Леонтовича не відзначаються достатньою інформативністю, бо мають риси виключно офіційних документів³.

Єдиним винятком є 15 листів Ф.І. Леонтовича до О.Ф. Кістяківського, що зберігаються в Інституті рукопису Наукової бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁴. Із їх змісту зрозуміло, що Ф.І. Леонтович написав їх наприкінці 1860 – у 1870-х рр. На відміну від відомих на сьогодні матеріалів, у них він виступає не як адміністратор, а як науковець та приватна особа. Незважаючи на це, зазначені листи Ф.І. Леонтовича залишилися поза увагою його біографів. На жаль, поки що не виявлено зворотних листів О.Ф. Кістяковського до Ф.І. Леонтовича. Проте, дані з наявних листів містять певну інформацію про характер, наукові інтереси О.Ф. Кістяківського, й, що найважливіше, є вагомим джерелом для студіювання розвитку історико-юридичних досліджень в Україні в другій половині XIX ст. Дана стаття присвячена виявленню історіографічного потенціалу листів Ф.І. Леонтовича в контексті вже відомих матеріалів.

О.Ф. Кістяківський був товаришем Ф.І. Леонтовича в університеті Св. Володимира. Ця обставина надала листам Ф.І. Леонтовича достатньої відвертості. В одному з них наполягалося на тому, що «мы с Вами – однокашники и по воспитанию и по всему прочешу»⁵. Напевне підкреслювалося спільне походження обох з Чернігівщини та з духовного стану.

Першим інформаційний блок листів ілюструє життя Новоросійського університету, й ширше, вищих закладів освіти

Російської імперії кінця 1860 – 1870-х рр. У 1870-ті рр. Ф.І. Леонтович відігравав помітну роль у житті Новоросійського університету: у 1869 – 1877 рр. він був ректором, у 1877 – 1881 рр. – деканом юридичного факультету. Листи свідчать про зв'язки вченого з професорами університету Св. Володимира. Серед своїх знайомих він називав І.В. Лашнюкова та К.О. Мітюкова. Особливо часто згадувався В.Г. Демченко, з яким одеський професор також вів листування.

Ціла низка зауважень Ф.І. Леонтовича торкалася обставин його адміністратрування. Декілька листів підтверджують активну діяльність ректора у напрямку запрошення нових викладачів. Ф.І. Леонтович прагнув до ведення ректорства в дусі первинних задумів російських урядовців. Одною з цілей при заснуванні у 1865 р. Новоросійського університету вони вважали розповсюдження освіти серед слов'янської молоді з Балкан. Це не могло не співпадати з настроями Ф.І. Леонтовича – вченого слов'янознавця. За роки його ректорства, до Новоросійського університету були запрошені знамениті спеціалісти-слов'янознавці Б. Богішич та В. Ягич.

Особливий інтерес викликає згадка про контакти між Ф.І. Леонтовичем та відомим хорватським істориком слов'янських законодавств Б. Богішичем. Ф.І. Леонтович висловлював думку, що «наш університет, по самому положенню своєму, потребує усилення в особенності славянских кафедр» і писав, що він вже більше року веде листування з Б. Богішичем⁶. Напевно, особисті контакти зіграли велику роль у переїзді хорватського вченого до Одеси 1869 р., де він зайняв кафедру історії слов'янських законодавств у Новоросійському університеті. Лист Ф.І. Леонтовича до Б. Богішича, що зберігся в особистому архіві хорватського вченого, також свідчить про приятельські взаємини між обома дослідниками⁷. У світлі цієї обставини достатньо драматичними виглядають відомі події 1871 р. У конфлікті між Б. Богішичем та студентами ректор Ф.І. Леонтович зайняв достатньо суперечливу позицію. Деякі товариші хорватського професора вважали, що ректор своєчасно не загасив вогнище студентського бунту, а потім не захистив свого колегу⁸. Напевно, цієї думки був й сам Б. Богішич, що змушений був згодом піти з Новоросійського університету. Ця «богішичева історія» дає певне пояснення

тому надзвичайно різкому тону, що набула зовні суто наукова полеміка між обома дослідниками у 1878 р.⁹

Листи Ф.І. Леонтовича ілюструють досить складні обставини його ректорської праці. Так, на прохання О.Ф. Кістяківського допомогти одному з його учнів, Ф.І. Леонтович зауважив, що «и у нас, как и в Кievere, есть люди любящие нагадить другим». В іншому місці Ф.І. Леонтович повідомляв, що «в нашем округе все лучшие места предоставляют клеветам Голубцова [попечитель одесской учебной округи. – О.М.]. Пока будет у нас Голубцов, до тех пор будет совершенно закрыт доступ в наш округ сторонним деятелям каковы бы ни были их заслуги. У нас в ходу лишь «свои человечки», – о заслугах вовсе не спрашивают»¹⁰.

Деякі свідчення вказують й на складні обставини приватного життя вченого в Одесі. Так, він скаржився на несприятливість одеського клімату, що протягом 1869 р. призвело до хвороби і смерті двох його синів. Це навіть дало Ф.І. Леонтовичу привід пожалкувати з приводу своєї відмови перейти 1868 р. до київського університету¹¹.

1870-ті рр. були складним періодом в історії російських університетів. Впровадження нового університетського Статуту, що зводив нанівець університетську автономію, посилювало суперечки всередині професорського складу. За свідченнями сучасників, Новоросійській університет не був виключенням. При чому, судячи з більшості джерел, Ф.І. Леонтович перебував серед групи консервативних професорів, що протистояли професорам-лібералам. У радянській історіографії консервативні професори вважалися суцільно відданими царській політиці у галузі просвіти¹².

Але один з листів Ф.І. Леонтовича до О.Ф. Кістяківського 1879 р. значно корегує цей підхід. В історіографії вже зверталася увага на участь Ф.І. Леонтовича у столичній комісії, що у першій половині 1870-х рр. розробляла новий статут. Він був серед групи професорів, які заперечили намагання уряду встановити повний контроль над університетським життям¹³. Вагання уряду викликали у нього розчарування. У листі до С.В. Пахмана він писав: «Ми занимаемся в комиссии собственно толчеею воды в ступе. Ничего нового не выходит, все остается по старому»¹⁴.

У жовтні 1879 р. Ф.І. Леонтович повідомляв своєму київському колезі про приїзд до Одеси товариша міністра народної освіти О.І. Георгієвського, що проінформував місцеву просвітницьку корпорацію про підготовлені зміни. З цього приводу Ф.І. Леонтович з жалем зауважив: «Вижу, что усилия, какие делали представители университетов в Петербургской комиссии защитит академическую автономию, прошли бесследно: для университетов Любимов [один з ініціаторів університетської реформи, професор Московського університету. – О.М.] и Георгиевский приготовили страшный сюрприз... рядом с инспекторским надзором, у нас будет инспектор, шесть или семь помощников и несколько педелей, обязанных буквально с палкой в руках загонять студентов в аудитории, предполагается отделить от университетов экзамены (а с ними, конечно, уничтожить и функции обучения)»¹⁵. Отже, наведені думки, яскраво ілюструють послідовну позицію одеського професора.

Листи Ф.І. Леонтовича мають значний інтерес для еволюції творчої думки дослідника. Адміністративну діяльність він поєднував з досить активною науковою. В цей період вчений переважно працював над дослідженням історії слов'янського та звичаєвого права, відійшовши від своїх попередніх зацікавлень історією Великого князівства Литовського. Але у 1890-х рр. він з великою продуктивністю повернувся до дослідження історії цієї держави. Це дало підстави учневі Ф.І. Леонтовича Ф.В. Тарановському припустити, що в одеський період «кабинетная работа над источниками не прекращалась, и выписки и заметки накоплялись, но только оставались до времени под спудом»¹⁶.

У листі від 15 березня 1869 р. містяться численні підтвердження цієї думки. Ф.І. Леонтович запевнив київського професора: «В следующем году, даст Бог, приступлю к русскому и в особенности к литовскому праву». Ф.І. Леонтович просив О.Ф. Кістяківського передати йому працю київського дослідника М.Ф. Владимирського-Буданова про магдебургське право Польщі та Литви. Ф.І. Леонтович дав високу оцінку цій праці, що була, за його виразом, «очень почтенным трудом»¹⁷. Інтерес до вивчення історії магдебургського права українських міст Великого князівства Литовського особливо зближував Ф.І. Леонтовича та О.Ф. Кістяківського. Судячи з листів, між обома дослідниками

вівся досить інтенсивний обмін рідкісними документами та літературою з цієї теми. Ф.І. Леонтович користувався багатьма фондами університетської бібліотеки, історико-юридичний відділ якої було впорядковано перш за все його зусиллями. У листі від 23 лютого 1879 р. він повідомляв свого київського колегу про рідкісний примірник рукописної книги XVI ст., зведення судових постанов міст на магдебурзькому праві.

Особливе захоплення у Ф.І. Леонтовича викликало видання О.Ф. Кістяківським 1879 р. дуже важливої пам'ятки – «Прав, по которым судится малороссийский народ». З цього приводу він писав: «От лица всех любителей нашего края мое Вам щыре [так у тексті. – О.М.] спасибо за Ваши «Права малороссийского народа». Вы прекрасно разъяснили в своем труде много спорных и темных вопросов, хоть, например, вопрос о значении обычного права, стоявшего бок о бок с уставами. Теперь о «малороссийском праве» можно говорить не гадательно, но на основании твердых данных»¹⁸.

М.С. Грушевський вважав, що Ф.І. Леонтович, поїхавши з Києва до Одеси, втратив усі зв'язки з українським середовищем¹⁹. Але у світлі наведених листів не можна погодитися з цією думкою, адже, принаймні, у 1870-ті рр. ці зв'язки були досить сталими. Слід згадати, що О.Ф. Кістяківський був людиною близькою до українофільських кіл Києва. Ці рядки побічно підтверджують українофільські настрої Ф.І. Леонтовича, на чому наполягали представники влади у секретних доповідях до міністерства народної освіти у 1870 – 1880-х рр.²⁰. У поєднанні з деякими характерними рисами творчості дослідника, цей факт корегує погляд на Ф.І. Леонтовича, як на представника типової російської інтелігенції.

Основними інтересами Ф.І. Леонтовича в одеський період його життя були заняття слов'янським та звичаєвим правом. Захоплення праця над цими темами займала більшість часу дослідника, що знайшло відображення й у його листах.

У 1869 р. одеський вчений повідомив київського колегу про основний результат своїх студій, своєрідне кредо: «Я убеждаюсь, что без предварительного ознакомления со славянским правом нельзя и шагу сделать по истории русского права»²¹. Ф.І. Леонтович збирався на певний час зосередитися на розробці окремих

питань історії сербського, чеського та польського права. Напевно, результатом цих задумів стали не окремі нариси, як спочатку планував дослідник, а ціла робота – «Задружно-общинный характер политического быта Древней России»²². Ця праця Ф.І. Леонтовича була віхою, не тільки для творчості автора, але й для російської науки. Наведені думки підтверджують, що вона була цілісним вираженням його вдумливої роботи над конкретними питаннями історії слов'янського права.

До спільних наукових інтересів Ф.І. Леонтовича та О.Ф. Кістяківського у другій половині 1870-х р. належало дослідження звичаєвого права. Воно розглядалося вченими як своєрідне «начало» подальших соціально-правових та політичних інститутів. Деякі дані з листів Ф.І. Леонтовича до О.Ф. Кістяківського доповнюють наші відомості про наукові контакти між вченими щодо вивчення цього важливого аспекту.

У низці робіт 1870-х рр. Ф.І. Леонтович згадував про свій намір надрукувати бібліографічний покажчик із звичаєвого права. Але цей задум так і не було втілено у життя. Тільки з листа П.О. Матвеева до О.Ф. Кістяківського причина цієї невдачі стає зрозумілою²³. Виявилось, що покажчик вже практично надійшов до друку у Петербурзі і, навіть, був висунутий на нагородження медаллю Російського Географічного товариства. Але у останню мить один з авторитетних науковців Російської імперії М.В. Калачов знайшов у покажчику недоліки й повернув на переробку його авторові.

Подальша доля покажчика і його зміст невідомі. Про це можна дізнатися тільки з листа Ф.І. Леонтовича 1879 р.²⁴. У ньому він писав, що розглядає цей покажчик, як доповнення до покажчика Є.І. Якушкіна із звичаєвого права. Покажчик Ф.І. Леонтовича складався з трьох розділів: російське звичаєве право, звичаєве право російських іногородців і звичаєве право південних і західних слов'ян. Вчений зазначив, що перші два розділи за кількістю матеріалу удвічі більші, ніж те, що видано Є.І. Якушкіним. Велику кількість матеріалу Ф.І. Леонтович також включив до слов'янського відділу. Це був його перероблений і доповнений покажчик видання 1867 р.

Незважаючи на невдачу з виданням бібліографії звичаєвого права, Ф.І. Леонтович доклав максимальних зусиль для реалізації

іншого задуму. У 1879 р. ним була видана пам'ятка калмицького звичаєвого права. Як свідчать листи, Ф.І. Леонтович радився з О.Ф. Кістяківським щодо можливості отримання різних списків цього джерела, що зберігалися переважно у Петербурзі. На основі порівняльного аналізу тексту калмицького законодавства, вчений висунув теорію впливу монгольського права на російське, що набула великого резонансу у науці²⁵.

У листі від 26 лютого 1879 р., ще до видання своєї статті, Ф.І. Леонтович вперше передав основний зміст своєї теорії О.Ф. Кістяківському: «Я прихожу к убеждению, что многие характерные наслоения, замечаемые в московском праве XVI-XVII вв., унаследованы Москвой и ее батюшками-царями от бывших русских верховников-монголов». Серед цих явищ одеський професор називав московське кріпацтво, тарханство та місництво. Незадоволення Ф.І. Леонтовича викликало те, що у дисертації О.І. Маркевича «О местничестве», яку її автор як раз готував до захисту у Києві, питання про можливі монгольські витоки цього явища не розбиралися. Ф.І. Леонтович навіть радив підняти це питання на майбутньому диспуті О.І. Маркевича²⁶.

Після виходу своєї праці, Ф.І. Леонтович з нетерпінням очікував появи рецензії О.Ф. Кістяківського. З цього приводу він зауважив: «Вопрос о монгольских влияниях в нашем праве настолько важен, что имеет известное значение уже одно возбуждение его (а это только и имеется мной в виду), а тем паче разъяснение путем обмена мыслей между несколькими деятелями»²⁷. Ф.І. Леонтович напівжартома просив не дуже лаяти його. Однак, у рецензії О.Ф. Кістяківській не підтримав поглядів автора теорії монгольського впливу²⁸. Напевно, Ф.І. Леонтович не очікував такого розвитку подій і з обуренням сприйняв цю критику, чергового разу підтвердивши запальність своєї вдачі²⁹.

Однак, лист Ф.І. Леонтовича 1878 р. вказує й на інші сторони характеру цієї людини. Наприкінці 1870-х рр. Ф.І. Леонтович виступив в одеській пресі з повідомленням про важливі пам'ятки звичаєвого права. У відповідь, в «Одесском Вестнике» відомий український публіцист та історик О. Андрієвський, що заховався за криптонімом А-рґ, між іншим, дав професору пораду: домогтися заснування в Одесі місцевого відділу Російського Географічного товариства, на кшталт нещодавно закритого його

київського відділення³⁰. Але Ф.І. Леонтовича обурили ці поради непрофесіонала. У різкій відповіді він, зокрема, заперечив цінність досліджень, що провадив Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства на чолі з П.П. Чубинським³¹. У листі до Ф.І. Леонтовича О.Ф. Кістяківський вказав на несправедливість цього твердження. У листі-відповіді Ф.І. Леонтович визнав свою помилку, пояснив її тим, що «я увлекся старыми воспоминаниями и в жару полемики зашел слишком далеко». Він пожалкував, що взагалі затіяв полеміку з анонімом: «начиная ее, я предполагал, что в лице А-ръ, я имею одного из хвастливых наших товарищей, но оказалось затем, что это один из здешних газетных писак-хлыщей, с которыми тягаться просто неприлично».

У підсумку, Ф.І. Леонтович визнав аргументи О.Ф. Кістяківського на користь П.П. Чубинського та його видань, «как компетентный голос мужа горячо любящего истину». Окрім цього, він зауважив, що «...Ваш девиз «Amicus Plato...» – это и мой девиз, – если в данном случае я невольно и в увлечении погрешил против него, то не ставлю себе в стыд сознаться в своей провинности»³². Більше того, Ф.І. Леонтович не обмежився приватним листуванням. На сторінках центрального наукового видання, він визнав помилковість своїх запальних думок з приводу діяльності П.П. Чубинського³³. При цьому він зробив посилання на лист до нього одного з колег, як на аргумент, що переконав його. Ф.І. Леонтович не назвав автора цього листа, але ситуація прояснюється за допомогою вище наведених рядків.

Текст «Щоденника» О.Ф. Кістяківського свідчить про те, що відносини між дослідниками не були безхмарними. В деяких місцях «Щоденника» київський професор дав досить негативні характеристики своєму одеському колезі. А на початку 1880-х рр., напевно, стався остаточний розрив, адже в одному з записів О.Ф. Кістяківський занотував, що не хоче бачити Ф.І. Леонтовича³⁴. Таким чином, дружні відносини цих двох талановитих, але дуже складних за характером людей, не витримали випробувань часом.

Отже, проаналізовані листи ілюструють до цього мало вивчений аспект розвитку історико-юридичного напрямку в історіографії другої половини XIX ст. – наукові контакти між

двома його видатними представниками – Ф.І. Леонтовичем та О.Ф. Кістяківським. Листи дозволяють розкрити нові грані особистих та наукових якостей дослідників. Зокрема, в проаналізованих листах, Ф.І. Леонтович вийшов із затінку своїх адміністративних посад, що часто приховували від сучасників інші прояви його особистості. Знайшли підтвердження думки про те, що вчений і в Одесі не облишив заняття історією литовсько-руського права. У поєднанні з відомими до цього матеріалами, листи Ф.І. Леонтовича до О.Ф. Кістяківського додають нових рис до загальної картини розвитку історико-правових досліджень в Україні у XIX ст.

ПРИМІТКИ

¹ Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: криза чи прогрес? – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 26.

² Музичко О.Є. Висвітлення творчості Ф.І. Леонтовича в історіографії // Південний архів. – Історичні науки. – Вип. 10. – 2003. – С. 31 – 36; Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). – К., 1987; Бутич І.Л. Передмова // Кістяківський О.Ф. Щоденник. – К., 1994. – Т. I. – С. 6 – 16.

³ Михальченко С.И. Неопубликованные письма ученых школы истории «западно-русского» права в архивах России и Украины // АЕ. – М., 1996. – С. 296.

⁴ НБУ ІР. – Ф. III. – № 68807 – 68820; Ф. 61. – Спр. 658.

⁵ Там само. – № 68811. – Арк. 66.

⁶ Там само. – № 68819. – Арк. 1.

⁷ Архів Б. Богишича у Цавтаті (Хорватія). – Ф. ВК. – Спр. ІІ/4. – Арк. 2 – 3.

⁸ Там само. – Спр. ХХІІІ/11. – Арк. 1.

⁹ Леонтович Ф.И. Заметки о разработке обычного права // ЖМНП. – 1878. – Т. 6. – Отд. II. – С. 114 – 115; Богишич Б. По поводу статьи г. Леонтовича «Заметки о разработке обычного права». – СПб., 1880. – 43 С.

¹⁰ ІР НБУ. – Ф. III. – № 68817 – Арк. 1.

¹¹ Там само. – № 68819. – Арк. 2.

¹² Мошкович Г.Г. Университетский устав 1884 г. и либеральная профессура 1870 – 1880-х гг. XIX в. // Научные труды Красноярского педагогического института. – 1969. – Вып. 103. – С. 151 – 152.

¹³ Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – М., 1976. – С. 45, 63.

¹⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2.

¹⁵ НБУ ІР. – Ф. III. – Спр. 68816. – Арк. 2.

¹⁶ Тарановский Ф.В. Ф.И. Леонтович // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем в Ярославле. – 1911. – Вып. 1. – С. 150.

¹⁷ НБУ ІР. – Ф. III. – № 68819. – Арк. 2.

- ¹⁸ Там само. – Ф. 61. – Спр. 658. – Арк. 1 – 2.
- ¹⁹ Грушевський М.С. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоквасов // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1911. – Т. 105. – Кн. 5. – С. 169.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 67 – 68; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 149. – Спр. 350. – Арк. 399 – 402.
- ²¹ НБУ ІР. – Ф. III. – № 68819. – Арк. 1.
- ²² Леонтович Ф.И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // ЖМНП. – 1874. – № 6, 7, 8.
- ²³ НБУ ІР. – Ф. III. – № 68879. – Арк. 1.
- ²⁴ Там само. – № 68812. – Арк. 106.
- ²⁵ Леонтович Ф.И. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджин-Бичик). – Одесса, 1879. – С. 248.
- ²⁶ НБУ ІР. – Ф. III. – № 68812. – Арк. 104 – 105.
- ²⁷ Там само. – № 68817. – Арк. 2.
- ²⁸ Кистяковский А.Ф. К вопросу о влиянии инородческого права на русское // Юридический вестник. – 1880. – № 1. – С. 43 – 69.
- ²⁹ Леонтович Ф.И. К спору об инородческом праве // Новороссийский телеграф – 1880. – 30 января.
- ³¹ Одесский Вестник. – 1879. – 20 января.
- ³¹ Новороссийский телеграф. – 1879. – 30 января, 26 февраля;
- ³² НБУ ІР. – Ф. III. – № 68811. – Арк. 66.
- ³³ Критическое обозрение. – 1879. – № 9. – С. 47 – 48.
- ³⁴ Кістяківський О.Ф. Щоденник. – К., 1994. – Т. I. – С. 493; Т. II. – С. 249; 364.

Надійшла до редколегії у червні 2004 р.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЗА СЕЛЯНСЬКИМИ НАКАЗАМИ, АБО НАВІЩО СЕЛЯНАМ ГОРІЛКА?

Криза методології історичної науки, що виникла на радянському просторі у кінці 80-х рр. ХХ ст., спричинила зміну пріоритетів в галузі історичних досліджень. Якщо раніше перевага віддавалася соціально-економічній історії із такими об'єктами дослідження, як історія робітничого руху, селянські повстання та аналіз класових протиріч, то в останній час увага істориків повертається до широко розповсюджених на Заході напрямів історичної науки, серед яких можна виділити соціальну історію, мікроісторію, усну історію тощо. Витоки цих напрямів сягають 20-х рр. минулого століття і пов'язані із початком діяльності засновників загальновідомої школи Аналів – Марка Блока та Люс'єна Февра. Особливе місце серед цих напрямів займає так звана історія повсякденності як складова соціальної історії (або як її синонім, адже й досі йдуть дебати щодо місця історії повсякденності та її співвідношення з історичними науками).

Альф Людтке у своїй статті «Що таке історія повсякденності? Її досягнення та перспективи у Германії» вказує, що сама «ця назва – далеко не ідеальне визначення її суті, прийняте за відсутністю кращого. Проте вона виправдовує себе як найкоротше та найзмістовніше формулювання, полемічно загострене проти тієї історіографічної традиції, яка виключала повсякденність із свого бачення». Крім того, особливістю історії повсякденності можна вважати об'єкт її дослідження – не вчинки та дії людей, що залишили будь-який слід в історії, а навпаки, тих, хто його не залишив. А. Людтке зауважує, що «інтерес обертається коло їх повсякденних неприємностей та нещастя, вибухів незадоволення, що раз у раз відбувалися у їх середовищі»¹.

Серед різних соціальних верств, які виступали у ролі таких безіменних творців історії, незалежно від їх соціального статусу або рівня заможності, певне місце посідає селянство як найчисленіша соціальна група протягом майже усього історичного процесу. Крім того, селянству притаманні свої,

специфічні особливості повсякденного життя відповідно до їх роду занять та соціальної поведінки.

Прагнення досліджувати історію повсякденності будь-якої соціальної групи неминує ставити перед істориком проблему формування джерельної бази, яка б відповідала тим критеріям, що висуває ця галузь історичної науки. Багато цінної інформації можуть дати матеріали, що власне створені тією соціальною групою, яка досліджується. Прикладом такого роду можуть служити накази та ухвали селянства Російської імперії до I – IV Державних Дум. З цих селянських наказів велике значення мають накази саме до I Державної Думи, адже вперше за неосяжний проміжок часу селянство отримало змогу висловити свої думки та міркування першому російському парламенту, сподіваючись на позитивне вирішення їх проблем.

Однак, в даному випадку постає таке питання: чи можливо вивчати соціальну історію, історію повсякденності за селянськими наказами до I Державної Думи? На жаль, ні, принаймні відносно як українського², так і російського (Воронезька, Самарська³, Вятська, Пермська⁴ губернії) селянства. Річ в тому, що об'єктом селянського петиційного руху в цих випадках до Думи стали, в першу чергу, соціально-політичні та аграрно-економічні прагнення. Іншими словами, можливість заявити в Думі про свої турботи змушувала селян писати про найактуальніші, найнеобхідніші питання місцевого та загальнодержавного характеру, як-то: недостатня або повна відсутність землі, утиски з боку поміщиків, висока орендна плата, незадоволення роботою уряду та земських начальників тощо. Проте цей факт наявності саме нагальних та актуальних проблем селянської громади підвищує цінність тих нечастих проявів побутових, повсякденних аспектів селянського життя, які зустрічаються у наказах. Завдяки своїй нечисленості такі випадки не потрапили до жодної з категорій суспільно-політичного або аграрного характеру, які разом утворюють структуру селянської громадської свідомості⁵.

Однак накази до I Державної Думи від селянства білоруських губерній, які досліджував О. Буховець, у багатьох випадках містять такий аспект соціальної історії, як ставлення до євреїв⁶. Ознаки відображення цього ставлення займають у селянських наказах чільне місце поряд із аграрними та соціально-політичними

вимогами, що дає підстави говорити про можливість вивчення історії повсякденності білоруського селянства за цими документами. Це пояснюється високою густотою проживання єврейського населення на білоруських землях порівняно, наприклад, із їх розселенням на території українських губерній.

Прояви повсякденності громадського життя українського селянства, які знайшли своє відображення у наказах до Думи, можна розподілити по 5-и групах, перші чотири з яких відображають негативне ставлення до 1) євреїв; 2) священників; 3) падіння моралі; 4) спиртнього та 5) різне.

Найбільша з цих груп охоплює згадки, які стосуються євреїв, передусім із негативним ставленням до них – в наказах зустрічається сім таких згадок. Вони є неоднорідними за рівнем посилення такого ставлення. Так, дві з цих згадок стосуються запобігання єврейським погромам, причому в одному випадку ставлення селян до євреїв нейтральне (*«что если кому не с чего жить, то пусть идут в города ограблывать евреев, но крестьяне ответили: идите лучше сами, а мы не пойдём»*⁷ [тут і далі орфографія та стиль оригіналу збережені – Р.Т.]), а в іншому – негативне (в наказі селяни пишуть про арешт казака Стефана Гвоздецького, який пояснював *«местному крестьянству манифест 17 октября, старательно удерживая и оберегая его в то смутное время от еврейского и аграрного погрома»*⁸).

Наступні згадки про ставлення селян до євреїв пояснюють причини такої нелюбові. Однією з таких причин є той факт, що євреї виступають як землевласники. В першому випадку спостерігається проста констатація: *«а сам не владеет землей потому что отдал Константину Берцинскому, то владеют евреи»*⁹, на відміну від іншого, в якому ці причини проступають виразніше: *«пастбищные крестьянские земли с лесом по контракту продала евреям на 12 лет, евреи же в настоящее время лес срубили, местность засорили, вывозкой материала перепортили все наши сенокосы чрезполосно-лежащие между пастбищным пространством и вдобавок того начинали корчевать и пахать не только пастбищные но частью и собственные крестьянские земли»*¹⁰. В даному випадку селянське незадоволення євреями базується не тільки на невмінні належним чином вести

господарство, що можна розцінити взагалі як шкідливі дії, а й на пряме зазіхання на власні селянські землі.

Ставлення селян до євреїв, яке відобразилося у наказах, вказує на те, що така поведінка, пов'язана із особливостями діяльності євреїв, в цілому притаманна їм як етнічній групі: *«Мы, крестьяне села Юрковцы, Липовецкого уезда, Киевской губернии, заявляем, что не согласны с решением Государственной Думы требовать уравниения в правах евреев, так как живя в местности еврейской оседлости хорошо знаем этот враждебный народ, как они издеваются над крестьянами, будучи откупщиками, съемщиками, арендаторами и т.д. Это они делают еще неуравненные в правах, а что будет, если их уравниют. Этого евреи не заслуживают. Если они будут уравнены, то в первые же дни они захотят сесть на шею крестьян, а крестьяне возьмутся за оружие»*¹¹. До речі, наведений текст не є цитатою чи уривком із наказу, а виступає як окремий завершений документ (телеграма), виділяючись таким чином з усього масиву селянських наказів та ухвал до I Державної Думи за своїм змістом. Отже, єврейське питання виявилось для цих селян настільки болючим та актуальним, що автори цієї телеграми навіть не згадали про традиційне для всього селянства прагнення до землі, не кажучи вже про соціально-політичні вимоги.

Незадоволення діяльністю євреїв спостерігається тим більше, чим ближче селяни мешкають до міста. Так, у наказі *«безземельных мещан и крестьян жительствоующих на предместье мещечка Окны Чернянской волости Балтскаго Уезда Подольской Губернии»* через увесь наказ, який стосується різноманітних селянських потреб, проходить негативне ставлення до євреїв, що навіть межує із ненавистю: *«а со второй половины урожая нашей доли продаем хлеб за бесценнок евреям...»*, *«А потом прикармливаемся с семействами скудно на заработанныя деньги за извозы разных грузов у евреев! Торговлей из нас никто не занимается потому, что в нашем м. Окны население евреев превышает более тысячи комерсантов и и эти последние на своем чуждом для нас языке, как разговором так и письмом, ведут торговлю у нас, в городах и везде секретно, что на случай бы кто из нас рискнул бы заняться торговлей то евреи моментально выбили его с торговли кагалом разными ухищрениями на еврейском диа-*

лекте...», *«Мы же вечно день и ночь работаем только на помещика и евреев...»*, *«И избавьте нас от угнетаемой помещицкой еврейской каторги!»*¹². До речі, остання наведена фраза вказує на поєднання у селянській свідомості образів поміщика та єврея, підсилене емоційною виразністю.

Слід зауважити, що у висновках своєї роботи, присвяченій вивченню образу єврея в громадській свідомості білоруського селянства, О. Буховець висловлює подібну думку: *«Це негативне ставлення [до євреїв. – Р.Т.] йде поруч із сильним негативним ставленням до поміщиків»*¹³.

Причиною негативного ставлення до євреїв можна вважати також їхнє активне втручання, за словами селян, у виборчий процес: *«А депутаты подкуплены евреями, и екатеринославский выборный приговорен к смертной казни за 500 подписями и так будет другим»*¹⁴. Такий суворий вирок викликано передусім тим, що «підкуплені» депутати першого російського парламенту, який мав би вирішити подальшу долю населення Російської імперії, не будуть вже захищати інтереси своїх виборців, і таким чином сподівання селянства на краще життя виявилися марними.

Таким чином, маючи можливість порівняти відношення до євреїв українського та білоруського селянства, слід зазначити, що в обох випадках, по-перше, мова йде лише про негативне ставлення до євреїв¹⁵, по-друге, образ євреїв у селянській свідомості майже тотожний до образу заможних людей, поміщиків¹⁶, що й виступає головною причиною такого ставлення до них.

Наступна група проявів повсякденного життя, які відобразилися у наказах, охоплює випадки негативного ставлення селян до священників. Дві з чотирьох таких згадок стосуються незадоволення утриманням священників населенням; натомість селяни пропонують встановити їм жалування коштом держави за проведення як служби, так і релігійних обрядів, а також *«чтобы за те проступки, которые общество найдет для себя оскорбительными или невыгодными – оно имело право уволить из своих сел таких священнослужителей»*¹⁷.

Як і в попередній групі, де зустрівся наказ, повністю присвячений лише одній проблемі – негативному ставленню до євреїв, тут також ми бачимо подібний випадок, який, щоправда, стосується зовсім іншого питання – релігійного. Так, цей наказ

продовжує згадану тему, пояснюючи, що існуючі умови утримання священиків дуже сильно загострили відносини між ними та населенням: *«при таких условиях нередко возникают серьезные недоразумения между пастырями православной церкви и церковнослужителями с прихожанами, создающие тяжелое положение как для пастырей православной церкви и остальных церковнослужителей, так равно и прихожан; при таком ненормальном положении в котором ныне находится православное духовенство, оно потеряло всякое доверие и уважение прихожан, почему поучения пастырей православной церкви не могут быть плодотворными; при дальнейшем таком ненормальном положении православная вера наша может утратить свое значение»*¹⁸. Знову-таки, наявність лише одного цього питання у наказі вказує на першочергову необхідність його вирішення для авторів наказу.

Ще один з наказів, в яких мова йде про взаємини між селянами та священиками, являє собою скаргу на свавілля поміщика, який захопив громадські землі, *«при том с другой стороны притесняет настоятель Неверковскаго Римско-Католическаго Костела, так что общество лишено всех выгод»*¹⁹, тобто в даному випадку мова йде про церкву (а саме католицьку) як землевласника, який діє подібними до поміщицьких методами. Отже, наведені приклади свідчать, що церковнослужителі відповідно до рівня ієрархії використовують будь-яку можливість для свого збагачення: чи то добровільно-примусова плата грошима або натурою для приходських священиків, чи загарбання селянських земель з боку настоятеля католицького монастиря.

Нарешті, остання згадка про релігійні питання у селянських наказах також стосується негативного ставлення до священиків, яке, щоправда, має вже інше походження. Наказ, складений сільським вчителем від імені жителів села, не торкається поборів або утисків сільської громади з боку церкви; навпаки, він спрямований на підтримку та захист депутатів: *«Милостивый Государь, Господин Председатель Думы! Крестьяне села Лопушно возмутившись безстыдством и наглой клеветой на Членов Думы Почаевской Лавры, выражая Лавре как источнику пошлой провокации свое негодование»*, висловлюють свою підтримку депутатам, підкреслюючи: *«Мы знаем кого мы избрали и не потер-*

пим, что всякий сброд предводимый ожиревшей кликой лаврских тунеядцев, безнаказанно оскорблял наших представителей»²⁰.

Прояви повсякденності, які утворюють дві наступні групи, можна віднести до найбільш побутових, навіть «домашніх» аспектів селянського громадського життя. В першому випадку мова йде про негативне ставлення селянства до падіння моралі, що із сумом констатується у наказах, і яке викликане певними причинами.

Головною з цих причин є недостатня кількість земельних ділянок, що спричиняє, по-перше, зубожіння селянства, а, по-друге, появу значної кількості вільного часу, який утворився внаслідок неможливості працювати на землі. Поєднуючись в одне, ці два моменти і привели певні верстви населення до названих проявів негативних явищ. Ці процеси яскраво відобразилися у селянських наказах: перша така згадка стосується безземельних селян, кількістю *«около 1000 душ, которыя находятся положительно необеспеченными земельными наделами; чрез что, почти в каждом домохозяйстве расстраиваются христианския обычныя нравы и старинная мирная и трудолюбная патриархальная жизнь»²¹*, друга також підтверджує подібні корені виникнення цієї проблеми – *«как выше объяснено, последствия такого губельного разорения хозяйства безусловно увеличивает континент не только праздношатательства, попрошательства и наконец воровства»²².*

Безземельні селяни, усвідомлюючи всі можливі наслідки такого становища, йшли до міста у пошуках будь-якої роботи. Проте *«не зная в большинстве случаев никакого ремесла и не имея малейшаго понятия об городской жизни, они по своей неопытности зачастую попадают в руки разных темных личностей; и только немногие счастливо избегают, господствующаго в обедневших слоях городского населения, трудно вообразимого нищенства, а вместе с ним безобразнаго разврата»²³* (до Думи подано два накази з тотожнім текстом від сел Красилівської волості Таращанського повіту Київської губернії).

Наступний наказ, у якому згадується вказана проблема, склали *«все крестьяне и рабочие г. Киева с крестьянами-богомольцами со всех стран и солдатами с ними»*. Приналежність або, принаймні, близькість до такого великого міста, як Київ (не ка-

жучи вже про належність до «всех стран»), зумовила і зміни у характері її появи у тексті. Так, київські селяни заявили вже свою вимогу про «*уничтожение всех нищих, воров, безработицы, празднотающих*»²⁴, не вказуючи проте на причини походження цього явища та на шляхи вирішення даної проблеми. Звісно, існування у місті безробітних та знедолених не було пов'язане із земельним питанням, і тому на селі, де вкрай потрібні були робочі руки, ця проблема сприймалася з особливою гостротою.

Ще одна група, яка характеризує найяскравіші побутові сторони селянського громадського життя, стосується ставлення селянства до виготовлення та вживання спиртних напоїв. Безумовно, селянські накази до Думи вказуватимуть лише на негативне ставлення до цієї проблеми, що й не дивно, адже «позитивна» сторона цього процесу виключає можливість будь-яких скарг або проявів незадоволення.

Дві з трьох згадок стосовно даного питання охоплюють вимоги скасування державної винної монополії, причому в одному випадку селяни обгрунтовують передачу продажу спиртних напоїв у приватний сектор тим, що згодні сплачувати певну частину на користь громади²⁵, в другому – пояснюють невиконання такої монополії: «*Правительство ввело винную монополию. Если этим оно имело ввиду уменьшить пьянство между нами, то цель не достигнута – пьянство не уменьшилось, а увеличилось, увеличилась и тайная продажа водки, а ежегодно теряем 2 тыс. рубл., которые брали в общественные суммы за право открытия в нашей слободе питейной продажи*»²⁶. В обох випадках користь скасування державної винної монополії очевидна – селяни втрачають гроші як від щорічної сплати певної суми, так і від того, що не мають можливості продавати продукти власного виготовлення.

Якщо в згаданих наказах розглядалися питання прав власності на виготовлення спиртних напоїв, то наступний селянський наказ цієї групи безпосередньо стосується вже проблеми їх вживання (до речі, теж повністю складається з цього питання): «*Имели суждения о том, что существующая в слободе Охочей казенная винная лавка N 159 пагубно влияет на местное население в особенности молодежь обоего пола, и что она является совершенно ненужной и приносит вред населению, т.е. по воскресным и*

праздничным дням, а равно при устройстве разных увеселений производятся ссоры, драки и пьянство, каковое сильно развилось, отчего делается обнищание семейств и происходит упущение к сбору разных денежных повинностей, каковых в настоящее время числится на нашем обществе до 15 тыс. рубл.

По обсуждении вышеозначенного вопроса мы с общего и единогласного нашего желания постановили: в пресечение дальнейшего распространения пьянства, нищенства и беспорядков в нашем обществе возбудить ходатайство о закрытии казенной винной лавки в нашей слободе Охочей N 159 навсегда»²⁷. В даному випадку необхідність закриття винної лавки також обумовлюється матеріальними збитками, як для окремих сімей, так і для всієї громади, і, крім того, очевидним негативним впливом на молодь, включаючи всі можливі наслідки.

Отже, існування і в цій групі наказу, який суцільно присвячений одному питанню, а саме – зловживанню спиртними напоями в сільській громаді, свідчить, по-перше, знову-таки про болючість та актуальність цієї проблеми для мешканців села порівняно з аграрними та суспільно-політичними вимогами, а, по-друге, про наявність стійкої тенденції (безумовно, у межах, окреслених даними наказами) до вирішення, у першу чергу, лише тих проблем, які й можуть називатися проявами повсякденних, побутових аспектів селянського громадського життя.

Решта випадків таких проявів, які зустрічаються у наказах, утворюють п'яту групу, що не має певної спрямованості і містить різноманітні судження та міркування. Така різноманітність не дає змоги виявити будь-яку тенденцію при спробі висвітлити повсякденне життя української селянської громади, і тому вона нас мало цікавить. Варто лише навести одну цитату як приклад селянського усвідомлення свого «недалекого» розвитку. Розповідаючи про свавілля поміщика, селяни не змогли протидіяти йому *«по своей крайней нерасторопности, как не могущие уяснить себе точного представления об окружающих нас явлениях жизни»²⁸*. Слід зауважити, що подібні формулювання інколи зустрічаються в наказах з метою обґрунтувати власну бездіяльність та викликати співчуття у депутатів.

На завершення необхідно зауважити, що ці прояви повсякденного життя української селянської громади, які відобразились у

наказах до I Державної Думи, не можна розглядати як притаманні усьому селянству через їх нечисельності. Ці випадки вказують передусім на негативне ставлення до них (на жаль, цей комплекс джерел не дає змоги виявити прояви задоволення або схвалення, адже селяни писали про актуальні та болючі свої проблеми). Цікавим результатом є тотожне ставлення до євреїв українського та білоруського селянства, що може вказувати на певну близькість їх громадської свідомості.

ПРИМІТКИ

¹ *Людтке Альф.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. 1998 – 1999. – Ежегодник. – М.: Мосгорархив, 1999. – С. 77

² *Михайлова В.И.* Наказы и приговоры сельских сходо́в первой Государственной думе (на материалах украинских губерний). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Д., 1976; *Вона ж.* Рост классового самосознания украинского крестьянства в период первой русской революции. – Д., 1985; *Топка Р.В.* Суспільно-політичний світогляд українського селянства під час першої російської революції (за наказами до I Державної Думи) // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 244 – 247.

³ *Буховец О.Г.* Математика в исследовании общественного сознания: крестьянские приговоры и указы 1905 – 1907 гг. // Число и мысль. – М., 1986. – С. 32 – 51; *Він же.* Социальные конфликты и крестьянская ментальность начала XX века: новые материалы, методы, результаты. – М., 1996.

⁴ *Бородкин Л.И., Кирьянов И.К.* Структура политического сознания крестьянства в годы первой русской революции (опыт применения контент-анализа и ЭВМ на материалах уральских губерний) // Математические методы изучения массовых источников. Сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.П. Бокарев. – М., 1989. – С. 137 – 158.

⁵ *Топка Р.В.* Суспільно-політичний світогляд українського селянства під час першої російської революції (за наказами до I Державної Думи) // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 244 – 247.

⁶ *Буховец О.Г.* The Image of Jews in Byelorussia: Petitions as a Source for Popular Consciousness in the Twentieth Century // International Review of Social History. – Vol. 46. – Supplement 9. – 2001. – P. 171 – 184.

⁷ РДА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 83 – 83 зв.

⁸ Полтавщина. – Полтава. – 1906 г. – № 88.

⁹ РДА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 247 – 247 зв.

- ¹⁰ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 84 – 85 зв.
- ¹¹ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 235 – 235 зв.
- ¹² РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 114 – 114 зв.
- ¹³ Буховец *О.Г.* The Image of Jews in Byelorussia... – Р. 183.
- ¹⁴ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 104 – 104 зв., 105 – 105 зв.
- ¹⁵ Буховец *О.Г.* The Image of Jews in Byelorussia... – Р. 183.
- ¹⁶ Там само. – Р. 181, 183.
- ¹⁷ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 44 – 45.
- ¹⁸ Накануне. – Харьков. – 1906 г. – № 51.
- ¹⁹ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 286. – Арк. 63 – 64 зв.
- ²⁰ РГІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 108.
- ²¹ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 100 – 101 зв.
- ²² РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 40 – 43 зв.
- ²³ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 76 – 76 зв; Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 80 – 83.
- ²⁴ Украинский Вестник. – СПб, 1906. – № 2. – С. 129.
- ²⁵ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 44 – 45.
- ²⁶ ДАРФ. – Ф. Д-4. – Оп. 236. – Спр. 717. – Арк. 172 – 174 зв.
- ²⁷ Накануне. – Харьков, 1906. – № 51.
- ²⁸ РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 95 – 95 зв.

Надійшла до редколегії у травні 2005 р.

ЭПИСТОЛЯРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИСТОРИИ КРАЕВЕДЕНИЯ В КРЫМУ В 30-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА

Общественная и научная жизнь в СССР в 30-е годы ХХ в. коренным образом отличалась от предыдущего десятилетия. Это прежде всего было связано с состоявшимся уже разгромом краеведческого движения в стране. Решения Первого музейного съезда (1930 г.), IV Всероссийской краеведческой конференции (1930 г.), X пленума Центрального бюро краеведения (1931 г.) были направлены на тотальную идеологизацию культуры, внедрение вульгарно-социалистических схем отечественной истории, отказ от научной и собирательной работы, идеологическую проверку и чистку музейных работников и краеведов. В духе всей общественно-политической жизни страны в это десятилетие навешивание политических ярлыков составляло часть гигантского плана репрессий деятелей истории, литературы, театра, художников¹.

В Крыму уже в первой половине 30-х гг. ХХ в. научные кадры, работавшие как в досоветское время, так и в «Золотое десятилетие» советского краеведения, обладавшие большим опытом в области музейного строительства, охраны памятников истории и культуры были повсеместно смещены. Такая ситуация была характерна для всего СССР².

В это время крупнейший из крымских краеведов – Арсений Иванович Маркевич большую часть времени проводил у дочери, Екатерины Арсентьевны Кошляковой, в Ленинграде, приезжая в Симферополь в середине весны и оставаясь здесь до поздней осени. Семья Кошляковых проживала в Ленинграде на проспекте Карла Либкнехта, дом 98, в квартире 16 (сейчас – Большой проспекте Петроградской стороны)³. Периоды пребывания в Ленинграде Арсений Иванович, характеризовал, как «чуждое время», которое он «хорошо использовал занятиями в Публичной библиотеке»⁴.

Среди переписки 30-х годов своей информативностью для восстановления жизненной канвы А.И. Маркевича являются его письма к Наталии Дмитриевне Полонской-Василенко и Николаю Севастьяновичу Державину. В 1931 – 1934 г. Н.С. Державин возглавлял Институт славяноведения АН СССР, который располагался в Ленинграде. Одновременно он являлся профессором Ленинградского университета по кафедре славяноведения. С 1 февраля 1931 г. Н.С. Державин – академик АН СССР⁵.

Киевский историк с 1929 г. работала научным сотрудником в различных комиссиях Всеукраинской Академии наук. С 1932 г. она разрабатывала проект фундаментального издания «Архіву Запорізької Січі». В 1934 г. Н.Д. Полонская-Василенко была уволена из Всеукраинской Академии наук и перебивалась случайными заработками. Так, в 1937 г. она работала на скромной должности старшего библиотекаря в Институте экономики. Только в 1938 г. ее взяли на работу старшим научным сотрудником Института истории АН УССР⁶.

Полностью потеряв возможность после закрытия Таврического общества истории, археологии и этнографии обнародовать свои научные штудии в крымской периодической печати, Арсений Иванович Маркевич пытался разместить свои публикации в общесоюзных научных изданиях исторического профиля, прибегая при этом к помощи своих друзей. Так, 27 января 1931 г. он писал в Ленинград Н.С. Державину: «Посылаю Вам другую статью. Прошу Вас прочесть ее и решить, годится ли она для «Трудов комиссии по истории знаний» или для другого академического издания». В противном случае прошу вернуть ее мне⁷. Данное письмо было написано Арсением Ивановичем сразу после закрытия ТОИАиЭ. Он с грустью сообщал в Ленинград: «У нас Общества истории, археологии и этнографии уже нет, оно превращено в секцию Крымского бюро краеведения. № 4 [«Известий Таврического общества истории археологии и этнографии». – А.Н.] печатаньем начат, но дальше что будет – кто знает?.. Я едва ли увижу работу этой новой организации. [...] Прошу Вас похлопотать о скорейшей присылке мне уведомления о моем избрании в члены-корреспонденты Академии наук [...] Эта бумажка мне до зарезу нужна»⁸.

Тема закрытия ТОИАиЭ вновь была затронута А.И. Маркевичем в следующем письме к Н.С. Державину от 6 февраля 1931 г. Поздравляя Николая Севастьяновича с избранием в академики АН СССР, Арсений Иванович писал: «А нашего Общества истории, археологии и этнографии уже не существует – переименовано, [...] т.е. лишилось своего прежнего лица как научного учреждения». Крымский краевед констатировал «угнетенное положение общества в последнее время», которое он прежде всего связывал с разгромом краеведческого движения. Он заметил: «А в общем мне выпала на долю тяжелая старость. Забываюсь в коекакой работишке (одну послал Самойловичу на рассмотрение) и очень был бы рад, если бы и Вы посмотрели ее»⁹.

15 апреля 1933 г. Арсений Иванович писал Н.Д. Полонской-Василенко в Киев из Ленинграда, что собирается в Крым. «А к тому же меня зовут к участию в приспособлении одной моей статьи к нынешней идеологии, без чего она не может быть напечатана. Можете судить, насколько это мне не по душе, и что из этого выйдет, если удастся, в чем очень сомневаюсь. А другая статья должна подвергнуться такой же переделке здесь [в Ленинграде. – А.Н.], но уже без моего участия. В общем мы провели здесь пять месяцев хорошо [...]. Отправляюсь в Симферополь не с веселым настроением. Если статьи мои будут пристроены, год жизни может пройти благополучно, а если нет, будет плохо. Жизнь принимает характер растительного существования. Голова еще светла, хотя память плошает, а ноги слабы, и особенно тяжело подниматься на 4-ый, даже 2-ой этажи, без чего в Симферополе можно обойтись [...]»¹⁰.

Интересна живая реакция Арсения Ивановича на события политической жизни страны. Вот строки из его письма от 28 января 1934 г.: «Дорогая Наталия Дмитриевна. Совершилось важное событие, заставляющее меня прервать молчание и поздравить Вас и Николая Прокофьевича [Василенко. – А.Н.] с перенесением столицы Украины из Левобережного главного центра ее в историческую, исконную столицу – и Украины – Руси, в Киев, мать городов русских. Ошибка исправлена. Что вызвало поправку, я, разумеется, не знаю, но в главном она понятна... Несомненно, это событие благоприятно отразится на культурном положении Киева и Украинской Академии наук, оно еще сильнее и быстрее

повлияет на изменение экономического состояния Киева, и разумеется, Вы недолго уже будете испытывать отсутствие электрического света и затруднения вообще [нрзб] характера, какие были до сих пор [...]»¹¹.

В 30-е гг. XX в. Н.Д. Полонская-Василенко продолжала разрабатывать сюжеты, связанные с изучением и публикацией источников по истории юга Украины, значительная часть которых была выявлена ею во время разысканий в симферопольских и феодосийских архивах в 1916 г.¹² Она предпринимала попытки опубликовать ордера Г.А. Потемкина и П.А. Зубова, касающиеся управления Новороссией и Крымом. В этой связи продолжалось ее научное сотрудничество с Арсением Ивановичем. 13 февраля 1934 г. А.И. Маркевич писал Наталии Дмитриевне из Ленинграда: «Свои материалы по ордерам Потемкина и Зубова, т.е. гл.[авным] обр.[азом] копии Ваших, я, как писал Вам, еще два года назад переслал сюда в Историко-Археологический институт Академии наук (б.[ывшая] Археологич. Комиссия) на имя профессора Ленингр.[адского] Унив.[ерситета] Бориса Дмитриевича Грекова, состоящего в этом Институте Ученым Секретарем [...]»¹³. При этом А.И. Маркевич советовал Н.Д. Полонской-Василенко лично обратиться к Борису Дмитриевичу и справиться о судьбе переданных ему крымоведческих материалов: «А я предупрежу Б.Д. Грекова при первом свидании с ним. Он бывает у меня и моих, мы с ним в очень хороших отношениях [...]»¹⁴.

Очевидно, Наталия Дмитриевна, как и советовал ей А.И. Маркевич, обратилась в Б.Д. Грекову с просьбой помочь опубликовать ее материалы в одном из ленинградских археографических сборников. Конечно зная об увольнении Н.Д. Полонской из Всеукраинской Академии наук, отношении к ней советских властных и политических органов, Б.Д. Греков дипломатично отказал ей, сославшись на ряд объективных причин¹⁵.

Н.Д. Полонская-Василенко эмоционально изложила свои комментарии «дипломатичного» поведения Бориса Дмитриевича в письме к А.И. Маркевичу. Арсений Иванович отвечал ей 16 апреля 1934 г.: «Относительно Б.Д. Гр.[екова] Вы совершенно правы. Таково же и по той же причине его отношение ко мне, несмотря на наши очень близкие и давнишние связи. Многие теперь прячутся, если не хотят или не могут притворяться. Или таково наше

время! Я только жалею, что Вы не отослали ему своих копий ордеров. Но это Ваше дело [...]»¹⁶. Тема Б.Д. Грекова продолжается в письме от 26 апреля 1934 г. А.И. Маркевич писал из Ленинграда: «Дорогая Наталия Дмитриевна. С радостью получил я позавчера Ваше письмо от 19-го, а читал и перечитывал его с большим волнением. Прежде всего благодарю Вас за дружеское ознакомление меня с попыткой Вашей связаться с здешним [ленинградским. – А.Н.] Ист.[орико]-арх.[ивным] Инст.[итутом] и в частности с отношением к ней Б.Д. Гр.[екова]. Вы оценили его вполне правильно. Этот человек «сдавшийся» (его выражение), два раза вошедший в новую роль и ставший ученым чиновником, притом трусливый, – старается снять с себя всякую инициативу и быть всегда в тени, – хотя в существе своей природы человек неплохой. В Вашем деле он прав только в том, что директор Инст. [итута] Тясла(и)нский был действительно болен. Ко мне Гр.[еков] отнесся так же, как и к Вам, несмотря на наши приятельские отношения, и был у меня только один раз, затем все собирается прийти, при крайней перегруженности работой [...]. Крайне удручен я Вашим сообщением о Киеве. Ужас, ужас, ужас!.. Какая тьма упала на бедную нашу родину, и просвета не видно. То же и в Москве. Вчера я слышал, что предложено «перенести на другое место» Храм Василия Блаженного (!!). Т.е. проще – разобрать его, разрушить – и только»¹⁷.

Из Ленинграда А.И. Маркевич в начале тридцатых годов неоднократно сообщал в Киев о все более усиливавшихся в Крыму гонениях на историков – представителей академической, так называемой «старой» школы, участников краеведческого движения в Крыму: «Из писем из Симферополя я знаю о тяжелых условиях научной работы там, о придирках и уязвлениях по отношению к Деревицкому, Лукьяненко, Эрнсту»¹⁸. С глубокой скорбью крымовец, отдавший много энергии для сохранения исторического наследия края, узнавал о разрушении уникальных исторических памятников на полуострове: «В Симферополе совершенно уничтожены «старые» кладбища со всеми интересными памятниками, и грозит такая же участь новым кладбищам, на которых уничтожены уже многие памятники, м.[ежду] пр.[очим] первому ректору Таврического университета Гельвигу. На старых кладбищах был похоронен и проф. И.А. Линниченко [...]»¹⁹. Назван-

ные Арсением Ивановичем факты культурного вандализма в это время уже начинали принимать характер последовательной государственной программы. Так в Крыму начался процесс полного уничтожения академической науки и культуры, начатый на рубеже 20-х – 30-х гг. **закрытием научных общественных организаций** и Восточного музея в Ялте. Теперь такие характеристики как «культурный человек», «всесторонне грамотный специалист в большой эрудицией» скорее стали вредить людям. Режиму, где царствовали малообразованные посредственности, были опасны грамотные и культурные, знающие иностранные языки представители «старой» школы. Вступало в свои права «время «выдвиженцев», активистов комсомола, наглых митингов крикунов»²⁰. Началась травля деятелей культуры, стоявших у истоков краеведческого движения в Крыму. В печати появились резкие критические статьи, направленные против видных местных историков, археологов, этнографов.

В мае 1934 г. в Крыму начался новый виток репрессий против старой интеллигенции и наиболее образованных национальных кадров. Именно в это время из Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе, который в это время в местной печати именовали не иначе, как «буржуазный националистический гнойник»²¹ были уволены выдающиеся деятели крымскотатарской культуры, историки и филологи: А.С. Айвазов, О.Н.-А. Акчокраклы, И.Н. Леманов, А.А. Умер, а также известные ученые-историки профессора А.Н. Деревницкий и Г.А. Максимович²². Лучшим способом сохранить себе жизнь было бросить все и уехать, как поступил профессор отделения русского языка и литературы этого вуза Виктор Иосифович Филоненко. Он спешно уехал из благодатного Крыма в далекую Каракалпакию, в захолустный Турткуль, который являлся административным центром этой автономной республики в 1932 – 1939 гг. **Здесь В.И. Филоненко** был назначен действительным членом первого разряда Каракалпакского научно-исследовательского института и руководителем группы национальной школы и этнографии, а позже приглашен для преподавания в местной учительский институт²³. Ученая жизнь в Крыму в этих условиях была не просто сведена к нулю. Атмосфера научной жизни была наполнена страхом и отчаянием.

Аналогичная обстановка царила во всей стране. Ее хорошо характеризует письмо А.И. Маркевича Н.Д. Полонской-Василенко, отправленное после отстранения ее от работ в ВУАН из Ленинграда 26 марта 1934 г. Приведем его содержание полностью:

«Дорогая Наталия Дмитриевна.

Меня глубоко тронуло Ваше письмо от 20-го числа с теплыми, ласковыми словами по моему адресу, но и сильно взволновало Ваше сообщение о том тяжелом, незаслуженно-обидном положении, в котором Вы очутились после 23-х-летней прекрасной научной работы, заслуживающей всяческой похвалы и признательности. Тверда надежда, что это положение только временное, и прошу Вас от всей души сохранить спокойствие духа и твердо, с достоинством преодолевать постигшие Вас, как и очень многих других, невзгоды. Я их испытал на себе (на своей шкуре), испытываю и теперь и вижу конфуз тех, кто причинил мне их, но вследствие моей старости и дряхлости я уже не могу продолжать своей работы. Вы же, Наталия Дмитриевна, полны сил и душевных, и физических, и я прошу Вас не оставлять, не бросать начатых работ, не опускать руки перед дальнейшим и задуманным. Думаю, что так смотрит и глубокоуважаемый Николай Прокофьевич [Василенко. – А.Н.]. Получать из Академической библиотеки необходимых Вам книг и материалов на его имя не так затруднительно, а пользоваться ими дома даже удобнее. Платные занятия Вы несомненно получите, и вопрос о пенсии, надо думать, разрешится благоприятно. Мы живем в переходное время, охватившее пол-мира, и надо покоряться его требованиям. Много теперь страдающих и здесь [в Ленинграде. – А.Н.], и в Симферополе испытывают невзгоды Лукьяненко, Деревницкий, Эрнст и мн.[огие] др.[угие]. И прежде всего, пользуйтесь наступающим теплом, солнцем, отдыхайте хорошенько и не волнуйтесь. Меня и Анну Николаевну не забывайте и пишите нам о своих переживаниях. Знайте же, как дороги нам Ваши душевные письма, Ваше заочное общение с Вами.

Мы пробудем здесь по всей вероятности до 20-х чисел апреля и на лето вернемся в Симферополь. А что будет дальше, не знаем. Здоровье Анны Николаевны очень тревожит нас, особенно, конечно, меня. Быть может, на следующую зиму снова вернемся сюда, где ей покойнее, и чего желают Катя и зять, а может

быть останемся дома, если сил на поездку не хватит. Я чувствую себя в силах прожить еще год, а относительно Анны Николаевны нельзя быть уверенным в этом, так как ее сердце внушает самые тревожные опасения...

Грекова я видел всего раз, а затем он отделяется одними обещаниями приехать ко мне. Правда, он очень занят, но думаю, и затрудняется невозможностью помочь мне в печатании кое-каких моих работишек, хотя я махнул на них рукой и головой. Мне дороги теперь только беседы, общение с людьми, которых я уважаю, люблю. Ваши материалы и работы он, несомненно, получил, и, может быть, уже Вы получили уже его уведомление об этом, если он успел рассмотреть их. Вероятно, его затрудняют обстоятельства переживаемого времени, необходимость неуклонно подчиняться его крайне стеснительным требованиям. Тут ничего не поделаешь. Я забываюсь за пасьянсами да за чтением. Читая новые книги, не забываю и старых, – прочитал от доски [до] доски еще раз «Дневник писателя» Достоевского, а сейчас читаю «Тараса Бульбу» Гоголя, имея в перспективе и другие его творения. Ну довольно, простите великодушно мое писание. Хотел бы сообщить Вам несколько новых анекдотов и фактов жизненных, – до другого раза. Примите мои и всех нас приветствия и пожелания всего лучшего Вам, Николаю Прокофьевичу, которому я низко кланяюсь.

Сердечно преданный А. Маркевич»²⁴.

Большой тревогой было наполнено письмо А.И. Маркевича в Киев уже из Симферополя 25 июля 1934 г., где сообщалось: «Настроение было у нас здесь в последнее время гадкое из-за отвратительной травли р.[усских] профессоров Педагогич.[еского] института, особ.[енно] Лукьяненко, Ал.[ександра] Митр.[офановича] и Деревницкого. Лукьяненко решил уйти отсюда и переходит в Саратов, куда он уезжает в половине августа, а Деревницкий хлопочет об усиленной пенсии и останется на жительство здесь, бросая преподавание. Теперь кто только может уходит из Крыма, в котором новое строительство выражается только в уничтожении хорошего старого [...]. Убежал бы и я отсюда, да некуда бежать»²⁵. В этой давящей атмосфере Арсений Иванович не прекращал работы в той области, где ему не могли помешать чиновники от науки – в крымоведческой библиографии: «Работаю

над тщательным пересмотром и приведением в должный вид, и поправками моей крымской картотеки, которую я продаю Академии истории материальной культуры и которая в настоящее время состоит из 19. 920 карточек»²⁶.

19 октября 1934 г. А.И. Маркевич писал в Киев: «Сейчас здесь акад. А.Н. Самойлович на конференции по выработке татарской орфографии и по политической терминологии. Был у меня, но ничего важного из свидания с ним я не получил. Все имеет характер чего-то случайного, а не прочного. Много хлопот и неприятных переживаний было у меня в последнее время из-за замедления в высылке мне второй половины платы за мою крымскую картотеку. АИМК [Академия истории материальной культуры. – А.Н.] уведомила меня, что деньги высланы 2-го числа, а на проверку вышло, что они не были высланы и 11-го, почему я их еще не получил»²⁷.

Грустью наполнены и другие письма Арсения Ивановича этого периода. Кроме идеологического прессинга на старую интеллигенцию пожилого человека мучили и многочисленные бытовые проблемы, характерные для провинциальных городов Советского Союза в ту эпоху. Вот, например, строки из его письма к Н.Д. Полонской-Василенко от 20 ноября 1934 г.: «Главная беда наша в неустроениях в «столице Крыма». У нас почти совсем нет электрического света, равно нет почти и керосина»²⁸.

Приехав в начале декабря 1934 г. в гости к дочери, Арсений Иванович сообщал своему ленинградскому другу Аркадию Георгиевичу Горнфельду: «Приехал опять в Ленинград, не могу очно Вас поприветствовать, тяжело добираться [...] Я еще живу на белом свете, оканчивая 80-ый год своей жизни. Симферополь влечет меня к себе летом, а зимой он не выносим, главным образом безлюдьем, при 100. 000 населения»²⁹. О безрадостной жизни в столице Крымской АССР А.И. Маркевич сообщал и Александру Николаевичу Самойловичу 19 января 1935 г.: «В Симферополе [...] нет электричества, город в потемках. То же и в Одессе, и в Киеве»³⁰. Переписка свидетельствует, что благодаря посредничеству А.И. Маркевича поддерживались постоянные контакты крымских краеведов с ведущими советскими учеными, занимавшимися различными аспектами кримоведения. Так, в этом же письме Арсений Иванович сообщал А.Н. Самойловичу, что «вче-

ра я получил письмо керченского учителя Исаака Сам.[уиловича] Кая, который просил напомнить Вам о данном ему обещании»³¹. Очевидно речь идет о рецензировании или размещении в каком-либо из ленинградских научных сборников статьи Исаака Самуиловича Кая, либо о пересылке для него информации о литературе или о рукописях из Публичной библиотеки³². К этому времени И.С. Кая заканчивал работу над обобщающим исследованием по этнической истории «Крымчаки», рукопись которой сохранилась в личном фонде Л.И. Кая в Государственном архиве Автономной Республики Крым³³.

В письме от 11 декабря 1935 г. Арсений Иванович сообщал А.Н. Самойловичу о просьбе еще одного своего крымского коллеги: «Исполняю обещание, данное в Симферополе Батыр-Мурзе [Абдул-Гамит Нухаевич Батырмурзаев. –А.Н.]. Он просил в Симферополе напомнить о нем. Вы, конечно, помните, что он добивается звания профессора, потому что участвует в составлении какого-то учебника (грамматики) и какого-то словаря. Как видите основания для просимого звания самые подходящие и самые серьезные. Я обещал ему, что я напомню, конечно, без всяких просьб со своей стороны»³⁴. По поводу «подходящих оснований» для получения А.-Г.Н. Батырмурзаевым звания профессора А.И. Маркевич, конечно иронизировал. Не случайна и приписка о том, что он только передает просьбу калмыцкого ученого, но не присоединяется к ней³⁵. А.-Г.Н. Батырмурзаев впервые широко заявил о себе на III языковой конференции, проходившей в октябре 1934 г. в Симферополе³⁶, где он выступил с докладом «Пути дальнейшего развития крымскотатарского литературного языка». Именно здесь он познакомился с академиком А.Н. Самойловичем. В этом же году он принял активное участие в «разоблачениях» своих старших коллег: А.С. Айвазова, О.Н.-А. Акчокраклы, Я.М. Якуба-Кемаля. Зная о нюансах уничтожения цвета крымскотатарской интеллигенции А.И. Маркевич, конечно, не мог открыто писать об этом академику А.Н. Самойловичу. Как человек порядочный, он не мог не передать и просьбы А.-Г.Н. Батырмурзаева. Его комментарий был, очевидно, правильно понят в Ленинграде. Звания профессора директор Крымского научно-исследовательского института татарского языка и литературы им. А.С. Пушкина (так с января 1937 года стало именоваться это

научное учреждение) так и не получил. А в 1937 г. он уже обрушился с критикой на решения Языковой конференции, за резолюции которой сам же голосовал, и непосредственно на самого академика А.Н. Самойловича³⁷.

В эпистолярном общении Арсения Ивановича с Наталией Дмитриевной Полонской-Василенко в эти годы постоянно присутствуют упоминания крупнейшего советского историка, академика (с 1935 г.) Бориса Дмитриевича Грекова. Тем самым эти документы приобретают особенный интерес для историков российской исторической науки и историографии данного периода. Довольно явно прослеживается волнообразное отношение к Б.Д. Грекову у А.И. Маркевича, что было связано с обидами за невнимание к нему, и почти везде негативное – у Н.Д. Полонской-Василенко. Интересны характеристики и замечания А.И. Маркевича в адрес других известных историков той поры. Уже из Ленинграда 25 декабря 1934 г. А.И. Маркевич писал в Киев: «А Греков и мне не пишет, и хотя обещал Ник.[олаю] Серг.[еевичу] [Кошлякову. – А.Н.] прийти ко мне, но я не льщу себе этой надеждой, а только выцарапаю у него одну нужную мне книгу для прочтения. Он совсем «сдался», как когда-то писал мне, за то получит чечевичную похлебку. О смерти Грушевского я прочитал в газетах еще в Симферополе и пожалел его, как здесь пожалел Марра, конец которого был так печален. Оба они были истинные ученые, хотя оба увлекались в своих исследованиях до крайней степени. Что касается Новицкого, то он, насколько я знал его, был хороший человек, но ученый неважный. Но да будет земля всем им легким прахом или пухом»³⁸.

В письме от 9 февраля 1935 г. А.И. Маркевич констатировал, что не все письма, отправленные им на адрес Н.Д. Полонской-Василенко, доходят до нее. Он предложил посылать свою корреспонденцию «на имя кого-то из добрых знакомых для передачи»³⁹. Особенно интересны те из его писем, где он вспоминает и анализирует, подытоживает свой жизненный путь. В данном случае переписка имеет важное значение и как источник для полного свода библиографии краеведа, поскольку в ней упоминаются некоторые из ранее неизвестных его публикаций. Вот, например, что писал А.И. Маркевич 20 февраля 1935 г.: «Когда-то, кажется еще в конце 90-х годов, в Киевской старине была помещена и

моя маленькая статейка: «Из воспоминаний о польском мятеже» (т.е. восстании) 1863 г., подписанная, кажется «М-вич», который я отлично помню [...] Задумался я о себе и радостно вздохнул, увидев и на своем примере, что как ни тяжело сложилась моя жизнь, и мне даны были эти лучшие радости жизни, которые утешали меня на закате дней моих. Я счастлив, что и теперь [нрзб] превратностям в семейной обстановке, что живу в Крыму, что сохранил любовь к науке и что проведение дало мне утешение дружбы»⁴⁰.

«Здесь ничего нового и увлекающего. – Сообщал Арсений Иванович в Киев 5 мая 1935 г. – То же отсутствие света (электричества и керосина), то же неисправное движение трамваев, те же выбитые тротуары [...] Ко времени нашего отъезда [из Ленинграда в Симферополь –А.Н.] приехал на вокзал Греков, очень и, по видимому, искренне соболезновал о том, что не имел возможности быть у нас из-за неустанной работы, составления учебника по р.[усской] истории, поездок в Москву для чтения там лекций и пр. Простились дружески [...]»⁴¹.

14 июля 1935 г. Арсений Иванович писал Н.Д. Полонской-Василенко: «Живу прошлым, «перевариваю воспоминания», как сказал Пушкин в одном из своих писем. Здесь [в Симферополе. – А.Н.] началась кое-какая краеведческая суета, но я, как «чуждый элемент» стою совершенно в стороне от этого *guasi* «большого света». К этому положению я уже привык и переносу его со стоическим равнодушием, предвидя только, что из этой суеты «все равно ничего не выйдет», как говорил близкий мне однофамилец, Алексей Ив.[анович] Маркевич. Впрочем, серьезно поставлен вопрос об издании Археологической карты (или атласа, чему я особенно сочувствую) Крыма. Вчера из письма С.А. Жебелёва я узнал, что собирается в Крым на отдых Греков, – интересно, соблаговолит ли он повидаться со мною, хоть вызовом на вокзал к поезду... В скором времени начнутся в разных местах Крыма археологические раскопки целым рядом «экспедиций», многочисленных, но кратковременных, от которых в виду этого много ожидать не приходится. Будут, если не начались уже, раскопки и в Ольвии. «Шумим» мы, но «только шумим»...»⁴².

В 1935 г. А.И. Маркевич отослал уже практически законченную работу по крымской топонимике на рассмотрение (рецензирова-

ние) крупнейшему советскому востоковеду Николаю Константиновичу Дмитриеву (1898 – 1954)⁴³. В письме к А.Н. Самойловичу от 3 апреля 1935 г. он просил: «Весьма возможно, что Н.К. Дмитриев покажет Вам мою работу по топонимике Крыма, интересующую Вас. Прошу Вас, Александр Николаевич высказать о ней свое мнение для сообщения мне, а если сможете, сообщите мне письменно. С приветом, А. Маркевич»⁴⁴.

Даже в восьмидесятилетнем возрасте Арсений Иванович внимательно следил за развитием основных концепций в советской историографии. Особенно потряс историка разгром школы Михаила Николаевича Покровского (1868 – 1932), организованный с благословения И.В. Сталина⁴⁵. В письме к Н.Д. Полонской-Василенко от 30 января 1936 г. А.И. Маркевич возмущался: «Вы, конечно, читали декрет о преподавании истории в средней и низшей школе... [...] Мне думается, что настанет время, когда снова немцы, по примеру Миллера и Шлецера, будут учить русских детей русской истории. Уж если Покровский забракован, куда идти... А пока жаль детишек. Но довольно об этом. Хотелось бы остановиться на внешней политике, на пугающей перспективе новой Мировой войны. Я родился в разгар Крымской войны и обороны Севастополя и умереть, пожалуй, придется во время войны, ужасов которой не перенесу. Даже неясно представляется, где придется окончить свое земное странствие, если погонят из Крыма. И лучше всего было бы, если бы получена была возможность сделать это на родине, в Бресте...»⁴⁶. По вопросу о «школе Покровского» А.И. Маркевич высказывался и в последующих письмах. Так, 9 февраля 1936 г. он писал: «По поводу истории с учебниками истории было у нас очень много разговоров, в частности, и о Грекове, который, как я слышал, совсем потерял голову, хотя, насколько я знаю, он не виноват или не слишком виноват в забравке составленного им с другими лицами учебника р.[усской] истории. Как будто надо было держаться пок.[ойного] М.Н. Покровского, а вышло так, что он пошел на смарку. Сейчас Греков в Москве на академической сессии, вернется, – узнаю, что было и что имеется ввиду [...] В мнении своем о Грекове Вы, конечно, правы»⁴⁷.

В течение всего 1936 года крымский ученый разрабатывал вопросы, связанные с крымской топонимикой и дальнейшей систе-

матизацией крымоведческой библиографией⁴⁸. Он писал 7 апреля 1936 г.: «Заканчиваю мои научные дела, связанные с библиографией и топонимикой Крыма. В печати результатов этих работ, конечно, не увижу»⁴⁹. В сентябре 1936 г. он сообщал в Киев: «Я в последнее время занят и собиранием материала по топонимике Крыма, чтобы работой по этому вопросу закончить свою научную роль и ознаменовать 60-летие своей литер.[атурной] работы. Если удастся успешно закончить эту работу, буду считать себя вполне удовлетворенным и заслуживающим покой [...]»⁵⁰. В общем, А.И. Маркевич констатировал, что «У нас в Крыму полнейший научный застой, особенно по части гуманитарных наук [...] Местные «археологи» и «историки» готовятся к «Пленуму» ГАИМК [Государственной Академии истории материальной культуры. – А.Н.], который пройдет у нас в Симферополе»⁵¹. В нескольких письмах (2 октября, 2 и 4 ноября) А.И. Маркевич сообщал о приезде в Симферополь видного украинского историка, географа и экономиста Антона Степановича Синявского (1866 – 1951). В 1936 – 1939 гг. он возглавлял в Крымском педагогическом институте им. М.В. Фрунзе кафедру физической географии. Это материалы А.И. Маркевича, характеризующие личные качества А.С. Синявского, бытовые условия пребывания его в Симферополе остаются неизвестными исследователям его творчества⁵².

В это время Арсений Иванович задумывается о собственных мемуарах. 2 октября 1936 г. он написал Н.Д. Полонской-Василенко: «Что касается «мемуаров», то я начинаю склоняться к писанию их и даже придумал для них заглавие: «Из переживаний и воспоминаний старого зубра». Очень прошу Вас написать Ваше мнение о таком заголовке»⁵³. Информация про существование рукописных «Воспоминаний» А.И. Маркевича подтверждается и в других его письмах к Наталье Дмитриевне. Так 28 февраля 1937 г. он писал из Ленинграда: «Сегодня я еще займусь своими воспоминаниями, а завтра придется снова засесть за топонимику Крыма. Необходимо закончить ее до отъезда в Симферополь и переписать (перепечатать я не могу), а это будет нелегко, так как и здесь с бумагой дело обстоит очень скверно [...]»⁵⁴. Письма свидетельствуют, что Арсений Иванович подготовил к новому переизданию и свою монографию о Симферополе, которая впервые увидела свет в 1924 г.⁵⁵. Это еще одно свидетель-

ство того, что патриарх крымоведения после отстранения его от руководства краеведческим движением в Крыму и разгрома самого движения – ликвидации общественно-научных организаций, закрытия их изданий – продолжал напряженную научную деятельность. И это несмотря на солидный возраст – 81 год. 14 апреля 1937 г. он сообщал Н.Д. Полонской-Василенко: «Что касается печатания моей работы о Симферополе, то, как я писал Вам, оно задержано, подвернуто новому рассмотрению и что из этого выйдет, – не знаю, но на благоприятный результат не рассчитываю. Редакторы и рецензенты в Симферополе похуже и киевских. Что касается «Топонимики Крыма», то ее нужно завершить, что я сделал уже в Симферополе, а потом перепечатать на машинке, а для этой операции у меня нет возможности. Таким образом, и этой моей работе предстоит лежание до полного забвения о ней. И «пусть лежит», скажу я Вашими словами»⁵⁶.

В это время научную блокаду крымоведа скрашивали «приятные свидания» с академиками Н.С. Державиным и А.Н. Самойловичем – его старыми петербургскими-ленинградскими друзьями. «Об общественной стороне моих переживаний говорить много не приходится.– Писал Арсений Иванович Н.Д. Полонской-Василенко 21 августа 1937 г.– Много радуюсь, многого не понимаю, обо многом сожалею и часто чувствую себя человеком лишним, ненужным никому [...] Оканчиваю свою «Топоникику Крыма». Но не представляю себе судьбы этой моей работы, продолжительной и старательной, и полезной, по моему мнению. Удручают и переживаются факты того, что древности Крыма забыты, памятники, даже самые видные, беспризорны, история в точном смысле в полном загоне [...] Вам известно имя Н.Л. Эрнста. Он был старательным работником по части археологии Крыма и музейного строительства, – и он отставлен на днях от [нрзб]. Таких фактов много. А заместители, к сожалению, совершенно невежественны. Жить приходится с большой опаской»⁵⁷.

А между тем шел грозный для страны 1937 год... Наступила самая трагическая страница в истории крымской науки и культуры – так называемый «большой террор» 1937 – 1938 г. Первые аресты в Крыму начались еще в октябре 1936 г., а в первой половине следующего года на полуострове были арестованы сотни представителей научной интеллигенции. Первый удар был нане-

сен по крымскотатарской научной элите. Были брошены в застенки НКВД преподаватели Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе Я. Арисов, А.С. Айвазов, У.А. Боданинский, О.Н.-А. Акчокраклы, А.А. Лятиф-заде, директор этого учебного заведения Мустаф Э.-Б. Бекиров. Были арестованы бывшие руководители Наркомата просвещения Крымской АССР Р. Александрович, М. Недим, Б. Чагар, бывшие редакторы популярной в Крыму газеты «Ени-Дунья» Т. Бояджиев, Д. Гафаров. Даже тех, кто, предвидя печальные перспективы, заблаговременно уехал из Крыма, разыскивали по всей стране. Так, О.Н.-А. Акчокраклы арестовали в Баку, У.А. Боданинского, уволенного до этого с поста директора Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае, схватили в Тбилиси, где он работал декоратором, оформляя здание Института Маркса-Энгельса-Ленина на проспекте Руставели⁵⁸. Всем арестованным инкриминировалось участие в контрреволюционной пропаганде. Для крымский татар типичным было обвинение в участии в подпольной организации «Милли-фирка»⁵⁹. 15 февраля 1938 г. органами НКВД был арестован Николай Львович Эрнст – приемник А.И. Маркевича на посту председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии, а до этого много лет работавший секретарем этого авторитетного ученого содружества. В ходе следствия, которое длилось два с половиной года ученый был подвергнут более чем сорока допросам. Н.Л. Эрнсту предъявили обвинения в том, что он является агентом германской разведки. Было «установлено, что отраслью разведывательной работы Н.Л. Эрнста в Крыму были следующие разделы: 1) рельеф Крыма и его топография, 2) социалистическое строительство Крымской АССР в области хозяйства, 3) буржуазно-националистическая группировка среди татар и ее работа, 4) объекты военного значения, 5) германофильская пропаганда в крымской науке»⁶⁰. В ходе следствия в Крымском НКВД вложили в уста Николая Львовича те тезисы и оценки, которые задолго до этих печальных событий были сформулированы в застенках этого мрачного ведомства. Вот выдержки из его показаний, данных 9 апреля 1939 г.: «<...> Для наиболее удобного проведения такой фашистской пропагандистской работы, продиктованной мне германской разведкой, а также для поддержки вышеперечислявшихся шпионских выла-

зок в Крым из центра под видом археологических экспедиций я нуждался в соответствующей организационной форме и нашел таковую в форме Таврического общества истории, археологии и этнографии. Эта организация, преобразованная в 1923 г. из существовавшей давно, при царизме, Таврической ученой архивной комиссии, должна была объединять ученых крымских и внекрымских соответствующих отраслей знания, работавших над изучением Крыма, а также распространять знания о Крыме. Во главе ее стояли, однако, при моем содействии, реакционные элементы. Президиум Общества состоял на протяжении всех лет его существования из следующих лиц: председателем был проф. Маркевич, историк Крыма, глубокий старик, написавший много работ, но ярый реакционер, великодержавный шовинист и германofil, накладывавший на всю деятельность Общества свой реакционный отпечаток, использовавший его для сокрытия контрреволюционных документальных материалов, протаскивавший через Общество свои реакционные научные писания. Зампредседателя Общества был проф. Филоненко, антимарксистски, антисоветски настроенный, разоблаченный впоследствии в пединституте как реакционер и великодержавник, ныне работает в каком-то исследовательском институте в Фергане. Секретарем был я. Далее были Никольский П.В. – преподаватель-историк, бывший эсер, протаскивавший милли-фирковские и эсеровские идеи, впоследствии высланный. Акчокраклы – буржуазный националист, милли-фирковец и турецкий шпион. Спиридонов Д.С. – библиотекарь музея, греческий буржуазный националист и германofil. Невский – директор музея, тайный троцкист. При таком составе президиума понятно, что на заседаниях Общества, на которых присутствовало обычно много преподавателей, студентов, интеллигенции, читались антимарксистские «научные» доклады и проводились такие же прения. Затем «труды» Общества издавались в печатном органе Общества – «Известиях Таврического общества истории, археологии и этнографии», которых я состоял редактором и которых вышло 4 тома в промежутки 1927 – 1931 гг. В них я преступно проводил к изданию статьи разных членов Общества, прямо контрреволюционные или антимарксистские всяких мастей, реакционные, буржуазно-идеалистические, милли-фирковские, великодержавнические, троцкистские и т.д. Печата

я здесь и свои статьи, в которых протаскивал фашистскую пропаганду. Таким образом я сеял вредные идеи в широких массах слушателей и читателей докладов Общества. Один из томов «Известий» Общества под моей редакцией посвящен юбилею председателя, реакционера Маркевича, что, конечно, совершенно недопустимо в советской прессе [...]»⁶¹.

Не лучше дела обстояли и в Ленинграде. В сентябре 1937 г. уехал в Кисловодск на отдых, откуда не вернулся большой друг Арсения Ивановича Маркевича директор академического Института востоковедения академик Александр Николаевич Самойлович⁶². Даже в кошмарном 1937 г. арест академика (!) был событием экстраординарным. Это звание в СССР было одним из немногих, дававших некоторые гарантии. Набиравшие в стране силы великодержавные тенденции требовали укрепления таких институтов, как Академия наук. Конечно же, роль играла и международная известность ее членов. Арест академика требовал личного согласования с И.В. Сталиным. И нередко Генеральный секретарь не давал санкцию на арест, считая того или иного ученого нужным для государства. Так, по этой причине не были арестованы по «делу славистов» академики В.И. Вернадский и Н.С. Курнаков, следственные дела на которых были уже заведены⁶³. А.Н. Самойловичу инкриминировали шпионаж в пользу Японии, создание контрреволюционной буржуазно-националистической организации, боровшейся за отторжение национальных окраин от СССР и подчинение их влиянию японских империалистов⁶⁴.

Маркевича не тронули... Может быть сыграло свою роль звание члена-корреспондента Академии наук СССР, но скорее всего – преклонный – за 80 лет! – возраст ученого. В эти суровые годы он продолжал спокойную библиографическую работу, большей частью, в Ленинграде. 13 ноября 1937 г. он в письме к Н.Д. Полонской-Василенко подготовил несколько библиографических справок. Читаем: «3. Сборник «Крым» 1930 г. знаю, но у меня его нет и он, насколько знаю, недавно «изъят», так что в библиотеках его трудно или невозможно получить. «Историко-экономические очерки Крыма» знаю, и автор его С.А. Усов был добрым моим знакомым (он уже умер). Подаренный им мне экземпляр у меня есть. Это очень добросовестная компиляция, но, к сожалению, без малейшего указания литературы [...] 4. Ста-

тью П.А. Лапецкой в № 7 «Историч. Журнала» читал. Это плохенькая работа и некоторые неточности и невероятности прямо забавны»⁶⁵.

Представляют несомненный научный интерес письма Арсения Ивановича Маркевича, отправленные Николаю Севастьяновичу Державину 4 и 6 декабря 1939 г., где крымоведа привел свое понимание этимологии терминов «Русь» и «Украина», «хохол» и «черкасы». Поражают глубиной филологические и этнологические познания ученого, умение сопоставлять этно-лингвистические данные и проводить параллели⁶⁶. А.И. Маркевич старался следить за всеми новинками не только историографии, но и литературоведения. 9 апреля 1940 г. он писал Аркадию Георгиевичу Горнфельду в Ленинград: «Глубокоуважаемый Аркадий Георгиевич. Доживая свои дни при крайне тяжелых обстоятельствах, я утешен, прочитав Вашу превосходную статью о Чехове в № 8-9 «Красной Нови»»⁶⁷.

В это время Арсений Иванович не переставал беспокоиться о судьбе своего труда «Топонимика Крыма», материал для которого разрабатывал несколько десятилетий, а последние годы потратил на его систематизацию и обобщение. Вполне естественно, что в сложившихся в стране общественно-политических условиях он не мог найти ни издательства, ни научного журнала либо сборника, которые бы взялись за публикацию этого сочинения. Даже для подачи на рассмотрение рукописи необходимы были официальные рецензии и рекомендации, которые ученому с клеймом «буржуазного великодержавного шовиниста» никто не давал. 23 декабря 1939 г. в письме к Н.Д. Полонской из Симферополя А.И. Маркевич констатировал, что «научная деятельность моя почти вся пошла на смарку»⁶⁸.

Спустя год, в декабре 1940 г. вопрос с публикацией «Топонимика Крыма» все еще не решился. «Вы спрашиваете, что может сделать Академия наук? – писал он Н.Д. Полонской 29 декабря. – Разумеется, прежде всего увеличение пенсии в интересах наших и пока я живу и если раньше умру я, все [в] интересах, конечно, это помощь небольшая, но все-таки несомненная помощь. Затем моя «Топонимика Крыма» до сих пор не приобретена Академией в собственность, а если бы оценили и приобрели это очень обеспечило бы для нас от недоедания и от недосыпания хоть на не-

которое время. Есть у меня и еще кое-что, что мог бы я передать Академии за плату. Охотно передал бы это Академии. Упрекают меня за отсутствие исследовательности, да еще в духе настоящего времени, но таковы уж были условия моей жизни иметь их или сырым материалом, или малообработанным»⁶⁹. Читатель видит, что изложение в данном письме не совсем ровное. Видимо сказалась усталость или ухудшившееся состояние здоровья ученого.

5 мая 1941 г. Маркевич писал, что «останусь доживать здесь [в Ленинграде. – А.Н.] – в Крыму в последнее время я стал ненужным, лишним [...]»⁷⁰. В одном из последних своих писем, адресованных Н.С. Державину от 4 июня 1941 г. Арсений Иванович просил своего ученика и друга навестить его в связи с резко ухудшившимся состоянием здоровья⁷¹.

ПРИМІТКИ

¹ Козлов В.Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920 – 1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 138 – 139.

² Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – С. 286 – 287.

³ РНБ ОР. – Ф. 211. – Оп. 1. – Д. 769. – Л. 1 – 3.

⁴ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 16.

⁵ Голубева О.Д. Державин Николай Севастьянович // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь: В 3-х т. – СПб., 1999. – Т. 2: Российская Публичная библиотека – Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918 – 1930. – С. 244 – 247.

⁶ См. об этом: Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції, 1917 – 1920: Матеріали, документи, спогади: У 3-х кн. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – С. 131 – 132; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – Київ, 1998. – С. 253 – 255. – (Українські історики; Вип. 1).

⁷ ПФАРАН. – Ф. 827. – Оп. 4. – Д. 343. – Л. 10.

⁸ Там же. – Л. 10 – 11.

⁹ Там же. – Л. 13 об – 14.

¹⁰ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 2 – 2 об, 3 об.

¹¹ Там же. – Л. 4.

¹² См. об этом: *Непомнящий А.А.* Українські історики та вивчення Криму у 1918 р. // II Міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року»: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 165 – 166.

¹³ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – С. 6.

¹⁴ Там же. – Л. 6 об.

¹⁵ См. об этом: *Непомнящий А.А.* Новые источники о развитии исторического краеведения Крыма // Отечественные архивы. – 1998. – № 4. – С. 25 – 28.

¹⁶ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 12 об.

¹⁷ Там же. – Л. 14 – 15.

¹⁸ Там же. – Л. 8.

¹⁹ Там же. – Л. 11.

²⁰ *Урсу Д.П.* Трагедия крымской науки и культуры // Крымські татари: Історія і сучасність: До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 182.

²¹ Красный Крым. – 1934. – 4 июня.

²² Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921 – 1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – С. 26 – 30.

²³ *Урсу Д.П.* Востоковед профессор В.И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник. – Симферополь, 2002. – Вып. 5. – С. 12 – 13; См. также: *Chazbijewicz S.* Tatarzy Krymscy: Walka o naród i wolną ojczyznę. – Poznan: Likon, 2001. – S. 69 – 73. – (Suplement do «Rocznika Tatarów Polskoch»).

²⁴ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 27 – 28 об.

²⁵ Там же. – Л. 22 об – 23.

²⁶ Там же. – Л. 22.

²⁷ Там же. – Л. 33.

²⁸ Там же. – Л. 34.

²⁹ РНБ ОР. – Ф. 211. – Оп. 1. – Д. 769. – Л. 2.

³⁰ РНБ ОР. – Ф. 671. – Оп. 1. – Д. 223. – Л. 2.

³¹ Там же.

³² ГААРК. – Ф. Р-4967. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 1 – 59.

³³ См. об И.С. Кая: *Ачкинази И.В.* Крымчаки: Историографический обзор по публикациям XIX – начала XX в. // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 176 – 177.

³⁴ РНБ ОР. – Ф. 671. – Оп. 1. – Д. 223. – Л. 5.

³⁵ См. о нем: *Урсу Д.* Батырмурзаев Абдул // Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944 гг.): Биобиблиографический словарь. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 50 – 51. – (Источник знаний; № 2); *Мусаева У.* Деятельность Крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925 – 1940) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – Т. [1]: Національні меншини. Етноархеологія. – С. 52 – 56.

³⁶ См. о Третьей языковой конференции: *Семенов О.О* III Языковой конференции: Из речи на пленуме Областного комитета ВКП(б) 15 октября 1934 года // Экономика и культура Крыма. – Симферополь, 1934. – № 9/12. – С. 17; *Ольховый Б.* III Языковая конференция – большое событие в жизни Крымской республики // Там же. – С. 18 – 24.

³⁷ См. также: *Мусаева У.К.* К вопросу об изучении крымских татар в 1920-е годы // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і

дослідження. – О., 2002. – Т. 3. – С. 211 – 212; *Мусієва У.К.* Историко-этнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. XX століття: Автореферат дис... канд. іст. наук / 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Д., 2004. – С. 9.

³⁸ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 36 об.

³⁹ Там же. – Л. 41.

⁴⁰ Там же. – Л. 38 – 39.

⁴¹ Там же. – Л. 46 об.

⁴² Там же. – Л. 52.

⁴³ См. о Н.К. Дмитриеве: *Аракин В.Д.* Николай Константинович Дмитриев (1898 – 1954). – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 88 с. (Замечательные ученые Московского ун-та; Вып. 42); *Pritsak O.* Nikolaj Konstantinovic Dmitriev (1898 – 1954) // *Ural-Altaische Sahrbücher.* – 1955. – Bd. 27, № 3/4. – S. 238 – 241, библиогр. 72 назв.

⁴⁴ РНБ ОР. – Ф. 671. – Оп. 1. – Д. 223. – Л. 3.

⁴⁵ От Института истории Академии наук СССР // Против исторической концепции М.Н. Покровского: Сб. ст.: В 2-х ч. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Ч. 1. – С. 3 – 4.

⁴⁶ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 73 об – 74.

⁴⁷ Там же. – Л. 76.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 82 об.

⁵⁰ Там же. – Л. 93 об.

⁵¹ Там же. – Л. 90.

⁵² См. об А.С. Синявском: *Заруба В.М.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – 138 с.; *Заруба В.М.* Синявський Антін Степанович: Життя, наукова та громадська діяльність, 1866 – 1951: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 16 с.; *Руденко В.П.* Професор Антін Синявський подвижник української географії. – К.: Akademia, 1996. – 408 с.

⁵³ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 97.

⁵⁴ Там же. – Л. 110.

⁵⁵ *Маркевич А.И.* Симферополь: Его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. – Симферополь: Крымиздат, 1924. – 113 с. – (Б-ка «Крымоведение»).

⁵⁶ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 114 об – 115.

⁵⁷ Там же. – Л. 122 об.

⁵⁸ *Ursu D.P.* Kirim tatar arařtırmalarinin geçmiři ve geleceęi // *Emel.* – Ankara, 1994. – № 204. – S. 16 – 17.

⁵⁹ См. об этом: Деятели крымскотатарской культуры, 1921 – 1944: Библиографический словарь / Гл. ред. И сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с. (Источник знаний; № 2).

⁶⁰ Цит. по: Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма. – Симферополь, 1996. – Вып. 5. – С. 247.

⁶¹ Там же. – С. 249 – 250.

⁶² *Ашин Ф.Д., Алпатов В.М.* Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // *Восток.* – М., 1996. – № 5. – С. 153 – 162.

⁶³ Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 7 – 8.

⁶⁴ См. также: *Непомнящий А.А.* А.Н. Самойлович – Къырым тарихы ве этнографиясынынъ теджикъкытчысы // Ыылдыз. – 1998. – № 9/10. – С. 154 – 166; О репрессиях среди краеведов – этнографов Крыма смотри подробнее: *Мусаева У.К.* Подвижники крымской этнографии, 1921 – 1941: Историографические очерки / Под ред. и вступ. ст. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – 214 с.

⁶⁵ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 131. Речь идет о статье: *Латицкая С.* Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал. – 1937. – № 7. – С. 41 – 53. В письме А.И. Маркевич неверно указал инициалы и фамилию автора.

⁶⁶ ПФАРАН. – Ф. 827. – Оп. 4. – Д. 343. – Лл. 15, 17. Интересно, что изложенные в конце 30-х годов XX века А.И. Маркевичем положения нашли подтверждения в научных исследованиях конца этого столетия. См.: *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24 – 35.

⁶⁷ РНБ ОР. – Ф. 211. – Оп. 1. – Д. 769. – Л. 3.

⁶⁸ ЦГАМЛИУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Д. 193. – Л. 157 об.

⁶⁹ Там же. – Л. 178.

⁷⁰ Там же. – Л. 188 – 189.

⁷¹ ПФАРАН. – Ф. 827. – Оп. 4. – Д. 343. – Л. 18.

Надійшла до редколегії в вересні 2005 р.

РОЗДІЛ 4

АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

**ЭПІСТАЛЯРНАЯ СПАДЧЫНА ЖЫГІМОНТА
АЎГУСТА Ў КНІЗЕ МЕТРЫКІ ВКЛ № 30 У
ДАЧЫНЕННІ ДА УКРАІНЫ**

Лісты вялікіх князёў Вялікага Княства Літоўскага могуць разглядацца як эпістальярная спадчына. На сёння ёсць даволі археаграфічных выданняў такога характару. Так, А. Прахаска выдаў у Кракаве ў 1882 г. «Эпістальярны кодэкс Вітаўта» ў серыі «Помнікі сярэднявяковай гісторыі, што асвятляюць гісторыю Польшчы»¹. Апублікаваны многія лісты вялікага князя ВКЛ Аляксандра («Акты караля польскага і вялікага князя літоўскага Аляксандра»²). Уведзена ў навуковы ўжытак значная частка перапіскі Жыгімонта I Старога (гл. «Акты Таміцкага»³) і ін.

Мы ў сваім артыкуле разгледзім «лісты» караля польскага, вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста (сына Жыгімонта I Старога), якія тычацца украінскіх зямель і былі занесены ў кнігу Метрыкі ВКЛ № 30.

Тэрмін «лист» акрамя свайго прамога значэння, як пільма, пасланьня, с цягам часу набыў паняцце афіцыйнага дакумента – паведамлення, сведчання, указа. У ВКЛ на працягу XV ст. тэрмін «лист» паступова выцесніў з ужытку тэрмін «грамата» і стаў уваходзіць як складовая частка ў назвы многіх падразнавіднасцей дакументаў.

Так, сярод дакументах кнігі Метрыкі ВКЛ № 30, якія адносяцца да тэрыторыі Украіны, выдзяляюцца шэраг падразнавіднасцей лістоў. У нашым артыкуле яны публікуюцца ў храналагічным парадку.

Лісты № 1, 2 і 5 з’яўляюцца пацвярджальнымі, у іх афіцыйна абвешчаецца аб пацвярджэнні папярэдняга дакумента, прыводзіцца і формула пацвярджэння.

Дакумент № 3 – гэта ліст судова, у нашым выпадку мае яшчэ адну саманазву «справа» змяшчае рашэнне суда, вердыкт. Ён утрымлівае ўзгадкі аб лістах: заручным, умоцованым і еднальным. Заручным лістом гарантавалася ахова жыцця, здароўя і маёмасці адной асобы ад пасяганняў другой. Звычайна выдаваўся гаспадаром

пад страхам вялікага штрафу. Ліст умоцованый упаўнаважваў каго-небудзь выконваць пэўную справу. Ліст еднальнны фіксаваў пагадненні судовых бакоў, замірэньне, часам адмову бакоў, што спрачаліся, ад узаемных прэтэнзій ці абавязальстваў.

Два дакументы (№ 4, 9) вялікага князя Жыгімонта Аўгуста можна прылічыць да лістоў мытных. У іх дазвалялася або забаранялася браць мыта. Былі і бязмытныя лісты, якія вызвалілі пэўных асоб ад платы мытных пошлін на розныя тэрміны. У лісце № 4 ёсць прыкметы таго і другога.

Дакумент № 6 адносіцца да распарадчых лістоў. Нярэдка, як і нашым выпадку, ён афармляў наданне вялікім князем маёнткаў або зямель. Адрасаваўся часцей прадстаўнікам мясцовай вялікакняскай адміністрацыі на тэрыторыі якіх знаходзіўся аб'ект даніны – тады ўказваецца, да каго скіраваны ліст.

Дакументы № 7, 8 з'яўляюцца лістамі ваеннымі. Праз такія лісты паведамлялі ваеннаабавязанай шляхце пра мабілізацыю і выступленне ў месца ўсеагульнага ваеннага збору, у іх таксама нагадваліся ваенныя абавязкі і адказнасць за невыкананне загаду. Яны рассылаліся ў паветы, а буйная шляхта атрымоўвала асабістыя лісты. Менавіта напад татар на украінскія землі стаў прычынай клопату аб абароне межаў і рассылкі такіх лістоў у 1546 г., што добра бачна з дакумента № 8.

Лісты № 10, 11 – гэта пастанова і загад Жыгімонта Аўгуста і Паноў Рады да адміністрацыі Веніцкага і Кіеўскага павеатаў устрымацца ад злоўжыванняў адносна зямлян веніцкіх ды шляхты Кіеўскага павеата. Яшчэ тры лісты вялікага князя Жыгімонта Аўгуста з кнігі Метрыкі № 30 падобнай тэматыкі апублікаваны намі ў другім выпуску «Дніпропетровскага істориико-археаграфічнага збірніка» за 2001 г.⁴.

Устойлівымі элементамі нашага эпістальярнага комплексу з'яўляюцца: азначэнне асобы, ад якой зыходзіць дакумент і адрасата, асобы, да якой скіраваны дакумент, абгрунтаванне мэты выдання дакумента, публічнае абвясчэнне адрасату пра галоўны змест яго, прадстаўленне абставінаў, якія папярэднічалі выданню дакумента (дзеянні абодвух бакоў, іх просьбы і г.д.), выяўленне волі выдаўцы з рашэннем пра змену прававога стану, прадстаўленне спосабу пацвярджэння дакумента – пячаць, подпісы, ды інш., указанне месца і даты напісання дакумента.

Дакументы з кнігі Метрыкі ВКЛ № 30, якія тут друкуюцца, значацца ў ёй пад № 41, 44, 53, 81, 85, 104, 116, 117, 120, 130, 140. Відавочна вялікая інфармацыйная насычанасць і гістарычная каштоўнасць гэтых лістоў, на чым мы спецыяльна спыняцца не будзем, няхай аб гэтым мяркуе чытач.

У публікацыі зберагаюцца мова таго часу, фанетычныя і стылістычныя асаблівасці арыгінальнага тэкста. Лісты друкуюцца паводле наступных археграфічных правілаў: тэкст дакумента падзелены на абзацы ў адпаведнасці са зместам і фармуларам; знакі прыпынку расставлены па сучасным правілам пунктуацыі; прозвішчы, імёны і геаграфічныя назвы напісаны з вялікай літары; цвёрды знак захаваны ўсюды; дата, што пазначана літарамі, перадаецца арабскімі лічбамі; загалоўная ініцыяльная літара кожнага дакумента вылучаецца паўтоўстым шрыфтам; вынасныя літары і склады ўстаўлены ў радок і набраны курсівам; скарачэнні літар у словах узяты ў круглыя дужкі, устаўкі ад аўтара ў квадратныя дужкі; вынасная літара (паерак) у выглядзе «s» ці знака, які нагадвае «z», перададзена курсіўным «i», дыграф «kz» паўсюль захаваны. Па тэхнічных прычынах літары якія выйшлі з ужытку заменяюцца на адпаведныя сучасныя літары. Межы радкоў рукапісу дакумента паказаны адной вертыкальнай прамой, межы аркушаў рукапісу двума вертыкальнымі прамымі. Абазначэнне нумара аркуша ў дакуменце даецца ў квадратных дужках, радам у круглых дужках прыводзіцца нумар аркуша па старой нумарацыі. Калі пры нумары аркуша друкуюцца літары «адв.», то гэта азначае адваротны бок аркуша. У самой кнізе другі бок аркуша пазначаны літарамі «об.» Дакументы суправаджаюцца палеаграфічнымі заўвагамі. Апошнія размешчаны пад радком. Да кожнага ліста складзены загаловак публікатара і легенда, якія набраны паўтоўстым шрыфтам.

ПРИМІТКИ

¹ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1376 – 1430. – Kraków, 1882.

² Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t.d. (1501 – 1506). – Kraków, 1927.

³ Acta Tomisiana. (шматтомнае серыйнае выданне – распачата ў 1852 г. польскім археографам Ц. Дзялынскім. Да 1915 г. у Пазнані выйшла 13 тамоў, адноўлена ў 1952 г.).

⁴ *Мяньжынскі В.С.* Да гісторыі украінскіх замкаў 40-х гг.ХУІ ст. // ДІАЗ. – 2001. – Вип. 2. – С. 478 – 500. (на С. 490–500 зборніка апублікаваны лісты – дакументы № 67, 68, 77 кнігі Метрыкі 30, якія выйшлі ад імя караля польскага, вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста).

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТАВ

1

1546 г., 7 красавіка. – Вільня. – Пацвярджэнне («лист») «навечность» Жыгімонтам Аўгустам выраку караля польскага, вялікага князя літоўскага Жыгімонта I Старога па справе краўцоў і кушняроў луцкіх з яўрэямі луцкімі, якое чыніць іх вольнымі ад перашкод з боку апошніх у цэхавай дзейнасці, пры ўмове штогадовай выплаты ў скарб гаспадарскі дзесяці коп грошай.

Лист, даны́й кравцомъ и кушнеромъ места | Луцког(о), ижъ не маю́т жидове луцкие в цех | ихъ ничимъ ся уступовати.

Жикгимонт Августъ, Божю м(и)л(о)стю́ корол и великий кн(я)зь [...]*.

Били намъ чоломъ кравъцы и кушънери места нашего Луцкого и повелили | перед нами.

Штожъ жидове места нашего Луцкого почали были имъ кривды | делати и в рамество ихъ кравецкое и кушънерское уступовати, зачимъ | же ся имъ великая кривъда и шъкода дееть. Около чого жъ они перед королемъ | || [69 адв. (42 адв.)] его м(и)л(о)стю́ паномъ отъцомъ нашимъ право мели. Гдежъ его м(и)л(о)сть на онъ час | вырокомъ своимъ в томъ ихъ отъ жидовъ правыми знашол и не** казалъ | жидомъ луцкимъ жадное переказы цехомъ ихъ кравецкимъ и кушънерскимъ | делати, а имъ велел в кождый год отъ того цеху своего до скарбу давати десят | копъ грошей, на што его м(и)л(о)сть и листь дати имъ рачил.

Который жо они | перед нами покладали и били намъ чоломъ, абыхмо на то дали | имъ наш листь и то имъ листомъ нашимъ потвердили навечность.

Ино мы, того листу его м(и)л(о)сти пана отъца нашего огледавши, и, его | выслухавши, на ихъ чоломъбитъе то вчинили, на то дали имъ сесь | нашъ листь и потвержаемъ то симъ нашимъ листомъ навечность.

* Тут і ніжэй у дакументах крыніцы ўжыты знак скарачэння « », які азначае і т.д., і інш., далей будзе перадавацца праз [...].

** Напісана над радком.

Мають тыи кравцы и кушьнери с того цеху своего кравецкого и куш|нерского до скарбу нашого в кождый годь давати десять копъ грошей | водле выроку и листу его королевской м(и)л(о)сти пана отьца нашого.

А на твердость того и печать нашу казали есьмо приложити к сему | нашему листу.

П[и]санъ у Вилни, под леть Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца апрел(я) | 7 день, индикть 4. |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 69 – 69 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуеца ўпершыню.

2

**1546 г, 9 красавіка. – Вільня. – Пацвярджэнне («лист»)
Жыгімонтам Аўгустам падданым луцкім: Міхайлу, Алехну
і Тамілу Пятровічу Скубейдам – на эксплуатацыю млына
гаспадарскага ў Галешаве паводле «листа» караля польскага,
вялікага князя літоўскага Жыгімонта I Старога бацьку іх,
Пятру Скубейду.**

Лист, даный Міхайлу, Олехну а Томилу | Скуйбедомъ на мельницъство у млыне | на Голешеве.

Жыггимонтъ Августъ, Божю м(и)л(о)стю корол и великий кн(я)зь [...].|

Били намъ чолом подданные наши з места Луцкого Михайло, а Олехно, | а Томило Петровичи Скуйбеды и повелили перед нами.

Штож корол | его м(и)л(о)сть панъ отец нашъ дал отьцу ихъ набожчику Петру Скуйбедо и его | потомькомъ мелницство у млыне нашомъ на Голешеве, с которого млына, | с каждого збожя и солоду, казал ему на замокъ нашъ Луцкий давати две мерки, | а третью на себе брати. На штожь его м(и)л(о)сть и листъ свой дати ему рачил, | который же они тыми часы перед нами покъладали и били намъ чолом, | абыхом на то дали нашъ листъ и то имъ листомъ нашимъ подтвер|дили навечность.

Ино мы, того листу короля его м(и)л(о)сти пана отьца | нашего выслушавъши, на ихъ чоломъбитъе то вчинили, на то дали имъ | сесь нашъ листъ.

Мають оные Скуйбеды, и дети, и потомьки ихъ тое | мелницство на Голешеве со всимъ с тымъ, яко в листе пана отьца нашого | естъ выписано, на себе держати и тамъ доброго млынара ховати, | который бы вмел добре млынъ направовати и кол причиняти. А накладу | на тотъ млынъ маеть староста до кождое работы оного млына* два | гроши, а они – третий грошь давати.

А мы и старостове наши луцкие не мають | || [71 адв. (44 адв.)] ихъ самыхъ, ани детей и потомьковъ ихъ з оного млынарства рушати, нижли | на томъ млынарстве мають быти захованы по тому, яко и инъшие млынари | наши, которые

---

* Так у крыніцы, трэба чытаць «млынара».

от насъ млыны заведують, водле листу короля его м(и)л(о)сти | пана отъца на-
шого.

А на твердость того и печать нашу казали есьмо | приложити к сему нашему
листу.

П[и]санъ у Вилни, под летъ Бож(его) нарож(еня) 15|46, м(е)с(я)ца апрел(я)
9 день, индикть 4. |

*РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 71 – 71 адв. Копія канца
XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуецца ўпершыню.*

3

**1546 г., 16 красавіка. – Вільня. – Судовы «лист» Жыгімонта
Аўгуста і Паноў Рады, дадзены па справе зямянкі валынскай
Радовіцкай Настасі Курылаўны з уладыкам уладзімірскім і
берасцейскім Генадзею аб беспадстаўным уступленні
апошняга ў яе маёнткі: Полжы, Радовічы, Ставок – і падвор'е
ў г. Луцку.**

Справа зямянкі валынскай Настасі Радовіцкай | з владыкою володимер-
скимъ Генадеемъ о без|виньное вступованье в ѳйменя ее.|

Жикгимонт Августъ, Божю милостю корол и великий князь [...].|

Смотрели есьмо того дела с Паны Радами нашими.

Стояли перед нами очевисто | и жаловала намъ за листы нашими позовными
и за децкимъ зямьянка земъли | Волынъское Настасья Куриловна Радовіцкая на
владыку володимерского, берестей|ского Генадея. О томъ, иж онъ в ѳйменя ея
отъчизныи и материзныи Полжи, в Рядовичи, | у Ставокъ и в подворе в Луцку,
не маючи к тому ничего, безвиньне ся уступал и некоторых | накладовъ скарбу,
маетьности на ней пойскивал. О которыи жъ имена, и подворе, и о вѣси тыи |
речи, ачь-кольвекъ они еще перед короля его м(и)л(о)сть пана отъца нашего з
обу сторон | ся были позывали. Нижъли за оными позвы, не вступуючи в жадное
право перед вла|дыкою луцкимъ и острозьскимъ Феодосиемъ, а маршалкомъ
Вольнъское земъли, | старостою володимерскимъ, бряславскимъ и веницкимъ,
княземъ Федоромъ | Андреевичомъ Санькгушъковича, а перед старостою ко-
вельскимъ, паномъ Богданомъ | || [82 (55)] Семашкомъ, которымъ ся они з обу
сторонъ у моц дали, угоду и еднанье зъ ихъ знайдена | з нимъ принела. Под тымъ
обычаемъ, же онъ до тыхъ именей ея Радовичъ, Польжъ, Ставка | и подворя не
маеть ничего мети на вечъныи часы. А што ся дотычетъ скарбовъ, мает|ности,
которыи были на обе стороне межи ними менованыи описаны, они межи | ними
такое постановенье вчинили. Иж которыи речи онъ в нее побрал, то онъ в
целости | мел ей вернути и на томъ присягу вчинити, ижъ онъ болшей того скар-
бу и маетьности | в нее не брал. А она дей также мела ему речи его вернути и на
томъ присягнути, | иж подворя в Луцку и скарбу, маетьности в него квалтомъ
не отънимала, але то есть | властьное ея подворе, кроме она ему того не мела

ворочати, ани на томъ присега^{ти},| што онъ ей по доброй воли давалъ. Какъ жо отъ оныхъ едначовъ и рокъ присезе ден | светого Михала прошьлого свята, которое было в ынъдикъте пятомадцать,| зложонъ былъ, на который мела оная присега водле знайденья едначкого з обу сторон | mezi ними быти вчинена.

То пакъ, кгды оный рокъ пришол, владыка дей якъ | перед княземъ старостою володимерскимъ, такъ и перед иньшими князи и паны земъ|ли Волянское тое присяги доброволне ся отъступил и в тыхъ речахъ, о шьто | мели присега^{ти}, без присяги з нею ся зьедналъ. И вжо онъ черес то оного подворя,| и скарбов, и никоторых речей не мел на ней пойскивати, ани вьпоминати на вечьныи часы.| А она по тому жъ тыхъ речей, о што онъ мел присега^{ти}, не мела на немъ пойскивати, так | яко то на листехъ едначкихъ mezi ними вмоцнено и заруками описано.|

Какъ жо оная Настасья еще первой сего на вальномъ прошломъ сойме Берестейском | королю его м(и)л(о)сти, пану отьцу нашому на него жаловала. Же онъ с того еднаия | и зарук описаныхъ выступилъ, и тые листы еднальные нарушил, и о тыхъ жо | речахъ заеднанныхъ одержал себе до нее листъ отъ владыки луцкого и острозского Феодосия неблагословеный. И яко тымъ листомъ, такъ и своимъ ее не благословили,|| [82 адв. (55 адв.)] и отъ церкви Божии отълучили, и до священниковъ писали, в церковь ее пускати и до | исповеди приймавати не казали. За которымъ же она неблагословеньемъ его великии трудности и шкоды на одное еднанье отъ него принела.

И к тому онъ | листы заручьныи до нее и до сестреньца ее Михайла Еловича, которому она во всьих | тыхъ именьяхъ третью часть навечьность записала, а две части в суме пенезей | заставила, о тыи жъ именья Полжи, Ставокъ и Радовичи с каньцлерей нашое | одержал, жебы они никоторого вступу тамъ не мели. О чомъ жо Настасья | и листы позовьными пана отьца нашего ку праву его позывала. Нижли онъ | на онъ часъ, не хотячи ся у право вдавати, объмову в томъ з ними вчинивъши | з обу сторонъ*, -на вьгуду ся в томъ mezi собою здали и едначовъ з обу сторонъ*- на то себе | обрали, которыи мели обо вьси тыи речи вышайписаныи водле позовь ихъ | еднальнымъ обычаемъ mezi ними вгодити. Нижли дей предся тая речъ ихъ | за небытьностью одного еднача владычина и для иньшихъ причинъ конца | не принела такъ яко ширей тая речъ на позвехъ и на листе децкомъ естъ описана.|

Гдеж дворенинь г(о)с(по)д(а)рьский Левъ Потей, маючи зуполную моц и листъ умоцованый от | владыки володимерского и берестейского Генадея, ку отьказу ей на тые поэвы | перед нами стал и домовляясь, абы оный листъ еднальный, о который она | жалуетъ, с которого бы онъ выступил, был перед нами положонъ, хотячи | с него вырозумети. И Настасья Куриловна положила перед нами листъ | еднальный едначовъ, з обу сторонъ взятыхъ, владыки луцкого и острозского Федосея, а старосты володимерского, князя Федора Аньдреевича Сан|кгушкovichа, а старосты ковельского, пана Семашька подъ печатями ихъ.| В которомъ описано, естли бы з нихъ которая сторона мела чимъ с того | еднанья ихъ выступити и тыхъ речей, в которыхъ они вжо еднанье || [83 (56)] перед ними съ собою приняли и на листехъ ихъ то описано, одинъ | на другомъ пойс-

---

- Паўтараецца.

скивати, тогда тая сторона маеть намъ, г(о)с(по)д(а)рю, за|руки платити тисечу копь грошей, а стороне пятьсотъ копь грошей | а едначомъ другую пятьсотъ копь грошей. А потомъ еще и другой | листь еднальный положила на тьи речи, на которыи и с первшого ихъ едь|нанья мели они с obu сторонъ присегаги.

Ино они з обудву сторон | с тое присяги ся выпустили и тыхъ вжо речей, под тыми жъ зару|ками, на первшомъ листе ихъ еднальномъ описаными, не мели один | на другомъ пойскивати и вечный покой в томъ межи собою мети, такъ | яко ширей на тыхъ листехъ то естъ описано.

Которыи жъ листы кгда | перед нами были вычтены, тогда Лев Потей отъ владыки перед | нами на то поведил. Иж онъ того еднанья противку нее ничимъ | не зрушил, лечь дей она и тепер то держить, о што ей з нимъ еднане | было. И чого онъ зъ еднанья ей ся отъступил, владыка и тепере в то | ся не вступуетъ, и ничего о то не мовить, и тыхъ речей заеднанных | на ней пойскивати не хочеть. А веджо дей чимъ бы владыка с того | еднанья выступил, яко сторона жалуетъ, нехай то перед ва|шою милостюю окажетъ.

Якожь Настасья Куриловъна | з сестренъцомъ своимъ Михайломъ Елови-
чомъ положила | перед нами листь его властного неблагословеня, же онъ о тыеж | речи и скарбы, о которыи ся вже был з нею поеднал и вечне ся о то | || [83 адв. (56 адв.)] въпомяти и пойскивати на ней не мел, тепере предся ее не благословиль, | и отъ хрестияньского обьцованья и отъ церквей Божихъ не отьлучил. |

Ку чому жъ Левъ Потей отъ владыки мовиль, ижъ тая клятьба | о тьи речи первей вышъла, нижли ся еднане в томъ межи ними стало, | и для того то владыце ничего шкодити не можеть.

Нижли ся то | з оного листу неблагословенья его оказало, ижъ тотъ листь годомъ | после еднанья ихъ отъ него вышол, и над то и инъшихъ листовъ его | неблагословеныхъ перед нами немало вказали, же онъ черес тое еднане | и заруки безвиньне ее о тые речи заедънанные кляль и отъ церквей Божихъ | отьлучилъ.

Где олижъ потомъ митрополить киевський и галицкий и всея | Руси Макарей, и тежъ владыка луцкий и острозьский Федосей, бачечи ее про|тивку него в томъ быти невиньную, яко отъ неслухное клятьвы | в томъ ее разьгрешили*, и волною вчинили, и на то листы свои ей подавали, | которыи она также перед нами покладала.

Над то положила | перед нами и листь заручный короля его м(и)л(о)сти, пана отъца нашего, до въ|ладыки володимерского писанный, жебы онъ ее невиньне не кляль и в ый|менья ее ничимъ ся не вступовал. С которымъ жо листомъ заручнымъ | дворенинъ его м(и)л(о)сти до него былъ посыланъ, на што и листь оного дво|ренина перед нами она въказывала. Где владыка перед нимъ сознавал, | же онъ ее кленеть и клести хочеть. Над то она того доводячи, положила и позвы его, ижъ коли онъ черезъ многие клятьвы свои вжити | ее не могъ, тогда сестренъца ее Михайла Еловича, которому она тре|тнюю часть навечность записала, а две части в пенезехъ заставила, | || [84 (57)] перед князя старосту володимерского ку праву показывал, о тоежъ, о што ся вжо | был з нею и имъ, сестренъцомъ ее, поспол еднал. И просила, абы она водле | того листу его ед-

---

* Так у крыніцы.

нального была в томъ захована, а тые заруки, с которых | онъ выступил, и шкоды ее, которые она невинные черес тое еднанье принела, | были на немъ сказаны. И Потей отъ владыки к тому ничего не мовил, одъно | о копее тыхъ всихъ листовъ просил.

Нижли есьмо с Паны Радами наши|ми то знашли, иж владыце с тыхъ листовъ копей даны быти не могутъ | с тыхъ причинъ, иж то не суть таковыи листы, которыи бы в земляныхъ | делехъ або какихъ иньшихъ справахъ межи ними были, але его ж властныхъ | клятвы, которыи онъ после оногo еднанья черезъ тьи заруки на нее | выдавал и добре ихъ естъ звездомъ, а ижъ теж онъ самъ к тымъ листомъ | еднаннымъ, которые Настасья Куриловъна положила, знаетъ.

И в томъ | есьмо с Паны Радами нашими обьмовивши, и тыхъ листовъ и всихъ | речей отъпоровъ ихъ з obu сторонъ выслухавши, и бачечи на то, кгдыж | вжо межи ними в тыхъ речахъ, которыи ся тепер перед насъ, г(о)с(по)д(а)ря, за поз|ваньемъ ее приточили, еднанье стало и заруки межи ними описаны, | а владыка володимерский с того еднанья выступил и его нарушил, яко ся то | из властныхъ листовъ его оказало, же онъ черес тое еднанье | и заруки о тые жъ речи заеднанные ее клял, а к тому, ижъ властный | позовъ его светъчить то, же онъ до князя старосты володимер|ского сестренца ее Михайла о тое жъ, о што ся вжо былъ з нею и зъ | нимъ первой поедналъ, ку праву позывал и тые имения черезъ еднанье | ему заручалъ, з выроку нашого такъ есьмо межи ними знашьли | || [84 адв. (57 адв.)] и сказали, иж онъ тотъ заклад водле описанья своего и листовъ еднакихъ | яко ей пятьсотъ копъ грошей, такъ теж и едначомъ пятьсотъ копъ грошей | маеть платити. А што ся дотычетъ заруки наше г(о)с(по)д(а)рьское тисечи копъ | грошей, в которую онъ намъ упал, мы то на воли и ласце нашой г(о)с(по)д(а)рьской заста|вуемъ. А тьи имения Полжи, Ставокъ и Радовичи и подворе в Луцьку, в ко|торыхъ она третюю часть сестренцу своему Михайлу Еловичу на веч|ность записала, а две части в суме пенезей заставила, маеть Михайло | на себе держати и вживати водле запису ее две части в пенезехъ, а тре|тнюю часть навечность.

А владыка до того ничего не маеть мети. А тые | листы ихъ еднанныи во вьсемъ при мощи заставуемъ, с которыхъ владыка | володимерский и вперед не маеть ничимъ выступати, и во всемъ водле оногo | еднанья и листовъ еднанныхъ под тыми жъ руками описанными маеть | ся к Настасьи Куриловъне и сестренцу ее Михайлу заховати и черезъ то | тыхъ scarбов, и маетьностей, и никоторыхъ речей на ней не пойскивати, | потому яко то на листехъ еднакихъ межи ними описано.

Какъ жо | есьмо и рокъ земьский заплате тымъ пенеземъ положили, то естъ на кож|дую | четверть лета по сту копъ грошей, на которыи маеть владыка заплату в томъ | ей вчинити, ажъ до того часу, поки ся тая вся сума ей выполнить.

И на то | дали есмо ей сесь нашъ листь судовый з нашою печатью.

П[и]санъ у Вильни, | под леть Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца апрел(я) 16 день, индиктъ 4. | || [85 (58)]

РДАСА. – Ф. 389. – Вол. 1. – № 30. – Л. 81 адв – 85. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуеца ўпершыню.

1546 г., 14 мая. – Вільня. – Загад («лист») Жыгімонта Аўгуста мытнікам валынскім: Алехну і Івану Борздабагатым – не чыніць перашкод старасцінай браслаўскай і венецкай, княжне Астрожскай Іллінай Кастанцінавіча Біяце з Касцяльца ў спагнанні мыта ў родавым замку Астрог, а таксама на вольны і бязмытны праезд усіх купцоў на ярмаркі да маёнткаў: Палонае, Красілаў, Калодзен, а падданым княжны – на ярмарку ў г. Люблін.

Лист до справецъ мыт волынських, абы в мыте | острозском жадное переказы кнегини Ильиной | не чынили. |

Жикгимонт Августъ, Божаю милостью корол и великий князь [...]. |

Справцамъ мыт наших волынскихъ Олехну а Ивану Борздобогатым. |

Тыхъ часовъ присылала до насъ старостина брясловская и венецкая, | кнегини Илияна Костенътиновича Острозская, кнегини Бията с Костелца. О том | штожь отъ предковъ нашихъ славное памети королев и великихъ князей ихъ | милости небожьчику князю Костентину Ивановичу Острозскому и потомкомъ | его милости в замку Острозскомъ мыто скопное тридцатое надано, яко | и въ месте нашомъ Луцкомъ, и то привилея короля его милости, пана отца | нашего, имъ потвержено, и три ярмарки тамъ жо у Вострозе – одинъ ден[ь] | светого Онофрея, а другой на светый Миколай перед Божимъ нарощеньемъ, | а третий ярмарокъ на Три Кроли. На которомъ потверженьи его королевской ми|лости тежь описано, ижь до того замку ихъ Острога на тыи ярмарьки | и без ярмарьковъ маюць купьцы с купьями своими зо Лвова, с Каменьца, | с Киева, з Волоское земли, и з ыншихъ замковъ и земель нашихъ, и тежь | с чужихъ сторонъ ездити дорогами вечными стародавными безъ | жадного нагабанья мытниковъ луцкихъ водьлугъ стародавнього | обычаю, такъ часу ярмарьковъ, яко и безъ ярмарьковъ, зиме и лете, волност | мети приехати и отъехати безъ плаченья мыта луцкого. А которыи | бы колве купьцы, отъправивши ярмарьки свои у Вострозе, до паньства | || [110 (83)] нашего Князьства Великого Литовского стародавнюю дороною через землю | и через села повету Луцкого шли, не займучи замку и места Луцкого, тыи | маюць волное проеханье отъ мытниковъ луцкихъ, ижь мытники не | маюць ихъ гамовати и мыта на нихъ выстегати. А которыи бы купьцы | ехали мимо Острогу а заняли именов и земель острозскихъ, тыи маюць | острозское мыто заплатити.

А къ тому тежь отъ предковъ нашихъ князю | Костентину и его потомкомъ дано и дозволено ярмарки мети в ыйменяхъ | его: одинъ ярмаркъ в Полономъ на день нарощенья паньны Марии, | а в ыйменьи его Красилове ярмаркъ на день светое Пятъницы, а в ыймену | Колоденьскомъ такъжо ярмаркъ на день светого Дмитрея. До которыхъ | тежь именов его через привилея предковъ нашихъ на тыи рочныи ярмарки дозволено по тому жь купьцомъ, такъ Князьства Великого Литовского, яко | и с Коруны Полское и з ыншихъ обьчихъ земель, доброволне

с купьями ихъ ездити | безъ кождога гамованья отъ мытъниковъ нашихъ луцкихъ.

То пакъ дей вы, | маючи на тотъ часъ отъ насъ у справе своей мыта наши вольныйскіи не водлугъ | привилевъ предковъ нашихъ и привилія-потверженья короля его милости | пана отъца нашего ку кнегини Илиной и тымъ купцомъ, которыи до тыхъ | замьковъ ее ездятъ, и тежъ ку подданымъ ее, которыи к Острогу и ку тымъ | замькомъ ее або тежъ где иньде на ярмарки также ездятъ, заховывае|тесея, и тымъ купцомъ и подданымъ ее у бранью мытъ великую объ|тяжливость чините, и не по тому ся в томъ справуете, яко передъ тымъ | бывало. Для чога жъ княгиня Илиная жадала насъ, абыхъмо надъ привилія | предковъ нашихъ и привилей его кролевьской милости, отъца нашего, не ка|зали ей в томъ кривьды чинити.

Ино кгдажъ она на то привилія в себе | маеть, на которыхъ тое мыто острозьское скопное и ярмарьки у Вострозе | и къ тому ярмарьки в тыхъ именяхъ его есте описаны, приказуемъ вамъ, | || [110 адв. (83 адв.)] ажьбы есте водле оныхъ привилевъ в томъ ся заховали, и в ономъ мыте | острозскомъ скопномъ жадное переказы ей не чинили, и купьцомъ до того замьку ее Острога на тьи ярмарки и безъ ярмарковъ, зиме и лете, зо всякими | товары ихъ со всихъ сторонъ дорогами вечными стародавными ходити | не боронили, и никоторога гамованья и переказы имъ не чинили, и мыта с тыхъ | купцовъ, которыи стародавнюю дорогою черезъ села и землю повету Луцкого, | не займуючи Луцка, пойдуть, не брали такъ, яко на тыхъ привиліяхъ есть | описано. А къ тому бы есте и до тыхъ именей ее вышемененыхъ Полоного, | Красилова, Колодна на тьи ярмарьки рочныи, в томъ листе нашомъ вышей|описаныи, всякимъ купьцомъ ходити не забороняли и ихъ пропускали | безъ гамованья.

А шьто ся дотычетъ подьданыхъ ее, которыи на ярмарокъ | до Люблина ездятъ, вы бы тежъ у бранью тыхъ мытъ водлугъ привилевъ | ее и по тому, яко бывало за князя Януша, бискупа виленьского, и за пана Дахна, | и за князя Юря Фалчевьского, бискупа луцкого и берестейского, которыи отъ короля | его милости пана отъца нашего тьи мыта у справе и порученью своемъ мели, | к нимъ ся заховали. И кгда подданыи ее на ярмарокъ до Любляина поедутъ, | вы бы толко одно в Луцку зо всякихъ товаровъ ихъ мыта скопного, | а въ Кремьянцу возового з нихъ смотрели, а иньде нигде мыта з нихъ | не брали и доброволне безъ кождога гамованья ихъ пропускали конечно, | абы то инакъ не было.

П[и]санъ у Вилин, подъ леть Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца май | 14 день, иньдиктъ 4. |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 109 адв – 110 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуеца ўпершыню.

5

1546 г., 24 мая. – Вільня. – Пацвярджэнне Жыгімонтам Аўгустам «листа» караля Жыгімонта I Старога баярам чаркаскім: Івану Зубрыку і яго таварышам – Берандзею, Пазыняку, Яну Малікбашу, Жадку Сянюшкавічу, Ваську Раменю – аб тым, што яны не прымалі ўдзел у выступленні чаркаскіх і канеўскіх мяшчан супраць старасты чаркаскага, пана Васіля Цішкевіча і не нясуць за гэта адказнасці.

Лист, боярыну черкаскому Ивану Зубрыку | данный, иж не мает ему ничог(о) шкоды на почтивосту | противност мешан черкаских на сторосту черкаског(о). || [112 адв. (85 адв.)]

Жикгимонтъ Авъгустъ, Божю милостью корол и великий князь [...].

Биль намъ чоломъ бояринъ черкаский Иванъ Зубрикъ и поведил перед нами.

Иж первой сего корол его милость панъ отецъ нашъ рачиль ему и иншим | бояромъ черкаскимъ на ймя а Берендею, а Яну Маликъбаши, а Жадку Сенюшковичу, | а брату его Позыняку, Ваську Ременю листъ свой дати. О томъ, штожъ которая | противность и недбалость первой сего повъстала была отъ подданныхъ наших, | мешанъ черкаскихъ и каневскихъ, противку пана Васіля Тишкевича, на онъ часъ | будучого старосты черкаского и каневского, отъ короля его милости пана | отца нашего. А такъ они, заховываючи веру и справедливость свою его кролевской милости и не хотячи такового своволенства и противности поспол | з ними вживати, а его милости послугу съ себе оказати, втекли ся до сътаросты черкаского, и завжды при немъ были, и замьку нашего стерегли и бо|ронили, и статью своего немало отъ нихъ втратили.

Гдеж корол его милость | панъ отецъ нашъ, обачивши выступъ и противность оныхъ черкашанъ и веницковъ, водъле писанья воеводича троцкого, старосты брясловогого и веницкого, | князя Ильи Костеньтиновича Острозского, и жалобы пана Васіля Тишкевича, | старосты черкаского, и повести дворанъ короля его милости, которыхъ его | милость тамъ посылатъ рачил, зъ справедливого суда и выроку его королевской | милости знашол его милость ихъ в томъ винныхъ и казал ихъ за то скарати. |

Нишли они, не хотячи тое славы и помовы папотомъ на себе видети и в том | черес кого обвинены быти, били чоломъ королю его милости пану отцу | нашоу, абы его милость листомъ своимъ рачил ихъ в томъ обьявровати | и с тое помовы ихъ вызъволити, абы то на потомные часы чсти и доброй | повести ихъ ничого не шькодило.

Гдеж его королевская милость, за таковымъ || [113 (86)] способомъ, кгда они веру и послугу свою у томъ ку его милости оказали и оногъ | замьку при томъ повъстанью и бунтованью ихъ стерегли и боронили, | а ку мешаномъ ся не схиляли, рачил имъ на то листъ свой дати. Иж тая про|тивность мешанъ черкаскихъ и каневскихъ и каранье его милости, которое | они за свой выступъ

приняли, тымъ бояромъ черкасскимъ и потомкомъ | ихъ чсти не маеть ничего шкодити, а нихто тежъ в томъ имъ не маеть | примовляти и ку чти ихъ сегати, лечъ они мають за добрыхъ а верныхъ | слугъ нашихъ быти по тому, яко и перед тымъ.

На шьто жъ Иванъ Зубрикъ | и листь короля его милости пана отьца нашего поспол с тыми товаришы | его, бояры черкасскими, ему даный, sprawy маршалка дворного подскарбего зем|ского, писара нашего Ивана Горностая перед нами вказывал и бил намъ | чоломъ, абыхмо на то особливый листь нашъ на его имя ему дат[ь] казали. |

Ино кгдажъ его королевская милость панъ отецъ нашъ рачил на томъ тую | речь застановити и свой листь на то имъ дати, мы, того листу короля | его милости огледавши, на чоломьбитье его то вчинили водьлугъ | листу короля его милости пана отьца нашего, на то даемъ ему сесь | нашъ листь. Ижъ тое повьстанье и противность мешанъ черкаскихъ и ка|невьскихъ и каранье его королевской милости, которое они за выступъ | свой приняли, Ивану Зубрику и его потомкомъ чсти и доброй славе ничего | не маеть шкодити, и нихто тежъ не маеть имъ примовляти на чест[ь] | ихъ, яко на тыхъ, которые в томъ не суть виньни, сегати.

А на твердость | того и печать нашу казали есьмо приложити к сему нашему листу. |

П[и]сан у Вилни, под леть Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца май 24 день, индиктъ 4. | || [113 адв. (86 адв.)]

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 112 – 113 адв. Копія канца XVI ст. Прапаніс адаптаваны. Публікуеца ўпершыню.

6

**1546 г., 19 чэрвеня. – Вільня. – Распараджэнне («лист»)
Жыгімонта Аўгуста старасту луцкаму, маршалку
гаспадарскаму, князю Андрэю Міхайлавічу Сангушкавіча
Кашырскаму ўвесці чужаземца з зямлі Угорскае Мацея
Сербіна і яго сына Сцяпана ва ўладанне маёнткам
Старэйшава ў вёсцы Галаўбі Луцкага павета з людзьмі
тамашнімі «до воли» вялікага князя.**

Лист, даный Матею Сербину до | старосты луцкого, абы ему дано имене Старейшово в селе Головьбехъ. | || [129 (102)]

Жикгимонт Авьгустъ, Божю милостью корол и великий князь [...]. |

Старосте луцкому, маршалку нашему, князю Аньдрею Михайловичу Сан|кгушьковича Кошерскому.

Который Сербинъ на имя Матей з сыномъ своимъ | Степаномъ з Угорское земли приехал ку дьвору нашему на имя нашо г(о)с(по)д(а)рьское.

Ино мы на причину некоторыхъ Пановъ Радъ нашихъ | Князьства Великого Литовского з ласки нашео г(о)с(по)д(а)рьское того чужоземца | Матея и сына его Степана пожаловали и дали имъ на поживенье их | именье в Луцкомъ повете в селе в Головъбехъ, то есть Старейшого и з ынъ|шыми потужьники его людьми тамошньними, которыи на насъ, г(о)с(по)д(а)ря, | к замьку Луцкому были держаны, со всьими ихъ землями пашьными | и бортьными, с платы и пожытьки, и со всьимъ по тому, якъ здавна | и нине тотъ Старейшый и его потужьники люди тамошньнии, в себе ся мають, | до воли и ласки нашео г(о)с(по)д(а)рьское, окроме людей и земель тыхъ, которыи пану | Тихьну Козиньскому также у Головъбехъ суть даны.

И ты бы о том | ведалъ, и того Старейшого и людей тамошньнихъ, потужьниковъ его, со всьим, | яко они к рукамъ нашимъ были держаны, имъ в моць подалъ и посту|пилъ, и въ то ихъ увезати казалъ безъ кождого переводу конечно, абы то | инакъ не было.

П[и]санъ у Вильни, подь летъ Божь[его] нарожь[еня] 1546, | м(е)с(я)ца июнь 19 день, иньдикть 4. | || [129 адв. (102 адв.)]

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 128 адв. – 129 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуецца ўпершыню.

7

1546 г., 27 чэрвеня. – [Вільня]. – Абвесткі («листы») да шляхты і мястэчак Вялікага Княства Літоўскага пра неабходнасць быць гатовымі да вайны.

Листы о войну по всему Князству Великому | Литовьскому. |

Лета Божь[его] нарожь[еня] 1546, м(е)с(я)ца | июн(ь) 27 день, иньдикть 4. |

До Медьникъ |

До Ошъмены |

До Крева |

До Марькова |

До Красного села |

До Айны |

До Меньска |

До Новагородка |

До Лиды |

По Завельской стороне Виленского повету |

До Мойшакголы |

До Керьнова |

До Вилькомира |

До Ушполь и Пенянь |

До Оникъштъ |

До Брасловля |

По Троцькому повету |

До Сомилишокъ |
 До Жижьморъ |
 До Упиты |
 До Ковна |
 До Олиты |
 До Доръсунішокъ |
 До Бирьштанъ |
 До Пунь |
 До Стокълишокъ |
 До Высокого двора |
 До Довьковъ || [142 (115)]
 До Перелаи |
 До Ожи |
 До Перелома |
 До Городъна |
 До Мереча |
 По другой стороне Троицкой |
 До Лепунъ
 До Волькинникъ* |
 До Ейшишокъ |
 До Радуни |
 До Коневы |
 До Дубичъ |
 До Василишокъ |
 До Острыни |
 До Жолудька |
 До Белицы |
 До Вольковыйска |
 До Слонима |
 До Берестья |
 До Мельника |
 До Бельска |
 До Дорогичына |
 До Каменьца |
 До Пиньска и Городка |
 До Кобрыня |
 До Клецка |
 До князей Свирскихъ |
 До князей Кгедьройтьскихъ |
 До князей Дереченскихъ |
 До Ильиничовъ |
 До князей Лукомьскихъ |

---

* У крыніцы словы До Лепунъ До Волькинникъ напісаны ў адным радку.

-До князей Деречынських |
 До Сапежычовъ |
 До Хребтовичовъ |
 До Глебовичовъ |
 До Немировичовъ |
 До Сологубовичовъ |
 До Довойновичовъ || [142 адв. (115 адв.)]
 До Зеновьевичовъ |
 До Носиловскихъ |
 До Завишычовъ |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 141 адв. – 142 адв. Копія канца XVI ст. Прапаніс адаптаваны. Публікуецца ўпершыню.

8

[1546 г., 27 чэрвеня. – Вільня]. – Загад («лист») Жыгімонта Аўгуста і Паноў Рады шляхце і татарам Медніцкага павета быць гатовымі выступіць на вайну ў сувязі з небяспекай ад крымскіх татар (адапаведна пастановы Берасцейскага «вальнага» сейма)

Лист, пісаны да князей, пановъ і іншай шляхты | і татар повету Медніцкаго, абы на войну | поготовю былі. |

Княземъ, паномъ, кн(е)г(и)нямъ, панямъ, вдовамъ, и хоружому мед|ницькому, и бояромъ, и двораном нашимъ, и татаромъ тымъ, | которые именья свои мають у повете Медницьком. |

Поведаемъ вамъ, ижъ тыхъ часовъ слухи насъ певные дошли *от старост* | замьковъ нашихъ украинныхъ, ижъ люди неприятельские | поганство татарове тотъ злый умыслъ передъ себе взяли, хо|тячи теперешнихъ часовъ подъ жнива у панство нашо Великое | Князьство Литовское безъвести вторгнути, и шкоду, и сказу вчи|нити. Яко жъ *дей* вжо царевич перекопский з великимъ *войском* | *людей* на поле вышоль, до которого еще што *от часу людей* прыбы|ваеть. А иншие *дей* татаре белгородские *и добрыньские** | на Инькгуле поблизу замьковъ нашихъ Брасловля | и Веницы ся положили. *От* которыхъ недавно минулыхъ часовъ | люди подъ замьки н(а)ши Киевъ, Черькасы и Каневъ, Брасловль и Вени|цу уходили, и *людей* немало у полонъ повели, и шкоды великие | || [143 (116)] поделали. Гдежъ *дей* тые вси люди неприятельские на одно | мествцо съ собою ся знемъшы и собравъшы, хочуть в панство | нашо Князьство Великое Литовское *увойти*, и сказу, и плен под|данымъ нашимъ вчинити, чого имъ Боже не помози.

. Паўтараецца.

*** Паўтараецца

А прото | прыказуемъ вамъ, ажъбы есте яко верьные подьданные наши, | маючи бачность на насъ, г(о)с(по)д(а)ра, и на речь посполитую земьскую, | яко есте звыкли для насъ, пана своего, и речи посполитое | послуги свои охотьне оказывати, такъ и теперъ штобы есте | противъ тымъ людемъ неприятельскимъ на службу нашу, | на войну, со вьсимъ почтомъ слугъ своихъ подь тымъ обычаемъ, | яко король его милость, панъ отецъ нашъ, на прошломъ вальномъ | сойме Берестейскомъ со вьсими Паны Радами и со вьсими | земьлями уфалити и вьстановити рачиль – з девяти чоловековъ | десятого выправуючы – были поготову, и мели в себе кони сыты, | а зброи чисты, и спижу военъную, што на войну метъ прислушитъ. | И скоро другимъ листомъ васъ обошлемъ, и где на которое местцо | и на который рокъ кажемъ вамъ тягнути и збирати, вы бы вжо | безъ всякого сплошенства на тое месьцо ехали, и вси на | оный рокъ, от насъ зложоный, тамъ ся збирали, и были безъ кож|дого омешканья. А вы, кн(е)г(и)ни, и паны, и вдовы, почьты слугъ | своихъ выправили и послали подьле уфалы земьское, жебы | за тымъ никоторого омешканья в той службе земьской не стало. | А мы таковымъ охотьнымъ а ку службе нашей поспешнымъ | хочемъ паметовати ласкою нашою г(о)с(по)д(а)рьскою.

А пакли бы ся | хто в томъ сплошилъ и на тую службу нашу ||| [143 адв. (116 адв.)] ко тот рокъ, который мы вамъ зложимъ, на месьцу назначономъ | за своимъ сплошенствомъ не былъ и хотя одьного дня | омешкалъ, таковыхъ ничымъ инымъ кажемъ карати, | только горлы а имени ихъ. | [1546 г., июнь 27 день]*.

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 142 адв. – 143 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуецца ўпершыню.

9

1546 г., 30 чэрвеня. – Вільня. – Загад («лист») Жыгімонта Аўгуста старасцінай браслаўскай і венецкай, княгіні Іллінай Канстанцінавіча Астрожскай Біяце не браць больш на сябе мытных пошлін з купцоў у Луцкім павеце і маэнтках сваіх пазямлі Вальнскай, бо яны належаць вялікаму князю, і скасаваць дакумент аб гэтым, які яна атрымала праз служэбнікаў сваіх з гаспадарскай канцылярыі.

Лист старостиной браславской | о мыто, которое она беретъ | в ымену своемъ Острозском. |

Жыкгимонт Августъ, Божую м(и)л(о)стю корол и великий княз[ь]. |

Старостиной браславской и венецкой кнегини Ильиной Костеньти|новича Острозской, кн(е)г(и)ни Биате с Костельца.

---

* Датуюцца на падставе даты папярэдняга дакумента № 7.

Тыхъ часовъ присылали | до насъ справъцы мыть нашихъ волынскихъ Олехно а Иванъ Бор|здобогатовичи о томъ, ижъ ты недавныхъ часовъ черезъ служеб|никовъ своихъ одержала собе до нихъ листь с канц|лярии нашею, | мему|ючи, жебы отъ предъковъ нашихъ славное памети королей | и великихъ кн(я)зей ихъ милости небошыку кн(я)зю Костеньтину Ива|новичу Острозьскому и потомькомъ его в замьку Острозьском || [146 (119)] мыто скопное тридцатое надано, яко и в месте нашомъ Луцьком. | И три ярмарьки тамъже у Вострозе: одинъ на светого Онофрея, | а другий на светый Миколай передъ Божьимъ нароженьемъ, а третий | ярмарокъ на Три Кроли мети дозволено.

И то привилеємъ ко|роля его милости пана отца нашего имъ потвержено, на котором | описано, ижъ до того замьку ихъ Острога на тые ярмарьки | и безъ ярмарьковъ мають купьцы с куплями своими зо Ль|вова, с Каменьца, с Киева, з Волоское земли и з ыншихъ замьков | и земель нашихъ, и тежъ с чужихъ сторонъ ездити дорогами | вечными стародавными безъ жадного нагабання мытниковъ | луцкихъ водьлугъ стародавного обычаю, такъ часу ярмарь|ковъ и безъ ярмарьковъ, зиме и лете, и вольность мети приехати | и отехати безъ плаченья мыта луцкогого.

А которые бы кольвек | купьцы, отпра|вившы ярмарьки свои у Вострозе, до панства | нашего князства Великого Литовьского стародавнюю дорогою | черезъ землю и черезъ села повету Луцкогого шли, не займюючи замку | и места Луцкогого, тые мають вольное проеханье от мытниковъ | луцкихъ, ижъ мыт|ники не мають ихъ гамовати и мыта | на нихъ вытегати.

А которые бы купцы ехали мимо Острогъ, | а заняли именей и земель Острозьскихъ, тые мають острозьское | мыто заплатити.

А к тому тежъ от предъковъ нашихъ кн(я)зю | Костеньтину дозволено ярмарьки в|рочитые на йменьяхъ его | мети: одинъ ярмарокъ в Полономъ на день нароженья паньны | Марьи, а в ыйменью его Красилове ярмарокъ на день светое | Пятыницы, а в ыйменью Колоденьскомъ такъже ярмарокъ || [146 адв. (119 адв.)] на день светого Дмитрея, до которыхъ на привилыхъ предковъ | нашихъ вольность описана на тые рочные ярмарьки купьцомъ | такъ Князства Великого Литовьского, яко и Коруны Польское | и зъ иншихъ обьчыхъ земель добровольне с куплями ихъ ездити | безъ кожного гамованья от мытниковъ нашихъ луцкихъ. |

А они, маючи от насъ на тотъ часъ у справе своей мыта наши | волынские, рекомо не водьлугъ привилеємъ предъковъ нашихъ | и привилеємъ потверженья короля его милости пана отца | нашего ку тебе и тымъ купьцомъ, которые до тыхъ замковъ | твоихъ ездять, и тежъ ку подьданымъ твоимъ, которые | к Острогу и ку тымъ замькомъ твоимъ або тежъ где инде на яр|марьки такъже ездять, заховываються, и тымъ купьцомъ | подьданымъ твоимъ у бранью мыть великую обьтяж|ливость чинять, и не по тому се в томъ справуют, яко перед | тымъ бывало.

Для чого жъ мы, маючи в томъ от тебе такуюю | справу, листь нашъ до тыхъ справецъ мыт нашихъ волынскихъ | писати казали, приказуючи, жебы они водьле оныхъ пры|вилеєвъ в томъ ся заховали, и в ономъ мыте острозьскомъ | скопномъ жадное переказы тебе не чинили, и купьцомъ до того | замьку твоего Острога на тые ярмарьки и безъ ярмарьковъ, | и зиме и лете, со вськими

товары ихъ со всѣхъ сторонѣ | дорогами вечными стародавними ходити не боронили, | и никоторого гамованья и переказы имъ не чынили, и мыта | с тыхъ купцовъ, которые стародавню дорогоу через села и землю | повету Луцъкого, не займючы Луцъка, пойдуть, не брали, | и до тыхъ || [147 (120)] именей твоихъ Полоного, Красилова, Колодъна* на тые ярмарьки рочные | всякимъ купцовомъ ходити не забороняли. С которымъ жо дей листом | нашымъ вжо еси послала, заказуючы купцовомъ яко до Львова, такъ и до иныхъ | местъ в Коруне Полскои и въ земли Волинъскои, жебы они на тые имена | твои, минуючы и не пълатячы мыта нашего луцъкого, добровольне | ходили, чынячы переказу пожыткъомъ и мытомъ нашымъ.

То пакъ | тыхъ часовъ дана намъ того певъная справа, а к тому и справъцы | мытъ нашихъ волинъскихъ Ивахъно а Олехъно Борздобогатые о том | намъ ведати дали, ижъ за князя Януша, бискупа виленъского, и за князя | Юря Фалчевъского, бискупа луцъкого и берестейского, которые отъ короля | его милости, пана отца нашего, тые мыта у земли Волинъскои у справе | и порученыю своею мели, и за иныхъ мытъниковъ, которые перед | тымъ тые мыта держывали, николи яко малжонакъ князь Илья, | такъ и ты сама за оными привилыи, которые тепер себе ку помочы береш, | тыхъ мытъ не въживали, лечъ завъжды с тыхъ купцовъ по всей | земли Волинъскои мыто на насъ, г(о)с(по)д(а)ря, было биривано, а малжонокъ | твой и ты сама николи ся в то не вступовали, але завъжды на всѣхъ | купцохъ мытъники луцъкии на насъ, г(о)с(по)д(а)ря, мыто бирывали, в чом жо | тепер за онымъ листомъ намъ, г(о)с(по)д(а)рю, шкода немалая ся деть.

Ино | ачь-кольвекъ ты таковыи листь на оныи мыта с канцляреи наше | собе одержала, а кгдажъ перед тымъ за короля его милости, пана отца | нашего, малжонокъ твой и ты сама водъле тыхъ привилеевъ тыхъ | мытъ в поживанью не были, лечъ то завъжды на насъ, г(о)с(по)д(а)ря, к мыту || [147 адв. (120 адв.)] нашему луцъкому прислухало и на насъ было биривано, мы и теперъ, | не хотячы шкоды наше г(о)с(по)д(а)рьское в томъ мети, тыи привилыи твои | коло тыхъ мытъ на сторону отъкладуемъ и тотъ листь нашъ, который ты себе с канцляреи наше на то одержала, в нивошьто обо|рочаемъ. И розказали есьмо тымъ справъцамъ мытъ нашихъ волинъскихъ | тые мыта в земли Волинъскои на насъ, г(о)с(по)д(а)ря, заведати и ихъ выбирати по | тому, яко и за князя Януша, бискупа виленъского, и за князя Юря, бискупа | луцъкого, которые перед тымъ тые мыта у справе своей мели, бывало. |

Для чого жъ приказуемъ тебе, ажьбы еси за онымъ листомъ нашымъ | тыхъ мытъ с купцовъ не въживала, и на себе ихъ не брала, и въ то ся ничымъ | не вступовала. А которые бы купцы мыто нашо головное луцъкое без|мытъне прождчали, мы тымъ справъцамъ мытъ нашихъ волинъскихъ | науку дали и розказали, жебы они таковыхъ купцовъ у промыте моцне | забирали а безъмытъне ихъ не пропушали.

А што ся дотачеть подъданныхъ | твоихъ, которые на ярмарокъ до Любълина ездять, ино тые справъцы | мытъ нашихъ у бранью оныхъ мытъ у Луцку и на

---

* Далей иншы почырк.

инъшыхъ коморахъ | нашихъ луцъкихъ мають ся к нимъ заховати по тому, яко за князя Януша, | бискупа виленського, и за пана Дахъна, и за князя бискупа луцъкого, которыи | отъ короля его милости, пана отьца нашего, тые мыта у справе и порученю | своемъ мели, бывало.

П[и]санъ у Вильни, под летъ Божь[его] нарожь[еня] 1546, м(е)с(я)ца | июнь 30 день, инъдиктъ 4. |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 145 адв. – 147 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуецца ўпершыню.

10

1546 г., 16 ліпеня. – Вільня. – Пастанова Жыгімонта Аўгуста і Паноў Рады старасту венецкаму, браслаўскаму і ўладзімерскаму, маршалку Вальнскай зямлі, князю Фёдару Андрэвічу Сангушкавічу па дванаццаці эпизодах скаргі зямян Венецкага павета аб незаконнасцях і крыўдах яго з загадам у далейшым трымацца ў адносінах да венецкіх зямлян рашэнняў дадзенага «листа».

Лист, пісаный до Маршалка вольнскаго [...] | за зямяны венецкімі, абы імъ | крывдъ и втисненья никоторого | не чынилъ. |

Жыггимонт* Августъ, Божю милостью корол и великий князь [...]. |

Маршалку** Вольнское земли, старосте володимерскому, брясловскому | и венецкому, князю Федору Аньдреевичу Санькгушьковича.

Што тыхъ часов, | будучы тобе при насъ очевисто, жаловаль намъ на тебе дворенинъ нашъ | Семень Кмитичъ самъ отъ себе и отъ всихъ зямянь повету Венецкаго.

О томъ, | ижъ ты над стародавньий обычай кривды имъ чынишь: вины з людей ихъ | на себе берешъ, а перед тымъ дей винъ за предковъ ихъ и за ихъ самихъ з людей ихъ | старосты наши венецкии на себе не бирали.

А подьводы дей еси в людей ихъ | беручы, посылаешъ по местомъ далнимъ, нижли где они повинъни носити. | А люди дей ихъ перед тымъ толко еждчывали у подьводахъ до Брясловля | а до Полоного, даючы ведомо о поганъстве татарехъ.

И к тому дей заруки | на людехъ ихъ берешъ. А перед тымъ дей такъ бывало, ижъ до которого | бы чловека зямянського была якая потреба въ справе або в которой | инъшой речы, тогда панъ его маеть на него право чынити у своемъ дому, | а зарукою замъковою жадный чловекъ зямянському чловеку заручы-

* Напісана ўдвай большымі літарамі.

** Напісана ўдвай большымі літарамі.

ти | не маеть, одно его пана, чый человекъ, а старосты на людехъ ихъ | зарукъ собе николи не бировали.

Естли бы тежъ староста мель пойти | самъ головою своею под шляхи на лжанье, они *дей* тамъ с предковъ своихъ | повинатости ходити не мають. Нижли естли бы татаре мели | пойти у панство нашо г(о)с(по)д(а)рское, тогды они повинни съ старостою за ними | на погоню пойти. А которыи бы люди ихъ, горла свои отъважывшы, пошлы | || [156 (129)] за татары, а помогъ бы имъ Богъ што добыти, таковыхъ добытковъ старосты | веницкии на себе николи в нихъ не отъбирывали.

И к тому *дей* кони, волы | з людей ихъ берешъ, меначы за якое побережное, а перед тымъ *дей* того не бывало. |

А который бы человекъ ихъ за трудностью своею або, огутившыся, у войско | не пошолъ, такового человека панъ его маеть виною карати, чый будет человекъ. |

Над то *дей* ты по ихъ именьяхъ и въ ихъ земли самъ на себе входы | маешъ и мешаномъ волности и пожитки въ ихъ жо земляхъ мети | допускаешъ безъ ихъ воли, а перед тымъ *дей* того не бывало. А людемъ | *дей* ихъ перед тымъ здавна отъ насъ было дано вольность в месте мешкати | и земли, и иншыи вжытки тамъ собе мети, а подачку нашу з местомъ | полнити. А тепере имъ самымъ и людемъ ихъ волности мети не допускаете. |

А люди которыи бы колвекъ отъ которого пана або зъ заграничья до места | пришли, старосты нашы веницкии не заборонивали имъ ихъ приймовати, | а ты *дей* имъ того забороняешъ и приймовати ихъ не кажешъ.

Естли бы | тежъ который человекъ отъ которого землянина втекъ за границу, | шкоды ему вчинившы, а засе бы назад пришол до места нашего | або до которого именья землянского, ты *дей* имъ шкод своихъ и пошлину | на ономъ человеце искати не допускаешъ. А перед тымъ *дей* тамъ таковой ся | обычай заховываль, ижъ волности мели шкод на таковыхъ людехъ | искати и пошлыны на нихъ брати водъле ихъ повинности.

А пак ли бы | тежъ который человекъ мелся отъ которого з нихъ землянь отъложити | до иншого, тогды выходу будетъ повинень дати две копе грошей. | А естли бы козакъ мелся отъложити, а будет ли мети тридцатеры | пчолы – маеть дати поклону копу грошей, а будет ли мети шестьдесятеры | пчолы – маеть дати поклону сполна две копе грошей. А который бы человекъ | былъ оселый, або козакъ, мевшы статьи, и втратил а хотел проч пойти, || [156 адв. (129 адв.)] предся повинень естъ дати водъле *первое* маетьности своее поклону две | копе грошей. Ты *дей* оныхъ выходовъ и пошлын на таковыхъ людехъ | брати забороняешъ.

А коли бы которому з нихъ была потреба въ якихъ| -кольвекъ речахъ вижа на *именье* взяти, староста вижовъ своихъ на *именье* | ихъ николи не въсылываль, одно тотъ панъ самъ на свое *именье* вижа | даиваль. А которое лицо было бы тамъ застато, то маеть на того жъ | пана прийти, чье естъ *именье*. К тому тежъ естли бы лицо застато | было в человека ихъ, которые в месте нашомъ Веницкомъ мешкають, | тогды тое лицо врядникъ веницкый с тымъ паномъ, чый естъ человекъ | наполы деливаль, а вина предся тому жъ пану, чый человекъ. А о розбой | неприличныи здавна панъ самъ человека своего судить и вину

береть. А што ся | дотычеть квалту, а пожоги, и розъбою приличного – о тыхъ толко трехъ | члонькохъ старосты веницкии людей ихъ сужывали.

При томъ тежъ естли бы | где графилосе на послузе нашей татарина имъ самимъ або людемъ ихъ поймати, | ино *дей* перед тымъ они в собе ихъ ховывали, а до насъ ихъ вожывали, и за то | жалованье отъ насъ мевали. Ты *дей* тепер, то в нихъ отънимаючы, самъ | отъ себе к намъ присылаешъ. Яко жъ они в томъ во въсемъ кривьду | *от* тебе собе бытъ менили.

Гдежъ мы, очевисто в тыхъ во всихъ речахъ, | о которыи они намъ на тебе жаловали, тебе з ними досмотревъшы и намо|вивъшы в том с Паны радами нашими, таковое имъ постановенье учы|нили: напервей што они жаловали, *иж* коли старостове наши веницкии | под шляхи на поле ходити будуть на послугу нашу г(о)с(по)д(а)рьскую и земскую, | толко бы не в ловы, тогды они будуть повинъни сами головами своими | восполокъ съ старостами нашими на тую послугу нашу ездити и людей | своихъ съ собою брати подъле уфалы земское з девяти чоловековъ | дымовъ десятого чоловека. А где бы, его *же* Боже вховай, пришли люди | неприятельский под самыи замъки наши тамошьнии, тогды они || [157 (130)] яко сами, такъ и зо въсими людьми своими повинни будуть на таковую | послугу нашу, яко на квалтъ, при старостахъ нашихъ ездити и обору | онымъ замъкомъ нашимъ чынити.

А што ся дотычеть того, который | бы з нихъ самъ або слуга и подданный его, будучы на послузе нашей, | татарина поймалъ, тогды они таковыхъ татар повинъни *будуть* | до старосты нашего до замъку давати. Нижли где бы староста хотел | оныи языки до насъ, г(о)с(по)д(а)ря, посылати, тогды староста маеть тымъ паном, | который бы самъ оного языка або слуга и подданный его поймалъ, для при|слуги ихъ до насъ, г(о)с(по)д(а)ря, посылати, а слугами своими, которыи бы сами | тыхъ языковъ не поймали, не маеть посылати.

А што они жаловали, | *иж* коли который чоловек, мешъкавъшы за ними, отойдетъ отъ нихъ прочъ | за границу, поклону отъходного имъ не заплативъшы або якии шкоды | почынивъшы, а потомъ бы засе зъ заграничья до замъку або до волости | Веницкое пришел, тогды волно будетъ оному пану, с чыего онъ именья выхо|дилъ, оного поклону и шъкодъ своихъ на немъ перед старостою нашимъ правом | пойскивати. А староста маеть справедливость в томъ ему с нимъ учынити, | а безправъне таковыхъ людей не гамовати. А коли оный чоловекъ заплатит | ему, пану своему, то, | што на немъ правомъ переведеть, тогды ему волно | будетъ кому хотя служыти.

А што тежъ они жаловали, *иж* староста | усылаеть вижовъ своихъ на йменя ихъ, ино и тепер, хто ся о жалобе | своей къ старосте утечетъ и вижа собе потребовати будетъ, тогды | староста маеть вижовъ своихъ на йменя ихъ таковымъ давати. А хто | тежъ отъ самыхъ ихъ вижовъ потребовати будетъ на ихъ именья, | то тежъ имъ волно будетъ вижы свои давати, какъ было и перед тымъ. |

А што они еще жаловали о розбой неприличный, якобы его не мель судити | староста, одъно они сами, ино приличный або неприличный розбой, || [157 адв. (130 адв.)] то судити маеть замокъ, а не они.

А што ся дотычеть инъшихъ речей | жалобы ихъ, которыи в семъ нашимъ листе описаны, мы ихъ в томъ | во всемъ водълугъ давъного обычаю заставуемъ. *Ижъ* старостове наши | веницкии, теперешнии и напотомъ будучыи, не

мають з людей ихъ жадныхъ | винь брати, и зарукъ зъ замьку никому на нихъ не покладати, ани ихъ | на себе брати, и людей ихъ над повинность ихъ стародавнюю далей Бря|словья и Полоного, даючи ведомость о поганьстве татарехъ, у подводы | не посылати, и тежъ по ихъ именьяхъ и въ земляхъ ихъ жадныхъ уходовъ | старостове не мають мети, и мешаномъ у ихъ жо земляхъ уходовъ без ихъ | воли не мають допускати, и коней и воловъ з людей ихъ за побережное не брати. |

Якож есьмо и очевисто о томъ тебе росказали, а и тымъ листомъ нашимъ | приказуемъ тебе, ажбы твоя милость в тыхъ во всихъ речахъ выше|мененныхъ водле того постановенья нашего к нимъ ся заховаць, и че|рес то некоторыхъ кривдъ и втисненья имъ самымъ и людемъ ихъ | не чынилъ, и новинъ не ввводи.

П[и]санъ у Вилни, под летъ Божь[его] нарожь[еня] | 1546, м(е)с(я)ца июль 16 день, индиктъ 4. |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 155 адв. – 157 адв. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікацеца ўпершыню.

11

1546 г., 20 ліпеня. – Вільня. – Загад («лист») Жыгімонта Аўгуста і Паноў Рады ваяводу кіеўскаму, дзяржаўцу острскаму, князю Фрэдрыху Глебавічу Пронскаму ў адносінах да шляхты Кіеўскага ваяводства трымацца артыкулаў прывілея караля польскага, вялікага князя літоўскага Жыгімонта I Старога не ўвадзіць «новин», не чыніць крыўдаў і іншых самавольстваў, якія выкладзены ў скарзе пасланцаў шляхты Кіеўскага павета, дваран гаспадарскіх: Солтана Сцецкавіча і Стася Сурыновіча.

Лист до воеводы киевського [...], | абы земяном киевскимъ жадныхъ | кривдъ не чинилъ. |

Жыггимонт Августъ, Божю милостью корол и великий князь [...]. |

Воеводе киевскому, державьцы острьскому, князю Фредриху Глебо|вичу Пронскому и инымъ воеводамъ киевскимъ, хто и напотомъ | будеть тотъ замокъ нашъ отъ насъ держати.

Што тыхъ часовъ, будучы | тебе при насъ, г(о)с(по)д(а)ри, прысылалі до насъ вси князи, и панове, и земляне повету | Киевского дворянъ нашихъ, братью своею, Солтана Стецковича, Стася Сури|новича, которьи с тобою перед нами очевисто мовенье мели и жаловали | о томъ, ижъ ты, наехавшы отъ насъ на тое воеводство Киевское, почал | кривды и втисненья великии имъ чинити и новины уводити | черезъ привилія и волности ихъ, отъ предковъ нашихъ славное памети | королей и великихъ князей ихъ милости и от короля его милости,

| || [163 (136)] пана отъца нашего, имь наданыи. Напервей дей по селищах ихъ велишь | бобры на себе гонити, чога перед тымъ за первыхъ воевод не бывало.

Над то | дей твоя милость в замьку Чернобыльскомъ, который и князи, и панове, | и бояре киевские водьлугъ привилей своихъ, отъ предковъ нашихъ | и отъ короля его милости, пана отъца нашего, наданыхъ, поrodomъ | межы собою держать, врядника своего на ймя Зеляка установиль, и по|слушеньство з моцы теперешнего наместника чернобыльского, брата ихъ, | Тишкя Проскуры, выняль, и кажешъ тому вряднику своему подданныхъ | нашихъ тамошньнихъ судити и рядети, чога тежъ за первыхъ воеводъ, | предковъ твоихъ, николи не бывало.

К тому дей ты велишь имь при собе | в замьку нашомъ Киевскомъ обецне мешькати. И хотя дей часомъ | жадная потреба послуги наше г(о)с(по)д(а)рьское и земьское не вьказуеть, | ты дей предся кажешъ имь при собе лежати. А они дей с предковъ своихъ | обецне при воеводахъ нашихъ тамошньнихъ, а звлаще безъ потребы | послуги наше г(о)с(по)д(а)рьское и земьское, не повинни у Киеве лежати. Одню | кгды послуги наше потреба вказывати будеть, а воевода имь то | листомъ своимъ ознаймить, они в тотъ часъ тамъ до Киева на службу | нашу ся зьеждчали и на послугу нашу с паны воеводами ехали, а бывшы | на службѣ нашей и проводившы воеводу с поля, до Киева засе до домовъ | своихъ ехали. А тепере дей в томъ ихъ обецномъ мешканью при тебе | у Киеве великая трудность имь ся дееть, и въ тыхъ речахъ выше|мененыхъ немалую кривду и обътяжливость они собе отъ тебе | быть менуютъ.

Гдежъ они и привилей короля его милости, пана | отъца нашего, с привесистою маестатною печатью и с под|писомъ руки его м(и)л(о)сти на вси волности свои передъ нами | || [163 адв. (136 адв.)] покладали и били намъ чоломъ, абыхмо водле того привиля ихъ королевской м(и)л(о)сти в томъ ихъ заховали, и кривды через оный привилей не казали | имь чынити и новинъ уводити.

Яко жъ ты, будучы при насъ, пове|дилъ передъ нами, же ты в тыхъ речахъ, яко они жалуютъ, николи | кривдъ имь не чынил, ани кажешъ чынити, але и овъшемъ водле того | привиля хочешъ ся к нимъ заховати.

Какъ жо мы, того привиля короля | его милости, пана отъца нашего, на волности ихъ имь даного, огледа|въшы, и его выслуhavшы, и с Паны Радами нашими в томъ объмовившы, | и бачечы на то, же они предкомъ нашимъ и его королевской м(и)л(о)сти, пану | отъцу нашему, добре а верне то заслуговали, и напротивьку кождымъ | неприятелемъ нашимъ обецными послугами своими горла и статковъ | своихъ не лютовали, и тепере намъ, г(о)с(по)д(а)рю, уставичне то заслугуютъ, | з ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское при томъ привилю и волностяхъ ихъ, отъ его королевской милости имь наданыхъ, зоставуемъ.

Яко жъ есьмо и очывисте | о томъ тебе рассказали, абы еси в тыхъ во всихъ рэчахъ водьлугъ того | привиля к нимъ ся заховал. И тымъ тежъ листомъ нашимъ приказуемъ | тебе, ажъбы еси через оный привилей короля его милости, пана отца нашего, | жадныхъ кривдъ и втисненья имь не чынил, и новинъ не уводил, и по се|лищамъ ихъ бобровъ на себе не гонилъ, и въ замокъ тежъ Чернобыльскый над привиля | и волности ихъ ничымъ ся не вступоваль, и врядника своего, которого еси тамъ | установиль, отътоль выслалъ и подданныхъ нашихъ ему судити и рядити | не казаль, и въ Киеве тежъ обецне, кромъ потребы послу-

ги наше г(о)с(по)д(а)рьское | и земьское, мешъкати имъ не велель, и ку шъкоде невинъне ихъ не приводил, | нижъли кгда послуги наше потреба вказывати будеть, они в тот | часъ будутъ повинъни на послугу нашу ку твоей м(и)л(о)сти ехати, и во въсемъ | || [164 (137)] бы еси к нимъ ся заховаль водъле того привиля короля его милости, пана | отъца нашего, ни въ чомъ з него не выступуючы конечно, абы то инакъ не было. |

П[и]санъ у Вилни, под лет(о) Бож(его) нарож(еня) 1546, м(е)с(я)ца июль 20 день, инъдиктъ 4. |

РДАСА. – Ф. 389. – Воп. 1. – № 30. – Л. 162 адв. – 164. Копія канца XVI ст. Праваніс адаптаваны. Публікуеца ўпершыню.

Надійшла до редколегіі у вересні 2007 р.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ГЕТЬМАНЩИНИ: З ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ЗАБІЛИ, ХОРУНЖОГО ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АРТИЛЕРІЇ

У своїх попередніх публікаціях ми звертали увагу на необхідність вивчення рукописної спадщини, що зберігається у Відділі рукописів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі ВР ЧІМ). Бо у писемних пам'ятках, а, особливо, у приватному листуванні відображений рівень історичної свідомості та загальної культури українського суспільства, світогляд та ментальність його освічених представників.

У музеї зберігається родинний архів Забіл, який постійно привертає увагу дослідників. Чимало документів з нього було опубліковано О. Лазаревським, В. Модзалевським та автором цих рядків¹. Проте, залишилися поза друком десять листів Данила Забіли до свого двоюрідного брата Івана Забіли. Їх оприлюднення важливе з огляду на те, що в свій час О. Лазаревський досить ґрунтовно дослідив стосунки між братами але чомусь обійшов згадане листування². Це створило певні лакуни, які ми і намагаємося усунути даною публікацією.

Обидва брати були помітними фігурами першої половини XVIII ст. Коротко нагадаємо їхню біографію. Дід І. Забіли, Петро Михайлович, у свій час змагався за гетьманську булаву з І. Самойловичем. Був двічі одружений. Від другого шлюбу народився син Іван, який успадкував основну частину маєтностей старого Забіли. Від його шлюбу з Г.В. Дуніною-Борковською і народився єдиний син Іван. Він здобув кращу на той час освіту в Києво-Могилянській Академії. Знав латинську і польську мови. Мав власну бібліотеку, цікавився історією, світською і богословською літературою, морально-етичними проблемами. Був міцним господарем. Можливо, господарські клопоти не сприяли його просуванню по службовій драбині. У 1713 р. він згадується як знатний військовий товариш, у 1727 – 1730, 1736, 1738 рр. – бунчуковий товариш, у 1730 – 1736 рр. – хорунжий генеральної військової артилерії. Помер І. Забіла, скоріше за все, у 50-і рр. XVIII ст.,

упорядкувавши на схилі літ родинний архів, про який ми згадували вище³.

Окрім Івана, Петро Забіла мав ще одного сина – Василя, який був одружений на доньці київського полковника К. Солонини. Від їх шлюбу народився син Данило. Від батька, який помер у 1690 р., він успадкував с. Реутинці. Службова кар'єра Данила, як і у І.І. Забіли, не склалася. Лише у 1735 р. він отримав чин бунчукового товариша⁴. Причинами кар'єрного фіаско стали такі вади Д.В. Забіли, як заздрість, здирництво, кляузництво. Всі ганебні вчинки цієї особи детально висвітлені О. Лазаревським⁵, тому ми нагадаємо лише основні моменти. У 1699 р. він доніс на І. Мазепу, у 1709, 1716 рр. – на І. Скоропадського, у 1728 – 1732 рр. – жив у Москві, де судився із гетьманшею Скоропадською, реутинськими жителями, І.І. Забілою. Влучну характеристику Д. Забілі дав О. Лазаревський: «Донося на двоюродного свого брата Ив. Ивча З-лу, Д. З-ла мечтал о получении в награду соседних сел Обтова и Погореловки, а донося на Скоропадского, мечтания его шли дальше. З-ла надеялся получить Солониновское наследство, состоявшее из нескольких сел. Хотя мечты З-лы и не сбылись, но его постоянные доносы оказывали своё действие: имея в руках эти доносы, правительство постоянно держало в страхе гетманскую администрацию, которая вследствие этого, будучи принуждена потворствовать насилиям З-лы, тем самым дискредитировала себя в понятиях народа. Личности, подобные Д. З-лы, не мало способствовали разложению гетьманщины»⁶. Попри цей негатив Д. Забіла мав і позитив. Гетьманша Скоропадська називала його «мудрым человеком». Він подав царському уряду записку про необхідні реформи у суспільному устрої Гетьманщини, у т.ч. стосовно полегшення стану монастирських посполитих, розвитку освіти: «дабы в государстве умножились мудрые люди», тощо⁷.

Запропоновані листи характеризують відносини між братами у сфері господарства та нерухомості, а також міжродинні стосунки. З них випливає, що Д. Забіла був досвідченим сутягою. Щоб вирішити на свою користь питання він і до Бога звертається: «Дивовался бим мужиком несмысленим, что не вѣдают страха божіа, а то ви пне брате и читаешъ и не разумѣешъ», і до «прогресса правного», і до авторитету гетьманського суду: «~~кака~~ за тую інквізицію... и самому вш. мст. была надана от гетмана Скоро-

падского», і до родинних почуттів: «лучше би вш. мсти своєї пнеи слухать, котораѣ /: якъ чуемъ :/ советуєтъ вамъ любовне з нами житъ». Якщо умовляння не допомагали, Д. Забіла припускався і до прямих погроз: «...если тот предреченій Ѹвес депозит... изволиш видат... то вѣдай... что сам о сем... Ѹсыкого суда и права отвѣтоват будешъ, ѣко хранител злого». Свої справжні почуття та наміри Д. Забіла камуфлював показною ввічливістю: «мой ласкавій пне брате», «вмм пну моему велце ласкавому пну брату всего добра желателній брат». Проте заздрість до добробуту І.І. Забіли деінде проривається: «вщ мст Ѹскаржаєшся иж дрова купуєшъ и Ѹже за двѣ тисѣчи оніхъ купилъ, то ѣко избіліе имѣючому денегъ, волно вш мсти еще купить и за десять тисѣчей и выѣщє». Важке враження справляє лист № 8. Д. Забіла постає в ньому як корислива людина, для якої на першому місці гроші, срібло, коні, а не стосунки із рідним сином. На голову останнього яких тільки проклять із Святого Письма він не кидає: «чуждъ да будет отчєства, чуждъ сном назватисѣ, чуждъ братій братом». Доречно було би Д. Забілі згадати і іншу християнську заповідь: «Возлюби ближнього своего». А от І.І. Забіла з цього листа та листа № 7 постає чуйною, доброю людиною, родичем, у якого Петро Забіла знаходить підтримку духовну і матеріальну, захист від злого батька. І. Забіла важко переживав розлад у своїх стосунках із двоюрідним братом та його сімейні негаразди⁸.

Листування Данили та Петра Забіл з Іваном Забілою цікаве і з огляду на вивчення старшинської сфрагістики. Ми бачимо, що печатки Д. та П. Забіл мають восьмикутну або овальну форму, тобто найбільш характерні для означеної сфрагістики. Відбитки зроблені на червоному сургучі, папері та червоному воску, що теж було характерно. На печатках використана абрєвіатура, через яку передано повне ім'я власника. Не виключаємо, що Петро використовував печатку свого батька. В даному випадку маємо справу з такою загальноєвропейською традицією, яка відома під назвою «sarentia sigilli». У листуванні Д. Забіли печатка виконує одну із своїх основних функцій – охоронну. Вона на всіх листах розміщена на зовнішньому боці аркуша. І щоби прочитати написане треба її зламати. Окрім цього, печатка надавала документу вірогідність, забезпечувала його юридичну

легітимність: «и от купленіхъ моихъ лѣсовъ **У** Биховцѣмъ и у пней Дѣлковской при собственной еи руки и печати... хочешъ отдать», «прошу в сем же вмм. пна листъ заключенную цѣдулу ономуж... сну, **длѣ** лутшого обличеніѣмъ подат». Якщо подивитись на емблеми печаток, то тут ми знову бачимо характерні для козацької України зображення: польські герби («Остоя») та самобутні знаки (квітка).

Листи Д. Забіли дозволяють уточнити деякі моменти службової кар'єри І.І. Забіли. З них дізнаємось, що уряд хорунжого генеральної військової артилерії останній займав до 1736 р. включно.

Таким чином зазначене листування є важливим джерелом для реконструкції історичних подій в Україні першої третини XVIII ст., особливо в галузі соціальної історії.

Тексти листів відтворювалися з наближенням до оригіналу та збереженням нині не існуючих в українському алфавіті літер. Скорочення під титлами не розкривалися, сам знак титла опускався. Виносні літери подані курсивом. Збережено оригінальне розміщення тексту на сторінках. Пропущений або втрачений внаслідок механічного пошкодження текст позначений крапками у квадратних дужках. У публікації великі та малі літери, а також пунктуаційні знаки проставлені з наближенням до сучасних норм правопису. Порядок розміщення листів відповідає порядку, у якому вони розміщені в оригінальному рукописному збірнику.

ПРИМІТКИ

¹Лазаревский А. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товариш (1665 – 1703) // КС. – 1883. – № 7; Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687 – 1713). – Чернигов, 1912; Його ж. Материалы и заметки // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 2. – С. 101 – 177, 183 – 192; Ситий І. Книги Забіл (1671 – 1745 рр.) // ДІАЗ. – Д., 2001. – Вип. 2. – С. 521 – 543.

²Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том второй. Полк. Нежинский. – К., 1893. – С. 396 – 411. Историк знав про ці листи, адже архів Забіл зберігався у його бібліотеці // Там само. – С. 323.

³Ситий І. Указ праця.

⁴Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т.2. – С. 80.

⁵Лазаревский А. Описание старой Малороссии... – С. 410 – 411.

⁶Лазаревский А. Описание старой Малороссии... – С. 411.

⁷ Там само. – С. 406.

⁸ Ситий І. Указ. праця. – С. 527.

ЛИСТИ

№1

1736 р., 23 січня, Глухів. – Лист Данила Забіли Івану Забілі з вимогою припинити зазіхання на його ліси.

Мсць пне Івань Забѣла той ласкавій пне брате.

Пишешъ вш мст **Ч**дивляяся тому, *бутьо* **я** приказую моим людемъ рубать старинную Мелешковскую займу и в том довести мнѣ невозможешъ, бо если **та** займа котора**я** стороннимъ окопомъ окопана тую вѣдаю, что вш мстина *ест* **я** до одной не интересуюсь, что же о прочъ окопу старинного *найдуется*, тое людей моихъ, *именно* ктитора и протчихъ тамже *ест* и козатчихъ мѣсць немалы и тое боронит мнѣ и людемъ моимъ надлежитъ, не уважалъ на вш мостины похвалки, бо если би до забойства пришло/: которимъ вш мт всеу грозишь:/ тобѣ на своихъ власнихъ грунтахъ не токмо людемъ вш мстинимъ, но и самому вш мти не стерпѣлъ вѣдай о семъ подлѣнно, а что вш мст **Ч**скаржаешся иж дрова купуешъ и **Ч**же за двѣ тисычи оніхъ купилъ, то **я**ко изобиліе имѣючому денегъ, волно вш мсти *еще* купить и за *десять* тисычей и *вѣ*щше, лѣсов же заставнихъ у мене которіеб подданіхъ вш мстинихъ били не имѣется, развѣ купленіе не за вш мости, а нѣ за *отца* вшего, но *еще* за дѣда, которіи всѣ села в державѣ своѣй имѣлъ, а хотѣ б и за *отца* вшего били *покупленіе* теди *отць* вш не претилъ живучи з нами любовне, но толко *единь* вш мст отозвался в суѣти вшившись и не *узнавалъ* [...] множе досаждаючи мнѣ тимъ, что в селѣ Рѣвутинцѣхъ дворовъ било чтирѣста, а теперъ сорок немогущихъ наситѣтись, до чогось и дѣла не било, самому *б* вш мсти подобало себѣ звать, что и в селѣ Обтовѣ било *прежде* шистъ сотъ, а теперъ триста тожъ немогущихъ наситѣтись. До Биховцювщѣни такоже вш мсти дѣла нѣтъ, для того же не покажешъ такіхъ крѣпостей на свою Мелешковщѣну, **я**кіе крепости **я** имѣю на Биховцювщѣну и не грѣхъ мнѣ вш мсти назвать *для* того незбожнімъ бездушнікомъ, понеже не толко в дѣдовскіхъ и *отческих* лѣсахъ и в сѣножатехъ *оби*ду мнѣ дѣлаешъ, но и *от* купленіхъ моихъ лѣсовъ **Ч** Биховцѣхъ и у пнеи Дѣлковской при собственной еи руки и печати /: **я**кіе купчѣе и гетман Скоропадскій листомъ своимъ ствердилъ, которіи имѣю **Ч** себѣ /: хочешъ отдалить, чого в целомъ свѣтѣ не ведется, если же о Биховщинѣ такоже и *протчѣм* вишеспецѣфкованомъ *из*волишь имѣти *прентесію* теди дорога *попередѣ* взятію не тамується, к тому нѣзачю и правосудіемъ бжіимъ страшѣть мене, понеже чужого не желаю, а своѣ оберегаю, гвалту же и розоренію /: **я**къ вш мст *неслушне* пишешъ:/ не чиню зачимъ *пересва*дую вш мсти *далей* листами своими такоѣ *из*лишество спецѣфкующими не стужат мнѣ, а нѣ *грунтовъ* моихъ *интенсоватісь*, **я**къ **я** до вш мстинихъ не интересуюсь *любов* обшірнейшихъ **Ч**десѣтеро, а нѣ теже

людѣмъ моимъ повелѣваю втручатись, а вашихъ людей мои люди всегда застають и ловятъ, ѡкъ в Черѣмшенкахъ, такъ и прочіихъ моихъ лѣсахъ и в томъ лѣсѣ, котрій вш мст не слушне своею присяжною землею називаешь, а ведаешь подленно ѡкака за тую инквизицію Черныховскому и самому вш мсти била на-дана от гетмана Скоропадского, к тому пересвадую, лучше би вш мсти своєї пнеи слухать, котраѡ /: ѡкъ чуемъ :/ совѣтуемъ вамъ любовне з нами жит, а не заводитись нежели плутовству старости Савуйского и прочіихъ людей об-товскихъ внімать, что до здравого вш мстиного роазсужденія подавши лутшой братерской любви реккомендуос.

1736 году
д. 23 гѣнвар
Глуховъ.

Всего добра зичливи брат
Данило Забѣла.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 51.* – Оригінал завірений червонною сургучевою печаткою восьмикутної форми Д. Забіли, на зовнішньому боці аркуша вона викрошилась. Залишився фрагмент 9 x 11 мм. Зображення: щит у рослинному обрамленні. Адреса: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ хоружому енеральной артїллерїи, моему ласкавому пну брату надлежит».

№2

1736., 13 лютого, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану Забілі з повідомленням, що Піскуни, жителі воронізькі, покрали сіно І. Забіли.

Мсцѣ пне Іванъ Забѣла
мой ласкавій, мсцѣ пне братѣ.

Зачулемъ ѡ, что Пѣскуни, жителѣ воронѣжскіѣ, сѣно ваше побрали и если такъ естъ подлѣнно, прошу вмн пна о сѣмъ мене взаимнимъ листомъ Свѣдомит, чтоб на тоихъ людей от его не было всемъ суспициі. В чомъ полученія любви братерской несумѣнно надѣѡс. З тимъ сѡ декларую, ижъ на всегда естим.

1736 году
д. 13 феврал
Рѣвутинцѣ

В-м-м пну моему велце ласкавому
пну брату всего добра желателній брат
Данило Забѣла.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 57* – Оригінал завірений паперово-восковою печаткою Д. Забіли, восьмикутна, 16x12 мм. Зображення: меч вістрям униз, по його боках 2 півмісяці, над мечом і під ним літери «ДВЗ» та зірка. Печатка розміщена на зовнішньому боці аркуша. Адреса: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ хоружому енеральной артиллерїи моему велце ласкавому пну брату подат».

№ 3

1736 р., 21 травня, Глухів. – Лист Данила Забіли Івану Забілі з повідомленням, що табун коней І. Забіли наробив йому велику шкоду і вимагає відшкодувати збитки.

Мсць пне Іван Забѣла мой вельце ласкавій мсць пне братє

Коней четверо, котрієм велил **я** за шкоду *от* стада в мм пна прибѣгшого в домъ мой *взят*, тіє вмм пну посилаю *разсудившис*, что лучше з в-мм пном прогрессом правнимъ поступит и своєи шкоди и людской велми тими ж конми почененной *искант* не вмм пну **якіє** конѣ изволте в цѣлости *принѣят* и взаємнимъ листом чрез сегож листоподавца мнѣ о том рѣпликоват, которого братерской ласце *отдавшис естем*.

1736 году
д. 21 маѣ
Глуховь.

Вмм пну моему велце ласкавому пну брату в
всего добра желательний брат Данило
Забѣла.

ВР ЧІМ – Інв. № АЛ 359. – Арк. 53. – Оригінал завірений печаткою Д. Забіли, як № 2: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ хоружому артиллеріи енеральной, а моему велце ласкавому пну брату подати».

№4

1735р., 10 травня, Глухів. – Лист Данила Забіли Івану Забілі з повідомленням, що підданий І. Забіли вкрав коней, колеса та осі возів у його підданого з вимагою все це повернути.

Мсць пне Іоанъ Забѣла мнѣ вселюбезнѣйшій мсць пне братє.

Подданій нашъ Звѣнченко вѣхавши в свою власную пушу на трѣхъ возахъ и нарубавши тамо на свою потребу долговою вору и на оніє три вози накладши пошоль неоподаь буду чую свою сѣножат *чистити*. Тогда приѣхавши на тоє мѣстце, гдє оніє вози з вормъ стояли, подданій вмм пана прозіваетміи Лютай, а взявши з оних возовъ **дєвѣят** колес и осей самихъ лучшихъ чотири воровско и коня, не тою куда *надлежит* дорогою, но на р[...]ни и на Куношовскій мостъ **Ѣхал** былъ воровско, но Звѣнченко осмотривши ижъ его все пороскидано в тропѣ, за онимъ Лютаємъ **поѣхал** и нагнавши оного на Кунашовскомъ мосту и своє все **Ѣ** его Лютая **якъ** колеса такъ и осѣ п[...]навши /: чому й оно самъ Лютай *признался*: \ обвѣсти[...] сіє вашєму старостѣ, а староста в небытности вмм пна, панейъ вашей, котора**я** постродавши оного, коня толко *отдат* велѣла, а *протчєє* еще **Ѣ** Люта**я** имѣтєся. Зачимъ прошу вмм пна и тоє вишеспецѣфкованное, что *єст от* мала до велика велѣт *поворочат*, а далѣй ижъ бы такого дерзновєния не мѣлъ *наказат*, ибо тоє все на власномъ его Звѣнченка и незаводномъ мѣстцѣ *от*

Лютаѣм забрано, чтобы дѣлат весма ненадлежало, в чомъ и паки мое вмм пну
 Сугубльючи прошеніе его братерської любвь отдаюс.

1735 году

Вмм пна моего вселюбезнѣшого пна брата

мая д. 10

всего добра желателній брат Данило Забѣла

Глуховъ.

P.S. Прошу вмм пна на сѣй мой лист отвѣтствовать взаимнимъ листом.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ359.* – *Арк. 54.* – Оригінал. Адреса: «Его млсти
 пну Іоанну Забѣлѣ хоружому артиллеріи войсковой енеералной, а моему
 вселюбезнѣйшему пну брату подати в Обтовѣ» .

№5

1733 р., 19 травня, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану
 Забілі про те, що піданні І. Забіли силою взяли 3-х його коней
 з вимогою відшкодувати збитки.

Мсцѣ пне Іванъ Збѣла мой любезнѣйшіи пне брате

Ти за повеленіемъ вмм пна люде вши обтовскіе побрали насиліемъ С
 моих людеі пастуховъ перво коней двоє, а третого конѣмъ другимъ разомъ тож
 насиліемъ взяли въ моих грунтах, а ѣ хотѣ побрал бил еше зимою ч подданих
 вших, то я велѣлъ побрати за вину же в пуци своей засталемъ и когда без
 вѣдома поддание вмм пна такъ дѣлали же конѣ побрали насиліемъ. Прошу з
 них Счинит правосудіе, а мнѣ награжденіе, а когда звѣдомомъ вмм пномъ чого
 ради такъ мнѣ дѣлаете прежде многіе разореніѣ и тепер насиліе и грабительства
 и о семъ прошу мене чвѣдомити писаніемъ. При семъ естемъ

1733 годѣ

Вмм пну всѣхъ благъ желател и служит

мая 01(19) д.

радѣ Данило Забѣла.

Реутинцѣ.

ВР ЧИМ. – *Инв. №АЛ 359.* – *Арк. 55.* – Оригінал завірений червоною
 сургучевою печаткою Д. Забіли як у № 2, на зовнішньому боці аркуша.
 Адреса: «Его млсти пну Іоанну Забѣлѣ хоружому енеералной артилеріи
 моему любезнѣйшому пну брату належит».

№6

1735р., лютий, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану Забілі
 зі скаргою на зазіхання І. Забіли на його ліси та сіножаті, та на
 підбурювання людей проти нього.

Мсцѣ пне Іван Забѣла мой пне брате

Дивовался бим мужиком несмысленим, что не вѣдаютъ страха бжіѣ, а то ви
 пне брате и читаеш и не разумѣешъ. Прошу вас пне брате мнѣ о сем извѣстити

по чием указу такъ дѣлаѣи же не толко шо писмами своеручними мене утвердил мои отческие и дѣдовские вирубали лѣса, сѣножати но и моих людей тож лѣса рубают, сѣна берут, но еще мене самого велите ꙗбити и дѣтей моих до смерти, хотѣи и нерад сему заводу ѡкъ сѣе поданіе вши котрих привели трох члвка говорили же ншь пнѣ именно посилаѣт Забѣли ревутинского пушу рубати ми сему и неради и нарочно десѣтникъ загадуѣт повседнѣвно, ѡтсилаю до вас пне братѣ єдного члвка з писаніем длья резолюцѣи на лист, а двоѣх ꙗдержую, ѡкъ до мене отпишите, а буд сего надеждень стоятому за свою ѡтчизну и дѣдизну до ꙗмертвѣа и мнѣ лутше своего боронити нежели вам забивати моих напрасно людей, о чом предложивши естемъ

1735 году

Вмм. пне всего добра зичливѣи

февральа

братъ и служит радъ Данило Забѣла

Ревѣтинцѣ

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 56.* – Оригінал завірений паперовою печаткою Д. Забіли як у №2, на зовнішньому боці аркуша. Адреса: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ моему пну брату належить».

№7

1735 р., 1 серпня, с. Реутинці. – Лист Петра Забіли Івану Забілі з подякою, що той відпустив своїх дітей на хрестини своєї новонародженої дочки, а також з проханням позичити на недовгий час ванну.

Намъ вселаскавѣйшій мсцѣ пнѣ дадкѣ и добродѣю.

При ѡтдданню нижайшого нашего ѡклонѣ благодарств Ѹем ѡбоимъ вмм пнсвѣ и добродѣйствѣ нашемѣ за присланне вселюбезнѣйших своих дѣтей в нашъ домъ длья воспрѣятїа новорожденной дочери нашей, за что самъ всемогѣщій гспдъ вознаграїнемъ блгостинним да Ѹщедрит вмм пнсва и добродѣйства ншого в долготѣ дней, а ижъ под Ѹфале въ дом Ѹнашем ѡних же вселюбезнѣйших дѣтей вмм пнсва на малое времяа забавили въ томъ на них и на нас не поскорбити, смиренно просимъ ибо нѣсть болшее веселіе, ѡкъ з своих же природно свойственных добрих приѣтелей тѣшитис, что себѣ въ далшіе времена полѣчати желаемъ вседѣшне. При сѣм смѣем зновъ ншим прошеніемъ всемиреннѣйшим тѣрбовати вмм пнсва и добродѣйства нашего, молевствѣючи ѡ визиченне на малое времяа ванни, в чомъ добродѣйской Ѹчинности не ѡтчѣлаваас таковой млсти нам превеликой нас рѣкомендѣемъ навсегда сѣще.

1735 годѣ

Вмм пнсвѣ и добродѣйствѣ нашемѣ всего

д. 1 авгѣст

добра желателніе и нижайшіе до всѣких Ѹслѣгъ

Ревѣтинцѣ

Петръ Даниловичъ Забѣла.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 57.* – Оригінал завірений паперово-восковою печаткою П. Забіли (?), восьмикутна, 15x12 мм. Зображення

нерозбірлеве. Розміщена на зовнішньому боці аркуша. Адреса: «Его млсти пнѣ Иоанѣ Забѣлѣ хорѣжомѣ войсковоу енералноу артиллеріи, а намѣ вселскавѣйшемѣ пнѣ дявдкѣ и добродѣевѣ honorisicenzissime подати».

№ 8

1736 р., 3 березня, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану Забілі. Вимагає, щоб Іван не віддавав його сину Петру «иміжня», доки син не поверне йому гроші тощо.

Мсцѣ пнѣ Іванѣ Забѣла
мой зичливій пнѣ братѣ.

Зачул *я* подленно, что имѣніе, *яко*е колвекъ *єст* сна моего Петра по женѣ доставшоесѣ, то в депозитѣ вм пна *содержитсѣ* реестровне *взятое*, зачим прошу того всего имѣніа не *видават* всеконечне *ему* и женѣ его, пока *мист* онъ злоклятій снѣ не *возратит* мнѣ моих власних *взятых* *от* него денегъ полчвартаста золотих, рондѣ сръбній пуклятій зо *всѣмъ* *якъ* *єст*, з уздечкою, наперсѣмъ и подогонѣм, шаблю в сръбро оправную, пѣстолеги, ложокъ двѣ, сръбро позлоцѣстих под *блѣх* малѣм, кубочковѣ шѣсть сръбних, огонки соболевіе до цѣлого кунтуша, арамиту венецкого поллоктыа, сукно на портище цѣлое *взятое* недавно в Глуховѣ *плат* локот, шнурокъ золотій, конѣа гнѣдого, что вм пнѣ *сваживши* предложѣнное, *єсли* *тот* предреченій *свес* депозит хотѣа оних власних, но *сже* ставшийсѣ, заводній за предречѣнным мене *отца* грабительством и злодѣйством *от* него злоклятого сна *содѣлвшимсѣ*, *изво*лиши *вида*т, в *суету* сѣе *себѣ* *вмѣня*, то *вѣдай* вм пнѣ певне, что сам о *сѣм* за чоломбитѣм моим *сѣ*акого суда и права *отвѣтоват* будешъ, *яко* хранител злого, а не *счител* доброго, ибо хто злomu *фолгу*ет, такій снѣ нехай *вѣда*ет певне, которому *от* ревности моеї *прегоркой* сѣе *предлагаю*, да *будет* во вѣки *ему* нше родительское неблгословеніе и да *внидет* *яко* елей в кости его, понеже возлюби *клятву* и *будет* *ему* и *єпископство* его, да *примет* и къ лутшій его и в *конецъ* сѣе *явлюю*, *чуждѣ* да *будет* *отчества*, *чуждѣ* сном назватисѣа, *чуждѣ* братій братом, понеже зѣло нас *горних* родителей даже до смерти оскорбилъ, что большъ *от* незноснаго жалю моего не *разшираючи* предречѣнную *учино*ст вм пна братерско *себѣ* *получит* без большой турбацѣи *желаю* и прошу в *сѣм* же вм пна *листъ*, *заключенную* цѣдулу *ономуж* злоклятому сну, *для* лутшого *облеченія* *подат* и при *сѣм* *єстемъ* вм пну всего добра *желатель* Данило Забѣла.

1736 году
марта 3 д.
Реутинцѣ.

А хотѣлтъбѣ не в *дому* власном вм пна *бил* оній *депозит* сна моего, но в *селѣ*, где *нѣбуд* *вшем* *Обтовѣ* *с* *я*кого члвка *подданного* *вшего*, *тѣди* *арештую*

всконечне оного не видават и в том грожѣ судом и правом вмм пнѣ и о сѣм прошу мене взаємнѣ листовною реплѣкою ѣвѣдомит.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 59.* – Оригінал завірений паперово-восковою печаткою Д. Забіли як у № 2, на зовнішньому боці аркуша. Адреса: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ хоружому єнеральной артилеріи, моему ласкавому пну брату належит».

№9

1736 р., 3 червня, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану Забілі із скаргою на те, що люди останнього побили його підданного.

Мсцѣ пнѣ Іванѣ Забѣла
мой ласкавій пнѣ братѣ.

Будучи на ярмалку на Вознесєніє Гпдне ѣ Кролевцѣ младолѣтєм Лаврѣнѣ з людми своїми без всякого заводу нѣякійс Порѣдченко ковал з товаришем села вшего Обтова ѣбили мало не досмерти ѣко малолѣтна ѣ семінацѣм лѣтѣ и грошей готових ѣзвали девѣм копѣ и лежит хлопецъ на смертной постелѣ и того ради до вмм пна не можетъ прийти, но посилаєтѣя его матка роднаѣ ѣдова бѣдная с кривавими слези, просѣм правосудіѣм и награжденіѣм, за которую ѣчиностъ певнаѣ вам ѣм Бга буде награжденіє. При сѣм єстємъ вмм пну братѣ всего добра желатєлній брат Данило Забѣла.

1736 году
Юня 3 д.
Рѣвутинцѣ.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 59.* – Оригінал завірений паперово-восковою печаткою Д. Забіли як у № 2, на зовнішньому боці аркуша. Адреса: «Его млсти пну Івану Забѣлѣ хорѣжому єнеральной артилеріи велѣе ласкавому моему пну брату належит».

№10

1733 р., 21 травня, с. Реутинці. – Лист Данила Забіли Івану Забілі з проханням віддати його підданному Михайлу Биховченку коня.

Мсцѣ пнѣ хорѣжій артиллеріи єнеральной
мнѣ велѣе ласкавій мсцѣ пнѣ братє.

Сѣй листоподавца подданий мой, житєл рѣвутинскій, прозиваємії Михайло Биховченко, ѣскаржилсѣя мнѣ на сина своего ижѣ ѣ єго конѣя злѣдѣйскимъ

способомъ Ѹзяль и перевелъ до тества своего Стефана Вовнянки, подданного вммстиного, жителя обтовского, где оный синь его Быховченка и живеть з женою своею, перешедши сам собою, чили переманю тестевскою. Того ради прошу вмм пна приказат оному Стефану Вовнянцѣ ижбы оного коня Ѹкраденного сѣму листоподавцѣ отдалъ, нечинячи сѣбб и самому вмм пну болшой турбаціи. В чомъ несумѣнно надѣюс Ѹчинности его в томъ братерской ласце *отдаюс* навсѣгда.

1733 году
д. 21 маю
Рѣвутинцѣ.

Вмм пна моего велце ласкавого
пна брата зичливій брат и служит радъ
Данило Забѣла.

ВР ЧИМ. – *Инв. № АЛ 359.* – *Арк. 60.* – Оригінал завірений паперово-восковою печаткою, овальною, 20 x 17мм, печаткою, на зовнішньому боці аркуша. Зображення: у овалі квітка, від кореня якої відходять гілки. Навколо овала рослинний орнамент та літери: «л», «П»(?). Адреса: «Его млсти пну Іоанну Забѣлѣ хорѸжому войскової єнеральной артилерии моему велце мосцѣвему пну и ласкавому брату чесно належит».

Надійшла до редколегій у березні 2007 р.

**ЛИСТУВАННЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА
ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВИТИНОВА) З НАЧАЛЬНИКОМ
ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
ВЕНІАМІНОМ (БАЗИЛЕВИЧЕМ)**

Редколегію ДІАЗа довгі роки пов'язували теплі людські стосунки та творчі контакти з нашим добрим другом Євгенією Віталіївною Рукавіциною, передчасна смерть якої болем і гіркотою досі відлунує в наших серцях.

Талановитий книгознавець, Є.В. Рукавіцина багато років працювала над дослідженням спадщини, реконструкцією бібліотеки та архіву київського митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова, 1767 – 1837). Значна частина цих документів зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського НАН України, де Євгенія Віталіївна працювала старшим науковим співробітником відділу стародруків та рідкісних видань. 1995 р. вона захистила кандидатську дисертацію «Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова)», але продовжувала скрупульозно збирати розпорошений матеріал, готуючи монографію з цієї теми.

Влітку 2006 р. Євгенія Віталіївна відправила до третього випуску нашого збірника підготовлені до друку тексти листування митрополита Євгенія та тогочасного начальника друкарні Києво-Печерської лаври о. Веніаміна (Базилевича). Том листування цих двох непересічних особистостей був знайдений дослідницею в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України. Цей своєрідний епістолярний комплекс розкриває не лише атмосферу ділових стосунків, спілкування митрополита Євгенія з о. Веніаміном, він претендує на те, щоб стати важливим джерелом з історії київського книговидання початку XIX ст., вітчизняного книжкової культури в цілому.

Але, за домовленістю, від автора редколегія очікувала й відповідну передмову до археографічної публікації. На наші настирливі «електронні» прохання Євгенія Віталіївна запевняла,

що робота в розпалі. Але раптом, відповіді на електронні листи з Дніпропетровська припинилися...

Як виявилось, текст, що готувався до цього збірника був однією з її останніх праць.

За нашим проханням, на підставі виписок і чернеток Євгенії Віталіївни, передмову до представленого епістолярного комплексу люб'язно погодилася зробити її колега, заввідділом стародруків та рідкісних видань НБУ, доктор історичних наук г.І. Ковальчук, за що ми їй щиро вдячні. Зараз Галина Іванівна готує до друку монографію Є.В. Рукавіциної «Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов): його біобібліографія, бібліотека, архів».

РЕДКОЛЕГІЯ

* * *

Назва рукописного фоліанту, текст якого поданий Є.В. Рукавіциною: «Часть оставшихся записок, получаемых 1822 года от Его высокопр. Евгения, митрополита Киевскаго по 1837 г. начальником типографии Киево-Печерской лавры иеромонахом Вениамином, бывшим до 1855 года, ныне 186[0 – 1867] архимандрит Киево-Выдубецкаго монастыря (НБУ IP. – Ф. 306, КПЛ. – № 404. – 346 Арк. [319 од.]». Оправа тому – картон в полотні, пофарбованому у темно-зелений колір, розмір 23,5 x 36,5 см.

Автографи на аркушиках різного розміру рівномірно розподілені по корінцю і зшиті у велику книгу. Використано письмовий папір білого і сірого кольорів. Листи перенумеровані о. Веніаміном (чорним чорнилом), пагінація аркушів простим олівцем виконана бібліотекарем НБУ. Записки підклеєні на додаткових чистих аркушах, поміж аркушів з текстом підшиті чисті. Листи розпорошено.

Якщо постать Є. Болховітінова є достатньо відомою і в російській, і в українській історіографії, то особа о. Веніаміна (Базилевича) є майже недослідженою. Базилевич Дмитро Ілліч (26.X.1787 – 4.XII.1873) – син священика с. В. Мотовилівка Київської губернії Васильківського повіту. Відомо, що з 1799 р. він співав у Києві спершу в митрополичому, а з 1801 р. академічному хорі. 13 років проживав і навчався у Києво-Подільському духов-

ному училищі (сирітській бурсі), 1810 р., виявивши здібності до механіки та архітектури, навіть наглядав за її перебудовою.

15 серпня 1818 р. він стає послушником Києво-Печерської лаври, а за чотири місяці – 14 грудня – приймає постриг з ім'ям Веніамін. Доручено йому було запис кружечних грошей в Успенській церкві, коректорство у друкарні. 9 березня 1819 він уже ієродиякон, а з 29 травня 1821 – ієромонах. По приїзді митрополита Євгенія в Київ, з 15 червня 1822 р. Веніаміна призначено начальником друкарні, і прослужив він аж до 27 лютого 1855 р., найдовше з усіх попередників і наступників. Після відповідної ревізії ним було заведено строгий порядок в управлінні і звітності друкарні.

Він мав також звання ученого проповідника Успенської церкви, виконував обов'язки архітектора при всіх лаврських будовах, вимірюванні земельних угідь. Пізніше, ще 12 років – до 23 серпня 1867, був архимандритом, настоятелем Києво-Видубецького монастиря.

Нині втрачені поховання обох начальників Києво-Печерської друкарні у Китаївській пустині – Єпифанія (1778 – 1828) і Веніаміна. У некролозі останнього (Києв. епарх. вед. – 1873. – № 24. – С. 752) коротко описано істинно чернече життя цієї людини – простої в одязі і їжі, доброзичливої до студентів семінарії і академії, яким дарував відбитки проповідей, особливо митрополита Євгенія та єпископа Інокентія. Ніколи не знімав клобука з голови.

Щодо справ друкарні КПЛ початку ХІХ ст., дослідники однотайно високо оцінили діяльність митрополита Євгенія задля розвитку її благоустрою та поліпшення процесу графданського книгодрукування. За звітно-кошторисними документами призначеного ним нового начальника друкарні Веніаміна Базилевича, який був на цій посаді 33 роки, можна визначити масштаби діяльності Є. Болховітінова в управлінні друкарнею Києво-Печерської лаври, що виражалося не формальними благословіннями, а прискіпливою увагою до найменших дрібниць редакційно-видавничого процесу: від замовлення певного сорту паперу і гравіювання ілюстрацій у Росії, вибору шрифтів, до багаторазових вичиток коректури і визначення цін, детальної перевірки продажу і розсилання видань по єпархії. Зокрема, с

збірник усіх розпоряджень митрополита Євгенія «Духовному Собору и Начальствующим лицам Киево-Печерския Лавры» (НБУ ІР. – Ф. 160. – № 649): Інструкція Духовному собору (30.VIII.1822), Наместнику (7.VIII.1822), Казначею (30.V.1822), екс-клезиарху (6.VII.1822), економу по внутрешней и городской части (30.VI.1822), економу внешнему (13.VI.1822), Келарю (26.VII.1822), Благочинному (12.VI.1822), учрежденному при канцелярии счетному столу (8.I.1823), Типографии Киево-Печерския Лавры под главным управлением Настоятеля и Духовнаго собора, а под надзиранием Типографа (9.V.1836).

Книжок кириличним друком було видано за цей час більше 210 (лише в 34 випадках вказано, що це передруки московських): Житій окремих святих, великомучеників і преподобних 65 (зокрема, Василя Нового – 4), Акафістів – 5, і окремо св. Варварі – 5, Апостолів – 3, Каноніків – 7, Службників – 2, Четій-Міней – 9, Євангелій і Нових Завітів – 13, Молитвословів – 5, Псалтирів – 17, Молебнів Богородиці – 5, Чинопослідувань – 7, Служб – 4, Молитв – 4, Діалогізмів – 2, «Зборников» – 2, «Кратких изъяслений о двух пещерах» – 6, творів отців церкви – 9, церковних письменників – 7, а найчастіше – Димитрія Ростовського: Книга житій святих – 5 окремо і «Сочиненія» у 4-х т. (з додатком перевидання «Синописа», 1825), Патерики (1830, 1835), 2 букварі та ін. (ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1, тип. – № 471. – Ч. 2. – № 493, Ч. 1 – 2. – № 502; № 507).

Гражданського друку вийшло понад 140 книг і брошур (описано С. Петровим у покажчику видань до 1860 р. 63 назви), з яких значна частина пов'язана з діяльністю митрополита Євгенія, бо це, окрім його праць, службові циркуляри консисторії (укази Святішого Синоду, положення, інструкції) і навчального процесу Київської духовної академії (підручники, журнали, плани, програми, проповіді викладачів і студентів, магістерські дисертації). Вийшли збірники зразків проповідництва та курсових праць студентів I і V курсів академії: «Некоторые опыты» 1824 р. і «Опыты упражнений» 1832 р. Митрополит Євгеній сам пропонував теми, позичав свої книги і навіть дарував рукописи; кращі дисертації були надруковані, а автори нагороджені (в Київській духовній академії він заснував разом з другом-меценатом Євгеніє-

Румянцевську премію, першу в КДА) за дослідження церковних старожитностей.

Видань іноземними мовами було 3. Деякі підготовлені за цей період праці в КДА були видані пізніше. Проте не надруковано більше 10-ти перекладів, 28 проповідей студентів II курсу 1825 р. Санкт-Петербурзьким цензурним комітетом не пропущено збірник дисертацій випуску 1836 р., з яких вийшла тільки одна: [Григорьев Н. А.] Историческое обозрение богослужебных книг греко-российской церкви (К., 1836).

Найгірших перипетій виходу у світ зазнав ошатно виданий «Киевский Месяцеслов» (К., 1832: вміщено 300 гравюр, що відрізняються від московського видання 1829), причому текст рукопису 1827 р., надрукований з пізнішими вставками, заборонила цензура Київської духовної академії, коли частину тиражу вже продали. Після запиту обер-прокурора С. Нечаєва «о киевских местночтимых святых», «о Байбузской чудотворной иконе» вийшло три укази Св. Синоду. Після заборони 1835 книгу повторно розглядав Московський цензурний Комітет і дозволив продаж (5.Х.1836) з вилученням та заміною тексту на трьох аркушах.

Ці та інші відомості можна знайти в листуванні Євгенія Болховітінова та Веніаміна Базилевича. Маємо додати, що свого часу зібрання листів і записок митрополита Євгенія до о. Веніаміна було в руках професора богослов'я Київського університету протоієрея Назарія Антоновича Фаворова, коли він складав свою промову до столітнього ювілею від дня народження митрополита Євгенія – 18 грудня 1867 р., проголошену 3 вересня того ж року в щорічному урочистому зібранні Імператорського Університету Св. Володимира, надруковану в «Трудах Киевской духовной академии» в 1867 р., а також у «Киевских епархиальных ведомостях» у № 20 и 21 за той же рік.

Г.І. КОВАЛЬЧУК

ЛИСТІВКИ**1822****1**

«О. Типограф!

Посылаемую при сем тетрадку прикажите переплести в бумажку. Евг[ений] М[итрополит] К[иевский]. 28 июня». [1822]. [Арк. 1. N 1].

2

«Отец Вениамин!

Привезенную на мой щет из Москвы бумагу по прилагаемой при сем накладной росписи прикажите принять в магазин и при приеме внимательно осмотреть: исправна ли и не подмочена. А что окажется, о том с накладною росписью приезжайте сами уведомить меня.

Евгений М[итрополит] К[иевский]. 11 сентября 1822 г.» [Арк. 4. N 2].

1823**3**

«Отец Вениамин!

Последний отпечатанный лист в статье литовских князей¹ поправкою испорчен и следует его вновь перепечатать. Почему запретите разбирать его формы. Пусть так остается. После праздника нужны.

Евгений М[итрополит] Киевский. 18 Апреля 1823 г.» [Арк. 9. N 8].

4

«Отец Вениамин!

Пришлите мне листовых «Каталогов» Киевопечерских продажных книг по пяти экз. прежней и последней оценки, для разсылки по епархиям.

Евгений м[итрополит] Киевский. 8 июня 1823 г.» [Арк. 6. N 5].

5

«Отец Вениамин!

Пришлите мне подробный ращет, во что обошлась печатанием книга «О нетлении мощей»¹. То есть разочтите, что стоило: 1) бумага, 2) работа по ращету жалованья мастеровым с начала до конца печатания, 3) зачет за инструменты, буквы, чернила, матрисы и проч. С накладною на все сие 25 процентов.

Евгений М. К. 20 июня 1823.

Возвращаю корректуру. Но ее отцу Авксентию² еще должно поверить». [Арк. 7. N 6].

6

«Отец Вениамин!

Возвращаю вам прочтенную мною и к будущему изданию исправленную книжку о нетлении мощей. Прикажите сшить ее и хранить в архиве. – Пора переплестать и готовить к продаже Синописис¹. Готовьте больше в бумажке без обреза, как ныне у книгопродавцев водится. – Для меня поскорее прикажите таких переплести пять² экземпляров и, заготовив чрез дня три, к середе, пришлите.

Евгений М. К. 2 июля 1823.

Можно [не до]жидаясь цензурного билета Синописиса [по]скорее пускать в продажу для вы[...] денег. Но, заготовив побольше, [...] доложите». [Арк. 8. N 7]. *Папір пошкоджено.*

7

«Отец Вениамин!

Прикажите поскорее для меня переплести в бумажную простую обертку 50 экземпляров Синописиса Киевскаго с поправками. За сии книги уплачены будут вам мною деньги по представленному щету.

Евгений М. К. 19 сентября 1823 г.»

На зв. арк.: «Типографу отцу Вениамину» [Арк. 10. N 9].

8

«Отец Вениамин!

Возвращаю вам вашу записку об отправлении книг. В ней нет толку, с какими по имени извошиками отправлены оныя. А Заикин¹ на нынешней почте требует уже уведомления. Пришлите новую записку ныне же, для ответа; и впредь будьте внимательнее.

Евгений М. К. 2 Октября 1823 г.» [Арк. 11. N 10].

1824

9

«Отец Типограф!

Прошу прислать мне пять «Молитвословов» и пять «Канонников»¹ в футлярах.

Евгений М. К. 15 Апреля 1824 г.»

На зв. арк.: «Отцу Типографу» [Арк. 12. N 11].

Наступні перевидання: 1826, 1829, 1831, 1833, 1835, 1837.

10

«Отец Типограф Вениамин!

Посылаемую при сем книгу отдайте для меня переплести по примеру прежней, кою для образца также прилагаю.

Евгений М. К. 23 июня 1824 г.» [Арк. 13. N 12].

11

«Отец Типограф Вениамин!

С сим подателем пришлите мне, запечатав, обе книги московския типографских проб букв, для некоторой справки.

Евгений М. К. 26 июня 1824 г.» [Арк. 14. N 13].

12

«Отец Типограф Вениамин!

Посылаю вам доску, с которой прикажите завтра почище на белой бумаге отпечатать сотню экземпляров и немедля с доскою же ко мне пришлите.

Евгений М. К. 2 июля 1824 г.»

Збоку дописано: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 15. N 14].

13

«Отец Типограф Вениамин!

Нужно мне два экземпляра Лаврской печати «Новаго Завета»¹ в 4 листа в подносном сафьянном переплете с золотым обрезом. Естьли есть такие в запасе, то немедля пришлите мне: а естьли нет, то поскорее приготовьте.

Евгений М. К. 3 июля 1824 г.» [Арк. 16. N 15].

14

«Отец Типограф!

О надписях в прибавлении¹, что мы говорили переменить вместо прописных миттелем, заметьте, что над курзивом курзив не годится, а надобно набрать из строчнаго миттеля прямого с разбивкою.

Евгений М. К. 26 Сентября 1824.

А в тех грамматах, где текст будет прямой, надписи должны быть из миттелея строчнаго курзива. Посылаю том «Истории» Карамзина для переплетчиков, чтобы они прочие томы по сему и одели и обрезали ровно» [Арк. 17. N 16].

15

«Отец Типограф!

В сем листе много больших п[ро]белов. Надобно пожалеть и бумагу, и цену книги. Посему к 10й странице приткните 11ю; а на 13 перенесите 14ю, так чтобы латинская граммата начиналась на 15 странице, и в сем листе имела бы уже две полосы.

Е. М. К. 13 октября 1824.

Поспешайте и сим наборо[м]» [Арк. 18. N 17].

16

Записка митрополита: «Посылается Отцу Типографу «Таблица»¹. Не разсудит ли он таковую напечатать?» [5.XI.1824]. [Арк. 133. N 98].

17

«Отец Типограф!»

Губернское Правление¹ желает у нас покупать отлитые буквы, которая оно доселе выписывало из Москвы. Итак, нужно сделать[!] строгий ращет, во что обходится отливка каждого сорта букв, щитая гарт, уголья, печи, посуду, инструменты и матрисы. Поспешите сделать с отцом Никоном² ращет и мне представьте.

Евгений М. К. 24 декабря 1824 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу Вениамину» [Арк. 19. N 18].

1825

18

«Отец Типограф!»

Посылаемый при сем «Служебник»¹ прошу отдать переплести по прежнему в доски с золотым обрезаем. Запачканные листы вычистить, и переплетенн[ые] пришлите мне поскорее. Ибо он нужен мне для правила.

Евгений М. К. 2 января 1825 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу Вениамину.» (Арк. 20. N 19).

Митрополит: «Отцу Типографу отдать для переплета «Служебник», которого я ожидаю». [Арк. 340. N 312].

19

«Отец Типограф!»

Посылаю вам корректуру. Сам буду в Лавре часу в десятом. Представьте мне тетради, где История Академии¹, для дополнения кое-чего. Нужно начинать собирать листы сей книги заранее. Ибо нескорю собрать можно. Когда будете отправлять в Петербург типографския подносныя книги, то скажите моему отцу Серафиму. Он даст коробок и моих. Пора доставить мне и переписанное изъяснение планов. К подносным приложите и планов Лавры до десятка.

Евгений М. К. 23 января 1825».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу.» [Арк. 21. N 20].

20

«Отец Типограф!»

Мастер Петербургский, коему заказана словолитная форма, отозвался, что присланные ему ваши образцовой вышины буквы имеют различную вышину, и не знает, по каким буквам сделать форму. Почему дайте мне буквы ш и щ такой вышины, какая форма вам надобна. Или по разной вышине. Решите, разныя ли вам нужны формы, и с разными ли к[...]ми. Он же пишет, что формы делает двоякия, одна со стальною подушкою, ценою в 50 рублей, а другия с медною по

45 рублей. Решите и сие, какая вам надобны. Нужно также мне взять с собою отпечаток строчек трех новоотливаемых вами мелких букв, дабы мастер заказанного буржуа не навязал нам подобного шрифта. На все сие привезите мне письменный ответ и отпечаток мелких букв.

Евгений М. К. 26 Генваря 1825 г.» [Арк. 23. N 22].

21

«Отец Типограф!

Какия отпечатаны листы, пришлите мне с следующею корректурую.

Е. М. К. 28 генваря 1825 г.

В субботу с отцом архимандритом приезжайте в часу 12-м» [Арк. 22. N 21].

22

«Для памяти и исполнения отцу Типографу.

1. По отъезде моем, какие отпечатаны будут листы «Описания Соф. Собора», из них: 1 экзempl. отсылать к соборному ключарю; 2 с одним клееным присылать ко мне в Петербург чрез собор при делах; 1 отправлять по почте к канцлеру под следующею на пакете надписью: «Его Сиятельству господину канцлеру графу Николаю Петровичу Румянцову¹ и разных орденов кавалеру, Могилевской губернии в местечке Гомеле».

2. Когда присланы будут от меня рисунки к сей книге с описанием их, то по напечатании Описания, указанное число экземпляров представить в Академическую цензуру в бумаж. переплете и взять билет на выпуск книги в продажу. Сверх указанного числа экземпляров, подарить три экземпляра в коже ректору Академии², ректору Семинарии³ и архимандриту Смарагду.

3. Отцу наместнику и всем соборным старцам, также письмоводителю и перводиакону Александру дать по одному экземпляру в кожаном переплете.

4. По окончании книги тотчас начать собирать листы: но не выпускать в продажу до получения от меня разрешения.

5. По собрании листов, назначенные мне 200 экземпляров пересылать ко мне чрез собор по 25 экз. в сложенных листах без переплета. Экземпляры сии должны быть на почтовой бумаге.

6. Книги подносныя вслед за мною, не упуская зимнего пути, поскорее отправлять.

7. Отцу Авксентию напомянуть, чтобы книги Самуила раввина окончив, чрез Собор представил в цензуру к напечатанию» [29.I.1825]. [Арк. 24. N 23].

23

Веніамін: «Святых Антиминсов девятнадцать в сей ящик положено. Донесение от Игумена Серафима, книга на выдачу Свя[тых] Антиминсов и другое донесение за N 32. Из новоотпечатанных книг осьмушных, один «Букварь», опрaвленннй в кожу под золотой обрез.

1825 года февраля 20. Возвращено марта 16».

Примітки митрополита: «Получены марта 4»; «Впредь от Серафима¹ не принимайте посылки» [Арк. 25. N 25].

24

«Отец Типограф!

Посылаю вам тетрадь «Изъяснения планов»¹ и по одному экз. самих планов. Тетради немедля отвезите к отцу архимандриту Смарагду² и попросите, чтобы подписал к печатанию, а потом поспешите отпечатать и прислать. Я жду от вас нетерпеливо всех последних листов. Поспешите мне до Пасхи прислать почтою чрез собор 25 полных экз. сей книги на тонкой лучшей бумаге. Если увязка посылки будет толста, то разделите в две увязки. Тетрадь[!] изъяснений должна быть напечатана в конце книги, прежде оглавления и в самом оглавлении на конце надобно поместить заглавия сих изъяснений.

Прилагаю: 1) листок опечаток, кои должно припечатать при конце после оглавления, 2) две четвертки к перепечатанию, кои перепечатав и пришлите с 25 экз.

Доброжелательный вам Е. М. К. 25 февраля 1825» [Арк. 27. N 24].

25

«Отец Вениамин!

Пришлите мне с корректурою ту тетрадь, где оканчивается статья о митрополите Киприане¹. Нужно кое-что прибавить» [1825]. [Арк. 312. N 282].

26

«Отец Типограф!

Последние листы Софийской книги, посланные ко мне от 8 марта, получил я 18 числа. Слава Богу, что кончили сей труд. Буду ждать от вас нетерпеливо первых 25 экземпляров подносных по почте из Лаврского собора. Приложите и перепечатанные две четвертки. отошлите их и к Румянцову с оглавлением и изправлением планов, и самые планы, когда получите. Я их 4, доставленные мне уже от графа Аракчеева¹, сего дня отправил уже в Киев, как увидите из посылаемого мною теперь предложения собору.

Белых экземпляров 25, думаю, не успею я от вас получить до отъезда Государева для подносу, ибо Государь уедет 9 апреля. Видно, дожидаться должно возвращения. А вы, между тем, не замедлите получить билет из цензуры на выпуск: но до уведомления моего в продажу не пускайте, а только раздайте своим по назначению.

Остальной пятой план, как скоро получу из типографии, отправлю к вам по почте. Мне пришлите книги в листах без переплета. Здесь переплету. Подписные типографские книги еще не дошли до меня, а Пасхальные Каноны уже разослал куда следовало.

Мне кажется, дорого пришлось нам литографические планы по 8 1/3 коп. Думаю, не дороже бы обошлись и вырезанные на меди у вас на фаянсовой фабрике по заказу. Посему о планах к «Описанию Киевопечерския Лавры» по-

думайте с отцом Никоном, не лучше ли вырезать их у вас на меди? А медные явственнее отпечатываются, нежели литографические.

Получил и я щет от Селивановскаго за типографский стан. Прилагаю оный при сем. Вы внесите его в Собор для записки и постарайтесь отослать поскорее в уплату деньги к Селивановскому в Москву на Большой Дмитровке, в приходе Воскресения, купцу Семену Аникичу Селивановскому. О листах образцовых для титулов не пишет мне и он. Но я напоянчу ему.

Пора бы прислать ко мне и Описание Лавры для пересмотру с оригиналами и с рисунками планов. По отъезде Государя я буду, может быть, свободнее для сей книги вновь.

Уведомьте меня, како[вы] полученные из Москвы [...] его. О получении от меня не [...] к боржу матриц вы [...] пишете? Обер-священник Державин¹ [...] паает прозбою, чтобы [под]носных прислали ему [...] «Миней» экземпляров [...] бу]дет ко мне ехать на [...] другой повар. Почему [...] с отцом економом [...] и увязав «Миней» в [...] золотым обрезом, отправьт[е]. Молю Господа Бога, да бла[гословит] он труды ваши.

Доброжелательный Евгений М. К.

Марта 22 1825 г.» [Арк. 18 зв. N 26].

Папір пошкоджено.

27

«Отец Типограф Вениамин!

По случаю предписания моего о высылке ко мне из Лавры Иеромонаха и Послушника, при книгах «Месячных Миней» отправьте ко мне 150 Екз. в том же коробе «Описания Киевософийскаго собора» без Переплета. А 25 уже получены мною. Остальной рисунок за наступившими праздниками еще не напечатан и не прислан.

Будьте здоровы и Благополучны.

Доброжелательнейший вам Евгений Митрополит Киевский.

31 марта 1825 г.»

Веніамін: «Получено 20 Апреля. № 27».

На зв. адресовано не митрополитом: «Соборному старцу типографу иеромонаху Вениамину. №48» [Арк. 29. N 27].

28

Митрополит: «Получ[ено] 26 Апреля»

Веніамін: «1-ое. Три матрицы к боржу получены.

2-ое. Стан получен новый, сделанный по примеру наших старых с малою отменюю, но установить его в Типографии скорее нельзя, как последних числ маия, по причине неприсланнаго до него кожею обтягнутого декля, и присланных рям без гвинтов, кои ныне¹ приделиваются, а для декля заказано сделать кожу.

3-е. Деньги, следуемые за стан Типографский 1146 руб. в Москву Селивановскому 12 Апреля чрез почту отправлены.

4-ое. Когда будет ехать повар, то один круг «Месячных Миней» на первономерной бумаге в золотом обрезе в 12 книгах, уже приготовленный, будет отправлен.

5-ое. До семи Экземпляров приготовленных для цензуры: как только планы будут получены; то вдруг уклеивши их, экземпляры отправлены будут в цензуру для получения билета».

Примітка митрополита: «Еще 200 планов последних при сем посылаю».

Веніамін: «6-ое. В благословении данном от вашего Высокопреосвященства получить по одной книге «Описания Киево-Софийскаго Собора» не помещены Преосвященный Епископ Феофилакт², Епископ Афанасий³.

Примітка митрополита: От меня будут присланы прямо».

Веніамін: «Архимандрит Варлаам и Архимандрит Ириней, Соборный Иеромонах Китаевской пустыни начальник Григорий и Соборный Иеромонах Блуститель Дальних пещер Аарон, Киевософийскаго Собора протоиерей Стефан Семяновский и ключарь Священник Калистрат Соколовский, на что благословения Вашего Высокопреосвященства ожидать буду».

Примітка митрополита: «Не следует. Ибо не старцы и не цензоры, а в собор дан уже экземпляр».

Веніамін: «7-ое. Стан фигурный нужен бы для Типографии, но естли его в Петербурге или на заводе скоро купить нельзя и доставить в Киев чрез три или четыре месяца, то и не нужен, а только уведомление, чтобы мы могли в течении тех месяцев заказать в Киеве отлить медные валы и сделать до них деревянный с железною оковкою станок; в половину дешевле и обойдется».

Примітки митрополита: «Сие несходно с мнением отца Никона. Поговорите и, согласясь, представьте».

Не сделают верной округлости, а много будут портиться[!] и доски. Деревянные валы здесь предпочитают медным и чугунным. Естли угодно, здесь можно со всем прибором заказать».

Веніамін: «8-ое. Описание Киевопечерской Лавры перепискою немного не окончено, а чрез неделю времени будет отправлено».

Митрополит: «Прислать и с книгами грамот».

Веніамін: «9-ое. Четыре книги разных Житий святых, вновь печатанием оконченныя, в бумаге обрезаю при сем представляются.

1825 года Апреля 12 дня».

Митрополит: «Получены, но медалей при них не нашлось» [Арк. 30 – 31. N 28].

29

Митрополит: «Получ[ено] 3 мая».

Веніамін: «От 31 Марта получено 20 Апреля предписание Вашего Высокопреосвященства о присылке 150 экземпляров «Описания Киевософийскаго Собора» вместе с месячными Минеями при отправе Иеромонаха и Послушника, и о получении уже 25 экз. «Описания Киевософийскаго Собора»; как же того ж числа 15 Марта отправлен был сверх посылаемых листами двух и третий Экземпляр Изъяснения Планов и Оглавление для просмотра, поправки и

возвращения обратного с утверждением печатать, не получен; то я не решился прежде напечатать последних двух листов Изъяснения Планов и Оглавления до всех книг, и ныне не могу пока не будут оные Листы Вашим Высокопреосвященством одобренные присланы».

Примітка митрополита: «Поелику сии листы присланы мне уже отпечатанные набело в 25 Экземплярах, то шел я печатание конченным во всех. Но теперь пробные листы возвращаю. Если страница 265 уже отпечатана, то так и быть, а если еще не отпечатана, то выключите вымаранное. А перепечатанные мне ко всем экземплярам пришлите поскорее.

Мне крайне нужно поскорее получить от вас окончательные и перепечатанные листы. Ибо без того нельзя и переплестать подносных Экземпляров. Поспешите с следующею почтою выслать ко мне.»

Веніамін: «1825 Года Апреля 22 дня» [Арк. 32 – 33. N 29].

30

Записка Веніаміна: «Две страницы, полученные 23 Апреля 7-ая и 8, 25-го перепечатаны для всех Экземпляров, из коих до 27 Экз. при сем прилагаются».

Митрополит: «Но бумага не похожа с книжкою».

Веніамін: «При посланных 25 Экземп. «Описания Киевософийскаго Собора» положено Заглавий 26, чрез неправильный разрез листа, а для Прибавления 24, для чего при сем и 25-ое Заглавие Прибавления приложенное посылается. 1825 Апреля 26».

Митрополит: «Получено» (Арк. 34. N 30).

31

Митрополит: «Получ[ено] 27 Мая».

Записка Веніаміна: «1. Все четыре планы до Описания Киевософийскаго Собора, а пятого уже 400 получены.

Митрополит: Последняго и остальные Экземпл. на нынешней почте посылаются.

Веніамін: 2. Графу Румянцову Изъяснение планов, Оглавление и самые планы отправлены чрез почту 17 Мая.

2. Семь экземпляров отправленных в папку в цензуру Академическую отданы 16 Мая.—

Митрополит: Но в продажу не выпускать, пока мною не поднесена будет Государю, о чем после уведомяю.

Веніамін: Один Экземпляр «Описания Киево-Софийскаго Собора» обошелся в тетрадах 7 р. 40 к. Отпускать же в продажу предполагается в тетрадах на белой бумаге 8 р., а на серой 7, для чего и будет к Вашему Высокопреосвященству отправлен один экземпляр со сметою¹ чрез Духовный Собор.

1825 года 17 Мая.

Митрополит: Надобно на счет продажных поставить и 200 моих, и цензурные, и даровые старцам. Рассмотрю сам по представлению собора. А здесь меньше 12 или 10 рублей в продажу бы не пустили и в тетрадах.

См. на обороте.

Книги подносные и мои 150 экз. Описания Собора доселе еще не дошли до меня. Вы не уведомили, когда и с каким подрядчиком отправлены. Что-то оказывается сомнительно. Надобно подать явку в полицию на случай пропажи и не должно упускать времени для объяснения сего дела.

Посылаю еще последнюю четверть для перепечатания. По справкам сдешним с униатским митрополитом² я поправил его. Поспешайте поскорее перепечатать и с первою почтою пришлите мне 25 Экземпляров.

В перепечатываемых листах много у вас ошибок. Читайте корректуру внимательнее» [Арк. 35. N 31].

32

Митрополит: «Получ[ено] 6 июня».

Веніамін: «1. Маиа 23 получены окончательные пробные листы, которые по напечатании будут отправлены 30 Маиа чрез почту.–

2. Еще 200 Планов Софійскаго Собора 23 Маиа получено».

Митрополит: «Отосланы и остальные».

Веніамін: «3. Описание Киевопечерския Лавры переписанное на белую бумагу и три книги рукописных грамот при сем прилагаются в сем ящике».

Митрополит: «Получены».

Веніамін: «4. Стан куштовой для нашей Типографии нужен, чтобы валы были пятнадцати вершков ширины, а ежели таковой меры отискать не можно, то хотя одиннадцати вершков. Никон говорит, что кроме меры написать, какой нужен стан, нельзя; то каковой по виду и скорого производства дела Вашему Высокопреосвященству лутше нравится, буди можно, повелите прислать для Типографии».

Митрополит: «Закажу. Я видел в Императорской Типографии Пре[у]добный и [л]овкий стан с большим ко[ле]сом, кото[р]ое легко обора[ч]ивает один человек.

Вал чугунный литой: но одобряют лучше буковой. Такой и закажу. Толщина вала не более 8 вершков и доски не сгибаются. Весь стан закажу вместе и с деревом, чтобы вам не хлопотать. На нем можно печатать и малые и большие естампы».

Веніамін: «При сем прилагаю 10-ть Изображений для усмотрения нынешняго производства в разсуждении чистоты.

1825 года Маиа 27 дня».

Митрополит: «Получены. Все еще не чисто и темно.

Описание скоро будет исправлено и прислано в цензуру. Почему готовьте бумагу на целой завод или на полтора. Формат будет в 4 листа такой же как Описание собора. Текст также миттелем: но примечания новым Буржуа. Почему отливайте поскорее его и капитель, и курзив, и цифры. А поелику латинския буквы миттеля к буржуа уже не годятся, то отлейте по несколько с меньших латинских матриц кегелем против буржуа. Грамматы будут печататься новым цицером, коим в Описании собора.

Картины также нужно готовить поскорее. Посоветуйте с отцом Никоном, не лучше ли и их здесь отпечатать на камнях?

Четыре камня и для вас готовы: но ищу ездовых или к вам прямо или чрез Москву. Да хотя бы и получили вы их, то отец Никон нескоро отпечатает сам. Здесь скорее.

Для подносу Описания Собора Синодальным, пришлите мне 10 Экземпляров ординарной белой бумаги в коже с золотым обрезом. Посылку сию можно расположить сряду на две или на три почты, но поскорее.

Еще пришлите мне по десятку в бумажном переплете Житий, вами из Четих Миней напечатанных для подносу. Здесь это одобряют. Но напрасно вы в начале или в конце не означили, что взяты Четих Миней.

Не худо бы еще напечатать из тех же Миней Жития Кирилла и Мефодия мая 11.

Варягов Феодора и Иоанна из Пролога или Миней июля 12.

Можно особо напечатать и из Патерика Жития преподобных Антония и Феодосия. Ибо Патерик не все в состоянии купить» [Арк. 37 – 38. N 32].

33

Веніамін: «Полу[чено]: Июня 21».

Записка митрополита: «Отцу Типографу июня 8.

Нужно прислать «Описания Киевософийскаго собора» на простой бумаге 11 лист, от страницы 81-й по 89-ю.

Листы возвращаются:

Листов 17-го.

Листов 18-го листа, имеющихся здесь сверх числа книг, обратно посылаются листа 7 и 8 страницы» – [8.VI.1825]. [Арк. 114. N 83].

34

«Преподобный отец Типограф!

Возлюбленный о Христе Брат!

На прошедших днях спрашивал я мастера о цене естампного стана. Он объявил 3000 рублей! Ибо де и одно дерево будет стоить 1000 р. Цена страшная! Итак думайте с отцом Никоном о сделании дома, с медным литым валом, как прежде вы мне говорили.

Естьли колесо сделаете круглое в поперечнике сажень, то также легкой будет. Ибо и 3000-тысячной от сего легок.

Допечатанные листы в [...] ¹ посылках я получил.

Доброжелательнейший вам Евгений М. К. 13 июня 1825».

Веніамін: «Получено 23 июня.»

На зв. арк залишки митрополичої печатки и напис: «Отцу Типографу сорборному старцу Иеромонаху Вениамину» [Арк. 43. N 35].

35

Записка Веніаміна: «Один Экземпляр из новонапечатанных маленьких «Псалтирей» ¹, оправленный в футляр, и перепечатанные последние две стра-

ницы до 100 экз. на клееной бумаге и до 76 на неклееной в сем ящике положены».

Примітка митрополита: «Получены. Но надобно на каждую книгу типографскую полагать 25 процентов».

Веніамін: «Подносныя книги отправлены из Лавры 9-го Марта, в одном ящике 21 пуд, а в другом 6 пудов, за доставку в С.П. [бург] уплачено в Киеве с пуда по 5 рублей.

Подрядчик Василий Сериков узнал от товарищей, переезжающих чрез Киев, что извозчик, обобязавшийся доставить подносныя книги в С.П.[бург], простоял в Калуге целой месяц, почему до 15 июня и может быть в дороге, а за верную доставку удостоверяет, что и дом извозчика знает, что книги будут доставлены непременно и верно.–

1825 года июня 14 дня».

Митрополит: «Получены и уже розданы.

Я начал переплетать свои экземпляры. В одном уже не оказалось 10-го листа. Пришлите.

На мой щет переплетите в кожу один Экземпляр с золотым обрезом из оставшихся у вас 25 моих Экземпляров и поднесите Преосв. Викарию.

Перепечатанные листки не забывайте вставлять во все Экземпляры и отошлите для вклейки их и в цензурные экземпляры.

Переплетом в папку вы называете переплет в бумажку.

Это разница. В папку – значит в доски же, но обклеенныя бумагою, а не кожей. В бумажку же – значит листком одним обложенные. Надобно и этому учиться» [Арк. 39. N 33].

36

Записка Веніаміна: «Получено Июля 15.

1. Четыре книги «Описания Киевософийскаго Собора» на Голландской бумаге в золотом обрезе: один оправленный в сафян для Вашего Высокопреосвященства и три в кожу для Синодальных членов, а еще семь на ординарной белой бумаге в коже в золотом обрезе будут приготовлены к отправе на 28 число.

2. «Житий четырех Святых» в бумажном переплете по десяти экземпляров, всех сорок книг, в ящик положено.

3. Описания Киевопечерской Лавры и прибавления рукопись при сем приложена».

Примітки митрополита до 1-3: «Получены».

Веніамін: «4. Новое буржуа прамое [!], курзив, капитель и цифры отливкою уже кончены».

Примітка митрополита: «Пришлите мне образцовой оттиск всех на четвертке».

Веніамін: «5. И последние планы до Описания Киевософийскаго Собора получены».

Примітка митрополита: «Размещайте по экземплярам».

Веніамін: «6. Словолитной Инструмент по сие время не получен, а ежели есть в С.П. новаго Изобретения, то не худо бы иметь и в нашей Типографии для

примера, ради чего и несколько букв гражданских в бумажке в ящик положено. – 1825 года Июня 21 дня».

Примітка митрополита: «Заказан. Отошлю и пробныя буквы для вышины».

Дописано митрополитом: «На нынешней почте возвращаю софийским соборянам «Краткое описание Софийскаго собора» с приказанием поскорее отдать в цензуру, а из цензуры передать к напечатанию. Нельзя ли успеть отпечатать скорее к празднику Успенскому для съезду народа. А печатать: 1). 1200 экз. в осмушку, 800 на серой, а 400 на белой бумаге. 2). Печатать новым цицером, а примечания новым буржуа. 3). Корректуры держать 4, дабы исправнее печатать. Смотрите с отцом Авксентием прилежнее. 4). При сей книжке будет сначала картинка «Изображение иконы Св. Софии», которая здесь уже заказана резать на камне. 5). В конце книжки приложить план и фасад Софийскаго собора и план надгробнаго памятника Ярослава. Обе доски у вас есть. Итак прикажите заранее отпечатывать их по 1200» [Арк. 41 зв. N 34].

37

Веніамін: «Возврат получено 8 Августа.

Один 10 Лист «Описания Киевософийскаго Собора»¹ на клееной бумаге почтовой на место неоказавшагося посылается».

Митрополит: «Получен».

Веніамін: «Во всех Экземплярах, какие только оправлены, перепечатки исправно на своих местах в каждой книге вставлены, а в восьми экземплярах, отправленных в Цензурный комитет прежде с перепечаткою только двух четвертных листов, и третьей[!] лист перепечатки последняго листа после в Прибавлении переменен».–

Митрополит: «Вклейте и прочие».

Веніамін: «По назначению Вашего Высокопреосвященства книги «Описания Киевософийскаго Собора» Преосвященному Афанасию и прочим по одному экземпляру в золотом обресе розданы.

1825 года июля 15 дня».

Митрополит: «Прислать мне шет за переплеты» [Арк. 44. N 36].

38

Веніамін: «Возвращено 13 Августа.

Два экземпляра образцоваго оттиска вновь отлитых гражданских букв при сем положены».

Митрополит: «Годятся».

Веніамін: «В нашей Типографии для отличия букв и в надежде иметь еще буржуа из менших букв приобикли[!] называть сие вновь отлитое письмо Цицеро, а прежде отлитое, которым напечатано Прибавление Описания Киевософийскаго Собора, корпус; то можно ли принять навсегда таковое название или называть буржуа большое.» –

Митрополит: «Заказано»; (*цицеро*): «Это корпус малый или большое буржуа»; (*корпус*): «Это цицеро».

Веніамін: «Краткое Описание Киевософийскаго Собора» получено 18 числа, 21 будет пушено в набор, и после в новом стане печатанием.

При сем и пять планов Лавры. Два подленных.

1825 года Июля 19 дня».

Митрополит: «Печатать поскорее и смотреть внимательнее за корректурую» [Арк. 46. N 37].

На зв. Арк. 3 печатки митрополита і записи цифр: «Избра... 186 + 110 = 296».

Митрополит: «Книге «Остальныя сочинения св. Димитрия митрополита Ростовскаго» вот что я здесь узнал. Ее собрал из Синодальной Архивы бывший Синодальный Ризничий, а умерший в Новгород-Северском монастыре, Архимандрит Иннокентий¹ и напечатал на свой счет. Следовательно, ныне книга сия никому не принадлежит и печатать ее нам можно. Итак напечатайте ее в прибавок к 1-му тому, не называя уже «Остальными сочинениями», а прямо. По названию статей сподвал.

«Синописис» в Московском издании напечатан при четвертом томе несправедливо. Ибо эта книга не принадлежит св. Димитрию, а есть Киевопечерскаго Архимандрита Иннокентия Гизеля. Почему и прибавлять ее в нашем издании не следовало. Да и ныне можно отделить и продавать особо.

Здесьний книгопродавец Глазунов просит, чтобы вы ему выслали по 25 экз. в бумажном переплете или без переплета книжек вами напечатанных из «Четих Миней» *Жития Владимира, Ольги и Бориса и Глеба*, с показанием цены. Пришлите. Деньги взыщу. За почту заплатите и внесите в счет.

Прилагаю эстамп Иконы Софийской. Я заказал напечатать онаго 1200 экз. На счет собора для приложения к Краткому Описанию Собора. Но, кажется, не худо бы сей Эстамп прилагать к некоторым экземплярам и нашего полного описания. Почему отделите и себе сколько-нибудь. Вклеивать в книгу его должно сначала, лицом к заглавию. Но надобно положить и цену. А вы при смете о напечатании полного описания забыли поставить в счет и эстампы напечатанныя для онаго. Это худой типографской ращет.

Эстампов с нынешнею почтою на имя собора отправляю 310 Экземпл., ибо столько еще напечатано. Прочия после пришлю. На первый выпуск книжки сего пока вам довольно. Цены еще подробно не знаю, а кажется обойдутся около 200 рублей. Следовательно, должно каждый Эстамп оценить накладкою на книгу около 16 копеек.

К Краткому Описанию в конце книжки надобно также приплетать Эстампы плана и фасада Софийскаго Собора и Ярославова надгробия с ваших гравированных досток и поставить им цену, какая доведется по ращету вашему с отцом Никоном» [Арк. 47].

39

Записка Веніаміна: «Семь книг Описаний Киевософийскаго Собора на белой клееной бумаге в золотом обресе.

Эстампной Стан с валом в 8 вер. и большим колесом будет сделан. Естли и за инструмент словолитной много более потребуют цены против прописывае-

мой из Москвы 45 р., то и не нужен, ибо в нас словолитной инструмент не более обходится как 15 руб.».

Примітки митрополита: «Получены».

«В добрый час! Но колесо должно быть с ободом наподобие каретного, дабы спицы не качались, а по моему мнению лучше бы кажется сделать два колеса по обеим концам для двух человек, дабы вал ровнее налегал на доску, а не кривился от одного конца». «На обороте».

Митрополит: «Прилагаю при сем лист «Описания плана Десятинной церкви», с одним листом плана. Я послал священнику Кучеровскому¹ 103 таких плана и велел к оным напечатать у вас текста к ним 103 экземпляра. А вам поручаю набрать сей текст с прилагаемого листа, но вместо 24 полос постарайтесь уместить оный мелкими буквами в 16 полос одним листом на простой синей бумаге мелкими буквами. А что стоит будет отпечатание 103 экземпляров, получите уплату от Кучеровскаго, а мне, оттиснувши один экземпляр на белой бумаге и переплетши с посылаемым теперь Планом, пришлите. Здешние переплетчики сильно бранят вас за неуменье делать хороших и крепких чернил, которые при сжатии в станке, оттискиваются на другой странице. Говорят, что вы не довариваете масло. Не нужен ли вам здешний рецепт?» [1825]. [Арк. 78 зв. N 56].

40

Лист Веніаміна: «Возвращено Сентя[бря] 1-го.

Августа 8 числа получено благословение от Вашего Высокопреосвященства отпускать в продажу «Описание Киевософийскаго Собора», а тогож числа приготовленные экземпляры отданы в книжныя Лавки для продажи; а билет от Цензуры получен 7 дня Август[а].

Два экземпляра видов Киевопечерской Лавры из-за реки Днепра без надписания еще слов, а какую надпись потребно выгравировать, благоволите, Ваше Высокопреосвященство, написать».

Примітка митрополита: «Возвращается один с надписую».

Веніамін: «Один экз. «Описания плана Десятинной Церкви»¹, отпечатанный на бумаге малаго формата одном листе с половиною, оправленный в мраморную бумагу, при сем приложен, а вместить на одном листе малаго формата бумаге семи буквами и меншими не можно.» –

Примітка митрополита: «Естьли бы новым буржуа набрано было, то бы вместилося в лист».

Веніамін: «Рецепт для варения типографских чернил для нашей Типографии весьма нужен».

Примітка митрополита: «Выпрошу из разных типографий».

Веніамін: «По напечатании «Описания Плана Десятинной Церкви» в новом стане, «Краткое Описание Киевософийскаго Собора» начали печатать 7 Августа, а ранее пустить воспрепятствовал новой стан, на которой мы надеялись скорее старых приготовить для печатания новой книги, но переделок, кроме в прошедших месяцах приготовлены, открылось было много».

Примітка митрополита: «Присылать ко мне по два листа белых, один клееной».

За переплет одной книги «Опис. Киев. Соб.» В папку – 40 к. В корешек – 70. В кожу – 1 – 10. В золотой обрез – 1 – 40. [Всего] 3 – 60.

1825 г. Августа 9 дня».

Примітки митрополита: «Посылаются при сем в уплату серебром».

«Получ. 19 Авг.».

«При переплете Краткого Описания Софийского Собора не забывайте прилагать сначала изображение Софии лицом к заглавию, а на конце план и фасад Собора и Ярославова Памятника, кои должно наперед заготовить отпечатанн-ем.

В здешней Сенатской Архиве сыскали мне две любопытныя грамматы, по коим должно переписать и перепечатать два листа в моем Описании Соф. собо-ра. Итак, остановитесь переплестать их и выдавать в лавку. Листы пришло в следующую Почту.

Я отправил к вам три посылки отпечатанных естампов изображения Со-фии для краткого и подробнаго описания Соф. Собора. Считите их и уведомяте, сколько получено» [Арк. 49 – 50. N 39].

41

Митрополит: «Естьли напечатано сколько-нибудь листов «Краткого опи-сания Соф. Собора», то пришлите мне два экз., один на клееной бумаге для отметки ошибок, естьли какия найдутся. Еще пришлите мне в листах прежнее описание Лавры. Нужно из него взять к моему описанию надписи. Но их на-добо поправить в листах.

Веніамін: «Получено 19 числа Августа 1825» [Арк. 51. N 40].

42

Лист Веніаміна: «Возвращено 8 Сентября.

Естампов Иконы Софийской получено (августа 14 дня 300 экземпляров).

В Кратком Описании Эстамп Иконы Софийской прилагать, сложивши в осьмую долю, против бумаги малаго формата, неудобно, и жалко самое изображение с двух сторон заламивать, который прелом иногда может и совсем отломиться, а лучше бы все изображения оставить для полного Описания Кие-вософийского Собора».

Примітка митрополита: «Хорошо».

Веніамін: «В смете, котора была посылаема к Вашему Высокопреосвящен-ству чрез Духовный Собор, деньги за Эстампы помещены для раскладки на все Экзем. «Описания Киевософийского Собора», кроме безденежно поднесен-ных».

Митрополит: «Надобо и сии включить. Ибо за Естампы все наличныя деньги плачены. И следует разложить на продажныя, так как и самыя книги туне выданныя. Типография не должна иметь убытка, и все доправлять на про-дажных».

Веніамін: «Для книгопродавца Глазунова трех сортов книжек по 25 Экземпляров, оправленных в папку всех 75, на суму 30 рублей отправлено 19 числа чрез почту. Заплачено 6 р. и 6 к. Итого всех денег следует получить 36 р. – 6 к.

1825 года Августа 19 дня».

Митрополит: «Сих книг я не получал еще и не знаю, на чье имя они отправлены. А деньги зачем за естампы» [Арк. 52. N 41].

43

Записка Веніаміна: «Один Экземпляр Описания Лавры в тетрадах».

Примітка митрополита: «Получен».

Веніамін: «Два Экземпляра «Краткого Описания Киевософийского собора» по 5 листов, один на белой клееной бумаге, а другой неклееной.– Остальные листы в следующую почту будут отправлены».

Примітка митрополита: «Получены, и один мною поправленный возвращаю для втораго впредь издания».

Прилагаю на показ вам корректурные листы Планов Кальнофойского. Набело уже печатаются и скоро пришлю доски медные. Киевософийскому казначею игумену Серафиму дайте один из оставшихся у вас Экземпляр «Описания Киевос. Собора» в переплете».

Веніамін: (внизу): «1825 года Августа 23 дня» [Арк. 55. N 42].

44

Веніамін: «Возвращено 19 дня».

До двух Экземпляров «Краткого Описания Киевософийского Собора» последние Листы с двумя планами Софийского Собора и двумя Памятниками Киевского Князя Ярослава Владимировича.

1825 года Августа 30».

Митрополит: «Один возвращаю с поправкою для будущаго издания».

Планы оставляю».

Пришлите мне в бумажном переплете с золотым обрезом 25 Экз. для подносов» [Арк. 47. N 38].

45

Веніамін: «Возвращено 30 Сентя[бря]».

Естьли Глазунов не договорится о напечатании на шет его «Четих Миней», при котором случаи и для Типографии можно будет напечатать несколько Экземпляров; то необходимо потребно напечатать для самой Типографии, ибо многие спрашивают и покупают где могут отискать очень дорого».

Митрополит: «О сем еще не успел я переговорить с Глазуновым».

Веніамін: «Пять листов с двумя осьмыми отпечатанных образцов всех церковных и гражданских литер при сем приложено».

1825 Сентября 9 дня».

Митрополит: «Получены и доставлю Глазунову¹».

Отцу Филимону² скажите, что на нынешнее письмо его сей час полученное после отвечать буду» [Арк. 56. N 43].

46

«Отец Типограф!

Вы мне не представили 8-го и 9-го листов к Экземплярам Описания собора (кроме одного на клееной бумаге). А мне сего дня должно послать к Румянцеву. Почему с сим же подателем пришлите мне сии листы теперь.

Евгений М. К. 13 сентября [1825].

Пришлите теперь и 14-й лист хотя один на простой белой бумаге» [Арк. 322. N 291].

47

Веніамін: «Возвращено 12 Окт.

До стана кунштового вал толстой еще не сделан, чрез надеяние получить из Города Одес[сы] Баккаутовое дерево, о котором Киевский купец 16-го Сентября послал к своему приятелю уже и письмо».

Митрополит: «Надобно мне знать решительно, здесь ли заказывать стан, или в Киеве зделают?»

Веніамін: «И окончательные Листы «Краткого Описания Киевософийского Собора» получены 19 числа».

Митрополит: «Хранить впредь для будущего издания».

Веніамін: «Один Экземпляр в бумажном переплете при сем прилагается».

Митрополит: «Получен».

Веніамін: «Один Экземпляр «Краткого Описания Киевософийского Собора» в тетрадех с планом Софийской церкви и Памятником Гроба Ярослава обошолся по 61 копейки».

Митрополит: «Объявить Отцу Протоиерею Софийскому¹, что могут продавать по рублю в бумажном переплете, а в прочих переплетах по расцету» [IX.1825]. [Арк. 58. N 44].

48

Записка митрополита: «Благодарю за скорый набор перепечатаваемых листов и возвращаю при сем корректуру к печатанию набело. Теперь сочтите: 1) сколько у Вас осталось в магазине и в лавках сей книги, 2) сколько Вы раздали сих книг своим лаврским (прочих вне Лавры не считайте), 3) сколько ко мне прислано (помнится, 175). На все сие число напечатайте сии листы. Но я из своих уже раздал до 20...» [16.IX.1825]. [Арк. 59. N 46].

49

«Преподобный отец Типограф!

Возлюбленный о Христе брат!

Глазунов, взглянув у меня на естамп вида Лавры, оттиснутый отцом Никоном, сильно разбил ваши чернила и говорит, что вы или не умеете составлять оныя или употребляете негодную сажу неочищенную. Я просил его доставить мне фунтов пять хороших чернил и он прислал, а я их ныне к вам

препровожаю. Не знаю, сделал ли отец Никон экспликацию на вид Лавры. Не худо бы с оною прислать наперед ко мне на рассмотрение.

Доброежелательнейший вам Евгений М. К.

23 Сентября 1825 г.».

Веніамін: «Получено 6 октября» [Арк. 60. N 47].

50

Веніамін: «Возвращено 28 Октября.

«Краткого Описания Киевософийского Собора» в сем ящике положено двадцать пять Экземпляров, оправленных в бумагу под золотой обрез.

Камни и Машина для стирания чернил еще не получены.–

1825 года Сентября 30 дня».

Митрополит: «Теперь, думаю, получены. Новые планы Пещер уменьшенные отданы уже резать на медных досках. Жду нетерпеливо двух перепечатанных листов Описания Собора Софийского. А вы обещали их отправить ко мне еще 6 Сентября. Но и по сие время не прислали. Высылайте поскорее. За ними остановка.

Книги, которые из Москвы придут к вам с посылками все отдайте отцу Архимандриту Мелетию, Ректору Академическому. Но с[...]сивши их, за провоз взыщите и возвратите в Лавру» [Арк. 57. N 45].

51

Примітка митрополита: «Отцу Типографу отдать».

Веніамін: «Возвращено 28 Октя[бря].

Из оставшихся 25 Экземпляров «Описания Киевософийского Собора» отдано только два, один для Преосвященного Афанасия, а другой для Игумена Серафима.

Для перепечатвния получены листы 4-го Октября и книга старая для напечатания из оной Молебнаго пения. Листы на 11-е число к отправе на почту будут готовы».

Примітка митрополита: «Книгу скорее возвратите».

Веніамін: «За полученные эстампы Изображения Софии сколько положено денег, о сем нигде не прописано; то и раскладки точной на 1043 экзмп. положить нельзя: однако при продаже полного «Описания Киево-Софийского Собора, за эстамп Изображения Софии приложенный, прибавлено 20 копеек».

Митрополит: «Щет ныне посылается. А для скорейшаго возвращения денег пусть в продажу идут по 20 к.».

Веніамін: «6-го Октября получено Эстампов для Описания Лавры по 200, всех 600, и кунштовья чернилы.– Киевский Синопис Подлинный и выправленный при сем положен. Камни и чернилная машина еще не получены».

Примітка митрополита: «Получен. Из Москвы есть Известие, что отправлены в Киев».

Веніамін: «1825 года Октября 7 дня» [Арк. 61 зв. N 48].

52

Веніамін: «N 590. Возвращено 29 Ноября. Три планы Лавры Кальнофойскаго выгравированныя на меди 27 Октября получены».

Примітка митрополита: «Делаются уже и пещерныя. Будут присланы так-же».

Веніамін: «Машина для стирания чернил, Инструмент словолитный, камни и Академическия книги получены Октября 30».

Примітка митрополита: «Сумели ль вы его уставить? И умеете ли действовать?»

Веніамін: «В сем ящике положены пять шапочек и одна рукавичка».

Митрополит: «Шапочки получены: но рукавички не явилось».

Веніамін: «Одна книга «Акафисты с каноны» новаго выхода оправленная в золотой обреш на белой бумаге».

Митрополит: «Получена».

Веніамін: «Шесть Экземпляров Песен Духовных Димитрия Ростовскаго новой печати».

Митрополит: «Получены».

Веніамін: «Канон для сущих в печали от оклеветания», присланный от Вашего Высокопреосвященства, печатается и набором кончен, почему при сем и возвращается».

Митрополит: «Надобно в конце означить, что взято из «Октоиха».

Веніамін: «Есть еще в той же книжице другой канон Покаянный к Господу Нашему Иисусу Христу, который многим очень нравится и желают его иметь. Был он напечатан и здесь в Лавре; Благоволите Ваше Высокопреосвященство, и ныне напечатать сей Покаянный канон из книжицы при сем прилагаемой; а ежели можно и другаго творца Канон Покаянный, напечатанный в Правилнике, вместе с сим напечатать, который еще более приходящие поклонники желают, что он понятен для всякаго читающаго и простаго человека.

1825 года Ноября 1-го дня».

Примітка митрополита: «Хорошо. И книгу возвращаю. Напечатайте оба Канона под названием: Каноны покаянны из Правилника. Но то, что в Правилнике напечатано сокращенно Начало обычно, и псалмы, и тропари, напечатайте текстом сполна. Первый канон из Правилника, а вторый сей под названием и канон покаянный. Сей канон я поправил. Такая издания отдельных канонов будут полезны и народу и Лавре» [Арк. 63 зв. N 49].

53

Митрополит: «По сличению с Московским большим «Требником» и «Последованием молебных пений», оказалось, что в наших старых изданиях много лишняго. Почему без особеннаго дозволения Св. Синода печатать не можно. Посоветашось в Синоде и естель согласятся, то представлю о дозволении».

Веніамін: «Возвращено Декабря 4 дня.

Вашему Высокопреосвященству о напечатании «Благопотребных прошений», на всякия потребности и нужды употребляемых, на который и последовала от Вашего Высокопреосвященства резолюция, напечатать, но с Московскаго

«Требника», а не со старых печерских: как же «Благопотребныя прошения» печатаны были прежде при всех «Службниках» листовых и осьмушных вконце, а ныне по примеру Московских «Службников» не напечатаны и в Киевских; то необходимо потребно напечатать в осьмую долю листа в особенности, ибо многие священники просят и говорят, что нам без них и обойтись нельзя, а из чего напечатать, при сем экзем. из Листоваго «Службника» в 1746 г. Печатанный, на благоразсмотрение Вашему Высокопреосвященству представляется.

1825 года Ноября 8 дня».

Примітка митрополита: До указов 1766 и 1772, а после запрещено, прочтите указы [Арк. 65 зв. N 50].

54

Веніамін: «Возвращено 13 Декабря.

В нашей Типографии печатать в малых станах менее 1200, а в великом 900 Листов, не выгодно[!], ибо платеж производится месячной: наборщику 20 р., Тередорщику 20 р., Батирщику 15, и мальчику при наборе букв 5 р., и более ничего, цена очень малая, а для Типографии сходная; в день по шету годовых рабочих дней приходится за отпечатание на одну сторону 1200 лист. Наборщику 1 р., Тередорщику 1 р., Батирщику 75 к. и мальчику 25 к., ежели же уменьшить половину листов, то следовало бы уменьшить половину и платежа двум только человекам: Тередорщику и Батирщику, с перваго 50 коп., с втораго 37 коп., всех денег 87 коп. лишиться напечатания шестисот листов, явная и ужасная невыгода, да и захотят ли первый за 50 копеек, а другой за 37 к. терять целый день, за каковую цену и содержать себя не возмогут, а чтобы отпечатавши на одну сторону лист, можно было в один день и на другую сие в нашей Типографии затруднительно:

1-ое, что буквы отлиты и отливаются не так исправны, то наборщик при выправке погрешностей очень долго исправляет форму, иногда с утра и до двенадцатого часа, почему две формы в один день исправить одному наборщику неудобно.

2-ое. Листы, отпечатанные на одну сторону, в один день и на другую наши чернилами не можно, ибо будут делать одтиск[!], а варить по рецепту присланному, Никон говорит, что я сие варение знаю, но оно не может быть лутшим нашего, а ежели мы вместо конопляного масла сищем[!] лняное, и изварим по своему, то может быть будет и лутшее, но для напечатания на обе стороны лист в один день употреблять нельзя, а хотя что лишь малое в один день и случается, то медленно и с великою осторожностью печатание бывает.

Синодальные Типографы, любя настоящим пользоваться, хотя говорят, что нескоро расходящиеся книги выгоднее малым числом экземпляров печатать; однако принять за истинное нашей Типографии совсем на других правах и выгодах находящейся нельзя, а что гражданския Типографии печатают малое число, кажется, — иные по недостатку суммы, а другие, что их деньги могут пойтить в разные обороты и принести большую выгоду; а в нашей Типографии никакой пользы деньги лежа принести не могут, а ежели за оныя хотя и нескоро рас-

ходящиеся книги напечатать по 1200 Экзем. то в последствии времени великую пользу приносят».

Примітка митрополита: «У вас есть книги 50 лет валяющиеся в магазине, считите же на них проценты».

Веніамін: «Чем менее печатать Экземпляров, тем дороже обойдется книга, и скорее придет время для вторичного напечатания несколько Экзем., которые могли бы тогда напечатаны быть, не теряя никаких изживений вторичных».

Митрополит: «Надобно прежде узнать, какия книги скорее расходятся. А вы печатаете часто не рассматривая сего лишь бы только мастеровых занимать и платить им наличною суммою, не думая о скором возвращении оной».

Веніамін: «Ежели же положить какую-либо книгу напечатать состоящую из 20 листов 1200 Экзем., то потребно бумаги на 720 р., а за напечатание 1200 р. и обойдется один Экземпляр 1 р. 60 к. Ежели же напечатать половинную часть, то есть 600 Экзем., то потребно исключить только половину денег за бумагу 360 р. и тогда один экзем. обойдется 2 р. 60 к. дороже рублем, а чем менее экземпляров, тем еще дороже будет. Когда же розойдутся[!] книги и придет вторичная надобность напечатать оных книг 600 Экзем., то и потребно терять 1200 рублей, а при первом тиснении они могли бы напечатаны быть за изживением единым. – Нашей Типографии трудно равняться с Синодальными, будучи совсем на других положениях и выгодах.

№ 51. Второй такой №. 1825 года Ноября 11 дня». [Арк. 67 – 68 зв. N 51[!]].

55

«Отец Типограф!»

Посылаю вам примерное росписание цен за напечатание.

Списавши для себя, сие мне возвратите. А с отцом Никоном разотчите, годится ли у нас сие разчисление.

Я приступил к переплету моих книг «Описания Киевософийскаго собора». Но не нахожу листка перепечатаннаго страниц 7 и 8. Кажется, вы мне их прислали только 25 Екз. Следовательно, на прочие не доставили. Пришлите поскорее. При разборе складок оказывается много перепутанных листов. Худы ваши подъемщики.

Немедля высылайте мне также перепечатанные два листа 17 и 18. За ними у меня остановка.

Веніамін: «Получено Ноября 12» [1825]. [Арк. 129. N 96].

56

Веніамін: «№ 645. Возвращено 16 Декаб.

Матрисы боржуа очень нужны, особливо скоро надобно будет печатать Показание вещей и слов, обретающихся в Шестодневе Василия Великаго, который в печатание уже пушен».

Митрополит: «Получ. 3 декабря. Отдать отцу Типографу. Еще не сделаны. Ибо мастер подрядившийся заболел. А вместо боржуа могут употребляться

буквы недавно отлитыя, коими напечатано примечание на стран. 31 Краткаго Описания Собора».

Веніамін: «Из Одес[сы] получен ответ, что дерево Баккаутовое 8 вершков толщины с доставкой в Типографию будет стоят[!] 250 р. Хотя и дорого, однако решились выписать для большого стана».

Митрополит: «Здесь заказан уже стан полной. Найден вал баккаутовой длиною в 1 аршин, кроме оси. Ценою около 100 рублей».

Веніамін: «Было отправлено на почту 18-го Нояб. 50 Экз. «Краткаго Описания Киево-Софійскаго Собора» для г. Глазунова, но доставщик не успел на 12 час, а в 1-м не приняли, почему оныя книги отправлены 22, а что будет уплачено за пересылку, в следующую почту с означением цены и книгам напишу.

1825 года Ноября 22 дня».

Митрополит: «Получил ли Глазунов, еще не знаю». [Арк. 66. N 51!].

57

Митрополит: «Получ. 17 декабря».

Веніамін: «Возвращено 1826 г. Генв. 5.

Полученная чернильная Машина сделана по примеру мельницы кофейной, почему и установить известного рода Машину никакого затруднения не было, а только два дни употреблено было на очистку ржавчины со внутренняго валика, после на 3 день в самой Типографии утверждён к стене малой столпик, до котораго гвинтами прикреплена машина, и тогда же чернила начали тереть, кои в два дни и окончили, сия машина стирает хорошо и нужна для Типографии, но трудов не облегчает, ибо попрежнему надобно в своем сосуде тереть несколько дней и приготовивши перепустить чрез машину».

Митрополит: «Хорошо, что оказалась полезнаю и не напрасно деньги заплатили.

Желаю знать, какова оказалась словолитная форма и камни».

Веніамін: «Естампов изображения Софии получено первой раз 300, другой 250, и третий сентября 1-го 493, всех 1043. Из коих при сем на лучшей бумаге 50 экземпляров в ящик положено».

Митрополит: «Получены. О прочих спрощу.

Спрашивал и сказали, что ошиблись недопечатали. За то допечатывают малым изображением Софии. А на прежнем засохшем уже камне, печатать нельзя».

Веніамін: «Посылка, полученная от Игумена Серафима, в сем ящике положена.

В разсуждении большого вида Лавры Никон говорит, что ежели поставить на оном для Экспликаци и номера, то много отнимут красы, а лутше вместо онаго я сделаю в малом маштабе с экспликациею для Описания Лавры».

Митрополит: «Получена.

Неправда. Номера малые: а экспликация внизу картины займет не больше трех мелких строк. А малой вид надобен для Описания Лавры. Здесь хорошо вырежут».

Веніамін: «Описание Лавры Старое в тетрадах получено 4-го Декабря. Был я у Отца Ректора Мелетия¹ и просил, чтобы первыя тетради скоро прочел, а как только будут получены, то и в набор пущены будут».

Митрополит: «Требовать поскорее.

Естьли по вашему выгоднее печатать 1200, то печатайте полные.

Жду плана и внутренняго вида Лавры от ворот».

Веніамін: «№52. 1825 года Декабря 6 дня».

Митрополит: «Московская Синодальная Типография испросила у Св. Синода дозволение напечатать сочинение св. Димитрия гражданскими буквами 300 экземпляров. Это издание скорее пойдет» [Арк. 70 – 71. N 52].

58

Веніамін: «Лист написанных замечаний по Типографии возвращается.

В примере, данном для напечатания 1200 экз., положено за набор и тиснение 120 руб., а для напечатания 600 эк. 65 руб. Как же набор от уменьшения экземпляров не умалется, то и цена положенная наборщику с помощником за набор 20 листов 50 руб. должна быть полная, а только следует исключить, оставив 5 руб. в прибавок, 30 руб. из Тередорщика и батырщика, то и будет вместо 65 руб. 90 руб., и тогда один экзем. обойдется 1 р. 36 к.».

Митрополит: «Распоряжайте как лучше знаете.

Типография тут не теряет».

Веніамін: «В нашей типографии хотя положен месячной платеж; однако по шету годовых рабочих дней приходит за набор одной формы разных литер и разной величины 1 р. 25 к.

То заставивши набирать по две формы в один день, надобно положить и двойной платеж, а особливо, когда еще в разсуждении наших литер один наборщик с помощником в один день две формы приготовить и выправить не успеет, а надобно будет назначать другаго до тех станов, где случится половину завода печатать экземпляров.

В разсуждении печатания 600 экзем. как стан печатный есть один лишний, то я предполагал на двух станах приготовить формы, так чтобы отпечатавши 600 экз. 1-го листа в одном стане, а после теми же печатниками в один день 600 2-го листа в другом стане.

А ныне из полученнаго амечаия видно, что и без другаго стана отпечатать можно в одном 1200 листов двух форм в один день.

Для чернил договорено мещанина Баришпольскаго доставить в Типографию 30 пудов лняного масла по 7 руб. и уже семь пудов отискал и доставил».

Митрополит: «Попытайтесь варить по новому рецепту».

Веніамін: «Пять тетрадей Описания Лавры получено от Академии Ректора 15 числа Декабря и пущено в набор.

№ 53. 1825 года Декабря 16 дня».

Митрополит: «Прикажете читать корректуры внимательнее, а последния ко мне присылайте» [Арк. 72 – 73. N 53].

59

Записка Веніаміна: «Все статьи почти напечатаны из первой части Дмитрия Ростовского¹, то и статью Плач на погребение Христова, с прибавлением Поклонения Святей Троицы и Поклонения Святей Богородицы, вместе одною книжечкою потребно напечатать.

1825 года Декабря 20».

Примітка митрополита: «Под сим названием напечатать вместе книжкою, примолвив: Из сочинений св. Дмитрия митрополита Ростовскаго. Но прибавочная статья О любви ближняго свидетельства не нужна» [Арк. 74. N 54].

60

Записка Веніаміна: «Каноны покаянны печатанием кончены, почему и книга возвращается».

Примітка митрополита: «Получена».

Веніамін: «Словарей Исторических было получено 23 по 8 рублей на сумму 184 рубля, из оных поступило в Типографскую сумму за полученные до везда[!] в С.П. книги:

1 «Евангелие» в доски – 18 р.

1 «Апостол» в золо[том] обресе – 16 р.

1 «Службник» лист. в зол. обр. – 14 р. 40 к.

2 «Новых Зав.» в фут и сафьяне 20 р.

10 «Молитвословов» в фут. 60 р.

10 «Канонников» в футляре 32 р.

да за переплет старого «Службника» осьмухи в сафян 1-40, [итого] 161-80;

а остальные 22 р. и 20 к. при сем Вашему Высокопреосвященству представляю, и новонапечатанных «Табелей» пять Экземпляров».

Примітки митрополита: «Получены».

Их надобно бы зачесть казначею Серафиму».

Веніамін: «О цене продажи книг желательно бы иметь табель книгам и Санктпетер. Синодальной Типографии для некоторых соображений.

1825 года Декабря 23 дня».

Митрополит: «Спрошу». (Арк. 75. N 55).

61

Веніамін: «Получено 1826 г. Генва[ря] 5».

Записка I. Глазунова: «В «Минях Четии», изданной в Москве, имеется листов:

В Сентябрской Четвер. 435 полулис. состав лист. 257.

Декабрской – 513 – 256

Мартовской – 475 – 237

Июньской – 543 – 271. Итого 981.

Библейными буквами, набором в 4-ю д. листа уберутся два листовых листа в один четвертной, по прилагаемому образчику набора миттелем, которой вели-

чиною во всем сходен с Библейными буквами, что и составит вместо 981 листа только 490 в каждом экземпляре.

За набор и печатание 1200 экз. каждого листа полагается по 40 руб. составит за все – 19620 р.

По 10 коп. на 1 руб. в пользу Типографии 1962.

Бумаги, полагая 10 р. за стопу, на 25 руб. – 12.243 р. 75 к.

Итого – 33.825 р. 75 к.

Половинное число, т.е. 600 экземпляров 16.912 р. 90 к.

За 300 экземпляров – 8.456 р. 45 к.»

Митрополит: «Вот ращет Глазунова! Он полагает за набор и печатание только по 40 р. и говорит, что и здесь не дороже. Но берет только 300 или 600 Экз. Следовательно, мы вольны для себя печатать сколько хотим. Формат им разочтенный и мне нравится лучше листового, неудобного для чтения, а при том в половину убористее и следовательно дешевле. Он представил и пробу набора, и пробу бумаги. Естли вы найдете у Лычкова такую бумагу и по такой цене, то он соглашается и у него взять для вас. Но естли Лычков не согласится, то обещает отсюда к вам выслать. Ибо де провоз не больше 2 р. с пуда.

Естли условия Глазунова вам не выгодны: то напишите мне.

Но для нас и то выгода, что он научил нас разщеть формат сей и печатание. По его ращету мы можем и сами для себя печатать, не уступая ему ничего.

Но готовьте и для себя такую бумагу и естли не готова, то закажите Лычкову.

Буду ждать вашего ответа.

Декабря 23» [1825]. (Арк. 77. N 57).

Митрополит (уривок писарської чернетки): «[...]печать. Теперь у меня щет договора с Глазуновым о напечатании на щет его «Четих Миней» в 4 листа, я говорил о сем уже в Синоде, и препятствия не сказано.

Скажи О[тцу] Т[ипографу], чтобы в следующую почту прислал мне отпечаток образцов всех наших букв, он [...]» [1825?]. (Арк. 55).

62

Записка Веніаміна: «В разсуждении начала книги отпечатано для примера первых страниц два экземпляры, и который лутше понравится, тот потребно пометить для печатания.

1825 года Декабря 30 дня».

Примітки митрополита 1826 р.: «Возвращается с корректурою и замечанием. Применяйтесь в словах к моей корректуре».

Посылаю вам и некоторые замечания для типографии, переведенные из Энциклопедии¹. Прибавив белой бумаги для дальнейших замечаний, переплетите книжкою для типографии.

По напечатании² каждого листа присылайте мне 2 на клееной бумаге, а три на белой, итого 5» (Арк. 137. N 101).

«Отец Типограф!»

Прикажите еще десяток «Краткаго описания Киевософийскаго собора» переплести в тафту».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу Вениамину в Лавре» [1825?]. [Арк. 159. N 121].

1826

Веніамін: «1826 г. возвращено 10 февраля».

Митрополит (збоку рядок зашифо, текст не прочитується):

«[...] Глазунова разсмотрите.

Св. Синод думает о напечатании в Московской типографии «Четих Миней» 300 экз. в осмуху и уже представлен пробный набор. Выходит также в половину цена листовой».

Веніамін: «Формат бумаги предположенный для напечатания «Четьи Миней» затруднителен.

1-ое. Что стан один только имеется, в котором можно установить форму по мере присланных отпечатков, а в прочих в разсуждении малых типов не можно, даже и в выписанном из Москвы стане предполагаемая форма не вмещается; переделывать же с отливкою больших новых медных типов затруднительно да и много времени потребно, а надобность только чрез перемену формата бумаги для «Четьи Миней», а прочие все церковные книги печатаются на бумаге малаго формата, почему и станы нужны больше малые, а хотя можно в большом стане печатать малые листы, но тяжелее для рабочих; для случающихся же малых книг на бумаге большого формата довольно одного стана, а для средняго формата, в каковом напечатанно Описание Софийскаго Собора: есть два стана, коих так же и довольно.

2-ое. Отпечатанный лист прежних «Четьи Миней» Лаврских при сем приложенный, кажется, для чтения умеренный, и соравнивши с бумагою, на которой сделан одтиск в четверть видно, что листовой отпечаток длинее немного четвертнаго, а четверной шире, где строки очень длинны, а когда еще и Библейными буквами напечатать, то для слабых глаз вовся неудобно для чтения; и желающие купить когда увидят напечатанные Четьи Миней меншими буквами с переменою и формата; то будут искать и требовать старых к которым все имеют некоторое уважение и хотят иметь как в разсуждении букв, так и формата. А что из двух листов с переменою меньших букв на лист большого формата вдвое, вмещать в одном, сие неудивительно, но выгода из сего для Типографии очень малая, ибо ежели переменить и на обыкновенном формате буквы житейныя на Библейныя, то на каждом листе прибавиться из другаго 30-ть строк; еще же для большого формата потребно сверх положения при малом стане для набора прибавить одного ученика, да и вместо 1200 Экзем. не более отпечатают как 800 Экземплярв. Следовательно по раскладке суммы и дороже обойдутся листы против обыкновенных.

При сем прилагаются отпечатки Библейными буквами, на двух Экземплярах для удобнейшаго чтения разделены строки, и что Вашему Высокопреосвященству лутше может понравиться, старой ли житейными буквами отпечатанной лист или Библейными вновь для пробы отпечатанныя страницы в большем формате.

Ежели г. Глазунов хочет быть участником нескольких экземпляров, то за отпечатание на малом формате по 4 коп. с листа, а за отпечатание на большом по 6 копеек.

(Малого формата можно отпечатать 1200 эк., а большего только – 800 эк.)

В разсуждении бумаги сделаю выpravку и после с означением цены отрепортую.

Камни Литографические, говорит Никон, что очень хороши, станок же для них еще не окончен, а форма словолитня хотя малая отмена, но нужная, что без подбивки матрисы можно приправить инструмент и отлить буквы в высоту как надобно.

При сем и второй пробный лист Описания Лавры прилагается.

1826 года Генваря 10 дня» [Арк. 81 – 82 зв. N 59].

65

Веніамін: «1826 возвращено Фев. 16 дня.

Бумажную фабрику, которую держал прежде в откупе Лычков, ныне – Калужский же купец Ковригин; почему и для Описания Лавры бумаги скоро и по сходной цене Лычков доставить не мог, но к щастию нашей Типографии сам купец Ковригин, явившись, договорился для Описания Лавры доставить бумаги неклееной белой 300 стоп с уступкою еще по 1 р. на стопе против доставленной для Описания Соф. Собора Лычковым.

И уже сего 1826 года Генваря 16 дня доставил неклееной 318 стоп по 11 р., а почтовую бумагу обещал доставить в феврале месяце».

Примітка митрополита: «Нужно поспешить печатать».

Веніамін: «Из доставленной 318 ст. неклееной бумаги каковая, при сем два листы приложены».

Митрополит: «Бумага годится».

Веніамін: «Присланные образцы бумаги большого формата для напечатания предполагаемых «Четьи Миней», отправлены к купцу Ковригину на фабрику для узнания цены.

1826 года Генваря 20 дня».

Митрополит: «Уведомьте меня, что ответствовано будет.

На записку 24 Генваря после будут присланы ответы».

Веніамін: (*запис митр. доручення*): «А для подносу отправить ко мне всех сих книг чрез Московскую лавку Петра Ивановича Глазу[нова] по 2 Экз. для всех Членов здешних Св. Сино[да]: для прокурора и двух обер Секретарей; и для Секретарей, Екзекутора и Протоколиста по 1 Экземп. всего 12» [Арк. 88 – 89 зв. N 64].

66

Веніамін: «Получено 26 Генваря» [1826].

Записка митрополита: «Отец Типограф!»

Посылаю вам для хранения в типографском магазине, поправленный к будущему изданию Экземпляр «Синописа». Свяжите его и запечатайте, чтобы не растерялся, а между тем старайтесь скорее распродать прежнее издание, дабы начать сие новое.

Таким же образом поправляю я к будущему изданию и «Описание Киево-соф. Собора». После пришло.

С едущим на сих днях одним почтамтским чиновником отправляю к вам Эстампы. О получении всего сего меня уведомяте.

Письмо Мартосу¹ доставьте [Арк. 84. N 60].

67

Веніамін: «Получено Февраля 3 дня».

Митрополит: «Образцовые листы «Четих Миней» и записка ваша будет после рассмотрена и возвращена.

23 Генваря 1826 г.

Грамматы, о коей упомянуто на странице 15, копия при сем посылается для хранения в ризнице» [Арк. 87. N 62].

68

Митрополит: «Февраля 10. 1826».

Веніамін: «Возвращено 19.

Пробный отпечатанный лист для единого просмотра первой страницы посылается, кажется, что в разсуждении начала книги отступка таковая будет годится; а ежели бумага почтовая скорее получена будет от купца, то второй лист в печать прежде до возвращения перваго пушен будет».

Митрополит: «Возвращается к печатанию».

Веніамін: «Переведенныя из новейшей Енциклопедии присланныя замечания о составе чернил, о делании сажи для чернил и мочении бумаги, едва ли из нашей Типографии не почерпнуты, ибо в точности все при оной и поныне так производится».

Митрополит: «Об ней во Франции и не знают».

Веніамін: «Старый и поправленный Экзем. Синописа получены 26 Генваря, а Эстампы еще не доставлены».

Митрополит: «Хранить».

Веніамін: «Старых «Четьи Миней» есть восемь кругов, кои в продажу чрез 30 лет не назначались, а как теперь предполагается печатание оных, то и потребно назначить продать старые по 150 руб. один круг, на что и благословения Вашего Высокопреосвященства ожидать буду.

1826 года Генваря 27 дня».

Митрополит: «Пустить в продажу».

Но один экземпляр думаю для образца надобно оставить в библиотеке» [Арк. 83 зв. N 61].

69

Веніамін: «Возвращено 5 Марта 1826.

По сей почте отправлены ящик со вложением планов с фасадом Подольскаго подворья, и для Иеромонаха Алексия 10-ть изображений колокольни».

Митрополит: «Получены и отданы.

Молитва Амвросиева¹ откуда напечатана, не сказано. Я повторяю подтверждение мое, означить, откуда взято. Со временем Синод спросит. Корректуры пересматривайте и сами после моей подписи, ибо от множества дел я не надеюсь все исправно просматривать. А чтобы пропусков не было против оригинала, вы смотрите – мне некогда сверять.

На будущей почте надеюсь прислать вам щет о посланных к вам с Сериковым машинах и проч.

Посылаю в добавок к образцам Селивановскаго типографии оттиски новых букв. Вклейте их в ту же Селивановскаго тетрадь. Селивановский, получивши от меня книгу Описание Соф. Собора, сильно бранит наши старинные буквы и советует сделать в Петербурге новые матрисы» [1826]. [Арк. 79. N [57 а]].

70

«Отец Типограф Вениамин!

Посылаю вам с Сериковым новый фигурный стан, сделанный по лучшему образцу. Щета от Глазунова я еще не получал, а думаю, не больше 300 рублей будет. При стане посылаю вам еще железную раму с привинчиваемыми линейками вместо забиваемых у вас деревянных брусков и клиньев. По примеру сему могут у вас все так переделать. Выгода от такой рамы та, что полосы ровнее стискиваются, нежели от деревянных клиньев часто искривляющих строки.

Глазунов уверяет, что можно большой лист печатать и на малых станах, если подделать новые большие талеры, каковые он же обещает мне здесь отлить. Только нужно, чтобы вы прислали мне меру ширины ваших станов. Итак, если хотите, пришлите.

Серикову за провоз всего уплатите в Киеве, с пуда рублей 4 или 5, как сговоритесь.

Призываю на вас благословение Божие,

есмь доброжелательнейший вам

Е. М. К. 9 февраля 1826 г.».

Веніамін: «Получено марта 8» [Арк. 80. N 58].

71

Веніамін: «Возвращено Марта 16.

Перемена одних пиамов не составляет полный стан, а при перемене оных потребно и все переделывать по мере, а иной стан и вновь сделать; следовательно невеликое пособие, выписавши из Сан. П.[бурга] одни только чугунные пиамы.

За отпечатание одного листа положено не 72 р., но 48 р. В том только разность, что на бумаге малаго формата отпечатывают 1200 экзем. за 48 руб., а на бумаге большаго формата за таковую же цену только 800 экземпляров».

Примітка митрополита: «Глазунов винит наших рабочих. Ибо здешние легко отпечатывают 1200 Экз.».

Веніамін: «Ежели г. Глазунов согласится[!] печатать на бумаге малаго формата в лист житейными буквами, или в четверть библейными, то в разсуждении станов и бумаги никаких затруднений не будет; а ежели на бумаге большего формата, на каковой присланы образцы; то потребно будет много трудиться до имеющаго ныне одного стана переделать еще хотя два, и бумагу получать из Санктпетербурга, ибо Калужския фабриканты не деляя таковых форматов много дороже требуют против цены помеченой на присланных образцах.

Пиамы буди надобность окажется, можно отлить медные в самой Типографии, или в Городе заказать.

Замечания¹ написанныя о. Никоном при сем прилагаются.

1826 года Февраля 14 дня» (Арк. 86 зв. N 63).

72

Веніамін: «Возвращено 9 Марта [1826].

Для занатия[!] прас до решения печатания «Четы Миней»¹ потребно напечатать «Беседы Иоан[на] Злат[оуста] на Матфея Евангелиста» и «Беседы Иоан[на] Злат[оуста] на Иоанна Евангелиста». И опробовать на сих двух книгах напечатать по 600 экз.».

Примітка митрополита: «Отцу Типографу.

Напечатать с Московскаго последняго издания.

1826 г. февраля 25».

Веніамін: «Также книгу «Огласительные Слова Кирилла Иерусалимскаго», яко требуемую многими, полным заводом».

Митрополит: «Привезена ли бумага на издание Описания Лавры?» (Арк. 90. N 65).

73

Примітка митрополита: «Репорт о работах получен».

Веніамін: «Почтовой бумаги получено 6 Марта 80 стоп по 28 руб. сто[па]. Почему и печатание¹ начнется Описания Лавры 9 Марта.

1826 года Марта 7 дня. – Возвращено Апреля 3 дня».

Митрополит: «Стараться запасть бумагу, чтобы недостатка не было и от того остановки.

Получен ли от Серикова фигурный стан? И каков?» (Арк. 91. N 66).

74

Веніамін: «Возвращено Апреля 13.

Двух отпечатанных листов Описания Лавры пять Экз. два на клееной почтовой, один на неклееной и два на серой большой при сем приложено, и пятой лист пробный с рукописным оригиналом [!].».

Митрополит: «Получены».

Веніамін: «На сей почте отправлено 4 ящика с книгами Канонами Пасхальными, в 1-м ящике приложен реест и при сем такой же прилагается.— 1826 года Марта 14».

Митрополит: «Получены» [Арк. 95. N 68].

75

Веніамін: «Возвращено Апреля 13 дня.

20 лист рукописнаго Описания Лавры при сем прилагается, и от 8 статьи для нынешняго порядка строений с малою переменою на особливых двух листах переписанное вновь, не угодно ли будет Вашему Высокопреосвященству поправить и дозволить напечатать, ибо еще 4 лист, в коем и сие помещено не отпечатан.»

Митрополит: «Читано и поправлено – возвращается при сем».

Веніамін: «3-го отпечатаннаго листа пять Экземпляров положено, и 6-ой пробный лист оригенолом [!] рукописным».

Митрополит: «Получены. Возвращается».

Веніамін: «Прибавление к Описанию Лавры» получено 16 Марта, и как только выхожу записку на получение коляски, то немедля к Акад. Ректору отвезу.

Требуют новых присяжных листов, почему и потребно напечатать ныне Царствующему Императору Священнический, Диаконский и причетнический по 400 Экз.»

Митрополит: «Напечатать, но немного».

Веніамін: «План Лавры в большом виде для усмотрения нынешняго строения в следующую почту будет отправлен.

1826 года Марта 17» [Арк. 94 зв. N 69].

76

Веніамін: «Возвращено 17 Апреля.

Ежели г. Глазунов отказался от напечатания для него на большом формате Четьи Миней, то для Типографии переменять станы малыя на большия или переделывать не нужно. Ибо и один, в нашей Типографии имеющийся большой стан, по отпечатании сочинений Димитрия Ростовскаго, не имея в виду, что скоро на большом формате печатать, Марта 18-го отвязкою большаго пиама и возка по мере до него сделаннаго, переменен на малой установкою в один день прежде бывшаго малаго пиама к возкам и на другой день начали печатать Иоанна Зла[тоуста] «Беседы на Матфея Евангелиста» по 600 эк. В стане же присланном из Москвы, хотя по приказанию и строгому принуждению рабочих, начали печатать Описание Лавры (на котором, что прежде не начинали, оставляли и переходили в другой стан, а неудобности были много раз исправляемы), но с великим трудом отпечатали только два листа, после принуждены также перейти в старой стан, а новый оставить, одобряемый прежде о. Никоном, а ныне он и сам увидел, что чрез гвинт троеструйный, который в станах составляет самую большую силу, почти неудобно, в нашу Ти[пографию] и прежде выписан был один стан из Литвы, из котораго такой же железной гвинт выброшен и поныне

лежит без употребления, а на место его сделан медной четырехструйный, коим и работают, то ежели и в Сан. Петер. таковые станы печатные, не нужны для нашей Т[ипографии] вовсе, а буди надобность окажется, то сдесь можно новой сделать и не более обойдется, как 400 р. или 500 р.».

Митрополит: «Я отказался уже от покупки нового стана, в коем вдруг две формы печатаются. Ваши мастеровые назовут и его неудобным. Управляйтесь сами как хотите».

Веніамін: «7-ой Пробный Лист с оригеналом прилагаю Описания Лавры».

Митрополит: «Возвращается».

Веніамін: «План Лавры в большом виде по сей почте отправлен для соображения Описания Лавры, а в малом виде будет сделан после, из произведенного Архитектором, который обещал в великой пост План и фасад Лавры кончить, приложен еще план для книжной Лавки при Святых Воротах, и кажется, что выгодно будет и место не потеряет своей красоты, ибо лавка изза ограды видна не будет, а до праздника Пасхи будет сделана, а ежели Вашему Высокопреосвященству не понравится, то немного стоит затворить ставнями, кои будут растворятся надвое, или совсем окошко заложить».

Митрополит: «Еще не получены».

Веніамін: «Благословите, Ваше Высокопреосвященство после праздника Пасхи готовиться начинать печатать Четвы Миней в лист по примеру старых, и хотя сие будет и с трудом по 600 Экз. а для половины завода и бумага приготовлена есть».

Митрополит: «Кошту много, а продажа будет медленная. Но уступаю вашему упрямству. Представьте собору со сметой, а собор с мнением своим мне представит. И знаю, что г. Глаз[унов], имея Московской печати в осьмую долю листа, пожелает для желающих стариков выписывать и наши.

1826 г. Марта 21 дня» [Арк. 97 – 98 зв. N 70].

77

Веніамін: «Возвращено Апреля 10.

Медные доски, одна с изображением Софии и две планов пещер, получены. Стан фигурный получен от Серикова 9 Марта, а каков, – при сем особливая записка прилагается¹, и железная рям[а] так же получена».

Примітка митрополита: «По записке сей поговорю с Глазуновым и что услышу, уведомя. Жаль, что мы не угодили вам».

Веніамін: «Каноны Пасхальные в парчи и материи на 14 число к отправе на почту будут готовы».

Уверение г. Глазунова точное, что можно печатать большой лист и на малых станах, естли поделать большие талеры; ибо и мы прежде, избравши самой ширший стан сделали для него новой возок, талер, пиам и все, что потребно было в большом виде, но много переделывания, талер же отлить да еще С.Петербурге несходно, ибо в нас будет подешевле, да и отлитые бывают очень толсты и чрез то тяжелы для возка, а лутше всего покупать медные готовы доски толщиной в 8-ю или в 10-ю ча[с]ть вершка и обделавши уставлять в возок, каковой талер в нас в большом стане и положен».

Митрополит (про Глазунова): «Хорошо, что хотя сей совет вам угоден».

Веніамін: «Для г. Заикина послано на нынешнюю почту 20 осьмушных «Канонников» и 100 «Молитв при Божественной Литургии», а что взято будет весовых и процентных, – после записка прислана будет.

1826 года Марта 26 дня».

Митрополит: «Надобно и ко мне и к Заикину полный расчет для окончания счета.

Посылаю при сем лист поправок некоторых в Описание Лавры. Внесите их в набор неупустительно.

Марта 27. 1826.

Киевских Доминиканов Приор отец Викентий Головня просит у меня Экземпляр Описания Софийского собора. Выдайте ему из моих, у вас оставшихся, один экземпляр в бумажном переплете. Он сам, думаю, к вам явится, ибо я писал ему» [Арк. 92 зв. N 67].

78

Веніамін: «Возвращено Апреля 20 дня.

Благословение Вашего Высокопреосвященства данное на напечатание Огласительных слов¹ Кирилла Иерусалимска[го] «Напечатать, но с последнего издания Московского», как же отискал я кроме Московского издания в 1772 году печатанного церковными буквами, еще экземпляр гражданскими буквами напечатанный в Санктпетербурге в Синодальной Типографии в восьмую долю листа 1822 года; то и не знаю напечатать ли церковными буквами с экземпляра Московского, в 1772 году печатанного, или нынешняго перевода гражданскими буквами с экземпляра Санктпетербургскаго, в 1822 году напечатанного».

Митрополит: «На гражданскую печать больше читателей».

Веніамін: «8-ой Пробный лист с рукописнаго оригинала при сем посылается».

Митрополит: «Возвращается».

Веніамін: «Один «Молитвослов»² из новонапечатанных, оправленный в футляр, по сей почте в особом ящике отправлен».

Митрополит: «Получен».

Веніамін: ««Прибавление к Описанию Лавры» в Цензуру отдано, но еще ни одного листа для набора не получено».

Митрополит: «Настоять, чтобы не остановить печатанья.

Вы по прежнему в примечаниях делаете набор латинской и польской из миттеля. А у вас есть цицero. Для чего вы его не отлили?» [Арк. 99 зв. N 71].

79

Веніамін: «Возвращено Апреля 25.

9-ой Пробный лист с рукописным оригиналом «Описания Киевопечерской Лавры».

Митрополит: «Получен 14 Апреля».

Веніамін: «Марта 27 получено из Цензуры «Прибавления к Описанию Лавры» 48 Листов и Духовное завещание Митрополита Петра Могилы, а пущено будет в набор 29 Марта.

1826 года Марта 28 дня» [Арк. 101. N 72].

80

Митрополит: «Такой «Букварь» не годится ли издать и в Киеве? Две почты уже не получаю я ваших корректур и никаких бумаг из Лавры.

Сей час получил корректуры, но не успеваю возвратить с нынешнею почтою».

Веніамін: «1826 Получено 25 Апреля» [Арк. 102. N 73].

81

Митрополит: «Глазунов, увидевши у меня присланные вами сочинения св. Димитрия¹, похвалил печать и бумагу, но примолвил: вот ваш безращетный типограф спорит, что не можно четвертных Минией печатать. А это такая самая мера, в какую просил я печатать Миниеи. Пусть же заваливает кладовую листовыми своими тяжелыми Миниеями лет на 50 не только без процентов, но и без возврату капитала. Вот вам книгопродавческое нравоучение. А вы тшитесь быть больше типографом, нежели книгопродавцем. Первое без последняго худая економия.

Пришлите белые листы, сколько отпечатано.

Вместо оригинала (который надобно беречь в типографии, дабы не пропал когда на почте) присылайте мне копии с онаго для корректуры».

Веніамін: «Получено 27 Апреля 1826» [Арк. 104. N 74].

82

Веніамін: «Возвращено Маиа 4.

Лист поправок в Описании Лавры получен Апреля 10 дня. 2-ой Пробный лист Прибавления с рукописным оригеналом, в конце сего пробнаго листа записать 1 с переводом».

Митрополит: «Возвращается. Но вы не весь оригинал прислали. Поверяйте сами, чтобы не было пропусков. А я читаю заглядывая в оригинал только при сомнениях».

Веніамін: «Запись 1 с переводом. Разделать ли линейкою где на два столбца набор бывает или без линейки оставлять? На стран. 15-ой поставлена, а на 16-ой нет».

Митрополит: «Разделять для лучшаго отличия.

Вы занялись только прибавлением. Но не надобно останавливать и самой книги набором, а присылать по ряду то и другое вместе».

Веніамін: «1826 года Апреля 11 дня» [Арк. 103. N 75].

83

Веніамін: «Маиа 22 1826.

«Российский Букварь»¹ получен, который потребно напечатать и в нашей Типографии, на что и благословения от Вашего Высокопреосвященства ожидать буду».

Митрополит: «Доложите Собору и, с утверждением отца наместника, печатайте. Но не более ползавода, дабы не залежались».

Веніамін: «Пробные листы все по 20-ой получены исправно, и от 4-го, который получен в Страстную седмицу, после праздника 26 Апреля пущены в печать».

Митрополит: «Жду следующих корректур, пока свободно мне их читать. А за отъездом нашим это у вас остановится».

Веніамін: «Страницы «Описания Киевософийскаго Собора» 7 и 8-ая, отправленные во второй раз на клееной бумаге до 75 Экз. и на неклееной до 75 Экз., нужны до здешних Экз., от которых и взяты».

Митрополит: «Возвращаются при сем. Но пришлите по прилагаемой записке и мне недостающие в моих экземплярах листы. Худы [ваши] подъемщики».

Веніамін: «При сем прилагается письмо, присланное изза границы, на которое, по получении от Вашего Высокопреосвященства резолюции, отвечать буду с посылкою и реестра книгам.

1826 г. Апреля 28».

Митрополит: «Письмо возвращается² с переводом, на коем мои отметки» [Арк. 105. N 76].

84

Веніамін: «Возвращено Маиа 25.

На докладе, представленном со сметою о отпечатанных Трех Частьях Димитрия Ростовскаго для утверждения отпускать в продажу, последовала резолюция Вашего Высокопреосвященства: Объяснить, почему четвертая часть содержащая Летопись не напечатана, ибо без нея неполное будет издание.

Как же и четвертая часть, содержащая Летопись, конченная уже печатанием будет отпускаема, кроме желающих купить вместе все четыре части и в особенности, то приготовленные прежде три части для скорейшаго отпуска и представлены к Вашему Высокопреосвященству на утверждение, а четвертая часть как только изготовлена будет, так же со сметою на утверждение доклад к Вашему Высокопреосвященству представлен будет».

Митрополит: «Выпускать вместе».

Веніамін: «Отпечатанных листов четверт[аго] и пятого по 5-ти экзем. и одиннадцатый пробный лист с рукописным оригиналом».

Митрополит: «Получены. Возвращается».

Веніамін: «Табель книгам один Экз. для нашей Типографии нужен бы Санктпе[тербургской] Синодальной типо[графии] Реестр книгам.

1826 года Маиа 2 дня».

Митрополит: «Ее нет. Ибо книги болше печатаются в Москве, а здесь только указы» [Арк. 107 зв. N 77].

85

Записка митрополита: «Прощаясь, я положил два: I под № 48, а II под № 53. Досифею¹ оставил под № 20».

Веніамін: «Кирилла Архиепископа Александрийскаго «Слово о исходе души и о втором пришествии», напечатанное в «Следованной Псалтыре», потребно напечатать в особенности, ибо премногие спрашивают и желают оное иметь».

Митрополит: «Можно. Но должно означить, что напечатано из «Следованной Псалтыри».

Веніамін: «Отпечатанных три Лис. 8, 9 и 10-го по 5 Экз. и пробных два лис. с оригеналом, на следующую почту и конечные пробные лис[ты] Описания Лавры будут готовы.

1826 Года Маиа 16 дня».

Веніамін: «Получен.

Возвращаются» [Арк. 108. N 78].

86

Веніамін: «Полу[чено]: Июня 9».

Митрополит: «Преподобный Отец Типограф Вениамин!

Возлюбленный о Христе брат!

Посылаю к вам поправленное к будущему изданию, естли Бог сподобит дожждаться, Описание Киевософийскаго собора. Может быть и еще сделаю поправки: но на случай поездки и смешения моих бумаг, опасуюсь, чтобы сии листы не разбились и не потерялись. Для того отправляю их к вам, сшейте и запечатайте в пакет. А в случае еще поправок, буду их вам сообщать для вписания. Прибавление пока оставляю. Ибо еще не поправлено. Естли бы мы напечатали сей книги ползавода, то скорее бы досталось второе издание поправленное. Не знаю сколько вы печатаете Описания Лавры. В присланных ко мне доселе 5-ти листах немного еще нашел я ошибок. Но и те при сем возвращаю. План Лавры отдал уже я уменьшать и резать. Поспешайте прислать и вид Лавры от ворот.

Призываю на вас благословение Божие.

Есмь благожелательнейший вам

Евгений М. К. 19 мая 1826» [Арк. 109. N 79].

87

Митрополит: «Отцу Типографу».

Веніамін: «16-й Пробный лист и семнадцатый половинный с рукописным оригеналом и 3-й лис. пробный Прибавления.

Большой пакет с листами «Описания Киевософийскаго Собора» получен, и в следующую почту неоказавшиеся листы будут отправлены.

Таблица недельная для узнания числ получена, но и в Лавре рукописная во многих имеется, почему и потребно напечатать для продажи.

1826 Года Маиа 23 дня».

Митрополит: «Получены и возвращаются» [Арк. 111. N 80].

88

Веніамін: «Возвращено июня 21 дня 11-го отпечатанного листа пять экзем. и три пробных Прибавления 4, 5 и 6-ый с рукописным оригеналом».

Митрополит: «Получень».

Веніамін: «Духовное завещание польское¹ по исправки при Типографии было посылаемо еще и в Академию к учителю Иеромонаху Анатолию², который прочитал и исправил; а для случая и корректурный лист как исправил при пробных прилагается».

Митрополит: «И я еще давал поляку читать, и сам поправлял, а теперь возвращаю. Выправьте хорошенько под надзиранием или отца Пимена, или Анатолия. Сия корректура трудна».

Веніамін: «Линейки для разделения двух на одной странице столбцов при печатании будут поставлены. 1826 года Маия 30 дня».

Митрополит: «Можно и без них, ибо линейки черноту страницам прибавляют» [Арк. 113. N 82].

89

Записка Веніаміна: «Возвращенно[!] 26 Июня.

7-ой пробный лист «Прибавления» без рукописного только N 12-го, который от бумаг отделить неудобно было, а переписать не успел».

Примітки митрополита до тексту: «Получен и возвращен».

Веніамін: «Старого Описания Лавры выходит в год до 100 экз., то в надежде, что новое много скорее поступит в продажу, начали печатать тысячу двести экз.»

Митрополит: «По дороговизне нескоро выдет и втораго издания дождется».

Веніамін: «Вид Лавры от ворот делать очень затруднительно, а Никон отказался, то отискался был один Инжинер и долго трудился, но ничего не сделал. После котораго отискал я бывшего в Старой Академии Учителя Рисовального класса, который принялся сделать и уже оканчивает.

1826 года Июня 2 дня».

Митрополит: «Нужно скорее. План уже сократили здесь и режут на меди. А большой ваш план ныне возвращаю. Сдайте в архив Собора или Економский для сохранения» [Арк. 115. N 84].

90

Веніамін: «Возвращено 3 Июля.

Отпечатанных Листов 12-го и 13-го Описания Лавры по 5 Экзем. Из новонапечатанных книг по одному Экзем. по сей почте отправлено».

Митрополит: «Получень».

Веніамін: «1. Жития Преподобных Антония и Феодосия Печерских одна книга в золот. обресе.

2. Житие Преподобнаго Василия Новаго один Экземпляр в бумаге.

3. Житие Преп. Николы Святоши Князя Чернигов[скаго] один Экз. в бумаге.

4. Диалогисм один Экз. в золо[том] обрезе».

Митрополит: «Для чего не означено с какого Экземпляра печатано? Со времени выдут спросы из Синода».

Веніамін: «5. Благодарственное страстей Христовых воспоминание и молитвенное размыш. один Экз. в бумаге.

6. Краткое Благомысленное размышление один Экз. в бумаге.

1826 года Июня 6 дня».

Митрополит: «P.S. Посылаю при сем выправленное Прибавление Описания Софийского собора к будущему изданию. Приобщите к книге и запечатайте.

Еще прибавочные листы пробы литер Селивановского типографии. Вклейте в Его книгу.

Еще 12 и 13 листы Описания Лавры, выправленное к будущему изданию. Приобщите к прочим» [Арк. 110 зв. N 81].

91

Митрополит: «Июня 26.

Получены и исправленные листы возвращаются при сем.

Из всех листов сделайте выписку всех ошибок для припечатания на конце. А назначенные страницы надобно вновь перепечатать.

В статье о Протасии II вы оставили немаловажную цифирную ошибку.

Пробный лист с рукописью возвращается. Смотрите сами, чтобы не было пропусков».

Веніамін: «Отпечатанных листов 14-го и 15-го по 5 Экземп. и Прибавления пробный лист 8-ой с рукописным оригеном, кроме № 19 и 20-го.

1826 года Июня 13 дня» [Арк. 116. N 85].

92

Веніамін: «Два пробные листы 13 и 14 без рукописнаго оригенала.

1826 Года Августа 29 дня».

Митрополит: «Без оригинала нельзя усмотреть пропусков. К счастью, у меня есть черновое, но только 25 грамматы, а 26 нет. Справьте с своим оригином, нет ли пропуска.

Поспешайте окончить печатанием «Прибавление». Да пришлите мне белые отпечатанные листы после 3-го Листа. Старайтесь кончить в октябре. Сентября 18 из Петербурга.

Не готов ли вид Лавры от ворот? Пора резать.

Пришлите мне обратно 7 и 8 листы мои поправочные Описания Лавры.

Еще отец Наместник¹ смотрел в Москве типографии Синодальную и Селивановского. Не расскажет ли и вам своих замечаний? А Словолитная Селивановского весьма замечательна» [Арк. 117. N 86].

93

Митрополит: «29 Сентября».

Веніамін: «Возвращено Окт. 12.

Пробные листы 13 и 14 в Москву Августа 29-го, но и по сие время еще не получены, а на случай неполучения отправленных 5-го Сентяб. 15-го Лист. Проб. и 12-го Сен. 16-го Лис. Пр. ныне с следующим 17-м и с рукописным оригеном посылаются.

1826 г. Сентября 18 дня».

Митрополит: «[О]ни возвращены [уж]е из Петербурга.

17 ныне возвращается и с оригиналом.

Присылайте поскорее окончание, и оглавление, и ошибки.

А мне 20 Экз. и листов и Естампов на почтовой бумаге для подносу». [Арк. 119. N 88].

94

Веніамін: «Возвращено 2 Октября.

Пятнадцатый пробный лист Прибавления без рукописного оригенола».

Митрополит: «У меня его нет. Поверяйте с своим».

Веніамін: «Табель Торжественным дням», ежели вновь напечатанная в Синодальной Типографии имеется, то потребно бы один Экземпляр и для нашей Типографии.

1826 Года Сентября 5 дня».

Митрополит: «Еще не напечатан.

22 Сентября 1826 в С. Петербурге» [Арк. 118. N 87].

95

Веніамін: «Возвращено Окт. 12.

18-ый Пробный лист с рукописным Оригенолом».

Митрополит: «2 Октября 9. Возвращаю при сем».

Веніамін: «Пробные листы отправленные 29 Авгу[ста]. 13 и 14-ый еще не получены, а буди по следующей почте 25 Сентября не возвратятся, то вторично отпечатавши отправлю 26 Сентября с рукописным Оригенолом.

1826 года Сентября 22 дня».

Митрополит: «Кажется, возвращены.

Пришлите и правленные мои листы, о чем я прежде писал вам» [Арк. 120. N 89].

96

«Отец Типограф!

Возвращаю вашу корректуру. Поспешайте окончить печатание. А между тем прикажите поднимать отпечатанные листы и немедля пересылайте мне по частям 20 Экз. на почтовой бумаге для заготовления к подносу. Да не готов ли и вид Лавры? Пора вырезать.

Еще пришлите мне 5 Экз. «Молитв при Литургии».

Книги Заикину поскорее отправляйте в Москву по назначенному адресу. Скорое доставление захотит и впредь покупать.

Будьте благополучны.

Евгений М.К.

28 Сентября

1826

С. Петербург.

Уведомьте, получили ль вы от Серафима Естампы и доску?» [Арк. 121. N 90].

97

Митрополит: «Октября 9».

Веніамін: «Возвращено 20.

Пробные листы 13 и 14 получены.

Поправочные листы для будущего издания 7 и 8 посылаются, Описания Лавры».

Митрополит: «Получены Октября 8 числа».

Веніамін: «По сей почте отправлено из новоотпечатанных один Экземп. «Изъявления о двух пещерах» и Таблица неисходимой пасхалии¹.

Так же план галлерееи[!] Ближних пещер с фасадом.

Вид от Святых ворот скоро будет готов.

1826 Года Сентября 29 дня» [Арк. 122. N 91].

98

Записка Веніаміна:

«Эстампы все 1200 и медная доска получены от Игумена Серафима.

Молит[в] при Божественной Литургии пять Экземпляров оправленных в са-
фян».

Примітки митрополита: «Получены».

Веніамін: «Подносныя книги для Синодальных членов приготавливаю к от-
праве в Сан. Петер[бург]».

Митрополит: «Побольше. Членов теперь 7. Обер-прокурор, 2 обер-
секретаря и 10[?] Секретарей».

Веніамін: «Г. Заикину в Москву по назначению, скоро будут отправлены
книги.

1826 Года Октября 10 дня».

Митрополит: «Поспешайте» [Арк. 123. N 92].

99

Митрополит: «Корректурa возвращается для печатания, но в оглавлении
указанных страниц я не поверял. Поверьте сами».

Веніамін: «Изъяснение плана и Оглавление» [Арк. 124. N 93].

100

Записка Веніаміна: «Возвращенна 24 Ноября.

Пробная четверть перепечатки Описания Лавры».

Митрополит: «Возвращаю, но выправьте вернее и отпечатайте».

Веніамін: «В следующую почту отправлены будут до 25 Экз. все принадлежащие к Описанию Лавры планы, и вид от Святых Ворот вместе, который на свою почту неготовлен[!] чрез переделку малую.

1826 Года Октября 31 дня».

Митрополит: «Буду ждать и пора [присыл]ать и листы» [Арк. 128. N 94].

101

Митрополит: «19 Ноября 1826».

Веніамін: Возвращен Декабря 1».

Веніамін: «До Описания Лавры шестерых разных планов по 25 Экз».

Митрополит: «Получены».

Веніамін: «Вид от Святых Ворот сделанной бывшим в Старой Академии рисовальным Учителем».

Митрополит: «Отдан уже резать на меди».

Веніамін: «И 20-го Лис. пять Экземпляров. 1826 Года Ноября 3 дня».

Митрополит: «Получены».

Подносные книги должны притти ко мне непременно в декабре на случай выезда отсюда. Ибо после некому раздать по надлежащему. Присылайте поскорее 20 Экз. Описания Лавры. Опоздаете.

Репорт о Напечатанных Книгах получен» [Арк. 130. N 95].

102

Записка Веніаміна: «Возвращенно 16 Генв. 1827 дня [!]

20 Экземпляров «Описания Киевопечерския Лавры».

Погрешности все переправлены, а страницы, означенныя к перепечатке и заглавной лист прибавления, по следующей почте будут отправлены.

До 5 Экзем. листы 21, 22, 23, 24 и 25.

1826 Года Ноября 28 дня».

Митрополит: «Получены».

Приготовьте на 600 Экземпляров белой и серой бумаги безклееной для печатания книги одной, которую я привезу, да на 50 Экз. почтовой клееной форматом в «Историю Истории[!] Иерархии». В Книге будет листов 30 или 40.

Препровождаются при сем 15 рублей, полученные с Заикина по счету за отправку к нему книг не достававших.

Еще препровождается к вам доска вида Лавры с оттисками числом². Сочтите сами. Сей естамп должно клеивать с начала лицом к заглавию» [Арк. 131. N 97].

103

Записка Веніаміна: «Возвращено 16 Генва[ря]. 1827 год.

До 25 Экз. перепечатка и Заглавной лист Прибавления».

Митрополит: «Получены, но некоторых листов не достает».

Веніамін: «Из новонапечатанных книг: «Беседы Иоан. Златоустаго к Антиохийскому народу» в золотом обрезе.

И книги «О Служении и Чиноположениях православния Греко-российския церкви»¹ в зол. обрез.

И денег на рубль пятьдесят копеек.

1826 Года Декабря 1 дня».

Митрополит: «Получены» [Арк. 134. N 99].

104

Митрополит: «Получ. 29 Декабря».

Записка Веніаміна: «Следовало за 1824 и 25 годы отправить подносныя книги, но как корректором некоторыя книги вышедшия из печати 24 и 25 го. не прочтены, то и не можно было приготовить скорее Ноября Месяца, а в Ноябре и первых числах Декабря погода была очень нехорошая и ездить чрез большую грязь неудобно было, от чего и извозчиков отискать не можно было, и так книги подносныя еще не отправлены, врямяже[!] приближилось, почему и не могут уже доставлены быть до выезда Вашего Высокопреосвященства, а ежели поручать кому раздачу оных, то особливим порядком потребно на месте для каждого лица увязывать с надписанием и после в большой ящик все вложить, а сие учинить мне самому без распоряжения Вашего Высокопреосвященства не можно, для того решился остановить до приезда Вашего Высокопреосвященства все подносныя книги.

1826 Года Декабря 19 дня».

Митрополит: «Остановить с посылкою до моего приезде» [Арк. 135. N 100].

1827

105

«Отец Типограф!

Я жду от вас по одному Экземпляру в бумажном переплете Описания Софии и Лавры¹, да «Канонника» в футляре.

Пришлите поскорее.

Е. М. К. 15 февраля 1827 г.» [Арк. 140. N 103].

106

«Отец Типограф!

Естьли книги 60 Екз. Описания Лавры уже увязаны, то поскорее приславши ездока, отправьте в Москву при запечатанной Записке на имя Московского книгопродавца Петра Ивановича Глазунова близ духовной типографии и меня уведоьте, дабы я успел ему написать по почте.

Марта 8. 1827» [Арк. 141. N 104].

107

«Отец Типограф!

Пришлите мне на время Камеру клару¹, отданную мною вам для снятия планов. Запечатайте ее снурком, чтобы приношик не раскрывал и не испортил.

Е. М. К. 10 марта 1827» [Арк. 142. N 105].

108

«Отец Типограф!

Петербургский Книгопродавец Илья Иван. Глазунов со вчерашнею почтою пишет мне, чтобы из назначенных в Москву Экземпляров Описаний Лавры отделить 20 и прислать ему прямо немедля по почте. Почему поскорее отделите, увяжите и зашейте, пришлите ко мне, дабы успеть в следующую же почту мне отправить.

Получен из Синода указ с книгою, назначенною для печатания у нас. Посылаю указ, а за книгою сами приезжайте ко мне, не дожидаясь субботы. Надобно лично поговорить.

Привезите и образцы бумаги с начерчением примерным формата страницы. Доброжелательный вам Евгений М. К.
14 Марта 1827» [Арк. 145. N 107].

109

Митрополит: «Пришлите мне ко[пию] с указа Синодскаго [о] печатании Истории иерархии¹, в 1826 году бывшаго». [1827?]. [Арк. 314. N 284].

110

«Отец Типограф!

Из посылаемых ныне указов увидите, что еще надобно сделать прибавку о переводе Рязанскаго Архиепископа в Казань, а вскоре получим еще известие о новом Рязанском и Калужском.

Марта 18» [1827?].

На зв. арк.: «Отцу Типографу» [Арк. 318. N 290].

111

«Отец Типограф!

Посылаю к вам три книги: одну для образца, а две для переплета в корень по первой. Отдайте переплетчикам, чтобы к будущей субботе зделали и привозите.

Е. М. К. 21 марта 1827» [Арк. 146. N 108].

112

«Отец Типограф!

Не готовы ли для меня переплетеннаго Описания Лавры хотя экземпляров пять. Пришлите.

Евгений М. К.

22 Марта 1827» [Арк. 144. N 109].

113

«Отец Типограф!

Нет ли еще готовых для меня из Переплета Описаний Лавры. Мне они нужны.

Да уведомьте, отправили ль вы к Глазунову книги в Москву и в Петербург Заикину?

Е. М. К. 12 Апреля 1827».

На зв. арк.: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 143. N 106].

114

Записка Вениамина: «Ящик с книгами в Москву приготовлен, в котором будут вложены и книги 10 экз. Описания Лавры, в особливой пачке зашитыя холстом, следуемая к отправе в Сан. Петер., то на чие имя надписать 10 экз. отправляемых в С.П., дабы получивши г. Глазунов¹ мог знать, куда отправить и на чие имя».

Примітка митрополита: «Я напишу к Петру Глазунову в Москву». [1827] [Арк. 138. N 102].

115

«Отец Типограф!

24-й Лист подождите печатать, ибо я жду из Орла¹ известия о числе кончины преосв. Досифея на странице 383. Как скоро получу, то немедленно уведомлю. Между тем продолжайте набором и корректурою лист 25-й и присылайте мне.

Е. М. К. 19 Июля 1827.

Из 30 Экз. Описания Лавры, мне назначенных, естли остальные у вас уже переpletены, то пришлите мне.

Также не переpletены ли данные вам от меня книги? Пришлите» [Арк. 148. N 110].

116

«Отец Типограф!

Посылаю корректуры Известие о Покрове¹. Отпечатайте завтра и к вечеру мне пришлите 20 экз. на почтовой бумаге. Мне надобно посылать. Заглавные заставки все дурны и не годятся. Разве не лучше ли будет простая линейка бокастая. В среду привезите мне книги типографских образцов. Выберем фигурки получше и закажем сделать впредь».

Вениамин: «Получено 18 дня сентября». [1827]. [Арк. 306. N 273].

117

«Отец Типограф!

Отложите еще на день бумагу мочить. Надобно повернее сочитать итоги цифр, а это не легкое дело. Но постараюсь кончить поскорее.

Е. М. К. Октября 31 1827».

На зв. Арк. печатка і напис: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 147. N 111].

118

«Отец Типограф!»

Завтра привезите с собою образцовую книгу букв типографии Главного Штаба. Я получил ответ о матрисах. Но там не понимают нашего требования.

Е. М. К. 8 ноября 1827».

На зв. Арк. залишкиї митрополичої печатки і напис коричневим олівцем: «Отцу Типографу» [Арк. 149. N 112].

119

«Отец Типограф!»

Поспешайте окончить Иерархию и немедленно отдавайте в переплет 10 Экз. из почтовой бумаги в наилучший переплет с золотым обрезом, а 20 Экз. на простой бумаге с золотым же обрезом.

Все сии Экземпляры в начале декабря¹ для подносу при репорте должно послать в св. Синод. И так, чтобы к Декабрю непременно были готовы.

Евгений М. К.

12 Ноября 1827».

На зв. Арк. чорна печатка і напис коричневим олівцем: «Отцу Типографу». [Арк. 150. N 113].

120

«Отец Типограф!»

Пришлите мне реестр книг отправляемых в Москву к Глазунову и поскорее отправляйте, а письмо пришлю.

Посылаю еще при сем книгу, в коей выбившиеся Листы прикажите покрепче вклеить и корень утвердить, и возвратите.

Евгений М. Киевский.

28 Ноября 1827 г.

Готовьте к среде и книги Иерархии».

На зв. Арк. напис коричневим олівцем: «Отцу Типографу». [Арк. 151. N 114].

121

«Отец Типограф!»

Посылаю реестры книг подносных: 1) Синоду, 2) прокурору Мещерскому с канцелярскою комиссией. Экземпляр митроп. Серафиму¹ ко мне пришлите. Особо пошлю. Укладывайте прочия книги в ящики, а мне пришлите копию указа о напечатании сей книги для написания репорта.

Естьли готов и мой экземпляр, то пришлите и его с 4-мя особо подносными на почтовой бумаге. Поспешайте заготовить к празднику до 100 экземпляров и в бумажке для разсылки по Архиереям. Между ими десяток переплесть и в корешок для подарков им. Да сделайте и ращет, во что обошлось печатание² с подносными экземплярами. Без означения цены нельзя посылать к Архиереям.

Е. М. К. 2 Декабря 1827 г.» [Арк. 153. N 115].

122

«Отец Типограф!»

Посылаю вам еще трубку для отправки при книгах в Москву в Лавку Глазунова. Ищите поскорее извозчика, дабы мне уведомить и Петербургского Глазунова об отправе.

Он уже скучает.

Е. М. К. 8 Декабря 1827».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 152. N 116].

123

Митрополит: «Преосвященный Смоленский¹ просит прислать ему 30 Экз. Исторического Словаря². Почему и отправить их в Смоленскую консисторию.

Из Каменца-Подольской консистории будет требование 25 Экз., кои туда и отправить» [1827]. [Арк. 293. N 261].

1828**124**

«Отец Типограф!»

Селивановский прислал мне реестр наших книг на обмен своих, а другой реестр приложил еще с предложением других своих книг, также на обмен. Рассмотрите оба реестра и во вторник поутру приезжайте с ответом, дабы в среду я мог успеть отвечать ему.

Е. М. К. 6 Генваря 1828 г.» [Арк. 154. N 117].

125

«Отец Типограф!»

Вчера я от Заикина получил письмо. Просит как можно скорее отправить книги. Почему немедля увяжите и приищите извозчика, а в субботу уведомьте меня о имени извозчика, дабы я в воскресенье мог уведомить Заикина.

Е. М. К. 19 Генваря 1828.

Не сыщется ли и Петербургский извозчик?» [Арк. 155. N 118].

На зв. Арк. залишки печатки.

126

«Отец Типограф!»

Вчера забыл я вам сказать, что обер-секретарь Журихин уведомляет меня о получении и раздаче подписных книг. Но пишет, что одному какому-то Синодской канцелярии чиновнику не достало удела подносных книг и потому просит ему одиннадцатый набор тех же книг, кои посланы прочим. Соберите и уведомьте меня, дабы я мог при них приложить ответ Журихину. Еще просит прислать ему два экземпляра Истории иерархии без переплета. Приложите и сии на почтовой бумаге.

Е. М. К. Февраля 23 [1828]». [Арк. 5. N 4].

127

«Отец Типограф!»

Вчера я послал к Журихину предуведомительное письмо о будущей отправке книги. А вы непременно в следующую среду отправьте на имя Канцелярии св. Синода один набор всех книг одиннадцатому чиновнику, какия посланы десяти, с приложением и Истории иерархии: одна в простом переплете на белой бумаге да два экземпляра на почтовой для Журихина без переплета, с приложением на все три экземпляра и дополнительного листа.

Изготовьте и в Смоленскую консисторию при отношении из Собора 35 экз. Истории да приложите по одному Экземпляру преосвященному Описание Киево-вософ. собора и Лавры в бумажном же переплете. Преосвященный их просит.

Марта 5 [1828]».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу». [Арк. 269. N 236].

128

Митрополит: «Пришлите мне записку, сколько за отправкою Ист[ории] Иерархии в Тобольск, ос[та]нется у нас на продажу [эк]земпляров? Да еще пришлите мне два Экз. в простом переплете Описания Лавры и Истории Иерархии два же.

Веніамін: Получена Марта 18 дня [1828?]».

На зв. арк.: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 298. N 265].

129

«О[тец] Типограф!»

Посылаю вам 5 Экз. моего Словаря. Прикажете осмотреть немедля переплетчикам, и естли есть лишние листы, то мне возвратите, а естли чего не достает, то потребуйте.

Е. М. К. 10 мая [1828].

Деньги за сии 5 Экземпл. мне представьте».

На Арк. – митрополича печатка і напис: «О[тцу] Типографу с посылкою книг».

На зв. Арк. – залишки фраз іншої записки: «Votre Eminence!»; *митрополита:* «гезу 22 Avril». [Арк. 317. N 287].

130

«Отец Типограф!»

Естли вы имеете уже сведения, сколько должно заплатить за посылку Чети-их Миней с весовыми и процентными и за посылку письма при них, то уведомяте меня чрез сего письмоподателя для означения в письме.

Е. М. К. 27 Июня 1828 г.

Вложите в Четию Миней Каталог продажных Лаврских книг».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 157. N 119].

131

«Отец Типограф!

На случай прибытия в Киев Императрицы хорошо бы заготовить полдюжины видов Лавры иллюминированных, какие делал Ив. Ром. Маргос¹. Но надобно поскорее, на случай прибытия в сентябре.

Е. М. К. 24 Августа 1828».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 156. N 120].

132

«Отец Типограф!

Посылаю вам три листа, прикажите переплести их поскорее в тоненькия дощечки бумажныя и одеть зеленою тафтою.

Е. М. К. Сентября 7 1828 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «Отцу Типографу Вениамину с посылкою в¹ пакете». [Арк. 158. N 122].

133

«Отец Типограф Вениамин!

Естьли польское объявление маршала¹ отпечатано, пришлите мне сего же дня хотя один экземпляр. Нужно на почту. Завтра с отцом Филимоном приезжайте ко мне часу в 11-м.

Евгений М. Киевский. 2 октября 1828».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 161. N 124].

134

«Отец Типограф!

Посылаю вам письмо с деньгами известной Петербургской женщины. Рассмотрите и пошлите ей, что можно и на сколько достанет денег.

Евгений М. Киевский.

4 октября 1828». [Арк. 160. N 123].

135

«Отец Типограф!

В следующую среду отправьте в Тифлис шесть Экземпляров «Истории росс. Иерархии» под следующим адресом: Из Духовнаго Собора Киевопечерския Лавры в Правление Тифлисской Семинарии в Тифлисе.

Н. Прилагаю о том и письмо к Екзарху¹. Отправьте оное особо.

Е. М. К. 15 Октября 1828 г.» [Арк. 163. N 125].

136

«Отец Типограф!

Заикин пишет, что он отправил к вам 500 р. денег с реестром потребных ему книг. Просит как можно поспешнее отправить к нему или прямо в Петербург,

или в Москву на имя его комиссионера Пороховова. Поспешите набрать посылку и отправить, а меня уведомьте.

Евгений М. К. 27 Октября 1828» [Арк. 164. N 126].

137

«Отец Типограф!

К Заикину пора отправлять книги не дожидаясь Серикова. Поспешите отправить и меня уведомьте.

Е. М. К. 4 декабря 1828».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу» [Арк. 167. N 127].

138

«Отец Типограф!

Заикин еще убедительно пишет отправить к нему немедля по нынешнему зимнему пути книги. Поспешите, сколько возможно.

Е. М. К. 10 декабря 1828.

Немедля уведомьте меня об отправе».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу» [Арк. 162. N 128].

139

«Отец Типограф!

Препровождаю к вам при сем 30 Экземпляров книг, от Селивановскаго¹ присланных. Цена по 2 р. 50 к. дешево. Завтра пришлю к вам ему ответ для отправления в Москву.

Еще прилагаю французский лексикон, который прикажите сбить туго и переплести оба тома в один крепкой корень.

Е. М. К. Декабря 14. 1828».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу Вениамину с посылкою книг» [Арк. 168. N 129].

140

«Отец Типограф!

Прилагаемое Письмо¹ и посылку с Историею иерархии завтра отправьте непременно в Тобольск по почте. Может быть, потребуют туда наших книг.

Е. М. К. 29 декабря 1828 г.» [Арк. 166. N 130].

141

Митрополит: «2. Стран. 286¹. Екатеринославский Епископ Онисифор Боровик пожалован Архиепископом 24 Декабря 1827 г.

Стран. 398. Пензенский бывший Епископ Амвросий Орнатский скончался в Кириллобелозерском монастыре 26 декабря 1827 г.

Стран. 679. Екзарх Грузии Архиепископ Иона Васильевский пожалован Митрополитом Карталинским и Кахетинским 31 Декабря 1827 г.» [1828]. [Арк. 301. N 271].

142

Митрополит: «Дополнение. К стран. 202. Викарий Новгородский Преосвящ. Моисей Епископ Старорусский 1827 г. Ноября 19 переведен в Вологду. На место его пожалован 3 декабря 1827 г. во Епископа Старорускаго, Новгородской Семинарии Ректор Антониева монастыря Архимандрит Игнатий; Хиротонисан в С.Петербурге 1828 г.

К стран. 286. Екатеринославский Архиепископ Феофил 1827 г. Октября 16 уволен на покой, а на место его Ноября 4 переведен Вологодский Епископ Онисифор». [Арк. 287. N 255].

1829**143**

«Отец Типограф!

Прилагаемая при сем две прозбы перепишите и подпишите своею рукою и мне пришлите с черновым.

Е. М. К. 10 Генваря 1829» [Арк. 170. N 131].

144

«Отец Типограф!

Поспешайте кончить корректуру «Священной истории» последние листы. Я еду по Епархии с 10 маяя, а нужно окончить до отъезда.

Е. М. К. 26 Апреля 1829» [Арк. 173. N 132].

145

«Отец Типограф!

У меня нет листа белаго Д¹ «Священной истории». Доставьте.

Е. М. К. [...] 1829» [Арк. 165. N 133].

146

«Отец Типограф!

Отпечатайте по[с]корее «Описания встреч» и пришлите мне сего дня или завтра экз. 20 на белой бумаге.

Е. М. К. 22 июля 1829.

Пришлите также поскорее по записке оценку книг и вес их» [Арк. 174. N 135].

147

«Отец Типограф!

Пришлите мне 10 Экз. Губернаторскаго¹ описания встречи Государевой и 10 нашего², да 3 Экз. «Краткаго описания Софийскаго собора» в бумажном переплете с золотым обрезом.

Е. М. К. 28 Июля 1829 г.».

На зв. Арк. излишки печатки и напис: «Отцу Типографу». [Арк. 169. N 134].

148

«Отец Типограф!

Завтра с отцом Екклезиархом¹ пришлите мне обоих «Описаний встреч»² по 10 Экземпл.– Да к воскресению для раздачи после обедни гостям приготовьте нашей встречи описания 20 Экз.

Евгений Митрополит Киевский.

2 Августа 1829».

На зв. Арк. залишки печатки митр. і напис: «Отцу Типографу» [Арк. 171. N 136].

149

«Отец Типограф!

Посылаю вам лексикон, который прикажите покрепче сшить, ту же сбить и переплесть в крепкой корешок не помедля.

Е. М. К. 14 октября 1829 г.

Надпись сделать «Dictionnaire universel par Boiste» [de la langue francaise. Paris, 1800]». [Арк. 472. N 137].

Відбиток митрополичої червоної сургучевої печатки з вензелем «Е».

150

«Отец Типограф!

Посылаю вам книги, кои прикажите переплести по 6 в каждый корешок, не отбрасывая и синих оберток, а вместе с ними сшивать.

Евгений М. К. 4 Ноября 1829.

Велите прежде разобрать по частям и номерам».

На зв. Арк. залишки печатки і напис: «Отцу Типографу с посылкою книг». [Арк. 175. N 138].

1830**151**

«Отец Типограф!

Я не доискиваюсь у себя книги Сопикова каталога в 5 частях¹. Справьтесь у переплетчиков, не остается ли она у них и меня уведомьте.

Е. М. К. 10 Февраля 1830 г.».

На зв. Арк. залишки печатки і напис: «О. Типографу». [Арк. 176. N 139].

152

«Отец Типограф!

В посылаемом при сем письме увидите, что преосв. Воронежский¹ требует 650 экземпляров «Наставления приходским священникам». Может быть, и другие преосв. требовать будут, да и мне в запас для епархии надобно 600 экз. Почему отпечатавши 1250 экз., форму не разбирайте.

Е. М. К. Маия 24 1830 г.» [Арк. 178. N 140].

153

«Отец Типограф!

Пришлите мне в корешке пять «Букварей с Катихизисом». Да скажите о. Еклезиярху, чтобы он велел по всем Лаврским церквам молиться о бездождии.

Е. М. К. 28 Мая 1830» [Арк. 177. N 141].

154

«Отец Типограф!

Посылаю вам 4 книжки. Прикажите их переплести в лучший кожаный переплет с золотым обрезом.

Е. М. К. 6 Июня 1830.

Прилагаю записку книг, коих требует Глазунов. Убравши, отправьте в Москву, а деньги от меня получите» [Арк. 179. N 142].

155

«Отец Типограф!

Посылаю вам 30 экз. в листах «Замечаний на книгу Кр. истор. опис. Десятичной церкви в Киеве»¹. Прикажите сии экземпляры поскорее склеить в бумажный корешок и доставьте мне. Еще пришлите мне 5 экземпляров «Шестизычной Краткой священной истории» в золотом обрезе.

Е. М. К. 7 июля 1830 г.» [Арк. 182. N 144].

156

«Отец Типограф!

Пришлите мне 10 экз. «Наставления приходским священникам», да еще 100 для раздачи ставленникам. За сии 100 деньги будут заплачены.

Евгений М[итрополит] К[иевский]. 21 Июля 1830 г.» [Арк. 181. N 143].

157

«Отец Типограф!

Пришлите мне оригинал оцензурованный¹ Описания Лавры.

Е. М. К. 24 Июля 1830». (Арк. 182. N 145).

158

«Отец Типограф!

Пришлите мне всех указных книг по одному Экземпляру, уложивши в ящик.

Евгений М[итрополит] Киевский. 31 Июля 1830».

На зв. Арк. залишки печатки і напис: «Отцу Типографу». [Арк. 183. N 146].

159

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне с сим подателем один Экземпляр полного Описания Лавры в золотом обресе.

Е. М. К. 2 Августа 1830».

На зв. Арк. печатка митр. і напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 184. N 147].

160

«Отец Типограф!

Прикажите мне поскорее переплести один Экземпляр «Истории российской иерархии» на клееной бумаге.

Е. М. К. 26 Августа 1830 г.» [Арк. 185. N 148].

161

«Отец Типограф!

Естьли не начали еще печатать «Описание Межигорского монастыря», то пришлите мне с сим посыльным вчерашнюю корректуру. Нужно кое-что прибавить.

Е. М. К. 4 сентября 1830» [Арк. 186. N 149].

162

«Отец Типограф!

Пришлите мне один экземпляр Описания Киева Берлинскаго¹ с означением цены. Нет ли в золотом обресе?

Е. М. К. 10 Сентября 1830» [Арк. 188. N 150].

163

«Отец Типограф!

Завтра с иеромонахом Клавдием пришлите мне 25 экз. листика «Рецепта против холеры»¹.

Евг. М. К. 22 октября [1830]». [Арк. 276. N 244].

164

«Отец Типограф!

Посылаю вам книгу и номерацию страниц, где должно вклеить белые листки. Но чтобы бумага была не промокучая. Поскорее возвратите.

Декабря 3. 1830. Евгений М[итрополит] Киевский» [Арк. 187. N 151].

165

«Отец Типограф!

С сим подателем пришлите мне 6 Экземпляров «Свящ[енной] истории на 6 языках» в переплете и золоченом обресе.

Евгений М. К.

31 декабря 1830 г.» (Арк. 190. N 152).

1831**166**

«О. Типограф!

Теперь есть здесь московские купцы. Не упустите с ними отправить Московскому книгопродавцу Петру Ивановичу Глазунову 20 Экземпляров «Патерика»¹ без переплета.

Е. М. К. Февраля 1. 1831».

На зв. Арк. залишки печатки митр. і напис: «О[тцу] Типографу Вениамину». [Арк. 189. N 153].

167

«Отец Типограф!

«Сказания о Пр[еосвященном] Макарии»¹ должно напечатать 300 Экз. из коих 100 на лучшей почтовой, а 200 на лучшей белой. Пробы сих бумаг привезите ко мне сами в среду.

Евгений М. К. 9 Марта 1831 г.».

На зв. Арк. залишки печатки митр. і напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 192. N 155].

168

«О. Типограф!

В «Календарике», набираемом мелкими буквами, от тесноты строк не будет разборчиво. Посему прикажите каждую строку розставлять шпонами. Корректуру ко мне присылайте.

Евгений М[итрополит] Киевский. 22 Марта 1831 г.».

На зв. Арк. залишки митрополічої печатки і напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 193. N 157].

169

«Отец Типограф!

Посылаю «Сказание о св[ятом] Макарии». На 4-й странице 4-ю строку выключите и перепечатайте сию четвертку.

Е. М. К. 25 Марта 1831.

Корректуру ко мне пришлите» [Арк. 194. N 158].

170

«Отец Типограф!

Посылаемую при сем тетрадку прикажите переплести в золотую бумажку а напереді приклеить белый листик из почтовой бумаги.

Е. М. К. 27 Марта 1831 г.» [Арк. 197. N 159].

171

«Отец Типограф!

Пришлите мне 8 Экз. «Канона Пасхи» полного в тафтяном переплете.

Е. М. К. 28 Марта 1831».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 195. N 156].

172

«Отец Типограф!

Корректуру «Календарика» мне некогда всю читать. Прикажите корректору прочесть корректуры три или четыре, а последнюю пятую ко мне пришлите.

Евгений М. Киевский. 12 Апреля 1831 г.» [Арк. 191. N 154].

173

«Отец Типограф!

Прикажите немедленно переплести посылаемую книгу в бумажку: но корня не намазывать ни клеем, ни клестиром, дабы при печатании легче различать тетради. Книгу сию должно мне послать в цензуру¹ в следующую субботу. Следователь[но], завтра непременно мне ее возвратите.

Е. М. К. 7 маяя». [1831?] [Арк. 283. N 252].

174

«Отец Типограф!

Посылаю вам нашедшийся у меня старой экземпляры «Описания Лавры»¹. Прикажите его переплести в бумажку и прибавьте картины. Кому-нибудь отдать на благословение.

Е. М. К. 18 июля [1831].

С понедельника готовьтесь печатать 1-й лист Истории Пскова»².

На зв. Арк. – залишки митр. печатки и напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 310. N 283].

175

«Отец Типограф!

Посылаю вам Софийской библиотеки книгу Польскую с письменным заглавием. Прикажите ее переплести в корешок.

Когда отпечатается лист Псковской истории, то присылайте мне по пяти экземпляров.

Е. М. К. 20 июля» [1831]. [Арк. 323. N 294].

176

«Отец Типограф!

Посылаемые при сем Польские газеты прикажите переплесть в бумажку без обреза.

Евг[ений] М[итрополит] К[иевский]. 25 Июля 1831 г.» [Арк. 198. N 160].

177

«О. Типограф!

Пришлите мне три Экземпляра «Польской Грамматики»¹ в бумажном переплете.

Е. М. К. 28 сентября 1831» [Арк. без нумерації. N 264].

На зв. Арк. – залишки митр. печатки і напис: «О[тцу] Типографу».

178

«О[тец] Типограф!

К второй части будет еще Прибавление, но пока не готово. Почему прикажите начать набирать третью часть и присылайте ее корректуру.

Е. М. К. 17 Октября 1831 г.» [Арк. 196. N 161].

179

«Последн[их] листов I-й части, отданных мною для перепечатания, надобно корректуру прислать ко мне 3 ноября» [1831].

На зв. Арк. – залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 334. N 307].

180

«О. Типограф, посылаю вам 14 планов¹ Пскова, то есть 10 для переплета обеих частей в бумажку и 4 в корешок. Прикажите скорее переплести. Планы должны быть при конце 1-й части. Бумажные переплеты не обрезать. Оригинал склейте и шейте, не переплетая, для возвращения в цензуру.

Е. М. К. 12 ноября 1831 г.» [Арк. 199. N 163].

181

«Отец Типограф!

Отдайте немедля в переплет бумажный 200 Экз. на простой бумаге «Истории Княжества Псковского» вместе 1-ю и 2-ю часть и побуждайте скорее переплести. Псковичи настоятельно требуют.

Евгений М[итрополит] Киевский. 23 Ноября 1831 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 201. N 164].

182

«О[тец] Типограф!

Последнего листа 3-й части печатать нельзя, пока я не пришлю вам ошибок. А для сего нужен мне белой лист 1.

Е. М. К. 25 ноября». [1831].

На Арк. с митрополича печатка і напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 319. N 289].

183

«Отец Типограф!

Заглавный лист и последний 3-й части подождите печатать набело и пришлите мне корректуру.

Е. М. К. 5 Декабря 1831 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О[тцу] Типографу в Лавре» [Арк. 200. N 162].

184

«Отец Типограф!

Прикажите набрать и напечатать наклейки на переплет Истории Псковской следующим образом:

История Княжества Псковскаго. Часть I и II.

История Княжества Псковскаго. Часть III и IV» [1831]. [Арк. 330. N 303].

185

«О[тец] Типограф!

Книги Историю Пскова не замедлите увязать и мне прислать. Их надобно отправлять в следующее воскресенье.

Е. М. К. 10 декабря». [1831].

На зв. арк.: «О[тцу] Типографу» [Арк. 325. N 298].

186

«О[тец] Типограф!

Посылаю к вам пять связок тетрадей. Прикажите поскорее [!] переплести в пять отдельных книжек в бумажку без обреза и поскорее возвратите.

Е. М. К. 12 декабря 1831 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 202. N 165].

187

«О. Типограф!

Оканчивайте всю Историю Псковскую¹ к празднику печатаньем, так чтобы 200 экз. отдать и в переплет на праздники.

Евгений М. Киевский. 20 Декабря 1830[1!]» [Арк. 296. N 263].

188

«О[тец] Типограф!

Нет ли у вас из прежних подносных «Канонов Пасхи»¹ одного Экземпляра в парчовом переплете или хотя в тафте? Пришлите сегодня.

Е. М. К. 21 декабря 1831 г.» [Арк. 204. N 166].

189

«Отец Типограф!

Получивши сию корректуру справьтесь, сколько в магазине остается не переплетенных книг Самуила Раввина, и по числу только их отпечатайте сие «Прибавление»¹. Ибо особо продавать его не будем и не можно. А с целою книгою удобнее». [1831]. [Арк. 271. N 242].

Запис на чистій частині арк., відрізаного від листа митрополиту (є залишки фраз: «Votre Eminence!»; митрополита: «тезу 9 octobre»).

190*Митрополит: «Вразумление Евреям.*

Содержание: 1. Самуила Раввина... 2. Письмо раввина об[ратившагося]... Перевод с французского. 3. Ответ на возражение [...] 4. Ветхозаветныя пророчества».

На зв. Арк. надруковано: «Ветхозаветные пророчества, касающиеся нынешняго состо[яния] иудеев» [1831]. [Арк. 332. N 305].

1832**191**

«О[тец] Типограф!

Не успели ль хотя два Екземпляра обеих частей в бумажном переплете Истории Псковской? Пришлите. На время контрактов надобно раздать по лавкам Екземпляров 30 для продажи.

Е. М. К. 4 Генваря 1832 г.»

Веніамін: «Дек[абря] 15-го 1831-го».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 203. N 167].

192

«О[тец] Типограф!

Архимандрит Товия просит прислать ему «Акафистник»¹ и «Алфавит духовный»². Отправьте к нему при случае с своею запискою.

Евгений М[итрополит] К[иевский]. 8 Генваря 1832 г.» [Арк. 205. N 168].

193

«О[тец] Типограф!

В 20 Екземпляров Псковской истории¹ назначенных в Петербург к Глазунову не забудьте вложить планы Пскова. Еще в ту же трубку заверните все рисунки к «Описанию Софийского собора», включив и изображение Софии, которые все попрошу я вырезать на меди и Софию в 4 листа. Письмо Глазунову я вам пришлю.

Е. М. К. 13 Генваря 1832». [Арк. 206. N 169].

194

Митрополит: «Заготовить в короб подносные Экземпляры в Синод: 1) Пресв. Григорию Тверскому, 2) Духовнику Павлу Васильев. Криницкому, 3) Духовнику Николаю Васильевичу Музовскому, 4) Обер-Священнику Василию Ивановичу Кутневичу, 5) Князю Петру Сергеевичу Мещерскому, 6) Обер-прокурору Степану Дмитриевичу Нечаеву, 7) За обер-прокурора [...] Андрею Николаевичу Муравьеву, 8) Обер-секретарю Алексею Семеновичу Друж [...], 9) Обер-секретарю Илье Гавриловичу Бееру» [1832]. [Арк. 294. N 259].

195

«О[тец] Типограф!

Книги Истор. Псковской Подносные получил я. Но вы не прислали мне 4-х Экземпляров 2-й, 3-й и 4-й части вместе переплетенных. Пришлите не медля.

Е. М. К. 16 Генваря 1832 г.

Посылаю отношение к членам Синодальным. Скажите извощику, чтобы он прежде ящиков доставил в Синоде пакет обер-секретарю Бееру. Пришлите мне еще 5 Экземпл. Псковской Истории в двух переплетах бумажных».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 208. N 170].

196

«О[тец] Типограф!

Посылаемую при сем французскую книгу прикажите вместе с оберткою переплесть туго в корень и доставьте.

Е. М. К. 25 Генваря 1832 г.» [Арк. 207. N 171].

197

«О[тец] Типограф!

Прикажите поскорее переплести в бумажку один Экземпляр Самуила Раввина¹ со всеми и прибавлениями и пришлите мне.

Е. М. К. 30 Генваря 1832 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу в Лавре». [Арк. 210. N 172].

198

«Отец Типограф!

Прикажите увязать 50 Экземпляров Истории Псковской в бумажном переплете и поскорее пришлите.

Е. М. К. 7 Марта 1832 г.».

На зв. Арк. напис: «О[тцу] Типографу» [Арк. 211. N 173].

199

«О. Типограф!

На случай требования Истории Псковской, прикажите немедленно отпечатать лист на перемену отосланным во Псков при 3-й и 4 части.

Е. М. К. 13 марта» [1832]. [Арк. 275. N 240].

200

«О[тец] Типограф!

Прикажите сии тетради переплести в бумажку.

31 Марта 1832. Е. М. К.» [Арк. 209. N 174].

201

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне сего дня 10 Экземпл. «Сказания о митрополите Макарие Кивском», коего память 1-го мая.

Е. М. К. 29 Апреля 1832 г.» [Арк. 213. N 175].

202

«О[тец] Типограф!

Прикажите переплести Псковской истории 5 Экземпляров в сафьян с золотым обрезом и мне представьте.

Е. М. К. 3 мая 1832».

На зв. Арк. залишки митрополичої печати і напис: «О[тцу] Типографу в Лавре». [Арк. 212. N 176].

203

«О.[тец] Типограф!

Пришлите мне 10 Экз. Псковской истории в бумажном переплете.

Е. М. К. 4 Июня 1832 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печати і напис: «О. Типографу». [Арк. 215. N 177].

204

«О.[тец] Типограф!

Пришлите мне 1 Экз. «Описания Софийскаго собора» в бум. переплете, 6 Экз. «Зборника», 6 Экз. «Канонников».

Е. М. К. 29 Июля 1832 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печати і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 214. N 178].

205

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне два экземпляра Описания Лавры в бумажном переплете.

Е. М. К. 5 Августа 1832 г.» [Арк. 216. N 179].
Друге видання було 1831 р.

206

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне 1 Экз. «Синописа» в бумажном переплете.
 Е. М. К. 8 Августа 1832 г.» [Арк. 217. N 180].

207

«Отец Типограф!

Вчера послал я вам книгу для вклеивания листочков. Мне нужно ее скорее доставить фелдмаршалу¹. Почему завтра пришлите.

Е. М. К. 18 Сентября 1832 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу»
 [Арк. 218. N 181].

208

«О[тец] Типограф!

Вы забыли мне дать для фелдмаршала маленькой «Календарик». Пришлите сегодня, а также, естли переплетена и его Естампная книга. Да еще пришлите мне три Экземпл. Описания Лавры в сафьяне с золотым обрезаом.

Евгений М. Киевский. 31 Октября 1832 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу»
 [Арк. 219. N 182].

209

«Присылайте поскорее описание Киевских Праздников»¹. [1832]. [Арк. 345. N 319].

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки.

210

Веніамін: «Преп. Александра Игумена Куштского в «Четьи Миней» положена 9 Июня, а в «Свяцах» Московских 9 Июня Граждан[ской печати]».

Митрополит: «По сему и напечатать. Еще Экземпляра Псковской истории в тафте». [1832]. [Арк. 320. N 292].

211

Митрополит: «В «Прологе» под числом 13 декабря напечатано: в неделю святых праотец память творити повелено святым, ибо го[...]сными отцы, всех от века угодивших Богу угодивших преподобных отец от Адама даже и до Иосифа, обручника пресвятыя Богородицы, такожде и пророк и пророчиц. Сие подставить должно под 13 декабря». [1832]. [Арк. 299. N 268].

212

«О. Типограф!

Посылаю вам окончание «Месяцеслова». Набирать сперва монастыри, а потом церкви. Поспешайте окончить.

Е. М. К. 5 Ноября 1832 г.» [Арк. 220. N 183].

213

«О. Типограф!

Посылаю к Вам 5 рублей, на кои пришлите мне два экземпляра «Алфавита духовнаго» в золотом обрезе. Еще посылаю почтовую бумагу. Прикажите поскорее обрезать по мере свернутых листов и поскорее пришлите. Некоторые листы тут не целы. Но нет нужды и пусть с прочими обрезаны будут по одной мере. Поспешайте кончить «Месяцеслов», а экземпляры мне назначенные, поскорее переплести к 10 числу декабря.

Е. М. К. 1 Декабря» [1832].

На зв. арк.: «О. Типографу со вложением пяти рублей». [Арк. 3. N 3].

214

«О[тец] Типограф!

Естьли готовы «Киевские Месяцесловы» в простом переплете, то пришлите. Еще пришлите мне один «Патерик» в простом переплете.

Е. М. К. 19 декабря». [1832].

На зв. арк.: «О. Типографу» [Арк. 270. N 235].

1833**215**

«О.[тец] Типограф!

Заикин из Петербурга пишет, что он декабря 30 послал на имя собора 1520 р. с реестром книг ему нужных, и просит поскорее отправить к нему, или в Москву на имя подрядчика Швецова[?], или прямо в Петербург на имя его. Поспешите сделать удовольствие сему доброму покупщику. Теперь думаю есть здесь Петербургские извошки так лучше прямо послать к нему, а меня об отправлении уведомьте.

Е. М. К. 12 Генваря 1833 г.

Глазунов ставил «Историч. Словарь» по 6 рублей, а в уплату требует 150 Экз. «Молитвослова» в листах. Увяжите и сии, и отправьте немедля, или прямо в Петербург или в Москву к брату его Петру Ивановичу, и об отправке меня уведомьте».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу».

Дописано Веніаміном: «Петербур[рг]: Глазунов Илия Иванович». (Арк. 222. N 184).

216

«О.[тец] Типограф!

Посылаю к вам еще фелдмаршалов «Атлас Калужской губернии». Прикажете переплести в бумагу. Общая карта губернии без номера должна быть наперед. Сыскали ль вы между Глазунова книгами мой Петербургский календарь 1833 г.? Пришлите.

Е. М. К. 18 Генваря». [1833].

На зв. Арк. напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 223. N 185].

217

«О.[тец] Типограф!

Уведомьте меня завтра с благочинным¹, отправили ль вы к Глазунову и Заикину книги и приложили ль Заикину 20 Экз. Псковской истории и по какой цене оную назначили?

Евгений М. К. 22 Генваря 1833».

На зв. Арк. напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 221. N 186].

218

«О.[тец] Типограф!

Пришлите не 10 Экз. «Канона за усопших».

Е. М. К. 25 Февраля 1833 г.» [Арк. 224. N 187].

219

«Отец Типограф!

Глазунов прислал корректуру досток Описания Собора¹. Посмотрите внимательно с отцом наместником, нет ли чего поправить, и в среду представьте мне. Пришлите мне экземпляра два «Канона Пресвятому Духу, творение Максима Святогорца».

Е. М. К. 13 марта [1833?].» [Арк. 315. N 285].

220

«О. Типограф!

Посылаю вам ответ Селивановского. А мне пришлите 10 Экземпл. «Свящ. истории на 6 языках» да 6 «Букварей» с гражданскою печатью.

Е. М. К. 17 Марта 1833 г.» [Арк. 225. N 188].

221

«О. Типограф!

Посылаю вам письмо Глазунову и оттиски естампов. В следующее воскресенье непременно отправьте. Оттиски увяжите на скалку.

Е. М. К. 23 Марта 1833.

Посылаю еще тетрадку. Прикажете переплести в бумажку. Руской перевод поместите после иностранного, т. е. перед Естампами. А Естампы на конце.

Поелику на посылке должна быть та же печать, какая и на письме, то пришлите ко мне за печатью, кто понесет на почту посылку». [Арк. 227. N 189].

222

«О. Типограф!

Естьли отпечатаны «Допросы», то пришлите мне десятк[а] два, назначив и цену.

Е. М. К. 17 Маия 1833 г.» (Арк. 226. N 190).

223

«О. Типограф!

Я приказывал вам прислать мне для пересмотра Прибавление к попечительскому уставу. Но вы забыли. А мне немного остается времени.

Е. М. К. 11 Маия 1833 г.»

Веніамін: «Получено 12 в начале 8 часа и прибавление о попечительстве». [Арк. 229. N 191].

224

«О. Типограф!

Естьли отпечатано Положение о попечительстве, то прикажите поскорее переплести в бумажку Экземпляров 5 и пришлите мне.

Евгений М. К. Июня 12. 1833». [Арк. 230. N 192].

225

«О. Типограф!

С сим подателем пришлите мне один Экземпляр «Псалтири с толкованием».

Е. М. К. 17 июня 1833 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «Типографу в Лавре». [Арк. 228. N 193].

226

«О. Типограф!

Пришлите мне два Экземпляра «Киевского Месяцослова» в сафьяне и в золотом обрезе.

Е. М. К. 3 Июля 1833 г.».

Збоку Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 231. N 194].

227

«О. Типограф!

Селивановский еще прислал матрицы. Завтра с о. Екклезиархом приезжайте взять их.

Естьли отпечатан «Канон Св. Духу», то привезите 2 Экз. в бумажке.

Е. М. К. 21 Июля 1833 г.»

На зв. Арк. напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 235. N 195].

228

«О. Типограф!

Не готова ли Почтовая бумага, которую велел я вам обрезать. Пришлите.

Е. М. К. 19 Августа 1833 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу». [Арк. 234. N 196].

229

Отец Типограф!

Пришлите мне банку типографских чернил.

А завтра привезите обещанной почтовой обрезной бумаги.

Е. М. К. 16 Сентября 1830».

Збоку Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу». [Арк. 232. N 197].

230

«О. Типограф!

Завтра с о. Екклезиархом привезите мне тетради образцов типографских букв, для выбора немецких.

Каждый месяц мне должно представлять ведомость¹, сколько остается каких в магазине книг.

Е. М. К. [...] Сентября 1833 г.» [Арк. 233. N 19[8]].

Арк. пошкоджено.

231

«О. Типограф!

Завтра привезите мне один Экз. «Истории Российской иерархии в 6 частях» с означением цены.

Е. М. К. 26 Сентября 1833 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 236. N 199].

232

«О. Типограф!

Завтра привезите мне 6 Экземпляров в простом бумажном переплете книги «Вразумление Евреям». Сия книга многих Евреев обращает.

Е. М. К. 10 октября 1833 г.».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 238. N 200].

233

Митрополит: «Привезите мне завтра 1 Екз. Старостинской инструкции и по одному экземпляру всех Присяг.

Е. М. К. 19 декабря». [1833]. [Арк. 292. N 258].

На зв. Арк. – излишки митр. печати.

1834**234**

Митрополит: «Переплести в две книги в бумажку без обреза и без наклейки корней.

В первой книге наперед оглавление и содержание. Потом проповеди по номерам тетрадей и проповедей¹. Книгу сию закончить тетрадью 49-ю.

В другой книге следующие тетради до конца.

Переплетши пересмотреть книги, не перемешаны ли тетради.

Потом обе книги вместе обшить холстиною и увязать для отправки в Синод.

Сей книги непременно прислать ко мне в пятницу вечером». [1834]. [Арк. 331. N 304].

235

«О. Типограф!

Мне нужно 3 Экземпляра «Положения о попечительстве бедных духовного звания». Пришлите мне немедленно с сим подателем.

Е. М. К. 7 марта 1834 г.» [Арк. 240. N 202].

236

«Отец Типограф!

Напечатайте проповедь на память преподобнаго Саввы Крыпецкаго особо* 50 экземпляров на белой бумаге и корректуру пришлите ко мне. Заглавие сей проповеди смотрите здесь на обороте.

Е. М. К. 3 апреля 1834.

Слово на память преподобнаго отца нашего Саввы Крыпецкаго, Псковскаго Чудотворца, проповеданное в Псковском Крыпецком монастыре 18 [!] года Августа 28

Евгением

Архиепископом Псковским, Лифляндским и Курляндским, что ныне Митрополит Киевский.

Киев: в Типографии Киевопечерския Лавры, 1834 года». [Арк. 239-[240]. N 203].

237

«О. Типограф!

Полученное мною вчера письмо Заикина препровождаю к вам. Исполните по оному и мне с сим письмом отрепортуйте.

Е. М. К. 9 Апреля 1834 г.» [Арк. 242. N 204].

238

«О. Типограф!

Посылаемую при сем тетрадку прикажите поскорее переплести в бумажку и пришлите мне. Надобно скоро ее посылать.

Е. М. К. 17 Апреля 1834». [Арк. 241. N 205].

239

«О. Типограф! Пришлите мне 5 Экземпляров «Псковской Истории» в бумажном переплете.

Е. М. К. 6 Мая 1834 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 240а. N 206].

240

«О. Типограф!

Посылаемую корректуру¹ пришлите мне сегодня к вечеру. С понедельника мне уже некогда читать. Я отъезжаю на неделю, а вы прикажите только продолжать набор к моему возвращению.

Е. М. К. 12 Мая 1834 г.» [Арк. 240 б. N 207].

241

«О. Типограф!

Посылаю вам листы 3-го тома¹. Когда окончите печатание онаго, то прикажите переплести оный в бумажку.

Е. М. К. 12 [!] Мая 1834 г.» [Арк. 243. N 208].

242

«О. Типограф!

Пришлите мне 5 Экземпл[яров] «Псковской Истории» в бумажном переплете.

Е. М. К. 12 июля 1834 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 244. N 209].

243

«О. Типограф!

Посылаемую при сем тетрадку прикажите поскорее переплестъ в бумажку и пришлите.

Е. М. К. 28 июля 1834». [Арк. 246. N 210].

244

«О. Типограф!

Не готов ли хотя один экземпляр моих проповедей в сафьянном переплете с золотым обрезом? Пришлите поскорее.

Е. М. К. 30 июня 1834 г.» [Арк. 245. N 211].

245

«О. Типограф!

Посылаемая при сем две тетрадки с картинами прикажите поскорее переплесть обе в один бумажный переплет, но чтобы: 1) листы хорошенько выровняли, 2) четыре картины перенумерованные вклеили после тетрадки «Киев», а одну после тетрадки «Золотыя Ворота»¹, 3) обрезать не надобно.

Евгений М. К. 2 Августа 1834 г.

В каждый том моих проповедей прикажите вшивать ленточки для закладки». [Арк. 247. N 212].

246

«Отец Типограф!

Поспешите мне к Успенскому празднику представить 15 Екз. моих проповедей в сафьяне и золотом обрезе а 10 Екз. в простом кожаном переплете.

Е. М. К. 9 Августа 1834 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 248. N 213].

247

О. Типограф!

Завтра пришлите мне с отцом Екклезиархом 2 Екз. Описания Лавры в золотом переплете, 1 Екз. «Синописа» в простом переплете, и один Екз. Описания Собора в золотом обрезе. Сей Екз. Описания Собора подарен будет прокурору от Собора, а от Лавры поднесется только Описание оной. Да пришлите мне моих проповедей¹ в золотом обрезе Екз. 5.

Е. М. К. 17 Августа 1834 г.»

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 250. N 214].

248

«Отец Типограф!

Посылаемую при сем книгу «Словарь» прикажите поскорее оба тома и мне доставьте.

Е. М. К. 28 декабря 1834 г.».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 249. N 215].

523

249

Митрополит: «Умозрительныя и опытыя основания словесности. Сочин. Глаголева. Напеч. в Санктпетербурге». [1834, 4 ч.] [Арк. 342. N 316].

1835

250

«О. Типограф!

Я забыл имя Заикина¹, а мне надобно писать к нему. Уведомьте меня.

Е. М. К. 23 генваря». [1835?].

На зв. Арк. – залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу в Лавре». [Арк. 309. N 279].

251

«О. Типограф!

Заикин пишет ко мне, что он послал в Лавру на книги 2000 рублей. Отберите и увяжите и доложите мне. Ныне в Киеве учреждена транспортная комиссия в Петербург, в Москву и Одессу. С нею вернее отправлять посылки.

Е. М. К. 1 марта [1835]». [Арк. 291. N 260].

252

«О. Типограф!

Московский наш комиссионер С.А.Селивановский 7 ию[ня] скончался. Выпишите справку, что наше осталось у него не исполненным. Сын обязывается исполнить.

Е. М. К. 20 июня 1835 г.

Сыну имя Николай Семенович».

На обороті: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 251. N 216].

253

«О. Типограф!

Пришлите мне по 5 экз.: 1) «Молитвослова» в футляре, 2) «Каноника» в футляре, 3) «Зборника», 4) «Календарика» гражданской печати в футляре, 5) «Молитв при литургии»¹ в футляре гражд. печати.

Е. М. К. 22 июня 1835». [Арк. 254. N 219].

254

«Отец Типограф!

Посылаю вам письмо с адресом, по коему отправьте в следующую почту и «Четьи Миней»¹ при сем письме, которое запечатайте своею печатью и тою же книги.

Уведомьте, получили ль вы Калужскую бумагу и исправна ли? Мне надобно отвечать на письмо. Исполните до воскресенья.

Е. М. К. 28 июня». [1835]. [Арк. 316. N 286].

255

«О. Типограф!

У вас есть давно отданные в переплет от меня книги: но я не получаю. Отнесите их мне, представьте.

Е. М. К. 7 Августа 1835 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 253. N 220].

256

«О. Типограф!

Привезите мне один экз. Описания Лавры в золотом обресе.

Е. М. К. 15 октября 1835 г.»

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 252. N 217].

257

«Отец Типограф!

Уведомьте меня с завтрашними чередными, послали ль вы Заикину книги. Это меня весьма озабочивает.

Е. М. К. 17 декабря». [1835].

На зв. Арк. – залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу в Лавре». [Арк. 311. N 280].

1836**258**

«О. Типограф!

По прилагаемому письму немедля справьтесь, посланы ли книги и почему доселе не дошли? А письмо мне возвратите.

Е. М. К. 12 Генваря 1836 г.» [Арк. 255. N 221].

259

«О. Типограф!

Я забыл спросить у вас, почему в два месяца книги не дошли до Заикина. Селивановскому уплату за типографский стан немедля отошлите.

Е. М. К. 16 генваря 1836».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 256. N 222].

260

«Отец Типограф!

Я приказал вам прислать мне один Экземпляр «Киевского Синописа». А вы забыли.

Е. М. К. 26 января 1836».

На зв. Арк. напис: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 257. N 223].

261

«Посылаю письма Селивановского, по коим вы должны рашестья и ото-
слать ему деньги не помедля.

27 января» [1836?]. [Арк. 326. N 299].

262

«Отец Типограф!

Посылаю вам письмо Селивановского. Пусть у вас хранится. Но послали
ли вы ему уплату за стан? Я писал к нему, чтобы он поскорее прислал нам ма-
трисы.

Е. М. К. 3 февраля 1836 г.» [Арк. 259. N 224].

263

«О. Типограф!

Пришлите мне: 1) оригинал «Киевского синописа» цензурова[нный]¹, есть-
ли он в типографии не надобен, 2) тетради к типографскому искусству принад-
лежащая, как-то о варении чернил и пр., кои я вам доставал из Петербурга.

Е. М. К. 23 марта 1836 г.» [Арк. 258. N 225].

264

«О. Типограф!

С сим подателем пришлите мне два экземпляра «Канона Пасхи
однодневника»¹.

Евг. М. К. 30 марта 1836 г.»

На зв. арк.: «О. Типографу в Лавре». [Арк. 260. N 226].

265

«О. Типограф, посылаю передния тетради Синописа. Прикажите безоста-
новочно набирать.

Е. М. К. 6 апреля 1836». [Арк. 262. N 227].

266

«О. Типограф!

Посылаемую при сем тетрадь прикажите поскорее переплести в бумажку и
возвратите мне.

Е. М. К. 12 июля 1836 г.

Пришлите мне один Экз. Синописа 2-го изда[ния]. в бумажном переплете». [Арк. 263. N 228].

526

267

«О. Типограф!

Пришлите мне «Псалтырь следованную» в золотом обресе с означением цены.

Е. М. К. 8 Октября 1836 г.» [Арк. 262. N 229].

268

«О. Типограф!

Возвращаю Псалтирь. Она дорога. А на покупку прислано мне только 10 рублей. Пришлите мне Экземпляр в эту цену.

Е. М. К. 9 октября 1836 г.» [Арк. 264. N 230].

1837

269

«О. Типограф!

Я не знаю, почему вы в Описании собора вложили закладки на такие страницы, где нет поправок, я переложил их в возвращаемый теперь экз. Объясните мне причины.

Е. М. К. 20 генваря 1837». [Арк. 265. N 231].

270

«О. Типограф!

Посылаю вам корректуру, а мне пришлите из оригинала весь пятый лист.

Е. М. К. 30 Генваря 1837». [Арк. 266. N 232].

Без визначеного року

271

Митрополит: «Прикажете мне ныне же 31 Генваря: 1) «Патерик Печерский» в простом переплете один, 2) три «Молитвослова» и три «Канонника» в золотом обресе в футлярах». [Арк. 300. N 269].

272

«О. Типограф!

[Во]енный Губернатор говорил мне, что он [планир]ует купить для Губернского правления [бук]вы. А у нас много старых. Прикажете [из] них отпечатать образцы для пок[аз]ания. У нас теперь две азбуки и [з п]етита. Отпечатайте и их и [...] все представьте мне в среду.

Е. М. К. 12 февраля».

На зв. Арк. митрополича печатка і напис: «О. Типографу в Лавре». (Арк. 237. N 201).

273

«Отец Типограф!

Поспешите кончить набор о почтовых дорогах и пришлите корректуру. А сами приезжайте ко мне не в среду, а в четверг.

Е. М. К. 16 Апреля.

Скажите отцу Екклезиарху, чтобы он прислал посмотреть новое перо для меня». [Арк. 302. N 270].

274

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне сегодня для справки на малое время Толковую у нас печатанную Псалтирь¹.

Е. М. К. 8 Маяя».

На зв. Арк. – залишки митрополичої печатки і напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 285. N 251].

275

Митрополит: «Чтецы ваши не исправны. На странице 79 пропущена целая строка. Надобно будет после сию страницу перепечатать.

Июня 2.

Почта ваша еще не получена».

Помітка Веніаміна: «Получено Июня 12 дня». [Арк. 288. N 256].

276

«Отец Типограф!

К одному экземпляру простых листов Прибавления к Описанию Софии вы не приложили 20-го листа простаго. Пришлите». [1825?]. [Арк. 305. N 272].

277

«Отец Типограф!

Прикажите по прилагаемой бумаге набрать из мелких букв в 4 листа, чтобы все уместилось на четвертке. А корректуру ко мне пришлите.

Е. М. К. 3 июля». [Арк. 323. N 296].

278

«Отец Типограф!

Пришлите мне еще 5 Екз. Описания Лавры в сафьяне.

Е. М. К. 4 июля». [Арк. 327. N 300].

279

Митрополит:

«Приготовить три экземпляра Описания Лавры прежняго, в золотом обрезе переплет». [Арк. 288. N 254].

280

«О. Типограф!

Мне неудобно корректуру сличать с оригиналом строка в строку. А я с оригиналом справляюсь только в сомнительных местах. Почему прикажите корректору читать первую корректуру с другим, дабы не было пропусков.

Июля 29». [Арк. 275а. N 241].

281

«Отец Типограф!

Подателю сего выдайте немедля Описания Лавры полного 3 Экземпляра в золотом обрезе, а «Краткаго описания Софийскаго Собора» 2 Экземпляра тоже в золотом обрезе, а естли нет, то хотя в простом.

Евгений М. Киевский 18 Сентября. [1826?].

Требуют придворне».

На зв. Арк. залишки митрополичої печатки і напис: «Отцу Типографу Ве-
ниамину». [Арк. 268. N 234].

282

«Отец Типограф!

Не получено ли с почты в Лавре требование из Галиции от Лембергскаго книгопродавца Ивана Милликовскаго книг: 1) «Киевскаго Синописа», 2) «Описание Киево-Софийскаго собора»? Справьтесь и поскорее уведомьте меня. Между тем, пришлите мне сии книги в хорошем переплете и «Каталог продажных Лаврских книг».

Е. М. К. 22 сентября.

Нет ли малаго «Евангелия» в такой оправе, как я прежде заказывал?» [Арк. 274. N 237].

283

«Отец Типограф!

Пришлите мне тот экземпляр «О Кормчей»¹, который вы носили к Преосв. Викарию.

Е. М. К. 11 октября». [Арк. 307. N 277].

На зв. Арк. – залишки митр. печатки і напис: «Отцу Типографу»; *уривок фрази інішим почерком.*

284

«О. Типограф!

Посылаю тетрадь, с коей прикажите и набирать пореже, дабы можно было делать прибавки.

Е. М. К. 14 Октября». (Арк. 306 а. N 275).

285

«Отец Типограф!

Посылаю вам письмо Прянишникова. По оному ныне же уведомьте меня, когда послали вы ему деньги и сколько. Письмо также возвратите мне для ответа, который завтра вам же отдам для отсылки. Приезжайте пораньше.

Евгений М. К. 16 Октября». [Арк. 267. N 233].

286

«О. Типограф!

Когда будете ко мне, привезите книги образцов типографских букв.

Е. М. К. 21 ноября».

На зв. Арк. – залишки митр. печати и напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 281. N 248].

287

«Отец Типограф!

Посылаю вам с деньгами еще письмо Зубовой. Отправьте ей книги по расщету суммы.

25 Ноября». [Арк. 273. N 239].

288

Митрополит: «Поспешайте скорее кончить и присылайте мне лист погрешностей.

Ноября 28». [Арк. 324. N 297].

289

«Отец Типограф!

Посылаю «Уведомление» Залесской¹. Если можно до праздника отпечатать оное, то поспешите, и к ней последнюю корректуру отошлите. А если не успеете, то ныне же сию бумагу мне возвратите для отдачи ей к напечатанию в другой типографии.

22 декабря». [Арк. 321. N 293].

290

Митрополит: «Из сего листка навестать последнюю статью на 3-ю полосу. 4-я, 5-я и 6-я должны остаться белыми. На 7-й набрать посредине страницы Заглавие «Прибавления». И все сие прислать на коректуру». [Арк. 304. N 274].

291

«О. Типограф!

Пришлите мне отношение Подольской консистории о напечатании антиминов с запискою, сколько напечатано и за напечатание по сколько взято за каждый.

Е. М. К.

Еще пришлите мне большой «Требник» 1 Лаврской Печати». [Арк. 306 б. N 276].

292

Митрополит: «В Москве купить мне Польскую Библию в библейской книжной лавке или у С.А.Селивановского?» (Арк. 295. N 262).

293

«Отец Типограф!

Селивановский прислал несколько заглавных книжных листков для образца нам в наборе заглавий. Рассмотрите их». [Арк. 282. N 249].

На Арк. також є записи ишим почерком.

294

Митрополит: «Пришлите мне прежнее письмо Селивановского. Надобно отвечать». [Арк. 339. N 313].

295

«О[тец] Типограф!

Пришлите мне учебную «Псалтирь» в 4 листа в простом переплете. Да еще учебных Букварей с гражданскою азбукою 6 Екз. в золотом обрезе и 6 «Календариков» гражданской печати».

На зв. Арк. напис: «О[тцу] Типографу». [Арк. 284. N 250].

296

Митрополит: «Для облегченя[!] наборщика в наборе с подлинника[!] старопечатного, очень неисправного, не худо бы, отделив несколько передовых тетрадей из наборного подлинника, прислать мне на поправку. Тогда легче будут и корректуры». [Арк. 329. N 302].

297

Веніамін: «Последняя шестая тетрадь сего 11 числа кончится набором».

Митрополит: «Посылается 1-я тетрадь 7-й главы для продолжения набора. Следующия завтра пришлются». [Арк. 333. N 306].

298

Записка митрополита: «Наборщику

1). Надпись над страницами набирать из букв прямого цецеро прописных с разбивкою.

2). Текст весь из цецеро строчного.

3). Подчеркнутое однажды из курзива цецеро.

- 4). Надписи в тексте из буржуа прописных с разбивкою.
- 5). Слова подчеркнутые дважды из прописных цицера.
- 6). Где против первого столбца текста мало, другого текста там малой столбец набирать поуже, дабы меньше было пробелов.
- 7). Наблюдать, чтобы текст в столпцах сходиллся один против другого годами». [Арк. 336. N 309].

299

Митрополит: «Пришлите и вырезанный листок, для сличения с вклеенным».

На зв. Арк. – митрополича печатка і напис: «О[тцу] Типографу в Лавре». [Арк. 336. N 311].

300

Митрополит: «7). Не венчать мужеск. пол ниже 18, а женский ниже 16 лет. Имянной указ 19 июля, а Синодский 26 июля 1830 года». [Арк. 344. N 317].

301

Митрополит: «К 26 Августу к коронации императора Николая Павловича в конце приставить год 1826». [Арк. 346. N 318].

302

«Отец Типограф!

В газете «Инвалиде» опубликована присланная к нам ландкарта Киевская по 250 коп. Почему меньше и не продавайте». [Арк. 337. N 310].

303

Митрополит: «Переплести в бумажку без обреза. Напереди пришить целый белый лист, а на конце 10 листов». [Арк. 286. N 253].

304

«Отец Типограф!

В надписи книг переплетенных не зделайте ошибки. Есть разница первых пяти от последующих. Первые пять должны быть надписаны avant t. CLV, а последующие все depuis t. CLV. Но счет томов сряду».

На зв. Арк. напис: «Отцу Типографу Вениамину». [Арк. 300. N 266].

305

«О. Типограф!

Посылаю вам тетрадку, которую прикажите поскорее переплести в бумажку и либо завтра пришлите, либо в среду сами привезите.

Первоначальные листы я переметил карандашными цифрами, дабы переплетчик не перемешал, а прочие имеют свои цифры. Картины на конце вклеить.

Евгений М. К. 27 ноября». [Арк. 308. N 278].

306

Митрополит: «Посылаемая книги 2-ю и 3-ю часть «Истории медицины»¹ переплести под формат 1-й части, но не в полную кожу, а в корешок, и вместо золотого обреза положить желтый». [Арк. 313. N 281].

307

«Отец Типограф!

На Новом завете в 5-ти томах прикажите общую надпись сделать следующую: «Nov. Testamentum Graecolatinum Christiani Matthaei tom I et II» и проч.» [Арк. 335. N 308].

308

Митрополит: «Переплести в хороший сафьян розовый две белыя книги чистой бумаги с золотым обрезом. Одну в четверть листа, а другую в осмуху, для вношения разных записок; в четвертную переплести две дести бумаги, а в осмушную одну десть. Защипки положить поискуснее и позолоченныя. Верхний язычек защипки скрыть под кожу». [Арк. 272. N 238].

309

«Отец Типограф!

Посылаю двух церковников при бумаге. Не переплетена ли вся История Карамзина? Пришлите. Нужна». [Арк. 247. N 243].

310

Митрополит: «Поелику приходские священники весьма затрудняются в службах великопостных, то приискать изданныя книги на всю четыредсятницу и представить мне.

А на первую и страстную неделю изданы были в Москве 1780 и 1781 г. в полдесть.

Прислать мне два Екземпляра Синопсиса в кожаном переплете». [Арк. 279. N 246].

311

Митрополит: «Заготовить к отправе в Москву на имя Петра Ивановича Глазунова на 125 р. «Молитвословов» без переплета, поставив в ту цену и провоз». [Арк. 278. N 245].

312

Митрополит: «Прислать мне из книжной лавки две маленькие золотообрезные Псалтири в футлярах, да один Духовный алфавит в простом хорошем одинакож переплете. Еще Патерик Печерский в золотом обрезе». [Арк. 286. N 247].

313

Митрополит: «Поспешайте печатание сие кончить до отъезда моего, то есть до половины маяя». [Арк. 323. Арк. N 295].

На зв. Арк. излишки митрополичої печати.

314

Митрополит: «В посылку Заикину положить особым пакетом на имя книгопродавца Петербургскаго Александра Филиповича Смирдина 5 экз. «Синописа Киевскаго». В тот же пакет вложить экз. 3 «Каталога лаврских книг», и мне один прислать». [Арк. 328. N 301].

315

Митрополит: Записка, как уровнять Петербургскую Епархию¹, послана при прежней корректуре: но по ней не исполнять. Посылаю и оригинал, который возвратить при корректуре». [Арк. 290. N 257].

На зв. Арк. – записи цифр.

316

«Отец Типограф!

Спешу предуведомить вас еще об одной ошибке в корректуре на стран. 4 строк. 12 в словах: Грузинская с 3 епархиями надобно поставить: Грузинская с 4 Епархиями. Поправьте.

17 Апрель.».

На зв. Арк. – напис: «Отцу Типографу Вениамину» [Арк. 297. N 267].

317

Митрополит: «К ошибкам прибавить.

Стран. 319. Часть II и III. Смоленские митрополиты Силь. и Дорофей погребены в Смоленском Троицком монастыре.

Стран. 105. Часть III. Кирилл IV.

Набравши, прислать корректуру скорее» [Арк. 341. N 314].

318

Митрополит: «Еще поправка в настоятельном списке.

Протасий переведен из Дорогобужскаго монастыря не около 1536 г., а около 1514 г. Так и поправить» [Арк. 343. N 315].

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВОК

№ 3

¹ Йдеться про розділ з додатків до видання митрополита Євгенія: Киевский Синописис (К., 1823).

№ 5

¹ Феофан (Прокопович). Разсуждение о нетлении Мощей святых Угодников Божиих, в Киевских пещерах нетленно почивающих (К., 1823).

² **Авксентій** (Галинський, Афанасій; 1782 - 1844) – лаврський бібліотекар з XI.1822 р., коректор, намісник у 1826 – 1834 рр.

№ 6

¹ Киевский синописис или Краткое собрание от различных летописцов о начале Славенороссийскаго Народа и первоначальных Князех Богоспасаемаго града Киева: С присовокуплением современных росписей Великих Князей, Царей и Императоров Всероссийских, Польских Великих Князей и Королей, Литовских Великих Князей, Удельных Российских Князей, Митрополитов Киевских и всея России, Малороссийских Гетманов, Монголо-Татарских великих Ханов и Удельных Крымских, Киевских воевод и Каstellланов бывших под Польским правлением. – Второе издание Киевское исправнейшее (К., 1823).

² Перекреслено «три» и виправлено на «пять».

№ 8

¹ **Зайкін Іван Іванович** (?-1834) – разом з братом Матвієм вів книготоргівлю у Москві.

№ 9

¹ Очевидно, це перше видання по приїзді митрополита Євгенія до Києва 11 квітня 1822 р. Повідомлення Духовного Собору КПЛ (22.IV.1822): за репортом начальника друкарні Єпифанія з видань: «Канонник» (К., 1814) залишилось 35 пр., «Краткое руководство к чтению» (К., 1781) 9 пр., тому потрібно надрукувати по 1 заводу. Резолюція митрополита Євгенія: «1822 г. апреля 24. «Канонников» в 4 листа напечатать на клееной бумаге славенскими буквами, а «Руководства к чтению Священнаго писания» на безклееной бумаге рускими буквами, обоих по заводу одному благословляем». ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 471/2. – Арк. 302.

№ 13

¹ Перевидання: Новый Завет (К., 1810; 1827; 1829; 1830). Форматом у 8 (К., 1807; 1827; 1828; 1829; 1835; 1836).

№ 14

¹ Йдеться про додатки до праці митрополита Євгенія: Описание Киево-Софийскаго собора (К., 1825). Список з примітками митрополита Євгенія (1824): НБУ ІР. – Ф. 160. – N 489. Ценз. дозвіл ректора КДА Мелетія (Леонтовича) 5.VI.1824.

№ 16

¹ Надруковано кириличним шрифтом: Таблица, в которой всем истинным христианам без всякаго различия состояний напминается о должностях их (К., 1824, 1 арк.).

№ 17

¹ Цей факт не згадано в історії друкарні, але вказано, що 1825 р. на її утримання з Казначейства перераховано 2250 руб., з 1835 р. – по 5 тис. руб. Ще 1814 – 15 рр. у С. Селівановського придбано 29 пудів 34 фунти шрифтів за 1700 руб. (Краткий исторический очерк Киевской губернской типо-литографии. За столетний период. 1799 – 1899 г.– К., 1899.– С. 12).

² **Никон** – гравер, помічник Веніаміна і начальник словолитної майстерні.

№ 18

¹ Книга з особистої бібліотеки митрополита.

№ 19

¹ Краткое сведение о начале Киевской академии, ее прежних учреждений, обыкновениях, порядке и переменах // Описание Киево-Софийскаго собора... – К., 1825.– Приб. N 41.– С. 208 – 235.

№ 22

¹ Приятель митрополита Євгенія М.П. Румянцев володів м. Гомель (нині у Беларусі).

² Ректор академії до 21.XI.1826 р. був Мелетій (Леонтович), як цензор, він 5 червня 1824 р. видав дозвіл до друку.

³ Ректор семінарії у 1823 – 1826 рр. – Кирило (Куницький, Діонісій Олексійович; 1783 – 1836).

№ 23

¹ Від казначея митрополичого Софійського дому Серафима (11.II.1825) були надіслані описи майна (див.: Письма... – С. 35).

№ 24

¹ Йдеться про ілюстрації до праці митрополита Євгенія: Описание Киево-Софийскаго собора (К., 1825).

² **Смарагд** (Крижановський, Олександр; 1796 – 1863) – член цензурного комітету Київської академії, ректор семінарії у 1826 – 1828 рр.

№ 25

¹ **Серб Кипріан** (1333 – 1406/8) був 29-м Митрополитом Київським з 1375 р. – див.: Описание Киево-Софийскаго собора (К., 1825, С. 96 – 99; Приб. 9).

№ 26

¹ Граф Аракчєєв Олексій Андрійович (1769 – 1834) для друку документів завів «литографическую типографию Штаба военных поселений».

² **Державін Іван Семенович** (1756 – 1826) – у цьому чині з 1807 р.

№ 28

¹ Перекреслено «сдесь». ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип.). – N 460 – О присланных от московскаго купца С.И. Селивановскаго буквах письма и книгопечатном станке (15.IX.1825).

² **Феофілакт** (Слонецький, Федір Васильович; 1738/44 – 1827) єп. Вологодський 1803 – 1807 рр.

³ **Афанасій** (Протопопов; 1783? – 1841) – єп. Чигиринський і вікарій 29.VII.1823 – 15.X.1826 рр.

№ 31

¹ Репорт Веніаміна (17.VI.1825): продаж книг на білому папері в зошитах – 8 р. 80 к., папках – 9 р. 40 к., в корінцях – 9 р. 60 к., оправі – 10 р.; на сірому папері – 7 р. 60 к., 8 р. 40 к., 8 р. 60 к., 9 р. Кошторис Веніаміна: тираж 900, вартість тиражу – 6795 р., вартість 1 пр. – 7 р. 55 к. Примітка митрополита Євгенія: «Выключены ли подносные и сочинителю данные екз.? Надобно оценить все 1200 екз. и цену сию разложить на 900 екз. Ибо данные сочинителю 200 екз. и подносныя останутся безденежныя». ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 493/1. – Арк. 168 – 172.

² Митрополитом 4-х уніатських єпархій у 1814 – 1838 рр. був католик Йо-сафат Булгак.

№ 34

¹ Слово перекреслене.

² Це одне з лаврських видань: Псалтирь маленькая, имянуемая Лустка (К., 1824; 1825; 1826; 1829; 1832; 1835).

№ 37

¹ Резолюція митрополита Євгенія: «1825 г. Июля 26. Книгу сию пустить в продажу на белой бумаге без переплета, по десяти рублей, а на серой по де-

вяти рублей. Переплет же оценивать в прибавок к тому по разсчету в докладе означенному. Сия цена назначается по примеру петербургских и московских книг, дабы на первых проданных экз. выручить скорее капитальную сумму. А для продолжительной продажи мало 25 процентов. Ибо если положить продажу на пять лет, то десятирных процентов причтется на сумму в каждый год 543 рубли. Если же продажа продлится, то будет уже убыток» ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 493/1. – Арк. 176 – 177. Дозвіл Цензурного комітету КДА на випуск книги (31.VII.1825) і продаж після звірки друкованого тексту з рукописом (5.VIII.1825).

№ 38

¹ «Остальные сочинения св. Димитрия митрополита Ростовскаго чудотворца, доселе свету еще неизвестныя» (М., 1804). Інокентій (Тихомиров; ? – 1824) переведений був з Пафнютьєвого монастиря 1814 р.

№ 39

¹ Один лист митрополита Євгенія (5.IV.1825) священнику Михайлу Кочоровському опубліковано у ст.: *Терновский Ф.А.* К.А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве // Киевлянин. – 1865. – N 145.

№ 40

¹ Репорт Веніаміна (24.VIII.1825): «...за отпечатание для Десятинной церкви «Изъяснения плана» оныя 103 экз. на типографской бумаге 7 дестях и 1-м листе получено 30 р. 90 к.». – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 493/1. – Арк. 39.

№ 45

1 Книговидавці Глазунови – Іван Петрович (? – 1831), Ілля Іванович (1786 – 1849) і Петро Іванович (1782 – 1832), з якими митр. Євгеній підтримувалися ділові стосунки ще з Воронежа.

2 Іеромонах Філімон у 1825 – 1826 рр. був благочинним лаврських монастирів.

№ 47

¹ Стефан Сем'яновський. Репорти Веніаміна (16.IX.1825): «За отпечатание Краткаго описания... на типографской бумаге 1200 экз. с планом и фасадом Соф. Церкви и памятником гроба Ярославаго, следует за один экз. по 61 к., всех денег 732 рубли отъ Софійскаго собора, о чем в Духовный собор с представлением при сем двух экз., один для отправки к Его Высокопроев., а другой для Библиотеки, нижайше репортую...» (3.IX.1826): «Полученные деньги за напечатание... 1157 экз. по 61 к. = 705 р. 77 к., за переплет в бумагу 1128 экз. по 14 к. = 157 р. 92 к. и в золотой обрез 29 экз. по 22 к. = 6 р. 38 к. все следуемые 770 р. 7 к. медью и асс. 100 р. При сем в Духовный собор для причисления к Типографской сумме нижайше представляю...». – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 493/1. – Арк. 182 – 186.

№ 57

¹ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – N 4087. – Отзв ректора КДА Мелетия (Лентовича) 14.XII.1825.

№ 59

¹ Тобто: Сочинения (К., 1824 – 1825, 4 ч.). Часть первая, содержащая в себе разные небольшие его Святителя творения, с присовокуплением жития его и келейных записок.

№ 62

¹ Некоторые замечания для типографии. /Переведено из новейшей французской Энциклопедии // Книги гражданского друку, видані на Україні. XVIII – перша половина XIX століття: Каталог. / Склад С.О. Петров.– Харків, 1971. – С. 233 – 239. – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 2 (тип.) – N 265. – Арк. 1 – 17.

² Йдеться про наступну працю митрополита: Описание Киево-Печерской Лавры (К., 1826).

№ 66

¹ **І.Р. Мартос** – лаврський чернець 1819 –1829 рр., історик, масон, містик. Виїхав до друга В. Ломиковського, забрав бібліотеку і свої праці. Уривки листів митрополита (V.1825, I.1826, V.1826) див. у ст.: *Лазаревський А.* Иван Романович Мартос // КС. – 1895. – Т. 51. – N 10. – Отд. 1. – С. 64. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817 – 1830) / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1896. – Т. 55. – Кн. 10. – С. 85, 90. НБУ ІР. – Ф. І.– N 2856 – N 57470 (зб. О. Лазаревського) – Письма разных лиц к И.Р. Мартосу. Письма митрополита Евгения (1825 – 1826). – Арк. 267, 269, 271 [3 од]; N 65323 – 65327 – Листи І.Р. Мартоса митрополиту Євгенію (1824– 1827).

№ 69

¹ Амвросий Медиоланский. Молитва ко пресвитером (К., 1825).

№ 71

¹ Цієї записки немає.

№ 72

¹ Репорт-заявка Веніаміна (26.IV.1826): не залишилось пр., потрібно надрукувати 600. Звіт собору (10.V.1826): розрахункова вартість тиражу 45300 р., 1 пр. – 75 р. 50 к. Кошторис 630 «новоотпечатанных книг Четий-Миней 1827 года августа» (16.III.1828): вартість тиражу – 48.368 р., вартість 1 пр. – 80 р. 61.1/3 к. Продаж: в зошитах – 84 р., в шкіряній оправі – 95 р., з золоченим обрізом – 100 р. – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип.). – N 493/2.– Арк. 118 – 120, 123.

№ 73

¹ ЦДІАУК. – Ф. 711. – Оп. 3. – N 4091 – Дело о напечатании книги «Описание Киево-Печерской лавры» (1827).

№ 77

¹ Цієї записки немає

№ 78

¹ Полна назва: Огласительныя и тайноводственныя поучения, с еллиногреческаго на российский язык переведенныя по назначению Св. Правит. Синода, в Ярославской семинарии (СПб., 1822).

² Репорт Веніаміна (15.IV.1825): з видання (К., 1821) 2 заводів 5150 пр. залишилось в зошитах 120 пр., потрібно надрукувати 2 заводи. Повідомлення Собору КПЛ (18.IV) затверджено митрополитом Євгенієм (4.V.1825). Репорти Веніаміна (28.II, 12.III.1826): «Смета новоотпечатанных двух заводов «Молитвословов» при сем прилагается, в которой показывается, что 1 экз. в тетрадах обошелся 3 р. 47 к. Отпускать же в продажу, прибавив на 5000 экз. по 30 к. для пополнения не оказавшихся денег продаже книг во Святых воротах, да по 23 к., чтобы не переменять старой цены в табелях, коих уже довольно по многим местам разослано, назначается по старой цене: в тетрадах по 4 р., в простом переплете 5 р., в золотом обресе 5 р. 40 к., с накладкою золота 5 р. 60 к. и в футляе 6 р.». Робочих днів 784. Вартість тиражу 17350 р., підносних 50 пр. (оправа 3 р. 20 к.). Затверджено митрополитом Євгенієм (2.IV.1826). – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 471/2. – Арк. 175 – 182.

№ 81

¹ Сочинения святого Димитрия митрополита Ростовскаго (К., 1824 – 1825, 4 ч.; 4^о). Перевидання: М., 1817 – 1818.

№ 83

¹ Российский букварь, для обучения юношества церковному и гражданскому чтению... Киев: Напечатано с издания Санктпетербургской Синодальной Типографии, ...1826 года Месяца Августа.

² Листа цього немає.

№ 85

¹ Досифей (Івашенко) – економ лаврських внутрішніх справ у 1825 – 1827 рр.

№ 88

¹ Духовное завещание Киевскаго митрополита и Киевопечерския Лавры архимандрита Петра Могилы. (Перевод с польскаго подлинника). [22.XII.1646] // Описание Киевопечерской Лавры. К., 1826. – Приб. N 8.

² **Ієромонах Анатолій** (Мартиновський, Августин Васильович; псевдоніми Авд. Восточенко; Востоков; 1793 – ?) – бакалавр польської мови і богословія у КДА.

№ 92

¹ Авксентій (Галинський) був у Москві на коронації імп. Миколи I.

№ 97

¹ «Всегдашняя и неисходима пасхалия по ключевым словам для движущихся или преходящих праздников» (К., 1826).

№ 102

¹ Потрібно «российской».

² Пропуск.

№ 103

¹ Автор – Гавриіл (Петров-Шапошников).

№ 105

¹ Репорт Веніаміна (21.II.1827): тираж 950, вартість тиражу – 5340 р., 1 пр. – 5 р. 34 к. Продаж: в зошитах – 5 р. 40 к., папках – 5 р. 80 к., в корінцях – 6 р. 20 к., оправі – 6 р. 60 к., з золоченим обрізом – 7 р. Резолюція митрополита Євгенія: «1827 г. февраля 24. Продавать в тетрадах по 6 р., а прочия по разщету». ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502. – Арк. 14 – 15.

№ 107

¹ Camera clara (з лат. ящик світлий) – назва фізичного приладу для відтворення зображення предметів на матовому склі.

№ 109

¹ История Российской Иерархии (К., 1827, ч. 1). Цензурний пр. рукопису з редакторськими правками митрополита Євгенія (вставки, примітки) і його вказівками для друкарів (шрифти, варіанти): НБУ ІР. – Ф. 160. – N 544. – 242 Арк.

№ 114

¹ СПб ВП РАН. – Ф. 238. – Оп. 2, ч. 1. – Од.зб. 136/3. – N 6. – Листування митрополита Євгенія з П.І. та І.І. Глазуновими (1829 – 1832). – 17 арк.

№ 115

¹ Єп. Орловським 1821 – 1828 рр. був друг митрополита Гавриіл (Розанов).

№ 116

¹ Проповідь митрополита Євгенія: Известие о высочайше пожалованном от е. и. в. государя императора Николая I золотом глазетовом с орлами и горносталями покрове на честныя мощи святого благоверного, равноапостольного, великого князя Владимира Святославича, почивающие в Киевской лавре (К., 1827).

№ 119

¹ Перекреслено «надобно».

№ 121

¹ **Серафим** (Глаголевський, Стефан Васильович; 1763 – 1843) – митрополит С.-Петербурзький.

² История Российской Иерархии (К., 1827, ч. 1). Репорт Веніаміна (19.XII.1827): вартість тиражу – 2167 р. 50 к.; 1 пр. – 4 р. 33,5 к. Продаж: в зошитах – 4 р. 65 к., оправі в корінець – 5 р. 40 к., оправі шкіряній – 5 р. 65 к., з золоченим обрізом – 6 р. Резолюція митрополита: «1827 г. декабря 20 утверждается. В бумажном переплете – 5 рублей». (ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502).

№ 123

¹ Йосиф (Величковський) у 3.VII.1821 – 17.II.1834 рр.

² Йдеться про працю митрополита Євгенія: Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Издание второе, исправленное и умноженное (СПб.: в типографии Ивана Глазунова и его иждивением, 1827, 2 т.).

№ 131

¹ Збереглося: НБУ ІР. – Ф. І. – N 65536 – 65539 – 1. Письмо настоятеля Киево-Печерской лавры Антония [Смирницкого] Киевскому митрополиту Евгению о получении им проекта и наблюдения сияния вокруг иконы Богородицы в Киево-Печерской лавре и оригинала рисунка; 2. Наблюдение сияния; 3. Проект; 4. Рисунок И.Р. Мартоса.

№ 132

¹ Перекреслено «трубке».

№ 133

¹ Київський губернський маршал, тобто «предводитель дворянства» камергер Генрік Єжи Вінцент Тишкевич 1826 – 1854 рр. (Almanach błękitny. Lwów; Warszawa, [1908]. – S. 945).

№ 135

¹ Іона (Васильєвський).

№ 139

¹ Письма Е.А. Болховитинова (с 1822 г. митрополита Киевского Евгения) к С.И. Селивановскому (1792 – 1832) // Библиогр. записки. – 1859. – Т. 2. – N 3. – Стб. 65 – 79 [18 од]. СПб ВП РАН. – Ф. 238. – Оп. 1. – N 12 – Листи митрополиту Євгенію від С. Селівановського. РДАДА. Комісія друкування державних грамот і угод.– Ф. 179 – Листи митрополита Євгенія та ін. С. Селівановському (1792 – 1832). РДБ ВР. – М –2249 . – Лист митрополита Євгенія С. Селівановському (28.VIII.1826). – Арк. 273.

№ 140

¹ Єп. Тобольським у 1825 – 183 рр. був Євгеній (Казанцев), який змінив Євгенія (Болховітінова) у Псковській єпархії. Згадки про їх листування див.: Письма... к игумену Серафиму (К., 1913, с. 22 та ін.).

№ 141

¹ Доповнення нових відомостей до тексту «Истории российской иерархии» (К., 1827, ч. 1). Знайдено примірник, у якому Арк. 137, 141, 143, 209, 325, 357, 557, 685 – підклеєні при заміні тексту у 1828 р.: це виправлення і останні дані переміщень членів Св. Синоду та ін., зокрема на с.[685]: ректор Новгородської семінарії Ігнатій «во еп. Старорускаго... хиротонисан в С:П: 26 февраля 1828 г.».

№ 145

¹ Рахунок друкованих Арк. по сигнатурам: за літерами алфавіту та ін.

№ 147

¹ **Желтухін Петро Федорович** (? – 1829) – військовий губернатор м. Києва у 1827 – 1829 рр.

² Описание церковной встречи в Киеве е.и.в. государыни императрицы Александры Феодоровны и ея императорскаго высочества великой княжны Марии Николаевны. 18 – 22 сентября 1828. Описание церковной встречи в Киеве е. и. в., государя императора, Николая Павловича. Описание церковной встречи в Киеве их имп. высочеств, великаго князя Михаила Павловича, великой княгини Елены Павловны и великой княжны Марии Михайловны // Описание Киево-печерской лавры. – К., 1831. – Изд. 2-е, испр. и умнож. – Прил. N 37 – 39. – С. 357 – 364. Див. варіант: Инструкция Киево-Печерской лавре на случай прибытия имп. Александры Феодоровны в Киев. 16.IX.1828 (НБУ ІР. – Ф. 160. – N 302. – 7 арк.).

№ 148

¹ **Гімнасі́й** (Новицький; 1771 – 1848) з 25.II.1820 р.

² Митрополита і губернатора.

№ 151

¹ Сопиков В.С. Опыт российской библиографии. (СПб., 1813 – 1821. 5 ч.).

№ 152

¹ Антоній (Смирницький).

№ 155

¹ Ця брошура – відбиток статті митрополита Євгенія з журналу (Московський телеграф. – 1830. – Ч. 33. – N 11. – С. 339 – 350).

№ 157

¹ Дозвіл від Цензурного комітету Московської духовної Академії на перевидання підписав ректор семінарії Венедикт (28.III.1830).

№ 162

¹ Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева (СПб., 1820). ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип.). – N 504 – О купленных у СПб. купца Илии Глазунова книгах «Описания Киева» (9.XI.1829).

№ 163

¹ Див. про епідемію холери на Київщині: митрополит Євгеній отримав від власника м. Козин В. Монтрезора 1830 р. «...посылку с растениями для моего сада на Шулявшине, и завтра отправлюсь сам их садить... холера близится... Посылаю Вам ...рецепт, очень применимый для Ваших людей». (Киевлянин. – 1881. – N 92. – 26 апр. – С. 3).

№ 165

¹ Автор – Веніамін (Румовський-Краснопекков В.Ф.). Назва на авантитулі: «Краткая священная...»; на титулі: Священная история для малолетних детей, на российском языке сочиненная. (К., 1829).

№ 166

¹ Найбільш знамените видання КПЛ з 1661 р.: Патерик Печерский, сиест Отчник, содержащ жития святых Преподобных и Богоносных отец наших просиявших в пещерах (К., 1803; 1806; 1814; 1820; 1830; 1835; 1837). Репорт-заявка Веніаміна (18.XI.1829): з видання (К., 1820) залишилось 30 пр., потрібно надрукувати 1 завод. Резолюція митрополита Євгенія: «1829 г. ноября 19 дозволить с прибавлением Жития и Св. Иулиании по Синодскому позволению». Репорт Веніаміна (24.X.1830): вартість 1200 тиражу 9600 р., вартість 1 пр. – 8 р. Продаж (без 50 підносних пр.): в зошитах – 9 р., в оправі – 12 р., з золоченим обрізом – 13 р. Розпорядження митрополита (22.X.1830): «Выдать по сему. За прочтение и исправление Патерика до набора и вторичное при печатании 5 экз. в сафьяне: отцу наместнику 1, старцам 3, начальнику Дальних пещер 1, [эко-

ному Антонию в простом]...». – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502. – Арк. 122 – 130.

№ 167

¹ Також див. матеріали про перевидання: Сказание о священномученике Маркие митрополите Киевском и Галицком и всяя России, с дополнением (К., 1834, изд. 2-е). Лист в цензурний комітет МДА від протоієреїв Києво-Софійського собору (15.VI.1834). – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507. – Арк. 50 – 54.

№ 173

¹ Ценз. список: История княжества Псковскаго с присовокуплением плана города Пскова. Часть I, со вступлением автора; Ч. 3-4. НБУ ІР. – Ф. 160. – N 3055. Примітки митрополита Євгенія і Веніаміна Базилевича. На зв. титулу видання ч. 1 надруковано: «Печатать дозволяется. Маия 25 1831 года. Профессор Цензор и Кавалер Иван Снегирев». На зв. титулу ч. 2: «Июля 20 1831 года...»; На зв. титулів ч. 3-4: «Июля 23, 1831 года...».

№ 174

¹ Тобто 1826 р.

² Це праця митрополита Євгенія «История княжества Псковскаго» (К., 1831, 4 ч.). Репорт начальника «счетнаго стола Агапита (24.III.1837!)»: 1831 г. употреблено типографской бумаги почтовой 7 стоп – 168 р., неклееной 62 стопы – 868 р. = 1036 р.; набор, печатание, материалы – 1265 р.» – (ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507. – Арк. 482).

№ 177

¹ Автор – М.Семігіновський, викладач Київської Академії (видання 1791 і 1831).

№ 180

¹ Видання готувалося ще до переїзду до Києва, тому пакунок 138 примірників плану міста вказаний у каталозі бібліотеки митрополита 1826 р. Розфарбарбований вручну план з описом назв будівель і вулиць: «План города Пскова. С поселенными при нем слободами гравирован при Военно Топографическом Депо 1821 года. Гравировал Кантонист Артемьев. Вырезывал слова Кант. Векшин» (32x38,5 см).

№ 187

¹ Також див. документацію КПЛ про оплату видання: ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507 – Дело о следуемых Типографии за напечатание «Истории княжества Псковскаго» деньгах. – Арк. 479 – 491. Репорт Веніаміна (17. III.1837!): «За напечатание на типографской бумаге «Истории княжества Псковскаго» в 4-х частях на 59 листах... 540 экз. для Его Высокопреосвященства Евгения... следует получить по 39 р. с листа 2301 р. Переплет 500 экз. в бумагу по

40 к.= 200 р. и 40 экз. в корешек по 80 к. = 32 р. Всех денег 2533 р. Оставшиеся же экз. 35 числом при Типографии могут уплачены быть от оной за каждый по 6 р., то за вычетом 210 р. за экз. оставлены при Типографии, будет следовать только 2323 р., почему и потребно сообщить в Коммисию для обревизования имущества покойного Евгения... с требованием от оной уплаты следуемых в Типографию денег из оставшихся по смерти...». Гроші виплатив розпорядник духовниці намісник КПЛ Серафим (Покровський): «Принятых мною из Комиссии, учрежденной о имуществе покойного... 5 тыс. р. асс., ассигнованныя самим Высокопреосвященным митрополитом при Его жизни архипастырской духовным завещанием для положения в Банк на братскую кружку, ...прошу Собор волю почившаго... выполнить по надлежащему. А 645 р. и 25 к. серебром, что составит по курсу на асс. 2323 р. за напечатание Псковской истории в Лаврской типографии, причислить к суммам сего рода...».

№ 188

¹Последование на день Святыя Пасхи и на всю Светлую Седмицу [К., 1831]. Репорт Веніаміна (12.VI.1831): «Потребно напечатать Однодневных и Седмичных Канонов Пасхи по четверти завода, т. е. по 600 экз. на белой безклееной и голландской бумаге, ради посылки ко Двору к празднику Пасхи следующего года новонапечатанных...» Повідомлення Собору КПЛ (15.VI) затверджено митрополитом Євгенієм (16.VI.1831). – ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502. – Арк. 214 – 215.

№ 189

¹Прибавление к книге Самуила раввина в ответ на возражение иудеев, якобы новозаветные писатели применяли к Иисусу Христу ветхозаветныя предсказания, к нему не относящиеся / [Пер. с фр. студент Александр Вознесенский] (К., 1831). Репорт Веніаміна (10.VIII.1831): вартість тиражу – 118 р.; 1 пр. – 29,5 к. Продаж: в зошитах – 30 к., обкл. – 40 к. Резолюція митрополита Євгенія: «1831 г. августа 11. Переплестать с книгою Самуила раввина и прибавить цены по 30 копеек». – ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502. – Арк. 151 – 153; Ф. 711. – Оп. 3 (конф. и совет). – N 4097 – О разрешении печатать книгу «Прибавление...» (1830).

№ 192

¹Акафисты с Каноны и прочая душеполезная моления (К., 1825; 1828; 1830; 1833; 1836).

²[Исайя Копинский]. Алфавит духовный, в ползу иноком и мирским, Богоугодне жити хотящим. (К., 1831?; 1834).

№ 193

¹Репорт Веніаміна (31.III.1837): «В силу предписания Духовнаго собора репортую, что История.. передана большею частию в 1832 г. в тюках холстом

обшитых и в разных нарядных переплетах без окупорки для отправления, по словам преосвященного Евгения митрополита, в Псков, в С.П. книгопродавцам и в разных местах, в течении же последующих годов – по количеству требования были отдаваемы». – ЦДДАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507 – Арк. 486.

№ 197

¹ Златое сочинение Самуила Марокского раввина Иудейского, заключающееся в письмах к Исааку раввину Кордубскому, на обличение иудейского заблуждения, в наблюдении Моисейского закона и ожидании Мессии, якобы еще не пришедшаго. / Перевод с латинского, вновь исправленный и нужными примечаниями дополненный в Киевопечерской Лавре. (К., 1829).

№ 207

¹ Київський приятель митрополита Фабіан Вільгельм фон дер Остен-Сакен (1754 – 7.VII.1837) – головнокомандуючий І-ю Армією 1818 – 1835 рр. Похований на кладовищі Дальніх печер КПЛ. Частина його книг 810 т. по смерті передані до Університету Св. Володимира.

№ 209

¹ Це розділ з видання: Киевский Месяцеслов (К., 1832).

№ 217

¹ Благочинним лаврських монастирів у 1827 – 1833 рр. був ієромонах Олексій.

№ 218

¹ Последование за усопших (К., 1831).

№ 219

¹ До 2-го видання «Описания Киево-Софийского собора».

№ 223

¹ Йдеться про видання: Положение о призрении бедных духовнаго звания (К., 1833). З 1823 р. в Митрополичому домі відбувалися засідання, а також було розповсюджено: От Попечительства, учрежденного о призрении бедных духовнаго звания по Киевской Епархии, Благочестивым Пастырям и Священно-и-церковнослужителям, и всем сострадательным душам Христовы Киевския Паствы Воззвание [К., 1824].

№ 230

¹ Репорт Веніаміна (10.XI.1833): «Из оставшихся на 1833 год Алфавитов... 300 экз. ныне имеется в магазине без переплета только 50 экз. Почему и потребно

напечатать один завод...». Резолюція митрополита Євгенія: «1833 г. ноября 23. Напечатать ползавода». ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507. – Арк. 29 – 32.

№ 231

¹ Перше видання здійснене сумісно Амвросієм Орнатським і Євгенієм Болховітіновим (М., 1807 – 1815).

№ 233

¹ Инструкция церковным старостам [К., 1829/1833].

№ 234

¹ Собрание поучительных слов, в разные времена и в разных епархиях проповеданных, Святейшаго правительствующаго Синода и Комиссии духовных училищ членом, Евгением, митрополитом Киевским и Галицким, Киево-Печерския лавры священно-архимандритом и разных орденов кавалером... (К., 1834, 4 ч.). Див. справу про видання: Указ Св. Синоду про розгляд рукопису (2.VIII.1833), звіт митрополита Іони, указ з дозволом цензури (12.IX.1833). ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507. – Арк. 14 – 19. Копії. НБУ ІР. – Ф. 160. – N 522 – 842 Арк. Список.

№ 236

¹ Відбиток з: Собрание поучительных слов... (К., 1834).

№ 240

¹ Собрание поучительных слов... (К., 1834).

№ 241

¹ Собрание поучительных слов... Всього 4 т. 150 проповідей митрополита Євгенія.

№ 245

¹ Самойлов Н. Златые врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным описанием оных (М., 1834).

№ 247

¹ Див. також розпорядження автора: «Духовному Собору Киевопечерския Лавры. По благословению Св. Синода напечатанное в оной Лавре Собрание моих поучений уступаю я в пользу Лавры, с тем, чтобы для меня отдельно было сто экз. в разном переплете. Евгений митрополит Киевский. 6 сентября 1834». ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 507. – Арк. 18.

№ 250

¹ СПб ВП РАН. – Ф. 238. – Оп. 2, ч. 1. – Од.зб. 136/3. – N 6, 9 – Листи Матвія Івановича Заїкіна до митрополита Євгенія (1834).

№ 253

¹ Молитвы при Божественной литургии (К., 1835). Репорт Веніаміна (17.VII.1835): «Молитв ...церковной печати и гражданской, ныне не имеется.» – затверджено митрополитом (20.VII.1835). ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 471/2. – Арк. 164 – 165.

№ 263

¹ НБУ ІР. – Ф. І. – N 5422 – Киевский синописис. Друкований текст 1823 р. з рукописними доповненнями митрополита Євгенія. Цензурний дозвіл І.М. Снегір'ова на перевидання 1831 р.

№ 264

¹ Про перевидання див.: репорт Веніаміна (16.IX.1836): «Из напечатанных книг «Последование на день Святыя Пасхи и на всю Седмицу Светлую» в 1831 г. по 600 экз. в течении шести лет почти все уже отправлены подносными ко Двору; почему и потребно напечатать 600 экз. ...из экз. в Москов. Синод. Тип. 1836 г. печатаннаго». Повідомлення Собору КПЛ (18.IX.1836) затверджено митрополитом Євгенієм (21.IX.1836). ЦДІАУК. – Ф. 128. – Оп. 1 (тип). – N 502. – Арк. 219 – 220 – Репорти Веніаміна (2.XII.1836, 6.I.1837): 23 друк. арк.

№ 274

¹ Псалтирь с кратким толкованием (К., 1802; 1814).

№ 283

¹ О Кормчей книге: введение к сочинению барона Г.А. Розенкампа (СПб., 1827).

№ 289

¹ Можливо, йдеться про відкриття приватного дівочого пансіону в Києві (у 1835 р. було 40 учениць).

№ 306

¹ Рихтер В.М. История медицины в России (М., 1814-1820, 3 ч.)

№ 315

¹ Йдеться про редагування у 1827 – 1837 рр. перевидання «Истории российской иерархии».

Надійшла до редколегії в червні 2006 р.

ЛИСТИ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ ДЕКОНСЬКИХ ДО Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Цінним джерелом для вивчення життя та творчості академіка Дмитра Івановича Яворницького (1885 – 1940) є листування. Завдяки епістолярним джерелам, ми дізнаємося про інтереси, мрії та прагнення людей. Листи передають характер епохи, індивідуально-психологічні особливості кореспондентів. І тому доречно звернути увагу на комплекс листів представників катеринославського дворянства родини Деконських до Д.І. Яворницького, що зберігаються у фондах Дніпропетровського історичного музею (Ф. 10). Цей комплекс листів налічує 16 од. і охоплює період з 1888 по 1920 рр. Найбільш чисельною групою є листи Л.А. Деконської, що нараховує 10 одиниць. 4 листа направив до Д.І. Яворницького С.С. Деконський, 1 лист – О.П. Деконський, та 1 лист надійшов від подружжя О.С. і Л.А. Деконських.

Деконські –поміщицька родина колекціонерів, меценатів, добрих знайомих Д.І. Яворницького, що вельми прислужилися справі поповнення зібрання музею ім. О.М. Поля. Коло проблем, порушених у листуванні, широке й охоплює низку питань, які хвилювали кореспондентів. З листів стає відомо, що знайомство між представниками родини Деконських та істориком відбулося у 1905 р., у зв'язку з майбутнім археологічним з'їздом, задля якого необхідно було провести археологічні розкопи на території маєтків деяких дворян. Тривале спілкування невдовзі переросло у теплі дружні стосунки, що тривали близько 15 років. У листах привертає увагу щира турбота та увага між друзями. Захопленість природи вченого, завзятість та щира відданість улюбленій справі не залишили байдужими Деконських. З листів стає зрозуміло, що значний вплив на захоплення Деконських історією, археологією, взагалі пам'ятками історії та культури мало саме знайомство з директором Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля.

У листах Д.І. Яворницький постає як неперевершений екскурсовод, оповідач, поясненнями якого відвідувачі

зачаровувалися. Дуже часто друзі звертались до вченого з проханням, щоб саме він провів екскурсії їхнім родичам та знайомим з інших міст.

Листування свідчить про залучення Д.І. Яворницьким до збирацької роботи значного загалу місцевих шанувальників старовини, що примножували музейну збірку. Остеронь не залишилися і Деконські. Неодноразово колекція Катеринославського музею поповнювалася цікавими історичними пам'ятками від представників цієї родини.

Володіючи значними матеріальними статками та розуміючи важливість музейної справи, Деконські надавали значну матеріальну підтримку Д.І. Яворницькому. Завдяки ініціативі Л.А. Деконської проводились благодійні вечори, які відвідувала заможна публіка. Завдяки таким вечорам збиралися кошти на проведення археологічних, етнографічних експедицій, на купівлю обладнання та пам'яток старовини для музею.

У представлених листах міститься інформація біографічного характеру, що представляє як Деконських, так і Д.І. Яворницького. Також спостерігаються душевні хвилювання, деталі повсякденного життя з усіма його дрібницями.

В даній публікації вперше репрезентовано весь комплекс листів родини Деконських за хронологією зі збереженням мови та стилістики оригіналу.

ЛИСТИ

1

Лист С.С. Деконського¹

Красний – Кут – Катеринослав

Дорогой Дмитрий Иванович!

Величайшее спасибо Вам и Вашим милым компаньонам за добрую о нас память; но главное за лестный отзыв о нашем родном, дорогом для нас, Красном – Куте. С нетерпением ожидаем Ваше возвращение – Вы нам только обещаете. Вашим симпатичным отношением что Ваше отсутствие для нас уже является лишением. Ваши Краснокутовцы шлют Вам сердечный привет.

Искренне любящий Вас *С. Деконский*

ДИМ. – Арх-13909.

Лист С.С. Деконского

20.04.1888 г.

Красный – Кут – Петербург

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

От души рад, что наконец могу исполнить Вашу просьбу и мое сердечное желание исполнить ее, выслав Вам запорожскую чарку, находившуюся в Лиховской церкви, что же касается до запорожского пояса, то при всем желании заполучить его, до сих пор ничего не могу исделать, так как пояс освящен и его не хотят выдавать без разрешения высшего духовенства; постараюсь выхлопотать это разрешение.

Если будете это лето в наших местах, то не лишайте пожалуйста и нашу хату, мы дуже будем рады видеть Вас.

Все мои просят передать Вам сердечный привет.

Примите уверения в искреннем к Вам уважении всегда готовы к услугам Вашим.

С. Деконский

Адреса: «г. Петербург. Александровский проспект. Д. № 9. Его Высочордию Димтрию Ивановичу Яворнийкому. Г[соподину] члену Императорских Археологических Обществ».

ДИМ. – Арх-13910.

Лист С.С. Деконского

13.01.1904 г.

Лихівка – Камышна

Дорогой Дмитрий Иванович!

Наконец-то из Вашего ответа узнали, где Вы находитесь.

В Екатеринославе так и не удалось толком повидаться с Вами, земские дела поглотили все время, когда же собрание закончилось – оказалось, что Вы уже выехали, я же думал, что мы вместе поедем в Красный Кут есть кутю.

Величайшее спасибо Вам, дорогой Дмитрий Иванович, за сердечную письму.

Вера Степановна¹ и от всей души, в свою очередь, желаем Вам всего, всего наилучшего.

Не забудьте же Вашего обещания приехать к нам весною, напишите в какое время думаете приехать: с жаворонками или с ласточками? Вера Степановна шлет Вам привет, я же крепко обнимаю. Ваш *С. Деконский*

Адреса: «Полтавская губерния. Миргородский уезд. с. Комышна. Его Превосходительству Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13913.

Лист С.С. Деконского

24.09.1904 г.

Лихівка – Олександрівськ

Глубокоуважаемый и дорогой Дмитрий Иванович!

Большое спасибо Вам, дорогой мой, за Ваше милое, сердечное участие. Слух, дошедший до Вас о моем несчастье, действительно верен: сгорели у меня от молниизагоны; пожар случился около 11-ти часов ночи с 23-го на 24-ое августа, настолько быстро распространился, благодаря камышовой крыши и деревянным потолкам, что не успели выгнать находившихся там животных, которых сгорело: 42 теленка приплода текущего года, 160 штук племенных и кормленных свиней, 11-ть 2-х летних жеребцов и 2 бугая, из которых один очень хороший – премированный на 2-х выставках, к счастью он в этом году ходил с коровами и на будущий год у меня будет от него приплод. Материального убытку насчитывается, считая постройку и животных по самым дешевым ценам, а не как племенной материал, до 25-ти тысяч; зная меня Вы, дорогой Дмитрий Иванович, поймете, что не рублей мне жаль – это было наживное, жаль мне бедных животных, погибших в огне, и того упорного и настойчиваго труда, который был мною положен на то, чтобы завести, смело могу сказать, образцовый завод чистокровных свиней; четырехлетние труды уничтожены мгновенно; пишу о свиньях, так как они сгорели все; заводы же скота, осталось, благодаря тому, что коровы еще не загонялись, жаль, один только год придется передать меньше бугаев и телок.

Вам, дорогой Дмитрий Иванович, в каких словах описать постигшаго меня несчастья; благодарю Бога, что этим несчастьем не убита во мне любовь к моему делу и не охладина мою энергию, за восстановление постройки я уже взялся и в скором времени она будет готова – теперь уже крою не камышами, а черепицею.

Боюсь не надоел ли я вам, писавши все о томже, ну да что делать – у кого что болит, о том и говорит.

Неужели, дорогой Дмитрий Иванович, Вы в этом году не подарите нам Красно-Кутцам не одного денька и не загляните к нам.

От души будем рады видеть Вас.

Мои все, в том числе и я, слава Богу, здравствуем. Вироша¹ и Надюша шлют Вам сердечный привет.

Я же крепко, крепко обнимаю Вас и прошу передать мой привет уважаемым Графине и Графу².

Искренно и душевно любящий Вас.

С. Деконский

Адреса: «г. Александровск. Екатеринославская губерния. В контору Графа Ивана Викторовича Канкрин³. Его Превосходительству Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13914.

Лист О.П. Деконського¹

11.02.1909 р.

Верхньодніпровськ – Катеринослав

Глибокоуважаемый Дмитрий Иванович.

В с. Срибном, Прилуцкого уезда, Полтавской губернии в церкви находилась икона Владимирской Божей Матери с младенцем, рисованая на медной доске. При осмотре иконы, оказалось что она рисована на гравернадоске. Икона поступила в данное время в устраеваемый «Музей полтавской Виктории». Иван Францевич Павловский² с этой доски сделал 20 штук гравюр – одну из которых я выпросил у него и препровождаю Вам посылкой, думаю, что она представляет для Вас некоторый интерес. Объяснение этой гравюры И[ван] Ф[ранцевич] Павловский даст следующее: Петр I³ передает грамоту на чин генерал-майора Шидловскаго⁴ святому Феодору – патрону Шидловскаго святыне – помещенные на гравюре соименны семье Шидловскаго, который сам со всеми чадами стоит сзади Петра.

Для И[вана] Ф[ранцевича] Павловскаго остается открытым вопрос – получил ли Шидловский чин генерал-майора в Полтавскую битву⁵, или да какое-нибудь другое дело. Было бы желательнo узнать по этому вопросу Ваше мнение, и если не будет трудно, то черкните мне – правильно ли объяснения гравюры и в какое преследования получил Шидковский – чин.

Гравюру отдаю в Ваше личное распоряжение. Их всео 20 штук – это самая удачная, так как доска покороблена и сверху разорванна. Деконския, которые сейчас гостят у меня Вам кланяются.

Крепко жму Вам руку, всегда готовый к услугам.

Алекс[андр] Петр[ович] Деконский

Адреса: «г. Катеринослав. Дворцовая площадь. Собственный дом. Его Высокородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ – Арх-13923

Лист Л.А. Деконської¹

9.08.1903 р.

Бузівка – Сужене Новомосковського пов.

Дяденька, вертайтесь швитче, шо Вам там робить; годі мертвяків копать, тікайте до живих, бо вони дуже скучили за Вами!

Козак Ваш приїхав уже другий день і дуже за Вами побивається, збирається Вас отшуковать, а ми его не пускаем. Чого ж Вам ще треба, вертайтесь тай годи; о це Вам пише баба так вибачайте, як шо не доладу.

Л. Деконская

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Оце аж полетів ба до вас, та ба не дають мені не це спромоги. Багацько Вам листів привіз і афіційних багаг. Піди оце тиняться по гаях та озерах.

Ваш за душею
В. Строменко²

Йїдте швидче бо вже дуже нудно без Вас.
А.С. Деконський³

Адреса: «Его Высокородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому. Имение Н[иколая] Ф[едоровича] Бурмейстера⁴».

ДИМ. – Арх-13911.

7

Лист Л.А. Деконської

2.02.1905 р.

Катеринослав – Катеринослав

Многоуважаемый Дмитрий Иванович, и рады в рай та грехи не пускают, и хотелось бы повидат[ься] с Вами та совсем расхворалась. Утешаю себя тем, чо отложено, то не потеряно. Пока досвидания. Шлю привет

Л. Деконская

ДИМ. – Арх-13915.

8

Лист Л.А. Деконської

19.09.1905 р.

Катеринослав – Катеринослав

Очень мне жаль, хороший Дмитрий Иванович, что не увидим Вас сегодня, но что отложено, то непорешено, а потому жду Вас завтраили к завтраку, нет к обеду что Вам удобнее, и мы всегда Вам рады.

Быть может Ваш знакомый Вырубов¹ согласится прийти, то и его прихватите, будем рады ему.

Шлем Вам наш сердечный привет.

Когда будет минутка свободная в музее вызовете меня, хочется рассмотреть недосмотренное под Вашим руководством.

Ваша

Л. Деконская.

Завтракаем в 12 ч[асов], обедаем в 5 ч[асов].

Адреса: «г. Екатеринослав. Потемкинская площадь. Собственный дом. Его Высокородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13916.

9

Лист Л.А. Деконської

21.09.1905 р.

Катеринослав – Катеринослав

Хороший Дмитрий Иванович, посылаю Вам, масла сливочного, вареников со сметаной, все дары Бузовки и три рубля денег на портрет Дикого Попа¹.

Мой пан² шлет Вам сердечный привет и с удовольствием сделает снимки по Вашему указанию. Ему хочется посмотреть музей и при первом солнечном дне – придет, конечно, желательно бы было в Вашем присутствии, и лучше в праздничный день и он, и Степа³ свободны.

Уважающая Вас

Л. Деконская.

Адреса: «г. Екатеринослав. Потемкинская площадь. Собственный дом. Его Высокородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13917.

10

Лист Л.А. Деконської

24.10.1905 р.

Катеринослав – Катеринослав

Дорогой Дмитрий Иванович, не откажите поместите сундук у Вас.

Загляните к нам.

Л. Деконская

ДИМ. – Арх-13918.

11

Лист Л.А. Деконської

16.02.1906 р.

Катеринослав – Катеринослав

Дорогой Дмитрий Иванович, завтра рано утром уезжает Евгения Ивановна¹ не доставите ли Вы нам удовольствие прийти провести сегодняшний вечер с нами, о чем, очень просит Вас Александр Степанович² и я.

Искренно уважающая Вас
Л. Деконская

P.S. Вчера приехал брат из Харькова, там чудный санный путь.

ДИМ. – Арх-13919.

12

Лист Л.А. Деконської

8.03.1906 р.

Катеринослав – Катеринослав

Хороший Дмитрий Иванович, Вы нас совсем забыли. Не приедете ли сегодня к нам обедать, будем рады, да прихватите с собой газеты малороссийской, которые я забыла прошлый раз взять.

Искренне уважающая Вас
Л. Деконская.

ДИМ. – Арх-13920.

13

Лист Л.А. Деконської

8.02.1908 р.

Дмитрий Иванович, приходите сегодня обедать. Нужен ли Вам библиотечный шкаф. Будут подвозить, я велю его привезти. Не удвляйтесь что не дают Вам молока, корова не дает. Скоро приведут другую и тогда Вам всегда будет молоко. Дружески жму Вашу руку.

Л.А. Деконская

ДИМ. – Арх-13921.

14

Лист Л.А. Деконської

4.08.1908 р.

Катеринослав – Катеринослав

Дорогой Дмитрий Иванович, выехала от Вас и простудилась, такой вдруг насморк и головная боль что ужас. К тому же вспомнила, что завтра я посылаю человека за арендой в Анновку, а денег на дорогу нет, не знаю что и делать.

Если завтра не поеду (только болезнь задержит). То дам знать и Вы навестите меня не правда ли.

Так у Вас тепло и хорошо, спасибо за ласку.
Душой Ваша

Лидия Деконская.

Ах, Дмитрий Иванович, как тяжело на сердце.

ДИМ. – Арх-13922.

15

Лист Л.А. Деконської

20.08.1920 р.

Ростов – Катеринослав

Дорогой друг Дмитрий Иванович!

Пишем Вам много и часто, а ответа от Вас не имеем и не знаем, живы ли Вы и здоровы ли или просто нас знать не хотите? Отзовитесь добрым словечком о себе, о всех знакомых и о самом милом Екатеринослав, столице Украины!

Признаюсь что это письмо, предназначалось не Вам так, как уже много Вам написала и вероятно надоела, но боюсь что те, кому оно предназначалось уехали и мое письмо пропадет; а Вы, знаю, сидите дома у себя в садочку, за мятой, да за любистком и думаете великую думу. А в свободную минутку не откажитесь исполните нашу, мою и мужа¹ моего просьбу, написать нам. Думается мне, что наши большия друзья Вавиловы Николай Филиппович, Екатерина Федоровна и их доч Катя в Екатеринослав, а все же сомнение берет и вся надежда на Вас, что Вы это узнаете и нам, в числе других новостей, напишите. Мы очень любим эту семью и очень хотели бы знать, живы ли они и здоровы ли, и как им живется, а если увидите их, то кланяйтесь им от нас низенько и скажите, что мы их помним и любим, и мечтаем о свидании с ними, и что бы никогда не разлучаться т.е. остаться навсегда в Екатеринославе. Да дайте им наш адрес, чтобы они могли нам писать. Да не медлите Вы все очень, а пишите поскорее, не томите так хочется знать все о Вас.

Как я Вам уже писала живется нам всем очень плохо и здоровье плохо, и старость одолевает, а тут все приходится делать самим, а сил нет, и близких никого нет. Если увидите Наталию Дмитриевну Сочинскую², то будьте «такой добренькой», скажите ей что я жду от нее письма и исполнение моей просьбы относительно Зинаиды Павловны, которую я очень прошу приехать к нам, пожить немного с нами, а затем вместе и вернемся в Екатеринослав, а то я одна не справлюсь в дороге. Одно горе дорогой, Дмитрий Иванович, такие кражи и грабежи на железных дорогах, что приедем домой, яко наг, яко благ, яко нет ничего. И это наша чудная, честная матушка – Россия. Ну да страшен сон, да милостив Бог, авось и доберемся благополучно. Не все же звери, нападём и на добрых людей. Нас пугает что в Екатер[инославе] скверно, нет электричества, трамваи не ходят, сады вырублены, а все же «и дым отечества нам сладок и приятен».

Пишу Вам 5-го накануне Спаса, который так радостно проводится в милой малороссии. У покойнаго Василька такая хорошая есть картина, праздник Спаса не помню в каком местечке. Не знаю, дорогой Дмитрий Иванович, как сложится дальше наша жизнь, быть может придется служить, тогда я обращусь к

Вам помочь мне найти мне место. Пишу я грамотно и хорошо, умею правильно излагать мысли и смогу приносить пользу; пока же я только сестра милосердия около моего больного мужа, да и средства приходится зарабатывать т.к. как жизнь очень дорога и все дорожает я изворачиваюсь как могу, и счастлива тем, что пока мой муж ни в чем не терпит недостатка, а что будет дальше – Бог ведает.

Кончаю мое повествование тем же, чем и начала – просьбой сообщите сведения о всех знакомых в особенности Вавиловых, я знаю, что Ек[атерина] Фед[оровна] болела ногами. Если увидите милую Лидию Петровну кланяйтесь ей от нас и ее двум дочерям, Малютиным, Бурмейстер³ и всем другим. До свидание, пишете.

Что милый музей имени Поля? Как бы хотелось пристроить к Вам милого молодого человека С.М. Аврова⁴, окончившего и университет, и археологический институт, и любящего археологию, но теперь он мобилизован, служит в конторе и вероятно его не отпустят. Александр Степанович сердечно Вас целует, я же дружески жму руку и так хотела бы поскорее попасть в Екат[еринослав] в Ваш садочек. Искренно уважающая Вас

Л.[А.] Д[еконская]

Адреса: «г. Екатеринослав. Соборная площадь. Музей имени Поля или Дворцовая площадь. Собств[енный] дом. Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13924.

16

Лист О. та Л. Деконських

11.09.1903 р.

Катеринослав – Катеринослав

Милый Дмитрий Иванович, с большой неохотой отпускаем Василия Ионикевича¹. Наша поездка в Екатеринослав не состоялась и мы очень сожалеем что Вы не у нас, и как залог того, что Вы вернетесь, все Ваши древности конфискуем до Вашего приезда. 15 сентября рождение Степы² и просим, вместе с Вашим «Козаком»³ к нам на пирог. Сообщите посланному будете ли?

Муж и я шлем сердечное пожелание найти побольше богатств.

Искренно уважающие Вас

А. и Л. Деконские

Адреса: «г. Екатеринослав. Его Высокородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому».

ДИМ. – Арх-13912.

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

№ 1

¹ **Деконський Степан Степанович** – статський радник, гласний Катеринославських губернських земських зборів, землевласник, колекціонер, меценат, приятель Д.І. Яворницького, власник маєтку в с. Красний-Кут Катеринославської губернії.

№ 3

¹ **Деконська Віра Степанівна** – катеринославська землевласниця, колекціонерка, меценатка, знайома Д.І. Яворницького. Рідна сестра С.С. Деконського та О.С. Деконського

№ 4

¹ Див. прим. 1 до листа № 3.

² Мається на увазі Канкрин Іван Вікторович та його дружина. Представники роду Канкриних – російський графський рід, походить від бермейстера Іоана-Генриха Канкрина, який заснував рудневі заводи у Гессен-Кесселе та Гессен-Дармштадті. Рід графів Канкриних внесений у V частину Родовідної книги Катеринославської губернії та у дворянські мартикули Курляндської та Ліфляндської губерній (Гербовник X, 16).

³ **Канкрин Іван Вікторович** – граф, дійсний статський радник, предводитель дворянства Олександрівського повіту (1886 – 1905), шурина Струкова; камергер Двору, шталмейстер (6.05.1902 р.).

№ 5

¹ **Деконський Олександр Петрович** – представник родини Деконських, катеринославських землевласників, колекціонерів, меценатів, знайомий Д.І. Яворницького.

² **Павловський Іван Францевич** – (1851 – 1922), історик, закінчив Київський університет, член Полтавської Арміївної комісії, співробітник її «Трудов», «Киевской Старины» та ін. Автор багатьох праць з історії й культури Полтавщини, зокрема: «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины 18 в.» (1912 р. і доповнення); «Полтавцы, иерархи, государственные и общественные деятели» (1914), «Очерк деятельности кн. А.Б. Куракина» (1915), «Описание архивов Полтавской губернии» (1915) та ін.

³ **Петро I** (1672 – 1725), російський цар (з 1682), з 1721 імператор, син царя Олексія Михайловича.

⁴ Представник роду Шидловських. До цього роду належали такі постаті: Шидловський М.Р. (1826 – 1880) – генерал-лейтенант, сенатор, походив з дворян Харківської губернії; Шидловський К.М., виконував обов'язки катеринославського губернатора (? – 1910), камергер Двору його Величності, почесний попечитель Південно-Російської виставки в Катеринославі (1910 р.).

⁵ Полтавська битва – (27.6.1709 р.), вирішальний момент в історії Північної війни.

№ 6

¹ **Деконська Лідія А.** – дружина Деконського Олексія Степановича, представник родини Деконських, знайома Д.І. Яворницького.

² **Строменко Василь Іоанікійович** – (1880 – ?), археолог, музейник, живописець, громадський і політичний діяч. У 1903 – 1904 рр. та 1908 р. працював хранителем у Катеринославському музеї ім. О.М. Поля, був першим хранителем музею; близько стояв до Д.І. Яворницького. Доклав багато зусиль до комплектування й упорядкування музейних колекцій, зокрема зробив для музею копії запорозьких ікон та портретів запорозьких козаків, братів Шиянів.

³ **Деконський Олексій Степанович** – представник родини Деконських, знайомий Д.І. Яворницького.

⁴ **Бурмейстер Миколай Федорович** – (14.08.1862 – ?), громадський діяч, колекціонер, меценат; нащадок німецького роду, катеринославський дворянин, земський голова 5-ї дільниці Новомосковського повіту Катеринославської губернії, гласний Катеринославського губернського земського зібрання від Новомосковського повіту, член губернської земської управи; штабс-капітан. Дружина – Анастасія Петрівна; діти – Сергій, Єлизавета (1893 р.н.).

№ 8

¹ **Вирубов** – особа не встановлена.

№ 9

¹ Портрет «Дикий Піп» – запорозький священник Кирило Миколайович Тарловський (Тарах-Тарловський); про нього див.: *Малевич Я.* Нечто о диком попе // КС. – 1886. – Т. XIV. – С. 821; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. I. – С. 308 – 312; Єлисеєв Ан. «Дикий піп» // Бористен. – 1990. – № 1. – С. 12 – 13. Цей портрет «Дикого попа» зберігається в Дніпропетровському історичному музеї.

² **Деконський Олександр Степанович.**

³ **Деконський Степан Олександрович** – син Л.А. та О.С. Деконських

№ 11

¹ **Євгенія Іванівна** – особа не встановлена.

² Див. прим. 3 до листа № 6.

№ 15

¹ **Деконський Олександр Степанович.**

² **Сочинська Наталія Дмитрівна** – дружина Сочинського Петра Михайловича, земського начальника, громадського діяча, члена Катеринославської вченої архівної комісії, колекціонера запорозької старовини.

³Бурмейстери – катеринославські дворяни, нащадки німецького роду; колекціонери, меценати, знайомі Д.І. Яворницького. Зробили значний внесок у формування зібрання Катеринославського музею ім. О.М. Поля.

⁴**Авров С.М.** – особа не встановлена.

№ 16

¹ Див. прим. 2 до листа № 6.

² Див. прим. 3 до листа № 9.

³ Йдеться про Строменко Василя Іоанікійовича.

Надійшла до редколегії у травні 2007 р.

ЛИСТІВКИ МАНДРІВНИКА ОСТАННЬОГО РОКУ XIX СТОЛІТТЯ

Поштовалистівка – багаторівневе джерело інформації. Об'єктом дослідження в поштовій листівці можуть бути: ілюстрація (зображення), форма поштового бланка, поштова марка, відбитки поштових штампелів, листівка як предмет колекції, листівка як примірник друкарського мистецтва, кореспондентський текст. Типовими текстами поштівок є записи приватного характеру, які в емкій формі представляють частку приватного життя.

У 1996 р. філокартичне зібрання Дніпропетровського історичного музею поповнилося дореволюційними поштовими листівками з видами європейських міст, переданими старшим науковим співробітником музею К.А. Когтянцем із сімейного архіву.

Видові листівки були не тільки функціональним видом поштового відправлення, але і доступним засобом знайомства з природою, побутом, культурою народів світу, завдяки тематичному різноманіттю і якісним поліграфічним технікам здобули документальний характер і ставали предметом колекціонування¹.

Крім зображення – архітектурного пейзажу, на лицьовому боці листівки за поштовими правилами, що діяли до 1904 р., містився і текст кореспонденції². Архітектурні пейзажі, розмаїття міського життя оживають завдяки щирим, безпосереднім враженням, тонким спостереженням у лаконічній інформації російського мандрівника. Атмосфера минулої епохи у її історичних і побутових подробицях відбилася в коротких записах про побачене в подорожі по містах Польщі, Німеччини, Франції, Англії і перетворюють їх у свідоцтва свого часу, що відображують спосіб життя народів, їх традиції, духовні цінності і повагу до інших народів.

Приватне листування представлено одним кореспондентом – Федором Васильовичем Базилевським, його листівками, відправленими додому, в Мінськ, дружині Олександрі Герасимівні Базилевській і сину Миколі під час поїздки по містах Західної

Європи з перших чисел липня (3 ?) по 23 (?) серпня 1900 року. За час подорожі Ф.В. Базилевським було написано близько 152 листівок. Протягом одного дня відправлялося 2 – 6 поштівок сину й дружині зі змістом, присвяченим поточним подіям і враженням.

У сім'ї дбайливо зберігаються перекази про предків. За родинними спогадами, прапрадід К.А. Когтянца – Федір Васильович Базилевський походив з небогатих калузьких дворян. Федір навчався за кордоном, у Парижі, у політехнічному інституті, одержав спеціальність залізничного інженера. Пізніше, його син Микола в дитинстві учився читати по листах батька, надісланих із-за кордону. Дружина Федора Васильовича – Олександра Герасимівна – молодша дочка Герасима Олексійовича Колпаковського – Туркестанського губернатора, наказного отамана Семиреченського козацького війська. Колпаковський вислужив генеральський чин під час приєднання Середньої Азії, був комендантом фортеці Верний (з 1921 р. – Алма-Ата). Син Федора й Олександри Базилевських – Микола в 1900 р. був учнем 6 класу Царскосельської Миколаївської гімназії. Як і батько одержав фах залізничного інженера і працював за професією. У 1909 (?) одружився з Марією Василівною, ур. Мироною – родичкою артиста Ростовського імператорського театру. У 1937 р. М.Ф. Базилевський був репресований і незабаром помер.

В родинному архіві К.А. Когтянца збереглися 68 поштових листівок з числа тих, що були надіслані Ф.В. Базилевським з мандрівки 1900 р. 28 із них передані до музею.

В даній публікації пропонуються усі 68 листівок. В археографічному заголовку подається ім'я відправника та одержувача, місце та час друкування листівки, її видавнича назва (точніше назва зображення на ній). Кожна листівка була пронумерована Ф.В. Базилевським, й ця нумерація також зберігається. Епістолярний текст відтворюється мовою оригіналу із збереженням орфографічних та стилістичних особливостей. Кожна позиція супроводжується легендою (музейним шифром та вказівкою на особистий архів К.А. Когтянца). Публікація здійснюється за хронологічним принципом.

ПРИМІТКИ

¹ Филокартия. – М.: Советская энциклопедия, 1977. – С. 408 – 409; *Файнштейн Э.Б.* В мире открытки. – М.: Планета, 1976.

² Забочень М. Сто лет русской почтовой карточки // Советский коллекционер. М. – 1972. – Вып. 10. – С. 51; *Владимец Н.И.* Филателистическая география. – М.: Радио и связь, 1983. – С. 61.

ЛИСТІВКИ

1

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Варшава. Старе місто. – Польща

№ 2.

5 июля 1900 г. Варшава.

2 ч. дня. Изъездил все главные улицы города, был в парке Лазенки, был на кладбище, которое отличается поразительным порядком, чистотой и памятниками. Все меня приводит в восторг.

Особистий архів К.А. Когтянца.

2

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Бромберг. Ринкарштрассе. – Німеччина

№ 10.

10 июля 1900 г. Бромберг.

9 ч. утра. Прибыл в 1 ч. ночи, теперь гуляю, осматриваю город, очень чистенький. Электрическая конка, освещение, роскошные магазины, мостовые. А в магазинах поразительная дешевизна, так бы все и закупил.

Особистий архів К.А. Когтянца.

3

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

початок XX ст.

Привіт з Бромбергу. – Німеччина

№ 12.

10 июля 1900 г. Бромберг.

Удивительный обычай: с 9 часов утра сидят дамы в пивных и усердно пьют пиво!

ДИМ. – НД-20781.

4

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Берлін. Александрплац. – Німеччина

№ 14

10 июля 1900 г. Берлин.

11 ч. вечера. Прибыл в Берлин в 7 ½ ч. вечера. Остановился в Центральной гостинице. Номер 2 р. 11 к. Сейчас же отправился осматривать город. Прошел одну только улицу, грандиозность всего и роскошь поражают.

Особистий архів К.А. Когтянца.

5

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

кінець XIX ст.

Берлін. Музей народного мистецтва. – Німеччина

№ 15

10 июля 1900 г. Берлин.

11 час. вечера. Кондитерские, пивные и рестораны на каждом шагу и в каждом таком помещении сидят тысячи дам и мужчин. Едят, пьют и болтают. Голва кругом ходит.

КП-175729. – Ф-30859.

6

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Вітання з Берліну. Набережна Фрідріха і Національна галерея.

Пам'ятник Фрідріху Вільгельму III. – Німеччина

№ 23

13 июля 1900 г. Берлин.

9 ч. утра. Вчера на окружной электрической конке объездил кругом города и всюду видел только роскошные улицы, дворцы, скверы, цветники, бедноты не видел.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському*кінець XIX ст.**Берлін. Привіт з Берліну. – Німеччина*

№ 24

13 июля 1900 г. Берлин.

9 ч. утра. Вчера вечером был в оперетке – в другом театре; давали опер. из жизни Египтян; дивные декорации и костюмы. По соседству сидели муж и жена – русские провинциалы. Жена все конфузилась двусмысленицам и ужасно возмущалась такой свободе.

КП-175740. – Ф-30868.**Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському***кінець XIX ст.**Привіт з Самоа. – Німеччина*

№ 26.

13 июля 1900 г.

5 ч. дня. Был на хорах Биржи. Это что-то ужасное и поразительное. Народу тысячи и все кричат, так и кажется, что сейчас все передерутся. Туристу оставаться там долго невозможно, просто голова кругом ходит.

ДИМ. – КП-176911. – Ф-31097.**Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській***1900 р.**Вітання з Берліну. Бранденбургські ворота. – Німеччина*

№ 30.

14 июля 1900 г. Берлин.

8 ч. утра. Вчера был на большой панораме – взятие Седана, иллюзия полная, но панорама не движущаяся. Каковы же панорамы в Париже? Все ли Вы мои открытки получаете? Сейчас еду в Кельн.

Особистий архів К. А. Когтянца.

10

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському*кінець XIX ст.**Привіт з Кьольну. Вид на площу Гогенцоллернів. – Німеччина*

№ 32

15 июля 1900 г. Кельн.

7 ч. утра. Здесь ломовые лошади еще крупнее берлинских и гораздо красивее, сытее и содержатся лучше, также распространена возка тяжестей на собаках. От ГанOVERA до Кельна почти сплошь идут города и фабрики и заводы большие железоделательные.

ДИМ. – КП-175741. – Ф-30869.

11

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*початок XX ст.**Привіт з Берліну. – Німеччина*

15 июля 1900 г. Кельн.

Осмотр г. Кельна окончил. Сейчас был на набережной р. Рейна (по размеру не менее р. Невы, но вода Невы чище), дивная набережная. При мне пришел пароход с сотнями путешествующей по Рейну публики.

ДИМ. – КП-175737. – Ф-30865.

12

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*1900 р.**Париж. Ейфелева башта. – Франція*

№ 37

17 июля 1900 г. Париж.

8 часов вечера. В 6 утра был уже на центральном рынке, в 7 ч. утра получил в почтамте твое письмо от 14 и Колино от 8 числа. Спасибо, очень порадовали.

На рынке пришел в восторг от всех продуктов: омар длиной 12 вершков без усов по 2 рубля штука, масса приготовленных красиво лягушек, овощи и фрукты – один восторг.

ДИМ. – КП-175724. – Ф-30855.

13

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Репродуція «На кордоні. Стрільці під ялиною, біля Сен-Дє» Procède. Франція

№ 40.

18 июля 1900 г. Париж.

7 ч. утра. Удивительно развита здесь уличная жизнь. На больших бульварах широкие тротуары сполошь заставлены столами и стульями, остается только малый проход для проходящей публики, все же остальное переполнено народом пьющим, едящим, громко острящим, что очень коробит слух провинциала; не мало встречается на улице подонков общества – пьяниц.

ДИМ. – КП-176067 Ф-30971

14

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Париж. Виставка 1900 р. Грецький павільйон.– Франція

№ 41.

18 июля 1900 г. Париж.

7 ч. утра. Одно неудобство здесь то, что нет почтовых ящиков. Надо письма носить в почтовый отдел, хорошо, что в 10 шагах от моей квартиры есть такой, а то я не мог бы Вам писать часто. Писание открыток на бульварах, в ресторанах тоже не развито, как в Берлине.

Особистий архів К. А. Когтянца.

15

Ф.В. Базилевський – О. г. Базилевській

1900 р.

Париж. Площа Згоди. – Франція

№ 43.

18 июля 1900 г. Париж.

1 час дня. Сажу на бульваре, завтракаю и пишу Вам эти строки. Удивительно как все бульвары переполнены валяющимися бумажками, афишами, рваными билетами и проч. проч., все это рекламы, которые раздаются публике даром; какая масса разносится, развозится. Здесь газет – ужасно! Сворачивают на улице и [...] разносчики носят (бегая по улицам) целыми листами еще мокрыми, крича на всю улицу, что за шум на больших бульварах!

Особистий архів К.А. Когтянца.

16

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Париж. Великий фонтан в парку Тюільрі. – Франція

№ 46.

19 июля 1900 г. Париж.

11 ч. утра. Сегодня с 8 утра на выставке осматривали картины, скульптуру, гобелены, фарфор и много, много другого интересного. Сейчас сделал перерыв – завтракаю; написал (открытку со своим портретом) Анастасии Филипповне, тебе тоже послана такая же открытка № 31, детям вышлю. Сегодня очень душно, утомительно, – хотя я довольно бодро выдерживаю свои ежедневные экскурсии – больше пешком, отдыхаю на конке. Моим восторгам нет границ.

Особистий архів К. А. Когтянца.

17

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

*Фотолистівка з портретом Базилевського Федора Васильовича
Німеччина*

№ 47.

20 июля 1900 г. Париж.

10 ч. утра. Бульвар Монмартр. Пью кофе. Вчера вечером был в оперетке, остался очень доволен, дивная декорация, роскошные костюмы, прекрасно поют и самые актрисы хорошенькие; был перед опереткой на вокзале St. Lazar, стояло одновременно 8 поездов с публикой, приехавшей и отъезжающей. Суета, толкотня, ужасные.

ДИМ. – КП-176069. – Ф-30973.

18

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*кінець XIX ст.**Париж. Набережна біля Лувра. – Франція*

№ 49.

20 июля 1900 г. Париж.

10 час. утра. Поразительный порядок на улице при таком громадном скоплении экипажей. В самый разгар езды (12 – 5) на больших бульварах – на перекрестках полицейский каждые две минуты поднимает свою магическую белую

палочку и моментально вся езда останавливается вдоль бульвара, а проезжают поперечные улицы через бульвар, и так каждые 2 минуты.

ДИМ. – КП-176071. – Ф-30975.

19

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Париж. Церква Св. Магдалини. – Франція

№ 50.

20 июля 1900 г. Париж. Сад Plantes.

2 ч. дня. Очень хорошие экземпляры: кедр ливанский, много разных неведомых мне цветов, овощей, растений, тут же прекрасный зверинец, хотя Берлинский обширнее и разнообразнее. Очень хороший здесь экземпляр слона – больших размеров, также больших размеров удавы. Много птиц и у многих птенцы – очень интересные.

Особистий архів К.А. Когтянца.

20

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Париж. Церква Св. Магдалини. – Франція

№ 52.

21 июля 1900 г. Париж.

7 ч. вечера. Сегодня был опять на Выставке, осматривал стоячие и движущиеся панорамы и нашел меньше иллюзии, чем в Седанской панораме в Берлине. Панорама же Сибирской ж. д. потерпела к тому же полное фиаско: только что я уселся в вагоне-салоне (правда роскошный вагон), не прошло минуты, как движение панорамы прекратилось, публика возмутилась (вход 2 франка), ей предлагают контр марки, публика требует деньги обратно, что и сделали.

Особистий архів К.А. Когтянца.

21

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Париж. Всесвітня виставка. – Франція

№ 53.

21 июля 1900 г. Париж.

7 ч. вечера. Бульвар Монмартр. В огромном ходу здесь и в Берлине рестораны с автоматическими приборами. Подходишь к шкафчику выбираешь себе лю-

бую тартинку, пирожное или напиток, кладешь соответствующую монету и получаешь требуемое, даже целый подносик с прибором и горячим бивштексом.

Особистий архів К.А. Когтянца.

22

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Париж. Новий міст. Сена. – Франція

№ 55.

22 июля 1900 г. Париж.

1 час дня. Сажу в кафе против Биржи и наслаждаюсь тем, что творится перед моими глазами – масса народа перед Биржей и в Бирже галдит с ужасным азартом, грандиознее Берлинской. Когда я подходил к Бирже, то уже слышал необычайный шум за три улицы и думал, что это какой либо скандал, подходил к площади с большой опаской, а это оказывается люди мирно и честно зарабатывают себе кусок хлеба. Ужасно!

Особистий архів К.А. Когтянца.

23

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Париж. Триумфальна арка. – Франція

№ 56.

22 июля 1900 г. Париж.

Вчера вечером был в оперетке – в третьем летнем театре. Роскошь обстановки значительно превосходит первые два. Был чудный балет, куплеты шансонеток, гимнасты и фокусы. Все поражает своим изяществом, ловкостью, силой и красотой. Фонды Выставки сильно падают; проверив таблицу выигрышей на свой билет я его продал за 6 франков 25 с.; за вход на Выставку плачу 25 сант. (т.е. 12,5 коп.). Все жалуются.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*кінець XIX ст.**Париж. Бульвар Сен-Мартен. – Франція*

№ 58.

23 июля 1900 г. Париж.

10 ½ ч. утра. Вчера был в четвертом театре, давали « M-me Sans Gene». Восхитительная игра всех участвующих, конечно, нельзя сравнивать с тем, что я видел в Минске, дают ее здесь 508 раз, и театр был переполнен народом. Никак не могу до сих достать билет в большую оперу, пока дойдет до меня очередь – все разобрано.

*ДИМ. – КП-176063. – Ф-30967.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському***кінець XIX ст.**Париж. Палац Юстиції. – Франція*

№ 59.

24 июля 1900 г. Париж.

Сегодня целый день шляюсь по бульварам, где еще не был. Вообще все главные бульвары осмотрены мною при пешем хождении, некоторые [...] проехал в омнибусе или на электрической конке. Вчера в церкви прекрасно пели, молящихся была полна церковь; дьякон похож на француза, а священник – чисто русский тип; живопись уклоняется от нашей.

*ДИМ. – КП-175746. – Ф-30874.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський***кінець XIX ст.**Париж. Італійський бульвар. – Франція*

№ 60.

25 июля 1900 г. Париж.

8 час. утра. Сейчас отправляюсь через Дьепп, Ламанш, в Лондон, откуда и буду Вам писать. Парижем остался очень доволен, что-то мне Лондон покажет. Я думаю – тоже много-много интересного. Вчера был на почте, но писем ни от кого нет, только и было, что 2 письма от тебя и Коли с дня приезда в Париж.

ДИМ. – КП-175739. – Ф-30867.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Париж. Біржа. – Франція

№ 61.

25 июля 1900 г. Париж.

9 ч. утра. Вокзал Св. Лазаря. Письмо № 60 уже было мною заготовлено об отъезде моем в Лондон и уже выходя из гостиницы мне подали твое письмо от 22 июля. Большое тебе спасибо, крепко целую тебя и детей. Сажу на вокзале, завтракаю (2 яйца, масло, хлеб, стакан кофе, стакан молока) и пишу эти строки, – через час на пути к Лондону, всем поклон.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський**

1900 р.

Париж. Музей Клюні. – Франція

№ 63.

25 июля 1900 г. Нью[...]

5 ч. 30 м. Прибыл благополучно, погода была очень бурная, но я все время любовался на палубе очаровательным морем.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський**

кінець XIX ст.

Лондон. Собор Св. Павла. – Англія

№ 65-а

26 июля 1900 г. Лондон.

9 ч. утра. За прекрасный номер с бельем и завтраком плачу 5 шиллингов – около 2 р. 20 к. в сутки, каков завтрак еще не знаю; компаньон снят, а я уже исходил несколько бульваров, будем вместе завтракать. Компаньоны мои два молодых немца, тоже путешественники. Один из них 5 лет тому назад жил в Лондоне 1 1/2 года и прекрасно знает город.

ДИМ. – КП-175745. – Ф-30873.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

*кінець XIX ст.
Лондон. Чипсайд. – Англія*

№ 65-б

26 июля 1900 г. Лондон.

6 ч. вечера. Оказывается, что номер не особенно дорог, так утренний завтрак, который входит в счет номера, очень солиден: 2 стакана кофе, хлеб, масло и кус. прекрасного бивштекса, с номером и бельем стоит 5 шиллингов – около 2 р. 50 к. Это не дорого. Много бульваров я исходил пешком и на конке и нашел громадную разницу в городе с Парижем и Берлином. Уличной жизни праздной нет.

ДИМ. – КП-175744. – Ф-30872.

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

*1900 р.
Лондон. Казарми гвардейської кавалерії. – Англія*

№ 66.

26 июля 1900 г. Лондон.

Зданий красивой архитектуры и отделки не существует, все дома просты, закончены, есть очень грандиозные, но все простые, не красивые. Вообще красота, блеска и изящества я не нашел, но все грандиозно, все живет, кипит, работает; промышленность и торговля на каждом шагу. Много нового и интересного.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

*1900 р.
Лондон. Імператорський театр. – Англія*

№ 66.

26 июля 1900 г. Лондон.

9 ч. утра. Я живу в центре города. Ходил сейчас любоваться Темзой – один восторг, т.е. все кишит жизнью. Народу по всем улицам не дотолпится – все идет на службу, на работу. Страсть, что творится на улицах. Город весь в тумане, или вернее сказать в дыму, чрез который слегка проглядывает солнышко. Напишите, почему взыскивают с Вас за некоторые открытки.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Лондон. Тауер. Міст. – Англія

№ 68.

27 июля 1900 г. Лондон.

Очень грандиозный и красивый этот мост, самый большой в Лондоне. Я стоял вчера на нем, когда его поднимали для пропуска парохода, замечательно легко: 1 минута продолжалась на поднятие моста, 1 минута на опускание. Я наблюдал по часам, ровно через три минуты езда и ходьба по мосту восстановлены и все тихо плавно без малейшего шума, крику. Колоколом остановили езду и ходьбу и колоколом восстановили.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

1900 р.

Руїни. – Англія

№ 69.

27 июля 1900 г. Лондон.

8 ч. утра. Пока бульваров я здесь не видел с деревьями. Скверы очень маленькие, деревья тощие, травы почти нет, земля черная [...] Весь маленький скверик покрыт асфальтом, где и играют дети. Копоти очень много; новые дома в 5-6 лет уже имеют вид старинных домов, так они закопчены. Ресторанов много, но очень оригинальны: снаружи чисто, хорошо, внутри – грязный кабак, конечно это низшие рестораны.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському***кінець XIX ст.**Лондон. Сент-Джеймський палац. – Англія*

№ 72.

28 июля 1900 г. Лондон.

9 ч. утра. Вчера я, наконец, видел лучшие здания с лучшей архитектурой, но все это сильно покрыто копотью и имеет пасмурный вид, есть здания в 8-9 этажей, но таких немного. Магазины роскошь.

ДІМ. – КП-175728. – Ф-30858.

576

36

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Лондон. Королівські казарми гвардійської кавалерії. – Англія

№ 75.

28 июля 1900 г. Лондон.

Не могу не упомянуть тебе, как любителю петухов. Видел я сегодня в одном из музеев двух петухов (чучел). Сидят они на высоких деревьях, а перья их хвостов лежат на полу, так что длина выходит около 4-х аршин. Чудные, поразительные петухи.

Особистий архів К.А. Когтянца.

37

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Лондон. Парламент. Вестмінстерський міст. – Англія

№ 76.

29 июля 1900 г. Лондон.

Удивительно как здесь распространено чаепитие. Сегодня за утренним завтраком, за всеми столами все требовали чай. Мои два немца тоже чай, и я один только потребовал кофе. Вообще со дня отъезда из Москвы я чаю не пил и пока еще не скучаю за ним, пью кроме того еще много молока. Всех целую.

Особистий архів К.А. Когтянца.

38

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Лондон. Трафальгарська площа. – Англія

№ 80.

29 июля 1900 г. Лондон.

Видел я вчера дивные картины Рафаэля, 8 картин из жизни Спасителя размером каждая 6 аршин в длину и 4 в ширину, все сохраняются под стеклом, дивные картины.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Лондон. Гайд – парк. – Англія

№ 81.

30 июля 1900 г. Лондон.

Вчера осматривали внутренние помещения Парламента, церковь Вестминстерскую, от 4 до 7 пробыли в парке, где по субботам собираются [...] молодые и старые дамы и мужчины играть в мяча, во всевозможные игры, веселятся без шума и гама и все на дивных зеленых газонах.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській**

1900 р.

Лондон. Альберт-холл. – Англія

№ 83.

30 июля 1900 г. Лондон.

10 ч. вечера. Только что возвратились с чудной прогулки. Ездили за 100 верст от Лондона на морские купания, на берег моря, где каждое Воскресенье десятки тысяч англичан ходит веселиться. Приехали мы туда – в Брайтон в 10 ½ ч. утра, уехали в 7 ч. вечера. Все время находились на берегу чудного моря. Продолжение в № 84.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському***кінець XIX ст.**Лондон. Мансіон-палац. Виїзд лорда. – Англія*

№ 84.

30 июля 1900 г. Лондон.

10 ч. вечера. Вся набережная целый день была покрыта толпой всех слоев общества и тысячи, тысячи детей, все веселилось, радовалось и развлекалось на берегу моря и набережной. В 4 ч. был наибольший отлив воды и морское дно обнажилось на 1/4 версты; дамы, мужчины, дети тысячами бросились гулять босиком по мокрому обнаженному, песчаному дну.

ДИМ. – КП-175730. – Ф-30860.

42

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*кінець XIX ст.**Віндзор. Вхід до Віндзорського замку. – Англія*

№ 86.

31 июля 1900 г. Лондон.

Чудный вид с высоты этой башни на Виндзор и окрестности с Виндзорским парком.

ДИМ. – КП-175738. – Ф-30866.

43

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*кінець XIX ст.**Лондон. Вулиця Нью-Лав-Кур. – Англія*

№ 89.

1 августа 1900 г. Лондон.

10 ч. вечера. Только что возвратились из деревни, 2 часа езды на пароходе. Эту деревню по своему благоустройству, улицам, скверам, конкам и проч. нельзя сравнить с нашим Минском. Там же – в деревне находится знаменитый Королевский ботанический сад и парк. Пальмовый отдел – первый в мире. Пальмы 10-12 сажен высотой, чудо!

ДИМ. – КП-175725. – Ф-30856.

44

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському*кінець XIX ст.**Лондон. Імперський інститут. – Англія*

№ 90.

1 августа 1900 г. Англия.

10 час. веч. Из деревни «Кью» мы проехали в омнибусе в уездный гор. Ричмонд, прекрасный город с чудными домами, виллами, магазинами. За этим городом осматривали древний королевский дворец, где жила королева Елизавета, и при нем роскошный парк. Что за цветники! А газоны! Это картинка! И по ним публика ходит – позволяют.

ДИМ. – КП-175719. – Ф-30850.

45

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Лондон. Тауер. – Англія

№ 92.

2 августа 1900 г. Лондон.

Осмотрел все, что было возможно в городе и в окрестностях. Почти все парки осмотрел и что меня поразило – все парки обладают громадными и маленькими газонами, поразительно красивыми, и всюду публика ими беспрекословно пользуется, бегая и играя на них, как у нас на поле, и то скошеном.

Особистий архів К.А. Когтянца.

46

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський*кінець XIX ст.**Лондон. Королівська Біржа – Англія*

№ 95.

2 августа 1900 г. Лондон.

Сегодня все трое путешествовали мы по главным улицам, каждый сам по себе. И представь себе, с одним из них я встретился на самой многолюдной улице, оба мы были поражены. Чудные магазины! Чудные в них есть вещи, если б только были деньги, многое можно было бы купить. Знакомых нигде не встречал.

ДИМ. – КП-175723. – Ф-30854.

47

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Лондон. Тауер. Вестмінстерський міст. – Англія

№ 96.

3 августа 1900 г. Лондон.

9 ч. утра. Сейчас покидаю гостиницу, а в 10 ч. поезд увезет меня из Лондона – хороший город Лондон. Я им очень, очень доволен. Вчера проводил своих милых сотоварищей, а сам в театр.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Виставка 1900 року. Палац Електрифікації. – Франція

№ 101.

5 августа 1900 г. Париж.

Вчера был опять на Выставке. Оставался вечером, чтоб видеть иллюминацию. Да, иллюминация была хороша. Особенно этот дворец, который перед Вами, был дивно иллюминирован с его фонтанами. А все же после Лондона нашел и недостатки: по дорогам Выставки невозможно ходить, усыпаны крупным гравием, видимо здесь нет песка. Дивный песок развозят понемногу для ресторан [...].

ДИМ. – КП-175747. – Ф-30875.**Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

1900 р.

Париж. Виставка 1900 р. Міст Олександра. Великий палац. – Франція

№ 102.

5 августа 1900 г. Париж.

Сегодня был на главном кладбище, очень хорошее, не так памятниками, как аллеями, тенистыми дорогами и цветниками, к тому же очень чисто. Сейчас иду в оперу – дают «Ромео и Джульетту». Завтра утром думаю ехать в Лион.

ДИМ. – КП-175735. – Ф-30863.**Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській**

1900 р.

Лион. Міст Лафайєта. – Франція

№ 104.

7 августа 1900 г. Лион.

Вчера в 8 ч. вечера прибыл в Лион, дорога была очень утомительная, страшная жара заставила всех мужчин снимать свои сюртуки и сидеть в одних рубашках или жилетках. Мне уже это не кажется диким, так как в Париже в жаркие дни я часто видел купцов и приказчиков в очень хороших магазинах, продающих дамам товар без сюртуков.

Особистий архів К.А. Когтянца.

51

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Ліон. Палац юстиції. – Франція

№ 105.

7 августа 1900 г. Лион.

Чудный город Лион, прекрасная река, роскошные скверы с цветниками и пальмами 10 – 12 аршин. Часть города на высокой горе, справа в углу вид в тумане, такая же как и в Париже, башня Эйфеля, но меньше.

Особистий архів К.А. Когтянца.

52

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Ліон. Тільзітський міст. – Франція

№ 107.

8 августа 1900 г. Лион.

Осмотрев вчера город я целых 4 часа [провел] с наслаждением в парке, чудный парк с зоологическим отделом и ботаническим садом. Цветет агава, выбросила цветковый штамп в 12 аршин и там громадная кисть цветка еще не распустилась, а начала выбрасывать в начале мая. Через час еду в Марсель.

Особистий архів К.А. Когтянца.

53

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Ліон. Тільзітський міст з боку Фурвьє. – Франція

№ 108.

8 августа 1900 г. Лион.

Получивши это письмо – останется дня два до твоего отъезда в Царское. Прошу тебя, дорогой мой Коля, не запаздывать, а ехать к сроку и с самого начала приняться серьезно за дела. Письма буду продолжать тебе писать и привезу тебе для открыток альбом сотни на две открытки. Получивши эту открытку, напиши мне в Берлин, в гостиницу Савой, Фридрихштрассе. Через час еду в Марсель.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Париж. Лувр. – Франція

№ 110.

9 августа 1900 г. Марсель.

9 ч. утра. Вечером вчера осмотрел главные и боковые улицы, дошел до моря, но ни моря, ни воды не видел, все загромождено судами и постройками хлебных амбаров. Все улицы переполнены черным, рабочим не привлекательным людом, два раза наткнулся на демонстрации черни – громадной толпы идущей с флагами, поющей, кричащей. Вообще город не понравился – грязный. Еду сейчас в Ниццу.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

кінець XIX ст.

Ницца. Гранд-Отель в Кім'є. – Франція

№ 111.

10 августа 1900 г. Ницца.

Дорога от Марселя до Ниццы была еще лучше, природа, растительность поразительно хорошие. Все, что я видел в ботанических садах, все здесь встречается. А на поляне, на дорогах и в садах... какие пальмы! А эвкалиптусы!! В два обхвата будут, высотой не менее 20 аршин, а кактусы всевозможные! – просто восторг!

*ДИМ. – КП-176069. – Ф-30968.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський**

1900 р.

Ницца. Пальмова алея до замку. – Франція

№ 113.

10 августа 1900 г. Ницца.

Исходил и изездил весь город, ездил даже на электрической конке за город в вершину гор, в зоологический сад. Зоологический отдел ничего нового не дал, но природа, растительность и панорамы – один восторг. Пальмы, кактусы, бамбук, эвкалиптус, вин. ягод, апельсин, лимоны, померанцы, все это деревья больших размеров. Вообще дивная природа.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському

1900 р.

Ницца. Сад і казино. – Франція

№ 114.

10 августа 1900 г. Ницца.

Ты меня спрашиваешь почему я плачу за открытки. Обыкновенная цена везде 4 коп., самые дорогие с блесками платил в Париже 25 коп. Здесь таже цена 4 и 6 коп. за открытку. Как тут хорошо, ты себе и представить не можешь. Я просто наслаждаюсь.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

1900 р.

Монако. Монте-Карло

№ 117.

11 августа 1900 г.

3 ч. дня. Сіжу на веранде на высокой горе, люблюю морем, горами, скалами и строчу эти открытки. Восхищаюсь не поддельно грандиозностью и красотю природы. Около меня плавают облака.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

1900 р.

Ницца. Пальмова алея до замку. – Франція

№ 119.

12 августа 1900 г. Ницца.

11 ч. утра. По этой алее забрался на высокую гору, откуда весь город и море как на ладони – восхитительный вид. День ясный, солнечный, но здесь прохладно, дышится легко, хорошо. Вспоминаю, что при таком же солнечном дне также легко дышалось в горах в Верном. Внизу жарко на улицах, где нет деревьев, а где они есть, там глубокая тень и прохладно. Вообще той жары, какую я чувствовал в Берлине и Париже, здесь нет.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській

1900 р.

Ницца. Бульвар Массени. Казіно. – Франція

№ 120.

12 августа 1900 г. Ницца.

11 ч. утра. Перед прогулкой в горы на этом бульваре купил я для Вас фруктовых конфет 2 kilo (4 ф.) Сегодня же будут отправлены самим магазином. Интересуюсь, в каком виде Вы их получите, говорит, что через 6 дней получите, но, по моему расчету, раньше. Напишите в Берлин, гостиницу Савой о получении их. Заходил на маленький рыбный базар у моря, крупных рыб нет, мелкая интересная, красная, разнообразная.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – М.Ф. Базилевському**

кінець XIX ст.

Париж. Виставка 1900 р. Сена біля мосту Інвалідів. – Франція

№ 123.

14 августа 1900 г. Париж.

Вероятно, ты, дорогой Коля, этого письма уже и не получишь, но мама тебе его вышлет. Ну, дорогой мой, начинай с самого начала года свои учебные дела прилежно и поверь, что к концу года тебе будет еще легче добиться больших и радостных каникул для тебя и для нас всех. Напиши: прислать тебе альбом в Царское, или я думаю, лучше оставить в Минске.

*ДИМ. – КП-175733. – Ф-30861.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевській**

1900 р.

Виставка 1900 року. Трокадеро 1900 р. – Франція

№ 125.

14 августа 1900 г. Париж.

Сегодня получил письмо от Рауба и послал уже ответ. Если 18 не получите конфет, пошли Алекс. Сергеевну на почту и на ст. Моск.-Брестскую и Виленскую, пусть узнает у начальника станции, нет ли на твое имя посылки, может

пошлют товарным. Очень озабочен, если пропадет – сообщи в Варшаву на имя К.И. Если получишь, оставь немного Коле, Сережа повезет ему.

ДИМ. – КП-175752. – Ф-30879.

63

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Листівка вітальна, художня. – Німеччина

№ 131.

17 августа 1900 г. Берлин.

А все таки здешья чистота улиц и зданий бросается в глаза, равным образом хороши здесь скверы с их газонами и цветниками. Замечательно хорошо содержатся, но уже прикоснуться к ним не позволяют. На этот счет строго. Хотя все уже привыкли.

Особистий архів К.А. Когтянца.

64

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Листівка вітальна, художня. – Німеччина

№ 132.

18 августа 1900 г. Берлин.

Какие чудные открытки, просто самому охота коллекцию собирать. Взял ли их Коля с собою или оставил.

Особистий архів К.А. Когтянца.

65

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Листівка вітальна, художня. – Німеччина

№ 138.

19 августа 1900 г. Берлин.

Здесь только возобновил регулярное чтение Нового Времени, что делаю утром после кофе.

Особистий архів К.А. Когтянца.

Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський

1900 р.

Листівка вітальна, художня. – Німеччина

№ 140.

14 августа 1900 г. Берлин.

Вчера встретил двух русских дам из Харькова (не знакомых). Очень они мне порадовались, т.е. конечно не мне, а русскому, которого встретили в 1 раз. Вспоминали и Лопанский мост и Дядю Павла Федоровича Базилевского.

*Особистий архів К.А. Когтянца.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський**

кінець XIX ст.

Варшава. Краковське передмістя. – Польща

№ 150.

21 августа 1900 г. Варшава.

В 2 1/2 час. дня был очень радушно встречен Пенхерджевскими, оставили обедать, отпустили в 7 ч. Отец тебе очень-очень кланяется.

*ДИМ. – КП-175753. – Ф-30880.***Ф.В. Базилевський – О.Г. Базилевський**

1895 – 1904 рр.

Варшава. Палац в Лазенках. – Польща

№152.

22 августа 1900 г. Варшава.

Билет до Бреста получил, через час выезжаю; как бы не задержал меня в Бресте билет, который может запоздать. Скоро увидимся.

ДИМ. – КП-176906. – Ф-31092.

Надійшла до редколегії у травні 2005.

ЛИСТИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНИНА С.В. ЄВЕЦЬКОГО

В зв'язку із сучасною історичною парадигмою, у центрі історичного дослідження постала людина у всіх своїх проявах, а тому на перший план виходять джерела особистого походження. Комплекс листів катеринославського дворянина Євецького Степана Васильовича до матері Інни Пилипівни (64 одиниці), що зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею, містить цікаву інформацію з історії соціально-економічного життя, освіти, релігії, культури та побуту дворянства Російської імперії на початку ХХ ст. Але насамперед ці листи дають уяву про самого Степана Євецького, його характер, інтереси, про його теплі, ніжні відносини з мамою, поважні, інколи з долею доброго гумору стосунки з іншими людьми, про господарські справи катеринославської дворянської родини.

Рід Євецьких відомий у Катеринославі з ХVIII ст. Його представники – випускники Харківського університету брати Орест і Федір Степановичі Євецькі були відомими етнографами та збирачами українського фольклору. Мати Степана Васильовича Євецького – Інну Пилипівну (народжена Рубець) – знали у Катеринославі як активну громадську діячку. Вона була членом управління губернського попечительства дитячих притулків, міської громади сестер милосердя Російського товариства Червоного Хреста, катеринославського відділення Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом, комітету попечительства про жіночу освіту.

Степан Євецький народився 7 вересня 1896 р. Освіту отримав в Імператорському Олександрівському ліцеї, який закінчив у 1916 р. Не маючи спеціальної військової освіти, він у 1916 р. вступив в армію вільновизначаючимся та був призначений до ХХІ корпусного авіаційного загону. 30 серпня 1916 р. Степан Васильович прийняв присягу, а 24 листопада 1916 р. його перевели до 10 авіаційного дивізіону. 1 лютого 1917 р. Степан Васильович Євецький був зачислений в Пажеський корпус, для

проходження прискорених офіцерських курсів. Отримавши звання прапорщика-артилериста, Степан Євецький був зарахований до Севастопольського кріпацького артилерійського полку. Наказом від 20 вересня 1917 р. за № 154 С.В. Євецький був зарахований заступником командира 5 зенітної батареї.

Подальша доля Степана Васильовича Євецького не відома. Щодо Інни Пилипівни, зі слів старшого наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею Т.М. Цимлякової, яка займається історією громадянської війни на Катеринославщині, вона бачила в якійсь архівній справі фотографію І.П. Євецької, на зворотньому боці якої містилась інформація, що жінка страчена махновцями. Цю фотографію, на жаль, поки що не вдалося знову виявити.

Листи С. Євецького мають традиційну архітектуру – з датою написання (у більшості випадків), зверненням та підписом. Три листи написані на невеликих аркушах паперу, котрі автор називає «записушка». Інші – на спеціальному розліняному папері чорнилами чорного або синього кольору чи олівцем, середнім почерком. Листи відправлялись в масток Євецьких у Новомосковський повіт Катеринославської губернії, в будинок Євецьких у м. Катеринослав на вулицю Новодворянську № 39 з Петербургу, Катеринославу, Києва, Севастополя, Мінська. Листи публікуються зі збереженням мови та стилістики оригіналу.

ЛИСТИ

1

29 Сентября [1903]
[...] – [...]

Дорогая мамочка! Я соскучился. Целую Тебя и Тетю Теню. Луиза и Маруся Вас целуют, я шалю.
Твой Степа Евецкий.

КП –164426; АФД –27

19.10.1908

Катеринослав – [...]

Дорогая мамочка!

Я был с Бабой Сашей в театре, где я видел Варламова. Было интересно. Варламов очень хороший комик. Он играл московского купца и был немного похож на Артамонова. Играл пьесу: «Не все коту масленица, придет и великий пост». В воскресенье мы в два часа поехали в синематограф. Некоторые картины были хорошие. Особенно мне понравилась картина, в которой показывали, как негры строят мост через реку, затем Чемодан соседки и Закупорка шампанского. Мы хотели взять в синематограф и Юрку, но у него был насморк и потому его оставили дома. После синематографа мы поехали к Бабе Саше обедать. Что делает бульдог? Мне очень скучно без Тебя. Поцелуй, пожалуйста, всех и Мм. Фриду.

Твой любящий сын Степа.
Екатеринослав 19.10.08 г.

КП –164427; АФД –28

16 ян. 1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, милая, хорошая,

Мамочка! Получил я по Закону Божьему двенадцать. Погода после [оттепели] опять сделалась холодной морозы доходят до 7 градусов. Бываю я у Тети Лары почти каждый день, или же посылаю Михаила, чтобы тот дал подписать билеты. У Тети Ньюни я уже давно не был, ну уж что делать не успеваю в два места сразу. Уроков задают много. Косаговский вернулся обратно очень [...]. Видела ли Ты Мусенька Колю? Если увидишь, скажи, что я собираюсь ему написать. Приезжай скорее дорогая Мамочка, а то скучно без Тебя. Ваня сегодня пошел к Коноваловым. Крепко Всех целую, Тебя дорогая милая хорошая Мамочка крепко, крепко целую Твой всей душой Степа.

Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая Мамочка целую. Твой Степа.

КП –126918; Арх –10800

4 Мая 1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка. Вчера я Тебе посылаю телеграмму. Милая Мамочка. Знаешь ли Ты, что у нас произошло на экзамене? В начале года у нас был Сергей Платонович по русскому языку, на 3ей и 4ой четверти гос. Зингбер...а на экзамен он к нам не явился и экзаменовал нас гроза Лицея господин Розен-

фельд. Спрашивал он нас очень строго, задавал такие вопросы, которые нам и во сне не снились. Попался мне одиннадцатый билет. Кирилл и Мефодий. Очень трудный, ну я пыхтел и вылез на «9» Слава Богу, а то я страшно боялся. Я сидел перед экзаменом до 3 ½ часов ночи. Так как курс очень велик был, а только 1 день для подготовки. Сейчас я только встал. 1 ½ дня, чувствую себя, Слава Богу, хорошо. Пойду сейчас подстричься, а то оброс, а после этого позанимаюсь по Истории и Немецки. Думаю сегодня сходить на борьбу освежиться.

Маруся говорит, что у нее нет денег почти, если Ты не пришлешь сегодня, то пошлет просительную Тебе телеграмму.

Как здоровье Дудудучки и Бабы Саши, как Твое здоровье? Крепко Всех целую. Тебя Дорогая, милая, хорошая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

Сегодня наверно придет Ваня. Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, хорошая, милая, славная Мамочка целую, Твой Степа.

Как в Евецких, хорошо ли? Когда приедешь? Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, славная, хорошая, дорогая Мамочка целую. Твой Степа.

КП –133394; Арх –43783

5

8. М[ая]. 1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

Сейчас только я приехал из цирка. Сегодня был последний день чемпионата в Модерн. 1 приз без поражений [Шинякич], Вахтуров и Заикин. Другие призы не интересны.

Экзамен, Слава Богу, прошел благополучно – по русской истории 11 (одиннадцать), а по средней 9 (девять). Сегодня был на автомобильной выставке, очень есть хорошие машины. Понравились мне [Воксхон] и [Роян]-Ройс. [Паннар] не очень хорош. После выставки ездил к Тете Нюне. Она была очень довольна. Там были все Кохи. Оттуда ([из больницы?]) с дядей Колей поехали к ним обедать. Сейчас ложусь спать. Спокойной ночи! Крепко всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

Когда Ты Мамочка приедешь? Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, славная Мамочка целую, Твой Степа.

Как здоровье Дудудучки и Бабы Саши? Как Твое здоровье? Погода у нас очень хорошая сегодня. Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая хорошая милая славная родная мамочка целую, Твой Степа.

КП –126915; Арх –40797

1.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, хорошая, славная Мамочка!

Был вчера с Ваней в цирке было довольно хорошо. Видели знаменитого [Али], который выпивает 50 стаканов воды, потом глотает штук 25 лягушек затем рыбок и саламандр, а потом все это возвращает и много других таких вещей он делает. Сейчас приехал от Тети Ньюни. Давал подписывать билет. Буду сейчас заниматься еще. Сегодня сильный ветер с моря, так что вода сильно поднялась. Как бы не было наводнения. Идет маленький дождь. Словом погода поганая. Мамочка выезжай скорей, а то очень скучно. Дядя Коля идет на охоту, пробудет 3 дня.

Как Твое здоровье? Сейчас видел маленький автомобильчик очень хорошенький. Крепко, крепко Всех целую. Тебя дорогая хорошая Мамочка крепко, крепко целую.

Твой Степа.

Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, хорошая Милая Мамочка целую.

Всей душой Степа.

КП –133392; Арх –43781

5.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая милая хорошая Мамочка!

Сегодня утром был в церкви, так как царский день. После церкви уговорился с Шабельским и Сомовым ехать смотреть матч футбольный между Лицеум¹ и 3 корпусом (Александровским), наши были побиты, так как те ужасно грубо играли, а потом наши играли немного вяло. Там я был с Ваней. Приехали домой, сели обедать. Сегодня приехала Ирина, Слава Богу. Ездил вчера вечером искать Тетю Лару, которая переехала на другую квартиру. Живет она теперь очень далеко, где-то на Измайловском проспекте нашел ее квартиру, а ее и всех не было дома пришлось ехать домой, а потом к Тете Ньюне. Выпил у них чай и приехал домой спать. Сейчас собираюсь поехать к Гирсу. Всех крепко целую. Как Твое и Всех здоровье? Крепко, крепко Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка целую, Твой Степа.

Мамочка мне пришлось купить лакированные ботинки, а то мои истоптались. Еще раз крепко, крепко целую Тебя дорогая, хорошая, милая Мамочка, Всей душой Степа.

КП –164428; АФД –29

6.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая милая, хорошая Мамочка!

Вчера, как я и предполагал, поехал сперва к [Веленевской], там было много товарищей. Посидели немного выпили белого вина и меду. А потом отправились к Гирсу на чай. Приехали к Гирсу, посидели там и вдруг заметили, что бедный Вава [Коищенко] совсем пьян. Его начало тошнить; откачивали его я и Навроцкий, уложили на диван. Через некоторое время началась та же история с Понафидиным, откачали мы и его. [Щелкунов] был навеселе и всем предлагал напудриться. [Типичный] говорит, что у него головокружение, и все время ходит со всеми под ручку. Хорошо, что никого не было из родителей, а то было бы неловко. В двенадцатом часу приехал от Гирса и лег спать. Как здоровье Твое и всех? Крепко Всех целую.

Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка крепко, крепко целую.
Твой Степа.

Сейчас занимаюсь сам, приходил утром француз, а потом репетитор по математике. Еще раз крепко, крепко целую Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка.

Всей душой Твой Степа.

КП –129279; Арх –41763

8.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, милая, хорошая Мамочка!

Сегодня я пишу Тебе после обеда. Кормит нас в этом году Генерал очень хорошо. Спрашивал меня сегодня по Геометрии Юлиан Августиневич. Гонял он меня по всему пройденному курсу, знал я довольно хорошо. Но он мне поставил семерку. Я доволен, так как многие нагоняют и получают неудовлетворительные баллы. Слава Богу, что приезжаешь скоро, а то здорово скучно. Да и хорошо будет дома отдохнуть на 19. А то Лицей хотя и хорош, но жизнь [...]. На завтра довольно много уроков. Когда Ты Мамочка приезжаешь? В какой день? Сейчас уже начинают собираться на [трепарацию]. Скоро придет М. Перре который Тебе кланяется. Крепко Всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

Мамочка как твое здоровье, как поживает Твоя ручка? Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка целую, Всей душой Твой Степа.

КП –19276; Арх –41760.

9.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая Мамочка!

Хорошая, извини меня, что я Тебе не писал целых два дня. Эти два дня я сидел дома, так как я должен был догнать, теперь я все уже догнал и чист. Извини Мамочка, пожалуйста, но в Лицее нельзя никак догнать. Сегодня я первый раз занимался с французом, которого посоветовал М. Перре. В Лицее нельзя заниматься никокакому. Был вчера в церкви вместе с Ваней. Которому теперь лучше. Милая Мамочка, прошу Тебя, приезжай скорей, а то право скучно. Пришли нам Ирину, пожалуйста, а то думаем, что изобразить и ничего не придумаем, а ходить к Тете Нюни это не очень весело. Погода у нас холодная, маленький есть мороз. Да забыл, звали мы Королева – дал мне свидетельство. Мамочка, не сердись на меня, что я не писал и что пропустил в [Лицей пойти]. Вчера уехали Тетя Фани и Георгий.

Ваня ходит все время по музеям и картинным галереям. Говорит, что посмотрелся на золото. Сегодня иду в Лицей. Приезжай, Мамочка, скорей. Крепко всех целую. Как Твое здоровье? Мамочка, напиши мне еще, а то скучно быть без писем. Дорогая Мамочка, крепко, крепко Тебя целую дорогая хорошая милая Мамочка.

Твой Стефа.

Извини, что не писал, еще раз крепко, крепко целую Тебя дорогая славная Мамочка.

Всей душой Степа.

КП –129291; Арх –41775

12.1913

Петербург – [Екатеринослав]

Дорогая, милая, хорошая Мамочка,

Сегодня я пришел в отпуск. Вызывал меня М. Пере, поставил 10 баллов. Это трудно у него получить. Он ставит очень туго отметку. Пришел домой пообедал, а после обеда повалялись немного с Ваней на кроватях и пошли в Театр Миниатюр, который находится рядом с нами. Туда нам можно ходить, я спрашивал у Бетикера. Было довольно [сложно]. Сейчас буду раздеваться, и ложиться спать. За эту неделю порядком устал, так как не было праздников. Ну да хорошо, что еще будут праздники.

Что Ты, дорогая мамочка, не пишешь когда приедешь? Ваня в Лицее поправился очень сильно. Как Твое, Мусенька, здоровье? Крепко всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

Завтра пойду к Тете Нюне расскажу о наших делах Дяде Коле. Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка целую, Всей душой твой Степа.

КП –129292; Арх –41776

12

19.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, милая, хорошая

Мамочка! Если бы Ты знала. как я скучаю без Тебя. Приехал я вечером того же дня в Лицей. Товарищи меня встретили очень радушно. При чем курс, Слава Богу, опять соединился. Кроме Меца и Рохманинова, которых положение такое же, как и прежде. Первый день, да и теперь такая скука, каких мало. У нас 2 новых преподавателя: Русский и Историк. Историк очень хороший, хорошо объясняет, Русского я еще не видел. Ну, дорогая Мамочка, как Твои дела? Как поживаешь? Пиши почаще, а то скука адская... Мама, этого никому не показывай. Он, ты знаешь кто, еще не выздоровел, хотя еще немного лучше. Мес. Пере Тебе кланяется и Ал[ександр] Ал[ександрович] Рубец. Поцелуй, Мамочка, Ваню за меня. Тебя милая, хорошая, дорогая Мамочка, крепко, крепко целую, Всей душой Степа.

Погода у нас стоит сносная, солнечная. Еще раз крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129167; Арх –41751

13

21.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, родная, милая, славная Мамочка. Вчера вечером я кончил программу по географии, сегодня я буду ее повторять еще раз. Я сейчас только встал. Дорогая Мамочка, вчера я сильно занимался, сегодня буду ночевать в Лицее. Нужно будет расспросить некоторых. Погода у нас, хотя солнечная, но холодная. Что, Мамочка, как здоровье Дудудучки и Бабы Саши? Как Твое здоровье? Приедешь ли ты во время экзаменов или я сам пойду домой после них. Поцелуй крепко всех. Тебя родная, дорогая, милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

Когда приедет Ваня? Вчера ходил на ½ часа к Осташевым. Ира собиралась идти на танцкласс. Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, хорошая, родная Мамочка целую, Твой Степа. Скучно дорогая, хорошая, милая Мамочка без Тебя, крепко, крепко еще раз целую Тебя родная моя, славная, Твой Степа.

КП –133391; Арх –43780

29.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая Мамочка, Милая!

Если бы Ты знала, как мне не везет в этом году на экзаменах. Я думал держать, не менее чем получить двухзначные числа, а тут «8» и «7». Ну, что делать?

Эта «7» произошла следующим образом.

В 11 билете нужно было знать доказательство, которого не было в книге, ни Шаниро, ни Николай Иванович его не знали. Я был вызван в 1-ую голову и вытаскиваю 11 билет. Билет я знал плохо. Тогда я попросил Юл[ия] Август[товича] погонять меня по курсу. Курс я знал хорошо, так что выглядел в сложности с билетом на 7. Теперь подготавлиюсь к французскому. Дай-то Бог, выдержу хорошо его. Алек[сандр] Александрович мне передал Твою телеграмму. Очень жаль, я то его мало знал. Как здоровье Дудучки и Бабы Саши. Крепко всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка, крепко целую, Твой Степа.

Результаты письменной алгебры еще не известны. Еще раз крепко, крепко тебя дорогая, милая, славная, хорошая Мамочка, целую, Твой Степа.

Письменная алгебра была вместе с устной. Милая, хорошая мамочка М. Перре и Александр Александрович Тебе кланяются. Еще раз крепко, крепко целую, славная, родная, дорогая Мамочка, целую, Твой Степа.

КП –126916; Арх –40798

11.11.1913

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, милая,

Хорошая, Мамочка, идем сегодня с Ваней и [...] в цирк «Модерн» смотреть борьбу. За уроком русского языка со мной сидел директор, был очень мил со мной даже дал карандашик, чтобы я подчеркивал что нужно. М. Перре благодарит Тебя за телеграмму. [...] порекомендовал мне репетитора господина Кузика, который живет на Лермонтовском проспекте № 23 кв. 7. У нас в Лицее все идет по старому, если не считать того, что Львов, кажется, уходит, получая генерала, и Юлиан Августинович, за выслугу лет, тоже получает отставку, но как первое, также и последнее слухи, ничего достоверного нет. Крепко всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка, крепко, крепко целую, Твой всей душой Степан.

Бедная Маруся очень ходит убитая; сегодня едет.

Крепко, крепко еще раз целую, Тебя дорогая Мамочка Твой Степа.

КП –129282; Арх –41766

9 января 1914

Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, милая, хорошая Мамочка.

Вчера я Тебя не писал, так как боялся испугать – у меня сильно болела нога, так что я не мог на нее ступить, поэтому я не пошел в Лицей. Это произошло оттого, что Путьтин наскочил мне на ногу и пришиб косточку, я вымазал ногу йодом. Сегодня я был в Лицее, Юлиан Августинович вызвал по геометрии – поставил [7]. Говорит, что поставил бы и больше, но на первый раз и этого достаточно. Сегодня видел мельком Г-на [Бемишкера], передал письмо. Видел и Алек[сандра] Алек[сандровича] Рубца был очень мил, ему делали операцию. Собирался приезжать к нам. Сожалел о кончине Бабы Нади. Погода у нас довольно теплая, 4 градуса мороза сегодня.

Крепко Всех целую. Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка, крепко, крепко целую, Твой всей душой Степа.

Заходил сегодня в представительство Пежо, видел машину на 20 [...], очень хорошо пригодна для русских дорог.

Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка, целую, Твой Степа.

КП –129281; Арх –41765

[1].1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка! Сегодня меня вызывал [Батишка], получил у него «12», [поставил] за рассуждения, которые я ему приводил и «7» по французскому сочинению. Я на этой недели нигде не был. Вчера предполагал пойти в театр, но не пошел. Так как было чересчур много уроков. У Тети Ньюни и Тети Лары всю эту неделю не бывал, а вот сейчас думаю опять засесть за занятия. Погода у нас стоит ужасная – сегодня все время горели у нас [в] Лицее огни. Дождь моросит вперемешку со снегом. Думаю в субботу пойти к Тете Ньюни и Т[ете] Ларе проведать, а то Тетя Н[юня] может еще обидеться, что я у них так редко бываю. Сейчас пришел Фридрих Яковлевич, нужно идти заниматься. Крепко Всех целую. Тебя дорогая Мамочка, крепко, крепко целую, Твой всей душой Степа.

КП –133393; Арх –43782

3.1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая, милая Мамочка

Все время я усиленно занимался, так что не имел времени даже зайти к Тете Ларе и Тете Нюне. В субботу я был у Т[ети] Нюни, все идет по старому. Т[етя] Н[юня] сидит и штопает что-то. Кицка заводит граммофон, или играет на рояле, а дядя Коля сидит и читает газету. Там я встретил [Асанзация] и его Жену, которая также не находит ничего лучшего, как сидеть и вязать набрюшники. [Асанизаций] сидит в углу и все по обыкновению читает. Это времяпровождение до чая, после него садятся все играть в джокер. При чем обе дамы не решаются даже и во время карт бросить свое интересное занятие. К общей компании еще присоединяется фройляйн, которая очень сосредоточенно смотрит в карты. В воскресенье был у Тети Лары. Тетя Лара лежит в кровати, так как простудилась. Дядя Лядя сидит возле нее и читает, а Ира со своей подружкой сидят в комнате и все время хохочут.

Дорогая Мамочка, пожалуйста, скажи Бабе Кате, что я еще не все ее поручения исполнил, а про Дядю Ваню Евецкого, она меня просила разузнать, я кое-что узнал. Он хотел поступить в какой-нибудь полк, [хотя], конечно, рядовым. Министр военный на это не реагирует ничем, а юстиции, кажется, отчего-то не соглашается, но это еще не достоверно. Потом он еще находится в Петрограде. Когда о нем узнаю подробнее, я Б[абе] Кате напишу. О Жорже ничего пока не известно. Крепко всех целую.

Тебя, дорогая Мамочка, крепко, крепко целую.

Всей душой Твой Степа.

Как справляется Ляскоронский со своей новой должностью. Еще раз крепко, крепко целую. Твой Степа

Поцелуй Бабу Катю и не забудь передать ей, пожалуйста, так как ее интересовало.

Письмо, которое Ты, Мамочка, написала, М. Перре не передал так, как он даже ничего и не спросил про него. Он Тебе кланяется. Целую, Степа.

КП –129268; Арх –52752

14.1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

Сегодня весь день мотался как угорелый по Городу. У нас в Лицее организовали сбор в пользу красного Креста. Ходил все время с [Шибинским], обедал у него, после обеда поехал в Народный дом, собирать там. Очень туго дают, скупые, какие-нибудь пятнадцать-двадцать рублей. В народном доме встретил еще своих, в антрактах [говорили], а во время представления сидели и смотре-

ли, давали «Былые времена», довольно скучная вещь. Мы не досидели поехали собирать в цирке. Там почти-что ничего не собрали. Завтра еще предстоит мне собирать почти-что весь день. Зато уроков нет. Все очень довольны.

Дорогая Мамочка, [вино] мы получили, стоит оно у нас запакованным в коридоре.

Крепко всех целую и Тебя, дорогая Мамочка, крепко, крепко целую. Твой всей душой Степа.

КП –129280; Арх –41764

20

23.1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

Отчего Ты так долго не пишешь? Я сейчас послал телеграмму Тебе. Не хуже ли Твоей руке? У нас в квартире вчера расставили мебель. Мне очень нравится Твой диван и кресла. В зале тоже очень хорошенькие и удобненькие кресла. Кресло мое тоже привезли, очень удобное. Теперь сижу все больше на нем и зубрю. Приезжай Мамочка скорей. Устраивайся, а то мне здорово таки скучно без Тебя. Мамочка хоть пиши чаще, а то мне уже дней пять не писала. Завтра поеду к Кицке на Именины. Тетя Нюня очень меня просила. У них идет все по старому. Завтра будет ровно месяц, как я приехал в Петроград и Тебя не видел. Напиши хоть когда Ты приедешь! Крепко всех целую. Тебя, дорогая милая Мамочка, крепко, крепко целую. Твой всей душой Степа.

КП –129277; Арх –41761

21

31. – 1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

У меня случилось маленькое несчастье по немецкому языку. В первый день когда я пришел на немецкий язык он меня не спросил, а во второй он меня начал спрашивать те вещи, которые объяснял в классе. Оказалось, что одного знания [стихов] и самого Фауста не достаточно. Четвертные оценки, как только получу, напишу Тебе. Я поправил Закон Божий. По нему у меня «12», по географии я получил «10», по космографии – «7», по одной русской истории «7», [оскандалился], хотя знал хорошо и можно мне было [больше] куда поставить; по новой я не знаю; он мне сказал, что я отвечал хорошо. Занимался я все это время очень много, пришлось в какую-нибудь неделю отвечать по всем предметам. У Тети

Нюни еще ни разу не был. Крепко Бабу Сашу целую. Тебя, дорогая Мамочка, крепко, крепко целую,

Твой всей душой Степа.

КП –129269; Арх –41753

22

9.11.1914

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка

Сейчас кончил [занятие], на завтра уроков не очень много. Вчера, т.е. в субботу, был у Тети Нюни. Там была довольно большая куча народа, которая по обыкновению сидела и играла в лото. Перед Тетей Нюней заезжал к Навроцкому, который меня оставил у себя обедать и после обеда. Программа была довольно хороша. Сегодня думал проехать к Тете Ларе, а то уже давно не был у нее. Погода у нас сегодня очень хорошая все утро и весь день светит солнце, на дворе тепло. Нам дано опять домашнее сочинение, нужно его представить к 10-му Декабря, так что есть время над ним посидеть. С [...]живем мы дружно, он все нам сообщает новости с войны. Крепко всех целую. Тебя, дорогая мамочка, крепко, крепко целую, Твой всей душой Степа.

КП –129283; Арх –41767

23

7 ян. 1914.

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая хорошая

Мамочка! Сейчас я пил чай после того, как был у Тети Нюни и давал ей подписывать билет. Сегодня был, конечно, в Лицее; было довольно весело, т.к. никто не спрашивал. Все объясняли и было спокойно сидеть. Ване не дали отпуска, он еле-еле отпросился на 2 дня в Москву. Там женился его товарищ по полку. Его, т.е. Ваню, не отпустили потому, что нет офицеров в полку. На конкурсе Пешкан (добрый) взял третий приз. Великан (злой) тоже прыгал, но свалил одну рейку. Прыгал на нем корнет Аршиневский. Ваня сейчас только уехал в Москву. [Бешишкера] еще не видел, т.ч. ему не передал еще письма. М. [Винзберфорс] и М. Речче благодарили за телеграмму. Погода у нас давно хорошая. Вчера с Ваней ходил в Троицкий Театр, там встретился с Бабушкиным; он был вместе с [Ворожейкиным]. Крепко всех целую Тебя дорогая, милая, хорошая Мамочка, крепко, крепко целую, Всей душой Степа.

Видала, как закрутил Степа, будто Чиж. Кажется, остановился на 26 сильном Пежо. Еще раз крепко, крепко Тебя, милая Мусенька, целую, Твой Степа.

КП –164429; АФД –56

11 апр. 1915

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая, милая Мусенька.

Собирался Тебе все время написать, но так и не собрался, все время зубрил, так как у нас наши преподаватели всех нас тянули. По латыни я получил «9» баллов. [Панн] был доволен моим ответом в четверти – выставил «8». По истории Русской – «10», по новой – «9», по химии – «9». Курт Викторович вызывал меня и, хотя я знал хорошо, поставил лишь 7 баллов. По русскому письменному у меня в четверти «11», а по устному – «10». По Закону Божьему – «12». Вчера у нас было прощание с преподавателями. Самое трогательное было с Куртом Викторовичем, который даже плакал и с [Бреланом]; Историк был страшно доволен за группу. Наш физик тоже был страшно растроган, его нам очень жаль, т.к. он к нашему классу очень хорошо относился и нас любил. Оказывается наш класс все препод[аватели] любили и очень жалели с нами расставаться. Теперь я засел готовиться к экзаменам.

Думаю сейчас поехать в [Домик Петра] к Спасителю и в Казанский Собор.

Погода у нас сейчас хорошая. Распустили нас в пятницу в 4 часа. К многим экзаменам думаю готовиться с Косаговским. Пожалуйста, Дорогая Мамочка, не волнуйся и не расстраивай понапрасну своего здоровья в делах. Даст Бог, все будет благополучно. Крепко, крепко всех целую, Твой всей душой Степа.

Заезжал к Т[ете] Нюне, оказывается, Кицка провалилась на алгебре устной, но в среднем все же выдержала, т.к. по письменной получила «4». Пожалуйста, не говори этого у Б. Кати, кажется, это у них в секрете. Еще раз крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП – 164430; АФД – 57

18 Ап. 1915

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка,

Прости пожалуйста, что я Тебе так долго не писал. Все время я ужасно зубрил. Вчера у нас был экзамен по химии; начался он только в 5 часов вечера, так как Ник[олай] Владимирович был занят все утро на заводе. Присутствовал директор, инспектор и Чижов. Меня экзаменовал Ник[олай] Владимирович поставил всем 10 баллов. Был доволен моим ответом и директор. По письменному французскому я получил 8 (за диктовку) и 8 (за сочинение) общ. 8. По немец. 8 (диктовка), 9 (перелож.) общий 9. По английскому еще отметки не знаю, т.к. Мг. Брей еще нашей работы не проверил, а по Русскому за диктовку я получил 10, а за сочинение еще не известно. Все преподаватели, Слава Богу, очень милы. У нас Мамочка пока, если Ты конечно ничего не имеешь против, живет Косачевский, т.к. право, к экзаменам в Лицее очень трудно готовиться, то я уже

его и пригласил к нам чтобы он как-нибудь не сел на них. К тому же он совсем теперь здоров. Погода у нас дня три была очень погожая, даже иногда падал маленький снежок. Крепко всех целую, Тебя дорогая милая Мамочка, крепко, крепко целую, Твой всей душой Степа.

Коля просит поцеловать твою ручку. Еще раз крепко целую, Твой Степа.

КП –164431; АФД –58

26

6 – 1915

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

Ехал я хорошо. У меня в купе сидел почти все время Ковалевский и маленький Гурский, брат убитого на войне. Были все вместе в ресторане, а кроме этого съели все, что было положено. Давал я телеграмму аккуратно... я дал телеграмму перед Москвой, так как мы шли с запозданием на два часа и прибыли туда около двух часов ночи. Мне это посоветовал проводник. В Москве меня никто не встречал, в этом я не сомневался. В Петрограде меня встречали. [Михаила] Винтовка, которую прислал Ваня довольно заржавевшая, нужно будет дать ее в чистку, а то жалко пропадет. Тетя Лара и Ира заходили. Заезжал я к [Кохане]. Т[е]тя Нюня и дядя Коля пошли куда-то обедать. Кицка же, опять лежит с повышенной температурой. От них я поехал к Навроцкому и с ним отправился в кинематограф смотреть продолжение «Соньки золотой ручки». Сейчас буду идти принимать ванну. Поцелуй всех. Тебя дорогая Мамочка крепко, крепко целую, Твой всей душой Степа.

Ту книжечку французскую я всю прочел. Еще раз крепко, крепко Тебя дорогая мамочка целую, Твой Степа.

КП –126928; Арх –40810

27

8.1915

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка!

Прости, пожалуйста, что я распечатал Ванечкино письмо. Но я думал это сделать, так как в Петроград приехал один из Ванечкиных товарищей его же полка, а если Ваня просит что-нибудь прислать, то можно было бы переслать через него. У нас дома все, Слава Богу, благополучно. Четверть мою я видел. Когда Ты приедешь, ее пришлют для подписи. За[он] Бож[ий] 12. Рус[ский] Уст[ный] 11 Рус[ский] Пис[ьменный] 10 (я не знаю отчего не 11, пришел узнать, но оказывается 10), французский 8 уст[ный] и 7 писм[енный], в среднем 8, Латинский – 7, Английский у[стный] 12, пис[ьменный] 12, ср[едняя] 12, География – 10, История новая – 8, русская – 10, Логика – 9, Химия – 9, Немецкий

у[стный] – 8 и 6 ср[едняя] 7, Космография – 8, Физика – 8. В среднем выходит 93/14.

Поцелуй всех. Дорогая Мамочка крепко крепко Тебя целую.
Твой все душой Степа.

Дорогая Мамочка приезжай скорее. Муся узнай, пожалуйста, в Охоте про ружье и отдай, пожалуйста, приготовленное мною в чистку. Еще раз крепко, крепко целую, Твой Степа.

Дорогая Инна Филипповна, я знаю, что Вы должны будете ругать меня, я виноват. Сегодня убрали на полке и к ужасу своему нашли Ваши калоши глубокие, не знаю, как они попали в абажур старый вероятно когда перебирались с Троиц[кого]. Я действительно везде искал, а только не в абажуре.

Крепко целую Вас Искрен[не] Преданный любящий Вас, Маруся.

Лучше выберите в Екатеринославе, а то я боюсь.

У нас масла немного, да оно не хорошее горькое. Можно не в кадочке, а в ящик положить и можно к Вашим [...] индюшки.

КП –126929; Арх –40811

28

23 Ап. 1916

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая милая Мусенька

Сейчас кончил римскую литературу, начинаю Данте. Даст Бог, экзамен сойдет благополучно. Был сегодня в церкви. Дельвич просил поцеловать Тебе ручку. От Девиза до сих пор денег не несут. Не знаю, что делать, финансы мои истощились. Был у Алешки купил 500 [...] по очень умеренной цене 8 рублей за сотню. Никуда не выезжаю, все сижу дома. Вчера вечером забавлял кошку, которая все время просила меня поиграть. Занимался у Тебя в спальне, а Коля в гостинной. Жара стоит аховая [18] градусов в тени. Позволило начальство ходить по улицам в мундирах. Как здоровье Бабы Саши? Я от Тебя до сих пор не получил ни одного письма. Как Твое здоровье, как вообще дела идут? Сейчас только 4 часа, т.ч. я думаю сегодня кончить Данте, чтобы завтра все повторять. Крепко всех целую Тебя дорогая Милая Мамочка крепко, крепко целую. Приезжай скорее, а то здорово без Тебя скучно. Кошка греется около меня на подоконнике. Еще раз крепко целую, Твой Степа.

Дорогая Мамочка извиняюсь, что распечатал Ваничкино письмецо. Пересылаю его Тебе. Целую Степа.

КП –164432; АФД –59

26 Ап. 1916

Петроград – [Катеринослав]

Дорогая Милая Мамочка,

Слава Богу, всеобщую литературу сдал на 10 баллов. Отвечал я 1 билет по греческой и 27 по Данте. Коля получил 8, очень был недоволен. Дорогая мамочка извини пожалуйста, что я без Твоего разрешения дал взаймы Улрику 50 рублей. Ему нужно было отдавать отчет в курс сколько у него собрано денег за фотографические карточки нашего вечера. У него не оказалось 50 вот я ему их и дал, а то пошли бы разные разговоры, могли бы может быть [выпереть] из курса. Был сегодня у Подушко прощался; поехал на юг. Просил позволения поехать в [Евецкие] поработать. Я ему сказал что Тебе об этом напишу. Он к Тебе сам с поезда зайдет просить. Принеси мне в подарок свою обещанную картошку, что была на выставке. Был сегодня в манеже. Ездил [Сашова] и Миша. Сейчас думаю засаживаться за дальнейшую зубрежку. Следующий экзамен Всеобщей истории. До сих пор от Тебя ни одного письма не получил. От Дервиза денег не несут. Как здоровье Бабы Саши? Крепко всех целую. Тебя дорогая милая Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129293; Арх –41777

7 июля. 1916

Минск – Катеринослав

Дорогая милая Мусенька,

Нас передвигают, но куда еще неизвестно. Эшалан наш идет с большими задержками. Сейчас стоим в Минске. Думали стоять 2 часа, а стоим уже больше суток. Дорогая милая Мамочка, не мог писать тебе так долго, т.к. почти все время был в пути. Время ползет страшно медленно. Аппараты наши уже давно улетели на место нашей новой стоянки. Будем кажется стоять недалеко от станции [Замирье]. Вчера сидел все время в вагоне с Колей, капит[аном] [Буторинным] и играли в преферанс. Погода все время стоит убийственная – дождь идет, слякоть. Может на новом месте будет лучше. Кажется сейчас погода дальше не [...] здесь оборвалась. Как Мусенька Ты проводишь в Евецких время? Наверно хорошо у Вас на юге. Арбузы и дыни наверно уже [пошли], а у нас ничего нет, да и Слава Богу, а то наверно были бы какие-нибудь болезни. Крепко всех целую Тебя дорогая милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126919; Арх –40801

16.7.1916
 Київ – Катеринослав

Дорогая милая Мусенька,

не нужно хорошая так волноваться, как Ты вчера на вокзале. Я был сам на себя не доволен, что себя не сдержал. Дорогая Мусенька извини меня, пожалуйста, и не сердись на меня. Мы все, Слава Богу, благополучно доехали до Киева. Мария Дмитриевна, Ф[едор] Евген[ьевич] были очень довольны местами. Ф[едор] Ев[геньевич] ездил сегодня к Великому Князю по делам отряда. А я с Мар[ией] Дмитр[иевной] и Анатолием Евгеньевичем пошел осматривать Киев. Во Владимирском соборе были, когда мы собирались выходить, туда приехала Государыня Императрица Мария Федоровна. После осмотра собора пошли обратно в гостиницу. Думаем ехать дальше с 12 часовым поездом. Дорогая Мусенька, как Твое здоровье? Скажи, пожалуйста, Тете Жени, что я [пакеты] передал Мар[ии] Дмитр[иевне], а т.к. их никто не провожал то она дала их начальнику станции. [...] передали Ник[олаю] Дмитр[иевичу]. Сейчас сию в номере один, все разошлись по делам.

Не хватило чернил. Милая Мамочка, поезжай скорей в Евецкие и тамправляй себе здоровье. Пожалуйста, не давай никому моих патронов, а то теперь очень трудно найти. Крепко всех целую. Тебя дорогая Милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126920; Арх - 40802

2 Августа 1916
 [...] – [Катеринослав]

Милая дорогая Мамочка.

никак не мог Тебе послать письма т.к. наша канцелярия еще не открыта, а без штемпеля нельзя отправлять. Вот уже третье письмо у меня лежит. Павлуша еще в Петроград не поехал, кажется завтра поедет в Смоленск, Анатолий Евген[ьевич] за автомобилем, я его попрошу там бросить письмо. Послал Тебе телеграмму, чтобы Ты не так беспокоилась – я Тебе так долго не писал. У нас все идет по старому. Милая мамочка как Твое здоровье и бабы Саша? У нас все стоит хорошая погода, ходил сегодня опять на охоту. Взял одного зайца, хотя и не время, да уже все равно. Хотя не наш отряд, но один летчик соседнего отряда за два дня сбил двух немцев, жалко что у нас нет истребителей, а то может какого-нибудь немца подбили. К нам приехал француз очень веселый, страшный [...], вылитый портрет кинематографического «[Пренса]».

Крепко всех целую. Тебя дорогая милая Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126922; Арх –40804

8 Авг. 1916

[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька

Я написал Тебе пять писем и послал телеграмму, чтобы Ты не беспокоилась, а вчера получаю от Тебя телеграмму по-видимому Ты их еще не получила также, как и я еще не получил ни одного письма от Тебя. У нас здорово скучно, приходится сидеть в комнатах, – т.к. погода за последние два дня здорово испортилась. Только и есть занятие, что вечером склеивать фотографии, а днем морить мух каким-то новым средством, называется оно «Каталь» очень хорошее, через 5-10 минут в комнате не остается ни одной мухи. Если у нас много мух, то купи его. Милая Мусенька скупай везде кур, [цыплят], уток, индеек, т.к. у нас доходит цена на кур до 5 рублей штука. Здешние крестьяне не так глупы как кажутся и продают кур по фунтам беря за 1 ф[унт] кур 1 руб[ль]. Здесь цена индюшки достигает 19 рублей. Офицерство просит Тебя, чтобы Ты в посылке для отряда и их не забыла, говорят что белья у них хватает, а вот чего другого совсем нет. Крепко всех целую. Тебя дорогая Милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126924; Арх –40806

[10] Авг. 1916

[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька.

Посылаю Тебе это письмо через Петроград, куда, наконец, послали Павлушу за покупками по фотографии. Те письма послал через Смоленск, с Анатолием Евгеньевичем. Федор Евгеньевич, кажется, наводит справки о бумагах нужных для Тебя. Мы теперь живем в очень хорошей (сравнительно) усадьбе. Все у нас идет по старому. Кто теперь у нас живет в Евецких. Как устроился Георг[ий]. Мак[симович] и Вас[илий] Афанас[иевич]. Много ли уже [смолотили]? Был ли Ваня с Тараней в Евецких? Сейчас на дворе так парит, что мы вылезли в сад. Думаю когда спадет жара пройти немного на охоту, говорят, что есть много куропаток. Уже долго от Тебя Милая Мусенька не получаю писем, напиши мне пожалуйста. Крепко Всех целую. Тебя дорогая милая мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126923; Арх –40805

№7. – 12 Августа 1916
[...] – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка,

Было страшно обрадован твоими письмами. Получил я их вчера все сразу 15 штук, а сегодня получил Твою посылку. Все офицеры очень благодарны Тебе за вино, я подарил часть печенья и конфет собранию. Милая мамочка я сам знал что Тебя будет беспокоить мое молчание, но я никак Тебе не мог отослать писем. Милая Мамочка, пиши, пожалуйста, адрес так как Ты писала: Действующая армия. 21 авиационный отряд [Жан Кон], я думаю, если Ты будешь писать на имя Ф[едора] Евген[ьевича], будет верней. Наш Никольский, Слава Богу, здоров и невредим, с ним ничего не случилось. Дорогая Мамочка, наш отряд теперь все перебрасывают с места на место. Автомобили сейчас при отряде ни одного нет, т.к. все поломаны. Милая Мамочка, пока не спеши приезжать к нам, побереги себя, а то Ты и так разболелась, а тут перепрыгивать с поезда на поезд, езда в товарных вагонах вместе с клопами и вшами т.к. мы теперь стоим вне больших станций, куда бы подходили пассажирские поезда, придирки разных комендантов все это ей ей будет Тебя только расстраивать, а вот если будем стоять где-нибудь, где будет удобно для Тебя, тогда можно было бы рискнуть. Ф[едор] Евгеньевич проэктирует опять всей компанией приехать на юг осенью. Было бы очень хорошо. Милая Мусенька, большое спасибо за Твои письма и посылку, да письма в действующую армию можно посылать без марки. Крепко милая хорошая Мамочка целую, твой Степа.

Я очень доволен, что сундук пришел, очень беспокоился за башмаки, которые в нем. Как это бабу Ктю так хватило? Писать я ей думаю не буду, а Ты Мамочка все же пожалуйста спроси, может ей чего-нибудь да и нужно, хотя она здорово так едка и зла, да все же жалко. Если Ты милая Мусенька, думала туда ехать, по своей доброте, то лучше не езд, а то подумает что приехали все родичи ждать наследства, и еще наговорит всякой пакости, расстраивая еще больше Тебя. Всех крепко целую. Тебя дорогая милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126925; Аpx –40807

№ 12. – 12 августа 1916
[...] – Катеринослав

Дорогая милая Мусенька,

Все у нас идет по старому, Федора Евгеньевича не сегодня-завтра переведут, а нас вместе с ним. Так что и Тебе будет легче с подарком, да и для нас будет удобнее. Федор Ев[геньевич] очень кажется рад, что получил дивизион. Наверно так недель через 3-4 получу отпуск. Я страшно доволен, хоть посмотрю что у нас дома делается да поохочусь вдоволь. Жалко очень что у нас берут одного

летчика в другой отряд. Был очень хороший боевой и милый офицер. Теперь в отряде у отрядной собаки родились цуцата за которыми все офицерство очень нежно, они все время сидят в комнатах на кроватях и без того много блох, а теперь с собаками еще хуже. Приходится все время чухаться.

Крепко всех целую, Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129279; Арх –41762

37

№ 9. – 14 Авг. 1916
[...] – [Катеринослав]

Милая Славная Мусенька,

не могу себе представить, как Ты до сих пор не получила от меня писем, а также телеграмму, которую я Тебе послал уже с неделю. Вчера получил два Твоих письма, странно 20 и 23 от 14 пропуск и вот 12, 22 нет, а первые все без пропусков. Вчера у нас было объявлено, что Румыния объявила Немцам и Австриакам войну, конечно, все обрадовались. Погода у нас все какая то хмурая, т.ч. летают теперь мало. Милая Мамочка хотелось бы мне посмотреть что у Вас делается, наверно, хорошо в [Евецких], а то себе здесь сидишь да думаешь, что у Вас делается. Милая Мусенька лучше не приезжай к нам, а то право расхво-раешься еще больше, трудно до нас добраться. Лучше уже я как нибудь к Вам проберусь. Хотелось бы это сделать поскорей. Побереги милая себя сиди лучше в [Евецких] и ни куда не выезжай. Не надоедает ли Тебе со своими [...] [Арохит] Кириллович?

Крепко всех целую Тебя дорогая милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129262; Арх –41746

38

№ 8. – 15 Авг. 1916
[...] – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка,

Спасибо большое за деньги, их я получил вчера вечером. Как раз во время т.к. мои финансы были на исходе. Был сегодня дежурным по аэродрому, завтра дежурит Коля. Обязанность дежурного довольно скучная: нужно встать часов в 5, посмотреть какая погода, если плохая, то идти снова спать, если же хорошая, то будить летчиков, которым назначено лететь; был при отлете аппаратов и при их опуске, разводил костры для того, чтобы можно было определить направление ветра при посадке машин т.к.: нужно садиться всегда против ветра. Сегодня было очень ветрено и шел небольшой дождь т.ч. посмотревши на погоду, пошел снова спать. Милая Мамочка я, кажется, забыл Тебе написать, что летчик

[Крутен], (не нашего отряда) тот что уже раз сбил немецкий аппарат, опять сбил второй. Сейчас отправляется от нас почта т.ч. нужно спешить с письмом. Говорят, что нас опять передвигают, но недалеко. Милая Мамочка не беспокойся, пожалуйста, мы смогли дальше чем когда-либо [стоять]. Крепко всех целую. У нас уже начинает пахнуть осенью, погода здорово испортилась. Крепко, крепко Тебя милая славная Мамочка целую, Твой Степа.

КП –126926; Арх –40808

39

*№ 14. – Август 29. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Дорогая милая Мусенька.

Вчера вечером ездил к брату Ф[едора] Евгеньевича, Борис[у] Ев[геньевичу]. Который живет теперь недалеко от нас. Ночь была великолепная, луна светила во все [...]. Ездили на автомобиле ([Авар Д], Ф[едор]Ев[геньевич], Анат[олий] Евген[ьевич], Коля и я) здесь очень хорошо, т.к. туда проходит очень недурное шоссе. Борис Ев[геньевич] живет в очень хорошеньком доме на довольно высокоом пригорке среди леса. Поиграли у него в шахматы, поужинали и поехали домой. Теперь часа в два ночи здорово видна Венера, посмотрели на нее, да и пошли спать. Завтра Ф[едора] Евген[ьевича] переводят в дивизион, а нас (Колю и меня) дней через 5-6. Спасибо милая Мусенька за деньги, я, хотя их еще и не получил, но они наверно скоро придут. Ф[едору] Ев[геньевичу] Нужно будет преподнести к.н. вещь. В здешних местах чудная охота: кабаны, лоси и другие звери. Кабаны так обнаглели, что приходят по ночам к самой деревне рыть картошку. Милая Мамочка, здесь в отряде есть один офицер, учился до войны в Петровско. Разумов. Как управляющий был бы очень подходящим человеком (конечно после войны), как Тебе это понравится? Крепко всех целую. Тебя милая славная Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126934; Арх –40813

40

*№ 17. – 4 Сент. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Милая славная Мамочка,

вчера не мог Тебе писать т.к. был на дежурстве – старожил аэродром и все имущество там находящееся. Было довольно скучно, шел дождик – все спят, а в лесу кричат проклятые сычи да совы. Вообще стоять не очень приятно, в час меня сменили, а я себе пошел спать. Милая Мамочка что то еще я не получил от Тебя денег. Придется довольно много платить за стол, за подарки и т.д. О нашем переводе пока еще ничего не слышно. Наверно скоро. То о чем Ты мне Мусенька писала – правда. Как бы мне хотелось скорее приехать домой. Так

хочется поохотиться. Крепко всех целую. Тебя дорогая милая Мамочка крепко, крепко целую, твой Степа.

КП –164433; АФД –60

41

*№ 20. – 6 сент. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Милая члавная Мусенька,
еще наш перевод от Ф[едора] Евгеньевича не пришел. Ждем со дня на день. В отряде у нас идет все по старому. Следил вчера за воздушным боем. Немец попал между нашими тремя аппаратами. Его здорово обстреляли и он должен был улететь к своим. Вся эта штука происходила под лучами заходящего солнца. Все аппараты блестели как стеклышки. Денег, милая Мусенька, я еще не получил. Жалко что я не могу приехать на свой день рождения домой, да что делать, как переведусь попрошусь у Ф[едора] Ев[геньевича] в отпуск. Хотя бы скорее перевестись. Здесь то хорошо, но я думаю у Ф[едора] Ев[геньевича] будет лучше. Как никак, я к нему привязался. Ужасно досадно, охота в районе военных действий запрещена, а здесь чуть ли ни каждый день на картошку приходят кабаны. С офицерами можно было бы поохотиться, да никто из них не верит в это, а самому идти не охота, так как можно попасться.

Крепко всех целую. Тебя милая дорогая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –164434; АФД –61

42

*№ 21. – 8 Сент. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Милая славная Мусенька,
провел я свой день рождения также как и все дни, никто конечно и не мог предполагать что 7 сентября мог родиться такой великий человек как я, а потому никаких оваций мне не устроили. В довершении всего мне чуть не пришлось идти на ночное дежурство, это было недоразумением и оно скоро выяснилось, т.ч. вечер и ночь я мог спокойно провести за чаепитием. Сегодня с утра и весь день был в командировке с Анатолием Ев[геньевичем] в маленьком городке N. Городок весь, с веру до низу, кишит евреями, которые в свои лавки тащут покупателей за фалды. Побывали в Костеле, послушали орган, посмотрели как конфирмацию местных полек. Довольно красиво. Но очень смахивает на маскарад. Милая Мамочка, все эти места мы сможем посмотреть после войны, т.к. дороги здесь великолепные и на автошке путешествовать одно наслажде[ние], здесь дороги напоминают английские – такие же вылизанн[ые], чистые, за время войны они немного попортились, но ничего. До сих пор я денег от Тебя не

получил, ну да ничего здесь мало расходов и так обойдусь, вслучай если у меня изсякнут, то попрошу у Анат[олия] Евг[еньевича]. Милая Мамочка, тяжело было Тебе наверно проводить 7 сент[ября] без меня. Приходили крестные к Тебе поздравлять? Уже 3 дня как не получал от Тебя писем наверно сегодня получу их.

Крепко всех целую Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –164435; АФД –62

43

*№ 22. – 10 Сент. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Дорогая милая Мусенька,
как долго Ты еще думаешь оставаться в Евецких? Получил от Тебя письма, как странно что письма от сюда приходят к вам Бог знает как, т.к. я Твои все получил, за исключением одного-двух. У нас сегодня выдался замечательный день, теплый, солнечный; мне всомнились наши сентябрьские деньки. Так захотелось мне быть дома, – поехать в лес. Милая Мусенька что же это наш [Архипка] плохо смотрит за лошадьми. Наверное жеребую кобылу накормили трухлой соломой от этого могли произойти преждевременные роды. Милая Мамочка соскучился я здорово. Нужно потерпеть, наверно скоро (в конце этого месяца поеду домой). Милая Мусенька спасибо большое зденьги, которые ты мне выслала, но котоых я еще не получил. Крепко, славная, всех целую. 2 ваши коллективные открытки получил. Тебя крепко, крепко целую Милая Мамочка, Твой Степа.

КП –164436; АФД –63

44

*№ 26. –15 Сент. 1916
[...] – [Катеринослав]*

Милая славная Мусенька,
Большое спасибо за деньги, только одно странно 150 рублей я получил, а 200 рублей еще нет, хотя лни были посланы на неделю раньше. Вчера ездил в местечко N по делам отряда и на панихиду по 2 офицерам смежного отряда. Милая Мусенька, кажется, скоро уже увидимся, т.к. наверно в непродолжительном будущем меня отпустят. Страшно рад, соскучился я здорово, хотелось бы посмотреть [на] свое родное. Милая Мусенька не беспокойся, что я далеко от Федор[а] Евген[ьевича], как тогда так и теперь, отношение офицерства к нам осталось таким же хорошим. О нашем переводе еще ничего не слышно, да и не мудрено, т.к. у Ф[едора] Евг[еньевича], на первое время и без нас много работы, а когда он все у себя устроит, то все и сделает. Меня беспокоит не приход

200 руб., боюсь как бы не затерялись, что было бы страшно глупо. Крепко всех целую. Тебя дорогая хорошая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –1291294; Арх –41778

45

28 Сент. 1916

[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька,

вчера не мог Тебе писать, т.к. меня сменили с дежурства только в 2 часа, почта от нас уходит в 1 дня. Стоять было довольно погано; от 6 часов вечера до 12 ночи и от 6 утра – до 12 дня. Ночью было стоять довольно погано шел маленький дождик часов до девяти и скука одолевала, а от 9 пришел ко мне [помощник], с которым и прокоротали оставшееся время. Утром время прошло совсем незаметно, наши палатки стоят в довольно большом сосновом бору, в котором тьма белок, на которых я смотрел. Некоторые белки не замечали меня и добежали по земле до пяти шагов прыгают они до четырех аршин в длину. Очень [милые девушки]. Милая Мусенька, сделай пожалуйста запрос на почте – я до сих пор не получил 200 рублей. Милая Мусенька пришли мне, пожалуйста, если можно денег рублей 300 т.к., извиняясь что так много, боюсь что тебе будет неприятно. Но пришлось довольно много потратить, и в отряде есть какие-то побочные сборы. Кроме того, я Коле должен уже рублей 75. Крепко всех целую Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126927; Арх –40809

46

5 октября 1916

[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька.

Слава Богу, я скоро смогу тебя увидеть т.к. в непродолжительном времени получу отпуск. Милая Мамочка мой приезд немного зависит от того, когда придут ко мне деньги. Я просил Тебя прислать мне 300 рублей т.к. мне нужно будет отдать Коли рублей 75 да еще [заплатить] в собрание рублей 75, да еще набежит моих долгов рублей на 25-30. Милая Мамочка послал Тете Ларе и Ире Телеграмму, не знаю только как она дойдет. Об их положении нужно будет, славная Мамочка, с тобой подумать, а то [Ты], Муся, осталась можно сказать не при чем. Наверно приеду как только получу деньги, если же они запоздают то я возьму денег и кого – нибудь из офицеров. Например Зиквиста, который мне предлагал. Милая Мамочка не писал Тебе 3 дня писем, т.к. был в командировке, за разными принадлежностями для отряда. Крепко всех целую Милая Мамочка крепко, крепко Тебя дорогая целую, Твой Степа.

КП –164437; АФД –64

7 октября 1916
[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька

Вчера перед отходом вечером на аэродром, я был вчера [подчаском], получил Твои два письма. Взял их с собой и только придя мог прочесть. Милая Мусенька не волнуйся, пожалуйста. Бумага о нашем переводе получена и он состоится в недалеком будущем так дня через 3-4. Большое спасибо за 150 рублей, наверно дня через 2 получу остальные 200. Наверно по приезде Ф[едора] Евгеньевича, получу отпуск и тогда смогу уже посидеть дома. Милая Мамочка, как наша продажа леса, взяли ли мы поставку на железную дорогу. Говорят что Ф[едор] Ев[геньевич] приедет из отпуска числа 8, т.ч. к его приезду мы и переведемся. Дорогая Муся, не пугайся что я замерзну. Хотя и говорят, что в вышних слоях воздуха идет иногда снег, но до земли он еще не достигает. Крепко всех целую Тебя Милая дорогая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –164438; АФД –65

10 октября 1916
[...] – [Катеринослав]

Мила дорогая Мусенька.

Вчера получил от Тебя письмо, был как всегда очень рад, когда наш адъютант через некоторое время прислал еще два. Одно от Тети Жени, другое от Муси Сталь. Ну и Тетя Женя что же она забыла про своего племянника, нечего сказать. Там она сидит себе может себе всегда купить сколько угодно сладостей, а мне несчастному нельзя было купить и фунта семечек. Ну да ничего, были добрые люди, которые и ссудили мне известную толику, так что я без всяких лишней мог провести время. Милая Мамочка был тронут вниманием Тети Муси, пишет что Миша и Гарик писали мне 5 раз. Но я ни одного письма не получил. Просит ей написать, не знаю – кажется на это ей плохо [разписывать]. Жду перевода к Ф[едору] Ев[геньевичу], наверно дня через 2-3 состоится. 200 рублей еще не получил. Нужно будет немного подождать с отпуском уже от Ф[едора] Ев[геньевича] попрошу, а то неудобно придет перевод, а меня не будет. Сегодня у нас чудесный день.

Славная Мамочка не волнуйся и не беспокойся. Крепко всех целую. Тебя милая славная Муся крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129163; Арх –41747

30.1916

[...] – [Катеринослав]

Дорогая милая Мамочка,

не мог Тебе писать все это время т.к. был все время в переезде со старого места на новое. Мы теперь стоим недалеко от станции [Спаявки] [полесских] дорог. Еще здесь не обосновались. Посылаю письмо через Петроград Павлушей, который туда командирован за фотографическими принадлежностями. Милая Мусенька я Тебе написал еще в дороге [...], но не мог опустить в ящик т.к. поезд нигде не останавливался. Записушку посылаю тоже с Павлушей. Я еще тогда не знал, где буду находиться. Милая Мусенька, получил письмо. Ф[едор] Евгеньевич еще не знает где мы будем стоять, чтобы тебе туда написать с вещами для отряда. Ну как у нас дела в Евецких? Как Твое здоровье? Сегодня ходил на охоту по маленькой речке, убил утку, но не мог ее достать, т.к. берега очень тонкие. Третий день как у нас стоит хорошая погода. С Колей я сдружился, он все мечтает о женитьбе. Милая Мусенька, прочел твои «Petites [...]», по-моему, написано довольно по детски и думаю, что у нас людей таких наивных не бывает. Милая Мамочка, посмотри, пожалуйста, на жеребят как они проживают? У нас дни проходят за днями, не принося ничего нового. Можно сказать, так здорово скучно. Крепко всех целую. Тебя дорогая милая Мамочка крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –126921; Арх –40803

[...] – [Катеринослав]

13 окт. 1916

Милая славная Мусенька, вся писчая бумага у меня вышла, а я не побеспокоился себе купить, пришлось на записушке. Спасибо большое за деньги, их теперь у меня даже больше чем с избытком. Получил по переводу 500 рублей. Все были удивлены, и строили разные предположения, какое бы я мог послать Тебе слезное послание, чтобы выудить такую большую сумму, но конечно все шутя. Жду Ф[едора] Евгеньевича, извещение когда к нему перебираться. Вчера ходил с ружьем по следу с офицером из штаба. Некто Потоцкий и с гончими и хотя бы увидел маленького зайца. Жду не дождусь перевода чтобы скорей приехать домой. Милая Муся – в чем заключается наш подряд на дорогу? У нас хотя дни и пасмурные работы в отряде никакой нет – [...]. Милая Муся, не давай играть нашему Григорию Максимовичу, как хорошего дельца, а то он как бы по своему недомыслию нас не впутал в какую-нибудь невыгодную сделку. Каких деревьев Ты думаешь Мусенька посадить – пожалуйста если можно побольше осокоря. Что выкидывает наш дурень [Арешка], не портит ли он своей [кликлой] Тебе, по обыкновению, нервов.

Крепко всех целую. Тебя милая дорогая Мамочка крепко, целую, Твой Степа.

Конверт нашелся, а бумага нет. Еще раз крепко целую, Твой Степа.

КП –129273; Арх –41757

51

20 Декабря 1916

[...] – [Катеринослав]

Милая дорогая Мусенька.

Всю ночь у нас шел снег с ветром настоящая заверюха. Зато сегодня выдался замечательный денек. Солнечно морозно. – Все стараются [наметать] как можно больше, а тут как на грех машины плохо работают т.к. замерзает то вода, то масло. Пока еще остался в отряде, здорово не хочется переезжать да что делать. Сделал, так уже не пеняй на себя. Даст Бог и там будет хорошее отношение, да и Ф[едор] Евг[еньевич] должен скоро приехать. Думал прислать для Владимира Васильевича рецепт проявится, говорят, что очень хороший. Как странно. Не получаю от Тебя милая Мамочка писем. Милая Мусенька наверно сейчас же перееду в дивизион, как пройдет Рождество. Если даже Ты и выслала письма (кажется я тебя просил об этом), то это ничего т.к. я думаю что их я еще застану здесь. Мыши наши настолько разнахальничались, что не обращают на нас никакого внимания гацают по краватам. Получишь это письмо ко дню моего рождения. Как было бы хорошо проводить дома праздник. Да уже Слава богу что хоть у себя в отряде хоть на праздник остался. Да хорошая мамочка скучно без Твоих писем. Зато сразу получу их штук десять. Крепко всех целую и поздравляю. Тебя Милая хорошая Мусенька крепко, крепко целую и поздравляю (в первом письме).

Твой Степа.

КП –129264; Арх –41748

52

[1916]

[...] – [Катеринослав]

Получено 20

Милая дорогая Мусенька, послал Тебе позавчера как приехал телеграмму и Георг[ий] Мак[симович], который остался в Минске. Я получил сегодня утром телеграмму, что до востребования телеграмм посылать нельзя. Умники не могли меня раньше предупредить. Послал ему открытку, а то бедняга будет ждать там, напрасно беспокоиться. Посылаю Тебе еще одну телеграмму на всякий случай. Милая мамочка вызвали меня, т.к. не получали бумаг посланных из госпиталя и от Воинского начальника. Они пришли только 7 числа этого месяца. Все уговаривают меня остаться в отряде и хоть вместе провести праздники, не знаю

смогу ли я это устроить. Тем более что из дивизиона еще обо мне не запрашивали. Ехал я все время до Минска очень хорошо, хотя и было страшно скучно. В Минске встретился с Гирсом, товарищем по Лицею. Был очень доволен и с Павлушей Форст, который приехал туда по делам отряда. Милая Мамочка здоровье мое, Слава Богу, хорошо. Беспокоюсь я только о Георгии Макс[имовиче], что он будет делать все время в Минске. Я был очень доволен, что добрался до своего отряда без всяких приключений. Жалко будет если я не смогу провести праздники в нем и мне придется приехать в дивизион. Скучно будет Тебе милая Мусенька Тебе на праздники, ну да что уже делать. Оказывается, что обо мне беспокоились в отряде, что мог остаться на праздники один.

Крепко, очень крепко целую мою дорогую хорошую Мамочку, Твой Степа.

КП –129270; Арх –41754

53

[1914 – 1916]
[Петербург] – [Катеринослав]
СПб. –Ек-в

Дорогая Мамочка!

Когда Ты меня привезла в Лицей было на часах ровно 7. Я отправился в 4 класс, так как там я должен был отсиживать. Из нашего класса я встретил там человек 5 также за разные провинности.

Дорогая Мусенька напиши мне, как Ты доехала и что делается дома. Пишу карандашом, так как сейчас мал[енькая] переменка.

Слава Богу, все благополучно. Крепко, крепко Тебя целую Твой маленький Степа.

КП –129272; Арх –41756

54

[1915 – 1916]
Петербург – [Катеринослав]
№ 3-4 Сент

Дорогая славная Мусенька!

Сегодня я получил два письма и телеграмму. Писал я сегодня русскую диктовку, на физике меня вызывали, да только не поставил оценку. Завтра нужно всем быть в церкви. Слава Богу, у нас все благо[получно]. Дорогая Мусенька, когда я пришел из отпуска, то как-то было скучно не увидеть Тебя дома. Что, как здоровье Бабы Саши? Поцелуй всех крепко. М. Перре и Косоловский Тебе кланяются.

Крепко, крепко Тебя моя Мусенька, целую, Твой Степа.

КП –129271; Арх –41755

616

55

[1914 – 1916]
Петербург – [Катеринослав]
№ 10 – 100 к

Дорогая славная мамочка!

Сегодня было много интересного! Вызывал меня сегодня господин [Бетхер] я вышел отвечать ему как дома и получил 8 восьмерку.

На латинском уроке я нечаянно вынул подстрочник, г. [Коль] это увидел и вызвал меня, отобравши его у меня предварительно. Я ответил и получил 8. Попросил я прощения у г. [Коля], он меня простил за подстрочник и, вырвав перевод, отдал словарь.

Сегодня же мы писали алгебру письменную. Решил я 3 задачи, а одну [...]. Всего было 5 задач.

Дорогая Мамочка, соскучился я по Тебе, Дусенька.

Поцелуй всех крепко! Крепко! Тебя Мусенька славная, целую, пиши.

Твой Степа.

КП –129274; Арх –41758

56

[1914 – 1916]
Петербург – [Катеринослав]

Дорогая, славная, Мусенька, сегодня я пишу второе письмо. Расскажу я Тебе не веселую вещь. Сидел я на первой репетиции, уже приготовил уроки, как вдруг мне захотелось поговорить с Косаловским сел я на кончик стула вдруг стул из-под меня и я на полу. М. Перре меня за это и закатал до утра воскресенья, но мне не очень это жалко, так как все равно у Кох[ов] очень скучно.

Дорогая Мамочка, каждый месяц у нас в Лицее бывает конференция на счет поведения учеников. Мне выставили 11. Немногие получили 12, но некоторые, человек 7 получили и по 9 и 10. Так что мое поведение еще хорошо. Скучно моя Мусенька без Тебя. Сегодня пробовали голоса и сказали что я 2-ой теперь, только хочется мне как-нибудь от этого отвертеться, что бы не петь в хоре.

Целую Тебя дорогая Мамочка крепко, крепко, Твой Степа.

КП –126917; Арх –40799

57

20 апреля 1917
Петроград – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька.

Вчера держал письменный по тактике получил 12. В субботу будет орудийный устав, после репетиции приехал домой переоделся и поехал на баллет, не знаю одно или два Л.

Танцевала Карсавина¹, она была очень мила, великолепно танцевала. Были Кохи, кроме Т[ети] Ньюни, которой как всегда нездоровится, была Т[етя] Ляля с Кутиком, ему страшно понравилось, каждый [старался] всех поторопить, боясь что опоздает к поднятию занавеса. Александр Иванович тоже был в ложе, я с ним аплодировал больше чем следует, т.ч. Дядя Коля даже накаливался. После театра поехал к Кохам чай пить, а потом сыграли в бридж, правда если человеку хочется поругаться, то пусть пойдет к ним играть в карты, на что уже я, а и то извожусь. Тетя Ньюня скулит как месячный щенок, боясь проиграть копейку, второй такой скряги нигде нельзя сыскать. Дядя Коля тоже не отставал от своей благоверной, давая всем и каждому наставления. Право невозможные, в игре, а первая – и [в] жизни, люди.

Александр Иванович собирается не сегодня завтра переехать к нам. Лошадь я ему в Пажеский корпус² устроил, будет там стоять. В понедельник ходил в Фарс, что на Крюковом канале, думал посмеяться, а увидел только сальности, которые ни сердцу, ни уму ничего не говорят. Артисты не стараются, да и не для кого, во всем зале человек 30 народу. В труппе нет совсем красивых артисток, все они какие-то мешки с голосами старых извозчиков. Милая мамочка узнай, пожалуйста, о судьбе моих друзей. Как Ты доехала все ли обстоит (конечно сравнительно) у нас благополучно? Кобыла моя начала прыгать уже 1 ар. 12 вершков. Не знаю самому выходить на конкурс или дать ее кому-нибудь. Крепко Всех целую. Тебя милая хорошая Мусенька крепко. Крепко целую, Твой Степа.

КП –126930; Арх –40812

58

8 августа 1917

Петроград – [Катеринослав]

Милая дорогая моя Мусенька,

Ехал до Харькова один в купе, там мне посадили какую-то польку с сыном лет одиннадцати; полька, дама довольно привлекательной наружности, – жаль только что малость мажется и зубы подкачали, и глупа как пробка. Пичкала меня всю дорогу вкусными пирожками с яблоками [поковскими] конфетами, беда только в том, что она не сильна в зоологии и смешала гиппопотама с лосем, даю Тебе в этом слово, а так все, Слава Богу, обстояло благополучно. Приехал в Петроград со всегдашним опозданием, поехал сразу домой выкупался и отправился в пажеский – встретили меня все очень радушно. Был у капитана, поздоровался с ним; моих работ по съемке он не проверял, как и у всех остальных. Узнал о здоровье своей конячки, оказывается, она выздоровела и уже можно на ней ездить. Герарди еще не видел где-то он пропадет, сказали мне что он говорит что я принят в [тяжелый], но я только тогда наверно когда сам от него услышу. У меня сделался какой то поганый почерк, царапаю как муха, наверно потому что давно не писал. У меня осталось только сдать тактическую задачу и пулемет.

Крепко всех целую Тебя милая хорошая Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129290; Арх –41774

59

*31 Августа 1917
Петроград – [Катеринослав]*

Милая славная Мусенька.

Пока у нас все, Слава Богу, было спокойно. Завтра у нас состоится производство. Сегодня был у директора и полковника Карпинского, я почти что устроился в Севастопольский, даже наверняка буду туда выпущен. Туда выходят Деревицкий, [Ляхно], Лукин и я. Билет на Севастополь у меня уже заказан на 15 сентября, я думаю, что Тебе можно будет сюда приехать, но предупреждаю, народу в вагонах уйма, [прет] публика; даже в купе сидело нас в маленьком отделении 4 человека, может постесняются вас, что Вы дамы. Все это было, когда я ехал, теперь не знаю – кажется, уже успокоились. Едем мы почти все вместе в Севастополь, так будет удобней. Заказал у Бермана длинные брюки, Слава Богу, еще от Лицея остались у меня лакированный башмаки.

Крепко всех целую.

Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко целую, Твой Степа.

КП –129289; Арх –41773

60

*20 Сентября 1917
Севастополь – [Катеринослав]*

Милая славная моя Мусенька, никак не мог Тебе написать, хотя и было время, да прямо ленился. Ехали мы все хорошо, пожирая в невероятных количествах запасы Покровского, у него было их столько, что можно подумать мальчик отправляется на Северный полюс. В Москве подсел к нам Лукин, он со мной ехал в одном купе, которое я получил в вагоне прямого сообщения Сев[астополь] – Петр[оград] еще до Москвы. Приехал в Севастополь с опозданием на 7 часов как и следовало ожидать Деревицкий ничего нам здесь не приготовил. Я с Покровским остановился у Киста, а Лукин и [Ляско] ютятся у Деревицкого, куда сегодня переехал и Покровский, а я пока не найдена подходящая квартира живу у Киста имею номер с балконом во 2-м этаже в 6 р. 50. Квартиры здесь довольно дешевы, но еда, особенно кофе.

Багажа пока не развязывал, он стоит внизу у швейцара. Швейцар говорит, что меня узнал, по-моему врет. Ну так вот, в первый день никуда не ходил представляться, сидел дома разбирался. На другой день, т.е. вчера пошли все в штаб, я получил направление в 5ю противозаэропланскую батарею, которая недалеко стоит от города. Думаю остаться жить в городе, а туда ездить только на службу.

Завтра думаю туда поехать посмотреть, что делается, не знаю как будет обстоять с отпуском, поживем – увидим. Милая Мамочка, не пугайся пожалуйста слова «противоаэропланская», это Таже крепостная артиллерия, в состав полка которой входят батареи для воздушной обороны города. Если позволяют дела, то пожалуйста, пусть Вас. Афанасьевич, или кто-нибудь другой подыщет мотоцикл, т.к. никаких средств сообщения с Ялтой здесь нет, разве автомоб[или], которые берут в один конец 300 руб. на счет пропуска, разужнаю, когда буду все знать – напишу. Принесли мне из чистки [Holland]. Крепко, крепко целую Тебя милая славная Мусенька крепко крепко целую Твой Степа.

КП –129288; Арх –41772

61

24 Сентября 1917

Севастополь – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька

Ходил вчера к себе на батарею, просил меня туда зайти сменить на некоторое время офицер, который там дежурил. Поехал туда для первого раза на извозчике, оказалось довольно далеко, хотя туда оказывается ходит трамвай, но от последней остановки нужно еще идти минут 12 пешком. Посидел с час с ним, он мне показал тамошние орудия и объяснил их действие, после этого он ушел, а я остался там. Сперва взялся читать какую-то ерунду, потом мне это наскучило и я пошел знакомиться с солдатами батареи. Они в это время играли в городки, – когда я подошел они предложили мне сыграть с ними, сыграли всего партий 5 когда пришла мне смена в лице подпрапорщика, в это время ко мне подошли солдаты с просьбой почитать газету, что вменяется в наши обязанности. Почитал им с часа 1 ½, а потом подошло время ужина и я пошел домой к Кисту, там получил от Тебя телеграмму и письмо. Пожалуйста Мамочка направляй пока денежные переводы к Кисту, когда я себе найду подходящее помещение то об этом напишу. Крепко всех целую. Тебя славная милая мамочка крепко крепко целую твой Степа.

КП –129287; Арх –41771

62

29 сентября 1917

[...] – [Катеринослав]

Милая дорогая Муселька

Вчера получил повестку на деньги пойду их сейчас получать. Запрягли меня уже на дежурства. Раз уже дежурил на батарее приходится там бывать через день от 6 часов вчера до 10 утра. Скука аховая сидишь в домике проклятые сычи орут во всех балках, только уже я к ним привык, а к довершению этого, какой то умник пустил под мой домик кроликов, которые, как начинается

ночь, поднимают под полом возню. Подумываю на них охотиться конечно не с ружьем, а прямо петельками, будет хоть это развлечение Здешние дамы как на подбор морды, а те, у которых физиономии поприличнее, ходят не на ногах, а на каких-то фортепьянных тумбах. Тем не менее, Деревицкий усиленно ухаживает. Вчера все вместе ходили играть в лото – конечно никто из нас ни разу не взял. Милая Мусенька, если башмаки и костюм готовы то пожалуйста вышли и их, не знаю как будет вернее, может быть, наложным платежем.

Сегодня опять иду в дежурство. Не знаешь продали мою кобылку? Крепко всех целую. Тебя милая славная Мамочка крепко крепко целую
Твой Степа.

КП –129286; Арх –41770

63

15 октября 1917

[Севастополь] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька.

Сижу сейчас на дежурстве. Ну и надоели они мне хуже горькой редьки. Сегодня хоть солнце светило, а то в прошлое мое сидение все время шел дождь. Дело Андреевой кончилось. Был с Лукиным у нотариуса, он был как благородный свидетель. Вручил мне 3000 руб. Андреевой да за 38 за дело. Дал от себя [10] руб. на контору, кажется Ты всегда так делаешь. Закладную с передаточной надписью перешлет Тебе недели через две т.к. она послана на подпись старшему нотариусу в Симферополь, и раньше как в означенный срок не сможет быть готова. Кажется скоро мне удастся удрать в отпуск. Это время ухаживал за одной дамой – женой летчика, бывшего пажа. Он почти что с первого дня войны попал в плен. Очень интересна и как собеседник и как женщина, она еще молода, а волосы совсем седые. Не беспокойся. Она совсем здорова. Относится ко мне очень тепло, только плохо то что она уже начала мне надоедать. Ездил вчера с ней в Георгиевский Монастырь неделю тому назад, забыл Тебе об этом написать был там тоже и тоже с ней. Смотрели на заход и восход солнца, – а вообще провели много времени. До сих пор не могу перебраться от Киста, а выходит довольно накладно там жить. Думаю завтра как приду с дежурства переехать на квартиру. Столуюсь я или у Киста или в морском собрании, а по вечерам обыкновенно пью чай с Лукинским и Деревицким у них дома, т.е. там где и я предполагаю жить. Наша квартирохозяйка очень милая дама, – только уже больно много смеется. Крепко всех целую Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко целую Твой

Степа.

КП –129284; Арх –41768.

19 октября 1917
[...] – [Катеринослав]

Милая славная Мусенька.

Сегодня, как только пришел с дежурства пошел получать деньги. Меня чуть не обсчитали на 50 рублей, – видят, пришел какой, «green-horn», да не тут то было. Я деньги не спрятал сразу в карман, как это прежде делал. А пересчитал на прилавке, громогласно заявил, что меня обжулили, кассир покраснел и вытянул мои 50 руб. из кармана, куда он их уже успел сунуть. Ну и народец пошел!

Мм. Андреева прислала мне несколько раз записку сегодня был у нее. Начиная было о том не прибавить еще к 3м тысячам немного, я заявил что не имею права. Кажется ей так нужны деньги, что можно было бы ей не 3и дать, а 2 ½ и на то была бы согласна, ну да как Ты мне приказала так я это и буду делать. После завтра мы, т.е. Лукин и я пойдем к нотариусу и все сделаем, а то боюсь чтобы какнибудь по первому разу не попасться, а он в этом отношении, кажется, человеком опытным и меня в обиду не даст. Милая Мусенька приходится мне служить через сутки на челые сутки. Что то не складно не знаю как написать. По утрам у нас бывают уже морозцы, днем же очень хорошо. Нашли в том же доме комнату будем все вместе жить. Одни внизу другие наверху. Освобождается он 15 числа. Пиши только по старому моему адресу. Большое спасибо за деньги. Крепко Всех целую. Тебя милая славная Мусенька крепко, крепко

Целую. Твой Степа.

КП –129285; Арх – 41769

ПРИМІТКИ

№ 7

¹ Императорський Олександрівський ліцей – привілейований учбовий заклад для дітей дворян в 1811 – 1917 рр.

№ 57

¹ **Карсавіна Т.П.** (1885 – 1978) – видатна російська балерина.

² Пажеський корпус – військовий учбовий заклад в Санкт-Петербурзі з 1802 р. 8 жовтня 1914 р. російський імператор Микола II затвердив «Положення про пришивдчену підготовку офіцерів у військовий час у військово-навчальних закладах з чотирьохмісячним прискореним курсом». На такі прискорені курси у Пажеський корпус і був зарахований С. Євеський.

Надійшла до редколегії у квітні 2007 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА «ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСНИК»: ЗА ЛИСТАМИ Л.М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Сучасне грушевськознавство має незаперечні здобутки у вивченні багатогранного таланту та широковекторної громадської діяльності М.С. Грушевського. Маємо низку праць Я. Малинка, Р. Пирога, Л. Винара, О. Юркової, С. Кіржаєва та ін., в яких розкрито проблеми, пов'язані з біографією та науковою роботою вченого. Одним із аспектів життя і творчості М.С. Грушевського було видання і редагування ним єдиного на початку ХХ ст. всеукраїнського журналу – «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ) – та спільна праця в часописі разом з донькою М. Старицького, чудовою українською письменницею Людмилою Старицькою-Черняхівською.

ЛНВісник засновано з ініціативи М. Грушевського у Львові 1898 року замість журналів «Зоря» та «Жите і слово» і з огляду на репресії супроти українського слова на підросійській Україні, до кінця 1906 р. він видавався на грошові пожертви наддніпрянської та галицької інтелігенції й національно свідомих меценатів – політиків, підприємців, землевласників. У перший період діяльності журналу до редакційної колегії входили: М. Грушевський, І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк. Активно співпрацювали в часописі письменники, вчені та громадські діячі з Одеси, Києва, Чернігова, Полтави, Харкова.

З послабленням антиукраїнського законодавства в Російській імперії, видання «Вісника», знову ж з ініціативи М. Грушевського, переноситься до Києва і з січня 1907 р. він починає виходити як львівсько-київський. За видавця в 1907 – 1912 рр. підписувався Михайло Сергійович, за редактора С. Веселовський (до 1910 р.) та М. Гехтер. З 4-го числа 1912 р. видавцем номінально стала Л.М. Старицька-Черняхівська, редактором Остап Лисенко. Редколегія і головна контора ЛНВ в 1914 р. містилася на Великій Підвальній, 36. До редакції входили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Євшан, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, О. Ле-

вицький, В. Леонтович, Леся Українка, О. Олесь, Ю. Сірий, Л. Старицька-Черняхівська та Л. Цегельський. Завідував київським виданням О. Олесь.

З початком першої світової війни видання закрила російська влада. В часи Української Народної Республіки ЛНВ відновлював свій вихід у 1917 – 1919 рр. за редакцією О. Олесь. В 1922 – 1939 рр. знову видавався у Львові.

Про один чи не найцікавіший період історії «Вісника» саме і розповідають листи Л.М. Старицької-Черняхівської до Михайла Грушевського, що охоплюють 1904 – 1914 рр. Вони зберігаються в ЦДІА України у м. Києві у фонді родини Грушевських: ф. 1235, оп. 1, спр. 765, арк. 1 – 72. Написано епістолярій в часи їхньої спільної праці над виданням «Літературно-наукового вісника». Це був час, коли Людмила Михайлівна активно опікувалася справами часопису, видавала його і несла на собі весь редакційний тягар. Листи проливають світло на матеріальне становище видання, на автуру, добір матеріалів, тогочасні літературні та навкололітературні справи. Писані вони від руки, атраментом. Оскільки дат у більшості немає, то їх встановлюємо, виходячи із змісту написаного. Позаяк в науковій літературі ще не було спеціального дослідження діяльності редколегії вісника, і не досліджувалася роль у цьому М. Грушевського, ці листи є своєрідним відкриттям у царині вивчення історії національної журналістики, літератури та біографістики.

Л. Старицька-Черняхівська ввійшла до складу редколегії часопису з переїздом «Літературно-наукового вісника» до Києва. Тут письменниця видрукувала низку віршів, драматичних творів («Муки українського слова», «Гетьман Дорошенко»), а також критичні праці про Ганну Барвінок, М. Садовського, Л. Толстого¹. Людмилі Михайлівні присвячують свої вірші І. Стешенко, М. Вороний.

Варто відзначити, що з початку ХХ ст. Л. Старицька, як письменниця, переходить в основному на історичну драму. У 1910 році для театру М. Садовського вона написала одну з найкращих своїх драм – «Гетьман Дорошенко», вміло й тонко відтворивши трагічний і героїчний образ, котрий на той час, окрім повісті М. Костомарова «Чернігівка», не був відбитий в українській

літературі та, власне, й нині лишається таким. Про цю п'єсу йдеться в кількох листах до М. Грушевського.

До виходу в Російській імперії українського слова з підпілля Л. Старицька дописувала у «Киевскую старину», «Московский листок», «Русское богатство», «Русскую мысль», друкувалася в галицьких «Зорі», «Житі і слові», в альманахах «Складка», «Українська муза», «Розвага», «Вік». Крім поезій, в ЛНВ вона видрукувала рецензії на альманах «Складка» та низку інших видань, на твори А. Кримського й Лесі Українки, нарис «Пристроили», чудову статтю на захист театру корифеїв «25 років українського театру», що стала, по суті, першим шкіцем історії нового українського національного театру.

Після скасування попередньої цензури і з появою на Наддніпрянщині української преси, Л. Старицька співпрацює з усіма часописами, які почали виходити: «Рідний край», «Україна», «Вільна Україна», «Нова громада», газети «Громадська думка», «Рада» тощо. Друкуються її оригінальні твори, поезія, драматургія, проза, критика, пристрасна публіцистика, а також переклади, неперевершеним майстром яких вона дедалі частіше себе виявляла. Разом з Оленою Пчілкою та Іваном Стешенком Л. Старицька-Черняхівська випускає у 1908 році альманах «Нова Рада», присвячений пам'яті М. Старицького та його альманахові «Рада». Листи показують, як плідно співпрацює Л. Старицька з М.В. Лисенком. На її лібрето великий композитор написав опери «Енеїда», «Ноктюрн», «Сафо», а також музичні номери до драми «Гетьман Дорошенко», особливо знаменитим з яких став марш Петра Дорошенка.

Перша чверть ХХ ст. була часом найвищого творчого піднесення літераторки. Крім згаданих творів, в ці роки вона пише проблемно-сімейну драму «Крила» (1913 р.), п'єсу «Останній сніп» (1917 р.), в якій грав М. Садовський, історичні драми «Милость божа» з музикою Кирила Стеценка, «Розбійник Кармелюк» (1926 р.), «Богдан Хмельницький» («Перед бурею»), «Іван Мазепа» (1927 р.), драматичну поему на одну дію за творами Т.Г. Шевченка «Думи мої», а також перекладає українською мовою лібретто опер, оперет Штрауса, працює над нарисами про Лесю Українку, А. Кримського, І. Франка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, пише рецензії на твори Олени Пчілки, С. Черкасен-

ка, М. Рильського, О. Левицького, Л. Яновської. П'єси Людмили Старицької-Черняхівської ідуть на сценах багатьох театрів, їх беруть до репертуару як українські, так і російські трупи. Означене теж добре відбито в листуванні з М. Грушевським.

В дні революції 1905 року її можна було бачити на мітингах та демонстраціях, на засіданнях політичних гуртків. Вона стала членом щойно створеної Української демократично-радикальної партії. Після столипінського перевороту, посилення реакції та гоніння політичних партій і організацій, провідники УДРП за-сновують 1908 р. таємну надпартійну спілку – Товариство українських поступовців – ТУП, яка мала політичне і громадське спрямування і брала на себе роль керівника національно-визвольного руху на Наддніпрянщині, що практично й мало місце до 1917 р. З огляду на жандармське переслідування ТУП діяло під вівіскою клубу «Родина» (про нього теж є часті згадки). Активними діячами товариства, крім Л. Старицької, стали С. Єфремов, М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, П. Стебницький, Д. Дорошенко та ін.

Пишучи про членів ТУПу, М. Грушевський зазначав, що це був мозок української нації, пізніші соціалісти-федералісти, «українські кадети», і далі додав: «Пані Черняхівська була тоді в Києві, можна сказати, центральною репрезентантною фігурою сеї інтелігенції». Товариство видавало газету «Рада» в Києві та журнал «Украинская жизнь» в Москві.

Згадано в листах родину М. Грушевського – доньку Катерину (Кильюню) та дружину – Марію Сильвестрівну. А також – чисельну рідню Старицьких-Лисенків: ще 27 січня 1896 р. Людмила Михайлівна стала дружиною київського лікаря Олександра Григоровича Черняхівського. Згодом він став відомим ученим – неврогістологом, професором, доктором медицини, автором численних робіт у цій галузі, упорядником словника медичних термінів в українській мові². 1900 р. у них народилася донечка – Вероніка, Рона, як називали її всі. Це її портрет у 1917 р. напише О. Мурашко, це їй присвячуватиме вірші Валеріан Поліщук.

Отже, епістолярій Л. Старицької є важливим джерелом до вивчення історії української літератури, журналістики і проливає певне світло на роль в означених галузях суспільної свідомості Михайла Грушевського.

ПРИМІТКИ

¹ Старицька-Черняхівська Л.М. Гетьман Дорошенко. П'єса на 5 дій. – ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – № 12.; Ганна Барвінок (Посмертна згадка). – ЛНВ. – 1911. – № 9; «Живой труп» Л.Н. Толстого. – ЛНВ. – 1911. – № 12.

² Див. його роботи в ЛНВ: Черняхівський О. Нові гадки про походження людини. – ЛНВ. – 1908. – № 2; Його ж. Нові погляди на ролю ферментів у процесах життя. – ЛНВ. – 1910. – № 9.

ЛИСТИ

1

[17 листопада 1904 р.]
[Київ – Львів]

Людмила Михайлівна Старицька Черняхівська сповіщає шановного Михайла Серієвича, що святкування ювілея Котляревського¹ має відбутися в суботу 21-го ноября і просить надіслати телеграму (можна найкращого змісту). Просить також шановного пана, сповістити про се і всіх людей, які ювілеєм цікавляться. Телеграми можна надсилати або на її адресу (Караваевская, № 35), або на адресу председателя общ[ества] (Рогнеденская ул. Влад[имиру] Ник[олаевичу] Николаеву)

P.S. Коли навіть телеграми опізняться, то вони у всякому разі будуть надруковані.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 73 – 74. Візитка.

2

[1906 р.]
[Київ – Львів]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Написала оце водевільчик, про наші сумні літературні справи¹. Спочатку було думала надрукувати в «Раді»², але виявилось, що там не зручно його друкувати. Посилаю Вам, може воно здалось би для «Вістника», але коли воно не відповідає вимогам журналу, то можна його презентувати якомусь галицькому виданню, коли здасться. Коли ж ні, то будьте ласкаві, або через Фотю³ його назад вернути, або вже там колись, як будете їхати до Києва – привезете.

Найщирші привітання Вашій пані⁴ і «панкі Килюсі»⁵.

З глибокою пошаною Л. Старицька-Черняхівська

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 17 – 18. Візитка, записка.

[1909 р.]
[Київ – Львів]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам за Вашого привітного листа і за Ваші запитання прийняти участь в «Селі»¹. Все знаєте, що я завжди рада постаткувати чим могу в наших справах, а найбільше в тих, які повстають з Вашої ініціативи: тільки поки що не можу собі уявити, що власне треба писати в такій популярній народній часопис. Ну, та що треба буде і що зможу – зроблю. Ол[ександр] Григорович² теж з великою охотою згожується прийняти участь в цім виданні.

Дуже дякую Вас за дозвіл приписати кілька слів до рецензії Залізняка³. Я власне й додала там про ту фактичну помилку, що зробив Сумцов⁴, переказуючи про суди⁵. Дуже вже було б болюче, якби така дружня послуга лишилася невиправленою в літературі. Скільки життя пішло на той процес, виграно його, й нарешті приходить «приятель» і «хвать друга каменем в лоб».

З приводу цієї помилки Сумцова я написала в З[аписки] А[кадемії] Н[аук] і сам Сумцов прислав туди цю замітку, просячи її надрукувати, але ще коли вони її надрукують, та й чи надрукують? Для мене, звичайно, далеко важливіш, щоб про це було надруковано в нашому органі, а позаяк рецензія Залізняка дуже прихильна до д[обродія] Сумцова, то це вийде й гаразд. Велике душевне задоволення зробили Ви мені.

З найглибшою повагою Л. Старицька-Черняхівська.

P.S. Щодо перекладу, то звичайно самі зробите йому присуд. Марію Сильвестрівну і Келюсю щиро вітаю.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 47 – 49.

[14 вересня 1909 р.]
Київ
14.IX.1909 р.

Ш[ановний] Д[обродію].

доручення клубної¹ старшини, маю за честь просити Вас взяти участь в наступному сезоні в Клубній Комісії по влаштуванню дитячих ранків, перші збори котрої одбудуться у вівторок, 15 сентября о 7 годині вечора в помешканні Клуба.

З правдивим поважанням Л. Старицька

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 31. Бланк Київського українського клубу: Велика Володимирська, 42.

[1910 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Всім серцем дякую Вас за привітання. Рецензію я вже і «inter armas» (здається так ?) написала, тільки підстругати. Буде на понеділок.

Ваша Л. Старицька

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 7 – 8. Візитка.

[1910 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Моя стаття вже написана, мені лишилося тільки переписати її – 2-3 години часу. Запізнилася я через те, що цілий тиждень лежала в ліжку бо була слаба. Сьогодні я їду на Куріньовку читати, та що можу дати її тільки завтра.

З щирим поважанням Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 52.

[березень 1910 р.]
[Київ – Львів]

Михайло Сергієвичу!

Заміточку за оповідання Ольги Петровни¹ подаю у Вістник, але книжечок тих, про які Ви казали, досі не одержала і оце Олекс[андр] Григорович² занесе рецензійку то може одбере їх у Вістнику.

Прийшла мені оце зараз одна думка в голову: Валерія Олександровна Вілінська³ – Ви її знаєте, одержала запросини перекласти на російську мову новітні оповідання А. Франса⁴. Вона дуже добре знає французьку мову і мені здається чи не краще – аби ці переклади з'явилися в Вістнику? Переклади Вістник друкує, але, ті переклади Пахаревського⁵, та ще здається і д[обродія]. Комаревич⁶, роблено з російської мови, а то мали б ми переклад з французької і речей зовсім нових. Що б на це Ви сказали? Дуже прошу любу Марію Сильвестровну, якщо Ви часу не маєте, одповісти мені на це, бо без принципальної відповіді редакції, я не зважусь нічого пропонувати.

З щирою повагою і найкращими побажаннями Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 50 – 51.

[квітень 1910 р.]

[Київ-Львів]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Одержала Вашого листа із приводу його знову оце пишу Вам в Києві на коліні і через те вибачте, будь ласка, за ці ієрогліфи. Мені дуже хочеться перетягти Валерію Олександровну на наше поле. Що до Франса, то раз що він Вам непотрібний, а друге те, що вона вже велику частину його по-російськи переклала, то хай вже так і кінчає, тим більше, що це робота за гроші. Але коли вже займатися перекладами, то чому не на українську мову? Вона вже виписала роман нового талановитого письменника французького «*Le soldat Bertrand*» – Аскер'а. Щоб Ви сказали про нього? Я навмисно продивилася книжку, щоб переказати вам зміст коротко: дія відбувається в казармах, де молода цього москаля Bertrand'а пропагандує соціалізм. Москалі широко переймаються ідеями соціалізму, але трапляється якась стачка, москалів виводять проти робітників – і ось драматичний конфлікт. Тема громадська, написана гарно й яскраво, що до цензури, то мабуть непевностей не виникло б, бо наприкінці роману на автора напав каптценіямер і він визнав, що соціалізм, ще не може перейти в життя. Переказую Вам коротко й розпатлано, бо читала книжку «*rag сі, rag la*», але пишу про це ось через що: Валерія Олександровна за свій російський переклад має гроші, коли я підіб'ю її перекладати на українську мову, а річ не підійде до редакції (я звісно не кажу про виконання, наперед про це не можна й казати), то тоді вона втеряє дурно час, а я вийду дійсно особою з байки «Пустинник и медведь». От через що я б просила дуже-дуже Вас, оповісти мені, – чи в принципі редакція прийняла б її переклад, даймо на той рік? І коли прийняла б, то знов чи ця річ, про яку я пишу, підійшла б до Вістника, а коли ні, то яку б річ бажано було мати? Обидві дві мови, себто й французьку й українську, вона знає дуже добре, так що я певна, що переклад її вийшов би добрий. Засилаю до редакції і оці її переклади з Беранже¹.

А я захопилася тепер Дорошенком² задля Миколи Карповича³, вже так зав'язалася, що або добути, або дома не бути. Та не знаю, що то буде: «охота смертная, да участь горькая». До того ж і Ольга Петровна⁴ заборонює мені писати цю п'єсу. Так-таки просто і каже: не пишійть, бо я на цю тему хочу написати. А як припало нам всім на горіхи в останньому номері «Рідного краю»⁵. Номер од 14-го квітня, а пишеться про вітання Погодіна! Прочитайте, там пишеться і про Вас. О[льга] П[етрівна] не пожалувала й номерів і спеціально прислала нам в Китаїв кожному по номеру – всім вобець і кожному зосібна! Прочитайте, Бога ради, – сміятиметеся зело.

А з тим всім, залишаючи себе Вашій ласці з високою повагою і найтеплішими почуттями Л. Старицька-Черняхівська.

Р.С. Марію Сильвестровну і Кілюню – широко-широ цілую і прошу її одповісти мені за Вас, бо жалкую одбирати в Вас часу. А до того ж прошу ще Марію Сильвестровну написати про своє житіє, а Ол[ександр] Григорович⁶ нагадує

про переклад. Я одержала листа від Коцюбинського⁷, – він пише, що почуває себе дуже добре.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 43 – 46.

9

[23 квітня 1910 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергійович!

Клуб, покійна «Просвіта»¹ і трупа Садовського² висилають депутата з вінками на похорони Кропивницького³. Може й Наукове Товариство⁴ пошле вінка? Тоді разом поділимо всі видатки на цього депутата. Завтра в 12 г[одині] дня у Владимирському Соборі панахида.

З широю глибокою пошаною Л. Старицька-Черняхівська

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. № 765. – Арк. 32. Бланк товариства «Просвіта» в Києві: Троїцька площа, Народний дім.

10

[серпень 1911 р.]
[Київ-Львів]

Високоповажний Михайло Сергійовичу!

Ваш лист – для мене втіха, Ваше прохання – «приказ по полку». І через те, як не зручно мені в Китаївських пушах писати про Ганну Барвінок¹ – еликоможуху. Я послала в місто по книжки і думаю до визначеного Вами терміну – встигну. Книжечки на рецензії мені подіслано вчора. Про Житецького² я не залишила думки: робота ж у мене готова, я тільки хтіла додати кілька слів про заснування Старої Громади³ і для того їздила у Київ до останнього уламка старовини – д[обродія] Михальчука⁴, але він виїхав до Одеси до 15 сього місяця. На жовтень матимете і про Житецького. Словом, – в Ваші руки передаю дух мій.

Вашу розправу в останній книжці Л[ітературно] Н[аукового] В[існика] перчитали ми паки і паки і до кожного слова прихилилися душею. Цілком не розуміємо, за що сконфісковано «Скарб» та «Сотрудник»⁵, Щось тут не те. Всі наші Вас сердечно і щиро вітають. Ваша історія України⁶ в кожного в нас на столі.

З глибокою повагою і найщирішим почуттям Л. Старицька-Черняхівська.

P.S. Дами завжди кінчають розмови в передпокою, а листи в post-scriptum. Я хтіла запитати ще Вас Михайло Сергійовичу, – де, коли і як можу я одержати гроші за «Дорошенка»⁷. І чи можу я ще дати 2 рецензії на дві книжечки, які просила мене рецензувати Ольга Петрівна⁸: – її твори і вірші д[обродія] Барвінського⁹, видання теж її?

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 54 – 55.

[20 серпня 1911 р.]
Київ-Львів
20.8.1911.

Високоповажна і люба Маріє Сільвестровна! Я Вам і Михайлу Сергієвичу вже одіслала листа, в якому писала, що заміточку про Ганну Барвінок напишу, а також рецензії. Тепер вже я замітку занесла до редакції, а рецензії напишу завтра. Дуже жалую, що Ви не одержали листа, я його одіслала на редакцію Вістника у Львові, бо не знала Вашої адреси в Криворівні¹. Що до дворника, то коли це друкує оповістку той двірник, що у нас зараз у дворі, то не раю його брати, бо він організував якраз грабїж в нашій квартирі це літо, а того двірника, що я Вам колись дала, я одшукаю зараз і скоро приїдемо. Цілую Вас міцно і щирий ширий привіт Михайлу Сергієвичу.

Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 25 – 26.

[14 жовтня 1911 р.]
Київ-Львів
14.10.1911

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Я була у Вістнику і довідалася від Павла Пилиповича¹, що він вже написав рецензію, яка і увійде до сієї книжки. (Рецензію про Ольгу Петровну). Я тому дуже рада. Про Павла Ігнатовича² на визначене Вами число подали згадку. А зараз я захопилась дуже «Живим трупом» Толстого³. Не вважаючи на брак часу, хочу навіть зробити про нього маленький докладчик в Клубі. Коли б це для В[ас] здалося, я могла б написати. Тільки я, цілком захоплюючись художньою красою сього твору, бачу в ньому і крупні дефекти. Може й помиляюсь, але маю свою думку. Коли це Вістнику придалося б, – таку рецензійку я могла б дати. І ще, будь ласка М[ихайле] Сергієвичу, одпишіть мені на це мое запитання. Садовський⁴ мене питає про 3 дію Дорошенка⁵, чи повинні полковники сидіти, чи стояти, в той час, коли увіходить московський посланець? Я не почуваю себе «на висоті» таких питань. Будь ласка, роз'в'яжіть нам це непорозуміння.

Марію Сильвестровну цілуємо, цілуємо й цілуємо і сподіваємось швидко вже до нас.

З найщирішою повагою Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 23 – 24.

[1912 p.]

Високоповноважний і дорогий Михайло Сергієвичу!

Нам неодмінно треба зібратися на засідання: – сила негайних справ. Я писала вже про це Олександрю Івановичу¹, щоб він сам призначив час, бо він не приходив вже два рази, може йому час не відповідний. Бачу що у Вас сьогодні засідання Н[аукового] Тов[ариства] у 7½ години, може б наше призначити від 9-ої години ?

Павло Пилипович² просив призначити засідання від 6-ої, та може він вирветься на годину?

Всім серцем Ваша Л. Старицька.

P.S. А чому Килюся вчора не приїхала? Роночка³ все чекала її. Марію Сильвестровну міцно цілую, може б вона завітала до нас ?

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 42.

[1912 p.]

[Київ]

Високоповажний і дорогий Михайло Сергієвичу!

Вчора був у мене Олесь¹, але ми ніяк не розібрали на коли Ви можете бути на засіданні, чи на сьогодні, чи на завтра? Через те, будь ласка, напишіть мені листа на коли засідання, він зараз сповістить всіх. Ол[ександр] Іванович може бути зараз по 6 годині – так 20 хвилин, або ½ на сьому. Просто напишіть на папірчику – засідання має бути сьогодні в такій годині. Марію Сильвестрівну я рада завжди кожну хвилину бачити, а сьогодні можна зайти до модістки од ½ п'ятої до 6-ої, коли засідання буде сьогодні. Ваша Л. Старицька

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. Візитка.

[1912 p.]

Михайло Сергієвич! Мене поставте наприкінці, бо в мене на 3 хвилини. Л[юдмила] Ч[ерняхівська]

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 20. Записка.

[1912 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

За цим клопотом я й забула сказати Вам, про дуже важливу річ, а власне про ту тисячу карбованців, що можна вжити, покищо для школи¹, – а тут наближається час платні. 19-го вони повинні виплатити всім учителям, бо коли не виплатять відразу, то це вже справить сильне неприємне вражіння і може статись початком кінця. Через те, Бога ради, порадьте, Михайло Сергієвичу, що зробити? Може б я зайшла до Вас завтра, бо сьогодні ніяк не можу прийти. Будь ласка, перекажіть через Ол[ександра] Гр[игоровича]² що мені зробити?

З найглибшим поважанням Л.Старицька-Черняхівська

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 56.

[1912 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Нема мені долі! Кілька разів заходжу до Вас, а все Вас не піймаю. Тепер так болить голова, що не можу й в гору глянути. Будь ласка ж, пришліть мені той доклад Доманицького¹, щоб я його вперед собі прочитала. Кулішевої² спогади я перепишу, бо воно так поплутано, що його й не розбереш.

З найглибшою повагою Л. Старицька-Черняхівська

P.S.Пані дружині Вашій і Кілюсі найщирший привіт і ми були й у Вас, та нікого не застали вдома.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 53.

[червень 1912 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Ольга Петр[івна]¹ обіцяла сьогодні піти добувати акти, адресу Хоткевича² написала на конверті і казала мені зараз до нього поїхати. Леся³ ніякої заставки не чинить. І дасть мені завтра 2-х акту драму на 6-ту книжку, тільки просить аби гроші їй дати зараз, бо дуже потрібні. З Олесем⁴ ми вчора їхали на звозчику в тісній приязні і при тій добрій нагоді він казав мені, що йому тяжко потрібні гроші. Чи не могло б йому товариство замість іюля видати гроші зараз? Ось і все. Чи ми ж ще побачимось?

Ваша Л.М. Старицька-Черняхівська

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 9 – 10. Візитка.

[15 липня 1912 р.]
Судак-Криворівня під Ясеневим-Горішнім
 15.7.1912 р.

Любі, кохані Марія Сільвестровна і Михайло Сергієвич!

Вітаємо всю Вашу громаду і всіх хто нас в пам'яті має. Нам тут дуже добре склалося життя, щодо місцевості й помешкання, але разом з тим всі злигодні Іовові¹ впали на нашу голову. Перше одно по одному ослабли всі діти на тяжку кір, потім ослабла мама на рожу, і дуже тяжко, а тоді і я і Валерія Олександрівна². Отже, перебувши всі ці негоди, ми тепер сподіваємось, що і з нами скінчиться як з Іовом (бо і ми не нарікали на Бога) і також перебуваємо в сподіванці «великих і богатих милостей».

Всім серцем Ваші Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський, В. О'Коннор-Вілінська, С.В. Старицька, А.Н. Вілінська

P.S. 25 вирушаємо додому.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765.

[24 серпня 1911 р.]
[Київ-Львів]

Високоповажний, і любий, і дорогий Михайле Сергієвичу!

Чекала я Вас, як проміння сонця, сподівалися ми, що Ви у вересні завітаєте до нас, і мала я Вам багато Сосиг а сосиг казати, та Ви не приїдете, і ось буду викладати Вам хоч у листі всі наші жалі. Перше, про Х книжку Вістника; книжка вже і зверстана до половини, так що ми маємо на цей раз певну надію випустити її першою, але ось що виходить: Влад[ислав] Нік[олайович]¹ узяв читати Балея² і завіз його додому, ми йому, не Балею, а Влад[иславу] Нік[олайовичу] писали, послали телеграму, і жодної відповіді нема, – мабуть, виїхав десь з дому. І ось тепер маємо 24-е, на коли б завтра і надійшла ця стаття, то, рахуючи набір, коректу, відправку коректи авторові, затрималася б книжка тижнів на два, – і ось через все це мусимо, мабуть, одікласти Балея на Х книжку. І то великий жаль, бо наукових розправ у нас у IX книжці надзвичайно мало.

Далі, історія з Вороним³: Отут можемо широко сказати: «будь проклят час, коли я світ побачив, коли мене вперше мати сповила». Ви не можете уявити собі, що це за комедія співробітництва Вороного, незважаючи на всі його позитивні якості. Ця розprawка про український театр⁴ розволочується на чотири книжки. І головне, подається вона по 3, по 4 сторінки, писаних у редакцію! Відноситься вона, власне, до мого відділу, а я її й не маю змоги прочитати, бо вона подається в останню хвилину. За 7–8 книжку я її й не читала, бо поїхала у Крим, а він її тут по листочках посилав. Не кажу про різні принципи його, з якими я не згоджуюсь, то річ неважна (хоч можна було б подати примітку від редакції), але річ

ось в чім: в його розправі сила зайвого; наприклад, в цій книжці 7 – 8 цілий друкований аркуш присвячено на те, щоб пояснювати читачам, що таке дикція, що таке декламація, як добувати горловий звук, як грудний і т.д. Ці відомости про технічні засоби акторів читачеві нецікаві, актори ж їх знають або знайдуть у першому учебнику дикції й декламації. І ось цей аркуш пропадає, а натомість можна було б дати що друге і т.д. Зараз маємо 24-е. Вороного лежить у нас 10 сторінок писаних, і це ще не кінець. Вчора він приніс з цих десяти 2 листочки у редакцію, сьогодні посилаємо до нього, коли не пришло кінця, кінця цієї глави, бо він кінець має дати ще аж на X книжку, то мусимо і його одікласти надалі. Ось такі злидні!

Далі д[обродій] Гехтер⁵ і д[обродій] Порш⁶ позавчора одмовилися дати свої статті, обіцяні і вже оголошені. Яка ж тепер вийде книжка журналу? Коли б у нас був ще запас наукових статей, що ми б замінили другими, а зараз піде тільки «Українська еміграція» Стасюка⁷. Павло Пилипович⁸ її дуже ухвалив, а хто його зна, що воно таке.

Це страшений мінус нам, що у нас нема запасу наукового, а коли й є, то переважно якийсь випадковий, хто що надішле. І знов же теж мінус наш, що через мізерію свою ми мусимо потурати таким співробітникам, як Вороний, або як Порш і Гехтер, що обіцяють праці, ба навіть просять місця для них і потім в останню хвилину зрікаються. І якби це ще завчасу було б зроблено, можна було б дати більше Кобилянської⁹ або взагалі більше белетристики, а тепер книжка вже зверстана і справи полагодити не можна. Я вже Вороному, з ризиком втратити все полум'я його кохання, написала рішучого листа, але це все паліативи. Багато у нас безладдя і якогось інертного противодействія. Степанківський¹⁰ ще літом прислав листа, просив теми, йому не одписано було; тепер я йому написала, але коли він пришло роботу? Коли б Ви швидше приїхали, Михайле Сергійовичу, бо без Вас «не уявись, что будет». Нам треба мати нових співробітників і, вважаючи на те, що маємо спеціальні наукові органи, налягти на літературу, психологію, філософію, спеціальні науки.

Що б Ви думали про такі дві теми: жіночий рух за останні часи і друга – про історію і розвиток ідеї Дон-Жуана у всесвітній літературі. Для першої теми можна б було взяти книжку «Die Frau und der politische Leben» Гертруди Баймер у Берліні, 1912 рік. Здається, що у Вістнику не було про жіночий рух ще нічого, а позаяк він набуває тепер такої солідности, я думаю, відомости про нього цікаві були б і нашим читачам. І, може б, пані Кобринська¹¹ на підставі цієї книжки дала б нам такий огляд? Друга тема прийшла мені на думку через те, що Леся¹² прислала нам свою нову драму «Камінний гість»¹³. Українська версія Дон-Жуана. Через те було б дуже цікаво, на мою думку, дати нашим читачам таку статтю, тим більше що до того є дуже гарна і нова французька книжка. Коли б Ви визнали таку статтю бажаною, то можна було б загадати її кому зробити. Ця книжка « La legende de Don Juan» досить велика, і треба тільки переказати її.

Щодо грошових наших справ, то вони дуже злі, і це впливає на друк книжки. Через наш великий борг Бондаренкові¹⁴ він зовсім неухважно відноситься до нас, ставить одного наборщика і т.д. На листи наші не моргає своїми рудими вусами і взагалі тримається як статуя командора. Страшенно гальмує це справу.

Наприкінці мусимо покаятись перед Вами і перед Видавничою спілкою¹⁵: «виновны, но заслуживаем снисхождения». Невважаючи на наші злидні, ми видали Будаєві¹⁶ аванс, – не могли не видати, бо людина просто пропадає з голоду. Дитина в нього ослабла, з квартири його жнуть, їсти нема за що купити, – він просто перевівся нінащо. І не диво! Тепер неможливо у Києві жити на 50 крб., коли і фунт м'яса коштує 20 копійок, а яйця вже зараз 30 коп. Чи ж можна витратити менше 1 крб. на харчі. Дрова зараз 36 крб. сажень, а помешкання – хоч розпинай шатро серед вулиці. Де ж дітись з цього 50 крб.! І ось, вважаючи на це, ми постановили просити Вас, благи Видавничу Спілку накинути Будаєві 20 або хоч 15 крб. Тоді з цієї надбавки можна було б погашати частку нашого авансу і так виправити його рахунки, без цього йому немає викруту. Не пропадати ж людині на наших очах? Я не хочу бути богомільною на чужу кишеню, але бачу сама, що існувати на 50 крб. у місяць у Києві цілком неможливо, а при нашій службі він не може знайти собі другої роботи. Отже, дорогий Михайле Сергійовичу, добудьте йому цю прибавку, бо становище його безпорадне, а вже схочете Ви – то й буде: «Той поведе і биша, той рече – і создашася».

Мик[ола] Віт[алійович]¹⁷ вернувся з-за кордону, почував себе далеко краще, а тепер щось знову негарно...

Марію Сильвестрівну¹⁸ нашу дорогу міцно-міцно цілую і чекаю од всього серця. Отже, пришліть нам резолюцію на цього листа. Вийде цей раз книжка тільки на десять аркушів! Та вже ту пустимо більшу.

Всім серцем Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 37 – 41.

21

[початок січня 1913 р.]
[Київ]

Високоповажний Михайло Сергійовичу!

Просимо прибути сьогодні о 6 годині ввечері. Наші діти не поспіли на цю ялинку справити костюмів, але Келюсю просимо прибути в костюмі, переодягтися можна й в нас. Чекаємо не пізніш як пів до сьомої.

З щирим поважанням Л. Старицька

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 30.

22

[1 лютого 1913 р.]
[Київ-Львів]
1.2.1913.

Високоповажний і дорогий Михайло Сергійовичу!

Затримують нас сильно статті Цегельського¹ і Євшана². Ну про це вже одіслали Вам телеграму. А ось на мартовську книжку Орест Іванович³ пропонує

дати листи Володимира Боніфатієвича⁴ з своєю передмовою, тільки без Вашої згоди, він не зважується дати їх. Дозвольте, Михайло Сергієвичу, воно ж придатніше у Вістнику ніж у Записках⁵. Просимо. Житецький⁶ теж зредагує Ор[еста] Ів[ановича] Але у нас зовсім мало наукових росправ. Я писала Славинськ[ому]⁷ і Кримському⁸, – ще одповіді нема. З грошима – досади. Довелося Гехтерові видати 150 карб[ованців]. Мусіли те зробити, бо каже потреба йому трапилась. Передплата прибуває, та вже не так шпарко. Держимося на стик внесків тогорічних. Олександр Валеріанович⁹ масу поміг, – розібрали з ним всі рахунки і всі аванси.

Чекаємо Вас. З найщирішими привітаннями Л. Старицька

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 27 – 28. Листівка.

23

[лютий 1913 р.]

[Київ-Львів]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергієвичу!

Я чекаю Вас, як чекають сходу сонця після полярної ночі. Стільки тижнів, що й годі все пригадати. Перше про мартовську книжку: Коцюбинського¹ не буде, – Шраг² приїздив визволяти Павла Пилиповича і казав мені, що М.М. почуває себе дуже зле і журиться тим, що не зможе надіслати нам на март кінця. Маркевича і досі нема; Олександр Сергієвич³ прислав листа, що розправа його на март не поспіє. Книжка й так була біднувата, а тепер ще зубожіє. Що робити? Може, зі Львова надішлете яку цікаву наукову статтю? Белетристика у нас є, але не першорядна. До речі, мені переказували, ніби Винниченко⁴ сказав, що для Вістника писати не буде, бо йому сказали: «Вам і так з ласки дають сто крб.[анців], а Ви ще чого хочете?» Чи не попросити Павла Пилиповича порозумітися з ним, бо це ж таки брехня, а шкода, коли його речей не буде. В «Дзвоні»⁵ він видрукував цілком «приємліме» оповідання. Далі, матеріальні обставини зараз не злі, хоча й багато доводиться нам виплачувати зараз. Річне звідомлення Вам одіслано. Олександр Вал[еріанович]⁶ дуже помагає; я не знаю, яка б плутанина була без нього, а він порозбирав і попідраховував усе. Досадно, що книжка вийшла 11 й ½ аркуша, але тому винні почасти і львівські статті, котрі так сильно спізнилися і не дали вирахувати зараз матеріалу.

Тепер ще єдно дуже важне питання. Виникає думка про святкування століття народження Шевченка і з того приводжу різні пропозиції і, між іншим, видання літературного збірника. Цей збірник можна укласти дуже цікаво, але починати працювати біля нього треба вже зараз. З приводу цього збиралися люде і запросили нас з Олексе[андром] Івановичем⁷ і запропонували нам, щоб ЛНВ взяв на себе й ініціативу, і взагалі проведення в життя цієї думки, і редагування, і видання самого збірника! Без Вас не можемо вирішити, як стати в цій справі, та й Влад[ислава] Нікол[айовича] вже нема: він виїхав. Порадьте ж нас, що робити.

Ще – ми самовольно, без Львова, підняли гонорар за рецензії і тепер маємо багато рецензій. На мої листи ні Кримський⁸, ні Славинський⁹ одповіді мені

не дали. Луначарський¹⁰ дав у «Дзвін» статтю, от було б нам запросити його. Може, М[ихайле] Серг[ійовичу], Ви знайдете у Львові когось, хоч про новини В-Е¹¹ літератури. Да, а як би Ви думали, тема «Історія і походження українського орнаменту» придалася б для В[істника] чи занадто спеціальна?

Приїздіть швидше до Києва. «Душа моя мрачна»...

Я чекаю Вас, як чекають сходу сонця після полярної ночі.

З найширшим почуттям Л. Старицька-Черняхівська.

Р. С. Книжка вже одіслана скрізь.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 61 – 64.

24

[квітень 1913 р.]

[Київ-Львів]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергійовичу!

«Ах, почто за меч воинственный я свой посох отдала?»

Починаю свій лист до Вас словами монологу Жанни Д'Арк. Моє становище відповідне. «Грозной силы повеление мне ль, бессильной, совершить?» А через що поїняв мене такий настрої, зараз з'ясую Вам.

Уже ввійшла я у всі справи Вістника і детально зрозуміла їх. Книжка нарешті позавчора «излезла». Через що так запізнилася, не можна гаразд зрозуміти. Рівно 2 тижні тому прийшов до мене П[авло] П[илипович] і сказав, що губернатор не видає бумажки, мабуть, не стверджує Остапа¹. Я зараз поїхала до губернатора, і виявилось, що не віддають бумажки, бо не наклеїли 2-х марок, марки ці ми зараз представили, і папір другого ж дня було одержано. Але, незважаючи на те, книжка ще 2 тижні не вийшла. До кого чіпляться? Каже Л.Л., що то позапідзнавалися деякі рукописи. Так чи не так, ми постановили тепер, щоб не було можливості покликатись на спізнення рукописів, друкувати вперед всі белетристичні твори, бо вони завжди є в редакції, а наукові надходять пізніше, таким чином, на ту суботу має бути надрукована вже значна частина книжки, і коли не запізниться д[обродій] Дорошенко² і Євшан³, книжка вийде раніше. Я ще просила Л.Л. надсилати і мені частину коректи. Я радніша допомогти в цім. Але єсть друга частина справи, і більш важлива: це становище каси Вістника. Вістник не мав можливості видавати авансів, тим часом «сія новая порода людей» вимагає авансів, 1 ці аванси, видимо, рахуються на вічне віддання. Наприклад, д[обродій] Гехтер має авансу 189 крб., а вчора прийшов, і мусили йому знов видати наперед під рукопис 30, чи що, крб. Коли В[ладислав] Н[иколайович] йому нагадав, щоб частину одлічити на погашення авансу, він сказав, що того робити і не думає, і не може, а вже там десь, як знайде більші заробітки, тоді почне віддавати. І т.д. Невважаючи на постанову, мусили ми видати Вороному 30 карбов. авансу, бо казав, немає в що уратись, от «в виду сохранения общественной тишины и приличия» мусили ми то зробити. А він знову закидає про нові аванси... І т.д, і т.д. Вл[адислав] Нік[олайович] береть-

ся до справи як слід, але що ми будемо робити, як посядуться всі поети до редакції голі й босі? Jur loal moi, que Jur loal je! Грошові справи ведемо дуже акуратно, але грошей дуже мало. Люб[ов] Олександрівна⁴ на мене лихим духом диха, мабуть, за драму. Що мені робити?! Ми думаємо запросити Лесю написати якусь розправу з літературних течій фран[цузької] або італійської, літератур. Що Ви про це думаете? Я з захватом прочитала Вашу книжку, і хтілося б мені написати про неї, та боюся «дерзати».

Ось такі наші справи. Хочу служити не за страх, а за совість, та не знаю, що з того буде. Як би піднести прибутки Вістника? Як би поширити передплату?

З щирою і глибокою повагою Л. Старицька.

P.S. По цій самій втертій стежці авансів подався був і Остап і вдався було з проханням, щоб йому на 3-4 місяці вперед заплатили, але я, ще й не питаючись комітету, рішуче одмовилась те зробити.

О, Михайле Сергійовичу! Сколь премудра была Екатерина II.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 57 – 60.

25

[10 травня 1913 р.]

[Київ-Львів]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Минув тиждень, як одержала Вашого листа, маємо 10-е, а книжка Вістника «ізілізе» лише 23-го. На цей раз затримала все розправа Дорошенка, власне, навіть не так вона, як її коректа. З приводу цієї розправи ми мали нараду, і Вла[дислав] Нік[олайович] написав листа д[обродію] [В.В.]Дорошенку, а також одіслав коректу. Треба Вам сказати, що рукопис д[обродія] Дорошенка так неможливо написаний і стільки всюди в ньому загубленого, що ми ледве стулили його.

В справах Вістника все-таки багато «трєнія» – коли приїдете, сами все зрозумієте, бо не хочу ж я, щоб мої листи до Вас мали характер листів «Царю Петру от Кочубея». Почну з помешкання. Знайшлося дуже гарне помешкання: чотири великі хати (одна невеличка), зала 9 на 10 кроків-аршин, трошки менша за нашу, високі всі хати, ясні, паркети скрізь, ванна, кухня, сарай великий і навіть льодовня. І, що найцінніше, це помешкання має зовсім окремих парадний хід і окремих гарний хід з вулиці, бельетаж. Ціна 780 крб. Питання тільки в вулиці, – це помешкання на нашій вулиці, на розі Малої Володимирської. Для Вістника це добре, але для Наукового товариства¹ чи не далеко від центру? Вирішити треба якнайшвидше, бо його заберуть, а тут так мляво все робиться. Я одіслала до д[обродія] Шрамченка², щоб оглянув помешкання. Він не йде. Наші теж кажуть, що покладаються на мене. Якби се тільки для Вістника, то я б напосілася, щоб брати, бо воно надзвичайно вигідно із двох боків: перше – близько, я б щодня заходила до редакції, а це дуже потрібно; друге – там є 4 хати, а п'ята ванна, але ванна справжня, гарна хата з вікном, так що там можна по-

складати всі ті книжки, про які Ви балакали з Влад[иславом] Нік[олайовичем]. Коли б Ви телеграму дали з приводу помешкання.

Тепер про науковий відділ Вістника. Приїхав Муха³ і каже, що він бачився де з ким за кордоном, і от тепер д[обродій] Степанківський охоче буде писати, так що треба до нього звернутись. Разом з тим він каже, що Луначарський з охотою писав би до Вістника, тільки йому треба дати 100 крб. від аркуша. На мою думку, було б нам дуже добре перетягти до нас Луначарського. Ім'я солідне і ніби цікаве, але як асигнувати таку суму? Я вже знімала про це мову в присутності Вл[адислава] Нік[олайовича]. Мовчить. А ось тепер дуже треба дати статтю про Стріндберга⁴, і хто її напише? Од Лесі нема відповіді, також і від Кримського. Може б, якраз Луначарський і написав. Але все це треба робити швидко, а я не вважаю себе уповноваженою робити такі виступи.

Я прочитала розправу д[обродія] Євшана про Красінського⁵ і скажу Вам одверто, може, я помиляюсь, але, на мою думку, вона страшенно слабка, і нецікава, і остільки туманна, що цілком неможливо «передать содержание прочитанного своими словами». Може б, Ви, М[ихайле] С[ергійовичу], поки ще там справа з Луначарським, загадали кому-небудь солідному написати про Стріндберга? Не кидайте ж нас без духовної заемоги.

Далі, – уже ця книжка іде без Вашого слова, а дайте ж нам що-небудь на сю шосту книжку, Ви ж обіцяли.

Знов мені спало на думку, чи не запросити ще Кістяківського⁶ написати що до Вістника. Ну, ось, я без Вашої згоди нічого не можу загосподити. Будь ласка, покладіть Вашу резолюцію на всі ці питання, тоді вже я сама напишу скрізь.

Про фінансовий стан я подаю Вам записочку Суського⁷. Великі борги має Вістник. З цих грошей, що зараз надіслано, маємо виплатити 150 у друкарню 1100 за папір, та ще одішлють Лесі. Щодо Остапа, то я йому просто сказала, що авансів жодних не буде, а щодо літературної відповіді його, то у тім не журюся, бо я його не запрошувала, він сам прийшов і просив мене порекомендувати його на це місце: такі «роботоспособні» люде – найкраще «пушечное мясо». Щотижня надходять до Вістника невеликі гроші, крб. 40-60, передплата, і за цей час маємо 10 або 16 цілком нових річних передплатників.

Ось Вам поки і всі новини. Я боюсь, дорогий Михайле Сергійовичу, що мало чим допоможу в справах Вістникових. Ми вже маримо про Українську гімназію (на підставі проекту, прийнятого Думою), я обіцяю дурно преподавати арифметику, географію та історію. Ех, аби дозволили і учнів, і учителів мати – маємо досхочу. Та чи матимемо гроші? Так, до грошей. З цього листочка Суського Ви бачите, що В[істник] має 1627 крб. 19 коп. боргу; і коли порухавати 2000 від Син. і 300 крб. застави, то як він дотягне року?

Аж зараз одержала листа про те, що до нас приїде посол Олесницький⁸ Як його вітати? Будь ласка, напишіть мені Ваші резолюції на всі питання.

З найщирішою повагою Л. Старицька-Черняхівська.

[середина червня 1913 р.]

[Київ-Львів]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Одповідаю Вам перш за все по пунктах: наказ Ваш д[обродієві] Будаєві переказала – казав, що одіслано вже. Нагадала йому, щоб писав щотижня, – казав, що пише. Щодо грошей: чекає редакція обіцяних 200 крб. як манни небесної, бо в п'ятницю вийшла було книжка, та не було за що її посилати, і ми позичили у Анни Сергіївни¹ 100 крб., які обв'язалися віддати на цьому тижні. Од Лесі надійшов лист, повний фінансової лірики. Скаржитесь, що скільки не писала до контори Вістника і прохала подати їй її рахунок, – і рази цього не зробили. Отже, ми підрахували все, – виявилось, що Вістник винен їй 56 крб., а видавництво «Дзвін»² 76 чи 100. Леся дуже просила, щоб їй вислати гроші, принаймні з Вістника, бо тяжко треба. Отже, з тих грошей треба буде зараз і Лесі одіслати. Я питала Леонтовича³, чи не міг би він нам на рахунок запомоги Василя Федоровича⁴ видати вперед дещо, але він сказав, що буде кредитувати Вістник з августа, а зараз не має вільних грошей. Так що нам треба перебитись до августа. Про помешкання переказала Н[ауковому] Т[овариству]⁵, щоб порадилися. Єсть помешкання зараз багато, середня ціна 4 за дуже гарні хати 780 крб.

Тепер про вміст самого Вістника. Леся зреклася писати критичні розправи, каже, зовсім слаба. Від Кримського ні слуху, ні послушання. Степанківському написали, Луначарському напишемо. Муха (Антонович) зголосився дати до Вістника розправу (на мою думку, цікаву) у формі етюдів характеристики українських художників XVIII століття і їх участь в російському мистецтві. Далі. Я прочитала у «Вістнику Європи»⁶ дуже цікаву статтю «Фрейд і фрейдисты», це теорія психологічного аналізу відомого віденського професора Фрейда⁷. Я про нього нічого не чула, но це ще не доказ тому, що він невідомий, бо дуже багато єсть професорів і теорій, про яких я нічого не чула. Я думаю, що «Вістник Європи» не вмістив би на своїх сторінках наукових теорій, не перевірених гаразд (а до того референт цих Фрейдових теорій покликається і на нашого Бехтерева⁸). Так ось, у цій статті (має вона характер реферату) автор покликається на такі праці: [...] ⁹.

Мені на думку спало: як би воно було цікаво, коли б хто зреферував для Вістника ці дві розправи. В Галичині це легше зробити, там знають всі зараз німецьку мову і книжки добути – хвилина. Коли мій проект, на Вашу думку, гідний, може б, Ви замовили кому цю роботу? Одержали ми, власне, Александер Іванович, вірші Твердохліба¹⁰. Читали їх – вони страшенно погані, просто скомпрометують Вістник. Чи Ви вважаєте потрібним їх друкувати? І коли через щось це треба було б зробити, то, може, їх виправити можна, чи як? Ви, мабуть, їх не читали? Вони надійшли з Галичини. Це щось надзвичайно невдашне.

Александер Іванович вмістив у Вістнику свою Гайявату¹¹. Коли три голоси за, то четвертий нічого не вартий, але, вважаючи на стан каси Вістника, він віддав її за півціни, себто по 56 крб. З аркуша. І то ціна дуже вигідна, бо цей

переклад нерифмований, і такі речі надзвичайно легкі до виконання. Отже, *les offoires sont les offoires*.

Я їду так десь 5 юлія, і через те, дорогий Михайле Сергійовичу, напишіть мені негайно, кому мушу я зробити передовір'я на одержання грошей. Хоч і грошей там буде небагато, але позаяк вони не мої, мушу мати директив відсилки.

В справі подорожі дяді Колі сумно. Не вмер король Лір з своїми доньками. Хай Микола Віталійович ніколи й не був королем Ліром, але Регану й Гаперілью має. Коли ми почали казати про те, що треба М[иколі] В[італійовичу] їхати самому, бо на 300 крб. не можна волочити за собою і няньку, і дитину, і прочая, і прочая, то дочки одказали: «Не може ж тато накинути нам на літо Тараса, він нам розстроїть нерви». Пишу Вам це не для яких клатзераїв, як кажуть німці, а щоб дати цій справі кінець. Ми од'їздимо, і треба Ларі передати ці гроші М[иколі] В[італійовичу], але бажано, щоб він вжив їх на свій одпочинок, а не на «московское производство», через те напишіть якусь записочку (форму Ви самі приберете краще за мене, щоб не було і образливо, а разом з тим і виразно), в якій би зазначено було, щоб вона віддала ті гроші М[иколі] В[італійовичу], які асигновані власне на його подоріж. Сам він хоче поїхати за кордон, пожити десь в Тіролі, чи в Швейцарії з місяць. А йому це конче потрібно, він якось змарнів останніми часами і погляд має такий сумний і болючий, як у підбитого птаха.

Тепера фельетон. Приїхали галичане до Києва, уряджено було їм у Києві в клубі¹² банкетик, всім in согорогае. Публіки було небагато, з сторонніх нікого, і публіка зібралася якась сіра «с бору да с сосенки», ну, та так вже нічого. Під час вечері Євгеній Харлампович¹³ по щирости своїй і тяжких збитках звернувся до Порша, щоб той запропонував галичанам яко доказ духовної єдності передплачувати «Раду»¹⁴. Порш підвівся, одкинув з чола волосся і почав громову промову, в якій, згадуючи за всі матеріальні жертви, які складала Україна Галичині в свій час, просив у галичан матеріальної допомоги. Ефект був надзвичайний. Шкода, що не було нікого з «Киевлянина»¹⁵, а то пішов би такий міф про австрійські корони. На щастя, д[обродій] Олесницький на цей поклик д[обродія] Порша відповіді не дав, а склав дуже гарно загальну привітну промову.

Клуб урядив подорож на могилу Шевченка: була сила перешкод з боку адміністрації, але подорож надзвичайно вдалася (клуб заробив 500 крб.). Але коли доїхали до могили, побачили силу селян, а крім того, силу поліції з ісправником на чолі, які прибули «почтить своїм присутствием прах поэта» і передали од губернатора абсолютну заборону панахиди, промов і будь-яких співів. Звичайно, «дабы не тревожить праха». На щастя, ісправник трапився знайомий, і Микола Віталійович виблагав у нього дозволу проспівати хоч «Заповіт». Ісправник дав той дозвіл, але взяв з Миколи Віталійовича слово, що промов вже не буде ніяких, бо інакше закриють клуб. М[икола] В[італійович] дав слово. Вже під'їздячи до могили, Вороний почав проявлять «явныя признаки душевного волнения». Може, тому сприяв великий запас потенціальної енергії, яка вступила в нього з припасів Київського пивоварського товариства, може, то був вплив присутності всіх 99 муз та грацій, але натхнення його шукало того чи іншого виходу. Вже збираючись по сходах, він, засапуючись, звертався з благанням до Миколи Віталійовича: «Я скажу промову».

Мик[ола] Віт[алійович] і всі присутні доводили йому, що того не можна і не треба робити, але самі знаєте, чи ж можна спинити потік співочого натхнення? Приїхали. Вийшли. Залунало «Як умру, то поховайте». Через юрбу (приїхало понад 400 осіб) протискується Вороний. М[икола] В[італійович] стежить за ним гострим поглядом... Ось вже Вороний вибився в передні ряди... Ось вже ставув біля самої могили. Ось вже одкинув граціозним рухом волосся, накинув на носа пенсне... Замовкли звуки хору, і раптом розляглось голосне слово: «Батьку Тарасе! (Широкий рух рукою до могили). До тебе з усієї України (рух, яким охоплюється весь горизонт) прибули ми... Вчуй нашу промову!...». Але в ту ж хвилину розступається юрба і вискакує, як сивий коршун, Мик[ола] Віт[алійович]. Вітер роздима йому сиве волосся, обличчя червоне з гніву, він кидається просто на Вороного, хапає його за шию і кричить: «Негодяй! Замолчи!...».

Опав Вороний... Зажурився. Кілька разів на пароході душа його хтіла вийти з немоцного тіла, але скінчилося невеличкою подорожжю у прибалтійські гора Російської імперії¹⁶, і нарешті нужденне тіло поета упокоїлось, хоч не на лаврах, та на пароходній лаві, а це ж ложе більш певне.

Там вже десь в Києві мужі донесли його у Купецький садок. Матимем елегію для нової книжки Вістника.

Прощайте. Сила поцілунків Марії Сильвестрівні й Килюсі¹⁷. Чекаю з ласки Вашої негайної відповіді.

Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1 – 6.

27

*[31 липня 1913 р.]
Київ – Криворівня.
31.7.13.*

Високоповажний і дорогий Михайло Сергієвичу!

Мабудь все буде так, як Ви кажете. Я ще написала Славинському¹ і Кримському² – їм належить написати про Лесю³. Краще справді одікласти статті про Лесю на Х книжку, бо тоді їх можна прочитати на засіданні. Ів[ан] Матвійович⁴ збирається урядити з початку серпня засідання. Я звичайно напишу статтю, хоч мені це й тяжко. Про Франка⁵ як драматурга я не можу написати, бо в мене ж тут ні книжок, нічогісінько, а я там всього не пам'ятаю гаразд, навіть ту п'єсу велику, що мені дуже подобалась не гаразд пам'ятаю. 10-го вже рушаємо, а там клопоту... Гліб, Микола... і прочая.. Я скінчила свою п'єсу, так що її можна було б подати чи на ІХ чи на Х[книжку], як згода буде комітета. Павлу Пилиповичу⁶ я теж написала.

Марії Сильвестровні і Килюсі – мої поцілунки. Було тут добре жити, та Лесіна смерть все пригасила.

Ваша Л. Старицька.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 21 – 22. Листівка.

[вересень 1913 р.]
[Київ-Львів]

Високоповажний, і любий, і дорогий наш Михайле Сергійовичу!

Пишу Вам в двох справах: перша – про книжку, присвячену Лесі. Од Славинського одержала листа – він пришле статтю, Стешенко¹ теж дасть, дає Ніковський², і я напишу кілька слів, а надалі хочу написати огляд її драматичних творів, бо про поезію я колись писала вже в «Русской мысли»³. Вчора приїздив до мене із Звенигородки Кримський (я його запрошувала дати статтю про Лесю), і ось він сказав мені, що дасть свою статтю про Лесю, дасть нам і цілу повість з інтелігентного життя і взагалі прийме ближчу участь у Вістнику, коли йому дозволять, щоб його речі друкувалися його правописом, він навіть дає згоду на дві крапки над «і», але просить деяких одмін. Мотиви, які він наводить, варті уваги, – він каже, що йому, як людині, що видала власну граматику, в якій рекомендувала відомий правопис, просто не випада друкувати свої речі інаше. Мені здається, що цей мотив можна признати (хоч я сама, як ви знаєте, не обстоюю цих сугубих алілуй), але, вважаючи на законність його бажання, а також на нашу бідність на ймення і на твори, може, Ви, дорогий Михайле Сергійовичу, зумієте це погодити. Дуже, дуже прошу Вас. Страшенно жалко було б втратити такого інтелігентного співробітника. І дайте нам оповідь, будь ласка, щоб ми могли завчасу сповістити його, бо треба ж і статті вже збирати. А Ви, Михайле Сергійовичу, хіба не дасте кілька слів про Лесю?

Друга справа теж сумна – про клуб. Клуб наш уже буквально «при последнем издыхании». Щоб заплатити за помешкання – самі старшини поскидалися, – позичили хто сто, хто п'ятдесят, а хто і десять. Тепер нема й світла: двічі Бублик⁴ одстрочував, а вже втретє не може, і, коли не заплатити, не одчинять ні світла, ні телефону, вже й так засідання старшин одбувалося при свічці. І ось тепер нагло потрібно крб. 200 – без них не можна почати нічого, бо без світла не можна й вечора влаштувати. Серед ради старшин єсть такі заможні люде, як Шемети⁵, як Вл[адислав] Нік[олайович] (на помешкання вони й не скидались), – вони могли б дати в позику ці 200 крб., але, здається, «такого намерения не имеют». Отже, чи не могли б Ви, з ласки Вашої, чи словечко їм написати, чи що, бо без цього клуб загине. Там надалі старшини пускають у нижніх хатах лото і сподіваються, що прибутки будуть, але ця хвилинка, треба її перебути, і мені здається, що Вл[адислав] Ніколаєвич без великого ущербу міг би зробити те. Отже, дорогий Михайле Сергійовичу, приложіть і до цього Вашу руку: «Той повел і быша, той рече і создашася». Клуб дуже потрібний, про це ж нема двох гадок, та й страшенний сором був би нам, коли б клуб збанкрутував просто через брак грошей.

Ще маленька річ: в тім листі, що Ви писали Ол[ександру] Ів[ановичу], у Вас про Ларин етюд було написано в скобках (це ж єдина форма подяки Ол[ександру] Вал[еріановичу] за його працю), і цю фразу взяли й прочитали при Олександрі Валеріановичу вголос. Мені здалося, та це напевне й так, що він образився, бо й без того Ол[ександр] Ів[анович] стільки раз вже повставав і обурював-

ся (цілком незрозуміле через що) проти етюдів Лариних. Прочитано було це, звичайно, не навмисне, а по необережності, але я бачила, що Ол[ександру] Валеріановичу це було дуже неприємно, то, може б, Ви схотіли в другому листі, от ніби відповідь на мого листа, вставити якусь більш прихильну фразу, і я того листа або прочитаю в засіданні, або покажу Ол[ександру] Валеріановичу. Про це, що я пишу Вам, не знає ніхто.

Поклін мій і Олекс[андра] Григор[овича]⁶ і поцілунки мої і його!! Любій нашій Марії Сильвестрівні, перекажіть їй, що я чекаю її, як першої весняної травички.

Всім серцем Ваша Л. Старицька-Черняхівська

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 69 – 72.

29

[28 січня 1914 р.]

[Київ-Львів]

28.1.1914

Високоповажний і дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам за Вашу добру згадку. Бідні «Крила»¹, хоч і при найгірших ауспіціях, а таки пройшли добре. Всі грали дуже добре, дуже гарно грав Петлішенко² і тільки нащось взяв і заgrimірувався Вороним і то було мені дуже неприємно. Ложна двойність.

Вістник нарешті сьогодні вийде. Страшенно затримала стаття Ніковського, та й взагалі нема ладу. «Вот приедит барин, барин все рассудит». Чекаємо Вас з нетерпінням.

Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

P.S. У понеділок іде Nocturno³ М[иколи]В[італійовича] в оперному театрі.

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 5. Листівка.

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

№ 1

¹ 9 вересня 1904 р. І.П. Котляревському (1769 – 1838 рр.) виповнилося 135 років від дня народження.

№ 2

¹ Йдеться про «Муки українського слова».

² «Рада» – щоденна українська газета, виходила в Києві.

³ Фотій Красицький (1873 – 1944) – художник.

⁴ Марії Сильвестрівні Вояківській – дружині М. Грушевського.

⁵ Катерина Грушевська – донька історика.

№ 3

¹ «Село» – газета, яку видавав М. Грушевський у Києві протягом 1909 – 1911 рр.

² **Черняхівський О.Г.** – чоловік Л. Старицької.

³ **Залізник Микола** (1888 – 1950) – громадський діяч, публіцист.

⁴ **Сумцов Микола Федорович** (1854 – 1922) – фольклорист, етнограф, літературознавець.

⁵ Йдеться про судові процеси щодо захисту честі і гідності Михайла Старицького, якими опікувалася його донька Людмила.

№ 4

¹ Український клуб «Родина» (1908 – 1912 рр.) – літературно-мистецький і культурний український центр в м. Києві. Знаходився на Великій Володимирській, 42. Заснований восени 1908 року. Голова – М.В. Лисенко, секретар Синицький, скарбник Ігнатович, члени правління – Л. Жебуньов, О.П. Косач, М. Старицькі, ін. Діяли комісії – артистична, літературна, бібліотечна, лекційна, господарська. Проводилися вечори, лекції, концерти, тощо. Восени 1912 року ківська офіційна влада закрила клуб. При закритті Людмила Михайлівна виголосила прощальне слово.

№ 7

¹ **Олена Пчілка** (О.П. Косач-Драгоманова) (1849 – 1930) – письменниця, мати Лесі Українки.

² О.Г. Черняхівський.

³ **В.О. О'Коннор-Вілінська** – родичка Л. Старицької, молодша сестра першої дружини М.В. Лисенка.

⁴ **А. Франс** – французький письменник.

⁵ **Пахаревський Леонід** (1880 – 1937) – псевдо Л. Чулий, Г.О. Одинець, – письменник, перекладач, актор.

⁶ **Комаревич Василь** – просвітянин з Волині.

№ 8

¹ **Ж.-П. Беранже** – французький поет.

² Драма «Гетьман Дорошенко».

³ **М.К. Садовський** (Тобілевич) (1856 – 1933) – актор, режисер, громадський діяч.

⁴ Олена Пчілка.

⁵ «Рідний край» – економічна, політична та науково-популярна газета, яку в той час редагувала О. Пчілка.

⁶ О.Г. Черняхівський.

⁷ **М.М. Коцюбинський** (1864 – 1913) – видатний український письменник та громадський діяч.

№ 9

¹ Київська «Просвіта» (1906 – 1910) закрита владою на початку 1910 р.

² Садовський Микола Карпович

³ **Марко Лукич Кропивницький** (1840 – 1910), помер 20 квітня 1910 р.

⁴ Українське наукове товариство в Києві.

№ 10

¹ **Ганна Барвінок** (Олександра Білозерська-Куліш) (1828 – 1911) – письменниця, дружина О.П. Куліша.

² **Житецький Павло Гнатович** (14.I.1837 – 18.III.1911) – видатний мовознавець і критик.

³ Стара Громада – київський гурток українолюбів-народників.

⁴ **Михальчук Кость** (1840 – 1914) – мовознавець, член Старої Громади.

⁵ «Скарб» і «Сотрудник» – альманахи.

⁶ «История украинского народа» М.С. Грушевського 1911 р. видання.

⁷ «Гетьман Дорошенко» – драма Л. Старицької-Черняхівської

⁸ **Ольга Петрівна Косач-Драгоманова** (Олена Пчілка)

⁹ **Барвінський Павло** (1862 – 1908) – актор і письменник із Слобожанщини.

№ 11

¹ **Криворівня** – село в Карпатах на Черемоші біля містечка Ясенева (тепер Івано-Франківська область), місце відпочинку М. Грушевського.

№ 12

¹ **Павло Пилипович** – Ю. Тищенко-Сірий.

² Павло Ігнатович Житецький.

³ Драма Л.М. Толстого «Живой труп».

⁴ **Садовський Микола Карпович**.

⁵ Драма Л. Старицької «Гетьман Дорошенко».

№ 13

¹ Кандиба (Олесь) О.І.

² **Павло Пилипович** – Ю. Тищенко-Сірий.

³ **Рона (Вероніка) Черняхівська** (1900 – ?) – донька Л. Старицької.

№ 14

¹ Олександр Іванович Кандиба (Олесь).

№ 16

¹ Музична школа М.В. Лисенка.

² **О.Г. Черняхівський**, чоловік Л. Старицької.

№ 17

¹ **Доманицький Василь** (1877 – 1910) – історик, літературознавець, публіцист.

² **Кулішева** – Ганна Барвінок (О. Білозерська-Куліш), дружина П.О. Куліша.

№ 18

¹ Олена Пчілка.

² **Хоткевич Гнат** (1877 – 1938) – письменник, мистецтвознавець, режисер.

³ **Леся Українка** (Л.П. Косач) (25.II.1871 – 1.VIII.1913) – поетеса.

⁴ О.І. Кандиба (Олесь).

№ 19

¹ Тов – біблійний персонаж.

² **В.О. О'Коннор-Вілінська**, молодша сестра першої дружини М.В. Лисенка, приятелька Л. Старицької-Черняхівської.

№ 20

¹ **Ніколасв Владислав Миколайович** (в листах – В.Н., Влад. Нік.) – співробітник редакції ЛНВ.

² **Балей Стефан (Максим) Володимирович** (1885 – 1952) – український і польський психолог, який перебував під впливом фрейдизму. В 1928 – 1952 рр. очолював кафедру педпсихології Варшавського університету. Про нього див.: Кирилюк Є. Кризь магічний кристал. – «Вітчизна», 1975. – № 3.

³ **Вороний Микола Кіндратович** (1871 – 1942) – поет, театрознавець, перекладач, представник українського модернізму. Заарештований і підданий репресіям в 30-ті роки.

⁴ Номо. Театральне мистецтво і український театр. – ЛНВю – 1912. – №№ 7–8, 10, 11, 12.

⁵ **Гехтер М.** – журналіст, літературознавець, критик, співробітник і редактор ЛНВ.

⁶ **Порш Микола Володимирович** (1879 – 1944) – журналіст, письменник та громадський діяч. Член РУП, УСДРП. Генеральний секретар у військових справах Центральної Ради. Входив в Малу Раду, був послом УНР до Німеччини.

⁷ **Стасюк Микола Матвійович** – громадсько-політичний діяч, композитор, журналіст, керівник селянських спілок, родом з Катеринославщини. Член ЦР та її урядів. 1931 року заарештований і репресований. Йдеться про його статтю: Еміграція та її значінне в економічному життю України. – ЛНВ. – 1912. – № 9 – 12.

⁸ Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880 – 1953) – видавець, журналіст, книгар. В 1907 – 1918 рр. вів у Києві справи Української видавничої спілки, ЛНВ, НТШ, газет «Село» та «Засів», завідував книгарнею НТШ у Києві. Був управителем будинку Грушевських на Паньківській, де мешкав під прізвиськом Лаврова Павла Пилиповича.

⁹ **Кобилянська Ольга Юліанівна** (1863 – 1942), письменниця.

¹⁰ **Степанківський Володимир** (1885 – 1957) – політичний діяч, член РУП, УСДРП. З 1907 р. на еміграції в Швейцарії, Франції, Англії. З 20-х рр. жив у США.

¹¹ **Кобринська Наталя Іванівна** (Озаркевич) (1855 – 1920) – письменниця.

¹² **Косач Лариса Петрівна** (Леся Українка) (1871 – 1913).

¹³ Леся Українка. Камінний господар. – ЛНВ. – 1912. – № 10.

¹⁴ **Бондаренко** – власник друкарні.

¹⁵ Українська видавнича спілка – українська кооперативна видавнича організація, яка об'єднувала діячів Галичини і Наддніпрянщини і ставила за мету видання і поширення українського друкованого слова.

¹⁶ **Будай Л.** – письменник, есеїст та журналіст. Активно співпрацював з ЛНВ.

¹⁷ **Лисенко Микола Віталійович** (1842 – 1912). В листах – «дядя Коля», М.В., Мик. Віт.

¹⁸ **Грушевська-Вояківська Марія Сильвестрівна** (1868 – 1948) – дружина М.С. Грушевського. Перекладачка з французької, німецької, норвезької, російської літератур. Друкувалася в ЛНВ. Померла в Києві.

№ 22

¹ **Цегельський Лонгин** (1875 – 1950) – адвокат, публіцист.

² **Євшан (Федюшка) Микола** – літературний критик.

³ **Левицький Орест Іванович** (1849 – 1922) – історик, правник, письменник.

⁴ **Антонович Володимир Баніфатійович** (1834 – 1908) – видатний український історик.

⁵ Записки Українського Наукового товариства в Києві.

⁶ **Житецький Гнат (Іван) Павлович** (1866 – 1929) – історик, син П.Г. Житецького.

⁷ **Славинський Макс** – публіцист, поет.

⁸ **Кримський Агатангел Євтимович** – мовознавець, історик, громадський діяч.

⁹ **Олександр Валеріанович Віленський** (1872 – 1928) – інженер та громадський діяч, член ТУП, УНТ.

№ 23

¹ **Коцюбинський Михайло Михайлович** (1864 – 1913).

² **Шраг Ілля** – громадсько-політичний діяч, член Громад, лідер Всеукраїнської організації.

³ **Грушевський Олександр Сергійович** (1877 – 1943) – історик, учень В.Б. Антоновича, історик літератури. Брат М.С. Грушевського. Приват-доцент університетів в Одесі, Петербурзі та Києві, професор Українського державного університету, директор історико-географічної комісії ВУАН. 1937 року заарештований, засланий, замордований у Сибіру.

⁴ **Винниченко Володимир Кирилович** (1880 – 1951) – письменник, публіцист, видатний український громадсько-політичний діяч.

⁵ «Дзвін» – український щомісячний журнал, орган УСДРП. Виходив у 1913 – 1914 рр. в Києві. Видавали Д. Донцов, В. Винниченко та Л. Юркевич.

⁶ **Віленський Олександр Валеріанович** (1872 – 1928) – громадський діяч, співробітник ЛНВ.

⁷ **Кандиба Олександр Іванович** (Олександр Олесь) (1878 – 1944). Активний співробітник ЛНВ. Діяч ЦР. З 1919 р. на еміграції. Жив і помер в Празі.

⁸ **Кримський Агатангел Євтимович** (1871 – 1942) – письменник, мовознавець, славіст та орієнталіст. З 1918 р. академік ВУАН.

⁹ **Славинський Максим Антонович** (1868 – 1945) – публіцист, поет, громадсько-політичний діяч. Видавець і редактор першої української енциклопедії – «Український народ в его прошлом й настоящем» (Пг. – Т. 1-2, 1914 – 1916 рр.). Активний діяч відродження української державності в 1917 – 1920 рр. З 1919 р. – у Празі. 1945 року заарештований органами МДБ в окупованій Празі і замордований чекістами.

¹⁰ **Луначарський Анатолій Васильович** (1875 – 1933) – літератор, критик, публіцист, історик літератури, діяч більшовицької партії, нарком освіти Росії. Писав про Т.Г. Шевченка, Л. Українку, М. Коцюбинського та М. Куліша.

¹¹ В – Е – «Восточно-европейской».

№ 24

¹ **Лисенко Остап Миколайович** – син М.В. Лисенка. 1912 – 1914 рр. номінальний редактор ЛНВ.

² **Дорошенко Володимир Вікторович** (псевдо – Дорош, В. Білоцерківець, Л. Божко, В. Журба) (1879 – 1963) – літературознавець, бібліограф. 1913 року скінчив філософський факультет Львівського університету. 1914 – 1918 рр., – один з лідерів «Союзу визволення України». 1909 – 1939 рр. – директор бібліотеки НТШ. Помер у США.

³ **Федюшка Микола Йосипович** (псевдо – М. Євшан, Явір, Лебедик) (1890 – 1919) – літературознавець і критик, співробітник правління НТШ. Автор книг «Проблеми творчості» (1910), «Літературні замітки» (1913), «Листи з Галичини» (1913) тощо.

⁴ **Яновська Любов Олександрівна** (1864 – 1933) – письменниця.

№ 25

¹ Українське наукове товариство у Києві – організоване 1907 року М. Грушевським та очолюване ним. Діяло до 1914 р. Згодом відновило роботу і влилося до ВУАН як історична секція.

² **Шрамченко Олександр** (1859 – 1921) – культурний діяч, етнограф.

³ **Муха-Антонович Дмитро Володимирович** (1877 – 1945) – син В.Б. Антоновича, культуролог, історик.

⁴ **Стріндберг Юхан Август** (1849 – 1912) – видатний шведський письменник.

⁵ **Красінський Зигмунт** (1812 – 1859) – польський поет.

⁶ **Кістяківський Богдан Олександрович** (1868 – 1920) – правник і видавець-публіцист. З 1919 р. академік ВУАН.

⁷ **Суський** – скарбник ЛНВ.

⁸ **Олесницький Євген** (1860 – 1917) – український громадсько-політичний діяч з Галичини, посол до австрійського сейму.

№ 26

¹ **Грушевська-Шамрай Ганна Сергіївна** – сестра Михайла та Олександра Грушевських.

² «Дзвін» – львівське видавництво, яке належало Українській видавничій спілці.

³ **Леонтович Володимир** (псевдо – В. Левенко) (1866 – 1933) – громадський діяч і письменник з Лубенщини, член ТУПу і Громад. Член редколегії ЛНВ. Міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба. Помер на еміграції в Празі.

⁴ **Смиренко Василь Федорович** (1835 – 1915) – український підприємець, власник цукроварень. Меценат. На кошти, асигновані В. Смиренком, існувало НТШ, видавалися «Киевская старина», ЛНВ, «Рада».

⁵ Українське наукове товариство в Києві.

⁶ «Вестник Европы» – історико-політичний і літературний журнал, який виходив у 1866 – 1908 рр. під редакцією М. М. Стасюлевича, а в 1908 – 1916 рр. – видавець М.М. Ковалевський, редактор К.К. Арсенєв. Виходив і в 1916 – 1918 рр.

⁷ **Фрейд Зигмунд** (1856 – 1939) – світової слави австрійський невропатолог, психіатр і психолог. Основоположник психоаналізу.

⁸ **Бехтерев Володимир Михайлович** (1857 – 1927) – видатний російський невропатолог, психіатр, психолог, фізіолог. Відкрив провідні шляхи спинного та головного мозку.

⁹ Далі йдуть назви двох статей З. Фрейда, написані німецькою мовою. Написано рукою Л.М. Старицької дуже нерозбірливо. Жодну назву не вдалося розшифрувати напевно.

¹⁰ **Твердохліб Сидір Антонович** (1886 – 1922) – поет і перекладач родом з Тернопільщини. Працював учителем. Автор збірки «В свічаді плеса» (1908). Перекладав українську класику польською мовою. Помер у Львові.

¹¹ **Лонгфелло Г.** Пісня про Гайявату. Переклав О. Олесь. – ЛНВ. – 1912. – № 6 – 12.

¹² Український клуб (1908 – 1914) – літературно-мистецький і культурний український центр в м. Києві. Містився на Великій Володимирській, 42.

¹³ **Чикаленко Євген Харлампійович** (1861 – 1929) – видавець газети «Рада» та журналу «Нова Громада». Землевласник, меценат, активний учасник національно-визвольного руху.

¹⁴ «Рада» – українська щоденна газета. Виходила у Києві в 1906 – 1914 рр. на кошти Є.Х. Чикаленка.

¹⁵ «Киевлянин» – шовіністична, антиукраїнська щоденна російська літературна і політична газета. Виходила в Києві в 1864 – 1919 рр. Засновник – В.Я. Шульгін. З 1911 р. редактор його син В.В. Шульгін.

¹⁶ М. Вороному стало зле, він блював.

¹⁷ **Грушевська Катерина Михайлівна** (по-домашньому Килюня, Килюся, Кулюня) (1900 – 1953) – донька М.С. Грушевського. Історик, етнограф, соціолог. В кінці 30-х рр. заарештована і репресована. Замордована з невідомих обставин.

№ 27

¹ Славинський Максим.

² Кримський Агатангел.

³ Лесю Українку.

⁴ Іван Матвійович Тешенко.

⁵ Іван Янович Франко.

⁶ Павло Пилипович-Тищенко – Сірий Ю.П.

№ 28

¹ **Стешенко Іван Матвійович** (псевдо – Ів. Сердешний) (1873 – 1918) – письменник, літературознавець, педагог і громадський діяч. Чоловік Оксани Михайлівни Старицької. 1917 р. – генеральний секретар освіти ЦР. Забитий у Полтаві.

² **Ніковський Андрій Васильович** (1885 – 1941) – журналіст, письменник, громадсько-політичний діяч. 1913 – 1914 рр. – редактор газети «Рада». Член ЦР. 1920 р. – міністр закордонних справ уряду УНР. Репресований у справі «Спілки визволення України» 1930 року. Обставини смерті невідомі.

³ «**Русская мысль**» – літературно-науковий та громадсько-політичний журнал, який виходив щомісячно в Москві в 1880 – 1918 рр. **Видавець В.М. Лавров**. Про Лесю Українку Л. Старицькі подала «Спогади» (див: ЛНВ. – 1913. – Кн. 10).

⁴ **Бублик** – власник приміщення, в якому містився Український клуб.

⁵ **Шемет Володимир** (1873 – 1933) – громадський і політичний діяч, дідич з Полтавщини.

⁶ Черняхівський Олександр Григорович – вчений, лікар. Чоловік Л.М. Старицької-Черняхівської.

№ 29

¹ «Крила» – проблемно-сімейна драма Л.Старицької, написана 1913 р.

² **Петлішенко Марію** (1880 – 1938) – актор, небіж і учень М. Кропівницького.

³ «Nocturno» – опера М.В. Лисенка на лібрето Л. Старицької.

Надійшла до редколегії у березні 2007 р.

ЛИСТУВАННЯ ПРОФЕСОРА Й.І. ТАНАТАРА З АКАДЕМІКОМ В.І. ВЕРНАДСЬКИМ (1908 – 1915 РР.)

Ім'я видатного російського (потім – радянського) вченого академіка Володимира Івановича Вернадського (1863 – 1945) не потребує особливих пояснень, бо цей вчений зі світовим іменем і широким колом наукових інтересів – від філософії природознавства, мінералогії, геохімії, біохімії, радіології до вчення про ноосферу до історичних студій. З його іменем пов'язується утворення Національної Академії наук України і виникнення Національної бібліотеки України, яка нині носить його ім'я, як і Таврійський національний університет, до створення котрого він мав безпосереднє відношення.

З Україною В.І. Вернадського пов'язує також його походження з старшинської родини, народження у Києві, маєтність у містечку Шишаки на Полтавщині. Володимир Іванович добре знав українську мову і культуру, як і його батько (випускник університету Св. Володимира) підтримував тісні контакти з багатьма діячами науки і культури, які працювали в науково-освітніх закладах України¹.

В Катеринославі таким центром наукового, освітнього і культурного життя протягом майже двох десятиліть був Катеринославський гірничий інститут, котрий з часу свого виникнення у 1899 р. і до 1912 р. мав статус і назву Вищого Гірничого Училища. Тут працювали кілька учнів В.І. Вернадського, а також вчені, які мали з ним наукові контакти.

Студентом першого набору КВГУ і, відповідно, першим його випускником 1903 р. був Йосип Ісаакович Танатар (1880 – 1961), видатний вчений-мінералог, засновник наукової рудної школи, фундатор кафедри геології та розвідки родовищ корисних копалин, дослідник Криворізького залізорудного басейну та першовідкривач Жовтоводського родовища уранових руд².

Історія знайомства Й.І. Танатара з В.І. Вернадським наступна. У травні 1904 р. Й.І. Танатар за рішенням Ради КВГУ став асистентом по кафедрі мінералогії, завідувачем якої був ординарний

професор Аркадій Валер'янович Лаврський, учень В.І. Вернадського під час навчання в Московському університеті. Очевидно, не без впливу і підтримки Лаврського Йосип Ісаакович у 1906 р. почав навчання на так званих літніх семестрах у Фрейберзькій гірничій академії та Мюнхенському університеті. Це був шлях до отримання ним університетської освіти, оскільки тільки вона давала право викладання у вищому навчальному закладі та просування по службі.

Під час перебування Танатара в Мюнхені у професора університету Вейншенка (під його керівництвом він виконав наукову роботу про рубіни Бірми) він і познайомився з Володимиром Івановичем Вернадським, який тоді також був у гостях у німецького професора. Як видно з листів Й.І. Танатара до В.І. Вернадського, під час цієї зустрічі між тоді вже видатним вченим і молодим асистентом відбулася розмова про перспективи його подальшої професійної освіти. Йосип Ісаакович мав намір після отримання диплому доктора натурфілософії здати магістерські іспити в Московському університеті і отримати диплом магістра. Володимир Іванович обіцяв йому свою підтримку, бо для пошукача магістерського ступеня «зі сторони» обов'язковою була рекомендація авторитетного вченого тієї галузі науки, за якою пошукач має здавати іспити та захищати магістерську працю. Ця обставина і стала пізніше, у 1911 р., темою листування між Й.І. Танатаром і В.І. Вернадським.

Другою темою (але хронологічно першою) була праця Й.І. Танатара «Таблицы для определения минералов по внешним признакам с помощью паяльной трубки и микроскопа», опублікована ним у 1908 р. Власне це був посібник по новому навчальному курсу кількісного і якісного аналізу мінералів паяльною трубкою, який вперше в Росії було введено в КВГУ після повернення асистента Й.І. Танатара з відрядження у 1905 р. до Фрейберзької гірничої академії «для вдосконалення в галузі мінералогії, петрографії, рудних родовищ і в кількісному та якісному аналізі з допомогою паяльної трубки»³. Тоді Йосип Ісаакович відправив «Таблиці» поштою Володимирі Івановичу до Москви з проханням вказати на недоліки посібника, не уникаючи найрізкішої критики. Що Володимир Іванович, тоді ще хоч і не академік (ним він став у 1912 р.), але маститий вчений, і зробив, хоч і досить

делікатно. Загалом же він оцінив «Таблиці» як «дуже корисні». Принагідно зауважимо, що й інші авторитетні спеціалісти, наприклад, вчений-мінералог із Санкт-Петербурга Ф.Ю. Левінсон-Лессинг (пізніше – академік АН СРСР) також загалом прихильно поставилися до «Таблиці», хоча й висловлювали свої зауваження. До речі, ці «Таблиці» згадуються у різних енциклопедичних галузевих виданнях.

Третій сюжет у листуванні професора Й.І. Танатара та академіка В.І. Вернадського – пошуки родовищ радіоактивних руд. В.І. Вернадський, як відомо, був у Російській імперії піонером дослідження (вслід за французькими вченими П. Кюрі та М. Склодовською) та виявлення родовищ радіоактивних елементів. Спочатку була опублікована його доповідь 29 грудня 1910 р. на засіданні Російської Академії наук «Задачи дня в области радия» (Спб., 1911). У 1912 р. він опублікував свою наукову працю «Радиоактивные руды в земной коре». Вже в радянський час він організував і очолив спочатку Радієвий відділ при РАН, а потім окремий Радієвий інститут (1922). Перші зразки вітчизняного радію були отримані наприкінці 1921 р.

З листів видно, що професор, тоді вже завідувач кафедри прикладної геології КГІ Йосип Ісаакович Танатар, ознайомившись з публікаціями Володимира Івановича Вернадського, зацікавився проблемою радіоактивних руд, про що він пише в своєму листі від 23 березня 1915 р. Правда, ще у 1912 р. Йосип Ісаакович працював у складі Одеської розвідувальної експедиції, яка мала на меті дослідження наявності радіоактивних елементів у різних місцевостях. Й.І. Танатар запропонував свої послуги у дослідженні мідистих піщаників Катеринославської губернії. За згоди В.І. Вернадського і за дорученням РАН Й.І. Танатар виконав цю роботу, результатом чого стала його опублікована стаття «Радиоактивность медистых песчаников Бахмутской котловины и происхождение медистых руд» (1915)⁴.

У зв'язку зі Світовою війною і наступною розрухою в роки революції та громадянської війни листування обривається 1916 роком, і далі на рівні особистого спілкування двох вчених воно не відновлювалося. Проте, Й.І. Танатар, очевидно, свої звіти про дослідження у цьому напрямку відправляв до Російського Геологічного Комітету (який видавав дозвіл і затверджував про-

граму геологічних досліджень) та Радієвого інституту. Це було пов'язане з тим, що у 1921 р. Й.І. Танатар в районі сучасного міста Жовті Води відкрив уранову руду, промислова розробка якої почалася лише у другій половині 40-х років. Московські фізики С.А. Погодін та Є.П. Лібман у книзі «Как добыли советский радий» пишуть: «В начале 20-х гг. преподаватель Днепропетровского горного института Н.П. (ошибка, надо: И.И. – А.Ш.) Танатар сообщил Геологическому комитету о своем геологическом исследовании районов Терновского рудника и Желтой Реки, находящихся в Криворожском железорудном бассейне, и представил образцы железистых кварцитов, взятых оттуда»⁵. Тобто, радіоактивні елементи утримувалися в залізистих кварцитах, які майже все життя досліджував Йосип Ісаакович Танатар.

У даній публікації вміщено 16 листів Й.І. Танатара до В.І. Вернадського. Їх оригінали знаходяться в Архіві Російської Академії наук. На наше прохання ксерокопії листів зробила онука Й.І. Танатара Катерина Анатоліївна Танатар. Короткі витяги із деяких листів вперше були вміщені в нашій книзі «Криворожский Галлей», присвяченій дослідженню життя і творчості професора. Листи написані досить розбірливим, близьким до каліграфічного, почерком. Лише один із листів не датований, але зміст його дозволяє приблизно визначити час його написання.

В паперах Й.І. Танатара, які зберігаються в Народному музеї НГУ і в родинному архіві та в його особистій справі в Архіві Національного гірничого університету збереглося лише три листи В.І. Вернадського, а їх мало б бути приблизно 15-16, судячи з текстів листів Танатара. Почерк розмашистий і досить дрібний, окремі слова важко прочитати.

Листи вміщено в хронологічному порядку. Спочатку надруковані листи Й.І. Танатара до академіка В.І. Вернадського, оскільки в основному перший виступав у цьому листуванні «активною стороною», якій друга сторона давала відповідь. В листах збережено правопис та пунктуацію оригіналів. Пояснення деяких спеціальних термінів наводяться в кінці публікації. Те ж можна сказати і про деякі прізвища, які зустрічаються в листах.

В передачі тексту листів нами не відтворені твердий знак в кінці слів і літера «ять», «і» в написаних російською мовою листах замінене на «и».

ПРИМІТКИ:

¹ *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 19 – 21.

² *Швидько А.К.* Криворожский Галилей (к 125-летию профессора И.И. Танатара). – Д.: НГУ, 2006. – 120 с.

³ Там само. – С. 80.

⁴ Южный инженер. – 1915. – № 10 – 11. – С. 277 – 291.

⁵ *Погодин С.А., Либман Е.П.* Как добыли советский радий. – М.: Атомиздат, 1977. – С. 179 – 180.

ЛИСТИ И.И. ТАНАТАРА ДО В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**1**

Глубокоуважаемый Профессор Владимир Иванович!

Посылаю Вам один экземпляр составленных мною Таблиц для определения материалов. Не будете ли так любезны, если Вас не затруднит, просмотреть эти Таблицы и указать мне недостатки, при чем покорнейше прошу не стесняться самой резкой критикой. Правда, разных недосмотров и опечаток, к великому моему огорчению, не мало, но мне желательно было бы знать Ваше просвещенное мнение относительно самого типа таблиц, а главное о классификации минералов.

Примите уверение в искреннем почтении и преданности.

Ваш И. Танатар

Адрес: Екатеринослав,
Высшее Горное Училище,
Минералогический кабинет
И.И.Танатару

25 ноября 1908 г.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 1 – 2.

2

Глубокоуважаемый профессор Владимир Иванович!

Позвольте Вам выразить свою искреннюю благодарность за Ваш любезный ответ на мою просьбу и за добрые указания, которые послужат мне руководством в будущем.

Всегда готовый к услугам искренне уважающий

И. Танатар

20. I. 09.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 3

Глубокоуважаемый профессор Владимир Иванович!

По указанию проф. Щукарева¹ и Леонида Ликарионовича Иванова² беру на себя смелость обратиться к Вам с нижеследующей просьбой. Я, как Вы, может быть, помните из беседы со мной при нашей встрече в Мюнхене у проф. Weinschenk'a, говорил, что собираюсь докторироваться за границей, т.к. мне говорили, что я, имея степень доктора философии, могу рассчитывать на допущение меня к магистерскому экзамену при русском университете, и что такое допущение будто бы зависит от усмотрения факультета, или, вернее, усмотрения представителя предмета, т.к. факультет вполне присоединяется к мнению последнего. Не найдете ли Вы возможным, если такое положение существует, взять меня под свое высокое покровительство и исходатайствовать мне это разрешение. Здесь я должен, однако, указать, что со мной могут быть некоторые затруднения, т.к. я реалист по средней школе и рудничный инженер по высшей; но, может быть, то обстоятельство, что я имею несколько дополнительных семестров, как, например, один во Фрейб[ергской] Горн[ой] Акад[емии] и 3 в Мюнх[енском] Унив[ерситете], а также всячески дополнял пробелы в своем образовании, например, по органической химии, которую я теоретически и // практически изучал в лаборатории Dr. Bender'a и Dr. Hobein'a в Мюнхене, а также те печатные работы, которые Вам частью известны, помогут Вам при проведении ходатайства. Здесь я позволю себе привести список своих работ в их хронологическом порядке.

«Лава и пепел последнего извержения Везувия» (Известия Екат. В.Г.У., 1907).

«Beitrag zur Kenntnis der Rubinlagerstatten von Nanga-Zeik» (Zeitschr. f. prakt. Geol., 1907. Н. 10).

«Материалы для геологии Боржомского имения».

«Таблицы для определения минералов по внешним признакам, с помощью паяльной трубки и микроскопа».

«Краткое руководство к определению минералов под микроскопом».

Beitrag zur Geol. u. Petrogr. des russisch-armenischen Hochlandes (Mineral. u. Petrogr. Mitteil., выйдет в 29 в.)

Готовлю к печати Geologisch-petrographische Untersuchung im Flussgebiete Debeda-tscha (im russisch-armenischen Hochlande) im Zusammenhaude mit der Frage **uber die Genesis der hies vorkomenden Kupferlagerstatten** (докторская диссертация).

В ожидании Вашего благосклонного ответа пребываю в искреннем уважении

И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 22 – 22 об.

Екатеринослав
31 янв. 1911 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Сим имею честь довести до Вашего сведения, что я 24 янв. н. ст. выдержал докторский экзамен при Мюнхенском Университете с 1-й степенью (summa cum laude superato). **Помня, что Вы на мой запрос о допущении меня к магистерскому экзамену** в свое время очень любезно согласились на это, я позволяю себе еще раз обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, когда будет всего удобнее подать прошение, и не будете ли Вы на Масленице в Москве, чтобы я мог с Вами лично побеседовать.

В ожидании Вашего благосклонного ответа пребываю к Вам с искренним уважением

И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 4

Екатеринослав
11 февр. 1911 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Вчера получил Ваше письмо. Сегодня же отправлю прошение на имя Факультета. Докторское свидетельство (диплом я еще не получил) я вышлю через несколько дней, об этом я упомянул в прошении. Также через несколько дней вышлю Вам один экземпляр написанной на Ремингтоне моей докторской работы. Работа в настоящем времени печатается в Мюнхене.

Работы мои следующие:

1. Beitrag zur Kenntnis der Rubinlagerstätte // von Nanga-zeig in Ober Birma. Zeitschrift f. prakt. Geol. 1907. Н. 10.
2. Beitrag zur Petrographie des russisch armenischen Hochlandes. Т. М. Р. М. 1910. В. 29. Н. 3.
3. Petrographische Studien im Kleinen Kaukasus (докторская диссертация).
4. Краткое руководство к определению минералов под микроскопом. Изд. Е.В.Г.У. 1908 г.
5. Таблицы для определения минералов по внешним признакам с помощью паяльной трубки и микроскопа. Изд. Е.В.Г.У. 1908 г.

Примите мою искреннюю благодарность за Ваше любезное содействие.

Искренно уважающий Вас и преданный

И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 5 – 6.

*Екатеринослав
1 апреля 1913 г.*

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Евгений Самуилович Бурксер¹ сообщил мне Ваше желание иметь список горных пород Боржоми. Посылаю Вам этот список, но считаю при этом необходимым разъяснить, что породы определены только с помощью микроскопа; химическим анализом я пока заниматься не мог, т.к. занят магистерскими экзаменами. Думаю сейчас же после Пасхи сдать геологию и закончить экзамены; тогда уже на свободе можно будет приступить к детальному исследованию пород.

Уважающий Вас и всегда готовый к услугам
И. Танатар //

Горные породы части Боржомского имения
(Ниже приведен список главнейших пород исследованного радиологической экспедицией района; анализ проведен с помощью микроскопа).

№№

3. Туффит или туф². Смесь вулканического пепла и кальцита органического происхождения, вероятно, от ферам. инфер.

4. То же, что № 3, только минеральные обломки меньших размеров.

5. Андезит³. Макроскопически черная бархатная порода.

6. Андезит.

12. Диабаз (с содержанием кварца)⁴, сильно разрушен.

20. Диабаз; свежее № 12.

25. Андезит, светлый.

27. Андезит.

28. Андезит.

29. Андезит.

30. Андезит, черный пористый //

32. Андезит, коричневый от окисления магнетитом.

33-34. Агломератовый вулкан. туф авгит. Порфирита⁵.

35-36. Агломерат. вулкан. туф авгит. порфирита. Источники Садгери.

42. Диабаз (с содержан. кварца).

46. Диабазовый порфирит.

47. Агломератовый туф авгит. порфирита.

48. Вулкан. туф бурого цвета с примесью раковинок фораминифера⁶.

49-50. Агломерат. вулк. туф авгит. порфирита.

53. Порфирит.

57. Вулкан. пепельный туф с разруш. раковинками фораминифера. Источн.

Цагвери.

59, 63. Агглом. туф авгит. порфирита.

64-65. Андезит.

67. Туффит с включением хорошо сохранившихся раковинок фораминифера.

- 68, 69. Диабаз.
73. Диабаз (с содержанием кварца); сильно разрушен.
74. Вулкан. пепельный туф с кальц. орган. происх. (разруш. форамин.) //
75. Андезит. Черная бархатистая порода.
76. Андезит.
78. Андезит, серого цвета.
79. Андезит, серый.
80. Андезит, серый с плитняк. отдел.
82. Андезит; светло-серый.
85. Андезит (рогово-обманково-авгитовый).
87. Андезит.
88. Андезит.
- 91, 92. Лабрадорский андезит [неразб. скорочення – Г.Ш.] порфирит
93. Агломерат. туф авгит. порфирита.
94. Лабрадорский порфирит.
95. Диабаз.
96. Вулкан. пепельный туф.
- 97 – 99. Диабазовый порфирит.
100. Андезит.
101. Август. порфирит.
104. Пепельный туф. Либанские источники
105. Агломерат. туф август. порфирита. Либанские источники.
106. – « – //
109. Андезит.
110. Андезит; черная бархатистая порода.
111. Андезит; коричн. цвет от окисления.
113. Андезит, серый.
114. Андезит, коричневый цв. от микролитов гиперстена.
- 117 – 118. Диабаз.
120. Пепельный туф с кальц. орган. происхожд. (от разруш. форамин.)
123. Вулкан. туф с массой обломков минералов, преимущ. плагиоклаза, сцементированных кальцитом орган. происх.
124. Диабазовый порфирит.
125. Пепельный туф без кальцита.
126. Агломератовый туф порфирита, черная смолуподобная порода.
127. Диабаз.
- 129 -130. Лабрадорский порфирит.
132. Агломерат. туф август. порфирита.
133. Лабрадор. Порфирит.
- 135, 136. Диабаз. //
138. Вулкан. туф. минерал. обломки преимущ. Плагиоклаза⁷ и кальцит орган. происх. (разруш. форамин.).
140. Известняк с примесью вулкан. пепла.
- 141 -142. Агломерат. туф август. порфирита.
143. Лабрадорский порфирит.
144. Августовый андезит с свежей стекловатой основной массой.

145. Порфирит (авгитов. выделений мало).
 146. Авгит. порфирит (авгит. макроскоп. размеров).
 148. Авгит. порфирит с оливином⁸, замещенным гиалосидеритом⁹.
 149. Агломерат. туф. авгит. порфирита.
 150. Авгит. андезит или лучше просто андезит, серая порода с плитняк. от-дел.
 151. Авгит. андезит с оливином, замещенным гиалосидер.
 152. Агломерат. туф порфирита.
 155. Порфирит, повидимому, роговообманы, при чем последняя наблюдается в большом количестве в виде псевдоморфоз черных рудных частиц. Вершина Цхра-Цхаро //
 156. Порфирит, отличный от № 155. Источник Цхра-Цхаро.
 161. Андезит, черный.
 162. Андезит, серый.
 165. Агломерат. туф авгит. порфирита.
 167. Гранофир (?)¹⁰.
 171. Трапп¹¹.
 173. Авгитовый порфирит, цеолитизир¹².
 Горные породы г. Тифлиса.
 №№
 А. За баями Орбелиани в Дабаханском ущелье.
 1. Вулк. Туф с обломками преим. плагиклаза.
 3. Агломерат. туф авгит. порфирита.
 4а. Пепельный вулкан. туф с большим содерж. кальц. орган. происх.
 4в. Аггломер. Туф авгит. порфирита; есть зерна биотита¹³.
 В. Цициановский подъем.
 Агломерат. туф порфирита. Наблюдено и зерно биотита.
Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608 – Л. 7 – 10 об.

7

Москва
 15 дек. 1913 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Закончив магистерские экзамены, шлю Вам свое горячее спасибо за ту услугу, которую Вы мне оказали, исхлопотав мне экзамены при Императ. Московском Университете.

Искренне Вас уважающий и всегда готовый к услугам

И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 11.

Ноября 12 дня 1914 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

С этого учебного года при Екатеринославском Горном Институте открылась кафедра прикладной геологии, в заведывание которой вступил я. В виду того, что организацию Кабинета приходится начинать при ограниченных материальных средствах, я решил обратиться к специалистам, и в частности к Вам, с покорнейшей просьбой пожертвовать Кабинету Ваши печатные труды.

Надеюсь на Вашу любезность, заранее выражаю свою искреннюю благодарность.

С глубочайшим почтением к Вам, остаюсь искренне преданный доцент по кафедре прикл[адной] геол[огии] Е.Г.И.

И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 12.

Марта 31 дня 1915 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Ваше любезное письмо от 23 марта получил. Вполне согласен на Ваши условия. Считаю, однако, необходимым отметить, что на эти исследования я смогу уделить только 1 месяц, т. к. другие 2 месяца летних каникул я занят обязательными геологическими экскурсиями со студентами. Если находите, что этот срок не малый, то прошу оформить поручение и выслать инструкции. Кстати, замечу, что на Пасхе я ездил в Бахмут с целью ознакомления с условиями работы в районе. Из расспросов пришел к заключению, что о медистых песчаниках в районе мало осведомлены, однако я успел заручиться согласием директора соляной копи «Новая Величка» посодействовать мне в моих работах предоставлением в мое распоряжение лошадей, помещения и т.д.

Очень Вам благодарен за Ваше обещание пожертвовать Ваши труды Лаборатории Прикладной Геологии.

Примите уверение в искреннем уважении // и преданности

И. Танатар.

P.S. Отчет Ваш о радиоакт. исследов. в прошлом году имею лично, благодарю.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 14 – 14 об.

Августа 9 дня 1915 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Ваше письмо от 30 июля получил только вчера, т.к. только вчера вернулся из научной командировки на Урал. В Донецкий бассейн поеду завтра; там пробуду до 28 августа; с 28 авг. по 6 сент. я должен буду прервать свои занятия, т.к. должен ехать со студентами в обязательную экскурсию (в Крым). Из Крыма вернусь в Донецкий бассейн и там пробуду еще одну неделю, до начала занятий в Институте.

С Баскаковым¹ я еще не имел возможности видиться, т. к. его сейчас в городе нет; он вернется завтра или послезавтра. Как увижусь, напишу Вам о тех методах, которыми он предполагает делать определения. //

Все Ваши указания относительно сбора коллекции, составления геологических разрезов и т.д. будут, конечно, приняты во внимание.

Денег из Академии я еще не получил. Что касается размера вознаграждения, то Вы определенной суммы не указывали, говоря, что в настоящее время Академия стеснена и может покрыть только часть расходов, в размере около 100 руб.

Искренне уважающий Вас и готовый к услугам
И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608 – Л. 13 – 13 об.

*23 авг. 1915 г.
Екатеринослав*

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Я уже вернулся из поездки в Донецкий бассейн. За эту поездку успел осмотреть почти все выходы, указанные на карте Яковлева (Тр. Геолкома, 1914, вып. 94) за исключением 2-х мест близ села Петровского, вернее, близ колонии Леонидовки (недалеко от ст. Щербиновки Ю. ж. д.) и близ ст. Нырково Сев. Дон. ж. д., но зато мною были осмотрены месторождения песчаника, не указанные в литературе, пропущенные и Яковлевым, хотя эти месторождения известны // лет 15, как, напр., на огородах крестьян Кольчика и Пашенко в с. Государевом Байраке. Бывший управляющий доломитовыми копиями Глебова Медвянский собирался даже произвести там разведки, но не получил разрешения названных крестьян.

Отыскание в некоторых выходах, указанных Яковлевым, представило затруднения благодаря отсутствию указаний в тексте на характер обнажений, т. е. является ли указанное обнажение естественным или произведено шурфами, буровыми скважинами. Так, напр., пришлось очень долго искать обнажение, названное на карте Яковлева «Кл. Надежда Луганская». Оказалось, что это раз-

ведочная // на воду скважина, пройденная года 2-3 назад, а теперь запаханная и потому совершенно не оставившая следов.

Что касается характера произведенных мною исследований, то таковые состояли в посещении указанных на карте Яковлева*) выходов, сборе коллекций, составлении геологического профиля. Большинство обнажений медистого песчаника искусственного характера: шурфы, шахты, из которых б. ч. засыпана, так что геологического профиля нельзя было себе представить. В таких случаях брались образцы всех видов песчаника, но преимущественно медистого.

Собранный материал будет выслан Вам на днях, после того, как сниму с карты

*) Указания Яковлева покрывают указания Носовых и Гурова, но последние были приняты во внимание для проверки данных Яковлева // Яковлева копию исследованного района, с указанием посещенных пунктов, а также пока не отберу дубликатов для детального изучения пород под микроскопом.

Деньги (250 р.) получил, но пока 150 р. Держу в депозите, так как Вы вначале обещали 100 р. Если Вы все 250 р. передаете в мое распоряжение, прошу об этом написать.

Жаль, что деньги получил с опозданием, вследствие чего мне пришлось не докончить маршрут. Напишите, пожалуйста, желательна ли исследование оставшихся двух пунктов сейчас же, или можно несколько позже, там осталось работы дня на 4, т.к. оставшиеся места близки к ст. ж. д.

Искренно уважающий Вас и преданный
И.Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 15 – 16 об.

12

Марта 2 дня 1915 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Под влиянием Вашего отчета о радиоактивных исследованиях Российской Империи у меня возникла мысль проверить медистые песчаники Донецкого бассейна на содержание в них ванадиевых минералов. Желая посвятить этому вопросу июль месяц нынешнего лета, я бы хотел предварительно узнать от Вас, не намечены ли эти песчаники к исследованию, и не поручены ли эти исследования комунибудь; если нет, то я бы просил Вас, если найдете возможным, доверить эти исследования мне.

В ожидании Вашего благосклонного внимания, остаюсь с искренним уважением и преданностью

И. Танатар.

Архив Российской Академии Наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 17.

Декабря 14 дня 1915 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Одновременно с этим письмом перевожу 150 р. на имя Академии Наук. Отчет я Вам вышлю на будущей неделе, жду печатных оттисков из журнала «Южный Инженер», где я его печатаю. Одновременно с отчетом вышлю Вам и весь собранный мною материал.

Искренне уважающий Вас
И. Танатар.

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 18.

Декабря 20 дня 1915 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Одновременно с этим письмом посылаю Вам печатный отчет об исследованиях в Бахмутском уезде. Там в тексте, между прочим, указано, что я готовлю Вам описание пород; судя же по Вашему письму, такой отчет Вам не нужен, а потому я Вам его не посылаю. Постараюсь завтра выслать весь собранный материал. Что касается химических исследований медистой зелени и лазури, то у меня, к сожалению, сейчас нет на это времени, т.к. я занят большой работой, да и кроме того пока не имею при своем Кабинете химической лаборатории.

Прошу о получении отчета мне // написать.

Искренне уважающий Вас
И. Танатар.

Архив Российской Академии Наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 19 – 19 об.

Января 5 дня 1916 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

В дополнение к посланному Вам отчету, сегодня отправил на имя Геологического Музея Академии Наук 4 ящика горных пород Бахмутского уезда, из района медных руд. Часть материала я отправил в жестяных коробочках, которые прошу вернуть немедленно, т.к. с таким условием я взял их из Минералогического Кабинета Института. Упаковку в жестяные коробки я применил, по совету В.Е. Баскакова, чтобы избежать индуцированную радиоактивность. Хотя радиоактивности вовсе не оказалось, но я обратно // пород не переложил в бумагу, чтобы дать возможность Вам проверить их при тех же условиях, при которых проводились определения В.Е. Баскаковым.

Описание горных пород и обнажений я предполагаю дать в скором времени на страницах того же «Южного Инженера», в котором напечатан отчет, если же Вы найдете полезным поместить его в Известиях Академии Наук, то прошу черкнуть мне об этом. Замечу, что в дополнение к своему отчету, что известковый цемент встречается не только в медистых песчаниках, что отмечено мною в отчете, но и в песчаниках, переслаивающихся с ними, и в красных глинах. Кроме того, в отчете пропущено указание на присутствие медного блеска и в песчаниках Картамыша, т. что распространение медного блеска еще шире, чем я отметил. Я заказал ряд песчаников для изготовления шлифов, надеясь найти в них остатки животных организмов.

Будьте добры, ответить мне о получении коллекции.

Искренне уважающий Вас

И. Танатар.

Архив Российской Академии Наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 20 – 20 об.

16

Мая 14 дня 1916 г.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Желая принять участие в составлении очерков полезных ископаемых России, прошу ответить, какие из ископаемых, не вошедших в список подготовляемых к печати очерков, представляют в настоящее время наибольший интерес. Мне кажется, что очерки по месторождениям **As**, **Sb**, **Ct** и **Hg** являются наиболее необходимыми. Я бы мог их написать в течение лета.

В ожидании Вашего благосклонного ответа. Пребываю с искренним уважением

И. Танатар.

(На полях олівцем написано зі знаком питання «Любезно отказать?» Написано не рукою В.І. Вернадського – Г.Ш.)

Архив Российской Академии наук. – Ф. 518. – Оп. 3. – Д. 1608. – Л. 21.

ЛИСТИ АКАДЕМІКА В.І. ВЕРНАДСЬКОГО ДО ПРОФЕСОРА Й.І. ТАНАТАРА

1

15.1.909

Москва

Многоуважаемый Иосиф Исаакович,
Позвольте поблагодарить Вас за любезную присылку Вашей работы.

Я не имел случая внимательно ознакомиться с Вашим определителем, но мы его попробуем на деле. Он представляется мне очень полезным.

Позволю себе указать на некоторые замечания, которые у меня явились при первоначальном с ним ознакомлении // В материалах недостаточно принять во внимание примеси, вызывающие появление разностей, напр. Se в тетрадимите (казеит совсем пропущен?), для псилоспелиной характерные как Ni или Zn и т.д. Очень мешает немецкая номенклатура некоторых минералов (напр., циннабарит, хамазит и т.д.) Жаль, что нет полной сводки реакции на элементы (вроде данной Tenquloqam), а между тем при определении минералов – это одна из первых задач. Мы пользуемся обычно Tenquloqam – но и у него недостаточно. Кое что дано у Карно и Дюпарка, но тоже не полно. А между тем эти данные при определении минералов требуются на каждом шагу. Точно также спектроскоп точно такой же обычный инструмент минералам как поляризационный микроскоп.

Эти беглые замечания очевидно не могут служить оценкой книги, которая может быть оценена только на практике.

Отчего Вы пропустили (?) порнецит или [нерозб. слово – Г.Ш.] золото – мы же пробуем на Nd золото не раз и иногда удачно – в Академии нашел хорошие образцы, принимавшиеся за золото. Точно так же нет малоциннита.

Не отвечал Вам так долго, т.к. не мог узнать Вашего имени-отчества, а печальный русский обычай требует от нас этого знания.

Всего лучшего.

Готовый к услугам

В. Вернадский.

Еще раз благодарю Вас.

Народный музей истории Национального горного университета. – № 535

2

23.III.1915 г.
Петроград

Многоуважаемый Иосиф Исаакович,

Екатеринославские медистые песчаники не входят в перечень наших исследований. Но их изучение с этой точки чрезвычайно желательно. К сожалению я лишен сейчас возможности, в виду сокращения штатов на радиевые исследования в этом году, уделить деньги на Екатеринославскую губернию. Я мог бы выделить очень небольшую сумму, которая не охватит Ваших расходов. Однако, если бы Вы поехали, может быть ее следовало бы Вам послать, т.к. для нас чрезвычайно желательно иметь оттуда образцы. В случае надобности я могу выслать в этом году только 100 рублей. Известите [нерозб. слово – Г.Ш.] возможно организовать командировки от Академии Наук, выдать открытые листы, обратиться к властям и т.д. Если Вам это желательно, прошу известить немедленно.

Я буду очень рад, если Вы возьмете этот район, особенно для Вас удобный, т.е. он от Вас близок. У меня были образцы из нескольких хуторов (ок. д. Воздвиженка) в Бахмутском уезде. Любопытно было бы обратить внимание и на галениты (?) в песчаниках (мне известны у Христофоровки на р. Крепинской и др.) Я несколько не сомневаюсь, что здесь можем получить интересные результаты, хотя работа трудная и по моему будет требовать анализов. Радиоактивные явления и, если нужно, спектроскопические, могут быть организованы у нас. Если Вам будут нужны литературные указания – напишите, сообщу, что знаю. «Отчет радиев. за 1914» у Вас был?

Что у меня есть из моих работ Вам вышло. Если Ваша лаборатория хочет получить мой Опыт описания минер., Вам надо обратиться в Академию (письмо к непрем. секретарю).

Готовый к услугам

В. Вернадский.

Народный музей истории Национального горного университета. – Папка «И.И. Танатар»

3

30. VII. 1915

Шишаки, Миргор. у Полт. губ.

Многоуважаемый Иосиф Исаакович,

Ваше письмо пришло ко мне сюда поздно. Я распоряжение о переводе Вам из Академии 250 руб. – но не знаю точно, о какой сумме мы с Вами условились. Очень прошу, извините.

Я хотел бы знать методы работы Баскакова и во всяком случае очень прошу Вас доставить образцы-дублиеты его проб в Академию. Кроме проб на И – необходимо выяснить нахождение Сг и V. Желательно иметь образцы пород и руд из всех по возможности выходов медистых // пород Екатеринославской губ. Помимо этого необходимо дать и описание обычного характера с точными геологическими разрезами, определением всех минералов и пород и т.д.

К сожалению последняя работа Яковлева (Труды Геол. Ком.) дает очень мало в этом отношении.

Разобрались ли Вы по литературе, то есть указаниях на выход медных руд – начиная с Носова.

Очень буду рад получить от Вас извещение о ходе работы.

Готовый к услугам

В. Вернадский.

Народный музей истории Национального горного университета. – Папка «И.И. Танатар».

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

№ 3

¹ **Щукарев Олександр Миколайович** – професор загальної хімії Катеринославського гірничого інституту.

² **Іванов Леонід Лікаріонович** – учень В.І. Вернадського. Магістр геології та мінералогії, з 1913 р. професор Катеринославського гірничого інституту. Засновник наукової школи з питань регіональної мінералогії.

№ 6

¹ **Бурксер Євген Самойлович** – очевидно, асистент або секретар В.І. Вернадського.

² Туф – група гірських порід різного походження (вапнякового, крем'яного, вулканічного), будівельний матеріал.

³ Андезит – ефузивна гірська порода.

⁴ Діабаз – гірська порода, палеотипний аналог повно кристалічних базальтових порід, будівельний матеріал.

⁵ Порфірит – ефузивна гірська порода, палеотипний аналог базальтів і андезитів.

⁶ Форамініфери – група найпростіших класу кореніжок, їх тіло міститься в склеєній з піщаника чи вапнякової раковині, яка поступово перетворюється у крейду.

⁷ Плагіоклаза – породоутворюючі мінерали магматичного та метаморфічного походження.

⁸ Олівін – породоутворюючий мінерал підкласу острівних силікатів.

⁹ Гіалосидерит – мінерал класу карбонатів (залізний щпат).

¹⁰ Гранофір – гірська порода.

¹¹ Трапп – група магматичних гірських порід, що мають магматичне походження.

¹² Цеоліти – Алюміносилікати, які здатні селективно виділяти та вбирати в себе різні речовини (напр., воду), адсорбенти.

¹³ Біотит – породоутворюючий мінерал із групи слюд.

№ 10

¹ **Баскаков Володимир Єлезарович** – асистент фізики, механік при фізичному кабінеті Катеринославського гірничого інституту.

Надійшла до редколегії у травні 2007 р.

З НОВОВІДКРИТОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Ім'я видатного українського історика Дмитра Івановича Яворницького відомо кожній освіченій людині. З плином часу його наукова спадщина, донедавна умисно замовчувана, привертає до себе все більшу увагу громадськості. Свідченням цього є широка програма видання творів ученого у 20 томах (три томи вже вийшли¹, деякі інші підготовлені до друку). Паралельно друкується його епістолярна спадщина², яка зберігається переважно у Відділі рукописів Дніпропетровського історичного музею (понад 6 тис. листів). Однак ще чимало листів ученого або адресованих йому загинуло, у кращому випадку розпорошено по різних архівосховищах. Так, декілька листів Д.І. Яворницького нам вдалося виявити у фонді М.С. Грушевського, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві³. Отже необхідно докласти нових зусиль для максимально повного виявлення епістолярної спадщини Д.І. Яворницького і певні кроки у даному напрямку вже зроблено.

У Відділі рукописів фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Ф. 119, №№ 306 – 325) нам вдалося знайти досі неопубліковані поштові листівки різних осіб, адресовані Д.І. Яворницькому. Це – святкові поздоровлення з Великоднем та Різдвом Христовим, особисті та офіційні записки, що їх одержував учений протягом 1901 – 1930 рр. від таких відомих діячів української науки і культури, як В.О. Гіляровський (1853 – 1939), Я.П. Новицький (1847 – 1925), Олена Пчілка (1849 – 1930), Д.М. Ревуцький (1881 – 1941), Т.М. Романченко (1880 – 1930), П.К. Саксаганський (1859 – 1940), М.Ф. Сумцов (1854 – 1922), М.І. Струнников (1871 – 1945), Т.С. Сулима-Бичихіна (1863 – 1927), Є.Х. Чикаленко (1861 – 1929) та ін. Вони є важливим доповненням вже відомої частини взаємної кореспонденції цих авторів з Д.І. Яворницьким, є тут листи і від зовсім незнайомих науковцям осіб. Хоч це й невеличкі листівки, але вони досить інформативні – їхні автори висловлюють оцінку наукової

діяльності вченого – його праць та екскурсій по музею, (М. Сумцов, Т. Сулима-Бичихіна), прохають про підтримку в науковій роботі (Я. Новицький) та в особистих справах (О. Пчілка). Наприклад, відома фольклористка з Херсона Олена Маркевич повідомляє, що записує для Д.І. Яворницького народні пісні. Про те ж саме пише і археолог Віктор Іванович Гошкевич (1860 – 1928). Дмитро Михайлович Ревуцький (1881 – 1941) домовляється про проведення концерту українських народних пісень в історичному музеї, які часто організував Д.І. Яворницький. Є відомості й про самого вченого. В листах цих насамперед вражає глибока повага та надзвичайно тепле, лагідне ставлення друзів до великого вченого – вони піклуються про його здоров'я, намагаються підбадьорити, підтримати в скрутну хвилину. Безперечно, ці коротенькі листівки – не лише документ епохи, але й живий відгомін тогочасного життя, дзеркало найщиріших, найдушевніших стосунків людей одного середовища – культурно-українського, яких хоч і розділяли сотні кілометрів, та об'єднувала любов до України, до її минулого, піклування про її долю. А також – щире почуття дружби й любові одне до одного, що зараз на жаль майже втрачено.

Окремо слід сказати про листівки від невстановлених осіб (№ 325/ 1 – 9). На щастя, за змістом нам вдалося встановити особи деяких авторів. Перш за все – особу археолога, директора херсонського краєзнавчого музею В.І. Гошкевича (лист під криптонімом В.Г. № 7). І допомогла в цьому фотографія, під якою вдалося прочитати окремі вицвілі слова: «Царські могили, вблизи Кривого Рога. Раскопки 1907 – 1908 гг.». Як відомо з біографії вченого, він й справді проводив розкопки могил у цей час поблизу Кривого Рогу. Так само за змістом вдалося встановити авторство видатного українського художника Опанаса Сластьона (1855 – 1933) (№ 6). На кількох листівках пощастило розібрати підписи. Це насамперед підпис видатного етнографа з Харкова, члена Харківського історико – філологічного товариства, секретаря Харківського статистичного комітету, автора і упорядника фольклорно-етнографічного збірника «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» (1898) Василя Іванова до Д.І. Яворницького – з цієї невеличкої листівки випливає, що вони були дуже близькими друзями. На жаль, біографія В. Іванова зовсім мало

досліджена. У цьому ж фонді зберігається досі неопублікований лист Д.І. Яворницького до фотографа Марка Микитовича Залізняка (Железняк) від 28 листопада 1930 р., який має велику наукову цінність. З нього дізнаємося, як високо цінував Дмитро Іванович кожен найменшу дрібницю, що стосувалася української етнографії – фотознімок, народну пісню, прислів'я, навіть окремі діалектні слова, лайки, вуличні прізвиська... Автор закликає ні до чого не бути байдужим, бо для науки немає нічого зайвого, нічого стороннього, все це – «глибина старовини», просить надсилати йому побільше всякого матеріалу. Ще слід сказати про зовнішнє оформлення цих листівок. Всі вони невеличкого формату, деякі чорно-білі, інші кольорові. На більшості з них зображено види або архітектуру міст, з яких надсилалась листівка, іноді портрети українських історичних осіб (гетьманів) або письменників (Т.Г. Шевченка, І. Котляревського) На кольорових – дуже гарні українські пейзажі. Але найкращі листівки надсилала Олена Пчілка – вони виходили в редакції часопису «Рідний край», який вона видавала і мали на титулі гарні українські орнаменти. Наприклад, Великодне привітання від 8 квітня 1911 р. надіслано нею на такій листівці, де крім орнаменту на титулі надрукований ще й уривок із «стародавньої запорізької вірші», що читалася на Великдень від хати до хати, як і різдвяна вірша – ці народні вірші любила і досліджувала Олена Пчілка. Ось цей текст:

«Христос воскрес!
 Рад мир увесь!
 Діждались ми Божої ласки,
 Тепер же всяк
 Наїється всмак
 Свяченої паски.
 Всі гуляють
 Прославляють
 Воскресшого Бога
 Бо вже тая
 Всім до рая
 Протерта дорога!»

Варто додати, що подані нижче тексти листів є важливими для краєзнавців. Доречно згадати, що авторами листів до вченого є письменники з Катеринослава (Дніпропетровська) Тетя-

на Сулима-Бичихіна і Трохим Романченко, в них згадується і про дочку Олени Пчілки і сестру Лесі Українки – Ольгу Косач-Кривинюк (Олену Зірку) (1877 – 1945). Її переслідувала поліція, тривалий час вона була безробітною і лише завдяки Д. Яворницькому дістала можливість працювати за фахом (лікарем) у Лоцманській Кам'янці (нині – частина Дніпропетровська). Саме про її працевлаштування клопоталась Олена Пчілка у своїх листах до Д. Яворницького, і наведений нижче лист (№ 11) є зайвим тому свідченням.

Сподіваємось, що пропоновані нами листи матимуть певну цінність для дослідників біографії Д.І. Яворницького і спонукають до подальших пошуків ще не виявлених контактів великого вченого з видатними і маловідомими українцями кінця ХІХ – початку ХХ століття.

ПРИМІТКИ

¹ Яворницький Д. Твори. – К., Запоріжжя, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 8.

² Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Каталог музейної колекції. – Д., 1992; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Д, 1997. – Вип. 1; 1999. – Вип. 2.

³ Ці листи опубліковані у статті: Мицик Ю.А. Яворницький Д.І. – Грушевському М.С. // АУ. – 1996. – № 1/3. – С. 38 – 42.

ЛИСТІВКИ

1

Листівка В.О. Гіляровського до Д. Яворницького

1901, березня 18. – Москва (?)

Дорогой Дмитрий Иванович!

Если бы ты разрешил нам послушать твою повесть в это воскресенье, на 8 час[ов] вечера. Можно? Да?

Весь твой В. Гиля[ровский].

18 март[а] 1900 г.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 308. Автограф.

2

Листівка невстановленої особи до Д.І. Яворницького

1901(?), грудня 12

Зарядье, Кривой переулок.
д[ом] Бахрушина
Е.В.Р. Дмитрию Ивановичу
Эварницкому
6 декабря.

В[асилий] О[сипович] Ключевский просит доставить ему или мне для доклада в обществе более подробныя сведения о предполагаемом Вами издании, равно как и о тех условиях, на которых рукопись, (рисунки)? принадлежащая обществу, будет издана Вами.

Ваш Сер[гей] Белаш[...]

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 325/9. Автограф. На титулі – види Москви, зверху надписано: «Заседание предположено 16-го».

3

Листівка Василька до Д. Яворницького

1901, грудня 21. – Москва (?)

21.12.1901 р.
Москва,
Зарядье, д[ом]. Бахрушина, Кривой переулок, кв. № 22
Его Высокоблагородию Дмитрию Ивановичу Эварницкому.

Вельмишановний пане профессоре!

Що за лихо скоїлось з Вами?... Чи здужаєте Вы? Хай боронить Вас Господь мылосердный!..

А знаєте, шо я подумав? А ось шо: годин у два дня 24 декабря, буду витать Вас у Ваший кимнати.

Василько.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 307. Автограф.

4

Листівка Є. Симонінової (?) до Д. Яворницького

1902, квітень

Его Высокородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Москва, Зарядье, Кривой переулок, д. Бахрушина, кв. № 22

Христос Воскрес, милый Димитрий Иванович!
Шлю Вам самая лучшая пожеланья, будьте здоровы. На днях читала Вас в
«Русских Ведомостях».
Искренне преданная Елисавета Симонова.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 321. Автограф.

5

Листівка В.О. Гіляровського до Д. Яворницького

1905, березень. – Москва (?)

Екатеринослав,
профессору Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Дорогой друг (?) Дмитрий Иванович!
Я, жена и дочка сидим у Ник. Ник. Новикова, приятеля Луки Карповича Попова, и пьем за твоё здоровье.
Будь здоров! Твой Гиляр[овский].

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 309. Автограф. Поштовий штампель
20.03.1905.

6

Листівка М.І. Струнникова до Д.І. Яворницького

1907, січень

г. Екатеринослав, Областной музей
Профессору Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Адрес: Москва, Тверская ул.,
Долгоруковский пер.
д[ом] Страх[ового] Общес[тва] Россия
[мебельные] комн[аты] Гофман № 9, Н.И. Струн[икову]

Дорогой Дмитрий Иванович!
Портрет Поддубного мною кончен, размер 3 арш[ин] 4 вер[шка]. Куда, когда и как прикажете прислать. Жду ответа.
Вас искренне любящий Н. Струнников.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 324. Автограф. Поштовий штампель:
23.01.1907. На звороті листівки намальовано пейзаж і зверху надписано:
«Может быть портрет можно будет передать кому-нибудь в Москве для пересылки к Вам, это было бы удобнее для меня».

Листівка Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького

1907, липня 8

Екатеринослав.
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Дорогой Дмитрий Иванович!

Направляя формальное заявление Председателю Совета музея с просьбою разрешить раскопку могил, вместе с тем рассчитываю как на твою поддержку, так и на возможно поспешное разрешение просьбы.

Будь здоров! Твой Я. Новицкий.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 314. Автограф.

Лист Ф.І. Росинського до Д. Яворницького

1908, лютий. – Москва

Профессору Дмитрию Ивановичу
Эварницкому
Jekaterinoslaw – Russland
Земский Исторический музей

Дорогий Дмитро Ивановичу.

Я з великою охотою розкажу Вам, що оце у субботу їду я у Москву і пробуду там аж до Великодних свят – якщо завернете туди, дайте про себе звістку, будь ласка: мені так хочеться з Вами побачитись. Адреса: Федору Іліодоровичу Росинському – Москва, Немецкая ул., Гарднеревский пер., д. Чернышовой, кв. 4.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 319. Автограф. Поштовий штемпель:
15.02.1908.

Листівка археолога В.І. Гошкевича до Д.І. Яворницького

1908 р. (?)

Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому.
Екатеринослав

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Попадаются песни. Записываю. Нуждаюсь в литературе, – во избежание вторичного открытия Америки. Будьте милостивы, порекомендуйте издания. Нет ли справочников? Не порекомендуете ли мне литературу о найденных в России?

Как рассчитываете провести весну и лето? Спрашиваю на тот случай, что м[ожет] б[ыть] судьба будет мне побывать в Екатеринославе и обидно б[ыло] б[ы] не застать Вас. Крепко жму Вашу руку. Желая здоровья. Сердечно Вам преданный В. Г[ошкевич].

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 325/6. Автограф. На титулі фото В. Гошкевича біля надгробка (?). Підпис фіолетовим чорнилом розмитий, можна лише виділити окремі слова «Царські могили» (вблизі Кривого Рога). Раскопки 1907 – 1908 гг.

10

Листівка Олени Пчілки (Ольги Косач) до Д.І. Яворницького

Б. д.

В Музей
Вельмишановному П. Дмитрові Еварницькому.

Христос Воскрес!
Поздоровляю з святками, бажаю всього найкращого.
Ол. Косач. Сподіваюся бачитись

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 310. Автограф.

11

Листівка Олени Пчілки (Ольги Косач) до Д.І. Яворницького

1909 (?), весна

В Екатеринослав
Дмитрию Ивановичу Эварницькому
Дворцовая площадь
Собственный дом

Христос Воскрес, вельмишановний Дмитре Йвановичу! Віншую Вас з Великим Днем, бажаю весело святкувати! А я тут зосталася сама як палець... Не поїхала нікуди, щоб не було знов перерви у виході з «Рідн[им] Краєм»... Оце все жду, чим скінчиться справа затвердження (?) моєї дочки в с. Кам'янці. Чи не пособили б Ви там словом, де слід?(...)! О. Пчілка.

ІЛ НАНУ.– ВР. – Ф. 119.- № 315. Автограф.

12

Листівка Олени Пчілки (Ольги Косач) до Д.І. Яворницького*1910 (?), січня 3*

В Екатеринослав, Соборная площадь
Музей им. Поля
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Поздоровляю Вас з Новим Роком! Бажаю здоров'я, всього що – найкращо-
го.

Олена Пчілка. А таку картку видали полтавці (нова крамниця).

ІЛ НАН ВР. – Ф. 119. – № 316. Автограф. Чорно-біла листівка, посередині – карта України («Географічна карта земель в Росії та Австроугорщині, де осіли українці»), навколо неї портрети деяких гетьманів, портрет Т.Г. Шевченка, види українського села та Києва.

13

Листівка І. Залізняка (?) до Д.І. Яворницького*1910, січня 12.*

Екатеринослав, Музей Поля
Его Высокородию
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
12 янв[аря] [19]10 года

Милостивый государь Дмитрий Иванович!

Исполнить просьбу Вашу по письму от 31.XII.[190]9-го года относительно кирпича для народ[ного] дома «Просвиты» в Мануйловке не имею возможности. Преданный Вам Ив. [Железняк?]

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/4. Автограф.

14

Листівка В. Іванова до Д.І. Яворницького*1910, березня 27**Єсентуки*

г. Екатеринослав, Дворцовая пл. свой дом
Его Превосходительству
Дмитрию Ивановичу Эварницкому
Ессентуки Пантелеймоновская ул. Дорохова

Щире привітання високоповажному Дмитрові Івановичу! Чи бували Ви в цих краях?

Здаєця міні, шо от тут то Вам краще б і слід було б лічиться, чим де в другому місті. Є тут і грязі, і води, і сонце, і всякі ванни. Тіки... ой! Скушно! Справді, чи не трапиця Вам пригода сюда приїхать? Низенький [бью чолом, Василь Іванов.]

27.III.1910.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/2. – Автограф.

15

Листівка М. Маслова до Д. Яворницького

1910, квітень.

Его Превосходительству
Дмитрию Івановичу г[осподину] Эварницкому
Екатеринослав, Потемкин[ская] площадь.

Христос Воскрес!
Дорогий Дмитро Івановичу!

Вітаю Вас з святом і бажаю швидче видужати від хвороби. Гадаю, шо Ви її легко поборете і сподіваюсь Вас бачити через 6 тижнів здоровим, бадьорим і працьовитим. Ваш Мих. Маслов.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 311. Автограф. Поштовий штампель
15.IV.[19]10.

16

Листівка М.Ф. Сумцова до Д.І. Яворницького

1911, травень

Его Высокопр[евосходительству]
Дмитрию Івановичу
Эварницкому
В Екатеринослав
Музей Поля

Вельмишановному Дмитру Івановичу велике спасибі за гарну розвідку про Закревського.
М. Сумцов.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 323. Автограф. Поштовий штампель:
09.05.1911.

17

Листівка В. Морозовської – Д. Яворницькому*1911, липень**оз. Гарда в північній Італії*

Russie Екатеринослав Соборная площадь,
собственный дом

Эварницкому Дмитрию Ивановичу.

Lago di Garda Maltesino 25/12. VII.

Щиро шановний Дмитро Иванович. Майнула це літо за кордон, и ось уже третій тиждень живу на озері Гарда, тут же живе й московській професор Цебриков, дуже щира чесна людина, згадуємо ми там про Вас, і от він, хоч може, і не знайомий [з Вами], але прохав уклонитися Вам від його.

Я сама шлю Вам щире вітання.

В. Морозовская.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 313. Автограф. Поштовий штемпель
11.VII.1911.

18

Листівка С. Шебеця (?) до Д.І. Яворницького*1912, лютого 28*

Екатеринослав, Музей ім. Поля

Високоповажному Д.І. Еварницкому

Директор Музею

Одесса, 28.II.1912.

Високоповажний Пане Профессор!

Погано в Одесі з Україною. До того часу зібрав лише 200 р. **Не маю ту такого мудрого й розумного заступника, яким Ви були для мене.** Місто гарне, але грошей нема у кого брати. Як Ваше здоров'я? И вже полюбовав я морем, гарне під час бурі. Остаю з глибоким поважанням до Вас

С. [Шебець].

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/8. Автограф.

19

**Листівка П.К. Саксаганського з допискою Є. Чикаленка до
Д.І. Яворницького***1913, червня 28**Кисловодськ*

В Екатеринослав, Музей имени Поля

Его Высокородию
Дмитрию Ивановичу Яворницькому
1913 року червня 28
г. Кисловодськ

Серденько моє, любий батько Атамане!

Цікавить мене, як стан твого здоров'я? Читав, що операцію зроблено, та як себе почувашь, не відаю, живучи отут в чужій чужині. Як твоя ласка, голубе мій, то черкни хоть словечко, а покищо нехай тобі легенько живеться та щастить на все добре. Всією душею прихильний Опанас Сакаганський, жінка та багато земляків вітають тебе, батьку. Адреса: Кисловодськ, «до востребования»

Вітаю дорогого Дм. І[ванови]ча Є. Чикаленко.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 320. Автограф.

20

Листівка Т.С. Сулими-Бичихіної до Д.І. Яворницького

1913, липень

г. Екатеринослав
Дворцовая площадь, соб[ственный] дом.
Е.В.Б[лагородию] Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Високоповажний Дмитрий Иванович!

Спасибо Вам за книжку, которая доставила мне большое удовольствие. Извините, что я её (завезла?), хотелось прочесть до конца. При встрече я Вам её отдам. Что же Вы не написали о Вашем здоровье? Как Ваша операция? Хотя, когда я была в музее, мне сказали, что она сошла хорошо. Бувайте здоровенькі и благополучны, желаю Вам всего хорошаго.

Уважающая Вас Т. Сулима.

P.S. Простите, Дмитрий Иванович, что такая грязная открытка, українськи открытки я к сожалению забыла в Екатер[инославе], а в деревне трудно достать открытку.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 321/2. Автограф. Поштовий штампель:
27.07.1913.

21

Листівка Перев'язки до Д.І. Яворницького

1913, жовтня 15

Областной музей имени Поля
Е[го]В[ысоко]Р[одию] Дмитрию Ивановичу
Г-ну Иварницкому

Глибокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Имея счастье быть случайным слушателем Ваших объяснений редкостей музея, я был тронут Вашей искренней снисходительностью. Бог помочь Вам и в будущем.

Малорос Перевязка. 15. XII. 1913 г.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/1. Автограф. Поштовий штампель:
27. 03. 1903.

22

Листівка О.Г. Сластіона до Д.І. Яворницького

Б. д.
Полтава

Губернаторский дом
Любому батькови
Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Спасибо, коханий батько, любый друже за щирую, добрую память, за любовь, за ласку, и от нас прийми то же самое. Дякує двічі – Василь, я, жінка, хлопці. Чолом батькові»

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/6. Автограф.

23

Листівка Т. та І. Романченків до Д. Яворницького

Без року, жовтня 26

«Поздоровляем Вас з днем Янгола! Щасти Боже Вам на все добре, довгі і довгі роки...

Трохим та Івга Романченко».

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 318. Автограф.

24

Листівка невстановленої особи до Д.І. Яворницького

Без року, квітня 9
Полтава

Екатеринослав, Областной музей
Его Высокородию Дмитрию Ивановичу
Эварницкому

[...] Кланяемся очень.
Полтава, 9.IV.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325. Автограф. Текст на титулі, під чорнобілим портретом Котляревського.

25

Листівка невстановленої особи до Д.І. Яворницького

*Без дати
Москва (?)*

Невыразимо приятно мне вспомнить о дорогом земляке, живущем на высоком берегу Днепра родного, столь много мыслящем и работающем не покладая рук; вечно юном и живом, чутком и отзывчивом и пожелать снова увидеться с ним в храме незабвенного соседа моего и приятеля А.Н. Поля, или в Москве, у меня, а в антракте между свиданиями сноситься путем письма. Крепко же жму Вашу сильную руку-труженицу, Дмитрій Иванович, и прошу не забывать отныне и до века. От души благодарна Вам за Ваш труд и чувства.

Н. Ри[...].

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 325/5. Автограф.

26

Листівка Олени Маркович до Д. Яворницького

1917, січня 1

Екатеринослав, Дворцовая площадь
Собственный дом
В.Б. Дмитрию Ивановичу Эварницкому

Вельмишановний Дмитро Иванович!

Вітаю Вас з Різдом Христовим! Бажаю здоров'я і щастя в житті. Збираю для Вас пісні-веснянки. Але багато вже є в збірниках, в т.ч. й у ваших.(?). Вишиваю взори, що привезла од Вас і часто в споминаю Катеринослав. Бувайте здоровенькі. Завжди ширю

Ол. Маркович.

ІЛ НАНУ ВР. – Ф. 119. – № 312. Автограф. Поштовий штампель 1.01.1917.

Листівка Д.М. Ревуцького Д. Яворницькому

1926, липня 25 (?)

Екатеринослав,
професору Дмитрию Ивановичу Яворницькому,
 заведующому музеєм (б[ывшим] Поля)
 1926.VII.25

Любий батьку!

Якщо Ви зараз у Катеринославі, то будь ласка, негайно черкніть мені листівку на адресу: Кисловодск, Лермонтовская, 11, Дмитрию Николаевичу Ревуцкому. Якщо ви в Катеринославі, то я думаю числа 10 серпня виїхати до Вас. Думаю поспівати дум та пісень у Вас в Катеринославі, проїхати на пороги та й на Київ. Одначе це при тій умові, як Ви в Катеринославі. Тому, будь ласка, негайно відгукніться. Якщо не відгукнетеся, то буду гадати, що Вас нема в Катеринославі, або що Ви мене не хочете бачити. Всього крашого! Завжди Ваш Дм. Ревуцький».

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 317. Автограф.

Лист Д.І. Яворницького до М.М. Залізняка

1930, листопада 28.

28.XI.1930.

Дніпропетровськ (?)

Вельмишановний Марко Микитовичу!

Ваші фотознімки я одержав і гаряче, од щирого серця дякую Вам за них. Це є живі картини з живого життя нашого українського народу, дорогий матеріал для науки етнографії. Йдіть і далі по тому ж шляху: знімайте характерні типи людей, їх житла, одержу, хазяйські приладдя, худобу – все, що коло чоловіка і для чоловіка. Записуйте народні пісні, казки, поговорки, прислів'я, загадки, окремі виразні слова, лайки, вуличні прізвища – во всьому цьому виявляється душа, серце, розум, бажання живого чоловіка. Ви приклали до Вашого листа тільки 13 українських слів, а які ж вони характерні та виразні! Давайце ж мені, давайце побільше мені побільше таких слів! Не пропускайте мимо себе й таких слів, які звуться соромливими словами. Для науки немає соромливих пісень. Іноді в таких словах криється глибина старовини, яка значила зовсім не те, що вона значить зараз. Ви от носете імня Марка, а ось скільки бьюсь, щоб дізнати, чого той Марко товчетця по пеклу, а й доси того не добьюсь. Відкіля пішла ця поговорка, і як це пояснює сам український народ, не один славист мені того не довів. Я не можу зараз дати Вам матеріальної допомоги, щоб облегчити Вашу роботу, бо Ви сами добре знаєте, яке ми нині переживаємо безгрішшя. А проте коли в нас забрязчать в кишені побрязкачі, то ми не пошкодуємо розтулити

перед Вами свого гаманця, щоб дати вам допомогу ширше розгорнути свою працю на ниві рідної науки.

Про той матеріал, який мається у нас в музеї, Ви не турбуйтеся, бо про нього турбується сам Держвидав.

З широтою та правдивою до Вас повагою. Дм[итро] Іван[ович] Яворницький
25.XI.1930.

ІЛ НАНУ. – ВР. – Ф. 119. – № 306. Автограф.

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

№ 2

¹ «Ключевский». В.Й. Ключевський (1841 – 1911), видатний російський історик, професор Московського університету.

№ 5

¹ «Луки Карповича Попова». Л.К. Попов – адвокат, археолог-любитель, приятель Д.І. Яворницького.

№ 6

¹ «Портрет Поддубного». Мова йде про портрет видатного українського борця Івана Піддубного (помер у 1945 р.).

№ 11

¹ (...)*. Цим знаком ми позначили нерозбірливий фрагмент тексту.

№ 13

¹ «Мануйловка». Село на лівому боці Дніпра, нині – частина Дніпропетровська (в Амур-Нижньодніпровському р-ні, поблизу т. зв. «Старого» мосту через Дніпро).

Надійшло до редколегії 6 жовтня 2007 р.

«ВИЯВЛЯЮ СВОЮ ПОВНУ ЗГОДУ ВСТУПИТИ В РЯДИ ДОБРОВІЛЬНИХ СІЛЬКОРІВ І ЗБЕРЕГТИ ЗА МНОЮ ПСЕВДОНІМ...» ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СЕЛЯНСЬКІЙ ЕПІСТОЛЯРІЇ ДОБИ НЕПУ

Феноменом історії людства (і не тільки економічної) постає селянське господарство, яке зберігає свою ідентичність (самість) незважаючи на зміну епох, формацій, політичних систем, ідеологічних установок, зміни клімату, науково-технічного прогресу тощо. І річ тут не тільки в тому, що селянство дає й підтримує життя людям як членам суспільства. Воно взагалі зберігає життя біосфери, цілеспрямовано використовуючи сонячну енергію і перетворюючи її в біологічну. Ця трудомістка праця формує певний стиль життя, який політики та ідеологи визначали як архаїчний. А селянство, незважаючи на це, продовжує справу своїх прашурів як би тяжко йому не жилося. Вражаюча «живучість» селянського господарства (якої б форми воно не набувало) не може не викликати захоплення, оскільки це не просто «фабрика продуктів харчування», а самодостатній пласт культури, який, будучи відкритим до зовнішнього світу (інакше б він давно зник), зберігає ознаки народного колориту, етнічної самобутності, нарешті, формує національну мову.

Радянська історіографія велику увагу приділяла вивченню свідомості сільського населення, що, незалежно від позицій, з яких це здійснювалося, означало одне – державний, а точніше – ідеологічний, контроль за «правильністю» думки численного просторово розпорошеного населення. З цією метою радянська влада запроваджувала різні інститути – комітети незаможних селян, партійні осередки більшовиків, сільські сходи та ради, через які здійснювалася відповідна політика в селі. Поряд з цим значна увага приділялася ідеологічним аспектам. З метою імплантації належної думки чи чергових ідей партійного керівництва та уряду були започатковані засоби масової інформації – газети та журнали для селян. Згодом, як це можна побачити художніх та документальних фільмів радянської доби, ще одним рупором

більшовиків стала дротяне радіо, яке подекуди з'являлося в селах раніше, ніж «лампочка Ілліча». Моя дитяча пам'ять зафіксувала достатньо яскраво цей факт, бо ще в 70-х рр. ХХ ст. мешканці одного з сіл Кіровоградщини ходили купувати керосин для газових ламп та керогазів під оптимістичні новини та пісні гучномовця.

Отже, громадська свідомість селян була однією з ключових проблем піклування радянського уряду та партії більшовиків. В стенографічному звіті XII з'їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.) читаємо: «для кожної основної верстви читачів необхідно створити *особливий* (курсив наш. – Ю.С.) тип газети. Маючи *цілу систему газет* (курсив наш. – Ю.С.), партія повинна більш-менш точно розподілити між ними сферу діяльності, щоб кожна газета орієнтувалася здебільшого на певну верству маси читачів»¹. Тобто більшовики відверто заявили про необхідність тотального захоплення інформаційного простору суспільства з метою пропаганди своїх ідей та роз'яснення суті обраного керівництвом курсу. У постанові Оргбюро ЦК РКП(б) від 1 грудня 1924 р. «Про тип робітничих та селянських газет» визначені основні засади системи газет: а) в промислових центрах та губерніях з наявністю робітничого населення повинна видаватися робітнича щоденна газета та селянський щотижневик; б) в суто селянських губерніях місцеві керівні газети необхідно перетворити переважно в селянські, пристосувавши їх до читача селянина-передовика, причому в цих же губерніях слід для обслуговування *масового селянського читача* (курсив наш. – Ю.С.) видавати щоденну газету або організувати *мережу* (курсив наш. – Ю.С.) повітових (окружних) газет там, де це можливо...»². При цьому одним з провідних завдань перед редакціями селянських газет ставилося обов'язкове ознайомлення селян «з міжнародним та внутрішнім становищем в СРСР, діяльністю партії, культурно-господарським будівництвом Радянської влади»³. Створення тотально контрольованого простору масової комунікації через мережу видань було не що інше як формування ідеологічного тиску з боку державних інституцій. І це не тільки особливість радянського суспільства. Представник «молодого покоління» редакторів «Анналів», спеціаліст з історії новітнього часу, Марк Ферро в монографії «Історія під наглядом» (Париж, 1985)

переконливо довів, що суспільство в усі часи та епохи прагнуло встановити контроль за пам'яттю про минуле, зробити її вигідно вибірковою, акцентуючи увагу на одних аспектах історії, та водночас прагнучи замовчувати інші, невідповідні для поточних інтересів⁴.

Але засоби масової інформації відіграють ще й роль авторитета у розв'язанні проблем сьогодення для населення. Усвідомлюючи цю роль газет «Крестьянская газета» відрізнялася серед інших видань для селян порівняно низькою ціною, адаптованою мовою, великим шрифтом тощо. Популярність газети посилювала можливість звернутися до цього авторитетного в очах селян видання листовно. Для цього регулярно «Крестьянская газета» залишала чисту газетну шпальту із редакційною адресою, а також передбаченими додатковими рядками для адреси та імені автора, дати відправлення. За умов гострого дефіциту паперу та нагальної потреби висловити своє бачення справ у селі, викласти свої проблеми чи спостереження, доповісти про досягнення тощо такий широкий жест редакції відігравав часто-густо спонукальну роль у написанні селянами листів у «рідну» газету.

Серед комплексу листів, які зберігаються в фонді 396 «Крестьянская газета» Російського державного архіву економіки (м. Москва), чимало таких, що надійшли з українських сел. Про те, що нагальна потреба висловитися у селян існувала, а також було прагнення до інтелектуальної творчості, свідчать типові прохання та коментарі селян: «Изъявляю свое полное согласие вступить[ь] в ряды добровольных Селькоров»⁵ або «Извиняюс[ь], полевья работы оторвали немного от пера и кроме того все праздничные дни уходят на Сов[етскую] работу: по КНС культсекции, стенгазеты и др.»⁶. Цікаво, що дехто з селян настільки гостро потребував підтримки від преси, що не шкодував навіть коштів на те, щоб зобов'язати редакцію дати відповідь на наріжне питання: «Товарищ редактор, покорно прошу, вышлите мне ответ, Газету и впишите мою речь. // [арк. 6 зб.] Товарищ редактор, я вкладываю в письмо семикопеечную марку на обратный от[вет]»⁷. Чимало селян були постійними дописувачами й вимагали уваги: «Тов[арищи], прошу от вас ответ об этом, и еще об лесе, я вам писал, и о Заднепровскому Ник[олае] Троф[имовиче] и о деньгах кредите и др[угом]. Давайте все ответы, а то вже и вы за-

бываєте мою бідність. Не надо забивать, я вас тоже не забуду как забогатею»⁸. Можна зустріти й розпачливе «Наша пресса, помоги!»⁹, «Просим свою Заступницу «Крестьянскую Газету»: «Дайте ответ на наш вопрос!!!»¹⁰. Як бачимо, селяни достатньо відверто поклалися на газету як на розрадницю та авторитетного представника влади.

У цілому епістолярний корпус до редакції «Крестьянской газеты» складає численний комплекс листів та кореспонденцій. Протягом тільки 1925 р. до редакції надійшло 269 тис., а за перші три роки свого існування (1924–1926 рр.) – понад 1 млн. 300 тис. листів¹¹. Зрозуміло, що контингент дописувачів формували не тільки селяни УСРР, але й інших республік.

Слід зауважити, що селянські листи вже були об'єктом досліджень істориків. Ще в роки непу була опублікована окремою книгою «Село за непу (Кого вважати за куркуля, кого за трударя). Що кажуть про це селяни?» добірка листів селян до газети «Беднота»¹², які взяли участь у всесоюзній дискусії 1924 р. Дискусія була спричинена низкою листів радянських чиновників середньої ланки, які пропонували зовнішні ознаки (кількість голів корів чи коней тощо) для визначення куркульського господарства. Селяни рішуче не погоджувалися з такою суто формальною ознакою куркуля, звертаючи увагу на той факт, що куркуль – це громадська позиція та стиль життя, які після позбавлення владою заможного селянина майнових переваг перед односельцями виокремлювали його з сільської громади. Щоправда думки українського селянства не знайшли належного місця в цій збірці. До того ж звертає на себе увагу соціальна заангажованість видання, яке покликане було сформувати певну громадську думку селян й посяти зерно ненависті не просто до сусіда, а вкоренити нетерпимість до «инакомыслия».

Того ж 1924 р. вийшла друком книга М. Анчарової «Листи селян про кооперацію», в якій сконцентровані думки селян щодо кооперативної політики держави. Особливо ретельно проаналізовано процес «усвідомлення» селянами переваг кооперативного господарювання, умов для кількісного зростання артілей, а також шляхи формування пролетарських класових інтересів у членів кооперації¹³. Отже, радянська влада

задалегідь опікувалася формуванням належного ставлення селян до майбутньої колективізації.

На підтвердження цієї думки слід назвати видання Я. Шафіра «Газета в селі», в якій подано результати ретельного обстеження читачів деяких місцевих селянських газет Європейської Росії¹⁴. Автор провів соціологічне опитування на основі власноруч розробленої анкети. В результаті він одержав матеріал для вивчення елементів повсякденного життя, культурного рівня та свідомості мешканців села, у т.ч. й їхні політичні погляди, соціально-класове ставлення до економічних реформ в аграрному секторі, до діяльності центральних та місцевих органів влади.

Не вдаючись в детальний аналіз усієї радянської історіографії щодо вивчення селянської епістолярії, можна зауважити, що цей комплекс джерел цікавив істориків здебільшого в площині оцінки громадської думки та політичних настроїв селян. Водночас проблема трансплантації ідей в масову свідомість цієї частини населення розроблялася ніби окремо. Робота щодо «соціалістичного перевиховання селянства» поставала як незалежна від її наслідків тема¹⁵. Цікаві у цьому плані результати аналізу бюджетних обстежень селянських господарств 1920-х рр. подав 1983 р. у своїй книзі В. Козлов, показавши зростання «соціальної активності» селянства у показниках витрат бюджету часу на участь у зборах, безкоштовну громадську службу, роботи в кооперативному русі¹⁶. І хоча дослідження проводилось на даних для Європейської частини Росії його результати в цілому показові й для українського села, про що може свідчити епістолярний комплекс, вміщений у додатку до даної статті.

Детальний аналіз історіографії щодо вивчення масової свідомості селянства доби непу й радянського періоду історії в цілому подано в монографії Д.Х. Ібрагімової «НЕП та Перебудова. Масова свідомість сільського населення в умовах переходу до ринку»¹⁷. Ця праця цікава тим, що авторка присвятила значну увагу вивченню комплексу листів (обсяг вибірки – 376 документів) з допомогою такого екстенсивного метода історичного (джерелознавчого) дослідження, як контент-аналіз¹⁸. Вибірка охоплювала хронологічний період з листопада 1923 р. по червень 1924 р. Дослідниця стверджує, що сформована нею вибірка є репре-

зентативною, оскільки в ній збережені пропорції дописувачів, які відповідають питомій вазі селян різних територіально-адміністративних одиниць СРСР в означений період¹⁹. Щоправда між питомою вагою соціальних верств селянства в цілому та контингентом дописувачів зафіксована істотна невідповідність. Так частка членів виробничих кооперативів (ТСЗів, артілей, комун) становила лише 0,6%, тоді як з числа авторів кореспонденцій до редакції вони давали 15,3%. Аналогічно службовці, інтелігенція та звільнені працівники громадських організацій налічували тільки 0,4%, а серед дописувачів – 17,8%²⁰. Отже, до вибірки потрапили лише поодинокі листи найманих робітників радгоспів, приватних та державних підприємств, а також підприємців (осіб, що наймали робітників). Дослідниця визначила 10 факторів структури свідомості селян, серед яких тільки два були пов'язані з ринковими механізмами функціонування ринкової сфери. Решта факторів стосувалися переважно відносин влади та селянства, серед яких невдоволення селян державними заходами захисту їхніх господарств, традиція віри в справедливість дій вищої влади й констатація посилення централізації державного керівництва економікою, прагнення селянства до простих форм кооперації на тлі посилення споживацької психології та люмпенізації свідомості, водночас пропаганда переваг організації побуту, дозвілля та праці в комунах і радгоспах з обговоренням заходів щодо найбільшого сприяння влади кооперативним формам організації сільськогосподарського виробництва. Все це висловлювалося на тлі констатації таких негативних явищ, як стагнація сільського господарства, спричинена системою оподаткування, антиселянська спрямованість соціальної політики диктатури пролетаріату, загострення протиріч між містом і селом, післяреволюційний культурний вакуум. Таким чином, дослідження Д.Х. Ібрагімової показало доволі суперечливу систему оцінок стану суспільства доби непу. Водночас не можна не звернути увагу на одновимірний дискурс епістолярії, сформований комуністичною ідеологією, – патерналізм і споживацтво.

Д.Х. Ібрагімова виділила також за допомогою кластер-аналізу 4 макротипи масової свідомості, кожен з яких репрезентує відповідну соціальну верству селянства. Перший макротип охоплював представників усіх соціальних категорій села, яких за си-

стею поглядів авторка визначила як «соціальних екологів» і яких хвилювала низка проблем у навколишньому середовищі – від динаміки цін на місцевому ринку до відвертого сприяння влади неефективним комунам та радгоспам, від статевих конфліктів унаслідок трудової дискримінації до варварського ставлення односельців до природних багатств, від пияцтва та самогоноваріння до руйнації культурних традицій тощо²¹. Другий макротип дослідниці визначила як *прибічників соціально зорієнтованої ринкової економіки*, які стояли на позиціях необхідності регулювання її фінансово-кредитними важелями, податковою системою та стабільністю законодавства. Цей макротип думок репрезентували переважно селяни-одноосібники (82,4%) та кустарі-ремісники (6,0%), яким імпував стимулятивний дух ринкової економіки непу²². Третій тип думок висловлювали здебільшого декласовані елементи села (88%) та дрібні радянські службовці (12%), яких авторка назвала прибічниками *централізованого адміністративного управління соціально-аграрною сферою*²³. Представники четвертого макротипу виокремлювалися своєю прокомуністичною активною позицією. Ця група сільського населення репрезентували члени виробничих кооперативів та робітники радгоспів (57,9%), звільнені радянські, компартійні та комсомольські працівники (21,1%), сільська інтелігенція (15,7 %) і незначна частка селян-одноосібників (5,3%). Їх Д.Х. Ібрагімова називає *активістами соціалістичних форм землеробства*²⁴. На жаль, дослідниці не визначила питомої ваги селянства, що формували кожен з макротипів, тому важко сказати, який з них був панівним, але подане розшарування думок не може не свідчити про інформаційну та соціальну ізоляваність окремих верств сільського населення.

Листи селян як історичне джерело дослідниці використовували для вивчення різних аспектів соціальної та ментальної історії радянського села. Т.П. Миронова проаналізувала соціально-психологічний стан сільського мешканця у 20-х рр. ХХ ст.²⁵ Авторка з'ясувала, що селяни поділяли своє суспільство на сім груп: куркулів, заможних, середняків, незаможників-паразитів та незаможників-трудолюбів, безкінних та батраків. Кожна з цих верств характеризувалася відповідними рисами соціальної психології. Дослідниці зробила висновок про те, що стосунки селян у роки

непу визначалися впливом трьох основних чинників: особистих (насамперед господарчих) інтересів, громадських традицій та політики радянської влади.

Питання відображення селянської думки в пресі щодо реалій свого життя, проблем, спричинених різними природними та соціальними обставинами, бачення та пропозицій стосовно шляхів їх розв'язання неодноразово розглядали українські історики-аграрники на Всеукраїнських симпозиумах з проблем аграрної історії, які протягом 2001 – 2004 рр. проводив НДІ селянства (м. Черкаси)²⁶.

Добірка листів, вміщена у додатку до цієї статті, формувалася з метою висвітлити основні проблеми, що хвилювали українських селян, а також забезпечити представництво селян усіх губерній радянської України та АМСРР. Хронологічно листи датовані 1924 – 1928 рр. Написані на газетному папері як правило олівцем переважно російською мовою. Майже всі документи містять як суттєву інформацію, яка висвітлює повсякденні проблеми та комплекс суджень, оцінок, вимог, пропозицій мешканців села щодо аграрної політики, місцевих негараздів, спірних питань, так і особистих даних (прізвище, ім'я, по батькові, адреса автора, рід занять, громадська робота тощо).

Найперше, що впадає в око, коли читаєш листи селян, то це їх нагальна потреба висвітлити насамперед якісь негаразди в житті сільської громади. Причому, дуже часто дописувач, маючи образу на односельців, не наважувався опублікувати свою кореспонденцію під власним ім'ям, незалежно від того, до якої версти він належав. Типовим явищем було прохання надрукувати замітку під псевдо, вибір яких виразно свідчить про соціально-психологічний статус селянина. Безумовно, можна згадати, що вигадане ім'я автора відповідало духу непівської доби та стану творчої душі. Але, по-перше, чи на стільки вже селянство добре було знайоме з культурними віяннями міської культури? По-друге, чи не давала приводу до приховування за псевдо справжнього імені сама газета? Зокрема, в листах фігурують такі імена, як «Зоркій»²⁷, «Зоркое око»²⁸, «Верба»²⁹, «Проезжий»³⁰, «Неведомый»³¹, «Недалекий»³², «Участвовавший»³³, «Селькор № 2676»³⁴, «Иванко»³⁵, «Селькор Петрович»³⁶, «Комнезаможник»³⁷, «Черкесс»³⁸, «Обиженный»³⁹. Вражають масштаби інституту

скаржників і водночас страх за власне життя – типове прохання дописувачів «*Фамилию прошу сохранить в секрете*» не може не свідчити про спроби уникнути подальшої відповідальності за свої слова. З огляду на відомі факти створення радянською владою інституту сексотів подібне явище виглядає як випробувальний майданчик для майбутніх майстрів цієї інформаційної сфери. У цьому переконує добірка, в якій подані як листи селян, які не ховалися за масками, так і «правдолюбців» аля-Зорро.

Деяку інформацію про характер статей та заміток можуть дати їх назви. З 29 назв 16 (55,17%) мали негативний характер, 8 (17,59%) – нейтральний і 5 (17,24%) – позитивний. Вони не позбавленні й народної іронії щодо соціальної політики в селі та республіці, наприклад «С посмешища люди бывают»⁴⁰, «Неужели Трактор кушает ячмень?»⁴¹, «За такие дела давай отдых в «Допре»⁴² або «Учись матать!»⁴³. Ціла низка статей мали конструктивне звучання: «Селяне благодарят Советскую власть за облегчение»⁴⁴, «Как поднять и укрепить наше сельское хозяйство»⁴⁵, «Путь к смычке города с деревней, рабочего с крестьянином»⁴⁶ або «Сближение средняка с Незаможником»⁴⁷. Частина листів має чітко виражену соціальну приналежність, яка постійно підкреслювалася представниками щонайменше двох соціальних верств – незаможників та куркулів. Незаможники доволі в брутальній формі титулували свої замітки: «Когда же этому кулацкому мошенничеству наступит конец!»⁴⁸, «Старые палачи села»⁴⁹, «Кулаки Разбойники!»⁵⁰. Заможні ж верстви селянства здебільшого переймалися несправедливістю соціальної політики щодо економічно збалансованих господарств: «Горе от труда!»⁵¹, «Не эксплуатирует, а «кулак»⁵², «Что делает беднота в деревни»⁵³, «Что дали сов. власти рабочие и бедняки и что дала сов. власть для рабочих и бедняков»⁵⁴.

Через листи розгортається ціла драма повсякденного життя селян радянської України. Сільські мешканці надзвичайно чуйно реагували на різного роду несправедливість. Здебільшого проблеми були викликані недбалістю представників влади різних рівнів, внаслідок бездіяльності або за сприяння яких чинилися неподобства в селянському мікросвіті. У листах можна зустріти обурення тим, що «радянські працівники, й навіть відповідальні працівники, зловживають і навіть не бажають визнати свою про-

вину й ...ведуть ворожу політику щодо середняцького населення ...і з цією метою сіють між незаможником та середняком ...глибоку ворожнечу»⁵⁵, «голкомнезама ...почав проводити розкуркулювання судом, і взяв відсудив ...землі кількістю від 2 до 4 десятин. ...Земля, відсуджена ...лежить тепер не задіяною. Немає користі ні господарству, ні комнезаму, ні державі»⁵⁶, «надісланий був з повіту землемір ...(родич одного із куркулів), який зробив переділ так, як цього зажадали куркулі»⁵⁷, «а наші представники влади полюбляють, щоб із ними говорити трохи схилившись, запопадливо»⁵⁸. Колишній червоноармієць з с. Преслава Романовського району навесні 1926 р. бідкався: «Ось наші органи не дивляться згори на низ, а лишень за жалування собі борються, якби побільше здобути. ... А ви як дивитися вищі органи на це? Де ваші почуття до незаможників? Ви його мабуть заховали до кишені»⁵⁹.

Дуже часто дописувачів ображала незаслужена на їхній погляд опіка одних верств й відвертий наступ на права інших. Так в листі батрака А. Перев'язки з с. Куцеволовка Катеринославської губернії висловлюється думка про те, що «багато є таких батраків, яким через їхню розбещеність потрібна не поблажка, а потрібні «ежеви рукавиці», бо не так калічить молодь праця, як неробство, бо відпочивають вони і на свій збиток і на державний»⁶⁰. Селянин с. Любо-Михайлівка Долинського району Катеринославської губернії О.І. Нечитайло, який обіймав на громадських засадах посаду завідувача хати-читальні й не ховався за псевдо, ставив питання щодо слухності вживання поняття куркуль. За його спостереженнями такий термін не коректний, оскільки часто-густо є засобом виправдати власну асоціальну поведінку. Зокрема він писав: «Тепер візьмемо тих громадян, котрі вимовляють це кляте слово «куркуль»! Хто це так каже на тих громадян? Та той же винищувач самогонки (й спиртних напоїв) за допомогою горлянки та його співробітника рота»⁶¹. І далі: «Коли цей «куркуль» засіває йому хліб та бере із собою дітлахів на допомогу, а цей громадянин, озброївши себе рядом та подушкою й робить обсаду довкола власної хати у перегонах з сонячною тінню, й вигукує: «Я є захисник Радянської влади, я її підтримую, тому що то є влада трудящих!» А поглянь, який це трудар? Та ж то – «трутень» Радянської влади, як трутень у бджолиній сім'ї»⁶².

Поряд з цим цілком зрозуміле обурення середняка Докладчука з с. Мирутіна Шепетівського округу Волинської губернії недбалістю незаможників. Селянин глибоко переймається долею односельців, які, одержавши від радянської влади землю, живий та мертвий реманент, зловживають становищем й не піклуються про майбутнє свого господарства. Дописувач констатує: «Легко нажито, легко й прожито. Біднота, одержавши хліб ніби подарований їм, легко його розпускає, шие ладні чоботи, гарні строї та частіше варить самогонку, так що доводиться платити податок, а в нього й хліба кат ма, а місцева влада податок знімає й перекладає на колишнього куркуля та середняка»⁶³. Й зрозумілий розпач трударя: «Отак робить біднота, яка здобула такі значні подарунки від радянського уряду. А, на мою думку, це не добре, якщо тобі подали руку на допомогу, якщо тебе витягли з багнюки, в яку ти був втоптаний, й поставили тебе на ноги, й наділили землею, то ти мусиш докласти всіх зусиль й покращити свій побут й дати користь державі, бо ти його фундамент, вона на тебе спирається, і якщо ми будемо та недбало ставитися до господарства, то воно не існуватиме саме й занепаде, а якщо занепаде сільське господарство, то за ним обов'язково й держава. Й тоді буржуазія мовить, що справдився сон фараона, що тощі корови гладких поїли й самі не розповніли»⁶⁴. Цей фрагмент листа свідчить про достатній рівень освіченості й поінформованості дописувача – він спростовує традиційне уявлення про невігластво селян у роки непу. Автор доволі логічно розмірковує й до того ж з державницьких позицій, а не суто з інтересів власного господарства. Й доречно використано біблійний образ, який переконує не тільки в побожності кореспондента, але й у наявності певної філософської системи світобачення селянина.

Дуже цікавий сюжет з селянського життя непівської доби подано в листі І.С. Червоіванова з с. Сороковка Харківського округу, який будучи членом КНС, виклав і суть діяльності цієї організації, і кримінальні наслідки «відповідальних» осіб села. Так звана «класова боротьба» в селі спричинялася свавіллям та невіглаством новоявлених представників влади, про яких кажуть: «якщо з хама пан – то хам», або в російській інтерпретації – «из грязи в князи». Дописувач розповів таку історію. Куркуль Самофалов, незважаючи на те, що було оголошення, щоб ніхто не

виїздив у поле на роботу 1 травня, подався до своїх угідь. Голова КНС вирушив слідом й намагався перешкодити Самофалову стати до роботи в пролетарське свято. Мотивація була вельми показова: «щоб не давати приводу іншим» взятися до роботи! І це під час відповідального весняного періоду, коли погодні умови, а не голова КНС, диктує вимоги догляду за посівами та проведенням польових робіт. Таке розуміння господарського підходу не могло не викликати адекватну реакцію з боку Самофалова. Провокація голови КНС, ім'я якого, до речі, в листі не назване, викликала обурення в людини, яка не могла стерпіти наруги над природним правом особистості вирішувати, в який спосіб проводити свято. Тому наслідки були неприємними для голови КНС. Селянин зістрибнувши з воза, «хапає з воза мотню й навертає нею голову КНС з усієї сили». В результаті провокатор врятувався втечею та погрозами в бік селянина⁶⁵.

Колоритно сприймається селянський незлобивий гумор, який також є елементом буття сільського мешканця. Селянин Д.Д. Сікорський з с. Павловки Чаплинського району Херсонського округу описуючи життя мешканців свого села пересипає оповідь народними приказками: «Той бідний – безкінний, що *нема в нього ні коняки, ні хвостяки*, трошки хліба в засіки й *перебивається з куля в рогожку*, у котрого сім дітей голих та голодних. І ось вже весна надходить, треба наймати, зняти ярицю. То що ж ви думаєте, треба сплачувати за 1 десятину 7 руб. і *де ж їх у чорта взяти, коли нічого продати*, хоч і є хліба трошки і той за безцінь. ...а більше нічого продати, доводиться за половину віддати, більше нічим. Так і зробив, віддав. А хто узяв? Ясно, що не бідняк. І виходить теж, що із моєї землі припадає мені тільки половина. І цю землю мені треба відробити в того, кому я віддав за половину, одним словом, виходить, що *той на жерсть ходить та сміється, а у бідняка серце б'ється*»⁶⁶. Ну чим не Остап Вишня! Й псевдонім Д.Д. Сікорський взяв – І. Сільва. Очевидно дуже активний був дописувач «недюжинного літературного таланта», бо на тому ж аркуші подав й оповідь про сільського секретаря В. Пощупаленка, який прибув у те ж село з дружиною. «Голий, босий, він і вона, й хліба нема. ...І живуть не горюють, хліба не купують, бо ні за що, на соломі сплять й зубами чухаються. А як прийде він в совет, робе, щось пише й чогось тяжко дихає. Якось він влаштував

фокуса такого ...побився із жінкою та вигнав її. Вона подивилася на дурня, та й узялася в боки, ха, ха, ха. ...Ось так інтелігенція з кислого кисенця...»⁶⁷. Як бачимо, селянин доволі відверто глузує з новоявленої влади – що то за робота така, що людина в злиднях, що то за влада така, що лупцює жінку? Звісно такі представники влади аж ніяк не могли сформувати авторитетного та поважного ставлення до неї. Найголовніше для селянина залишається незрозумілим, що воно та влада робить, якщо вона сама по собі, а селяни самі по собі.

Додаткове уявлення складають листи, в яких селяни оповідають про економічні аспекти господарювання, про ціни на хліб, роботи, послуги, розміри податків, особливості організації виробництва тощо. Допризовник 1903 р. народження хутора Солоний Сангурської сільради Ново-Миколаївського району Запорозького округу писав, що восени 1924 р. пуд жита коштував 50 коп. Навесні 1925 р. пуд жита продавався на ринку вже по 2 руб., а пуд пшениці – по 3 руб.⁶⁸ Мешканець с. Анатоліївка Демидовського району Одеського повіту В.Г. Кондратьєв також називає ціну в 3 руб. за пуд. пшениці⁶⁹. Селянин В.К. Петровський с. Озеране Брусилівського району Київського округу також називав ціну від 3 до 4 руб. за пуд жита навесні 1925 р.⁷⁰. У грудні 1926 р. мешканець хутора Калініна Тарасо-Шевченківського району Одеського округу Ф. Левурда дає уявлення про розміри оплати за помел на приватних млинах Одещини та Київщини. Цікаво, що наприкінці року, який радянська історіографія охрестила піком непу, оплата здійснювалася натурою, а не грошима. На Одещині за помел пуда жита брали 8-9 фунтів борошном, з пшениці – 10 фунтів, з кукурудзи – 20 фунтів, тоді як, за словами дописувача, на Київщині – тільки 4-5 фунтів⁷¹. Уже згадуваний І. Сільва дає уявлення про те, як різнилися ціни на хліб у самому селі та на ринку в округовому центрі. Так пуд ячменю селянин навесні 1926 р. міг продати у сільському кооперативі за 50 коп., а в Херсоні – по 90 коп., пуд жита в кооперативі – по 70 коп., а в Херсоні – за 1 руб. 10 коп., пшениці – по 2 руб. 10 коп.⁷² Навесні 1925 р. на Полтавщині пуд картоплі на ринку коштував від 1 руб.⁷³, повідомляв навесні 1926 р. мешканець с. Велика Рублівка Полтавського округу В.Ф. Щербина. Основна причина таких

високих цін на хліб – недорід в українських губерніях 1924 р. Цю причину називають кілька дописувачів.

Цінну інформацію щодо організації селянського господарства дають дані про норми витрат зерна та інших ресурсів під час посівів. І. Сільва вказував, що на посів площею в 1 дес. потрібно 14 пудів ячменю⁷⁴. М. Тростніков з Радомишля Волинської губернії докладно аналізував, як організувати дрібному господарству оптимальне виробництво. Взявши пересічну селянську родину в 6-8 ідців дописувач провів розрахунки потрібних продуктів для харчування, сплати податків, для того, щоб одягнути й взути членів родини тощо. Для цього, на думку автора листа «Як підняти та зміцнити наше сільське господарство» потрібно щороку збирати щонайменше 500 пудів зерна, 1 тис. пудів картоплі, 3-4 тис. – коренеплодів, 200-300 пуд. кормових трав. А для цього необхідно принаймні 7 дес. родючих ґрунтів або 10-12 дес. малородючих, 4-5 працездатних осіб, утримання худоби протягом року в стойлі⁷⁵.

Соціальний аспект міжселянських стосунків займає чи не провідне місце в більшості листів. Кореспондент «Проезжий» (В.Г. Кондратьєв) в замітці «Сближение с[е]редняка с Незаможником» оповідає про факти лихварства в с. Анатоліївка Демидівського району Одеського повіту. Незаможник, щоб засіяти свою ділянку, позичив в одного односельця 1,5 пуда жита, а в іншого – 1,5 пуда пшениці, за які слід повернути першому «кредитору» 3 пуда пшениці, а другому 2 пуда 10 фунтів. У результаті дописувач нарахував, що за 3 пуда позиченого зерна слід віддати 7 пудів 20 фунтів⁷⁶. Одразу дивує невміння автора рахувати як слід. Але свою роль доповідача й судді він виконав бездоганно. Він пише, що першого позичальника «можна було б зарахувати до складу куркуликів: має 6 коней, біля 8 корів, 20 голів овець й на додачу повні амбари хліба»⁷⁷. Інший «тип більше схожий на спекулянта, він перед цим попродав на базарі 70 пудів пшениці по 3 рублі за пуд, й роздає під новий хліб по 1 рублю за пуд, а там як коштуватиме восени хліб, не його справа, він знає, що менше за 1 рубль не буде, й він також добре знає, що за 70 пудів матиме 210 пудів, ось і врожай...»⁷⁸.

В листі «Неужели Трактор кушает ячмень?» Я.С. Чупей, мешканець с. Троїцьке Одеського округу, конфлікт розвивається

внаслідок сваволі голови колективного господарства й члена партії, який на власний розсуд визначав, кому й на яких умовах виорювати землю. Одному селянину за обробку 1 дес. визначив ціну в 6 руб., а іншому за 10 гонних сажнів – 20 руб. та ще й 20 фунтів ячменю⁷⁹.

Уважне прочитання листів засвідчує факти правової неврегульованості багатьох соціально-економічних питань, відсутності чіткого механізму та критеріїв прийняття рішень, зняття правовими засобами соціального напруження, недосконалості судової системи як засобу впорядкування та вирішення конфліктів у суспільстві. Дуже часто селяни зверталися до газети з проханнями про роз'яснення певних правових колізій. Здебільшого їх цікавило питання, чому їх зарахували до категорії куркулів. Молодий селянин, одержавши від покійного батька 30 дес. землі, 1 корову та 1 коня своєю родиною порався у господарстві. З наявної землі тільки 9 дес. були орними, 5 дес. – сінокосів, 5 дес. лісу, 0,5 дес. садиби, а решта під шляхами та кустарниками. 1924 р. КНС відсудив у нього 17 дес. На решті 13 дес., залишених йому за трудовою нормою, він жив сім'єю з 7 душ. Навесні 1925 р. мав у господарстві 1 коня, 3 корови, 2 теляти, 3 вівці. За цими даними його зараховували до куркулів⁸⁰. Трудареві важко зрозуміти, на яких підставах його охрестили куркулем, «чи тому, що відсудили землю з відрубної ділянки, чи з інших обставин»⁸¹.

Селянин І.О. Іванов з слободи Лашиновка Петровського району Луганського округу в березні 1925 р. також звертався до редакції з проханням «дати найправильніше роз'яснення, яке господарство можна віднести до середняцької верстви села і яке до куркульського, або, вірніше сказати, застрахувати середняка від повного спотворення слова куркуль, оскільки інколи й часто густо у нас в селі під куркулем розуміють куркульське господарство, якщо воно має 3 або 4 [голови] робочої тяги й члени родини не експлуатують чужої праці, а живуть та ведуть своє господарство власною працею. Таке уявлення про куркуля я докорінно спростовую»⁸². З цим листом перегукується замітка «Не експлуатує, а «куркуль». Питання до тов. М.І. Калініна» О.І. Нечитайла з с. Любо-Михайлівка Криворізького округу від 2 квітня 1925 р. Олексій Іванович писав, що в їхньому селі «часто кажуть селяни «куркуль» на тих громадян, які мають пару коней та двоє

корів, і 8 (вісім) душ сімейства або навіть 10 душ і до війни мав 3,5 дес., не більше, усієї землі, а тепер займає норму»⁸³. Такий «куркуль» повний рік власноруч працює, не наймаючи батраків, й тільки погашає свої видатки, лагодить реманент, бо не може придбати нових сільгоспзнарядь. Він тільки підтримує господарство на одному рівні. «Якщо ж він своє господарство підніме, його на додачу до «куркуля» зватимуть «злісним куркулем» й [він] у першу чергу потрапить до інституту відповідачів»⁸⁴. Автор кореспонденції робить достатньо доречний висновок: «Геть це кляте ім'я з трудящих громадян, які обробляють свою землю власною особистою працею й [треба] дати їм можливість до покращення сільгосподарства. Бо це є «зіниця» Рад[янської] влади! І це буде найпростіший спосіб підняття сільського господарства!»⁸⁵. В цих листах провідною думкою є необхідність стимулювання розвитку селянського господарства, нагальна потреба позбутися заполітизованості внутріселянських стосунків, що були нав'язані селянському мікросвіту зовнішньою силою. Привнесена ідеологія зовсім не сприяла налагодженню селянського життя, а тільки множила розбрат, посилювала агресивність та підозрілість односельців, сприяла формуванню та пошуку ворогів чи винуватців серед своїх сусідів замість правового врегулювання господарчих та соціальних конфліктів.

Селянин містечка В'язовка Шевченківського повіту Київської губернії М. Пукас в лютому 1925 р. як господар дуже критично ставився до популістських норм закону про єдиний сільськогосподарський податок. Він як хазяйновита людина не міг зрозуміти, як можна звільняти від сплати податку понад 6 млн. бідняцьких дворів: «а який збиток буде для СРСР, якщо з кожного двору звільнити по 5 р., то й там збитків на 30 мільйонів руб.»⁸⁶. На його думку, «кожен селянин, який одержав землю, повинен сплачувати с/г. податок»⁸⁷. Й наводить цілком слушну аргументацію своїй позиції: «Ми бачимо, що нас, бідняків, звільняли 2 роки від податку й ми все таки своє господарство не зрушили, а лише чули сварку між середняком та бідняком. Середняк каже бідняку, що тебе звільняють від податку, а ми платимо за вас. Тому я зі свого боку пропоную всім біднякам дійти кращого життя. Це є єдиний вихід біднякам – вступати до колективу, там ми зможемо побудувати царство на землі»⁸⁸. Звертає на себе

увагу прагнення селян до розуміння загальнодержавних проблем й підходу до локальної проблеми конкретної громади з позицій колективного результату. Можливо це пояснюється дискурсом «Крестьянской газеты». Але не можна відкидати й несвідомого гуртування людей перед економічними та соціальними проблемами часу. Селянин М.О. Надія в статті «3 посміховиська люди бувають», написаній в червні 1924 р., писав, що восени 1922 р. в с. Червона Володимирівка Бердичівського округу була заснована комуна «Іскра». Це був один із яскравих прикладів, коли колективне господарство за умов непу змогло дати позитивний результат. Коли комуна утворилася з демобілізованих червоноармійців та селян Червоної Володимирівки та найближчих сіл, то майна майже ніякого ними внесено не було. «Комуна існує 1 рік 8 місяців, у неї зараз 74 дес. землі, є 14 коней, 3 жеребці, 7 корів, 2 бички, 1 кнур пудів 20 вагою. Все це надбано тяжкою працею комунарів, – зате такої худоби в цілому районі не знайти в жодного куркуля. Земля дуже добре обробляється»⁸⁹. Гордість за досягнення від спільної праці переповнює серце дописувача. І це, мабуть, щире ставлення до одного з небагатьох паростків нового укладу селянського життя.

Окремої уваги заслуговують факти кримінального життя села, які оцінювалися з позицій класової боротьби. Одним з кримінальних проявів була спроба селян ухилитися від сплати прогресивного податку. Селянин Л. Томило у серпні 1924 р. з обуренням писав до редакції газети, що за бездіяльністю сільради в його с. Мозоліївка Градизького району Полтавської губернії односелець В.С. Замекула, який, живучи спільно з батьком під одним дахом, «за продподатковим паспортом записав на два господарства!»⁹⁰. Інший факт шахрайства зафіксований на хуторі Миколаївка тієї ж сільради, де «злостивий куркуляка на прізвище Чуйко», маючи велике господарство та приймака, на думку дописувача, з метою зменшення сплати, також «записав на два господарства»⁹¹. На тому ж хуторі мешкала родина колишнього поміщицького управника Корзуна, якому польський поміщик подарував 50 дес. землі й садибу з гарним фруктовим садом біля 10 дес., «а він показав, що садиби 3 дес.»⁹². Що це? Революційна свідомість, прагнення справедливості чи звичайна людська захланність, замішана на заздросах? Здається, система

тотального нагляду набувала своїх агентів ще за доби непу. Не даремно, на звороті аркуша, Л. Томило пише: «Наполегливе прошу відповісти, що зробити з такими типами й куди звертатися, якщо якісь будуть виявлятися явища! З будь-якого боку!»⁹³.

Інший аспект кримінального життя – бійки. Червоноармієць 77 окремого дивізіону військ ОДПУ Сибіру С.Л. Клименчук в червні 1924 р. надіслав до редакції газети замітку з назвою «Старі кати села», в якій доповідав про події, які йому стали відомі з листів рідних. При цьому просив «вмістити цю статейку в «Крестьянскую газету» під прізвисько «Зоркое око»⁹⁴. В с. Завалля Хащеватської волості, Гайсинського повіту, Кам'янець-Подільської губернії сини куркуля І. Сивака вчинили на Пасху побиття усіх зустрічних. Виявляється, що вони й «за колишніх часів були катами села й багато били селян нізащо»⁹⁵. Червоноармієць звертається через редакцію газети: «Органи радреспубліки прийдіть на допомогу // селянам. Усуньте від посади шайку катів»⁹⁶. Це ще одна ілюстрація, по-перше, неструктурованості радянської влади, в якій такий державний інститут, як суд, не користувався авторитетом серед селян; по-друге, виконання зобов'язання червоноармієця ОДПУ за умов діючої карально-репресивної системи доповідати про помічені або відомі дії прихованих ворогів радянської влади; по-третє, надання кримінальному злочину політичного забарвлення («Усуньте від *посади* [курсив наш. – Ю.С.] шайку катів»).

В розвиток цих висновків може прислужитися приклад листа вчителя Д.І. Федоренка з с. Катериноплатонівка Демидівського району Одеського округу під назвою «Шана і повага!», який просив «підписати «Іванко». Так звуть мого батька, Вашого передплатника, селянина того ж району»⁹⁷. Зміст листа дивно збігається з вимогами «Тимчасової інструкції про інститут відповідачів», згідно з яким «Відповідачі повинні своєчасно попереджувати органи радвлдади або уповноважених на те окремих осіб про таке:

- а) про всіх підозрілих осіб, які повертаються в даний район;
- б) про наявність банд, або окремих бандитів;
- в) про антирадянську контрреволюційну агітацію, а також про всі брехливі провокаційні чутки, поширені серед селян і спрямовані як на підкопування, так і на повалення радвлдади цілком або окремих органів і посадових осіб;

г) про всі контрреволюційні змови, які відбулися або передбачаються;

д) про зв'язок окремих селян з групами чи окремими особами, діяльність котрих переслідується радвладою; ...

ж) про злочинну поведінку всіх бандитів, раніш амністованих радвладою, які мешкають у даному районі»⁹⁸.

Кореспондент Іванко сумлінно повідомляє про «колишніх»: живуть у с. Катериноплатонівка «три брати Алексеєнки: один служив у Херсоні приставом, другий – урядником, а третій – управляючим. Тут же 2-3 царських прислужники, приятелі Алексеєнків. Приятель Суботін, кажуть колишній полковник, жив у Херсоні, має (діти обмовилися) два будинки, спромігся завідувати радгоспом неподалік звідси 2 роки тому. Приятель Бородавкін, (сам каже) колишній поручник, служив у радгоспі з Суботіним під ім'ям Івана Трохимовича Левіна, а приятелі Алексеєнки таскали звідти радгоспне добро. Так чи інакше радгосп ліквідувався... Є ще один приятель, але менш відомий. Він лише переді мною з погордою висловився: «Якби ці дурні знали, хто я такий, то вони мене не тримали б жодного дня в селі». Усі вони (приятелі) живуть добре й прагнуть зміни влади, а там, де вони жили раніше, їм не можна жити»⁹⁹. Доволі детальний перелік ненадійних осіб та їхньої діяльності, викладений в листі сільського вчителя мимоволі наводить на думку, чи не належав цей педагог до відповідачів. Зрозуміло, що не так просто йшли соціальні процеси в суспільстві. Але після масованої атаки органів безпеки у попередні роки на представників усіх «підозрілих» верств суспільства, які постійно перебували під наглядом, важко собі уявити, що діяльність такої групи «колишніх» могла бути невідомою ОДПУ. Мимоволі закрадається думка, що насправді влада була не стільки байдужа до проблем села, скільки зацікавлена в існуванні соціального напруження в суспільстві, яке б самовиправдовувало необхідність надзвичайних органів. Так, головною метою впровадження інституту відповідачів за спеціальною інструкцією був «аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій..., а внесення розладу і розшарування в селі, утворення атмосфери, в якій бандит буде боятися, що його видадуть, (а) відповідач, боячись репресій, буде при нагоді виказувати бандитів, а згодом, боячись помсти з їх боку, може використовуватись як старанний

інформатор»¹⁰⁰. Тим більше, як стверджує на основі досліджених документів СБУ В.В. Ченцов, в інформаційних зведеннях органів безпеки в розділах «професура», «студентство», «учительство», «інтелігенція» обов'язково фіксувалися ідеологічне спрямування в різних групах, рівень впливу серед них різних антирадянських і українських політичних угруповань¹⁰¹.

Землероб Ф. Левурда з Одещини, переймаючись високими цінами за помел на приватних млинах регіону, не забуває про класове почуття й знаходить одного з «ворогів», який за радянської влади дозволяє собі «обдирати» селян: «Старий поміщик в с. Кринички Т.-Шевченківського р[айону] тепер користується власним млином»¹⁰². Група селян (Недолуженко, Д. Любенко, Я. Литок) з с. Лукашівка Демидівського району Одеського округу докладно висвітлюють діяльність колишніх поміщиків братів Абухінів, щодо яких громада ухвалила рішення про виселення, що було також одним із заходів органів безпеки. Серед аргументів, які служили підставою для такого «протоколу» були, зокрема такі факти: «Під час прибуття Австро-німецького війська також Абухін Іван, Сергій, Демитрій та Яків і їх батько привозили на наших селян по двісті душ німців. Обдирали селян, забирали останню з хати сорочку, займали землю, збивали до нестями, заарештовували, заковували руки, відправляли до в'язниці. Під час царювання Денікіна також Абухіни вели підпільну організацію, били селян. Й доходило до розстрілів. ...І так вороги пролетарської радянської влади не підкоряються громаді, кажуть, що ми ніколи з пролетарією не дійдемо згоди. Й до цього часу Абухіни не підкоряючись громаді, а також владі як місцевій, [так] і вище, кажуть, що нам радянська влада нічого не зробить»¹⁰³. Як пишуть автори листа, «за клопотанням громади за постановою ВЦК та округу знайшли за потрібне виселити за межі Одеського округу, дали місячний термін. Але вони, Абухіни, теж клопочуть й кажуть селянам, щоб ми як сиділи, так й будемо сидіти, нічого не зробите»¹⁰⁴. Селяни звертаються до газети з надією оприлюднити факти несправедливості в їхньому селі. Але два моменти звертають на себе увагу. По-перше, це вже не перший лист, де дописувачі звертають увагу фактично на бездіяльність відповідних владних структур в районах. Ухвалити рішення – ще не означало виконати його. Чому в даному разі рішення грома-

ди проігнороване й селяни змушені звертатися до центральної преси? Висновок можна зробити тільки один – корумпованість представників влади на місцях.

Це підтверджують численні факти, викладені в листах селян. Вже згаданий кореспондент Іванко писав: «Приятелі та заможне селянство організували такий кулак, що й гарматою не розгатиш. Приїхав голсільради – «купили» і тоді, що хочуть, те й роблять. Через деякий час збори відбуваються з оголеними кулаками, з лайкою тощо»¹⁰⁵. Селянин О.І. Щеляков з с. Костромка Апостолівського району Криворізького округу під псевдо «Участвовавший» жалівся, що на загальних зборах селян щодо переділу землі «коли це питання було поставлене на голосування, то куркульство взяло гору»¹⁰⁶. Коли незаможники, члени КНС та КСМ просили слова, протестуючи проти несправедливого розподілу, то голова зборів надавав слово не їм, а куркулям. Коли ж один з членів двічі попросив слова, ближче підійшовши до голови, то той відштовхнув прохача¹⁰⁷. Залишається здогадуватись, до якого класу належав цей голова, але факт зловживання становищем не залишає ілюзій щодо об'єктивності голови зборів. Навесні 1926 р. колишній червоноармієць з с. Прислава Романівського району писав: «Дали великий хід куркулю й куркулі що хочуть, те й роблять у селі, кого хочуть, того й задовольняють землею й часто зривають збори, й приходять на підпитку на збори, а голова сільради нічого не може зробити з ними...»¹⁰⁸.

Кореспондент Є.І. Каменев під псевдо Черкес з Луганського округу в березні 1926 р. надіслав до редакції «Крестьянской газеты» замітку «За такі справи давай відпочинок у «Допрі». Черкес писав, що на хуторі Верхньо-Митякін Красновської сільради Тарасівського району Донецького округу діяли 3 земельних товариства. Але дописувач повідомляє не про діяльність цих товариств та їхні досягнення, а інформує через газету про колишнього дворянина, який в одному з товариств був уповноваженим. На думку Є.І. Каменєва цьому уповноваженому О. Ковалю «Рад[янська] влада, звісно, не до душі»¹⁰⁹. О. Коваль разом з деякими заможними селянами без згоди земельної громади позбавляли незаможників землі й брали «до себе в громаду (як вони її називають) заможних селян з іншого земельного товариства,

які бачать, що земля в цьому товаристві краща й зручніша»¹¹⁰. За прийом до громади й наділення землею «купка воротил бере все ж таки помірно, ну, лише кілька чвертей самогону й гуляють на повну»¹¹¹. При цьому незаможник може отримати або повернути відібрану землю: «за 3 або 5 чвертей самогону буде і в тебе земля»¹¹², а інакше – діла не буде. В даному разі спостерігаємо, з одного боку, дивне поєднання несприйняття, за словами дописувача, уповноваженим ідеї радянської влади й користування можливостями, наданими цією владою, з іншого, байдужість до цих діянь скривджених селян та бездіяльність самих робітничо-селянських властей щодо наведення правового ладу в селі. Адже саме робітники та селяни проголошувалися як основа радянської влади й вони мали визначати уповноважених та інших представників влади. Отже, ідея опору була задушена подіями попередніх років? А може жупел органів безпеки тоді вже був достатньо ефективним? Тому й обирали селяни варіант непрямого удару по «невгамовних» односельцях?

Кореспондент Шайнога з Херсонщини, який наприкінці листа дописав: «Прізвище прошу зберегти в таємниці»¹¹³, «довго не знав, що робити, повідомити чи не треба, але знаючи Дорошенка як контрреволюціонера, я вирішив нарешті написати»¹¹⁴. Якщо ти впевнений у своїй правдивості, то чому просиш втаємничити ім'я? Пояснень може бути кілька. Або це наклеп і страх можливої помсти, або відсутність належного правосуддя, яке б гарантувало права свідка або позивача. Шайнога писав, що Дорошенко у 1920 р. будучи головою сільради «своїх куркулів у підводи [підводна повинність для потреб Червоної Армії. – Ю.С.] не чіпав»¹¹⁵. Щоб не платити продрозверстку Дорошенко попродав свій хліб, «щоб потім за гроші купити»¹¹⁶. Те ж радив робити й іншим. Цікаво, якби Дорошенко скористався потім грошима, які в сотні разів знецінилися того ж року? Далі Шайнога повідомляє, що Дорошенко 1922 р. (голодний рік) завідував Аровською кухнею й «обкрадав разом з Даниленком Гаврилом»¹¹⁷. Того ж року Дорошенко був на посаді секретаря сільради, а головою – Г. Даниленко. Обидва, за словами дописувача, «щоб отримати більше «семсуды» внесли до списків своїх дружин»¹¹⁸. Окрім того, Дорошенко розтратив 100 крб. громадських коштів, зібраних на землеустрій, з яких через суд вдалося стягнути тільки полови-

ну, а решту внесли «добрі друзі». Далі Шайнога доповідає: «Печально, що він не сам, що характеризує його як куркульського організатора, його підтримують. Обираючи вдруге уповноваженого із землеустрою вже після розтрати, куркулі уперто наполягали на його кандидатурі»¹¹⁹. Чи не про такі випадки каральні органи вимагали доповідати п'ятихатників та десятихатників: «а) регулярне інформування відповідних органів про стан села; ...д) про формування в районі ... організацій, загонів і банд з вказівкою їх кількості, а також осіб, які входять до них»¹²⁰. Шайнога був доволі наполегливим у досягненні своєї мети щодо «усунення» Дорошенка. Його обурює, що «цей тип служить листоношею сільським. Маючи пристойне господарство, не тільки одержує біля 30 крб. в місяць, а ще проліз у спілку працівників нарзв'язку, вчить у семирічці свого сина, як член спілки звільнений від сплати за право навчання»¹²¹. То ось що турбує чесного громадянина Шайногу. Те, що односелець, очевидно маючи освіту, знайшов можливість заробляти для родини додаткові кошти й навчати свою дитину в школі. Бо далі читаємо: «Писав у Бериславський РайКНС про те, щоб відібрали пошту та викинули зі спілки рік тому, пошту возить і здається син вчиться, а за спілку не знаю»¹²². За такою наполегливістю відчувається якась особиста зацікавленість, образа на людину чи заздрість. Хоча, звісно, не знаючи всіх пертурбацій в цьому селі дуже важко пристати на бік Шайноги або Дорошенка. Тут цікавий сам феномен доносництва, внутрішня потреба людини дошкуляти іншій, знайти ворога, щоб виправдати свою діяльність чи своє існування. Ми нічого не знаємо про цього боязкого «аноніма» Шайногу, але отримали докладні відомості про людину, яка в різні періоди історії щось робила, яка жила, не так, як дописувач чи більшість байдужих односельців. Бо якщо людина зловживала в голодний рік, чому, з одного боку, односельці так спокійно поставилися тоді до цих зловживань (голодна людина не терпить «упиря», а повстане; історія зафіксувала чимало голодних бунтів), з іншого, чому немає реакції відповідних державних та громадських органів на повідомлення «порядного громадянина» Шайноги?

Можливо тому, що насправді нова влада не мала належної соціальної підтримки, а село зазвичай жило своїм життям залежно від місцевих природних, демографічних, соціальних, політичних

умов. Тому для радянської влади й існувала реальна проблема «дрібнобуржуазності» селянства, що не могла вона на той час охопити всі закутки країни й установити свій лад. Наведені численні приклади з листів селян регіонів дедалі більше переконують у цьому. Незалежно від соціальної верстви, до якої належав дописувач, практично в усіх листах простежується невдоволення діями або бездіяльністю влади. Очевидно, існує реальне протиріччя між громадянами та владою, яке можна спостерігати й сьогодні. Ось один показовий приклад такого стану справ. Селянин Т. Волкотруб з прикордонного села Базалія Шепетівського округу назвав свою «ойкумену» диким місцем. Назване село було доволі великим – налічувало понад 700 дворів. З інститутів соціальної інфраструктури наявна була 4-річна школа, народний дім, сільськогосподарське та споживче товариства. Щоправда ці товариства через відсутність кредиту у Сільбанку та малому пайовому капіталу фактично не виконували своїх функцій. Внаслідок цього господарствам бракувало сільгоспмашин. Не були розвинуті й ремесла, оскільки район був суто землеробським. Дописувач підкреслював, що населення Базалії злиденне всебічно. Й не тільки тому, що мають низьку землезабезпеченість (0,4 дес. на їдця), але й тому, що панує повна апатія: «пристойного сходу ніколи не зібрати, хлібозаготівельні магазини, пожежку з інструментами понівечили слідом за колишніми поміщицькими будівлями й про поновлення ніхто не думає, землеустрій бездумно зірвано, за роботу в селі у широкому розумінні ніхто не береться й Базалійська сільрада навряд чи заслуговує своєї назви – голову ради зазвичай приймають зі сторони, згуртованого сільактиву бракує»¹²³. Такий розпач, на думку кореспондента, є наслідком того, що «маса є темною й забитою, озлобленою ще старими злиднями, коли з 3200 дес. землі лише 1500 було в її руках й експлуатація селянства поміщиком мала тут особливо сприятливий ґрунт»¹²⁴. Але ж ситуація змінилася – землі стало більше й тут би взялися до справ. Проте революційні події позбавивши селян поміщицького ладу прищепили їм нігілістичні уявлення на ґрунті невміння самостійно господарювати. Маса звикла підкорятися сильній владі, але така маса не здатна згенерувати ефективних менеджерів економічного та суспільного життя. Врховуючи, що Базалія, яку округове керівництво охре-

стило Бразилією, знаходилася за 100 верств від Шепетівки, село фактично виявилось ізольованим від суспільства. До того ж у попередні часи «народилося в Базалії зло, яке в теперішній час охопило значну частину молоді та домогосподарів: Базалія відома як злодійське гніздо»¹²⁵. Як бачимо, далеко неоднозначні події відбувалися в різних селах УСРР. Але скрізь існувала проблема безвладдя. Не даремно селянин Т. Волкотруб писав, що «Далеко, у дальньому кутку СРСР, прозябає Базалія..., але й тайм 1) бажають, щоб не боятися щоночі за життя та цілісність майна; 2) не бажають, щоб банк та кооперспілки «годували сніданками» низові кооперативи й посилали по кредити до пайовиків, оскільки останнє «право» застосовують товариства з дня заснування й не вдається забагатіти; 3) очікують значної уваги до справи просвіти та залучення до культурного життя»¹²⁶.

Ось у чому програвала радянська влада революцію «дрібнобуржуазному» селянству – не відбулося принципових змін до кращого у житті основного мешканця України та й СРСР в цілому. Влада геть не переймалася проблемами селян. Головна проблема була – податки й хліб. А якою ціною – не важливо. Не могло бути й мови про істотне піднесення сільськогосподарського виробництва, бо селянство не відчувало себе соціально й економічно захищеним від природної стихії чи сваволі. З одного боку, підйом господарства означав збільшення податкового тиску й посилення політичного контролю за таким «непорядним» громадянином. З іншого, природна стихія (заморозки та посухи), які щороку давала про себе знати в українському селі, за браком державного резерву та ефективного механізму його застосування сприяла інтенсивному розшаруванню селянства й захопленню влади в селах заможними верствами, які, звісно, лобіювали свої інтереси й організовували всіма засобами їх захист (корупція, економічний тиск, використання службового становища тощо). Бракувало демократичних інститутів місцевого самоуправління. А точніше, спостерігався хаотичний процес самоорганізації різних таких інститутів залежно від місцевих умов, але вони зовсім не набували стандартного радянського варіанту. В наведених листах не можна побачити присутності в українських селах якоїсь системи громадського життя чи державного управління.

ПРИМІТКИ

¹ XII съезд РКП(б). 17-25 апр. 1923 г.: Стеногр. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – С. 711.

² О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: Сб. документов и материалов. – М., 1972. – С. 118.

³ Там само.

⁴ Див.: *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б.* Французька історіографія XX століття / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів: Класика, 2001. – С. 16 – 17.

⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 1.

⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417. – Арк. 69 зв.

⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 6 – 6 зв.

⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 231.

⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 247.

¹⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 90.

¹¹ *Кузнецов И.В.* Газетный мир Советского Союза, 1917 – 1970 / И.В. Кузнецов, Е.М. Фингерит. – М., 1972. – С. 158.

¹² Деревня при нэпе (Кого считать кулаком, кого тружеником). Что говорят об этом крестьяне? – М., 1924.

¹³ *Анчарова М.* Письма крестьян о кооперации. – М., 1924.

¹⁴ *Шафир Я.* Газета и деревня. – М., 1924.

¹⁵ Див. напр.: *Абросенко К.* О социалистическом перевоспитании крестьянства. – М., 1934; *Мамай Н.* Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы нэпа. – М., 1954.

¹⁶ *Козлов В.А.* Культурная революция и крестьянство. 1921–1927 (по материалам Европейской части РСФСР). – М., 1983.

¹⁷ *Ибрагимова Д.Х.* НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники ист. мысли, 1997. – 218 с.

¹⁸ Там само. – С. 47 – 105.

¹⁹ Там само. – С. 51 – 52.

²⁰ Там само. – С. 53.

²¹ Там само. – С. 97 – 98.

²² Там само. – С. 98, 100.

²³ Там само. – С. 100 – 101.

²⁴ Там само. – С. 101 – 102.

²⁵ *Миронова Т.П.* НЭП и крестьянство (Социально-психологический аспект) // НЭП в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редкол.: А.К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 238 – 260.

²⁶ Див.: *Канустян Г.* Часопис «Радянський селянин» як історичне джерело для дослідження суспільно-політичного життя українського села 1920-х рр. // Укр. селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 67 – 71; *Коляструк О.А.* Селянська преса в контексті політики коренізації (20-ті рр. XX ст.) // Укр. селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 41 – 42; *Георгізов Г.М.* Модифікація селянського

менталітету за часів НЕПу // Укр. селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 41 – 42; *Дровозюк С.І.* Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу: історіографія проблеми // Укр. селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 47 – 51; *Дровозюк С.І.* Політична культура українського селянства 20 – 30-х рр. ХХ ст. (до історіографії питання) // Укр. селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 254 – 258; *Дровозюк С.І.* Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х рр.: історіографія проблеми // Укр. селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 24 – 26.

- ²⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 1.
²⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 94.
²⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 90.
³⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417. – Арк. 69 зв.
³¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 316. – Арк. 17.
³² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 3 зв.
³³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 16.
³⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 82.
³⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 265.
³⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 145.
³⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 159.
³⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 107.
³⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 356.
⁴⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 135.
⁴¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 82.
⁴² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 107.
⁴³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 145.
⁴⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 706. – Арк. 1.
⁴⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 14.
⁴⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 6. – Спр. 706. – Арк. 5.
⁴⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417. – Арк. 69.
⁴⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 62.
⁴⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 94.
⁵⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 133.
⁵¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 1.
⁵² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 89.
⁵³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 4.
⁵⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 16.
⁵⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 2.
⁵⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 3.
⁵⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 180.
⁵⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 263.
⁵⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 16.
⁶⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 19.
⁶¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 89.
⁶² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 89 об.
⁶³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 4.

- ⁶⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 5 об.
- ⁶⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 133.
- ⁶⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 137.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 90.
- ⁶⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417. – Арк. 69.
- ⁷⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 316. – Арк. 17.
- ⁷¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 53.
- ⁷² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 137.
- ⁷³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 356.
- ⁷⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 137.
- ⁷⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198. – Арк. 46.
- ⁷⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417. – Арк. 69.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 82.
- ⁸⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 727. – Арк. 2.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 2 об.
- ⁸³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 89.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 89 об.
- ⁸⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 316. – Арк. 2 об.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 3.
- ⁸⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 135 об.
- ⁹⁰ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 62.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. – Арк. 62 об.
- ⁹⁴ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 94 об.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 94.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 94–94 об.
- ⁹⁷ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 265.
- ⁹⁸ ДАДО. – Ф. – 3371. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 4; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянські Україні в 20-ті роки. – Т.: Збруч, 2000. – С. 201.
- ⁹⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 264.
- ¹⁰⁰ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянські Україні в 20-ті роки. – Т.: Збруч, 2000. – С. 200.
- ¹⁰¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянські Україні в 20-ті роки. – Т.: Збруч, 2000. – С. 91.
- ¹⁰² РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 53.
- ¹⁰³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 136.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 265.
- ¹⁰⁶ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 305.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 16.

¹⁰⁹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 107.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 6. – Спр. 22. – Арк. 56.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ ДАДО. – Ф. 3373. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 26 – 27; ДАМО. – Ф. Р-152. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 15 – 16; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянські Україні в 20-ті роки. – Т.: Збруч, 2000. – С. 201.

¹²¹ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 6. – Спр. 22. – Арк. 56.

¹²³ РГАЭ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 246.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само.

ЛИСТИ

1

[арк. 1] Товарищ Редактор.

Прошу поместить на страницах «Крестьянской [газеты]» прилагаемую при семь статью по[д] заглавию «Горе от труда». Эта статья мной написана для того, чтобы Центральная советская власть дала полный анализ моему пис[ь]му и дала некоторые разъяснения, так как я, живя в деревни, присматриваюс[ь] к обстановки деревенской жизни и вижу, что между бедняками и середняками возникают всевозможные недоразумения и полное расслоение этих классов, как между прочим, на мой взгляд, между этими классами деревни нужен тесный союз и так как мне дорога советска[я] власть я решилс[я] – написал статью, которая должна подвергнуться полному, на мой взгляд, обсуждению как со стороны бедняка, так и со стороны средняка, а также прошу Центральной советской власть своевременно предпринят[ь] меры к местному объединению двух классов деревни же – трудящегося Бедняка и Средняка.

Изъявляю свое полное согласие вступит[ь] в ряды добровольных Селькоров и сохранение за мной псевдонима Зоркий. //

[арк. 2] 31 мар[та] 1925 Горе оть труда!

Прав был в своем докладе на партийной Петроградской Конференции товарищ Зиновьев, где он указывал, что крестьянин даже иногда не хочет вывезти лишней воз навоза на свою десятину земли, боясь, если он хозяйственно справится, то как на его посмотрят, тысячу раз прав товарищ Зиновьев.

У нас на местах в деревне так и получается: если какое хозяйство начинает экономически подниматься, то такого хозяина избличают в кулачестве и чуть не лишают его избирательного права, не смотря на то, что этот хозяин до революционного времени жил и в рабочих в более зажиточного класса деревни, но благодаря своего упорного труда и строгой экономики в настоящее время хозяйственно оправился и ведет образцовое хозяйство. Таким владельцам хозяйств честь и слава, что они находят способы чрезъ посредством своего труда путь способа к улучшению своего хозяйства, принося пользу себе, государству и служат примером для других, а также честно выполняют долг и всякия обязанности перед государствомъ.

Но нет, несмотря на то, что голос Центра какъ могучий колоколь разлил свою благовест по всемъ союзамъ нашей дорогой республики в защиту таких примерных хозяйств у насъ еще и досих пор некоторые на местах, советские работники и даже ответственные работники злоупотребляют и не хотятъ сознаться в своей вине и до сих пор ведут враждебную политику к середняцкому населению всемерно подрывая престижъ честного трудящегося средняцкого населения деревни: и с этой целью сеют между бедняком и середнякомъ деревни глухую вражду, говоря, что такая слои населения в деревне никогда не подадутъ свою руку помощи бедняцкому населению и что средняк тебе не другъ. А я в свою очередь скажу: кто-же можетъ дать и пойти // [арк. 2 об.] навстречу какъ не средняцкий клас деревни, ведь сама психология жизни деревни говорит за то, что лишь иногда самими условиями жизни аказываетъ помощь одинъ другому и что между Средняком и Беднякомъ нуженъ тесный союз, и постановления В.Ц.И.Ка В защиту средняцкого населения, выраженный в лозунге «лицом к деревни» Я горячо приветствую, и прошу дат самое подлинное разъяснение, какое хозяйство можно отнести к средняцкому слою деревни и какое к кулацкому, или вернее сказать застраховать средняка от полного извращения слова кулак, так как иногда и зачастую у нас на деревне под кулаком подразумевается кулацкое хозяйство, если оно имеет 3 или 4е рабочей тяги и члены семейства не эксплуатируют чужого труда, а живут и ведутъ свое хозяйство своим личнымъ трудомъ. Такое понятие о кулачестве я в корне апровергаю. Считаю только тех кулакомъ деревни, кто эксплуатирует чужой труд с целью извлечения личной прибыли и живет с %х доходов своего капитала, а также живет с пользы сдачи в аренду предприятий и земельных участков, а самъ не хочет в какой либо мере предпринят труд для обезпечения своего семейства и потрудиться в пользу родины и для себя лично в томъ или другомъ направлении. А если взят его хозяйство и рассмотрет его, то аказывается как будто бы онъ относится к самому бедному класу деревни, а живет себе припеваючи и пользуется всеми гражданскими правами. А таких у нас в деревнях Я бы сказал хичников чужого труда в настоящее время очень много получаю, земельныя пайки сдает их в аренду, получаю известную пользу от аренды и под защитой налогового законодательства всячески увиливають отъ всякихъ государственных налогов, а сами всюю очередь нагло смеются над среднякомъ. И на почве // [арк. 3] этого среди средняцкого населения создается вполне справедливая ненавист[ь] к такимъ элементамъ села, и иногда растет недовольство на власт за такое допущенное оплотности в налоговой политике. А поэтому каждый

крестьянинъ середняк справедливо себе рассуждает: «Горе мне отъ труда, что меня обстановка жизни научила трудится честно и своимъ трудомъ приноситъ себе индивидуально и родной Советской Республике заслуживаю себе позорное имя кулак и отъ кого сии тех, которыя не хотятъ работат в томъ или в другомъ направлении и лишаютъ я подчасъ гражданскихъ правъ иногда только лишь потому, что называлъ такого хитрого бедняка лодыремъ и изобличилъ его в нерачительности», это я считаю в корне несправедливо. Вед[ь] честный работающий Бедняк деревни, онъ давно уже поняль, что ему нужно держат[ь] тесною связь с середнякомъ деревни, онъ давно учель, что ему нужень крепкий союзъ с середнякомъ, онъ так же давно поняль, что если не будетъ середняка на деревне, возможень ли экономический подъёмъ деревни расти, а также и общегосударственный экономический подъемъ, онъ сознательно говорит, что это первый наш союзник на селе в борьбе с кулачествомъ и с возрастающей Безработицей и такая сознательная беднота деревни она находитъ способы улучшения своего быта на селе посредствомъ упорного организованного сознательного труда, но увы такой еще на деревни мало сознательной бедноты, а в большинстве есть такая, которыя объединились в комитеты незаможного селянства не для того, чтобы проводить сознательно организовано коллективный труд, а для того, чтобы в первую очередь получать посевную ссуду и пользоваться всевозможными льготами при зьятии с/х налога // [арк. 3 об.] такая арганизации намъ пользы не принесуть кроме вреда в томъ направлении, что если кто из сознательныхъ и честно трудящихся бедняковъ хозяйственно улучшаетъ свой быт, то ать такой организации ни чемъ онъ не застрахованъ отъ позорного слова «кулак».

Дорогия товарищи Бедняки и Средняки, мой вамъ советъ: давайте протянемъ друг другу братскую трудовую руку в знак тесного союза и поверте мне, что лиш[ь] в тесномъ союзе победимъ с вами всякого рода лишения все невзгоды и хозяйственную разруху. Вспомните Русскою пословицу, что где мир и лад, тамъ и кладъ. Обсудите всесторонне пользу коллективного труда и только лишь дружной нашей объединенной союзной работой мы можемъ выйти из такого положения и улучшить свой престиж на деревни над кулакомъ и улучшить экономическое благосостояние и создадимъ экономическую мощь в общемъ государственномъ масштабе, и тогда только лиш[ь] не страшны намъ будут угрозы наглой иностранной Буржуазии, котория все время хочет задушить нашу рабоче Крестьянский союзъ и тогда только лиш[ь] мы честныя работники застрахуемъ себя отъ превратного понятия о кулаках, мы теснымъ объединенным упорнымъ трудомъ и теснымъ союзомъ улучшимъ свое положение как экономически, так и политически, и выведемъ на чистую воду тех элементов деревни, которыя явятся намъ не подходящимъ элементом в нашемъ трудовомъ союзе и скажемъ свое веское слово, что здесь союз трудящихся и эксплуататорамъ чужого труда и Лодырямъ нетъ в нашемъ союзе места и тогда лиш[ь] Бильше не будемъ говорить, что горе намъ отъ труда лиш[ь] тогда увидимъ // [арк. 4] чистою пользою отъ труда и увидемъ залогъ нашего благополучия в дальнейшемъ.

И вотъ этимъ мы дорогия товарищи выполнимъ одинъ из главныхъ заветовъ нашего покойного и всеми Любимого Вождя всемирного пролетариата Владимира Ильича Ленина.

Крестьянин (безпартийный) Слободы Лашиновка Петровского района Луганского округа Донецкой губернии Исаак Алексеевич Иванов.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 240. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и об общеполитическом положении крестьян. Донецкая губерния. 1925 г.

2

// [арк. 27] Тов. Редактор. Прошу поместит[ь] в газете следующее:
Крестьянская беднота обижается

В пос. Васильевском В.-Грековского с/с Дмитриевского Района Луганско-го у. Донецкой губ. в 1923 году наделили крестьян землей. И вот получается большая неприятность среди крестьян бедняков, потому что богач, крестьянин свою землю засеивает полянком, а бедняк нет. У бедняка остается незасеянной 5-6 десятин. Имеет 1 корову, 1 лошад[ь]. Пасется его скот на этой земле, а у богато-во 5-8 голов скота, а земли свободной нет. И пасут они свой скот на бедняцких долях и платит[ь] беднякам ничего не платят за землю...

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 240. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и об общеполитическом положении крестьян. Донецкая губерния. 1925 г.

3

// [арк. 19] ...Правда, ест[ь] места, где не так усердно охраняют батраков. Смотри, там уже эти батраки находят себе и работу. Но где охраняют поусердней, то там батрачество отдыхает себе, но отдыхают оне в ущерб себе и в ущерб государству. Мне кажется, что охрана батрачества на селе и раньше была, но она выражалась в том, что родня или соседы, видя издевательство хозяина над батраком, оне его самы осуждали и за такого обиженного заступались, такая охрана, конечно, не служыла ущербом, ни батраку, ни государству. Скажу про себя, я батраков у себя никогда ны имел, но сам я у батраках вырос, так что достаточно нагляделся на обе стороны, и прямо скажу, что много ест[ь] таких батраков, которым, чрез их распушеност, нужна от хозяина не поблажка, а нужни ежеви рукавицы, тогда только из них будут люди. И скажу, что не столько калечит молодых людей работа, сколько калечит безделье, вот на что нужно Комис[с]ариату труда обратить свое внимание! Вот те меры, которые улучшат положение бедняка, батрака! Нужно работать!

Крестьянин А. Перевязка

с. Куцеволовка Екатеринославской губ.

11 мая 25 года

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 252. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, о наемном

труде и общеполитическом состоянии крестьян. Екатеринославская губерния. 1925 г.

4

// [арк. 89] Не эксплуатирует, а «кулак»
(Вопрос тов. М.И. Кали[ни]ну)

В нас в деревне часто говорят крестьяне «кулак» на тех граждан, которые имеют (2) пару лошадей и две коровы, и 8 (восем) душ семейства или даже 10^ю душ и до войны имел 3½ десятины, не больше, всей земли, а теперь занимает норму. Теперь возьмем этих кулаков, которые имеют пару лошадей, как они живут по своим материальным обстоятельствам? Целый год работает этот гражданин своим личным трудом, не нанимая к себе батраков, и только погашает все свои расходы, ремонт подчиняет, а чтобы купить себе чтонибудь с сельско-хозяйственных орудий у него нет и спомину, потому что он только поддерживает свое хозяйство в той степени, в котором оно находится. Если он свое хозяйство подымит, он будет в добавок к «кулаку» называться «злосным кулаком» и в первую очередь попадет в институт ответчики. Теперь возьмем этих маленьких несчастных «кулаков» в отрасли земледелия, тут-же тоже получается также «история». Если он будет удобрят[ь] свои участки земли, то у него будет лучше родит[ь] хлеб, и он опять будет также злостным элементом, потому что у него лучше хлеб родит. Дал[e], возьмем в отрасли коневодства: что уже здесь получается? Если у этого «кулака» имеется пара лошадей и он хорошо за ними ухаживает и еще в добавок зарегистрировал в племенные лошади, то он здесь тоже олучает во внимание «кулака» как негодного элемента в строительстве Сов[етской] власти.

Теперь возьмем тех граждан, которые говорят это проклятое слово «кулак»! Кто это так говорит на тех граждан? Да тот-же уничтожитель самогонки (и спиртных напитков) посредством гортани и его сотрудником ртом. Те же граждане, которые имели тоже самое, что и этот «кулак», как пару лошадей, а также и землю получив по норме, да еще и в сельфонде взял в аренду, // [арк. 89 об.] а теперь нанимает этому «кулаку» с половины, чтобы он его половину обработал и своим зерном засеял, а за свою половину продналог уплатил. Этот-же «кулак» выполняет ежегодно продналог и поддерживает с экономической стороны Сов[етские] власти. А этот гражданин неуплачивает продналог, а старается как можно скорей перевести.

Когда этот «кулак» сеет ему хлеб и берет в поле ссобой ребятишек для помочи, а этот гражданин, вооруживши себя рядом и подушкой и делает осаду кругом своей избы за погоней тени от солнца, и выкрикивает: «Я есть защитник Сов[етской] власти, я ее поддерживаю, потому что это есть власть трудящихся!» А посмотри, какой это трудовик? Да это – «трутень» Сов[етской] власти, как трутень в рою пчел.

А. Нечитайло.

И в заключении я пишу:

Долой это проклятое имя с трудящих граждан, которые обрабатывают свои земли своим личным трудом и дать им возможность в улучшении сель-

хозяйства. Ибо это есть «зеница» Сов[етской] власти! И это будет самый простой способ поднятия сельского хозяйства!

Прошу ред[акцию] «Крестьянской газеты» дать на обсуждение тов. Калинину мое письмо, а потом поместит[ь] мое письмо и ответ тов. Калинина на мое письмо в «Крестьянской газете».

Мой адрес:

Екатеринославской губ. КривоРождского округа Долинского района Ново-Гр. с/с дер. Любо-Михайловка. Александр Иванович Нечитайло. Сын крестьянина, имеющего пару лошадей – 8 душ семейства занимает норму земли, и не эксплуатирую наемным трудом. Сейчас на общественной работе заведующим избы читальни.

2 апр. 1925 г.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 252. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, о наемном труде и общеполитическом состоянии крестьян. Екатеринославская губерния. 1925 г.

5

// [арк. 90] В Редакцию Крестьянской Газеты «Глас Бедноты»

Беднота Ново-Николаевского Района Гайгурского с/совета Запорожского Окр[уга] Екатеринославской губернии Голодает и кричит, что наступил 1921^й и 22^й год. Этот же 1925. Осенью наложили Продналог и рож[ь] стояла 50 коп. [за] пуд. Беднота лишилас[ь] всего хлеба – отдала Продналог, вывезла хлеб на рынок по 50 коп. за пуд, веря тому, что говорят будет твердый рубль. Настала Зима. Пришла и весна. Твердый рубль поднялся – пуд стоит ржи 2 рубля, пшеницы 3 руб. с лышнем. Денег нет купит[ь] по такой высокой цене пуд хлеба. «Беднота плачет!» Просит займы у середняка и кулака; они отвечают: «Мы можем дат[ь] пуд ржи, но с такими условиями, что после урожая дат[ь] за один пуд ржи четыре пуда ржи». Ох, Горе Бедняку, не может поднять[ь] своего хозяйства. Но только лиш[ь] уничтожит; нужно как смолотит одат[ь] четыре части Средняку и Кулаку, а 5^ю Государству, а себе нету ничеву. А средняки и кулаки прода[ют] по 100 и 200 пудов пшеницы по 3 рубля пуд, положили деньги в кассу и Получают по 25 и 50 рублей в месяц процента; почему-же не царствовать Буржуазии? А Беднота падает все Ниже и Ниже; и Вот мы Бедняки Просим свою Заступницу «Крестьянскую Газету»: «Дайте ответ на наш вопрос!!!»

Допризывник 1903 г. [рождения], хутора Соленай Сангурского с/совета Ново-Николаевского РИК М. Кагадй.

Прошу т[оварища] Редактора поставит[ь] подпис[ь] в газети Верба.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 252. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, о наемном труде и общеполитическом состоянии крестьян. Екатеринославская губерния. 1925 г.

6

// [арк. 35] Село терпит крах

В селе Ульяново Ново-бул. р-она Ник. окр. Одесской губ. крестьянство страшно бедное. Отчего? Оттого, что земля засеивается в разбросанном виде. Почему это? Потому, что большая часть крестьянства безлошадных устроить правельный севообор[от] невозможно, а кто зажиточный, то оне о[т]делилис[ь] о[т]дельной группой, а бедняку безлошадному хот[ь] пропадай.

И. Головин

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 417. О классовом расслоении деревни, о хлебозаготовках и ценах на хлеб, о наемном труде в деревне и об общеполитическом состоянии крестьян. Одесская губерния. 1925 г.

7

// [арк. 46] Чувство Кулака

В сочувствие кулака случилась беда. Живеть себе на хуторе Рено № 1 шк. округа Привольнянского району А.Г. Буциневский, имеет десят[ь] штук лошадей и 12 коров. Производит посев пя[т]десят десятин. Вобщем живет кулак, пропиваючи и горя ни знаючи! И кушает хлеб урожайности 1921 года. Вдруг крестьянину, родному Брату, Бедняку Ивану Буциневскую, проживающему при поселкѣ Григорьевском № 1 Малиновского с/со[вета], пришлось круто. Год рождения 1902. Вимотчик 2 рязряду и пришель в тер-час. И пришло[ь] ийти на лагзбор на три месяца и симейное положение находится критическое: жена в положении. Хлеба нету нукуска. (см. на обороте) // [арк. 46 об.] Но я придумал выход. Поеду до брата и позаимствую с пуд муки для пропитания семейства и приехал к ему на хутор Рено к брату сочувствующему и ни застал его дома – уехал у мельницу. И вдруг привозит две подводы. И я об[ъ]ясняю мое критическое положение, а он совершен[н]о отказал. Прошу поместить статейку в «Крестьянскую газету» и научить Кулака сочувствоват[ь] Бедняку.

Изданию Московской «Крестьянской газеты» № 9.

Прошу поме[с]тит[ь] в «Крестьянскую Газету».

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 417. О классовом расслоении деревни, о хлебозаготовках и ценах на хлеб, о наемном труде в деревне и об обще-политическом состоянии крестьян. Одесская губерния. 1925 г.

8

// [арк. 69] Сближение Средняка с Незаможником

В д. Анатольевка Демидовского района сближение средняка с незаможником происходит таким образом. У незаможника Иосифа Кондратьевича Царева перед самими жнивами не хватило хлеба. Что делать? Нужно где-нибудь занять, купить не на что. И он занял в гражд[анина] Дмитриева Поликарпа Ивановича

1½ пуда ржи, за которую нужно ему отдать по уборке хлеба 3 пуда пшеницы. Но оказывается, опять не хватает, занял опять в Руданова Владимира Тихоновича 1½ пуда пшеницы, за которую по уборке хлеба нужно отдать 2 пуда 10 ф[унтов] пшеницы. Вот так заем, вот так сближение: занял 3 пуда, а отдавать нужно 7 пудов 20 ф[унтов] за какие нибудь недели две. Дмитриева П. можно было-бы причислить к лику кулачков: имеет 6 шт. лошадей, шт. около 8 коров, 20 шт. овец и вдобавок полные амбары хлеба. Рудаков В. хотя тоже не из бедных, но этот тип более похож на спекулянта, он перед этим продал на базаре 70 пудов пшеницы, но 3 рубля за пуд, и раздает под новый хлеб по 1 рублю за пуд, а там почем будет осенью хлеб, не его дело, он знает, что меньше 1 рубля не будет, и он так же хорошо знает, что за 70 пудов он будет иметь 210 пудов, вот и урожай...

// [арк. 69 об.] Стыд и позор Дмитриеву П. и Руданову В., что пользуясь моментом, драть, как говорится, шкуру с бедняка, который не имея ни откуда поддержки, вынужден был итти в кабалу, иного исхода не было. Нужно незамедлительно сельянству подумать о сельКВП и поднять его на должную высоту ибо это наша опора в трудную минуту жизни.

/Проезжий/

Прошу, если возможно переработать и напечатать. Конечно, если найдете нужным.

Адрес:

Одесск[ая] губ[ерния] и уезд Демидовск[ого] района дер. Анатолевка.

Кондратьев Василий Георг. П.

Извиняюс[ь], полевые работы оторвали немного от пера и кроме того все праздничные дни уходят на Сов[етскую] работу: по КНС культсекции, стенгазеты и др.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 417. О классовом расслоении деревни, о хлебозаготовках и ценах на хлеб, о наемном труде в деревне и об обще-политическом состоянии крестьян. Одесская губерния. 1925 г.

9

// [арк. 2] Тов[арищ] редактор крестьянской газеты

Прошу поместить мою заметку в следующем номере крестьянской газеты

От крестьянина местечка Вязовка Киевской губ[ернии] Шевченковского уезда М.А. Пукас.

Много я встречаю в крестьянской газете, и много слышу отклики крестьян о налоге на 25 и 26 год. Каждый крестьянин хочить говорить о едином сельско хозяйственном налоге. Как наилучше выработать план, чтоб устроить своё хозяйство, як наилучше. Правда я встретил слова т[оварища] Соколь- // [арк. 2 об.] никова, в № 58 крестьянской газеты он сказал, что на будущий год возможно будить освобожденно не менее 6 миллионов бедняцких дворов. А запитать т[оварища] Сокольникова, а сколько будет убитку С.С.С.Р., если с каждого двора освободить по 5 р[ублей], то и там убитку на 30 миллионов руб[лей]. Я скажу коротенько, что каждый крестьянин получивши[й] землю, то он должен пла-

тить с[ельско]х[озияйственный] податок. А если мы будим освобождаться, то мы только будем и думать, что нас государство освободить от налога.

// [арк. 3] Мы видим, что нас, бедняков, освобождали 2 года от налога и мы все таки свое хозяйство не подвигели, а только слышим спор между середняком и бедняком. Средняк говорить бедгяку, что ты освобождаеся от налога, а мы платим и за вас. Поэтому я со своей стороны предлагаю всем беднякам прити до наилучшого житья. Это есть единственный выход беднякам в[с]тупать в коллективе, там мы можем построит[ь] царство на земле.

Пукас.

14 фев[раля] 1925.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 316. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли в деревне, о наемном труде в деревне и об обще-политическом состоянии крестьян. Киевская губерния. 1925 г.

10

// [арк. 17] Почт[овый] Отдел Брусилів
на Україне Киевской окр[уги]
Брусилівского района с. Озеране
Петровскому Василь Константинович

В нас на Україне так как бил неврожай, то в нас на весне 1925 Года било жіто од 3х до 4х рублей. А наші местние кулачні завіделі [в] этом году такую дорожнечу. А в этом Году продають что попало – лошаді, корови – да купують хлеб. От напірмер [у] нашому селе есть навіть такіе, что попродали по 2 да по 3 лошаді. Это все на хлеб, но конечно, еслі хлеб будет по 4 рубля, то это ясно, что кулакі наживутся, а беднота ищо хуже збеднеет. Нада било б зделать напірмер, так чтоб не весне сего 1926го било не 4 р[убля], а 50 копеек. Ото б беднота поднялася б на ногі.

Прошу, еслі будете печатать, то поставте – Неведомый.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 316. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли в деревне, о наемном труде в деревне и об обще-политическом состоянии крестьян. Киевская губерния. 1925 г.

11

// [арк. 3] В «Крестьянскую газету»

Вопрос: Как быть?

У нашем селе Гулевцах предкомнезама бывший Яременчик Николай начал проводить разкулачивание судом, и взял отсудил от них земли количеством от 2^а до 4^а десятин земли. Спрашивается? Какая это были кулаки? Например. Крестьянин! Имеющий скажем 16 дес. земли и он её обрабатывал только своими

семейными силами, а не наемными. У нас такого крестьянина считают кулаком!! А я из «Крестьянской газеты» узнал, что такой селянин не кулак, а культурный общественный работник. Земля, отсужена[я] от этих культурных общественных работников, лежит тепер не использованной. Нет пользы ни хозяйству, ни комнезаму, ни государству.

// [арк. 3 об.] Нельзя ли назвать в таком случае Яременчика эксплуататором и кулаком. Справедливо ли это? Жду ответа.

Волынской губ[ернии] Шепетовского округа Ляховецкого района Жижнековецкий с/с Село Гулевцы.

Танашук Иван. 17/II-25 г.

(Вымышленную подпись мне постав[ь] «Недалекий»).

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 198. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, об обще-политическом состоянии крестьян, о работе низового аппарата в деревне. Волынская губерния. 1924 – 1925 г.

12

// [арк. 4] Что делает беднота в деревни

Наступил уже пятый год как у нас на Волыни установилась твердая советская власть. Ибо сь 18-го года у нас переходили разные банды, то немцы, то гайдамаки, то пытлюра, то красноармейцы, то поляки, и наконец утвердилас[ь] советская власть. И что же мы видим? Вся задача советской власти помоч бедняку, так как бедняк при царизме это был самый последний элемент в государстве. Он даже не имел волоса на сельском отходе. То вот советская власть первім долгом стала помогат[ь] бедноте, все помещычьи земли переданы крестьянам и бедняк получил вь первую очередь и первую землю, весь живой и мертвый инвентар[ь] перешоль в руки бедняка, Кулаков раскулачили и все находящиеся у них излишки отняты и переданы в пол[ь]зу бидняка, организованы комитеты [в]заимопомощы, так чтобы и тут бедняк мог получить поддержку в своих недостатках. Всякого рода льготы по налогу, по топливу, по строительном[у] материалу – это все получил бедняк. Одним словом, сделано для блага бедноты все то, что бедняк не ожидал в своей жизни. Но посмотрим, как же беднота отблагодарить советское правительство за его щедрое вознаграждение. Известно, что в первые два года беднота вынуждена была полученый надел земли отдать на исполь бывшему кулаку и середняку, так ка[к] у-ней не было чем обработат[ь] и обсеменить своей земли. Так она и зделала – землю отдала на испол, а лѣтом и при уборке хлеба нанималась работать у тех же граждан за выгодныя цены и после уборки получала половину всего урожая из своего надела. Но что же получается? Легко получено, легко и разбросано. Беднота, получивши хлеб как бы нем подарованный легко его распускаеть, справляет хорошие сапоги, харошую одежду да почаше гонить самогонку, так что приходится сдавать налог, а у него и хлеба уже не хватает, а местными властями налог снимается и перелагается на бывшего кулака и середняка, и тот, но поневоле должен был уплатить свой налог и // [арк. 4 об.] и за бедняка. Так делалось и во второй год –

некоторые более сочувствительные отдали хоть половину налога, а остальные ны дали ни одного фунта и опять одним подарили, другим переложили на другой год и все время продолжается такая работа. Биднота каждую весну отдает свою землю наиспол и полученный хлеб легко распускает. И не думают, чтобы как нибудь помаленьку обзавестись своим хозяйством и самому обрабатывать и обсеменять свою землю и получить бы себе больше доходу и принести пользу государству за его щедрое вознаграждение. Нет, бедняк делает наоборот, на что нам, говорить, бор[о]на да плуг, да лошади. Купи, говорит, лошади – кулаком пощытають и обложат, что век не выплотишься, да еще в турму попадем вот как наши сыридняки, котори имеют свои лошади, при уплате налога они первые, не выплатил – срочно на них пеня налагается, льготы никакой и вывозить они свой хлеб, продают последних коров и лошадей, одежду да еще не могут выплотить и в тюрьму посадят. Вот тебе и лошади, вот тебѣ и хозяйство. А нам что беднякам безлошадным? Землю отдадим наиспол, хлеба на прокормление хватит, по налогу получим льготу, а то вовсе не дадим – с нас не взыщут. И за спиною середняка будем себе жить припеваючи. Так то рассуждают и делают бедняки. И чтобы доказать правильность моего письма из множества примеров я приведу только один.

В нашем селѣ есть гражданин Борис Семеонович Савчук, лет 45, человек трудоспособный, ремеслом плотник и портной, имеет швейную машину, семейство 8 душ, жена да дети, все почти трудоспособны, за исключением 2-х малых детей, земли имеет 7 десятин, собственной было десятина и $\frac{3}{4}$, остальную получил с церковной и помещицкой, имеет своего воза, плуга, бороны, которые он нажил еще при царизме и мог бы купить лошади, так как он во всякое время может зарабатывать хорошие деньги – лѣтом с топором, а зимою на машинке, да еще он и музыкант. Кажись такому человеку можно купить свои лошади, но Борисъ вовсе не хочет относительно обложения скота. И начто ему лошади, при которых хозяйство облагается в три раза больше, чем безлошадное. // [арк. 5] У Бориса 7 десятин земли, 2 коровы, 8 душ, ему попала льгота и всего 8 руб[лей] налога, то начто ему лошади. Он, получивши землю, совсим перестал работать, землю отдает наисполь, а сам каждый день сидит в канцелярии сельсовета без дела.

Таких примеров в нашем селе и соседних деревнях очень много. Так прошло чотири года, что биднота отдае свою землю на исполь и это ей хорошо удавалось при годах хорошего урожая. Но что же получилось на 5й год? Пршное лето нас постигло стихийное бедствие: проливные дожди невели такое наводнение, что весь сенокось и половина пахатных полей совершенно подмокло и пропала, и всякого постигла беда, у всякого оказались недостатки. По вымочке мы подавали жалобы, созвали комиссию съ района, которая признала 270 десятин совершенно вымокшими. Заявления подавались поотдельно, так что всякій гражданин приставлял количество своей вымокшей земли с посевом и сенокось, и нам дали скидку в полтори тысячи рублей. Но деньги не распределялись согласно жалобы каждого гражданина, а переданы на распоражение сельсовета. Сельсовет назначил комиссию, чтобы пошла по селу и посмотрела по упалости хозяйства и всякому назначила скидку. Так и зделано: скидка по усмотрению комиссии біла назначена всякому пострадавшему граж-

данину. Но что же сделала беднота? Беднота сделала иначе, собрали свое собрание, пересмотрели все списки комиссии и сказали, нет, мы этого недопустим, чтобы кулаки получали скидку, только но беднота должна получить скидку, и розпределили между собою все деньги, кому 20, кому 30 и 40 рублей, а кому поменьше, то совсим выписали, и сделали для себя лучше кажис[ь] и ненада. А середняки, которим налогу имели // [арк. 5 об.] по 70 и 80 и больше ста рублей, то получили некоторые по 2 и 3 руб[ля], а большинство ни копейки. И беднота, сделавшая себе облегчение, сидела спокойно, а все остальные, неполучившие скидки, принуждены были к уплате налога. Продавали последнюю скотину, вывозили последний хлеб и отдавали налог.

Тепер[ь] посмотрим, дальше что получилось. Пришла весна и всякий взялся как нибудь обсеменить свою землю, чем попало, без разбора и перечиски семян, лишбы не облогувало. А тут беднота по привычке, здрастуйте вам середнячки, обсеменяйте мою землю, а те и отвечают, сасибо товариш, и моя будет необсеяна, все на налог спродаль да еще и лошади описали, продавать будут, обсеменяйте сами. А тепер каждый день билнота ходи[т] от хозяина до хозяина и просит, чтобы обсеменил на исполь его землю. Въ заем помощи было до 3 000 пудов, то в [19]23 году разобрали осенью без надобности, при хорошем урожае брали по 20 и 30, и 50 пудов сразу и разобрали до фунта, а всыпать ничего не всыпали.

Отак то делает беднота, получившая столь великия вознаграждения от советского правительства. А по-моему это нехорошо, если тебе подали руку помощи, если тебя вытащили из болота, в котором ты был затоптан, и поставили тебя на ноги и надилили землю, то ты должен приложить все свои силы и улучшить свой быть и принести пол[ь]зу государству, ведь ты его фундамент, оно на тебе основано, и если мы будем так халатно относиться к хозяйству, то оно не будетъсамо существовать и упадет, а если упадет сельское хозяйство, то за ним обязательно и государство. И тогда буржуазия скажет, что сбылся сон фараона, что сухия коровы тучных поели и сами не пополнили.

Гражд[анин] Села Мирутина, Анопольского Рай[она], Шепетовецкого Окр[уга], Волынской Губ[ернии], Середняк Докладчук.

1925 года 1 февраля.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 198. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, об обще-политическом состоянии крестьян, о работе низового аппарата в деревне. Волынская губерния. 1924 – 1925 г.

13

// [арк. 6] Товарищ редактор, покорно прошу, примите во вниманіе мою речь, какое есть недоразумение между сельскими гражданами.

Обижаются друг на друга, что они разделяются на 3 категориі, бедняки, середняны и заможныки. А только в этого заможныка 4 дес[ятины] 25 сотых, и душ у него есть 6 чел[овек], и продналогу плотит 38 руб[лей] 50 коп[еек], а у бедняка есть земли 10 дес[ятин] и семейства есть у него 12 чел[овек], и он

продналогу плотит 5 руб[лей]. Я думаю, что это есть большая обида для того человека, что плотит за десят[ину] 9 руб[лей], а бедняк 50 коп[еек]. Я думаю, что, если бы платили б от десят[ины] все ровно, это было б всеодноравцы и все вернии слуги своему государству. С этими лодарами бедняками нужно разобратья и зделать всеодноравцами. Бедняк[ам] лес отпускают на дрова, а середнякам и заможныкам и за деньги негде. На собрание не дозволяют ходить и голоса не имеют. У нас в селе Меленцах есть 450 дворов, из них 250 бидняков земли у два раза больше держат, чем середняки и заможныки, а дохода государству никакого не дают, а середняков и заможных меньше половины есть и доходу государству в двадцать раз дают больше.

Товарищ редактор, покорно прошу, вышлите мне ответ, Газету и впишите мою речь.

// [арк. 6 об.] Товарищ редактор, я вкладываю в письмо семикопеечную марку на обратный от[вет].

Адрес мой: Волынская губ[ерния], Ю[го]-З[ападная] Ж[елезная] Д[орога], Станция Романов, старшему рабочему Майданскому, для передачи Калистрату Калинюку.

24 фев[раля] 1925 г[ода] (редакційний штампель).

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 198. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, об обще-политическом состоянии крестьян, о работе низового аппарата в деревне. Волынская губерния. 1924 – 1925 г.

14

// [арк. 44] Как поднять и укрепить наше сельское хозяйство

На заявление одного сельского рабочего, что в сельский совет их села избран кулак, т[оварищ] [А.И.]Рыков спросил: «В чем выражается его кулачество?». Тот ответил: «У него пара лошадей и пара волов». Тов[арищ] [А.И.] Рыков сказал: «Я хотел бы, чтобы через два года все были такими кулаками».

// [арк. 45] ...каково должно быть хозяйство по количеству земли, чтобы на нем можно было держать столько скота, сколько необходимо для обработки земли и для получения удобрения в том количестве, которое может покрыть расход почвы, а тощим почвам дать прибыль, чтобы поднять их урожайность – это в-первых. Во-вторых, самое мелкое хозяйство по количеству земли должно быть таким, чтобы прокормить, обути и одеть семью в 6-8 едоков, кроме того, дать такой избыток сельскохозяйственных продуктов, чтобы без всякого ущерба для хозяйства покрыть расходы по уплате государственного налога и расходы на восстановление того, что износилось в хозяйстве, а т[акже] на вознаграждение тех членов семьи, которые оставляют двор по какой-либо причине (выход замуж, нежелание заниматься сельским хозяйством и т.п.).

// [арк. 46] Хозяйство, удовлетворяющее приведенным требованиям, можно признать мелким нормальным хозяйством. Из этих требований решительно ничего нельзя урвать. Если хозяйство не удовлетворяет указанным требованиям, его надо рассматривать как ненормальное. О таких хозяйствах государство не

должно заботиться, потому в его интересах исчезновение их, как паразитных, живущих за счет других хозяйств и крупных государственных коллективных хозяйств. Чтобы мелкое нормальное хозяйство могло удовлетворить приведенные выше требования, оно должно ежегодно собирать не менее 500 пудов зерна, одной тысячи пудов картофеля, 3-4 тысяч корнеплодов. 200-300 пудов кормовых трав.

Для получения означенных продуктов необходимы:

а) плодородной почвы не менее 7 десятин, неплодородной не менее 10-12 десятин;

б) плодосеменная система землепользования, т. е. Чередование зерновых растений с корнеплодами и кормовыми травами;

в) содержание скота в течение всего года в хлеве;

г) не менее 4-5 человек, способных к труду.

Чтобы получить 500 пудов зерна надо обсеменить от 4^х до 5 десятин плодородной почвы, от 6 до 7 – неплодородной, требующей постоянного удобрения (в число указанных десятин входит и ранний чистый пар, необходимый в засушливых местах).

Для получения 1000 пудов картофеля; 3^х-4 тысяч корнеплодов, 200-300 пудов кормовых трав требуется не менее 3-4 десятин плодородной почвы, 5-6 десятин тощей. Указанное количество продуктов не должно казаться чрезмерным, если принять в соображение предъявленные к нормальному хозяйству требования...

// [арк. 47] Плодосеменная система с посадкой в значительном количестве картофеля и корнеплодов, содержание скота в хлеве требует значительного количества рабочих рук, не менее 4–5 человек, способных к труду...

// [арк. 49] Коллективные хозяйства могут быть двух видов – частные и государственные. На частные коллективные хозяйства нельзя возлагать больших надежд: создаются они чаще со всего единственной целью – захватить у селян лучшую землю, чтобы потом поделить ее. Такие коллективные хозяйства разрушают сложившееся нормальные хозяйства, не давая долговечных коллективных. Они достигают лишь того, что возбуждают у населения вражду по отношению к себе и к власти.

//[арк. 55] Радомышль Волынской губ[ернии]. М.А. Тростников

15 мая 1925 г. (редакционный штампель).

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 198. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли, об обще-политическом состоянии крестьян, о работе низового аппарата в деревне. Волынская губерния. 1924 – 1925 г.

15

Когда же этому кулацкому мошенничеству наступит конец!

Невольно приходится задумываться над этим вопросом, испрашивать себя, откого же это зависит, икто ветом деле виноват! Везде, ивсюду в газетах говорится отом, что советская власть идет навстречу беднейшему крестьянству и обещает защищать его интересы! Но на деле, выходит нетак! Бедняк негде

ничего неможет добит[ь]ся, чтобы очем либо узнать, сним и всельраде обращаются нетак, как скулком! Вот вам премерное явление, в Градижском районе вселе Мазолеевка имеется кулак Замекула Василь Степановичъ, живет совместно сосвоим стариком отцом, водном доме. А по предналоговому паспорту записал надва хозяйства! Такой же тип имеется в хуторе Николаевка этого же сельсовета, Зловредный Кулачище пофамилии Чуйко! Который имеет риймака пофамилии Жила, хозяйство общее большое и сцелью меньшей уплаты записал надва хозяйства! И в этомже Хуторе имеется семья польского пана бывшего помещич[ь]его управляюще[го] пофамилии Корзун, которому бывши[й] [по] мешик подарил 50 д[есятин] земли и усадьбу [с] харошим фруктовым садом, около 10^а десятин! Аон показал, что усадьбы 3 десятины! Так вот, разве это немощенничество! Необходимо расследовать и виновного предать суду.

Л. Томило

// [арк. 62 об.] Убидительная прозьба ответить, как поступить стакими типами и куда обращаться, если какие либо будутъ обнаруживаться явления! С чией либо стороны! Крестьянин Л. Томило!

От селянина Полт[авской] губ[ернии] Гр[адижского] рай[она], с[ело] Мозолеевка.

(На поштовому штемпелі: 4.8.24. г. Градижск Полтавской губернии).

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

16

// [арк. 94] 6 июн[я] 1924 (редакційний штемпель)

Старые палачи села

У нас есть сыны кулака Ивана Сывака, котория при старом времени являлись палачами села и много избивали крестьян ни зачто, сейчас они ещё занимаются своей старой профес[с]ией. На Пасху ними была произведена бойня, били всех, кого могли встретить на дороге. Избили до полусмерти Гавловских: Василия и Ивана, и одного из красноармейцев отпускников, а удравшие из их рук пратались по нескольку дней. Органы совреспублики придите на помощь // [арк. 94 об.] крестьянам. Устраните от должности шайку палачей.

Каменец-Подольской губ[ернии], Гайсинского уезда, Хашеватской волости село Завалье.

Прошу редакции поместить эту статейку в «Крестьянскую газету» под кличку «Зоркое око».

Получена новость из писем родных.

Кр[асноарме]ец 77 отдельного дивизиона Войск О.Г.П.У. Сибири Клименчук Степан Леонтьевич. – г. Томск. – 5 июня 1924 г.

Підпис.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

// [арк. 133] Кулаки Разбойники!

В Селе Сороковке на празднике 1го мая был избит местным кулаком А. Самофаловым председатель К.Н.С. Дело обстояло так. Кулак Самофалов, несмотря на то, что было объявлено, чтобы некто невыежал в поле на работу на 1^е мая, всетаки выехал. Председатель К.Н.С., видя его беззастенчивую натуру, поехал к нему на поле, как к мирному жителю, предупредить еще раз. Подъезжает к нему и говорит: «Т[оварищ], сегодня наш пролетарский праздник, а потому прошу не выезжать на работу, не давать повода другим». Но нетут то было. Кулак забыл, что он находится в пролетарской Республике. Сразу вскакивает с воза скриком: «Я ваших праздников не признаю, а потому вон отменя не замужняя сволоч, – «посылает по адресу» Ком-незамужу, берет с воза мотню и ею наворачивает по председателю К.Н.С. сколько сил хватает. Предсель К.Н.С., видя биду, начал удирать, кулак за ним в погоню, но предсель К.Н.С. оказался быстрее находил и этим спасся. «Жаль, что убежал, а то яб тебе показал, как нонче – праздник, яб тебя из ярка живым не выпустил».

Т[оварищи] Кулаки, знайте, где живете, вед[ь] не в капиталистической стране, чтобы с палкой ходить да бедноту бить, а в пролетарской стране, стране мирной и свободной, довол[ь]но вам быть медведями, живущими в берлогах, а нужно быть людьми разумными и культурными. Сбросьте с себя тимноту и невежество, буд[ь]те честными тружен[н]иками в свободной стране, мы свами хотим жить мирно и ходим без всякой опаски, а вы нанас К.незамужников опят[ь] подымайте руку. Кро[во]пролития смотрите не подымайте, а то будет хуже для вас, мы вам пальцы в рот не положили, мы с организованы и тесно сплочены в рядах за човетскую Рабоче Крестьянскую власть, и если вы еще будете подымать руку, мы вас забойотируем.

Член КНС.

Харьковский район

Харьковск[ая] округа и губ[ерния]

Червоиванов Иван Сергеевич

Член КНС

Сороковского комитета

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

// [арк. 135] п/о Погребное, Киевской области (?), Бердичев[ского] округа С[ело] Гончица. Н.А. Прилуцкого.

«8» июня 1924 г.

С посмешища люди бывают

Осенью 1922 года в селе Красная Владимировка Бердичев[ского] округа Киевск[ой] губ[ернии] покладено начало организации ком[му]ны «Искра». В ком[му]ну стали поступать те крестьяне, какие определенно сами прожить не могли: демоби[л]изован[н]ые красноармейцы, семьи которых находятся за границей в Польше и Галиции и т.д., да несколько крестьян с самой «Красной

Владимировки», так и с других ближайших сел. Имущества почти никакого ними небыло внесено в ком[м]уну.

Вот кулаچه начало смеяться, говоря: «Ще це диво побачемо: як то вони похозяйнують. // [арк. 135 об.] Вони думають, що це їм у дворі, у пана воли за хвіст крутити. Ні, тут треба все вміти, и насіння гарно прочистити, треба подумати, щоб і щось їсти було. Це тобі не в пана, аби день до вечора, а вечером пан плоти».

Члены ком[м]уны некоторые этому поверили, не пошли в ком[м]уну, а теперь очень каются. Правда, сначала очень тяжело было. Часто, по 2-3 дня хлеба не видели. Сейчас совсем не то. Ком[м]уна существует 1 год 8 месяцев, у неа сейчас 74 дес[ятин] земли, есть 14 лошадей, 3 жеребца, 7 коров, 2 бычка, 1 кнур пудов 20 весу. Все это приобретено тяжелою работою комунаров, – за то тягоу скота по целом районе не найдет ни в одного кулака.

Земля очень хорошо обробляется.

Сейчас кулаки плачут... пока чорты не вырвали этой ком[м]уны, то еще можна нам было кое как хозяйничать: тому пойдеш вспашеш поле своими лошадьми, а тому еще кое что, а он тебе что хочеш, то то и будеш делать. А теперь, при этой ком[м]уне, пойдет какой нибудь бедняк, заявит, что он не может засеять, то ему вспашут и засеют.

Вот, что может сделать совместная организованная работа.

Незаможники, об'единяйтесь в ком[м]уны й пахайте землю, мать кормилицу, будете иметь золото. Будете одеты и обуты, сыты, как в нашей ком[м]уне.

Только в ком[м]уне, между товарищами – доступная всем жизнь без горестей и невзгод!

М. Оп. Надия

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

19

// [арк. 180] В редакцию «Крестьянской газеты»

Дорогой Редактор, прошу в первом выпуске Вашей газеты поместить мою статейку и сделать надлежащие поправки.

Ваш подписчик!

№ 60085 Калы[ш]кин М.С.

«Кулаки недовольные»

В сл[ободе] Барыкино Мостовского Района Старобельского Округа Донгубернии крестьяне живут очень густо, имея 5-6 саж[еней] усадьбы. Между тем, живут на окраине села 5 кулаков (быв[шие] землевладельцы), которые имеют по 3 и более десят[ин] огорода, где могут более развить свое благосостояние. Крестьяне наконец дождалась в 1922 г. **общего передела земли, думая, что** останется удобная и ближе земля. Но вышло наоборот, прислан был с уезда землемер Силин (родствен[ник] одному из кулаков), который сделал передел, как это хотелось кулакам, // [арк. 180 об.] т.е. дал им по трудовой норме и возле домов землю. Незаможники же остались на своих мистах. Наконец, в конце 1923 г. они **организовано стали ходатайствовать перед земуправлением об от-**

воде нужной им земли. Земуправление удовлетворило желание незаможников, но кулаки остались очень недовольны таким нежелательным постановлением Окр[ужного] З[емле]У[правления], и начинают пускать и запугивать незаможников всякими небылицами, что мол вы не по закону отбираете у нас усадьбы и т.д., все равно Губ[ернское] З[емле]У[правления] оставить за нами, потому, что в 1922 г. передел был сделан на 9 лет. Но незаможники не обращают на это внимания, а начинают постепенно заселять свободные места.

19/IV-24

М.С. Калышкин

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

20

// [арк. 263] Почет и уважение!

Мироедам власть новая, да люди старые. Дорогу кулакам! А учителю в исполкоме кричат: «Пошел вон! К чертовой матери! И еще дальше, ты тип, ты такой сякой, пристрелю!.. и проч[ее]... Если ты мол учитель, то забудь совершенно, что ты гражданин. Что вокруг тебя делается – не твое дело. А придет старшина – йому й місце є». У нас кулаки земли своей не сдали. Они с успехом и без «страха» организовали на своих землях кол[л]ективы с мертвыми душами. Да прибавили к себе еще горожан, которым земля совершенно не нужна. И ухлопал десятин 200 земли, да еще самой лучшей. Работает молотилка ат 4 – до 15 дней. Беднота возмущается. «Не було мужикові добра і не буде». И кому бы то не заявил, ничего не помогает. Маленькая волокита и кулак смеется. Дело, значит, в кабанчиках, в сливочном масле и проч[ем]. Никто не сможет «умастить», как кулак. А наши представители власти любят, чтоб с ними говорить немножко пригнувшись, кротко. «Пожалуйста... я... больше...», «Скачи враже, як пан каже». Но этого еще мало и мало... Один из кулаков имел 120 дес[ятин] земельки. Для того, чтоб удобнее было учить своих детей в Ананьевской гимназии он купил там дом и семья каждый год перезжала на зиму в Ананьев. А теперь Пустовар сумел пристроить дочь свою в Одессе в высшем учебном заведении по КНС-ской командировке. На казенный счет. Идет все, как по «маслу». А загляните в д[еревню] Екатериноплатоновку того же Демидовского района и спросите, было ли там раскулачивание. «Прикулачка, каже, була, хто мав до чого прикласти, той ще більш придбав. Він обмінив інвентаря на прокатні станції, гонив самогонку, а хлопці його возили дуби із панського лісу в Одессу продавати». Глухой, непочатый угол. 16 верст ат Района, // [арк. 264] только небо видно. Но прошлое дело. А что теперь там творится? Три брата Алексеенки: один служил в Херсоне Приставом, другой – урядником, а третий – управляющим. Тут-же 2-3 царских прислужника, приятели Алексеенков. Приятель Субботин, говорят бывший полковник, жил в Херсоне, имеет (дети проговорились) два дома, умудрился заведывать совхозом недалеко отсюда 2 года тому назад. Приятель Бородавкин (сам говорит) бывший поручик, служил в совхозе с Субботиным под именем Ивана Трофимов[ича] Левина, а «приятели» Алексеенки таскали оттуда совхозское добро. Так или иначе совхоз ликвидировался и всем приятелям, благодаря Алексеенкам, удалось занять озицию в Екатериноплатоновке. Есть еще один приятель, но он менее известен. Он только передо мною

с гордостью выразился: «Если б эти дураки знали, кто я такой, то они меня не держали бы и одного дня в деревне». Все они (приятели) живут хорошо и жаждут перемены власти, а там, где они жили раньше, им нельзя жить. Субботин притащил с собой пару хороших волов, пару плохих лошадей и еще кое-что и ведет хозяйство не меньше кулаков. Бородавкин немножко хуже, но он не унывает; живет в доме Алексеенка и всю зиму торгует вином по 2 пудика за квартиру. А «патент» платит предам (предсельсов) натурою. Таких «патентов» много было. Приятели умостили Субботина секретарем сельсовета и секретарем при уполномоченном той же деревни. Субботин получает 15 товарн[ых] рублей за секретарство в сельсовете из Местного бюджета и 35 пудов пшеницы от общества в месяц, открыл у себя ссыпочно й пункт и пшеничку снесли. Работы много, нужны помощники. Субботин, парень с головой, знает, как делом повернуть. Он нанял работника (30 пудов за лето работнику) по хозяйству (скота около 10 шт[ук], посевов около 15 дес.) и помощника, здешняго инвалида, в канцелярию за 5 пудов в месяц и не заявил ни об одном в профсоюз. Живет Субботин и в ус не // [арк. 265] дует. Имеет две коровы, а масла не хватает, приходится покупать. И все еще пол беды, да каганцы (КНС) бедные страдают. Куда не кинуться, нигде им не помагают. «Приятели» и заможное селянство организовали такой кулак, что и пушкою не разоб'ешь. Приехал предсельсовета – «купили» и тогла, что хотят, то и делают. Через некоторое время собрания проводятся с обнаженными кулаками, с бранью и т.д. Вчера у Иван Семеновича всю ночь кисли в вине, так что пришлось утром водой отливать, сегодня у бывшего полковника или пристава заговини справляют, завтра пьют самогонку, а ты КНС иди в неочередь дежурить при канцелярии. Везде трактуют о льготе бедняку, а в Екатериноплатоновке в 23 году умудрились обложить незаможников большим количеством продналога, чем крупных середняков. Два соседа: середняк и незаможник. Незаможник имеет коровенку и пару кляч (у бедных и бедная скотина), посева 4 десят[ины] – заплатил продналогу 91²/₅ пудов при 2-х работниках, а середняк при 2-3-х работниках с поденщиками имеет пару лошадей, ару волов, 2-3 кор[овы] и молодняк, 15 десят[ин] посева, молотилка работает 1¹/₂ дня – заплатил 78 пудов. И так все, освобожденных КНС от продналога не было. «Ні, це мамуть кулацька влада, а не наша, до нас ніхто не звертає ніякої уваги», – говорят бедняки. Субботин покупает масло, а КНС – рожь для уплаты продналога.

Иванко.

Дер[евня] Екатериноплатоновка
 Демидовского района Одесского округа
 почт[овое] отд[еление] м[естеч]ко Петроверовка
 Учитель Даниил Иванович Федоренко

Если редакция нашей уважаемой «Крестьянской газеты» найдет возможным провести мою статью, о чем бы я очень просил, то прошу подписать «Иванко». Так зовут моего отца, Вашего подписчика, крестьянин этого же района...

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

21

// [арк. 305] Редакции «Крестьянской газеты»

В селе Костромке Апостоловского района Криворожского округа Екатеринославской губернии 7 апреля состоялось общее собрание крестьян относительно передела земли. Но на этом собрании кулаки организованно взяли за это дело и насильно заставили большинством голосов разбить село на 4 части и не дать земли «розначинцам», по их выражению, которые в селе живут уже по 20-25 лет и их назвало кулачье «розначинцами». Село разбили на четыре части так, что две части водну сторону, т.е. в сторону кулачества отошло большая половина села, чем в другие две части, где самое беднячество и больше всего членов К.Н.С., так что, когда этот вопрос был поставлен на голосование, то кулачье взяло верх. Когда же бедняки, члены КНС и члены КСМ стали выступать против этого дележа, прося слова, то председатель общего собрания Ляшенко членом К.Н.С. и КСМ, а также и беднякам слова не давал, а когда просили слова // [арк. 35 об.] со стороны кулачье, то предсобрания Ляшенко слово предоставлял. Когда же один из членов КНС, некто т[оварищ] Орламенко, считая, что Ляшенко не слышит и подошел к Ляшенко ближе и вторично попросил слова, то Ляшенко не только не дал слова, но даже толкнул Орламенко в грудь, что Рабоче-Крестьянской республике не допустимо. Ричем Ляшенко выразился ще такими словами: «Селяне, если мы будем слушать всяких там Нагул, то земля еще пять лет делиться не будет», а т[оварищ] Нагула унас, кажется, или член КСМ, или КП(б), или член КСН. Вобщем, кулачье взяло верх, но бедняки, члены КНС и КСМ духом не упали и 8 Апреля было собрано общее собрание КНС совместно с беднячест[в]ом и постановили согласно декрета выделить для бедняков и членов КНС потребное количество земли в оотдельный клин, что бы в последствии легче было провести коллективизацию, а остальную землю пусть кулачье делит, как ей заблагорассудится и разделяет на // [арк. 306] 4 части. Кроме этого, запротоколировали протест против нанесенного оскорбления т[оварища] Нагулы и толкания в грудь члена КНС т[оварища] Орламенко.

10/IV-24

«Участвовавший»

п/о Села Костромка

Апостоловского района

Криворожского Округа

Екатеринославской Губернии

Кр[естья]нин Ананий Игнатиевич Щеляков

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 16.

22

// [арк. 26] Дайте профлитературу

Среди сельских работников нашей ячейки часто слышны слова работников на то, что на книжном рынке нет надобной им профлитературы. Эта литература об'язана быть такой, что-бы она, с одной стороны, была приспособлена к куль-

турному уровню батрачества, а с другой, давала-бы помощь новому сельпредствителю в его ежедневной работе.

Этот недостаток литературы для сельских работников ощущается тогда, когда мы вспомним, что для города такие книжки есть. Центральному Правлению Рабземма нужно обратить на это свое внимание.

С. Зеленая-Дубрава
Селькор 762.608/3
Ольшанского р[айона]
Черкасской окр[уги]
У.С.С.Р.
[Павел Александрович Кушнир]

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 2. – Д. 29.

23

// [арк. 1] Корреспондент № 98
Сенное
Харьковская губ[ерния]
Сеннянский р[айон]
хут[ор] Удовенки
30 августа 1925 г.

Селяне благодарят Советскую власть за облегчение

Селяне уже давно получили окладные листы Е[диноого] С[ельско] Х[озийственного] Н[алога] на 1925 – 26 год. Налог против прошлого года почти в половину мен[ь]ший. А тут еще урожай хороший в наших селян удался. Так селяне совсем вздохнули свободно. Вот уже более месяца прошло как селяне получили окладные листы; а ни одного разу нигде не слышно ни жалоб, ни пререканий на большое обложение налога. Ещё пока не получали окладных листов, а в газетажуже стали печатать, каков будет налог, то некоторые пугали бедняков: «Пишут то пишут, а вот постоит, листы выйдут – налог будет в половину больший против прошлого года», а воно вышло наоборот. Селяне как только гденибудь сойдутся, зайдёт разговор о налоге, всегда говорят: «Спасиба Власти не забывает и нас бедняков, не забудем и мы её, налог здадим полностью» и несмотря на то что 1^я срок ещё 1 ноября, селянство еще из августа начало сдавать Е[диноого] С[ельско]Х[озийственного] Н[алога] половину, а некоторые полностью.

Подпись

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 706.

24

// [арк. 2] Крестьянская газета раз'ясни?

Я обращаюсь с ходатайством в редакцию крестьянской газеты о разъяснении нам, какие кулаки, и почему они называются кулаками.

Я, гр[аждани]н Роман Болеславович Клечковский, житель Хутора Перемочье села Великого-Щимля Сновского района Черниговского Округа. Произхожде-

ние мое из крестьян. Отец мой был без-земельный, служил на железной дороге, занимал должность чернорабочим. Прослуживши на железной дороге 20 лет по службе получил увечье; и покоторой он и уволился из железной дороги, взял Отрубной участок земли в количестве 30 десятин, земля не плодородная, песчаная, подзолистая, отнесена в последний разряд и всё время работа на земле своим личным трудом, приобретаая себе на пропитание для семейства кусок // [арк. 2 об.] **насущенного хлеба. Вначале революционное время Проходящими стращанским полком в 1919^м году января 2-го дня было разграблено имущество, как движимое, так недвижимое под силой оружию, о чём и имеется справка от сельсовета селе В.-Щимля за № 21, заверена Исполкомом. Трудно было наживать лошади и коровы, когда был оставлен не причём. В 1929 году отец умер. Мне было 18 лет. Я один остался работать на земле. В 1921-м году я служил в коммунальном хозяйстве. Состоял членом [в] професеанальном союзе. Прослуживши полтора года был уволен со службы по сокращению штата. Хозяйство у меня было маленькое: одна лошадка да одна коровка. Земли пахотной имел 9 десятин. Сенокосу неудобного, где растёт только мох да верест, 5 десятин, лесу молодого 5 деся[тин] 2100 кв[адратных] саж[еней], усадьбы ½ десятины и под дорогами 900 кв[адратных] саж[еней], а остал[ь]ная под кустраними порослями, 9 дес[ятин] 600 кв[адратных] саж[еней]. Итого 30 десятин. В 1924-м году Комнезам очудил от меня 17 десятин, а остальные 13 десятин // [арк. 3] оставив мне внорму. Членов семьи у меня 7 душ. В хозяйственном положении тепер[ь] имею одну лошадь, три коровки, пара теленков, три овцы, и всё моё хозяйство. И пописку числят меня кулаком.**

На основании изложенного моего положения и имущественного состояния прошу редакцию крестьянской газеты разъяснить мне, нахожус[ь] ли я в дан[н]ом моменте кулаком или нет, и покаких причинах называют кулаком или потому, что очудили земли из отрубного участка, или подругих обстоятельствах.

Прошу редакцию крестьянской газеты не оставит[ь] моё хозяйство без последствий, прошу дать ответ, являюс[ь] я кулаком или нет.

Проситель Клечковский.

Кор[р]еспондент Крестьянской газеты /Підпис/.

// [арк. 3 об.] О чём и прилагаются удостоверения от союза комработников за № 229 от 5-го октября 1921 и от сельсовета справка о разграблении имущества и заверенная Волисполкомом за № 28 от 4-го марта 1922 гг.

Адрес[с]

Гр[аждани]ну Клечковскому Роману Болеславичу

Хутар Перемочье

Села Великого-Щимля

Снавского района

Черниговского округа

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 3. – Д. 727.

25

// [арк. 53] Заметка Хлебопашца с Одещины

Переживаем тяжелое положение о поднятии нашего хозяйства, позволю беспокоить дорогую Редакцию Крестьянской газеты: о разъяснении нам, кре-

стьянам Одещины, о невиносимых взятках за помол с пуда – фунтами нашими частными мельницами на Одещині. Прочитываем частенько газеты, а также постановления со всех концов Р.С.С.Р. находим, громадные разницы, которые действительно давят крестьянина Одещины, это гарці за помол в мельницах. Например, частные мельницы на Одещины, берут за помол 8-9 и 10 ф[унтов] с пуда ржи и пшеницы, а кукурузи и 20 ф[унтов] с пуда и, что же получается? Крестьянин везёт до мельницы 50 п[удов] пшеницы и получает не более 25 п[удов] муки, а то и мен[ь]ше, отрубей пудов 12. Словом, 25 п[удов] пшеницы с 50^м пудов у нашего крестьянина уходит кому то... в месте с тем, когда на Киевщині такие же мельницы берут 4-5 ф[унтов] с пуда, а чем ближе до Центру, то там наверно 3-4 ф[унта] с пуда.

Незнаю, может быть это потому, что там хлеба мен[ь]ше, а может быть потому, что к Центру ближе, а может потому, что здесь старе Коркулячча пользуется до сих пор своими мельницами?

Возьмем больше одной у нас мельницы. Старый помещик в д[еревне] Кринички Т[арасо] Шевченківського р[айону] Гепер пользуется своей мельницей. Мельница мелет 60 п[удов] в час, в сутки не менее 800 п[удов], зарабатывает 150 пуд[ов], расходу 50 п[удов], чистого дохода 100 п[удов] и мельница в деревне, где идет полная эксплуатация труда.

Этоли не здирательство?

Этоли не эксплуатация?

Не знаю, подходит ли мой обижник до газеты, но прошу редакции поместить мою заметку для разъяснения с ответом.

Ф. Левурда

Хут[ор] Калинина

Т[арасо]Шевченковского района

Одещині

25го Декабря 1926 года

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 21.

26

// [арк. 82] Неужели Трактор кушает ячмень?

В с[еле] Троицке Одесского окр[уга] имеетя коллектив «Честный труд». Этот коллектив имеет трактор. Этот трактор куплен шефами, шефы дали этот трактор на таки[х] условия[х], чтобы коллектив оказал первую помощь незаможникам и беднейшим населению спяхать им землю за плату себе стоимости. Однако коллектив берет в 3 раза больше, чем им нада. Весною абратился гр[ажданин] Звягин Степан до Пред[седателя] коллектива т[оварища] Пирогова спяхать ему 10 гон[н]ых сажений, а Пред[седатель] коллектива запросил 20 руб[лей]. Гр[ажданин] Звягин, человек бедный, не имея лошадь, но всётки коллектив не пошёл на уступки. И в этот же момент является другой гражданин, чтобы ему спяхали 1 десятину земли, с него просит 6 руб[лей] за обыкновен[н]ою запашке. Гр[ажданин] согласился, но, когда нужно было ехать спяхать, Пред[седатель] коллектива ещё хотел сдерать последнюю рубашку с бедняка,

ещё запросил 20 фунтов ячменя. А гражданин спрашивал: «А разве трактор кушает ячмень?». Но всётаки Пред[седатель] коллектива не хотел помочь беднякам. Но как Пред[седатель] коллектива и как член партии т[оварищ] Пирогов, не следовало-бы сдерать последню[ю] рубашку с бедняком.

Селькор № 2676.

С. Троицкое Одесского ад[министративного] округа

Чупей Яков Степанов[ич].

Подвели человека

Этот же самый кол[л]ектив сделал условия с умом. Рыженкам смолоть ему хдеб молотилкой. Рыженко собрал вес[ь] свой хлеб водном месте и вданое время коллектив не хочет ехать с гарматовать хлеб Рыженки. Со стороны коллективу не следовало бы делать такие вещи, ибо подрывает свою работу и даже другим коллективам.

Селькор № 16

Т[оварищ] Чупей Яков Степ[анович]

X/VIII/26.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 21.

27

// [арк. 136] Одесского окр[уга] Демидовского района
Яковлевской сел[ьской] рады
деревня Лукашовка

Общество деревни Лукашовки подали протокол. Согласно всего схода хатайство ависилении помещиков, братьев Абухинов, которые имели 500 десятин земли, которая межувала понад самые крестьянские города. Невозможно было крестьянам возле своей хаты нечево держать, не[ль]зя было ни свиньи, скоту пройти, даже курица пройдет и то Абухин убивал нещитаясь нечем. Нашим крестьянам жизнь сходилась как закрепосного, всюду гнёт и рабство. Ну и этого ещо мало. Во время прибытия Австро-германских войск также Абухин Иван, Сергей, Демитрий и Яков и ихний отец привозили нанаших крестьян подвести душ германцев. Абдерали крестьян, заберали последнюю схати рубаху, что занимали землю, избивали дополу смерти, аристовивали, заковивали руки, отправляли в тюр[ь]му. Во время царствования Деникина также Абухины вели подполною арганизацию, избивали крестьян. И доходило до рас[с]трелов. Селянство как забитое и темное немстило своим врагам, а шло в ряды Красной Армии, добить пролетарской власти и досего времени некоторых товарищей нет, погибли неизвестно. Када рабоче крестьянская власть укрепились, крестьяне получили землю нарезку. Стали строица на бывшей Абухиновой земле, стали ст[р]оить хату, сказали: «Стройтесь только ромно, чтоб я мог вместе одной пулей попасть каждого». И так враги пролетарской советской власти неподчиняютца обществу, говорят, что мы некада с пролетарией невождем в соглашение. И донастоящего времени Абухины не подчиняясь обществу, а также и власти

как местной и выше, говорить, что нам советская власть ничего не сделает. Но вышло наоборот. Походотайству обществу по постановлению В.Ц.К. и округа нашли нужным выселить с придела Одесского округа, дали мясячной строк. Но они, Абухины тоже ходатайствуют и говорят крестьянам, чтобы мы как сидели, так и будим сидеть, ничево не сделаете. Мы, крестьяне деревни Лукашовки, просим редакцию крестьянской газеты поместить наше письмо и может быть мы выйдем стакой Абухинщины.

Одесского округа Демидовского района
дер[евни] Лукашовка
Недолуженко
Д. Любенко
Я. Литок

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 21.

28

// [арк. 145] Учись матать!

Гр[аждани]н с[ела] Троицкого Ч.П. Рапона Од[есского] округа Цынцарь Андрей во время голода 1921 – 22 гг., по случаю своей крайней бедности и нужды его закабалил местный гражданин Пирогов Василий, который купил у Цынцаря сад не оценимый, который заложен был фруктовыми деревьями за сумму 2 пуда 20 ф[унтов] муки. Семья Цынцаря на селе самая бедная.

Проходит голод, Цынцарь со своей семьей идет на заработки и этим поддерживает свою семью. Цынцарь не много ожил, ему пришло в голову о том, что сколько он не будет поденно со своей семьей работать, то так или иначе он будет вечным со своей семьей, состоящей из 4 душ, батраками, решил: по совету крестьянства возбудить судебный процесс обисходотайствования обратно свой сад, который является единственным источником существования своей семьи.

И вот возбуждается процесс по расторжению кабальной зделки. Здесь ловит момент местный учитель, фамилия которой известно как бывших Шапира Ефим Исаевич, отец которого был купец первой гильдии, который, обещая Цынцарю это дело доводить до конца, т. е. высудить ему сад, но, между прочим, он никакого участия в этом деле не принимает, а просто по случаюемноты Цынцаря начинает матать.

Закончился суд в окр[ужном] зем[ельном] управлении – Шапира идёт к Цынцарю и говорит, что за то, что я вам исходатайствовал сад, отдайте ваш сад мне, я смогу лучше повести дело по продаже фрукты и за его договорились: сад, который дал не меньше 500 р[ублей] он-же Шапира сумел под'ехать бедного несчастного крестьянина, он говорит, что ты получи 150 р[ублей] за сад чистого основного капитала, а остальные прибыли будет пополам. Цынцарь был стеснен и его совесть убивала, он не может ответить Шапиры, и на этом соглашается.

Шапира начинает возить готовую фрукту – отправляет в Ц.Р.КОП. отправил семь площадок яблок, двое площадок слив и 1 площ[адка] караберного винограда приблизительно на сумму 600-700 руб[лей]. Чтоже здесь делает Шапира:

не уплачивает Цынцарю договоренная за сад 150 р[ублей], а покупает Цынцарю девять кулей муки по 2 руб[ля] за пуд и шесть кулей картофеля, пару сапог и еще кое что из мелочи, вобщем га сумму приблизительно 150-160 руб[лей]. Остался в ользу Шаиры 400-500 руб[лей] дохода. Во время отправки Шапирой фрукты в Ц.Р.КОП. было им обещано рас[с]четаться с заведующим фруктовом пассажем Коном и отдать задолжности Цынцаря 15 р[ублей]. Он, Шапира, не рассчитывается, а Кон приезжает в Троицкое и требует от Цынцаря деньги 15 р[ублей]. Цынцарь здесь начинает роситьКона, что бы отсрочить плату до следующего года 1926. Цынцаря задевает это и приглашает Шапиру рас[с]четаться с Коном. Шапира является и говорит: «Продай свои сапоги и муку и рас[с]четайся». Здесь Шапира убивает Цынцаря на веки.

Добавляется, что у Цынцаря в семье был так-же сын, который не мало прослужил в Красно-Армии. А семья как оставшаяся без всяких защит и по своей темноте поадает под влияние учителя Шапира.

Спрашивается: место ли таким учителям в сов[етской] власти или нет? Не знаю, но по мнению, так матать не возможно и не допустимо.

Последнее время, когда Цынцарь начинает требовать отчёт Шапира за собой чувствует вину, на вору шапка горит, начинает обещать Цынцарю Сотю камыши стоимостью в 2 руб[ля] максимум.

Я думаю, что наша красная прокуратура в самый скорейшим время будет рас[с]ледовать согласно настоящей заметки, и таких учителей вовсе удалить из ряды сов[етских] работников.

Селькор Петрович
/Чупей Яков Степанов[ич]/
с[ело] Троицкое

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 22.

29

// [арк. 158] 25 апреля 1926 года

На Катеринославщини Зеленского района дер[евни] Иосифопол в нашей деревни Кулаки делают так, на пример, как Кирил[л] Евмен Коваленко занимал земли до революции около 50 дес[ятин] больше и имел свой инвентар[ь] – жатку, букар, гребки, сеялку, – словно в вес мертвой инвентар, а также и жевой 13 лошадей, 2 корови. ...то его жена Коваленкова, Дария, заболела и как будто не имеет ничиво всвоём хозяйстве, то послала свою девочку 12 лет по деревни собирав[ь] яичка докаждой гражд[анки]: дай, мол, моей маме яичок, а то она больна и надаей поехат[ь] в больницу и повезти доhtarю яичок, а то своих нехватает наверно до якоис[ь] тыщи сотни зо две, то нада дозбират[ь]. А своих курей на верняка не меніе 50 штук и 3 штуки индюков имел[а] Дария Коваленкова, ана бедняковъ говорит: «Злыдни, не хотят работат[ь]. Они думают, как они члены КэНееС, товас сичас нехто непонимая и понимает[ь] nebude, злыдни вы». А сама Коваленкова Дария так багата. Просим крестьянску газету помистит[ь] эту статейку вгазету. Проситель незаможник. Они думают, что воротится бело-гвардейщина.

// [арк. 159] Деревня Иосифопол Зеленского района бывшего золотопогонщика Якова Ф. Маленка и его жена Марья Григоре[вна] Маленкова делает так. Пойдѣть докакого небуд[ь] бедняка: «Дайка мне молока или чево другого», а пойдѣ кней чиво небуд[ь], то надо купит[ь]. На пример, пошла Марья Г. Маленкова до Шаленка Васи и говорит: «Вася, давай мне всю зиму молока для ребенка, а я тебе дам квочки скурчатмы». Тот бедняк, как не имее такового согласился дават. Вже начала Маленкова и брат[ь] молоко не для ребенка, а для всей своей семе и всю зиму так брала, а Василій Шаленко все ждет квочки и до цѣго время. Что за это молоко можна было не одни квочку достат[ь], а 10 штук квочок и скурчатми. И шо тоже пуска[ет] такую пропаганду, что сичас мол организация членовъ кеэнес ничиво не составляю[т], члены К.Э.Н.С. вже мол всралис[ь]. Мы тепер[ь] что схотим, той зделаем. М.Г. Маленкова говорит на бедняков: «Злыдни, вынехотите работат[ь]», а сама побирается, словно багатея Мар[ья] Маленкова. А сама ци годь не платит продналогу. Имее М.Г. Маленкова жатку, букар, гребк[и], сиялку, веялку, корову, лошадь и ей ненаравится советская власт[ь]. Наверно ишо думает Маленкова, носит перія на голове, а бедняки чтоб ей работали за миску гороху дня подва. То мы, члены К.Н.С., просим поместит[ь] в газету эту статейку.

1926 марта 23.

Комнезаможник

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 22.

30

// [арк. 16] Что дали сов[етской] власти рабочие и бедняки и что дала сов[етская] власть для рабочих и бедняков

Всѣ длительное революционное время рабочие и пролетариат в первых рядах того Авангарда за существование Сов[етской] власти. И говорили: «Только тогда мы, рабочие и бедняки, вздохнем легко и поговорим обовсем своим несчастью, когда мы себе сами завоюем свою родную, добившею своею кровью сов[етскую] власть». Да мы скажем, что мы, рабочие и бедняки, сделали всё то, что мы смогли, пошли в ряды Красной армии добровольно и дали своих первых рабочих и бедняков в ряды Ком[мунистической] партии для того, чтобы она правела и защищали пролетариат и рабочих. С первых завоеваний своих прав мы видели, что мы как бедняки много должны получить от нашей сов[етской] власти ту, которою мы завоевали, мы ожидали и надеялись, что мы будем удовлетворены, так же в первую очередь, как мы ишли в ряды армии. Но оно оказалось ни так, как мы думали. Правда в первых завоевани[ях] мы были впереди, а кулаки были по зауглами. А теперь почемуто пошло большое изменение. Дали большой ход кулаку и кулаки что хотят, то идеают на селе, кого хотят, того и удовлетворяют землей и часто срывают собрания, и риходят пьяные на собрания, а пред[седатель] с[ель]/с[овета] ничегоне может сделать с ними, как и наблюдалось в силе. Преславе Романовского района были несколько граждан наделены землей после очередных списков общим сходом, но неполностью и были приняты в общину. А теперь, когда кулаки заимели право, больше чем бедняки, то и начали кричать, что не нужно дать этим земли, которые которые

прибыли опосля. А кто прибыл ополся конечно бедня или красноармейцы, которы[е] служили в армиях долго и ни попали. В очередных списках их конечно нужно лишить. Это так рышают из кулаки. Но эти лица надеялись тогда, когда не было кулаку такого широкого права и оне молчали, а тепер[ь], когда оне почувствовали себя сильими и начали орать как загрузивши корова в грязи. Чем же это объяснить, как же это ни больно смотреть на эту картину и какова эта власть, что допускает это и что она думает в дальнейшем.

Теперь ещё одно, тоже в силе Приславе имеется с[ельско]-х[озияйственное] товарищество, которое построено на бедняцких плечах и должно давать в первую очередь меднякам для поднятия хозяйства. Правда оно кой каким беднякам и давало и теперь дает, но как же оно да[с]т, если поручит[ь]ся за бедняка кулак то получит. Но как же будит ручат[ь]ся кулак за бедняка, есле бедняк разкулачивал да никогда и бедняк ни получит ссуды. Как же беднякам поднимать своё хозяйство, когда нет возможности. Ещё есть крестьянский справочник, говорит, что все Красно армейцы и Красно флотцы даётся с[с]уда в первую очередь. У нас [о том] и неизвес[т]но. Вот, что добилась беднота и снас смиются кулаки и говорят: «Вот ваша власть, за которую вы стоите горой. Без нас вам не обойтись». Как же это так, что без них мы обойтись ниможим. То зачем же их разбевали. Пуст[ь] бы оне и существовали. Вот наши органы не смотрят сверху на низ, а только зажалованья сибе борятся, как бы больше получить. Т[оварищи], оглянитесь передовеки назат. С зади вас стоит масса та, которая шла свами и всегда будит итти. Вы вспомните, что унас нисегодняя, а завтра будит пожар мировой, как нам пишет газета. Кто опять свами пойдет? Мы. А кто обижен? Мы. Т[оварищи], это дело сурезное. А вы как смотрите вы[с]шие органы на это? Где ваши чувства к беднякам? Вы его, наверно, заховали в карм[ан].

Прошу редакцию посмотреть и составить более цили сообразный и пропустит[ь] вовсех газетах вскором времени.

Проситель Красноармей бывший [который служил в армии].
1926 год 14 марта.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

31

// [арк. 107] За такие дела давай отдых в «Допре»

В Красновском с[ель]/совете Тарасовского района Донец[кого] окр[уга] есть хутор Верхне-Митякинъ, в котором крестьянство разбилося на 3 земельных общества, чтобы было ближе и удобней обрабатывать свой пай земли.

В одно из этих зем[ельных] обществ попал уполномоченным быв[ший] (дворянин) Коваль Ал[ксан]др, которому Сов[етская] власть, конечно, не по духу. Но, пользуясь темнотою граждан, он и еще несколько зажиточных крестьян, без согласия на то всего земельного общества, отбирают у бедняка лучшую земельку и принимают к себе в общину (как они ее называют) зажиточных крестьян с другого земельного общества, которые видят, что земля в этом обществе лучшая и удобней, дают ее таковым. За всю эту работу, т. е. за прием и дачи земли эта кучка воротил берет все-таки сносно, ну, всего несколько четвер-

тей самогона и гуляют во всю. Но нельзя сказать, что эти воротилы забывают бедняка, если таковой просить дать или вернуть ему отобранную земельку, то они говорят: «Поставишь 3 или 5 четвертей самогона – будит и у тебя земля, а если заскупишься, то ничего не будет». И бедняк поворачивается со слезами и нисчем домой.

Не пора ли таким уполномоченным за усердную работу дать отдых в «Допре».

Псевдоним «Черкесс»

Каменев Иван Ефимович

Адрес тотже, что и в первой моей заметке.

15/III-26 г.

Луган[ский] окр[уг]. Донбасс.

Новосветлов[ский] райпартком

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

32

// [арк. 137] В редакцию Крестьянской газеты № 7

Из с[ела] Павловки

Чаплынского района,

Херсонский округ

Одесской губ[ернии],

Гр[ажданина] Д.Д. Сикорского

Прошу поместить в Крестьянскую газету про жиз[н]ь бедноты на селах...

Я осведомляю вас, тов[арищ] редакторы, що в настоящее время наш бедняк совсем оплошал. Тот бедный безлошадный, що ныма у негониконяки, ни хвоятки, трошки хлеба в засики в ии (її) перебивается из куля в рогожку, у которого душ сим дитей голих и голодных и вот уже весна подходит, нужно наймать снять ярыщу. Так шож вы думаете, треба платить за 1 десятину 7 руб[лей] и деж их у чорта взяты, колы ничего продаты, хоть и є хлеба трошки и той ни почем. Например, зерно: ячмень – 50 коп[еек за] пуд, жито – 70 к[опеек] у нас в кооперативе. А газета пише, що цина в Херсони: ячмень – 90 к[опеек за] пуд, жита – 1 р[убль] 10 к[опеек], пшеница – 2 р[убля] 10 к[опеек]. Чого ж вона так, що ны однаково. Тепер якже бидный засие свою землю, як на одну десятину нужно 14 п[удов] ячменю, а бильше ничего продати, прыходиться заполовину виддаты, бильше ничем. Так и зробив, виддав. А хто узяв? Ясно, що не бидняк. И выходить теж, що из моей земли прыходиться мени тильки половина. И цю половину мни нужно видробыты тому, кому я отдав за половину, одним словом, выходить, що той на жерсь ходе та смієця, а у бидняка сердце беця.

Тепер дальш-е, чоуж це воно так виходить, потому то сыльно дорого кони, коровы, то у бидняка ныма, а у кого е, той продае, потом наймае пахать и платить по 7 руб[лей] и подрывае авторитет бедняка, потом цина на жито у нас в кооперативе дешево, а в Херсоне дороже. Той, хто мае худобу, той везе дальше, а биднога продае у кооперативе. Тепер якже тут бидняку жити, когда при Со-

ветской власти угнетенных нет, даже лозунг «Власть раб[очих] и крест[ьян]». А выходить то, що сейчас бедняку нигде места нет, ни у кооперации, ни сельсовете, ну нигде вин не влизе. Тильки прыходиться йты найматься, пишов. Щож вин заробить, як багач дал 6 р[ублів] у мисяц и его постолы, це весною, а литом таки роботы 17 р[ублів] у мисяц, бо я сам такий, то це правда, що наробышыся як чорний вол. Та й бильше чога. А жинка та диты як хотят. Дуже трудно жыты бидным. Хоть би государство оглянулось и побачило, а шось дуже далеко воно от бедных и це каждый бидный чоловік скаже, що правда. Тепер прошу т[оварищи] редакция, дайте ответ на це. Бо я уже посилаю багато у газети, ни где ненаходив ничего ц[ь]ого.

Прошу выстав[ить] мою фамилию таку: И. Сильва!..

Прошу помыстыты в газету про роботу нашего секретаря в с[елі] Павловки Чапл[инского] району.

Прыслалы нам секретаря, т[оварища] Пошупаленко В. Вин из Жинкою. Молоды обое, и чудни вси двое. Голый, босый вин и вона, и хлеба няма. На[й]шов вин соби крартиру. Багато комнат, кухня, сплання, и зала очень красива. И ны дорого стоить, всего 4 целковый в мисяц из топкою. И живуть не горюют, хлиба не купують, бо ни за шо, на соломи сплять и зубамы чухаються. А як прийде вин в совет, работае, шото пишет и чогаось тяжко дышит. И никто не знае, шо зним робится. А потом вси розибрали, що вин из своею жинкою скандале. Однажды вин устроил фокуса такого, будто ни большою, подрався из жинкою и вигнав ий. Вона подивилась на дурака, тай узялась за бока, ха, ха, ха. И полытила до райвиддиду. Вот так интигенция из кислого кесенця, остався вин сам. Гидко иму стало, задумавсь, зажуривсь. Та сам за нею покотивсь. Члени Совета собралиси ждаты пождать, а серктаря не видать. Удрав, сукын сын, и ключи забрав, и никому ничего не сказав. Проходить одни сутки, други, на трети сутки смотрим, по за хатки лизе наш секретар из своею жинкою. Вин у якимсь халати, а вона з корзинкою. И це дуже часто повторяється. Так шо, як вин так буде робити, то ны ожидать из него роботы, надо подчинытысь.

И. Сильва

Або саме краще фамилия из двох букв, В.С.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

33

// [арк. 231] 9/III-26

Харьков

Шлю реакцию 50му Мэру Харьковской Пролетарской, за 3 марта 26 года из статьи «Заяц на железной дороге»

Дорогие товарищи, окружающие нас в С.С.С.Р. Вы, наверно[е], все читали, что такое заяц на железной дороге у наверное углубились з насмешкой; да, действительно, этот заяц причинил большой убыток на 200000 руб[лей] жел[езной] дор[оге], так чтоб этого зайца наказать в свободной республике сознательной. Дак еще надо зделать камеры на 200000 руб[лей] для зайцев, чтобы заворотить

убытки жел[езной] дороге. Значить теперь можно поверить, что сов[етская] власть бедна, средств для безработных бедняков неимеется отпустить одного вагона ездить на биржу труда; по безработице, а на камеры сколько вгодно: шоб нашего брата бедняка везде хватало по камерам за то, что хочешь найти в городе должность или кусок хлеба, шоб жить на на равных условиях, как и вы, шоб душой не перемирать от голоду. Теперь так: мы приносим большой процент убытков; и это все учла жел[езная] дорога, что убытки есть. Теперь, раз такое дело, учла ли сов[етская] власть наши убытки, бедняков? 1) Кто отнял у буржуев эту жел[езную] дорогу; 2) кто больше в рядах гиб и кровь проливал за свободу и льготу бедняку; бедняк крестьянин, кого оббирали за это, как некрестьянина: что он поддерживал сов[етскую] власть; и везде страдало крестьянство, а рабочие были только по учетам. И думало бедное крестьянство, авось свободу вызволим своей силой нам полегчает, вдруг забеднеет кто: в сов[етской] власти не будет несознательных ни одного, а оно еще в похужало. Чем именно? А вот мы читаем про Ленские рас[с]стрелы, как рабочих неблагоприятяли должностью, а расстрелом, и гапоновские рас[с]стрелы, нас ужас берет, какие были несознательные элементы над нами, а теперь этого не будет. Нет, еще явился один в 50 номере лучший способ – выдумал, штоб его не стрелять за то, что он едет без билета, и души не губить его: дак вместо просьбы утратиться на камеры для безбилетных пассажиров. Он может и сам у камере сдохнуть будуче не евши давно. Сказано, что сыт[ый] голодному не верить; он думает, что как его после большой полочки деньги есть, так значит и у бедняка. И в того, что без работы, тоже есть така думка, он тоже по театрам ходить, а на билет желеет денег проехать по дачному поезду Харьков – Казача Лопать. Крестьянская газета, неужели вам не слышно, как над нами почти уже издеваться будут. Эта камера для бедняка – не льгота, а тот рос[с]трел и свирепство. Вы пишете, что прислушаемся, как живет крестьянство, бедняки и середняки, и та безработная масса с бедняков, вот как мы живем: как и олагается жить в сов[етской] власти, шоб не был не богат, не беден, а нас совсем турляют. Вы запросите в Харьковский пролетарий, сколько я им писем писал об улучшении нашего быта и что я просил у их. И никакого нету ответу и помочи бедняку як будто и не нуждаются бедняки, як будто сами пидут без бедняков воювати с ким небудь. Тодиб дуже добре як бы бис нас обийшлися, ато вдруг чого, то тоди вагоны подадут и все и скажут: «Товарищи, защищайте». И приходится. А як тихо, за тэ, шо бидный ты и без билета, тоби льгота строиться в камеру. Надо бы того самого сократить и в биржу, шоб пожив на наших равноправных условиях.

Товарищи: як шо жалко нас, то запитайте в Харь[ковском] пролет[арии], о чем я просил там льготу: и ответу не дають, а вам, я думаю, скажут: там моих писем уже 30 и нет ответу.

Мануйленко Федор Ив[анович]

Прудянского с[ель]/с[вета]

Дергачовского района

Харьковского округа

Тов[арищи], прошу от вас ответ об этом, и еще об лесе, я вам писал, и о Заднепровскому Ник[олае] Троф[имовиче] и о деньгах кредите и др[угом]. Давай-

те все ответы, а то вже и вы забываете мою бедность. Не надо забывать, я вас тоже забуду как забогатею.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

34

// [арк. 246] Дикое место

Большое, свыше 700 дворов, пограничное село Базалия. Школа 4^х летка, народный дом, с/х кредитное и потребительское Т[оварищест]ва. Бедняцкого населения большая половина. Землеобеспеченность 4 дес[ятины] на двор и 0,8 дес[ятин] на едака в среднем. Район, чисто земледельческий. Село не выделяется ни кустарными промыслами, ни по части обеспечения с/х машинами. Прокатного пункта нет, зерноочистительного тоже, равно как и случного. С/х кооперат[ивное] Т[оварищест]во, благодаря отсутствию кредита в Крестбанке и незначительному паевому капиталу еле влачит своё существование, у ЕПО те-же печальніе особенности.

Вообще о населении Базалии нужно сказать, что бедно оно всесторонне. Равнодушие к государственному строительству, к общему благу и даже к своим сельским интересам поразительное: порядочного схода никогда не собрать; хлебозапасніе магазині, пожарку с инструментами разломали и растрожили вслед за бывшими помещичьими постройками и о восстановлении их никто не думает; землеустройство глупо сорвано; за работу в селе в широком смысле никто не берется и Базалийский сельсшвет едва-ли заслуживает своего названия; председателя совета вошло в привычку принимать со стороны; сплочённого сельактива нет. Масса темна и забита, обозлена еще старой нуждой, когда из 3200 десятин земли только 1500 было в ея руках и эксплуатация крестьянства помещиком имела тут особенно благоприятную почву.

В то ещё время народилось в Базалии зло, которое в настоящее время охватило значительную часть молодёжи и домохозяев: Базалия славится как воровское гнездо.

// [арк. 247] Далеко, в дальнем уголке СССР, прозябает Базалия, от окружного центра в 100 ве[р]стах, и тамочние работники окрестили её «Бразилией», но и там 1) желают, чтобы не бояться еженощно за жизнь и целость имущества; 2) не желают, чтобы банк и кооперсоюзи «кормили завтраками» низовые кооперативы и посылали за кредитами к пайщику, т.к. последнее «право»применяется Т[оварищест]вами со дня основания и не удаётся разбогатеть; 3) ожидают большого внимания делу просвещения и приобщения к культурной жизни.

Наша пресса, помоги!

Кр[естьяни]н Трофим Волкотруб

Почта: с[ело] Базалия, Шепет[овского] окр[уга] на Волини.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

// [арк. 356]

В крестьянскую газету.
Москва. Возвышенка, 9

Украина
п/о Ново-Рублевка
Полтавского округа
Щербина Василия Федоровича
1926 года 20/V

Письмо.

Не смичка, а розмычка

Спустя с недородного 1924 года в нас на Полтавщине была голодовка, но только не всем и особен[н]о в нас в селе Большая-Рублевка голодали больше всего бедняки, но часть была и середняков. И весной 1925 года страшный был недостаток семенной ссуды. А больше бедняки нуждались картофелю. Семенную ссуду получали хотя по немного из сельхозкредита пудов около ста. но что же такой маленькой цифры на 8000 населения? Как капля в море. На рынке хотя и была картофель, то нашему бедняку было недоступно, так как за уд картофеля приходилось платить и 1 руб[ль] и больше. А заработать то было негде, хотя иные бедняки и работали, но и те за полцены, по 36 коп[еек] в день, да и то хорошо было. А то и вовсе шли до багатея работать за харч. И так бедняцкие слои деревни остались и на 1925 год без картофеля. И пришла весна сего года, т.е. 1926 года картофеля на рынке видима невидима, да и то толку – то мало, не купишь, если не переплатишь если за мешок не 50 копеек, то и не купишь, или 25 коп[еек] за пуд.

Говорит иной середнячок, як отдоваты мишок за 30-35 коп[еек], непродам. И волей неволей приходитца перелачиват, а заработки всеже так скопые. Вот какова смычка на селе бедняка с середняком. Приходится бедняку от середняка слушать Лодаря и Лентяя. А особенно в нас, в Рублевке, то и говорить нечего. Земля пахотна за 15 верст от дома, усадьбы песчаные. И бедняку тяжело приходится, как говорится шкурки за вичинку. Воз[ь]мем пример такой: после 15 верст от дому 3 пуда картохле 75 коп[еек] та за отвоз 30 коп[еек]. За работу выорат[ь] и посеет[ь] 1-50 к[опеек] и того 2-55 коп[еек] и уродит на туж саму сум[м]у. И таковая смычка бедняка с середняком во многих еще селах есть. Лозунг то выброшен, что смычка бедняка с середняком, но этой то смычки еще мало проходит через то, что в деревне есть большая ризница, т. е. три клас[с] а как было, так они целиком и остались. Клас[с] на клас[с] смотрит чертом, и вот эта то ризница и все дело портит село. Средняку еще пока то живется ничего, они почти один котел греют бедного. Хотят и старают[ся] на каждом шагу сво[ём] обдут[ь], посмеяться над бедняком. А самое главное, эксплуатируют труд бедняка ни зачто. Так и глядит, как бы бедняка на лигать. А когда уже нальгает, тогда только посмеивается. Но и бедняку инаго выхода нет, он волей неволей продает свой труд тому ж своему соседу, середняку и кулаку ни зачто. После еще и осужден пойдет бедняк из ног идаголовы. Но бомаги и на словах то жизнь бедняка как будто и улучшилась, и смычка тож самое есть, а на самом деле, если хорошо присмотреться, то еще мало и мало есть той самой смычки бедняка с середняком, о которой много мы говорим, но мало делаем и понимаем значение той же смычки. Тогда только будет смычка бедняка с середняком,

когда унас будит дух и желание и тогда тильки мы сможем увидеть своими глазами смычку, о которой мы в данное время местаем. И тильки тогда уже будет Социализм через тую самую смычку. Но пока еще мы мало воспитани и мало еще унас есть сознания и братства бедняка с середняком. И тильки при хорошем воспитании сознания друг с другом и поддержки друг другу, чем можем, дабы создать всемирную смычку бедняка с середняком.

п[очтове] в[ідділення] Ново-Рублевка
 Полт[авского] окр[уга]
 Рублевского района и сельсовет
 той же села
 В. Щербина, псевдоним Обижений.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

36

// [арк. 429] В редакцию «Крестьянской газеты»

Дорогий редактор, я вжи читаю вашу Газету больши года и неток мне интересовало, как заинтересовала заметка тов[арища] Катасанав татарской rispублики, который говорит, что у него нет кулаков и кулацкие опасновсти. А я скажу, что тов[ариш] Котосанава как видно стоит на каком небуд[ь] высоком пасту, или совиршенно не понемаит жизн[ь] села. А тол[ь]ко старантся закрит[ь] глаза цинтра, что как бутобы от так поставил работу, что кулацкие влияние на бидняка и рос[с]лоения совершен[н]о нет.

Редакция в газете № 12 от 23 марта с.г. отвичает на пис[ь]ма кристиян и ришиния 14го съезда партии, что имиетсся ли рослоение биднякам, сириднякам или рост и опсвности кулака. Исли ридакция инехочет так откровиничат, то я скажу, что 14 съезд на вопрос о смычки бидняка с сиридняком послитввия оказались очин плохия. Получилос[ь] на оборот, что дали широкие права димократии на сили, которые кулак и сиридняк получил широки рава и типир на сили получилос[ь] очин бол[ь]шое рас[с]лоеник между бидняком, сиридняком и кулаком, которые кулак приесидинил к себе сиридняка и кроит по банку бидняка и батрака.

Вам подумаитсся, что я навожу антимаию и хочу философствоват[ь] и можи подумаити, что я немогу роздилит[ь] кулака от сиридняка или вообщи немогу понят[ь] жизн[ь] сила. А я вам скажу, дорогие товарищи, что я очин харашо понимаю всю сущност[ь], потомучто я бил в рядах Краснай [г]вардия и Краснай армия с 20 ноября 1917 года и по Агусти мисяца 1922 года. А стих пор и живу в силе и в полни мни понятна програма нашаия советская власти и то и програми, за которию я заниё пошол сознатилно со дня ривулюция.

// [арк. 430] Но в настоящие время бидняку на сили стало очин плоха и благодаря того, что не обдумано и не вищитано, что дат[ь] широкаи димократия ищо рано, ибо бидняк ищо тиомние и поддаетсся на удочку кулака и сиридняка. Вам подумаити то, что смычка бидняка и сиридняка вжи проводитсся очин давно и как бутто ризультати били хорошие. А я скажу, друз[ь]я май, что сиридняк дружил с бидняком, как кот с мишия, когда миш ище находити в норе, но когда

миш с нори вишла, то кот моминтально задушил. Вот так и получилась смичка сиридняка с бидняком.

Кулак и сиридняк помнит те годы, когда бидняк раскулачивал кулака и сиридняка, но они не давали виду [о] том, что они ищо помнют те годы. Но в настоящие время, когда получили широваю димократию, то они спуталис[ь] сиридняк с кулаком и начали кроит[ь] бидняка. Вам можи не видити, но я постараюс[ь] дат[ь] вам пример. Когда началас[ь] пирививарния компания сил совета ко[о]пиративов и других, то что получилос[ь], что кулак и сиридняк повели компнию против бидняка, батрака и дажи партивцав. Крикнули открыто, что довол[ь]но вам бидникам властвоват[ь], пайдите за барт, даваити нам по вла[с]тиям и так получилос[ь], что [в] силсовет и правление силхозко[о]пирации попали тол[ь]ко одни сиридняки и кулаки, и тол[к]о очин ретко где проходили партивцы, но К.Н.С. и батрака пощи нету и я говорю в обшим монштаби наши республики АМССР, но что касайтс[я] в окружност[и] моиго сила не одного бидняка и батрака в совете. Ви можит бит скажити то, что каким можит здилай врид сиридняк и кулак бидняку, исли он в совете, то очин просто, что когда получитьи симин[н]ая с[с]уда, то они сибиди и сваим колигам видают бол[ь]ше. А бидняку минчи. Когда слажуют налог, то из сибиди слагают, а с биднека нет. Когда роздают землю, то сибиди бирут самаю лучаю. А биднику дают хужаю и на каждом шагу стараются отомстить за роскулачивание и многих таких причин.

// [арк. 431] Собствино говаря, за последние время рослоение мижду сиридняком и бидником заметни сил[ь]ни и тол[ь]ко замтнее сил[ь]но за последнее время, но я знаю, что 27 год дело будет обстоят[ь] ищо хужи с бидняком Хотя ридакция и ишет, что не пиристално щитат[ь] опарат власти, но я скажу, что исли не завуздают кулака как сказал тов[арищ] Зиновьев на 14 парт[ийном] съезде и немного сиридняка, то дило с бидняком будит обстоят[ь] лохо и опарат станет не бидняк, а сиридняк к том цели, к которая призывала иго власти содня риволюция и обязан будут поддат[ь]ся [под] влияние кулака и исплоатация за один тол[ь]ко кусок хлеба, как фактическим дажи наблюдайтс[я] в настоящее время, что бидняк[и] здают всю свою землю в аринду кулаку и сиреднику. А сам с ноги до ноги сгинаит спину кулаку. Можи бит[ь] вам не видити, то я скажу, что у нас 28/III с.г. состоялся обший сход гр[ажд]ан сила, которие в тikuщие дилах сикритар силсовети прочитал циркульр ЦИКА УССР и СССР, котория говорилос[ь] о том, что кажде гр[ажд]анин, которие будут нанемат[ь] батрака или бидняка, чтобы обзатилно заригистриравал договор в силсовите. И что жи получилос[ь]? Что вси крикнули, что мы бидняков и батраков на работу брат[ь] небудим. Пущи пропадают, а будим тол[ь]ко помагат[ь] друг другу. Я знаю, что вам силкари так подробно жизн[ь] сила не освищают и исли посвищают, то тогда цинтру неизвисно. А почему имен[н]о я? Очин просто, что вирхушку, как район, округ и губернии[я] у жизн[ь] сила не уникают, и если оне отчитуются, то у них доклад приувилчин на дисят раз бол[ь]ше, чим оно на самом дили ист[ь] на сили. Оне увеличуют почему? А потому, что бы их цинтр щитал харашими работникам[и] и что они как бутобы то так сил[ь]но уникают у жизн[ь] сила и та красиво отчитуются. А цинтр думаит, что как будто дило обстоит хорошо. А они отчитуются, потомучто бы их ши-//[арк. 432]тали хорошими работниками и не-

смистили с должности и лишили их жалования, так как отчитывался тав[ариш] Катосанов, котория сидит на мягким крисли и курит папироси Кремля.

Я не пишу по тому что ми вжи бросаемся в панику, нет, но я тол[ь]ко говарю то, по случая широкия димократия дило бидняка обстоит плохо. Но я тол[ь]ко боюс[ь], что вам не разобрат[ь] моиго почирка и тол[ь]ко будит жалко, что просидил один час даром. Мни вжи кажится, что написал все, что нужно било. И я бы некогда не писал, но миня очин заинтирисовало тот ответ на крист[ь]янские письма № 12.

Я вжи писат как то и дажи извинюс, что может быть что небуд и мог ошибит[ь] ся, но так как я совершино мало грамотние, немог так харашо сридиктироват[ь]. Типир я буду просит[ь] ридакцию, что розабрали маю записку или нет. А исли розабрали, то прошу наисат[ь] замитку в газету и спросит[ь] мнения других бидняков и батраков по воросам моя замитки, можи бит ви думаити, что я пишу не правил[ь]но или можит бит я обшибаюс[ь].

Я буду ждат[ь] ответа [на] мои заметки. Я вам покажу другии пример, от как у нашем силе имеится груп[п]а кулаков и сиридняков, котория видут барбу за тиханскае тичиние.

А другие против поддиржуют живаи тичение и вот на вибрах силсовета тиханская група вошла и в совет и дажи и придсилсовет то жи [из] груп[п]и и вто аозмити, что дало широкая димократия.

Я думаю, что вам понятно, что я написал. Понятно немного обидно дажи очин многим борам, катория со дня риволуция вили бар[ь]бу за пролитарию. А в настояция время они осталис[ь] за бартом и типир на сили таржиствуит кулак и сиридняк.

Жду ответа, прошу сило Тиз Тираспол[ь]ского района, АМССР.

Сил[янский] Кар[респондент] Михайлюк

30/III 26 г.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 4. – Д. 23.

37

// [арк. 56] В редакцию «Крестьянской газеты»

На об'еденен[н]ых хуторах Бериславского района Херсонского округа есть СОЗ «Новый мир». Однажды член соза Солдатский занял у тамошнего селянина драбин и арбу у Дорошенка Самоила, его сем'и, через некоторое время приходит к Солдацкому Дорошенко и приказывает ему отнести обратно драбины, когда Солдацкий начал просить, тогда Дорошенко сказал: «Выходи с СОЗа, я тебе эти драбинки совсем отдам и бесплатно». Как будто и мелочный разговор и я долго не зеал, что делать, сообщитьли не надо, но зная Дорошенка как контрреволюционера, я решил наконец написать.

В 20 году Дорошенко был председателем[ ] с[ель]/совета, своих кулаков в подводы не трогал, чтоб не взяли у него разверстку свой хлеб продал, чтоб после за деньги купить, это советовал делать другим, в 22 году заведовал Аровской кухней, обкрадал разом с Даниленком Гаврилом. В том-же году был секретарем с[ель]/с[овета], председателем Даниленко Г., чтоб получить больше семс[с]уды внесли в списки своих жен. О том, что можно было получить какую

угодно справку лишбы деньги, говорить не приходится. Несмотря на прошлое в настоящем растратил сто рублей обществен[н]ых денег, собран[н]ых на землеустройство, которых пятьдесят стянули через суд, а пятьдесят «добрые друзья» сложили. Печально, что он не сам, что характеризует его как кулацкого организатора, его поддерживают. Выбирая вторично уполномоченного по землеустройству уже после растраты, кулаки упорно настаивали на его кандидатуре.

Несмотря на все это, этот тип служит письмоносцем сельским. Имея личное хозяйство, не только получает жалование около 30 рублей в месяц, а еще пролез в союз работников нарвсвязи, учит в семилетке своего сына, как член союза освобождается от уплаты за право учения. Писал в Бериславский Рай[онный] К.Н.С. за то, чтоб отобрали почту да выкинули с союза год тому назад, почту возит и кажется сын учится, а за союз не знаю.

Шайнога.

Фамилию прошу сохранить в секрете.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 6. – Д. 22.

38

// [арк. 139] До редакции Крестьянской газеты лист крестьянина

Р.М. Дегтяренко

Крепкий союз против кулака беднячки-среднячки мас[с]ы на селен[и] я скаждым годом стали сознавать, что лишь только зможуть свои господарства пиднять и выбытысь из злыднив и краще господаруваты, колы будуть об'еднатыся в спилни обробки зы[м]ли и культурнише обробляты землю.

Так можна бачыты на прыкладу в нашей деревни с 1923 года было 2 кол[л]ективы всего, а тепер скаждым годом стало зростаты членов. Сейчас в нашей деревни есть 9 запашок и 2 кол[л]ективы, в которыя вошли почти самая беднота и маломочныя середняки. Хотя кулаки верховодили, говорили, что как выйдете в комуну, то в вас все заберуть и всех членов в одно место будуть сгонять. Но наши бедняки не боялись этого, а все таки запысовались и говорили, что лишь можна в кол[л]ективи или в спилни обробци земли пиднять свое господарство и культурнише обробляты землю. Сейчас только лишь организували, получили большую допомугу от сель[ско]-хоз[яйственного] Т[оварищест]ва деньги на поднятия черных паров. Внекоторых организациях были орачи сами, то сами пахали, и вкторых не было, то на няли трахторы. И таким сособом имеют харошия рания пары. А так стали приближатыся сивбы, то все организации получили честосорни семени и фураж для робочой сылы и так же инвентар для обробитку земли сейчас прошло землеустройство отрезали хорошую землю кол[л]ективам и запашкам от за житочных. Кулаки сейчас очень не довольны на эти организации, сначала протестували, говорили, что неправильно землеустройство произошло. // [арк. 140] Но им это ничего нипомогло и все эти организации по сеяли на хорошей близкой земли. Где только лишь можно улучшить хароши уража[й]. Всим этим организациям была большая допомуга вид держави, но они решили тоже помогти держави, подписались на 2-й заем индустрилизаций, самое мень[шее] на 50 руб[лей] и то и больше, но все ти ни подписались.

Крестьянин Р.М. Дегтяренко

Деревня Троицка Троицкого району Одесской округи
Крестьянин Радіон Михайлович Дегтяренко.
28/Х28 г.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 6. – Д. 22.

39

// [арк. 5] В Редакцию «Крестьянская газета!»

Путь к смычке города с деревней, рабочего с крестьянином

Вопрос о связи города с деревней, сплочения рабочего с крестьянином стоит важным вопросом во всем Государственном масштаб Советской власти как в ЦИК и ЦПК, но этот вопрос плохо осуществляется, а это потому, что крестьяне у себя рабочих не видят ни на широких крестьянских сходах ни на безпартийных крестьянских конференциях, являются из центра представители и говорят, что вот мы и представители от власти и представители от рабочих, но эти представительство крестьян неудовлетворяет, крестьяне желают, чтобы и ищи не сходы и конференции приезжали рабочие от станка, рабочие мало знакомые с крестьянской жизнью, и являлись бы и в сезон полевых работ как по посеву хлебов посадки поздних культур, и корнелодов, а так же и по уборки таковых, вот тогдабы мы крестьяне своих дорогих гостей рабочих и ознакомились с крестьянской работой с теми недостатками, какие являются у крестьянина при полевых работах, а эти явления выражаются в недостатке посевного материала у многих крестьян и в недостатке рабочего тягла, и познакомили б дорогих гостей и ввообще из жизнью кр[естьянина] с[е]редняка и кр[естьянина] бедняка и какое имеет крестьянин питание, а также обувь и одежду, и сколько % является среди кр[естьян] с[е]редняков и сколько бедняков и вот когдабы рабочих от станка хорошо ознакомился бы с крестьянской жизнью, тогдабы рабочий вошолбы в положение крестьянина. Так же крестьянин от сохи должен посещать рабочих на широких рабочих собраниях и рабочих у станка и рабочих труд и рабочих семейную жизнь и питание рабочих. Вот тот путь, который может скорей связать город с деревней и объединить рабочего с крестьянином, а без такого пути, т. е. без хорошего ознакомления жизни друг друга смычки быть не может и это требуют крестьяне все как один кр[естьянин] думают, что этот путь скорей сведет ножницы, т. е. урегулирует цены между крестьянским и фабричным производствами.

Крестьянин
с. Веревкиной
Петровского района
Изюмского округа
Харьковской губ[ернии]
29/ХІІ-25 г.

РГАЭ. – Ф. 396. Крестьянская газета. – Оп. 6 – Д. 706

Надійшла до редколегії у серпні 2008 р.

РОЗДІЛ 5

А ПРОПО

ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІЇ

ЗАМІСТЬ РОЗДІЛУ

«ПИСЬМО ПОЗВАЛО В ДОРОГУ»: ОПЫТ НЕСОСТОЯВШЕЙСЯ РЕЦЕНЗИИ

Рец: Михайло Максимович. Листи. – К.: Либідь, 2004. – 312 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»). Пантелеймон Куліш. Листи. Т. 1. 1841 – 1850. – К.: Критика, 2005. – 646 с.

Так, по первоначальному замыслу, должно было быть оформлено заглавие, заказанной автору этих строк, ответственным редактором «ДИАЗа» О.И. Журбой, рецензии на публикацию сборников эпистолярного наследия одних из самых значимых личностей в украинской истории и знаковых имен исторической памяти Украины. При этом «порядчик» ненавязчиво, но все же ориентировал исполнителя на то, что эти издания желательно подвергнуть рецензированию с дисциплинарных позиций «эпистолярной археографии».

Так как с «легких рук» почти всех представителей политической элиты нашей страны «бытие Божие» уже не вызывает сомнения у лояльных граждан (к коим себя и отношу), то могу, сославшись на этот «онтологический аргумент», призвать в свидетели Всевышнего, что искренне и, насколько возможно ответственно, приступил к анализу этих сборников с выше (это уже не о Всевышнем) упомянутых исходных установок.

И уже начала формироваться оценочная шкала, на которой первый том из задуманного десятитомника эпистолярного наследия П. Кулиша представлялся как образец высокой научной археографии, а издание избранных писем М. Максимовича, – оставляющее желать лучшего. При этом, само собой разумеется, предполагалось отметить и различия в самих издательских программах, обратив внимание и на другие структурные элементы «формуляра» рецензии подобного рода. Но, как известно, позиция рецензента предполагает необходимость прежде, чем выступить в роли Автора*, быть актуальным Читателем. То есть, как это «декретно» закреплено в сознании каждого *наслышанного* постсов-

---

* Только с прописной, тем более, когда о себе.

ременного гуманитария нашего еще (по определению многих из нас) непостмодерного пространства*, быть со-Автором. В данном конкретном случае я как предполагаемый рецензент оказался в усложненной со-Авторской ситуации, так как, кроме Скрипторов опубликованных писем, в роли со-Авторов для меня** выступают и селекционеры-археографы, и археографы-комментаторы, и Скрипторы вступительных статей, не говоря уже о тех, кто «со-Авторствовал» моему «Авторству» на протяжении всей предшествующей жизни до момента встречи с указанными публикациями.

Если у этих строк появится Читатель***, то, обращаясь к этому эвентуальному со-Автору, считаю необходимым подчеркнуть, что с моей стороны «ироническое» – результат осознания утрачивания *своего* языка и неорганичности *новояза* (постиг различие между Хлебниковым и Крученых).

Так вот, исполнение этой необходимой роли читателя привело к полному демонтажу всего первоначального замысла. Читатель-автор оказался во власти Письма (в данном случае «Письма» письма). Так как в этом затянувшемся (как всегда) предисловии я уже завел и себя, и Читателя в лабиринты собственного мышления, то не остается ничего другого как продолжать распутывать это же клубок, тем более, что на самом деле (знаю достоверно) он не такой уж объемный, и в «лабиринте» нет даже и тени, напоминающей Минотавра, а следовательно путешествие по нему не требует и Героя. Поэтому вытяну еще одну «нить»...

Говоря о «власти Письма», следовало бы уточнить, что особой магической силой для «гуттенбергового человека» обладает систематизированная типографская публикация. Дело в том, что мне приходилось в разрозненном виде знакомиться с перепиской

* Почти по Тимуру Шаову: «Пространство неэвклидово, – хрен знает чье оно...». На мой вкус, вместо растительного корня я бы поставил демонологическое – «Черт», но есть этические нормы Читателя – со-Автора.

** Если бы применить прописную, то у будущего Читателя-со-Автора могли бы возникнуть ассоциации с отцом Александром Менем. Прошу издателей не допустить возникновения подобных ассоциаций.

*** Сослагательное наклонение – ни к чему, – у них будет обязательно Читатель – Олег Иванович Журба.

и М. Максимовича, и П. Кулиша, причем как в формах опубликованных, так еще больше, – архивных. И многие письма из взятых для рецензии публикаций, казалось, были уже прочитаны(?) ранее. Но, представленные в хронологической последовательности с почти максимальной полнотой, расшифрованные и переведенные в типографский шрифт, письма П. Кулиша с 1841 по 1850 гг., читаемые в этой, предложенной издателями, последовательности привели к сбою в программе Читателя.

«Археографическая критика» стала отодвигаться на «задник» сознания, а на «авансцену» властно выходить «Кулиш и его время». И в какой-то момент с очевидностью проявилось, что не до рецензии... и если писать, то надо искать другой жанр, другое заглавие.

Правда, в ходе осмысления этого нового замысла в дальнейшем вырисовалось представление, что на самом деле это и есть одна из форм рецензии, причем обладающей самым высоким уровнем комплиментарности по отношению к фактам «эдиционной археографии»*. Свидетельствую, – без факта данных публикаций вряд ли было бы возможно движение мысли, результаты которого и будут предложены в нижеследующем этюдном наброске**. Добавлю только, что по моему глубокому убеждению, из всех видов и жанров источников наиболее мощным катализатором мышлечувствия историка является именно эпистолярий. Акцент ставлю здесь не на уникальности разнообразной информации, носителем которой являются письма, а **мышлечувствие**.

Итак, штамп советской журналистики: «письмо позвало в дорогу» – с существенным отличием, что дорога – в данном случае метафора рассуждения.

---

* У меня эта терминология непосредственно связана с именем Незабвенного Николая Павловича Ковальского, поэтому и закавычиваю.

** Конечно, у тех, кто не воспримет идеи предлагаемого рассуждения, или уже испытывает острый токсикоз от стиля, рискую вызвать язвительную реакцию по поводу роли археографов-публикаторов. Но и они должны будут признать, что в этом и есть «апология археографии».

ХЛЕСТАКОВЩИНА П. КУЛИША: ОПЫТ ИСТОРИКО-СОЦИО-КУЛЬТУРНОЙ АПОЛОГИИ ЯВЛЕНИЯ

Итак, из «предизвещения» (отдадим дань XVIII веку) можно зафиксировать некоторые исходные обстоятельства, повлиявшие на формирование последующего рассуждения.

Первый том писем П. Кулиша, охвативший период 1841 – 1850 годы, а также публикация избранных писем М. Максимовича выполнили функцию источниковой базы*.

Важным методическим моментом было неосознанное обращение к приему (названному в свое время Н. Эйдельманом) «медленного чтения», который не мог дать того эффекта при чтении публикации писем М. Максимовича (ввиду их фрагментарной репрезентации) и «сработал» в случае с письмами П. Кулиша (полнота, хронологическая последовательность – разворачивание образа/ов). Для историка (исторически мыслящего) – важнейшие моменты**.

С методической точки зрения заслуживает внимания и тот факт, что приходилось уже в силу различных предшествующих обстоятельств погружаться с большей или меньшей степенью интенсивности в Максимовича и Кулиша. И, если погружение в Максимовича было чаще всего средством, то в Кулиша, – скорее целью. На мой взгляд, это следует учесть как фактор интеллектуально-психологический. Без подобного контекста, кажется «медленное чтение» писем П. Кулиша привело бы (в моем варианте) к другим непосредственным результатам. А именно: новизна информационной конкретики заставила бы меня-читателя воспринять ее, критически анализировать и систематизировать, – осуществляя-

---

* А вот эту терминологию испытываю потребность преодолеть, но вряд ли смогу в этой жизни, разве что только склеротическим путем. Убежден, что более корректным, менее мистификаторским является термин «информационно-аналитическая база»... «Ну, это, братцы, о другом...» (Б. Окуджава).

** Мне кажется небезынтересным, по крайней мере для студента-Читателя (размечтался), следующее автобиографическое наблюдение: в отрочестве и юности старался читать классиков в последовательности собраний сочинений. В результате, – стирание фабульно-сюжетной конкретики произведения при устойчивости образа/ов личности писателя.

лось бы знакомство, шел бы процесс «первоначального опредмечивания» (опредмечивания объекта/ов). Интересно, что как только идея начала оформляться, то тут же сознание зафиксировало: «кажется, догадывался об этом раньше».

Пусть простит мне Читатель попытку подробного описания исходных позиций. Прошу поверить, что не интриги ради (впрочем, это не является большим грехом в публичном говорении-писании). Ну, и тем более, не из-за ощущения «радости открытия» (моментально пережитого)*. Эти подробности вводятся сознательно, так как считаю, что историки, работающие в диапазонах: реконструкция – конструирование – деконструкция, просто обязаны (зачастую игнорируя эту обязанность) с максимальной степенью полноты фиксировать для себя и представлять для других «исходные позиции». Без этого все претензии на научность являются мистификацией и себя, и других.

И все же, как не значимы «предизвещения» и методологические введения, они рискуют «провиснуть» без хотя бы «Единого (в смысле одного) Слова»... И этим словом стало обнаружение, что в письмах, прочтенных таким образом, из Пантелеймона Кулиша (за которым прочно тянется биографический и историографический шлейф (имидж) человека аристократическо-элитарной ориентации, которого при желании не трудно представить как «нищеванский тип» личности, как своего рода «украинского Заратустру»), сочтется, а иногда и просто бьет ключом, – Хлестаков**.

---

* В данный момент писания скорее нахожусь в известном состоянии «закрытия открытия».

** У всех, кто знаком с блестящим памфлетом Н. Яковенко и О. Толочко (Підтасована історія // Критика. – 2006 – № 7 – 8. – С. 22 – 25), должен был остаться в памяти последний пассаж, который по замыслу Авторов признан был довести до конца сатирически-гротескным путем, процесс беспощадного клеймения «героя» (сам «герой» по моим оценкам вполне заслуживает если не «кинжала Зандова», то «торговой казни» на околонучной площади). Роль последнего «клейма» сыграл параллелизм с Хлестаковым, что является для меня свежим примером, подтверждающим бытование даже на уровне элитарного современного общественного сознания хрестоматийно негативной коннотации имени гоголевского персонажа, причем именно в развертке сатиры XVIII – начала XIX века, не оставляющей «героям» шансов на авторско-читательско-зрительское сочувствие. И хотя гоголевские сатирические персонажи стали не

Брошенное слово, с одной стороны, может восприниматься как инвектива в адрес П.А. Кулиша, с другой, – у эрудированного Читателя вызвать некоторое недоумение. Пока оставлю «эрудированного Читателя» в этом состоянии и сначала попытаюсь объяснить с теми, для кого, как и для меня, подобный вывод-относительно Кулиша оказался неожиданностью.

Во-первых, если «зрительная масса», как известно, «требует разоблачения», то юриспруденция, наука – доказательств, обоснований и прочей «казуистики», без которой вор – хоть и должен, но зачастую не сидит в тюрьме, даже, если на нем «шапка горит». И в связи с темой «доказательств» появляется два вопроса: логический и фактографический. Первый, – чтобы начать доказывать надо выяснить (хотя бы схематично), а что характерно для хлестакова(щины)? Второй, – после этого уяснения в текстах (писем) желательно было бы выделить «клаузулы» проявления этого «характерного».

Вынужден признать, что «произнесению слова» совершенно не предшествовали целенаправленные осознанные рефлексии по его поводу. Иначе говоря, Хлестаков(щина) не были Словом, а функционировали в сознании как штамп, усвоенный еще в школьном возрасте, подвергнувшийся незначительным модификациям и то преимущественно не столько интеллектуальным, сколько этико-психологическим (меньше возмущения по отношению к такому типу). Не безынтересным представляется тот факт, что эта штампованность, сохранившаяся относительно Хлестакова, не распространялась на Городничего. О нем – шло активное формирование Слова.

Поэтому вопрос о сущности образа-явления как самостоятельный возник именно в связи с произнесенным словом. А, сле-

---

только нарицательными, но и деперсонифицированными (сравни, например: Митрофанушки, Молчалины...; хлестаковщина, маниловщина, ноздревщина и даже плюшкинство; и хотя сам Николай Васильевич, в конечном счете, идеологически и нравственно был ориентирован на сочувствие героям своей сатиры, однако эстетически, особенно в жанре комедии, во многом оставался во власти (плену) комедийно-сатирического дискурса). Характерно, что даже историки, которые по определению обладают повышенной способностью и ориентацией к оправданию всего и вся, Хлестакова и Хлестаковщину не склонны не то чтобы реабилитировать, но и даже подводить под амнистию.

довательно, казалось бы под прямым влиянием «медленного чтения» писем. То есть, в письмах Кулиш должен был бы проявиться чертами хрестоматийного (моего) Хлестакова. Однако, все дело в том, что эффект проявления в сознании не связан с текстовой конкретикой отдельно взятых писем (отдельного письма), а обусловлен общим восприятием. И, что очень важно, в этикопсихологическом контексте далеко от высмеивания и осуждения. Слово: «Кулиш – Хлестаков» не привело к снижению. «Хлестаков» не мешал «Заратустре»*.

Появился методологический соблазн применить инверсию. В поисках ответа на вопрос: что ты понимаешь под хлестаковщиной? – задаться вопросом: а что кулишевского 40-х годов в гоголевском персонаже? Ответ на последний вопрос напрашивался сразу: **социальность!** Но из этого еще никак не следует Хлестаков(щина) как явление. Замечу, ощущаемый общий социокультурный признак Кулиша – Хлестакова – Кулиша не находил довольно долго вербального оформления до тех пор, пока мыслил о нем в лексике, терминах хронотопа героев. И, действительно, не мелкое же плутовство, которым столь щедро наделил Гоголь Хлестакова, характерно и для Кулиша? В нем (во всяком случае, в письмах) оно не проявляется.

Следует учесть и еще одно обстоятельство. Упомянутая попытка инверсии, не должна приводить к забвению, что Кулиш в 40 – 50-х – насквозь литературен. Он и иже с ним меряют себя мерками литературно-исторических персонажей. Гоголь был и оставался для Кулиша и его генерации одним из главных «модельеров», «лекала» которых служили образцами позитивного и негативного. И при всех идейных, эстетических и прочих кажущихся метаморфозах** Кулиша, он никому из биографов не давал

---

* Само по себе это может не вызвать удивление, если бы удалось зафиксировать эстетизацию отдельно взятого лица (в данном случае Е.Ч.) в Хлестакове (щине). Но, во-первых, на авторефлексивном уровне такой фиксации не произошло, а, во-вторых, – наиболее значимое, – сам образ стал резко меняться в сознании, стал лишаться ярких внешних, телесных признаков, т.е., он перестал быть персонажем гоголевского театра. Фамилия перестала быть самоговорящей ...

** «Кажущихся», потому что вопрос о «метаморфозах» заслуживает глубокого переосмысления.

и не дает оснований для упреков в отсутствии, или утрате интереса к собственной личности, и, хотя бы поэтому, все поверхностно узнаваемое хлестаковское не должна была пропускать кулишевская самоцензура в его письмах. Кулиш эпохи увлеченности П. Плетневым тем более полагаю не мог не «выдавливаться из себя» гоголевских нравственных уродцев. Поэтому именно поверхностные характеристики Хлестакова и хлестаковщины, закрепившиеся еще с гоголевского периода в общественном сознании, на мой взгляд, не имели отношения к интенции хлестаковщина в Кулише*.

На этом месте я временно прерву рассуждения на основную тему и перейду к обещанному разговору с «эрудированным Читателем». Этот Читатель имел достаточные основания задаться вопросом: «А что собственно нового в утверждении «Кулиш – Хлестаков»?». Пикантность ситуации заключается в том, что буквально на следующий (если не в тот же) день после «открытия», я, еще пытаюсь оставаться в пределах первоначального замысла, вернулся к перепро чтению «Листів» М.А. Максимовича и в комплексе писем к О.И. Бодянскому обнаружил: «...относительно гомерической полемики я согласен с вами, что пора ее кончить, – и хотя написал 10-ю и 11-ю статью, но не пошлю ее «Дню», который тоже должно быть одного с вами мнения, ибо уже давно перестал печатать; и я с этою же почтою пишу, чтобы только еще две статьи печатать, да и на том покончить! Цур ему! Последняя (4я) статья его и объявление его вторым «Кобзарем» и его эпилог к «Настусе» о Тарасе показывает в нем **украинского Хлестакова** (выделено мной – Е.Ч.), а потому не стоит он серьезной полемики**». Письмо датировано от 9 марта 1862 года¹.

---

* Читатель вправе задуматься над вопросом: а к самому Хлестакову она имеет отношение?

** Если вернуться к первоначальному замыслу рецензирования, то даже этот цитируемый отрывок свидетельствует об уровне публикации писем М.А. Максимовича. Нет ни комментариев, на примечаний, хотя они здесь несомненно уместны. Частично восполню этот пробел: «гомерическая полемика» – между Кулишом и Максимовичем относительно роли гоголевских «малороссийских повестей» для формирования образа «украинского» в общественном сознании. Кулиш, как известно, гиперкритически характеризовал роль Гоголя, по его мнению, исказившего образ Малороссии и ее народа. Это вызвало начало длитель-

Таким образом, еще современником П. Кулиш был «объяснен» через Хлестакова. Причем, из цитируемого эпистолярного отрывка следует, что для М.А. Максимовича характеристика «через Хлестакова» связана с бахвальством (хвастовством), которое в нравственно-расхристанном (бесстержневом) «ревизоровском» Хлестакове является одной из самых броских черт. Необходимо учитывать, что отношения между М. Максимовичем и П. Кулишем достигли к тому времени состояния разрастающегося долгодействующего конфликта, причина которого имеет как индивидуально-психологическую, так и социологическую мотивации (конфликт поколений). Поэтому под пером автора характеристики «Хлестаков» является бранью в литературной форме*.

Тот же «эрудированный читатель» может указать, что не только «сердитые» на П. Кулиша и «задетые» им современники обращали внимание на хлестаковское в нём, но и тот, кто по праву может считаться одним из самых тонких интерпретаторов его жизнедеятельности, – В.П. Петров, вытягивающий из анализа кулишевских романических отношений и эту его составляющую². В связи с реактуализацией творческого наследия Петрова-Домонтовича, его интерпретации П. Кулиша стали поводом для новых рефлексий в пространстве Петров-Кулиш³.

Не исключаю, что еще более эрудированный читатель может указать и на неизвестные мне параллелизмы подобного рода. Он не без оснований может заметить, что в огромных «гоголианских залежах» разбросаны во всех его пластах крупницы самых разнообразных наблюдений, размышлений, восходящих к наиболее нижним слоям, заложенным ещё самим Автором «Ревизора». И поэтому претендовать на возможность действительного «новословия» в «хлестаковедении» уже само по себе – проявление хлестаковщины. И неужели создатель образа, комментируя его театральное воплощение, не выразил со всей полнотой неоднозначность этого персонажа; неужели, например, у А. Белого⁴ или

ной полемики на страницах московской газеты «День» (славянофильской ориентации) Максимовича с Кулишем.

* Попутно обращаю внимание, что М. Максимович, адресуясь к О. Бодянскому, определяет П. Кулиша словосочетанием «украинский Хлестаков», что может стать поводом для специальных интерпретаций.

В. Набокова⁵ нет этого Слова; неужели...? В том то и дело, что есть, есть и есть... Но образ функционирует вне зависимости и от его интерпретаторов, и даже упований самого его создателя. Он функционирует не как Хлестаков во всей его личностной (единичной) полноте, а как хлестаковщина. И в продолжении разговора с эрудированным читателем* признаюсь, что вне набокковского дискурса о русской литературе выход на размышления о хлестаковщине в П. Кулише вывел на типологию «Растиньяк – Хлестаков»**⁶.

Но кажется, «игра в диалог» с определенной категорией предполагаемого читателя уже утомляет не только его, но, самое главное, начинает мешать «организатору игры». Так как, во-первых, слышатся упреки, что, с одной стороны, автор высказывал выше сомнения в наличии Читателя, доподлинно видя только Одного, и, следовательно, предполагая в этом единственном одновременное существование и не имеющего специальной эрудиции и эрудированного читателя. Во-вторых, возможно для читателя любого уровня уже требуются специальное текстологическое исследование для того, чтобы обнаружить то место, где речь шла о затруднениях в поисках вербального оформления общего социокультурного признака в терминологии российской действительности XIX века в рассуждении «Кулиш – Хлестаков – Кулиш». И был дан намек, что этот признак вербально оформился с помощью трансляции термина, принадлежащего другому времени-месту.

По всем канонам театральной риторики выдержу паузу и произнесу это слово...: «Пиар»!..

Что порождает не Хлестакова, а «хлестаковщину»? Необходимость «пиариться»..., «самопиар» как средство активной социализации. И когда выше уже отмечалась некая общность социальности гоголевского персонажа и П. Кулиша, то эта общность видится мне в том, что и первый, и второй, и третий (например,

---

* В пору заметить, что по отношению к нему я далек от иронии, а преисполнен уважения и, если хотите, – «белой зависти».

** Подобно тому, как неловко помыслить в терминах «Вашингтонщина», но вполне употребимо – «Киевщина»..., не упаковывается в мысль и «растиньяковщина».

Растиньяк) находятся в условиях социального самовписывания, которые и порождают типологическое явление, могущее в определенной культурной традиции быть воспринимается как «хлестаковщина». Каждая отдельно взятая личность, попадающая под это определение, заслуживает специального «суда». Между ними (нами) как личностями (индивидуальным проявлением целого) может быть «дистанция огромного размера» не только психо-интеллектуальная и нравственно-эстетическая, а и пространственно-временная. Но все они порождены новой социальной динамикой, кривая которой неумолимо устремлена вверх с тенденцией превращения её в вертикальную прямую...

И вот только теперь вместе с Читателем всех уровней мы подошли к заявленной «историко-социокультурной апологии» хлестаковщины.

Любому размышляющему по поводу последствий «историзма» («историзма»*) мышления, очевидно, что осмысление историчности чего-либо есть в системе рассуждений его оправданием**. Этим «оправданием» служат популярные: «модернизация», «модернизационные процессы» и т.п., порождающие разрушение сложившихся традиционных социокультурных структур и социокультурной динамики.

Что ж порождает хлестаковщину? Порождение социально активного человека как необходимого фактора для успешной социализации в условиях постоянного воспроизводства старых

---

* В данном контексте можно использовать как синонимические термины.

** Мне кажется, что даже самые звонкие обличители исторического (диалектического) от С. Кьеркегора через Ф. Ницше и П. Валери до К. Поппера не раскрыли всю глубину той пропасти, в которую влечет нас последовательная историчность. Однако, даже подозревая опасность, перефразируя поэта, есть все основания утверждать: Но История – «пресволочнейшая штукавина! Существует. И не в зуб ногой». В свое время на меня оказало особое влияние эссе Г. Померанца «Нравственный облик исторической личности», в котором среди прочего открыл строки Н. Коржавина: «Был ты видом довольно противен. Сердцем подл. Но не в этом суть. Исторически прогрессивен оказался твой жизненный путь». Библиографические ссылки здесь уж совсем неуместны, потому что ознакомился в самиздатовском машинописном варианте (если память не изменяет) в конце 70-х годов. Однако сегодня могу сказать: то, что «видом довольно противен», и то, что «сердцем подл» – в сознании – тоже от историка.

элементов общественных отношений, построенных на различных вариантах патернализма. Этот социально активный тип в условиях современного общества займет главенствующее положение, но каждый раз при его выходе на общественную арену и его утверждении на ней окажется востребованным то, что может быть определено как хлестаковское.

И действительно, не было не то чтобы необходимости, а возможности в домодерном социуме для Хлестакова, а тем более уж для хлестаковщины. Даже комедийные литературные предшественники Ивана Александровича были преимущественно слугами (этакими «свободными рыцарями» «секретарского пера», или «одежной щетки»), а следовательно находились в системе патронатно-клиентельных отношений, не оставляющих фактически места для «свободной конкуренции». Еще даже Молчалин помещен не только, тяготеющим к определенным эстетическим канонам А.С. Грибоедовым, в классицистски организованное комедийное пространство, но и вписан в уже разрушаемую, но все-таки существующую (по крайней мере, под пером автора) социальную структуру. Поэтому он может быть Молчалиным, с потенциями Хлестакова, которые проявляются внешне в Репетилове, ярко дополняющим комедию нравов.

Гоголевскому Ивану Александровичу, благодаря усилиям Николая Васильевича, легко было быть Хлестаковым, так как Автор щедро наделил его развитыми признаками хлестаковщины. Создатель «Ревизора» уже знал ее социокультурную природу, в том числе и через собственный опыт молодого провинциала, приехавшего покорять Петербург (Растиньяк – Париж)*. И действительно, не Хлестаков ли хлещет из Гоголя в его карьерных планах первой половины – середины 30-х годов?

В конечном счете, общество «торжествующего модерна» создаст такую институциональность, позволяющую хлестаковщине реализовываться как нормативному явлению. Социокультурное пространство «институализируется» таким образом, что сказать Ивану Александровичу, Александру Сергеевичу: «Да, брат, Пуш-

---

* Не знаю, есть ли в литературе о творчестве А. Дюма-отца исследования о д'Артаньяне как «alter ego» писателя, или же как о герое социокультурного пространства жизни А. Дюма.

кин...», – не составит при желании особого труда. Сатиричность ситуации будет проявляться в инверсивности – «Александры Сергеевичи» испытывают необходимую потребность в самопиаре в форме: «Сам Иван Александрович обращается ко мне: Да, брат...».

Однако общество и в эпоху Кулиша-Хлестакова (модернизационных родовых схваток) и даже в эпоху «постмодерна» в пространстве «непрожитого модерна», к счастью, продолжают нести в себе нравственно-эстетическое начало, которое готово признать неизбежность пороков и уродства, готовое объяснить (оправдать) их, но, сохраняя способность замечать в пороке – порок, в уродстве – уродство. И в этом принципиальное отличие гоголевского Хлестакова от П. Кулиша, замеченного в хлестаковщине. И эта способность есть тем социокультурным фильтром, не позволяющим оруэлловским лексемам-максимам выполнять функции этических нормативов.

Во истину: «Письмо позвало в дорогу...».

ПРИМІТКИ

¹ Максимович М. Листи. – К., 2004. – С. 59.

² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К.: Вид-во УАН, 1929. – Т. 1; Петров В. Романи Куліша. – Х., 1994.

³ Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – С. 280.

⁴ Белый А. Мастерство Гоголя. – М., 1996.

⁵ Набоков В.В. Лекции по русской литературе. – М., 1996.

⁶ Для избранного сюжета определенный интерес из современных исследований творчества Н. Гоголя представляет: Соколов Б.В. Расшифрованный Гоголь. Вий. Тарас Бульба. Ревизор. Мертвые души. – М., 2007.

Надійшла до редколегій у вересні 2008 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ*

- АЕ* – Археографический ежегодник
АУ – Архіви України
ГААРК – Государственный архив Автономной республики Крым
ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області
ДАПО – Державний архів Полтавської області
ДАРФ – Державний архів Російської федерації
ДІАЗ – Дніпропетровський історико-археографічний збірник
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
ЖМВД – Журнал министерства внутренних дел
ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
ІВ – Исторический вестник
ІЛ НАНУ ВР – Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописів
ІРЛІ (ІРЛИ) – Інститут російської літератури ім. А.С. Пушкіна (Пушкінський дім, Санкт-Петербург)
КС – Киевская старина
НБУ ІР (НБУ ІР) – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису
ОИДР – Общество истории и древностей российских
ПФАРАН – Петербургский филиал Архива Российской академии наук
РГАЭ – Российский государственный архив экономики
РДАДА (РГАДА, РДАСА) – Російський державний архів давніх актів
РДБ ВР – Російська державна бібліотека, Відділ рукописів
РДІА – Російський державний історичний архів
РНБ ОР – Российская национальная библиотека, Отдел рукописей
Труды КДА – Труды Киевской духовной академии
УАЩ – Український археографічний щорічник
УГО – Український гуманітарний огляд
УІЖ – Український історичний журнал
УІТ – Українське історичне товариство
ЦГИАУК – Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве
ЦДАМЛІУ (ЦГАМЛІУ) – Центральный державний Архів-музей літератури України
ЦДІАУК – Центральный державний історичний архів України у Києві
ЧІМ ВР – Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Відділ рукописів
ЧЛМК – Чернігівський літературний музей М. Коцюбинського
ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.

---

* Деякі скорочення, в разі їх двомовного вживання у збірнику, подаються у російсько-українському варіанті.

НАШІ АВТОРИ

Абросимова Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Ананьєва Тетяна Борисівна – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Архіпова Тетяна Анатоліївна – старший науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Болебрух Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Борисенко Наталя Миколаївна – історик, дизайнер (м. Дніпропетровськ).

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Грищенко Катерина Станіславівна – студентка четвертого курсу історичного факультету ДНУ.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Заруба Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, начальник кафедри історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічний наук (м. Київ).

Литвинова Тетяна Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДНУ.

Луняк Євген Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Менжинський Валерій Станіславович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії Національної Академії наук Білорусі (м. Мінськ).

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Москальов Максим Вячеславович – магістр історії (м. Дніпропетровськ).

Музичко Олександр Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Непомнящий Андрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України и спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

Ніколаєнко Олександр Іванович – кандидат технічних наук, краєзнавець (м. Таганрог).

Рукавіцина Євгенія Віталіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

Святець Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Ситий Ігор Михайлович – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Тележняк Катерина Олексіївна – старший науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Топка Роман Володимирович – кандидат історичних наук, доцент Кримського гуманітарного університету (м. Ялта).

Чернов Євген Абрамович – старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

ЗМІСТ**ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ**

От редакционной коллегии

6

РОЗДІЛ 1**МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЦЕХУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ІСТОРИКІВ**

Доктор історичних наук, професор Анатолій Григорович Болебрух (до сорокаріччя наукової діяльності): миссия историка: ожидания и реальность **12**

РОЗДІЛ 2**ЕПІСТОЛОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ**

- БОЛЕБРУХ А.Г.** «Письмецо придет и вестей принесет» **50**
АБРОСИМОВА С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі **57**
БЕКЕТОВА В.М. Епістолярні джерела на сторінках «Исторического вестника» **116**
АБРОСИМОВА С.В. Эпистолярные источники на страницах журнала «Киевская старина» **126**

РОЗДІЛ 3**ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КОМПЛЕКСІВ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ**

- ГАЛЬ Б.А.** «Письмо из Сатурна» (1772): у истоков отечественной фантастической традиции **154**
ЖУРБА О.І. «Представте вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пречестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку ХІХ століття) **161**
МОСКАЛЬОВ М.В. Аналіз листування студента-катеринославця початку ХІХ століття з родиною (за матеріалами епістолярного комплексу Нечаєвих) **221**
АНАНЬЕВА Т.Б. «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов) **248**
НИКОЛАЕНКО И.А. К вопросу о переписке Кукольника **281**
ЛУНЯК Є.М. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в листуванні та спогадах його учасників **295**
ЛИТВИНОВА Т.Ф. Епістолярні джерела в дослідженні Селянської реформи 1861 р. **306**
БОРИСЕНКО Н.М. «Жіночі» листи Куліша **344**

- МУЗИЧКО О.С.** Листи Ф.І. Леонтовича до О.Ф. Кістяківського як джерело вивчення розвитку історико-юридичних досліджень в Україні другої половини XIX ст. **366**
- ТОПКА Р.В.** Історія повсякденності за селянськими наказами, або навщо селянам горілка? **377**
- НЕПОМНЯЩИЙ А.А.** Эпистолярные материалы как источник для воссоставления истории краеведения в Крыму в 30-е гг. XX в. **388**

РОЗДІЛ 4

АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

- МЯНЖЫНСКІ В.С.** Эпістальярная спадчына Жыгімонта Августа ў кнізе Метрыкі ВКЛ № 30 у дачыненні да Украіны **412**
- СИТИЙ І.М.** Епістальярна спадщина Гетьманщини: з листування Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії **437**
- РУКАВІЩИНА-ГОРДЗІЄВСЬКА Є.В.** Листування Київського митрополита Євгенія (Болховитинова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базидевичем) **449**
- ТЕЛЕЖНЯК К.О.** Листи представників родини Деконських до Д.І. Яворницького **559**
- АРХІПОВА Т.А.** Листівки мандрівника останнього року XIX ст. **562**
- ГРИЩЕНКО К.С.** Листи катеринославського дворянина Степана Євельського **587**
- ЗАРУБА В.М.** Михайло Грушевський та «Літературно-науковий вісник»: за листами Л.М. Старицької-Черняхівської **622**
- ШВИДЬКО Г.К.** Листування професора Й.І. Танатара з академіком В.І. Вернадським (1908 – 1915 рр.) **653**
- ІВАННИКОВА Л., МИЦИК Ю.А.** З нововідкритої кореспонденції Д.І. Яворницького **671**
- СВЯТЕЦЬ Ю.А.** «Виявляю свою повну згоду вступити в ряди добровільних сількорів і зберегти за мною псевдонім...». Історія повсякденності в селянській епістальярії доби НЕПу **687**

РОЗДІЛ 5

Есе

- ЧЕРНОВ Е.А.** «Письмо Позвало в Дорогу»: Опыт несостоявшейся рецензии **754**

- СПИСОК СКОРОЧЕНЬ** **767**
- НАШІ АВТОРИ** **768**
- ЗМІСТ** **770**

